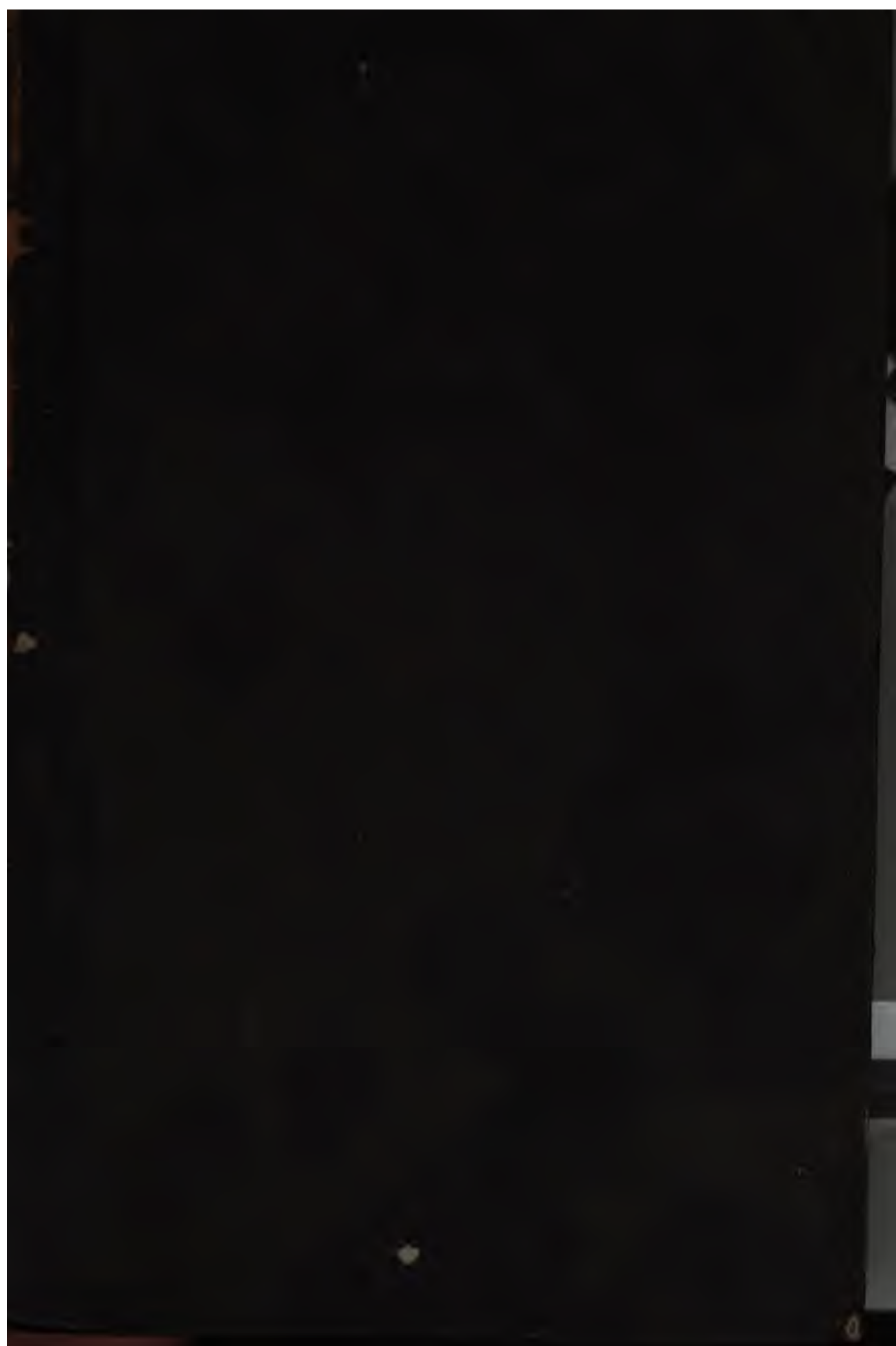

Ив. Радос

УЧЕБНИКЪ
по
ВСЕОБЩА ИСТОРИЯ
отъ
професора А. ТРАЧЕВСКИЙ.

Trachevskii, A. S.

I.
СТАРА ИСТОРИЯ

ОТЪ ВТОРОТО ПОПРАВЕНО ИЗДА.

Прѣведе

Ив. Радославовъ.

Съ 52 фигури и три плана въ текста и 4 карти въ края.

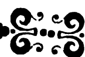

Пловдивъ
Издание и печать на Хр. Г. Дановъ
1895

Прѣдговоръ.

Учебникътъ на профессора А. Трачевский не се нуждае отъ особена прѣпоржка. Както рецензитѣ на найсолиднитѣ русски периодически списания («Вѣстникъ Европы», «Русская мысль» и др.), така и най-компетентната критика (*Журн. Минист. Нар. Просв.*, 1884, окт.) по достоинство, строго, сериозно и справедливо оцѣнихж и горещо прѣпоржчахж това съчинение*). Всички критици и рецензенти единодушно припознахж и одобрихж *новиятъ* планъ за прѣподаванье Историята, който авторътъ прокарва съ тоя си трудъ.

Надѣвамъ се, че компетентната критика и у насъ ще припознае тритѣ най-видни прѣдимства, що отличаватъ тоя учебникъ: 1) фактоветѣ отъ политическата история сж изобщо строго подбрани, безъ излишни подробности; 2) обърнжто е особено внимание върху културната история и съ голѣма грижливость е посочено както послѣдовното развитие на отдѣлнитѣ стржки отъ културата въ всички епохи, така и прѣнасяньето на културата отъ единъ народъ у други, и 3) липсува фразйорството, тъй като изложението е точно и твърдѣ стѣгнжто.

По думитѣ на самия авторъ, тая книга, прѣдназначена за срѣднитѣ учебни заведения, може да служи и за самообразование: «тя е назначена да даде такъва запасъ отъ научни свѣдѣния по историята, какъвто е необходимъ за всѣки просвѣтенъ човѣкъ». По моето скромно мнѣние, това ржководство — по строго-органическата връзка на отдѣлнитѣ си части, по богатството на мисли и здрави сжждения, и главно по налучената и издържана авторова идея да изобрази *прогрессътъ* на човѣчеството въ постоянния му растежъ — може да послужи така сжщо като хубаво спомагало както на прѣподавателитѣ отъ срѣднитѣ и классни училища, така и на студентитѣ отъ Висшето Училище.

Струва ми се, че съ нѣкои съкращения, Историята на Трачевский ще може добрѣ да испълни службата си на учебникъ въ нашитѣ Гимназии и классни училища. Учительтъ, като има прѣдъ видъ врѣмето съ което рас-

*) При второто издание на своя трудъ авторътъ е взелъ въ внимание вѣрнитѣ указания на критиката.

полага, както и развитието на ученицитѣ, може да испуща или съкращава такива §§, материята на които е по-маловажна или пъкъ по-абстрактна и не толкова достѫпна за ученицитѣ. Има §§, като напр. тия, въ които се трактува за развитието на искуството въ неговата послѣдовность, които ученицитѣ едва ли би могли да усвоѭтъ съ надлежното проумѣванье, ако не имъ се даде възможность чрѣзъ систематическа сбирка отъ образци или пособия нагледно да се запознаѭтъ съ деталитѣ и характернитѣ особености на разнитѣ искуства отъ всички епохи.

Възъ основа на тия съображения, както и отъ своя практика, осмѣлявамъ се, за примѣръ, да посоча на благоусмотрѣнието на Г-да учителитѣ слѣднитѣ §§, като такива които могѫтъ да се испустнѫтъ или съкратѭтъ: 5, 6, 7, 8, 9, 10 — отъ въведението; и отъ останѫлата часть на книгата: 7, 12 (отъ редъ 8 — 48), 22, 23 (р. 15 — 38), 25 (р. 25 — 61), 29 (р. 22 — 49), 41 (р. 25 — 39), 42 (р. 16 до края), 44 (р.11—28), 46 (р. 17 — 29), 51 (послѣднитѣ 13 реда), 56, 57, 66, 68 (за Ликия и Фригия), 72 (р. 19 до края), 117, 156, 158, 162 (бѣлѣжката), 163, 171, 174 (послѣднитѣ 30 реда), 178, 214, 257, 272. Освѣнъ това било би по-добрѣ да се остави за V классъ и цѣлиятъ отдѣлъ за Римската Империя, както поради грамадния материалъ, който се минува въ IV кл., така и поради прѣката връзка на тая часть отъ римската история съ срѣднитѣ вѣкове — чрѣзъ християнството и варваритѣ.

Считамъ, че Показалеца въ края на книгата не ще бѫде бесполезенъ, както за учителитѣ, така и за ученицитѣ: на първитѣ може да служи за въпросникъ, а на вторитѣ за да си провѣряватъ знанията.

Въ нѣкои отъ приложенитѣ къмъ книгата карти (Гръция, Римъ и Истокъ), сѫ направени малки необходими допълнения.

Съ най-голѣмо благодарение ще приемѫ всички умѣстни и вѣрни бѣлѣжки, които би ме насочили да исправѭ недостатъцитѣ въ прѣвода.

София, 19 Юний 1895 г.

Прѣводачътъ.

СЪДЪРЖАНИЕ.

ФИГУРИ И ПЛАНОВЕ.

По-важни печатни погрѣшки.

Стр.	Редъ.	Напечатано:	Трѣбва да се чете:
3	9—10 отгорѣ	хип-понотами	хип-попотами
20	7 отдолѣ	клипове	клинове
„	16 „	може	можѝ
27	15 отгорѣ	буква :	буква د :
31	10 „	*фта-Готпу*	*Фта-Хотпу*
47	19 отдолѣ	никога	никого
54	16 „	*Илъ*	*Илу*
55	10 „	*Молухъ*	*Молухи*
57	18 отгорѣ	се слѣ съ евреитѣ. Всич-китѣ	се слѣ съ евреитѣ. Напоконъ семититѣ заселихѫ Арабия и отчасти Абиссиния. Всич-китѣ
59	2 „	порфюмерията	парфюмерията
65	15 отдолѣ	парицата	царицата
74	4 отгорѣ	заседнѫлъ	оседнѫтъ
„	18 „	Италия	Испания
76	17 „	еврейското царство	юдейското царство
81	6 отдолѣ	Семпирамида	Семирамида
83	14 „	Кнаксаръ	Киаксаръ
86	4 отгорѣ	„прости	„простийтъ
89	6 отдолѣ	пръстени обици	пръстени, обици
„	14 „	полузаседнѫлъ	полуоседнѫтъ
90	18 отгорѣ	най-добрата	за нея най-добрата
91	1 отдолѣ	тирреици	тирренци
„	7 „	Кирена	Африка
93	14 „	пр стиѫтия	простиѫтия
98	14 „	Сарасвата	Сарасвати
102	2 „	сиромаситѣ). отъ	сиромаситѣ) отъ
107	12 „	тѣхъ ги избивахѫ	тѣхъ избивахѫ
109	11 „	Куръ	Кура
110	4—5 „	род-нититѣ	родовитѣ началници
„	20 „	*Пасарiадъ*	*Пасарiада*
115	11 отгорѣ	та завоюва много	та завоюва дори Согдиана и Арахозия. Киръ основа ту-ка много
119	4 „	данъци тѣ	данъци — тѣ
130	10 отдолѣ	Пелонесъ	Пелопесъ
153	2 отгорѣ	не дълговетѣ	на дълговетѣ
„	7 отдолѣ	лебоски	лосбоски
155	8 „	евнатриди	евпатриди
165	11 „	Генуевзкия	Генузския
167	20 отгорѣ	Питията Светиитѣ	Питията. Светиитѣ
170	4 „	съ зехтиня	съ зехтинъ
174	3 отдолѣ	Тазея	Тезея
179	10 „	протѣгаше	протакаше
188	3 „	та и въ екклезията	така и въ екклезията
197	6 отгорѣ	εμφορα′	ειφορα′
202	19 отдолу	прие пов то	прие новото
211	3 отгорѣ	които се	който се
224	17 „	за имотитѣ	на имотитѣ
„	11 отдолѣ	Хетерини	Хетерии
226	15 отгорѣ	Агезилая.	Агезилая,
230	3 отдолѣ	умрѣ въ врѣме на	умрѣ на връщанье отъ

Стр.	Редъ.		Напечатано:	Трѣбва да се чете:
233	19	отгорѣ	калонна	колонна
„	14	отдолѣ	казунстиката	казунстиката
239	19	„	селикъ	великъ
243	4	отдолѣ	сатрани	сатрапи
249	9	„	Птоломей	Птолемей
253	1	отгорѣ	Плотонъ	Платонъ
265	7 и 12	„	Полнокретъ	Полноркетъ
267	11	отдолѣ	провинция	провинция (65).
271	15	отгорѣ	Арсаци Грубитѣ	Арсаци. Грубитѣ
272	18	отдолѣ	Логиди	Лагиди
273	18	„	Гопата	Гоната
275	9	„	къмъ съюзъ	къмъ съюза
277	8	отгорѣ	Коринтъ и Итоме	Итоме
278	13	отдолѣ	а ахейскийтъ тогава	а ахейскийтъ — тогава
283	2—3	„	философията	филологията
297	14	„	пълна оъ води	пълна съ води
298	7	отгорѣ	нрѣди	прѣди
„	13	отдолѣ	На ютъ	На югъ
304	1	отгорѣ	Британския	Берлинския
306	8	„	*сабинитѣ* които	*сабинитѣ*, които
307	17	„	Тѣ особено	Латинитѣ особено
„	3	отдолѣ	*лара*	*ларъ*
311	10	„	спасило	изгорило
319	12	отгорѣ	народа. и	народа. и
„	6	отдолѣ	синатори	сенатори
325	7	отгорѣ	се	се̇
334	19	„	бившия си консулъ	бившия консулъ
„	12	отдолѣ	тѣснитѣ	тѣснитѣ
338	16	„	патрипиитѣ	патрицитѣ
340	19	отгорѣ	които	което
341	8	„	заставххж	заставихж
343	14	отдолѣ	випева	випса
350	8	отгорѣ	най-силнитѣ богати	най-силнитѣ. богати
356	9	„	поколѣния Кунктаторъ	поколѣния — Кунктаторъ
357	15	отгорѣ	на с. Африка	отъ с. Африка
358	13	отдолѣ	Антиозъ за	Антиохъ се
359	8	отгорѣ	за *завоева-*	*завоева-*
362	10	„	**Старитѣ нрави**	**б) Старитѣ нрави**
363	17	отдолѣ	**Новитѣ нрави**	**в) Новитѣ нрави**
363	3	отгорѣ	Той	Тая
„	19	отдолѣ	Сципионъ, Емилианъ	Сципионъ Емилианъ
378	8	„	войска	война
395	6	„	азнайнапрѣдъ	изнайнапрѣдъ
401	1	отгорѣ	Основание но	Основание на
406	11	отдолѣ	§ 341.	§ 241
408	1	отгорѣ	Ленидъ	Лепидъ
430	1	отдолѣ	своитѣ	неговитѣ
434	3	„	Флоренпия	Флоренция
447	14—15	„	бюстъ. въ	бюстъ. Въ
455	14	„	*направление-*	*направление*.
„	18	„	Послѣдни.	Послѣдни-
462	6	„	въ него име	въ него има
467	18	отгорѣ	имера- тора	императора
468	7	„	тирийски	сирийски
473	14	отдолѣ	(ρθοδοξία)	(ορθοδοξία)
480	14	„	самиз авладѣхж	сами завладѣхж
496	11	„	1702—	1709—

ВЪВЕДЕНИЕ.

§ 1. **История и развитие.** Всѣки прѣдметъ има свое минжло, или своя *история.* Да се запознае човѣкъ съ историята на единъ прѣдметъ—значи, да узнае какъ се е появилъ и какъ е сжществувалъ тоя прѣдметъ до наше врѣме. Най-твърдата гранитна скала се е образувала постъпенно и е прѣтърпѣла много промѣни, докато е приела сегашния си видъ, който така сжщо се измѣнява незабѣлѣзано всѣки день. Много повече промѣни ставатъ въ живитѣ сжщества — въ растенията и особено въ животнитѣ, които освѣнъ това сé се подобрѣватъ и се усъвършаватъ. Нъ поважни и по-любопитни сж промѣнитѣ въ човѣка, тъй като човѣкъ живѣе не само тѣлесно (физически), нъ и умствено (интелектуално). Затова, кога казватъ само «История» (а не «история на растенията, моретата, скалитѣ») — това значи *обяснение животътъ на человѣчеството* или на народитѣ, отъ които се състои човѣшкия родъ. Разбира се, че не може, па и не е интересно, да се изучава всѣки день отъ живота на хората; историята описва само *най-важнитѣ събития* (фактове) отъ живота на народитѣ, особено тия, които сж полезни за цѣлото человѣчество. — Като всѣка наука, историята си служи съ *сравнителната метода* (способъ): тя сравнява народитѣ помежду имъ, за да покаже кои отъ тѣхъ сж по-добри, по-образовани и какво сж заимствували единъ отъ други. Освѣнъ това, историята сравнява *срѣдата* що окржжава (въ която живѣе) единъ народъ съ срѣдата на други народи. Срѣдата, отъ която зависи животътъ на хората, бива физическа и умствена. Физическата — е вънкашний свѣтъ, природата; за изучваньето на тая срѣда историята си служи съ помощьта на *географията* и *естествознанието.* Къмъ умствената срѣда се отнасятъ всичкитѣ мисли, които прѣминаватъ у насъ било отъ по-старитѣ поколѣния, било отъ други народи.—Историята намѣрва, че человѣчеството се *развива* подъ влияние на срѣдата, т. е. прѣтърпѣва постоянни, нъ постъпенни измѣнения, отъ които то става сé по-съвършено, по-образовано и по-разнообразно. Колкото

единъ народъ е по-развитъ, толкова повече той има потрѣбности, нужди и желания и толкова повече той изнамѣрва срѣдства за да постигне своитѣ цѣли. Развитието се нарича въ историята *прогрессъ*, т. е. движение напрѣдъ, успѣхъ. Когато единъ народъ се спира въ развитието си,— това се нарича «застой»; а когато върви назадъ —«регрессъ». Послѣдното се случава, когато творбата на една нация се спира; тогава обикновено се усилватъ *прѣживѣлицитѣ*, т. е. слѣдитѣ отъ старото състояние на человѣчеството. Прѣживѣлицитѣ изобщо твърдѣ дълго се съхраняватъ въ видъ на прѣдразсѫдъци, суевѣрия, старинни обичаи и т. н.

§ 2. **Развитие на земята.** Постѫпенно развитие и промѣни ний виждаме навсѣкѫдѣ, като начнемъ отъ нашата планета, историята на която обясняватъ *астрономията* (наука за небеснитѣ тѣла), *геологията* (наука за земната кора) и *палеонтологията* (наука за вкаменелоститѣ, или за вкаменѣлитѣ растения и животни). Споредъ тия науки, земята отначало се е състояла отъ събрани газове, които, слѣдъ като изстиватъ, се обръщатъ въ огнено-течно състояние. Слѣдъ това външнитѣ частици на земята, като изстиватъ още повече, образуватъ *кристалличная* (гранитенъ) пластъ (формация), върху който постѫпенно се улѣгватъ *осадочнитѣ* слоеве, образувани отъ водата, що пада отъ атмосферата. Тази вода отначало е гореща и покрива говоречи всичкия гранитъ; тогава навсѣкѫдѣ по земята се простира грамаденъ океанъ и има само *неорганически*, мъртавъ свѣтъ, тъй като тогава не сѫ могли да живѣятъ нито растения (флора), нито животни (фауна). По-късно се появява *органическій* свѣтъ. Както въ водитѣ, така и на материка, що начева да се издига на острови изподъ океана, се появяватъ низшитѣ видове растения и животни: водораслитѣ, животно-растенията и молюскитѣ. Подиръ тѣхъ слѣдуватъ: гъбитѣ, мъховетѣ, и цѣли гори грамадни папрати, отъ които сѫ се образували каменнитѣ вѫглища; а отъ животнитѣ се появяватъ рацитѣ, паяцитѣ, насѣкомитѣ, червитѣ и много риби. Толкова се развива органическій свѣтъ прѣзъ най-дългия, *първия* периодъ въ живота на нашата планета, когато се образува вече $^5/_8$ отъ земната кора (38 км. дебелина). Това е старата история на земята. Срѣдната история, *вторий* периодъ, обема слоеве отъ 4 км. дебелина. Тогава на мѣсто сегашна Европа се намѣрватъ само Алпитѣ и навсѣкѫдѣ господствува тропическа жега, ала вече живѣятъ по-развити органически видове — борови дървета и земноводнитѣ, особено чудовищни гущери и

змии. Новата история на земята, *третий* периодъ, обнема слоеве па дебелина около 1 км. Тогава вече се образува токоречи цѣлий материкъ на Европа, освѣнъ Русия; жегата ослабва и не е на всѣкждѣ еднаква; появяватъ се разни климати и годишни врѣмена. Въ края на тоя периодъ флората и фауната достигатъ най-високо развитие — явяватъ се листнатитѣ дървета и млѣкопитающитѣ, явяватъ се дори и първитѣ признаци отъ човѣка: тогава вече токоречи всичко прилича на наше врѣме, само че е още топло; въ Европа живѣжтъ грамадни слонове, хиппонотами и маймуни.

§ 3. **Развитие на човѣка. Цивилизация.** Новѣйшата, или съврѣменната история на земята, *четвъртий* периодъ, обнема слоеве само отъ 200 метра дебелина; ала и той се продължава стотини хиляди години, испитвайки всѣкакви прѣврати. Тоя периодъ се начева съ *ледната* епоха, когато сѣверна Европа се е била слогнжла, — и водитѣ понисатъ отъ полюситѣ голѣми масси ледъ; останжлата часть отъ Европа се покрива съ чамови гори, и сѣверний елень живѣе тамъ, дѣто сега зрѣжтъ портокалитѣ. Слѣдъ това, поради бавното, нъ постъпенно издиганье на земната ось, пакъ се стоплева; полярнитѣ животни се качватъ по върховетѣ на планинитѣ, а долу изново се появява тропическа фауна. Затова се и срѣщатъ редомъ остатъци отъ еднитѣ и отъ другитѣ животни въ пещеритѣ, които съставятъ главното отличие на *дилювия*, или на слоеветѣ отъ епохата на «потопа». Въ тия слоеве се намѣрватъ измрѣли великани: мамонтътъ, пещерната мечка и сѣверний елень. Нъ, главно е, че въ тая епоха настава царството на *човѣка* и на неговитѣ спжтници-*домашнитѣ* животни и растения. Въ най-старо врѣме човѣкътъ приличаше на сегашнитѣ *диваци*, бѣше беспомощенъ и се подчиняваше на природата, която бѣше тогава много по-могжществена и грозна, отколкото сега. Тъй като тогавашний човѣкъ нѣмаше нищо, което да се отнася къмъ образованието, наричатъ го *прѣдисторически*, първобитенъ човѣкъ. Тъй като човѣкъ има умъ, отъ който произлиза мисъльта (идеята) — главното отличие на човѣка отъ животнитѣ — първобитний човѣкъ постъпенно се развиваше и си подчиняваше природата, като іж видоизмѣняваше. Мисъльта създаде и главнотс отличие на човѣка отъ останжлата природа — *културата*. Подъ това име разбираме, както човѣшката дѣятелность за видоизмѣнение и приспособяване околната природа и самаго себе си къмъ своитѣ нужди, така и продуктитѣ на тая дѣятелность. Културата бива

двояка: *материална* (веществена), въ която се подразбиратъ вънкашнитѣ удобства на живота, и *идеална* (интелектуална, умствена), къмъ която спадатъ науката, искуствата, литературата. За развитие на културата спомага общителностьта на човѣка: той избѣгва да живѣе осамотено, а се стреми да съставя граждански общества. Споредъ това културата наричатъ още «гражданственость» или *цивилизация.*

§ 4. Развитие на раситѣ. Развитието на человѣчеството се забѣлѣзва въ всичко, като наченемъ отъ тѣлото. Сега има много *раси.* Най-необразованата отъ тѣхъ, която не е вземала участие въ цивилизацията, е и най-грозната, животноподобна. Тя е *черната* раса: папуаситѣ (другояче—австралийскитѣ, или океанийски негри), негритѣ, хоттентотитѣ и кафритѣ. Народитѣ отъ тая раса иматъ кѫдрави, като вълна, косми (по нѣкога цѣлото имъ тѣло е покрито съ косми), черна кожа, низка и продълговата глава, чело наведено назадъ, и испъкнѫли напрѣдъ челюсти съ криви зѫби. По-виcокитѣ и послѣшни раси, желтата и бѣлата, се отличаватъ съ гладки косми, свѣтълъ цвѣтъ на кожата, валчеста глава, испъкнѫло чело, свита челюсть и прави зѫби. *Желтата* раса по развитието си е прѣходна отъ черната къмъ бѣлата. Въ тая раса цвѣтътъ на кожата не е напълно свѣтълъ—у нѣкои е съвсѣмъ желтъ (у монголитѣ, у полярнитѣ жители), у нѣкои червеникавъ (американскитѣ туземци). Много народи отъ тая раса иматъ испъкнѫли лични кости и сплюснѫтъ носъ. *Монголското* племе съставя най-важната часть отъ желтата раса както по численость (600 мил.), така и по цивилизация. Това племе се раздѣля на *алтайци*, или татарско племе (татари, калмуци, киргизи, турци, сибирски туземци) и *уралци,* или финско племе (маджари, финни, черемиси, мордовци и др.). Най-съвършена отъ всичкитѣ раси въ физическо, умствено и числено отношение е *бѣлата*, или кавказка раса, животътъ, минѫлото на която съставя главния прѣдметъ на историята. Тя се раздѣля на *семити* (араби и евреи) и *арийци,* които се наричатъ още яфетиди или индоевропейци (индийци и перси, гърци и римляне, келти и германци, литовци и славѣне). Смѣсена раса прѣдставятъ хамититѣ (най-старитѣ племена отъ сѣверна Африка и южна Азия). Колкото една раса е по-съвършена, толкова е по-многочислена и по-млада. Отъ всичкитѣ хора, що населяватъ земята — $1 \frac{1}{2}$ миллиардъ — 250 милиона сѫ черни, 600 — желти, 650—бѣли. Черната раса е най-стара, прѣдисторическа. Въ историята най-напрѣдъ боравѫтъ монголитѣ (китайцитѣ), послѣ

хамититѣ (египтянетѣ), семититѣ (евреетѣ, ассиро-вавилонянетѣ) и най-послѣ арийцитѣ. Най-младото и най-развито племе, арийцитѣ, сега постъпенно истиква другитѣ племена. Тъй като народитѣ сж се образували постъпенно, подъ влияние на срѣдата, въ която сж живѣли, разбира се, че цѣлий човѣшки родъ съставя една родствена фамилия. Има дори много прѣходи отъ една раса къмъ друга.

§ 5. **Развитие на езика.** Постъпенно се е развивала и човѣшката *рѣчь. Лингвистиката* (наука за езика) доказва, че отначало хората сж употрѣбяли малко думи, както въ наше врѣме диващитѣ, които си служжтъ и съ жестове. Колкото повече се е развивалъ човѣшкия умъ, толкова повече сж се прибавяли думи за обозначение на нови понятия. Въ наше врѣме въ развититѣ езици се наброяватъ до 100 х. думи, макаръ че необразованата масса не употрѣбя повече отъ 3—4 х. Тия езици продължаватъ да се развиватъ и да истикватъ по-малко съвършенитѣ езици. Ако и да има много и различни езици (повече отъ 1200, отъ които нѣкои не сж изучени), човѣшката рѣчь съставя едно цѣло, и тя навсждѣ се развива еднакво. Лингвиститѣ различаватъ 3 стъпени развития, между които се забѣлѣзватъ прѣходи: *изолирующи езици*, или «раздѣляющи», въ които всѣка дума се състои отъ едносложенъ, неизмѣненъ корень, *агглютинирующи* или «склеивающи», въ които думата се състои отъ много слѣти помежду си корени, които си оставатъ въ главното неизмѣнни и *флексирующи*, или «прѣгъвающи», въ които думитѣ се състоятъ отъ корень и промѣнчива крайка. На първитѣ езици говорятъ ок. 650 мил. (китайцитѣ, тибетцитѣ, народитѣ отъ задня Индия), на втори тѣ — повече отъ 200 мил. (останжлитѣ народи отъ желтата и черна раса въ Азия, Африка и Америка, както и планинскитѣ жители на Кавказъ), на третитѣ — ок. 650 мил. (бѣлата раса).

§ 6. **Религията.** Религиозното чувство се проявява различно. Има диваци, които си прѣдставятъ душата веществено, като двойникъ, който седи въ човѣка и умира заедно съ тѣлото; тѣ си въобразяватъ дори, че има душа въ всѣки прѣдметъ. Други си прѣдставятъ, че душата може да се отлжчва отъ тѣлото и че е безсмъртна; ала считатъ задгробния животъ на онзи свѣтъ (далече, подъ земята, на острови или на небето) като продължение на земния животъ и дори мислятъ, че душата слѣдъ смъртьта на човѣка трѣбва да си намѣри пакъ нѣкое тѣло; отъ това произлиза вѣрата въ *прѣселението* на душитѣ (гръцки метемпсихозъ) или въ въплотяванье-

то имъ въ какъвъ-годѣ живъ прѣдметъ. Нѣкои народи признаватъ отдѣлно сѫщество — *духъ,* който си прѣдставятъ веществено: той се поселява въ човѣкъ или въ прѣдметъ; произвежда кихавицата, хълцавицата, сънищата, конвулсиитѣ, бълнуваньето; чука по кѫщята, отваря вратитѣ и др. т.; ехото — е неговъ гласъ. Духоветѣ биватъ врѣдни (демони, бѣсове, привидѣния, върколаци, вапири) и полезни. Най-близъкъ отъ полезнитѣ е — *духътъ на прадѣда;* отдѣто происхожда споменътъ на родителитѣ. Когато духътъ се поселява не въ хората, а въ нѣкой прѣдметъ, тоя прѣдметъ се нарича *фетишъ.* Фетишитѣ пазѭтъ като чародѣйска сила, отдѣто происхожда пазеньето на талисманитѣ, амулетитѣ. Кога искатъ да скриѭтъ нѣщо отъ фетиша, криѭтъ самия фетишъ; въ случай на нещастие, биѭтъ го и го хвърлятъ. Отначало бѣше распространено *поклонението на животнитѣ,* когато за фетиши служехѫ животнитѣ. По-нататъшна стънень въ развитието на фетишизма се счита *сабеизмътъ* — поклонение исключително на небеснитѣ свѣтила (звѣздопоклонство). У по-развититѣ народи намѣсто духове се появяватъ *богове,* висши сѫщества, които живѣѭтъ вънъ отъ нашия свѣтъ, управляватъ свѣтътъ и духоветѣ. Нѣкои считатъ цѣлата природа божествена; това е *пантеизмъ* (всебожие). Ала обикновено признавахѫ за богове само главнитѣ сили на природата (небеснитѣ свѣтила, земята, огъньтъ, водата и др. т.), къмъ които се присъединихѫ отпослѣ човѣшкитѣ качества (мѫдрость, храбрость, добрина и др. т.); освѣнъ това наченѫхѫ да изобразяватъ тия богове. Това се казва *политеизмъ* (многобожие) или *идолопоклонство* («идолъ» — по гръцки изображение). Когато се изобразяватъ боговетѣ въ човѣшки видъ, казва се *антропоморфизмъ* (по гръцки «очеловѣчване)». Нѣкои народи признаватъ само два бога — на доброто и на злото; това се казва *дуализмъ,* или двойственость. Еднобожнически, или *монотеистически* религии сѫ три: еврейската, християнската и мохамеданската. Тия религии сѫ твърдѣ распространени: евреe има ок. 10 мил., мохамедане — повече отъ 170, християне — повече отъ 450. Нъ още повече сѫ «езичницитѣ» (865 мил.), както е прието да се наричатъ изобщо немонотеиститѣ: наброяватъ се около 500 мил. будисти, ок. 150 мил. браманисти и повече отъ 200 мил. фетишисти.

§ 7. **Развитие на обредитѣ.** Отъ различнитѣ религии сѫ произлѣзли различията въ обредитѣ, или въ *култа* (богослужението). Най-старий обредъ — погребението, е свързанъ съ вѣрата въ *двойника* и съ вещественото прѣдставление на задгробния животъ.

Въ гроба тургахѫ облѣкло, орѫжие, конь, ловджийско куче, пари, писмо, а тъй сѫщо робитѣ и жената на покойния; съ дѣцата заравѣхѫ и играчкитѣ имъ. Отначало дори се стараѣхѫ да съхранѭтъ трупътъ, за да има дѣ да живѣе двойникътъ; отъ това произлѣзохѫ балзамирванието (на мумиитѣ) и склеповетѣ (кѫщички за мъртъвцитѣ). Въ извѣстни дни ходѣхѫ на гробоветѣ да хранѭтъ двойницитѣ (спомени, тризна). Послѣ наченѫхѫ да изгарѭтъ труповетѣ, за да запазѭтъ прахътъ на своитѣ родни при себе си дома, въ урни. Отъ хранението на двойника произлѣзе *жъртвоприношението*. Най-напрѣдъ се принасяхѫ кървави жъртви: цѣли животни и дори хора; послѣ наченѫхѫ да употрѣбяватъ само части отъ животни, намѣсто цѣли животни (мастьта, кръвьта), които изгарѣхѫ, та жъртвата достигаше до божеството въ видъ на димъ; а по-послѣ се принасяхѫ жъртви, като се кадѣхѫ благовонни трѣви. Кога погребавахѫ, викахѫ двойникътъ; това се е запазило и до наше врѣме като прѣживѣлица, кога се вика, плаче и нарежда надъ умрѣло. Молитвата се появи късно, кога имаше вече понятие за божество; тогава се появихѫ и спѫтницитѣ на молитвата — *изображението на божеството*, *храмътъ* и *жрецътъ*. Кога се покланяхѫ на душитѣ, всѣки самъ си извършваше несложнитѣ обреди. Кога се покланяхѫ на духоветѣ, явихѫ се вече магйосници, или *шамани*, които дохождахѫ въ изстѫпление (захласвахѫ се) и заповѣдвахѫ на духоветѣ чрѣзъ особени заклинания (врачувания, гадания), омайвания и чудеса. Магйосникътъ самъ се считa за зълъ духъ и дяволъ, а магйосницата—за вѣщица. А жрецътъ се счита за служитель на добрия богъ и самъ той нѣма чародѣйска сила. Колкото повече се изминуваше врѣмето, толкова повече и жрецитѣ се размножавахѫ, па се раздѣлихѫ на старши и младши, т. е. образува се *иерархия*, или черковно чиноначалие. За да се увеличи числото на жрецитѣ спомогнѫ развитието на обредитѣ, къмъ които се отнася танцътъ съ пѣнието химни или псалми. Отъ тия танцове произлѣзе танцовалното (хореграфическо) искуство, сѫщо тъй както отъ псалмопѣнието — вокалното (пѣнието) и инструменталното (музиката) искуство; отъ изображението на боговетѣ произлѣзе ваянието (скулптурата) и живописството, тъй като статуитѣ се изписвахѫ, а отъ храма — зидарското искуство (архитектурата). А тъй като жрецитѣ имахѫ достатъчно свободно врѣме и влияние върху народа, тѣ се стараяхѫ да обясняватъ всичко и си записвахѫ едно друго, за да не забравѭтъ: отъ това произлѣзохѫ наукитѣ.

§ 8. **Развитие на нравственостьта и ума.** И така, отъ

религията постъпенно се развихѫ всичкитѣ *искуства* и *науки*, другояче художествената (естетическа) и умствената (теоретическа) страна на човѣка. Отъ религията произлиза и *нравствената* страна на човѣка (етичната, моралната), или различаваньето доброто отъ злото. Най-напрѣдъ всичкитѣ постѫпъци се чинѣхѫ безразлични: хората считахѫ добро само това, което е лично полезно на човѣка, а зло—това, което е врѣдно за него; така напр., да те ограбѭтъ — е лошо, а да откраднешъ — добро. Споредъ това не е имало нито адъ, нито рай. Та и духоветѣ бѣхѫ само врѣдни или полезни, ала не добри или зли. По-късно начеватъ да дѣлѭтъ задгробния животъ на рай и адъ; а още по-късно се явява задгробния сѫдъ, когато си прѣдставяхѫ, че добродѣтельта и порокътъ ще бѫдѫтъ възнаградени по заслуга. Тоя нравственъ възгледъ се появява, когато вече хората имахѫ понятие за боговетѣ, които тъй сѫщо се раздѣлятъ на добри и зли. Въ дуализма вече виждаме борба между Бога (доброто) и Дяволътъ (злото). Колкото единъ народъ е по-развитъ, толкова той по-добрѣ живѣе и толкова повече Богъ побѣждава Дяволътъ; съ други думи усилва се *идеалътъ*, или прѣдставлението за висшето добро и висшия разумъ. Колкото повече се развива идеалътъ, толкова повече се развиватъ *нравитѣ*. Дивакътъ е себелюбивъ (егоистиченъ): той се рѫководи само отъ звѣрски, животински побуждения (инстинкти). Той нѣма нито жалость, нито раскаяние: нѣма нито думи за да обозначи порокътъ и добродѣтельта. Отъ лакомия и ярость той убива дори жена си и дѣцата си (каннибализмъ). Дивакътъ е лѣнивъ и безгриженъ, леко се сърди, пламнува и е капризенъ като дѣте, обича да се кичи и да танцува, има пристрастие къмъ кукли и дрънкалца. Грубитѣ нрави на дивака вървѭтъ редомъ съ *умственото* му неразвитие. Дивакътъ знае малко думи, умѣе да брои само до петь, не разбира утрѣшния день и помни само вчерашния. — Лишенъ отъ паметь, той не е внимателенъ и не разсѫждава, и подражава на всичко, що вижда, като маймуна. Умственото развитие на човѣка се състои въ това, че той много запомнева, натрупва познания, които послѣ сравнява и распрѣдѣля по разреди (категории) споредъ взаимното имъ сходство. По тоя начинъ произлизатъ сѫжденията, а отъ свръзката на сѫжденията изникватъ мислитѣ. Мислитѣ спомагатъ за развитие на наукитѣ и на нравитѣ. Явява се понятие за добродѣтельта и дълга, и хората начеватъ да постѫпватъ добрѣ, честно, дори и когато не имъ понася. Лошитѣ дѣла ставатъ «пороци» *и «прѣстѫпления»*, които се запрѣтяватъ отъ *законитѣ* и се о-

сѫждатъ отъ *общественото мнѣние*. Хората начеватъ да се рѫководѭтъ отъ любовь къмъ ближния (хуманность), къмъ общето добро и къмъ справедливостьта. Стараѭтъ се да заглушаватъ страститѣ си, т. е. прѣживѣлицитѣ на животинското състояние. Ала най-трудното е да се подчиняватъ страститѣ на разума, да се «борнщъ съ самаго себе си»; поради това въ нищо друго не сѫ запазени толкова прѣживѣлици, колкото въ нравитѣ.

§ 9. **Развитие на общежитието.** Човѣкътъ дължи развитието си особено на своята *общителность*, заради което го и наричатъ «социално» (обществено) или «политическо» животно. Първа форма на общежитието е *семейството*, когато родителитѣ иматъ такава власть, че бащата може да убива жената и дѣцата си. Нарѣдко и за късо врѣме нѣколко семейства се съединяватъ въ *ордия*, по случай на обща опасность. Тогава хората се поминуватъ само съ *ловджийство* — звѣроловство и риболовство: такивато ловци се скитатъ по горитѣ, живѣѭтъ въ пещери и колиби, и си иматъ за другарь само — кучето. По-късно опитомяватъ трѣвояднитѣ животни и излизатъ да живѣѭтъ въ полето, като промѣнятъ мѣстата за прѣхранванье на стадата си. Това се казва *пастирски*, или скитнически (номаденъ) битъ. Съ тоя животъ е свързано *многоженството* (полигамията). Тогава семейството станѫ многочислено: дори внуцитѣ и правнуцитѣ не се отдѣлятъ отъ старото семейство. Всичкитѣ роднини състявятъ едно цѣло — родъ, който се подчинява на най-стария, на родоначалника, или на патриарха. Споредъ това пастирский битъ се нарича още *родовъ* или *патриархаленъ*. Въ рода живѣѭтъ братски: трудътъ и имотътъ сѫ общи; всички залѣгатъ единъ за другиго. Властьта на патриарха, или на старѣйшината, е голѣма: той е и жрѣцъ, и сѫдия; той е пъленъ господарь на цѣлия родъ. Патриархътъ е ограниченъ само отъ *обичая* или прѣданието, т. е. той трѣбва да постѫпва, както сѫ постѫпвали прѣдцитѣ, и не смѣе да прави нововъведения. Слѣдъ пастирския битъ настѫпва *земледѣлческий* или *застоялий*. — Хората прѣставатъ да се скитатъ и се заселяватъ на избрана земя, за да ѭ обработватъ. При застоялия животъ дълго врѣме още се запазва родовий битъ и «частната» или лична собственость само постъпенно измѣства «общинската» собственость. По нѣкои мѣста родътъ и общината сѫ се запазили и до наше врѣме. Въ земледѣлческия периодъ животътъ става помиренъ, населението расте, потрѣбноститѣ му се увеличаватъ. Явява се *раздѣление на труда*, т. е. единъ сѣе хлѣбъ, другъ раз-

въжда добитъкъ и т. н.; начеватъ да си размѣнятъ произведенията (стокитѣ). Съ други думи поражда се промишленость и търговия. Промишленицитѣ и търговцитѣ си правѭтъ градове и се отдѣлятъ като особено, срѣдно *съсловие;* а земледѣлцитѣ, що живѣѭтъ по селата, образуватъ низшето или селско съсловие; войницитѣ пъкъ и духовенството се отдѣлятъ като висше съсловие. Всичкитѣ съсловия, или народътъ (нация), що живѣѭтъ на просторна съ опрѣдѣлени граници земя (территория), съставятъ *държава.* Държавний животъ се отличава отъ патриархалния още и съ това, че на чело стои царь, който се отнася къмъ народа не като баща къмъ дѣцата си, а като господарь къмъ «подданици». Царьтъ се ржководи отъ *закони,* или отъ *право*, което бива отначало по прѣимущество «обичайно», а послѣ по прѣимущество писано. Той си има помощници въ управлението или изпълнители на неговитѣ заповѣди, които стоѭтъ на «държавна служба» (чиновници): едни сѫдѭтъ, други управляватъ войската, трети — съкровището, полицията, училищата и т. н. Държавний животъ, отъ своя страна, се подвърга на много измѣнения. Има *аристократически* и *демократически* държави: въ първитѣ управлява само висшата класса, въ вторитѣ — цѣлий народъ. Освѣнъ това има монархии и републики. Въ *монархията* («единодържавие») властьта принадлежи на едно лице (краль, царь, императоръ, султанъ), който ѭ прѣдава на потомцитѣ си: неговото наслѣдствено семейство се нарича *династия.* Когато властьта на монарха не е ограничена съ нищо, казва се *абсолютизмъ* (самодържавие); а когато е ограничена отъ народни прѣдставители (депутати) — казва се *конституционна* държава. А пъкъ, когато народътъ избира, намѣсто царь, извѣстни лица, съ срокъ или до животъ, за свои управници (президенти), казва се *република.*

§ 10. **Развитие на комфорта, или на удобствата за живѣянье.** Постъпенно се развивахѫ и срѣдствата за материалното сѫществувание на човѣка (комфортътъ). Най-старото и важно срѣдство е *огъньтъ.* Отначало огъньтъ се добиваше чрѣзъ търканьето една о друга двѣ сухи цѣпеници; послѣ се явихѫ огнивото и кремъкътъ, а още по-късно — паличетата (кибрить). Испървенъ нѣмаше *жилища:* въ топлитѣ мѣста дивацитѣ и сега спѭтъ на земята или по дърветата, или пъкъ се заравятъ въ пѣсъка. Въ планинитѣ човѣкътъ ставаше «троглодитъ», или житель на пещеритѣ. Послѣ, въ ловджийския битъ, се явява колибата, която се правѣше отъ клонье или отъ звѣрски кожи. Кочуѭщитѣ имахѫ по-

движно жилище — шатра съ колела, а послѣ плъстена шатра. Застоялитѣ живѣяхж отначало въ землянки (бордеи), послѣ въ кжщя лѣпени съ калъ, въ дървени изби, и най-послѣ въ камънни и тухлени домове. Кжщята така сжщо прѣкарахж нѣколко стъпени развитие. Особено важно е изнамѣрванието на свода, когато наченж да се развива архитектурата. Кжщата не може безъ *освѣщение*, за което употрѣбявахж отначало дърва или борина, послѣ масьта на животнитѣ, и най-послѣ наченжхж да употрѣбяватъ минералното масло, газътъ и електричеството. Домашнето *огнище* се състоеше отначало отъ два камъка, на които тургахж цѣпеница; послѣ правѣхж оджакъ съ трѫба, за да не дими; най-послѣ се появи собата, която запазва топлината. На огнището горѣхж най-напрѣдъ само дърва или суха трѣва; овчаретѣ, употрѣбявахж за топливо изсъхнжлитѣ изверження на добитъцитѣ (тезекъ); тепърва не отдавна наченжхж да топлжтъ съ торфъ и съ камънни вжглища. *Храната* отначало бѣше жалка: вѣчно гладний дивакъ и сега яде всичко, що му се попадне: влѣчуги, насѣкоми, дори глина, а понѣкога и хора (въ наше врѣме се наброяватъ до 2 мил. людоѣди); дивакътъ пие само вода, кръвь и сокътъ на растенията; нъ главната храна на ловцитѣ се състои отъ звѣрове и риби; прачовѣкътъ гълташе всичко сурово. Овчаретѣ вече си иматъ постоянно месо и млѣчни произведения. Застоялий освѣнъ това има хлѣбни растения, овощия, растителни масла и разни приправи, между които главно — соль и захарь. Той си служи и съ огъня за приготвянье на храната: отначало пръжахж и окадѣвахж, послѣ наченжхж да пекжтъ и най-сетнѣ да варжтъ гозби. Къмъ първобитнитѣ напитъци постъпенно се прибавихж млѣкото и възбудителнитѣ (наркотически) напитъци, както лекитѣ (кафе, чай, шоколадъ), така и силнитѣ (вино, медъ, пиво). Заедно съ храната се усъвършавахж и *приборитѣ за яденье*. Най-напрѣдъ употрѣбявахж естествени прѣдмети: листье, орѣхова черупка, тиква, кожа или желудъкъ отъ животни. Послѣ се явихж кошницитѣ, както и дървенитѣ и каменни сждове. Особено важно е изнамѣрванието на глинѣнитѣ сждове, на които се забѣлѣзватъ първитѣ слѣди отъ бои и рисунки. Най-късно се появихж металическитѣ, фарфорнитѣ и кристалнитѣ сждове. Измежду орждията за яденье най-напрѣдъ се появи ножътъ, послѣ лъжицата: вилкитѣ не бѣхж познати въ сѣверна Европа до прѣди 200 години. Слѣдъ приборитѣ за яденье наченжхж да се развиватъ и *мобилитѣ*. За мобили най-напрѣдъ служехж звѣрскитѣ кожи и рогозкитѣ; пастиретѣ наченжхж да упо-

трѣбватъ килими, а земледѣлцитѣ—лавици; послѣ се появихѫ останѫлитѣ мобили, между които послѣдне е огледалото. Като най-старо срѣдство за *прѣмѣстване* по вода служехѫ кожени мѣхове и салове, послѣ се явява ладията, отъ която произхожда корабътъ и пароходътъ. Овчаретѣ наченахѫ да ѣздятъ; послѣ се изнамѣрихѫ колцата съ двѣ колела (кабриолетъ), а на сѣверъ—лижитѣ (дървени прързгалки за ледъ) и шейнитѣ. Слѣдъ кабриолета се появява талигата — майката на всички видове кола. Редомъ съ колата се усъвършавахѫ искуственитѣ пѫтища — мостоветѣ, проститѣ пѫтища, шосеетата, желѣзнитѣ пѫтища. Покрай тѣхъ се проточихѫ и могѫщитѣ двигатели на човѣшкитѣ сношения — *телеграфитѣ* (1833 г.) и *телефонитѣ* (1860 г). Отначало нѣмаше никакви облѣкла въ топлитѣ страни, а на сѣверъ за облѣкло служеше кожата на елена. Отъ плетеньето кошници и рогозки се разви тъканьето най-напрѣдъ на памучни, а послѣ на ленѣни платове. Най-старитѣ дрехи приличатъ на човалъ: халатъ съ дълги поли или риза до петитѣ; освѣнъ това женското облѣкло не се отличава отъ мѫжкото.— Още въ най-стари врѣмена човѣкътъ обичаше да се *украсява*. Когато хората ходѣхѫ голи, «татуирувахѫ се» — изрѣзвахѫ си на тѣлото различни фигури; за хубость си сплющевахѫ главата и носътъ, растѣгахѫ си ушитѣ до плещитѣ, промушвахѫ си въ ушитѣ, носа и устнитѣ — кости, камъни, раковини и пера; носѣхѫ обеци, пръстени, гривни, огърлици; засукватхѫ и заплитахѫ коситѣ си, употрѣбявахѫ дори перуки (искуствена коса) и помада. За усъвършаване на комфорта служатъ *сѣчивата* (инструментитѣ). Първоначалнитѣ сѣчива служехѫ и за *орѫжия*, така напр. тоягитѣ и каменнитѣ брадви и ножове. Покъсно се явихѫ орѫжията за хвърганье — стрѣлитѣ и копията съ камънни или костѣни краищници; ловцитѣ употрѣбявахѫ тия орѫжия и за ловенье риби, докато не изнамѣрихѫ вѫдицитѣ, кукитѣ и мрѣжитѣ. За конци и връви испървенъ служехѫ растенията и сухожилията на животнитѣ; рибнитѣ кости и трънитѣ замѣняхѫ топлийкитѣ. Земледѣлецътъ отначало разравяше земята съ дървена или каменна брадвичка, послѣ измисли ралото и плуга. Най-важна крачка въ историята на цивилизацията бѣше изнамѣрването на металическитѣ орѫдия, испървенъ бронзовитѣ, послѣ желѣзнитѣ.

§ 11. **Прѣдисторически врѣмена: 1) камъненъ вѣкъ.** Всичко казано за развитието на човѣка се подтвърдява отъ *прѣдисторическата археология*, или отъ науката за «останѫлитѣ отъ *първобитния човѣкъ* старини». Подъ името старини (древности)

разбираме всичкитѣ вещественни остатъци отъ най-старитѣ хора, що се получаватъ отъ земята чрѣзъ *раскопавания*. Навсѫдѣ забѣлѣзваме три «археологически вѣка»: камъненъ, бронзовъ и желѣзенъ или другояче чамовъ, дѫбовъ и буковъ. *Камънний* вѣкъ е най-продължителенъ. Той се раздѣля на два периода: старъ и новъ; въ стария — орѫдията бѣхѫ направени отъ камъкъ (кремъкъ) чрѣзъ удрянието единъ камъкъ о други; въ новия — отъ излъсканъ (полированъ) камъкъ—чрѣзъ търканьето камъкъ о камъкъ. Въ стария камъненъ периодъ хората не знаяхѫ отначало дори огъньтъ и се хранѣхѫ съ човѣшко месо; за единствено орѫдие имъ служеше токоречи съвсѣмъ неизгладенъ остъръ камъкъ. Послѣ наченѫхѫ да добиватъ огънь чрѣзъ търканье и изнамѣрихѫ постъпенно *брадвата, късото копие, стрѣлата* и *ножътъ;* напоконъ, наченѫхѫ да правѭтъ орѫдия не само отъ камъкъ, нъ и отъ *кость* (пила, шило, игла и др.). Прачовѣцитѣ живѣяхѫ въ пещери или въ колиби; тѣ си пазѣхѫ вѫглищата и водата въ глинѣни сѫдове. Постъпенно тѣ станѫхѫ ловци: стрѣляхѫ птици, тургахѫ примки и копаяхѫ ями за животнитѣ, ловѣхѫ риба съ вѫдици и мрѣжи. За облѣкло се́ още имъ служехѫ звѣрскитѣ кожи, ала вече остъргани, шити по кроежъ и дори съ юрнеци по рѫкавитѣ. Правѣхѫ си коситѣ на кѫдрици и се окичвахѫ съ украшения; умрѣлитѣ си закопавахѫ: вѣрвахѫ въ духоветѣ на прѣдцитѣ. Костѣний *рабошъ* показва, че е имало вече начало на смѣтаньето (аритметика). Напоконъ се начева и искуството: отначало се появихѫ гравюри отъ точки и чертици, послѣ надраскани върху кость изображения на цвѣтове, животни и дори на човѣци. Семейства вече се събирахѫ понѣкога въ ордии: запазени сѫ много свирки и жезлове (скиптри) на вождитѣ. Още по-голѣмъ напрѣдъкъ се забѣлѣзва въ *ново-камънния* периодъ. Тогава хората вече си правѣхѫ землянки, излѣпени съ каль колиби и дървени изби. Особено искусно си правѣхѫ *наколни жилища* върху повърхнината на езерата, за да се запазѭтъ отъ нападенията на звѣроветѣ. Тѣ бѣхѫ обширни поселения отъ нѣколко стотинъ хижи, отдалечени на 150 — 300 метра отъ брѣга, съ който се сношавахѫ чрѣзъ мостове, които се дигахѫ. Стѣнитѣ на тия хижи се правѣхѫ отъ измазани съ глина клонье, покривътъ—отъ слама или храстье. Намѣсто прозорци служехѫ си съ дупки въ стѣната. И сега се срѣщатъ у дивацитѣ такива едвамъ закрѣпени избички. Издигахѫ дори *малки крѣпости* (кремли, бургове, акрополи): дълготрайни кули изградени отъ неиздѣлани камъни, които се нареждахѫ безъ цементъ

[illegible] — [illegible] Мегалитни («[illegible] камъни») [illegible] Долменъ («[illegible]»), [illegible]
плоча положена върху 4 вертикални камънни плочи. По нѣкога долменитѣ се намѣрватъ на отворенъ въздухъ, но нѣкоги сѫ засипани съ пръсть, и тогава се казватъ *могили* (tumuli). Въ могилитѣ се намѣрватъ или по единъ долменъ, или по нѣколко, а по нѣкога има голѣма кржгла стая, въ която седятъ покойницитѣ на редъ единъ до другъ, свити и допрѣни до стѣната; при всѣки покойникъ се намѣрватъ неговитѣ нѣща. Освѣнъ долменитѣ, къмъ мегалититѣ се отнасятъ голѣми камънни стълпове, които по нѣкога съ хиляди сѫ наредени въ видъ на прави редове, алеи или кржгове; тия *паметници* сѫ нѣми свидѣтели на важни събития въ живота на нашитѣ прѣдци. Отъ мегалититѣ се развихѫ постъпенно нашитѣ паметници и храмове. Камъннитѣ орждия обикновено дълго врѣме се запазватъ въ богослуженето, като свещени прѣживѣлици.

§ 12. **2) Бронзовъ вѣкъ.** Камънний вѣкъ се срѣща по цѣлия свѣтъ, и той е токоречи навсѣкждѣ еднакъвъ. Отъ распро-

странението на камъннитѣ орждия се вижда, че човѣчеството се е распространило отъ ЮИ-на Азия. Желтата раса донесе староитѣ камънни орждия въ Европа, която тя завземаше въ първобитнитѣ врѣмена. Много по-късно (прѣди 7000 г.) въ Европа дойдохж кочуващи бѣли народи, които донесохж съ себе си излъскани орждия. Тѣ се мѣстѣхж по брѣговетѣ на Срѣдиземно море, като изтикквахж желтата раса на СИ. Тия бѣли бѣхж измѣстени отъ други бѣли прѣселенци отъ Истокъ, които донесохж съ себе си *метлически* орждия. Металитѣ толкова много помогнжхж на човѣцитѣ, че началото на употрѣбяньето имъ е окржжено съ благоговѣние въ народнитѣ приказки, като нѣщо божествено: рудата пазжтъ въ земята чудовищни ковачи — джуджета, гноми, коболди. Металическото производство се развиваше постъпенно: различаваме два археологически вѣка — бронзовъ и желѣзенъ. Отначало само лѣяхж мѣдь и особено *бронза* (сплавъ отъ мѣдь и олово), послѣ наченжхж да ковжтъ излѣти нѣща. Затова бѣхж нуждни особени мастори и фабрики, както и обширна търговия, толкова повече, че оловото се намѣрва твърдѣ нарѣдко. Тогава се вертѣше търговия отъ Прѣдня Азия до Шотландия, Норвегия и до р. Ока. Главни търговци бѣхж отначало финикийцитѣ, послѣ гърцитѣ, етрускитѣ и римлянетѣ. Колкото една земя се намѣрваше по-далечъ отъ Срѣдиземно море, толкова по-късно за нея настава бронзовия вѣкъ. Въ Прѣдня Азия бронзата бѣше извѣстна вече прѣди 6000 г.; Хомеровската Троя (прѣди 3000 г.) прѣдставя прѣходъ отъ бронзата къмъ желѣзото. Въ Южна Европа бронзовий вѣкъ се свършва 1000 пр. Хр.; а пъкъ въ Скандинавия едва тогава се начева. Въ бита на бронзовия вѣкъ токоречи всичко бѣше както по-прѣди, само че въ по-добъръ видъ. Отъ брадвата се образува сатърътъ, отъ ножа — *мечътъ;* появи се и защитното оржжие — *шлемътъ, бронята (ризница)* и *щитътъ*. Особено се усъвършенствувахж сждоветѣ и накитътъ. Появихж се изящни вази, или урни, съ дръжки и похлупки. Украшенията станжхж твърдѣ разнообразни и гиздави: запънки, игли, пръстени, бронзови и кехлибарени мониста. И дрехитѣ бѣхж разнообразни, само че женскитѣ още приличахж на чувалъ: мжжетѣ носѣхж шапка, кжса горня дреха, плащъ, поясъ, дървени обуща; всичко туй се украшаваше съ ширити, връви, тетерици, копченца, рѣсни и пюскюли. Коситѣ си причесвахж съ гребенчета; женитѣ си прибирахж коситѣ въ тънки сѣтки. Само религията малко напрѣднж. Сѐ още си прѣдставяхж задгробния животъ веществено; ала появихж се жъртвенни ка-

[illegible] вкусъ: въ
[illegible] на прѣлестнитѣ форми
[illegible] и др. Въ брон-
[illegible] разноцвѣтни пояси и
[illegible] или съ червени и чер-
[illegible] Особено много се слу-
[illegible] се появила на срѣдитѣ такива
[illegible] на началото на [illegible]. Брон-
[illegible] топоречи
[illegible] развития въ Мексико и Перу.
[illegible] отъ прѣисторически-

[illegible] вѣкъ. [illegible] се [illegible]
[illegible] въ Египетъ — въ Египетъ и Ас-
[illegible] Отъ тамъ же-
[illegible] брѣговетѣ на
[illegible] Атлантиче-
[illegible] Рейнъ и Ду-
[illegible] Европа. [illegible] прѣди
[illegible] въ Европа [illegible] историческитѣ
[illegible] топоречи
[illegible] желѣзния вѣкъ
[illegible] формитѣ на бита.
[illegible] употрѣбление на то-
[illegible] камъкътѣ [illegible] се по-
[illegible] се правѣхѫ
[illegible] Украше-
[illegible] не бѣше позна-
[illegible] се намѣри въ
[illegible] Финикия [illegible] нъ най-
[illegible] Отъ Истокъ се появиха [illegible] въ Европа *кора-*
[illegible] за кое-
[illegible] много спомогнѫ изнамѣрването на [illegible] и на
[illegible] Много обичахѫ [illegible] отъ металиче-
ски жици и [illegible] които носѣхѫ и мѫжетѣ. Ре-
домъ съ кълчищата се появихѫ вълнени материи съ шевове отъ
косми, коприна и метали. Сѫдоветѣ начнахѫ да правѭтъ отъ
мраморъ, а глинянитѣ — емайлувахѫ и изписвахѫ. Особено сѫ и-
звѣстни италианскитѣ бронзови вази, които се купувахѫ навсѫдѣ
отъ богатитѣ; такива вази съ римски надписи се намѣрватъ дори

въ Норвегия. Тогава съ *орнаменти* се исписвахѫ всѣкакви нѣща; а отъ Италия се разнасяхѫ навсѣкѫдѣ изящно изрѣзани камъни, както и бронзови и мраморни статуетки. Въ гробоветѣ се намѣрватъ и първоначалнитѣ *музикални инструменти* — мѣдни тѫпанчета. Само въ религията не се забѣлѣзва напрѣдъкъ; обаче погребалнитѣ обреди станѫхѫ по-блѣскави и по-скѫпи; тѣ се съпровождахѫ съ роскошно пиршество, при което се разбивахѫ сѫдове и се хвъргахѫ черепчетата въ гроба. Въ археологическия желѣзенъ вѣкъ живѣяхѫ съвсѣмъ застояло на едно мѣсто и се появи правилна търговия, както и писаньето. За доказателство на застоялия животъ служѫтъ обработванието на *лозята, земледѣлческитѣ орѫдия* (сърпъ, рало), опитомяваньето на домашнитѣ *птици* и на *котката*, както и изнамѣрваньето на седлото и на юздата. Чрѣзъ *търговия* се сношавахѫ токоречи всичкитѣ народи отъ бѣлата раса и часть отъ желтата, за което си служехѫ съ искуствени пѫтища, мостове и голѣми кораби. Търговията не бѣше размѣнна, а *парична*. За пари отначало служехѫ нѣкои рѣдки раковини, сольта, особено добитъкътъ, послѣ металитѣ, най-напрѣдъ въ видъ на слитини, прѫчици и топки. Сѣченьето *монети* се изнамѣри на Истокъ. Въ Европа прѣди Хр. се употрѣбявахѫ гръцки монети, послѣ римски съ изображение на императоритѣ; въ СИ-на Европа слѣдъ римскитѣ — наченѫхѫ да се употрѣбяватъ «куфически» (арабски); още по-късно се появихѫ келтски и германски монети. *Писанието* биде прѣнесено въ Европа така сѫщо отъ Истокъ. Въ ЮЗ-на Европа много рано се утвърди латинската азбука; алѣ на СИ дълго врѣме се запази собствено писмо: нѣкакви си «черти» и «рѣзки» у славянитѣ и «руни» у германцитѣ. Рунитѣ (линии и извитъци) се запазихѫ най-много въ Скандинавия. Къмъ края на археологическия желѣзенъ вѣкъ токоречи въ цѣла Европа родовий битъ до толкова отпаднѫ, че вече наченѫхѫ да се създаватъ *държави*.

§ 14. **Развитие на писаньето.** И тъй, въ археологическитѣ вѣкове намѣрваме началото на всичкитѣ стръки на цивилизацията, освѣнъ на наукитѣ, които можехѫ да се появѭтъ само слѣдъ изнамѣрвание на *писмото*. Въ прѣдисторически врѣмена писаньето едвамъ се начеваше. Писаньето и книжнината (литературата) съставятъ главното отличие на историческитѣ врѣмена отъ прѣдисторическитѣ. Първото условие, за да можеше да има прогрессъ, се състоеше въ това, щото човѣкъ съ помощьта на писмото да получи възможность да запомнева много свѣдѣния и да ги прѣдава на потомцитѣ си, да се създадѫтъ училища, за да се обуча-

вжжда добитъкъ и т. н.; начеватъ да си размѣнятъ произведенията (стокитѣ). Съ други думи поражда се промишленость и търговия. Промишленицитѣ и търговцитѣ си правжтъ градове и се отдѣлятъ като особено, срѣдно *съсловие;* а земледѣлцитѣ, що живѣжтъ по селата, образуватъ низшето или селско съсловие; войницитѣ пъкъ и духовенството се отдѣлятъ като висше съсловие. Всичкитѣ съсловия, или народътъ (нация), що живѣжтъ на просторна съ опрѣдѣлени граници земя (территория), съставятъ *държава.* Държавний животъ се отличава отъ патриархалния още и съ това, че на чело стои царь, който се отнася къмъ народа не като баща къмъ дѣцата си, а като господарь къмъ «подданици». Царьтъ се ржководи отъ *закони,* или отъ *право*, което бива отначало по прѣимущество «обичайно», а послѣ по прѣимущество писано. Той си има помощници въ управлението или испълнители на неговитѣ заповѣди, които стоять на «държавна служба» (чиновници): едни сждятъ, други управляватъ войската, трети — съкровището, полицията, училищата и т. н. Държавний животъ, отъ своя страна, се подвърга на много измѣнения. Има *аристократически* и *демократически* държави: въ първитѣ управлява само висшата класса, въ вторитѣ — цѣлий народъ. Освѣнъ това има монархии и републики. Въ *монархията* («единодържавие») властьта принадлежи на едно лице (краль, царь, императоръ, султанъ), който ж прѣдава на потомцитѣ си: неговото наслѣдствено семейство се нарича *династия.* Когато властьта на монарха не е ограничена съ нищо, казва се *абсолютизмъ* (самодържавие); а когато е ограничена отъ народни прѣдставители (депутати) — казва се *конституционна* държава. А пъкъ, когато народътъ избира, намѣсто царь, извѣстни лица, съ срокъ или до животъ, за свои управници (президенти), казва се *република.*

§ 10. **Развитие на комфорта, или на удобствата за живѣнье.** Постъпенно се развивахж и срѣдствата за материалното сжществувание на човѣка (комфортътъ). Най-старото и важно срѣдство е *огъньтъ.* Отначало огъньтъ се добиваше чрѣзъ търканьето една о друга двѣ сухи цѣпеници; послѣ се явихж огнивото и кремъкътъ, а още по-късно — паличетата (кибрить). Испървенъ нѣмаше *жилища:* въ топлитѣ мѣста дивацитѣ и сега спжтъ на земята или по дърветата, или пъкъ се заравятъ въ пѣсъка. Въ планинитѣ човѣкътъ ставаше «троглодитъ», или житель на пещеритѣ. Послѣ, въ ловджийския битъ, се явява колибата, която се правѣше отъ клонье или отъ звѣрски кожи. Кочуващитѣ имахж по-

движно жилище — шатра съ колела, а послѣ плъстепа шатра. Застоялитѣ живѣяхѫ отначало въ землянки (бордеи), послѣ въ кѫщя лѣпени съ калъ, въ дървени изби, и най-послѣ въ камънни и тухлени домове. Кѫщята така сѫщо прѣкарахѫ нѣколко стъпени развитие. Особено важно е изнамѣрванието на свода, когато наченѫ да се развива архитектурата. Кѫщата не може безъ *освѣщение*, за което употрѣбявахѫ отначало дърва или борина, послѣ масьта на животнитѣ, и най-послѣ наченѫхѫ да употрѣбяватъ минералното масло, газътъ и електричеството. Домашнето *огнище* се състоеше отначало отъ два камъка, на които тургахѫ цѣпеница; послѣ правѣхѫ оджакъ съ трѫба, за да не дими; най-послѣ се появи собата, която запазва топлината. На огнището горѣхѫ найнапрѣдъ само дърва или суха трѣва; овчаретѣ, употрѣбявахѫ за топливо изсъхнѫлитѣ изверженния на добитъцитѣ (тезекъ); тепърва не отдавна наченѫхѫ да топлѭтъ съ торфъ и съ камънни вѫглища. *Храната* отначало бѣше жалка: вѣчно гладний дивакъ и сега яде всичко, що му се попадне: влѣчуги, насѣкоми, дори глина, а понѣкога и хора (въ наше врѣме се наброяватъ до 2 мил. людоѣди); дивакътъ пие само вода, кръвь и сокътъ на растенията; нъ главната храна на ловцитѣ се състои отъ звѣрове и риби; прачовѣкътъ гълташе всичко сурово. Овчаретѣ вече си иматъ постоянно месо и млѣчни произведения. Застоялий освѣнъ това има хлѣбни растения, овощия, растителни масла и разни приправи, между които главно — соль и захарь. Той си служи и съ огъня за приготвянье на храната: отначало пръжахѫ и окадѣвахѫ, послѣ наченѫхѫ да пекѫтъ и най-сетнѣ да варѭтъ гозби. Къмъ първобитнитѣ напитъци постъпенно се прибавихѫ млѣкото и възбудителнитѣ (наркотически) напитъци, както лекитѣ (кафе, чай, шоколадъ), така и силнитѣ (вино, медъ, пиво). Заедно съ храната се усъвършавахѫ и *приборитѣ за яденье*. Най-напрѣдъ употрѣбявахѫ естествени прѣдмети: листье, орѣхова черупка, тиква, кожа или желудъкъ отъ животни. Послѣ се явихѫ кошницитѣ, както и дървенитѣ и каменни сѫдове. Особено важно е изнамѣрванието на глинѣнитѣ сѫдове, на които се забѣлѣзватъ първитѣ слѣди отъ бои и рисунки. Най-късно се появихѫ металическитѣ, фарфорнитѣ и кристалнитѣ сѫдове. Измежду орѫдията за яденье най-напрѣдъ се появи ножътъ, послѣ лъжицата: вилкитѣ не бѣхѫ познати въ сѣверна Европа до прѣди 200 години. Слѣдъ приборитѣ за яденье наченѫхѫ да се развиватъ и *мобилитѣ*. За мобили най-напрѣдъ служехѫ звѣрскитѣ кожи и рогозкитѣ; пастиретѣ наченѫхѫ да упо-

трѣбяватъ килими, а земледѣлцитѣ—лавици; послѣ се появихѫ останѫлитѣ мобили, между които послѣдне е огледалото. Като най-старо срѣдство за *прѣмѣстване* по вода служехѫ кожени мѣхове и салове, послѣ се явява ладията, отъ която происхожда корабътъ и пароходътъ. Овчаретѣ наченѫхѫ да ѣздѭтъ; послѣ се изнамѣрихѫ колцата съ двѣ колела (кабриолетъ), а на сѣверъ—лижитѣ (дървени прѫзгалки за ледъ) и шейнитѣ. Слѣдъ кабриолета се появява талигата — майката на всички видове кола. Редомъ съ колата се усъвършавахѫ искуственитѣ пѫтища — мостоветѣ, проститѣ пѫтища, шоссетата, желѣзнитѣ пѫтища. Покрай тѣхъ се проточихѫ и могѫщитѣ двигатели на човѣшкитѣ сношения — *телеграфитѣ* (1833 г.) и *телефонитѣ* (1860 г). Отначало нѣмаше никакви облѣкла въ топлитѣ страни, а на сѣверъ за облѣкло служеше кожата на елена. Отъ плетеньето кошници и рогозки се разви тъканьето най-напрѣдъ на памучни, а послѣ на ленѣни платове. Най-старитѣ дрехи приличатъ на чювалъ: халатъ съ дълги поли или риза до петитѣ; освѣнъ това женското облѣкло не се отличава отъ мѫжското.—Още въ най-стари врѣмена човѣкътъ обичаше да се *украсява*. Когато хората ходѣхѫ голи, «татуирувахѫ се» — изрѣзвахѫ си на тѣлото различни фигури; за хубость си сплющевахѫ главата и носътъ, растѣгахѫ си ушитѣ до плещитѣ, промушвахѫ си въ ушитѣ, носа и устнитѣ — кости, камъни, раковини и пера; носѣхѫ обеци, прѫстени, гривни, огърлици; засуквахѫ и заплитахѫ коситѣ си, употрѣбявахѫ дори перуки (искуствена коса) и помада. За усъвършавание на комфорта служѫтъ *сѣчивата* (инструментитѣ). Първоначалнитѣ сѣчива служехѫ и за *орѫжия*, така напр. тоягитѣ и каменнитѣ брадви и ножове. По-късно се явихѫ орѫжията за хвърганье — стрѣлитѣ и копията съ камънни или костѣни краищници; ловцитѣ употрѣбявахѫ тия орѫжия и за ловенье риби, докато не изнамѣрихѫ вѫдицитѣ, кукитѣ и мрѣжитѣ. За конци и връви испървенъ служехѫ растенията и сухожилията на животнитѣ; рибнитѣ кости и трънитѣ замѣняхѫ топлийкитѣ. Земледѣлецътъ отначало разравяше земята съ дървена или каменна брадвичка, послѣ измисли ралото и плуга. Най-важна крачка въ историята на цивилизацията бѣше изнамѣрванието на металическитѣ орѫдия, испървенъ бронзовитѣ, послѣ желѣзнитѣ.

§ 11. **Прѣдисторически врѣмена: 1) камъненъ вѣкъ.** Всичко казано за развитието на човѣка се подтвърдява отъ *прѣдисторическата археология,* или отъ науката за «останѫлитѣ отъ *първобитния човѣкъ* старини». Подъ името старини (древности)

разбираме всичкитѣ вещественни остатъци отъ най-старитѣ хора, що се получаватъ отъ земята чрѣзъ *раскопавания*. Навсѫдѣ забѣлѣзваме три «археологически вѣка»: камъненъ, бронзовъ и желѣзенъ или другояче чамовъ, дѫбовъ и буковъ. *Камънний* вѣкъ е най-продължителенъ. Той се раздѣля на два периода: старъ и новъ; въ стария — орѫдията бѣхѫ направени отъ камъкъ (кремъкъ) чрѣзъ удрянието единъ камъкъ о други; въ новия — отъ излъсканъ (полированъ) камъкъ—чрѣзъ търканьето камъкъ о камъкъ. Въ стария камъненъ периодъ хората не знаяхѫ отначало дори огъньтъ и се хранѣхѫ съ човѣшко месо; за единствено орѫдие имъ служеше токоречи съвсѣмъ неизгладенъ остъръ камъкъ. Послѣ начеНѫхѫ да добиватъ огънь чрѣзъ търканье и изнамѣрихѫ постѫпенно *брадвата, късото копие, стрѣлата* и *ножътъ*; напоконъ, начеНѫхѫ да правѭтъ орѫдия не само отъ камъкъ, нъ и отъ *кость* (пила, шило, игла и др.). Прачовѣцитѣ живѣяхѫ въ пещери или въ колиби; тѣ си пазѣхѫ вѫглищата и водата въ глинѣни сѫдове. Постѫпенно тѣ станѫхѫ ловци: стрѣляхѫ птици, тургахѫ примки и копаяхѫ ями за животнитѣ, ловѣхѫ риба съ вѫдици и мрѣжи. За облѣкло се още имъ служехѫ звѣрскитѣ кожи, ала вече остъргани, шити по кроежъ и дори съ юрнеци по рѫкавитѣ. Правѣхѫ си коситѣ на кѫдрици и се окичвахѫ съ украшения; умрѣлитѣ си закопавахѫ: вѣрвахѫ въ духоветѣ на прѣдцитѣ. Костѣний *рабошъ* показва, че е имало вече начало на смѣтаньето (аритметика). Напоконъ се начева и искуството: отначало се появихѫ гравюри отъ точки и чертици, послѣ надраскани върху кость изображения на цвѣтове, животни и дори на човѣци. Семействата вече се събирахѫ понѣкога въ ордии: запазени сѫ много свирки и жезлове (скиптри) на вождитѣ. Още по-голѣмъ напрѣдъкъ се забѣлѣзва въ *ново-камънния* периодъ. Тогава хората вече си правѣхѫ землянки, излѣпени съ каль колиби и дървени изби. Особено искусно си правѣхѫ *наколни жилища* върху повърхнината на езерата, за да се запазѭтъ отъ нападенията на звѣроветѣ. Тѣ бѣхѫ обширни поселения отъ нѣколко стотинъ хижи, отдалечени на 150 — 300 метра отъ брѣга, съ който се сношавахѫ чрѣзъ мостове, които се дигахѫ. Стѣнитѣ на тия хижи се правѣхѫ отъ измазани съ глина клонье, покривътъ—отъ слама или храстье. Намѣсто прозорци служехѫ си съ дупки въ стѣната. И сега се срѣщатъ у дивацитѣ такива едвамъ закрѣпени избички. Издигахѫ дори *малки крѣпости* (кремли, бургове, акрополи): дълготрайни кули изградени отъ неиздѣлани камъни, които се нарeждахѫ безъ цименть

(циклопски сгради). Въ тоя периодъ начен**ѫ**х**ѫ** да *опитомяватъ животнитѣ* — най-напрѣдъ кучето, послѣ волътъ, козата, коньтъ, свинята и овцата. Напоконъ се яви и *земледѣлието:* разравѣх**ѫ** земята съ пр**ѫ**чки, мечи челюсти, рогъ отъ еленъ или съ камъненъ търнокопъ; жътвата искубвах**ѫ** заедно съ коренитѣ. Отначало сѣях**ѫ** пшеница, послѣ ечмикъ, овесъ и просо. Запазени с**ѫ** хлѣбчета въ наколнитѣ жилища — валчести питички, въ които има много цѣли зърна и слама: тогава мелѣх**ѫ** съ р**ѫ**чни мелници (хромѣлъ — два камъка, отъ които единътъ е издълбанъ). Ечмиченитѣ и просени зърна жарѣх**ѫ** и хрупах**ѫ**, макаръ че вече умѣях**ѫ** да вар**ѭ**тъ месото. Срѣщатъ се токо речи всичкитѣ наши овощия, плодове и разни видове ягоди. Обработвах**ѫ** ленъ за дрехи и върви: тогава начен**ѫ**х**ѫ** да пред**ѫ**тъ и тък**ѫ**тъ; запазени с**ѫ** остатъци отъ кълчища. Имаше и талиги, само че съ масивни колела, безъ спици. Ор**ѫ**дията бѣх**ѫ** както и по-напрѣдъ, ала поради изглажданьето остри и хубави. Особено се усъвършенствувах**ѫ** костѣнитѣ и рогови издѣлия, а тъй с**ѫ**що и грънчарското производство: явих**ѫ** се вази, дървѣни и глинѣни чашки, лъжици, а с**ѫ**що и цѣлъ туалетъ отъ изящни украшения. Тогава се разви архитектурата. Както наколнитѣ жилища служ**ѫ**тъ за отличие на воднитѣ жители, така мегалититѣ съставятъ отличието на заселищата по сухо. *Мегалити* («голѣми камъни») се казватъ първобитнитѣ паметници, направени отъ неиздѣлани балвани. Най-важни отъ тѣхъ с**ѫ** *долменитѣ,* които с**ѫ** распространени по цѣлия свѣтъ. Долменъ («камъненъ столъ») се казва станчка, която е образувана отъ една камънна плоча, положена върху 4 вертикални камънни плочи. По нѣкога долменитѣ се намѣрватъ на отворенъ въздухъ, по нѣкога с**ѫ** засипани съ пръсть, и тогава се казватъ *могили* (tumulus). Въ могилитѣ се намѣрватъ или по единъ долменъ, или по нѣколко, а по нѣкога има голѣма кр**ѫ**гла стая, въ която сед**ѭ**тъ покойницитѣ на редъ единъ до другъ, свити и допрѣни до стѣната; при всѣки покойникъ се намѣрватъ неговитѣ нѣща. Освѣнъ долменитѣ, къмъ мегалититѣ се отнасятъ голѣми камънни стълпове, които по нѣкога съ хиляди с**ѫ** наредени въ видъ на прави редове, аллеи или кр**ѫ**гове: тия *паметници* с**ѫ** нѣми свидѣтели на важни събития въ живота на нашитѣ прѣдци. Отъ мегалититѣ се развих**ѫ** постъпенно нашитѣ паметници и храмове. Камъннитѣ ор**ѫ**дия обикновено дълго врѣме се запазватъ въ богослужението, като свещени прѣживѣлици.

§ 12. **2) Бронзовъ вѣкъ.** Камънний вѣкъ се срѣща по цѣлия свѣтъ, и той е токоречи навсѣк**ѫ**дѣ еднаквъ. Отъ распро-

страненнето на камъннитѣ оржди се вижда, че човѣчеството се е распространило отъ ЮИ-на Азия. Желтата раса донесе старитѣ камънни оржди въ Европа, която тя завземаше въ първобитнитѣ врѣмена. Много по-късно (прѣди 7000 г.) въ Европа дойдохж кочуващи бѣли народи, които донесохж съ себе си излъскани оржди. Тѣ се мѣстѣхж по брѣговетѣ на Срѣдиземно море, като истикквахж желтата раса на СИ. Тия бѣли бѣхж измѣстени отъ други бѣли прѣселенци отъ Истокъ, които донесохж съ себе си *метилически* оржди. Металитѣ толкова много помогнжхж на човѣцитѣ, че началото на употрѣбяньето имъ е окржжено съ благоговѣние въ народнитѣ приказки, като нѣщо божествено: рудата пазжтъ въ земята чудовищни ковачи — джуджета, гноми, коболди. Металическото производство се развиваше постъпенно; различаваме два археологически вѣка — бронзовъ и желѣзенъ. Отначало само лѣяхж мѣдь и особено *бронза* (сплавъ отъ мѣдь и олово), послѣ наченжхж да ковжтъ излѣти нѣща. Затова бѣхж нуждни особени мастори и фабрики, както и обширна търговия, толкова повече, че оловото се намѣрва твърдѣ нарѣдко. Тогава се вртѣше търговия отъ Прѣдня Азия до Шотландия, Норвегия и до р. Ока. Главни търговци бѣхж отначало финикийцитѣ, послѣ гръцитѣ, етрускитѣ и римлянетѣ. Колкото една земя се намѣрваше по-далечъ отъ Срѣдиземно море, толкова по-късно за неж настава бронзовия вѣкъ. Въ Прѣдня Азия бронзата бѣше извѣстна вече прѣди 6000 г.; Хомеровската Троя (прѣди 3000 г.) прѣдставя прѣходъ отъ бронзата къмъ желѣзото. Въ Южна Европа бронзовий вѣкъ се свършва 1000 пр. Хр.; а пъкъ въ Скандинавия едва тогава се начева. Въ бита на бронзовия вѣкъ токоречи всичко бѣше както по-прѣди, само че въ по-добъръ видъ. Отъ брадвата се образува сатърътъ, отъ ножа — *мечътъ;* появи се и защитното оржжие — *шлемътъ, бронята (ризница)* и *щитътъ.* Особено се усъвършенствувахж сждоветѣ и накитътъ. Появихж се изящни вази, или урни, съ дръжки и похлупки. Украшенията станжхж твърдѣ разнообразни и гиздави: запънки, игли, пръстени, бронзови и кехлибарени маниста. И дрехитѣ бѣхж разнообразни, само че женскитѣ още приличахж на чувалъ: мжжетѣ носѣхж шапка, кжса горня дреха, плащъ, поясъ, дървени обуща; всичко туй се украшаваше съ ширити, връви, тетерици, копченца, рѣсни и пюскюли. Коситѣ си причесвахж съ гребенчета; женитѣ си прибирахж коситѣ въ тънки сѣтки. Само религията малко напрѣднж. Сѐ още си прѣдставяхж задгробния животъ веществено; ала появихж се жъртвеници па-

правени върху насипи. Много се разви художествения вкусъ: въ сегашнитѣ магазини виждаме само подражание на прѣлестнитѣ форми отъ бронзовия вѣкъ — листчета, спирали, змѣйки и др. Въ бронзовия вѣкъ много обичахѫ боитѣ: правѣхѫ разноцвѣтни пояси и исписвахѫ глинѣни сѫдове съ свѣтли бои или съ червени и черни обиколки върху измазанъ черенъ фонъ. Особено много си служехѫ съ рѣзки и изводи. Напоконъ се появихѫ на скалитѣ такива сложни изображения, че ги считатъ за начало на писаньето. Бронзовий вѣкъ се намѣрва по цѣлия свѣтъ, и навсѣкѫдѣ е токоречи еднакъвъ. Той достигнѫ най-голѣмо развитие въ Мексико и Перу, дѣто намѣрваме най-забѣлѣжителната цивилизация отъ прѣдисторическитѣ врѣмена.

§ 13. **3. Желѣзенъ вѣкъ.** *Желѣзний вѣкъ* се начена (прѣди 6000 г.) така сѫщо на Истокъ — въ Египетъ и Асирия, дѣто вече той се слива съ историческото врѣме. Отъ тамъ желѣзото се распространи по Европа, най-напрѣдъ по брѣговетѣ на Черно и Срѣдиземно море, послѣ по крайбрѣжието на Атлантическия океанъ до Англия и Скандинавия, а по Рона, Рейнъ и Дунавъ до вѫтрѣшноститѣ на Европа. Това станѫ токоречи прѣди 500 г. сл. Хр., когато се свършватъ въ Европа археологическитѣ вѣкове и се начева историческата цивилизация. Въ Русия токоречи не е имало прѣдисторически желѣзенъ вѣкъ. Въ желѣзния вѣкъ човѣкътъ повечето само е усъвършавалъ старитѣ форми на бита. Тогавашнитѣ кремли (крѣпости) бѣхѫ по-силни, благодарение на това, че «остъклявахѫ» камънитѣ чрѣзъ огънь; у славянитѣ се появихѫ землени и камънни окопи. Орѫдията, тъй като се правѣхѫ отъ желѣзо, достигнѫхѫ голѣмо съвършенство и трайность. Украшенията се правѣхѫ отъ бронза и отъ сребро, което не бѣше познато по-прѣди. Тогава се въведе *стъклото*, което се изнамѣри въ Египетъ и Финикия: отъ него правѣхѫ отчасти сѫдове, нъ най-много маниста. Отъ Истокъ се появихѫ тогава въ Европа *коралитѣ* и *слоновата кость*. Особено се разви накитътъ, за което много спомогнѫ изнамѣрванието на бронзовото *огледало* и на *ножницитѣ*. Много обичахѫ филиграннитѣ издѣлия (отъ металически жици) и *брошкитѣ* (карфици), които носѣхѫ и мѫжетѣ. Редомъ съ кълчищата се появихѫ вълнени материи съ шевове отъ косми, коприна и метали. Сѫдоветѣ наченѫхѫ да правѭтъ отъ мраморъ, а глинѣнитѣ — емалувахѫ и испичахѫ. Особено сѫ изящни италианскитѣ бронзови вази, които се купувахѫ навсѫдѣ отъ богатитѣ; такива вази съ римски надписи се намѣрватъ дори

въ Норвегия. Тогава съ *орнаменти* се изписвахѫ всѣкакви нѣща; а отъ Италия се разнасяхѫ навсѣкѫдѣ изящно изрѣзани камъни, както и бронзови и мраморни статуетки. Въ гробоветѣ се намѣрватъ и първоначалнитѣ *музикални инструменти* — мѣдни тѫпанчета. Само въ религията не се забѣлѣзва напрѣдъкъ; обаче погребалнитѣ обреди станѫхѫ по-блѣскави и по-скѫпи; тѣ се съпровождахѫ съ роскошно пиршество, при което се разбивахѫ сѫдове и се хвъргахѫ черепчетата въ гроба. Въ археологическия желѣзенъ вѣкъ живѣяхѫ съвсѣмъ застояло на едно мѣсто и се появи правилна търговия, както и писаньето. За доказателство на застоялия животъ служѫтъ обработванието на *лозята, земледѣлческитѣ орѫдия* (сърпъ, рало), опитомяваньето на домашнитѣ *птици* и на *котката*, както и изнамѣрваньето на седлото и на юздата. Чрѣзъ *търговия* се сношавахѫ токоречи всичкитѣ народи отъ бѣлата раса и часть отъ желтата, за което си служехѫ съ искуствени пѫтища, мостове и голѣми кораби. Търговията не бѣше размѣнна, а *парична*. За пари отначало служехѫ нѣкои рѣдки раковини, сольта, особено добитъкътъ, послѣ металитѣ, най-напрѣдъ въ видъ на слитини, прѫчици и топки. Сѣченьето *монети* се изнамѣри на Истокъ. Въ Европа прѣди Хр. се употрѣбявахѫ гръцки монети, послѣ римски съ изображение на императоритѣ; въ СИ-на Европа слѣдъ римскитѣ — начнѫхѫ да се употрѣбяватъ «куфически» (арабски); още по-късно се появихѫ келтски и германски монети. *Писанието* биде прѣнесено въ Европа така сѫщо отъ Истокъ. Въ ЮЗ-на Европа много рано се утвърди латинската азбука; али на СИ дълго врѣме се запази собствено писмо: нѣкакви си «черти» и «рѣзки» у славянитѣ и «руни» у германцитѣ. Рунитѣ (линии и извитъци) се запазихѫ най-много въ Скандинавия. Къмъ края на археологическия желѣзенъ вѣкъ токоречи въ цѣла Европа родовий битъ до толкова отпаднѫ, че вече начнѫхѫ да се създаватъ *държави*.

§ 14. **Развитие на писаньето.** И тъй, въ археологическитѣ вѣкове намѣрваме началото на всичкитѣ стръки на цивилизацията, освѣнъ на наукитѣ, които можехѫ да се появѭтъ само слѣдъ изнамѣрвание на *писмото*. Въ прѣдисторически врѣмена писаньето едвамъ се начеваше. Писаньето и книжнината (литературата) съставятъ главното отличие на историческитѣ врѣмена отъ прѣдисторическитѣ. Първото условие, за да можеше да има прогрессъ, се състоеше въ това, щото човѣкъ съ помощьта на писмото да получи възможность да запомнева много свѣдѣния и да ги прѣдава на потомцитѣ си, да се създадѫтъ училища, за да се обуча-

вѫтъ младитѣ поколѣния. Писанието се разви постѫпенно. Отначало намѣсто букви рисувахѫ самия прѣдметъ; това се казва *óбразни* писменни знаци, или другояче «идеографични», тъй като всѣко изображение означаваше цѣла дума, т. е. понятие. Най-напрѣдъ óбразнитѣ писменни знаци се изрѣзвахѫ на скали, тухли и вещи; тогава пишехѫ вертикални редове, които располагахѫ отъ дѣсно на лѣво; послѣ начевнѫхѫ да пишѫтъ хоризонтални редове, ала се́ отъ дѣсно на лѣво Египтянетѣ първи начевнѫхѫ да пишѫтъ (а не да дращѫтъ) най-напрѣдъ на своитѣ тъкани платове, а послѣ на хартия отъ папирусъ (тръсть). Тъй като папирусътъ се чупѣше, кога се прѣгъваше, свивахѫ го на «свитъци» («стълпци»)— обичай, който дълго врѣме сѫществуваше, до като не се научихѫ да правѭтъ книги. Много по-кѫсно, малко пр. Хр., се изнамѣри *трайний пергаментъ* (отъ волска кожа), който замѣняше папирусътъ Едвамъ като се изминѫ много врѣме сл. Хр., измислихѫ *хартията* за писанье, най-напрѣдъ отъ памукъ, послѣ отъ трепки и дърво. Óбразнитѣ писменни знаци се срѣщатъ само на папирусъ, на скали, паметници и вещи; на него не можехѫ да се спрѫтъ, тъй като то е твърдѣ трудно. Ний сега обозначаваме всичкитѣ думи само съ нѣколкото букви — отъ азбуката; ала при óбразнитѣ писменни знаци сѫ потрѣбни толкова знаци, колкото има думи; освѣнъ това сѫщий знакъ по нѣкога има право значение, а по нѣкога символическо, отвлѣчено За óбразното писмо се изисква много врѣме и навикъ: съ него се занимавахѫ малцина, именно жрѫцитѣ; затова го и нарекохѫ *иероглифи*, т. е. «свещено ваяние». Образното писмо постѫпенно се упростѣваше. Намѣсто цѣлъ прѣдметъ начевнѫхѫ да изображаватъ само часть отъ него, послѣ дойдохѫ до линии или чертици, въ които отведнъжъ не може да се намѣри сходство съ картинитѣ, отъ които тѣ произлизатъ Най-трудното идеографично писмо съ чъртици се употрѣбяваше въ Ассирия: то се нарича *клинообразно*. Напуснѫхѫ óбразното писмо, щомъ забѣлѣжихѫ, че езикътъ се състои отъ малко звукове, които могѫтъ да се изобразѭтъ съ условни знаци, или букви; оттукъ происхожда *звуковото* (фонетическо) писмо. Ала и то бѣше отначало несъвършено — «силлабическо» (знаковетѣ означавахѫ отдѣлни срички), докато не изнамѣрихѫ «алфабетичното» писмо, или азбуката. Азбуката е изнамѣрена прѣди 4000 год. отъ финикийцитѣ, които ѭ съставихѫ отъ египетски иероглифи. Финикийцитѣ, първи търговци въ старо врѣме, като разнасяхѫ навсѣкѫдѣ стоки, распространявахѫ и азбуката: споредъ това всичкитѣ *азбуки по свѣта сѫ* родствени помежду си.

§ 15. **Извори на историята: I) издѣлия, прѣживѣлици, прѣдания.** Освѣнъ книжнината, за извори на историята служжтъ човѣшкитѣ издѣлия, прѣживѣлицитѣ (survival) и прѣданията. *Издѣлията* се распадатъ на вещи и паметници. Вещитѣ, като прѣдмети за домашенъ обиходъ, свидѣтелствуватъ за вънкашния животъ на народитѣ (за комфорта). Паметницитѣ (монументи) сж свързани съ идеалната култура: тѣ иматъ за цѣль да увѣковѣчжтъ паметьта на нѣкое събитие или лице; освѣнъ това тѣ сж и произведения на искуствата. За най-стари паметници се считатъ египетскитѣ пирамиди (градени прѣди 6000 г.) и по-малко старитѣ, Халдейскитѣ бронзови статуетки въ Тель-Ло. Издѣлията или се намѣрватъ на мѣстото (in situ), или се пазжтъ въ музеи. Съ тѣхното изучванье се занимаватъ особени науки — археологията (историческа) и историята на искуствата. Съ изучванье на монетитѣ, които сж важни за опрѣдѣление на врѣмето, се занимава нумизматиката. *Прѣживѣлицитѣ* сж най-стария изворъ на историята. Тѣ се запазватъ твърдѣ дълго врѣме и въ всичкитѣ стръки на културата. Къмъ тѣхъ се отнасятъ: прѣдразсждъцитѣ и пословицитѣ (старитѣ понятия), суевѣрията (старата религия), множество обреди и обичаи, разни черти въ правитѣ и въ вънкашнитѣ удобства за живѣянье, пѣснитѣ съ тѣхнитѣ мелодии и приказкитѣ (старата поезия), най-послѣ много черти отъ обичайното право (старъ, неписанъ законъ). Особено сж стари запазенитѣ въ езика прѣживѣлици: по смисъла на пракоренитѣ може да се възстанови битътъ дори на прѣдисторическитѣ врѣмена. Твърдѣ старъ битъ се очертава така сжщо и въ *прѣданията*, или въ разказитѣ на хората за минжлото, които се прѣдаватъ устно отъ родителитѣ на дѣцата. Тъй като въ най-старитѣ врѣмена човѣкътъ навсѣкждѣ виждаше само религия и поезия, прѣданията сж облѣчени въ чудесна, баснословна форма. Това се казва митъ, или легенда (разказъ за боговетѣ), приказка, или сага и народна пѣсня. Най-стари сж митоветѣ, особено тия, които се отнасятъ до космогонията, т. е. разказитѣ за происхождението на свѣта. У много народи тия разкази сж сходни помежду си. У всички народи се говори за потопъ; споредъ всички народи човѣкътъ е създаденъ отъ материя (земя, глина, дърво); всички вѣрватъ въ «златния вѣкъ,» или въ райския животъ на първитѣ хора. Споредъ монголитѣ първитѣ хора сж били, като боговетѣ, въздушни сжщества; нъ тѣ яли сладка трѣва, та имъ окапали крилата и си изгубили красотата; животътъ имъ станжлъ кжсъ. Споредъ индийцитѣ въ

рая имало дърво на живота съ небесни плодове, което пазѣлъ единъ драконъ. У гърцитѣ райтъ е билъ градина съ златни ябълки, които пазѣла една змия. Всичкитѣ народи отъ бѣла раса си прѣдставятъ изгубваньето на рая, както старитѣ перси: злийтъ духъ, въ видъ на змия, далъ на първитѣ хора да вкусѭтъ плодове, та подигнѫлъ срѣщу тѣхъ добрия духъ, който за това ги изгонилъ изъ рая — и за човѣцитѣ настанѫлъ «желѣзний», тежъкъ вѣкъ. А отъ археолóгията се знае, че златото е било извѣстно прѣди желѣзото: то се отнася къмъ бронзовия вѣкъ.

§ 16. **2) Книжнина.** Издѣлията, прѣживѣлицитѣ и прѣданията сѫ най-старитѣ извори на историята. Много по-млади, нъ несравнено по-пълни и точни, сѫ писменнитѣ извори. Най-стари писменни паметници сѫ египетскитѣ и халдейскитѣ надписи (*отъ* прѣди 6000 г.). Токоречи толкова стара е и най-старата книга — египетски папирусъ, който се намѣрва въ Парижъ. Подиръ него слѣдватъ свещенитѣ книги на индийцитѣ (Ведитѣ), на перситѣ (Зендъ-Авеста), на евреитѣ (Библията) и на китайцитѣ (Шукингъ). Тъй като трудно може да се разбере най-старото, óбразно писмо на надписитѣ, образува се особена «наука за надписитѣ» — *епиграфия*. По нея се вижда силата на човѣшкия умъ. Когато Шамполионъ пристѫпи да изучава египетскитѣ йероглифи, той не знаеше, че всѣко изображение може да бѫде или óбразно, или звуково (освѣнъ това), че може да означава или самия прѣдметъ, или символътъ на нѣкакво понятие, буква или сричка. Обаче той може да прочете иероглифитѣ (1821 г.), като се въсползува отъ *розетския* надписъ (камъкъ — намѣрва се сега въ Британския музей), върху който имаше гръцки прѣводъ отъ египетски текстъ, и отъ родството на коптския езикъ съ староегипетския. Слѣдъ Шамполиона иероглифитѣ се четѣхѫ много леко, благодарение на много учени, особено на французитѣ *Мариетта* и *Масперо* (първий бѣше пазитель на музея на старинитѣ въ Каиро; вторий зае неговото мѣсто въ 1881 година). Още по-голѣмо тържество на ума прѣдставя четеньето на ассирийскитѣ клинове, което се затруднява не само отъ трудноститѣ, що се срѣщатъ при четеньето на иероглифитѣ, нъ и отъ неизвѣстностьта на кой отъ тритѣ езика (по-долѣ, § 3) се отнася всѣки надписъ. *Гротефендъ* (1802) случайно се досѣти, като разглеждаше копието на единъ персийски надписъ, че това е звуково писмо и че на нѣкои мѣста стоѭтъ имена на извѣстни персийски царе. Въ персийскитѣ надписи той откри *часть* отъ азбуката на таинственото писмо. Слѣдъ 30 год. завзехѫ се

съ изучването на ассиро-вавилонскитѣ клинове англичанетѣ *Роулинсонъ, Хинксъ* и *Смитъ,* французетѣ *Ленорманъ* и *Опперъ* и нѣмецътъ *Шрадеръ.* Сега вече клиновиднитѣ знаци се четѫтъ, както се доказва отъ два примѣра: въ 1857 г., по поръчка на Лондонското Азиатско общество, четире ассириолога, които живѣяхѫ въ различни градове, прочетохѫ единъ и сѫщи надписъ еднакво; послѣ намѣрихѫ при изворитѣ на Тигръ, въ една непозната пещера, двѣ ассирийски статуи, благодарение на указанието на единъ клиновиденъ надписъ. Най-старитѣ рѫкописи (манускрипти) много по-лесно се четѫтъ, отколкото надписитѣ; ала и тѣ прѣдставятъ толкова затруднения, че се е образувала особена наука за «старитѣ писменни знаци» — *палеография.* Палеографията се занимава най-много съ изучване на *документи,* т. е. на държавни актове (договори, книжа писани отъ владѣтелни лица, депеши на посланици), сѫдебни дѣла, писма. Документитѣ се пазѭтъ въ архиви. Много по-късно отъ тия книжа нѣкои наченѫхѫ да записватъ за себе си най-важнитѣ събития, или да си съставятъ *исторически съчинения,* които така сѫщо постъпенно се развивахѫ. Най-напрѣдъ тѣ бѣхѫ кратки бѣлѣжки по години — лѣтописи (аннали, хроники), които съставяхѫ жрѣцитѣ и монаситѣ. Послѣ нѣкои наченѫхѫ да пишѫтъ обширни дневници, или *записки* (мемуари) за всичко, което знаяхѫ като очевидци, или което можехѫ да узнаѭтъ отъ други. Напоконъ се явихѫ подробни и учени *истории,* най-напрѣдъ частни (само за своя народъ), послѣ «всеобщи» или «всемирни» (за цѣлото человѣчество). Има така сѫщо истории на отдѣлни събития (монографии) и лица (биографии или животописи), а сѫщо и истории на отдѣлни части отъ културата (история на религията, искуствата, военното дѣло и т. н.).

§ 17. **Дѣление на Историята. Хронология. Ера.** Когато се появихѫ подробни исторически съчинения, за по-голѣма леснина при изучването станѫ нужда да се раздѣли историята на отдѣли. *Стара* история се счита врѣмето отъ началото на человѣчеството до Р. Хр. (споредъ нѣкои до паданьето на Западната Римска империя въ 476 г. сл. Хр.), *срѣдня* — врѣмето отъ Р. Хр. до паданьето на Източната римска империя, или до прѣвземаньето на Византия отъ турцитѣ въ 1453 (споредъ нѣкои, до откритието на Америка въ 1492 г.), *нова* — останѫлото врѣме до френската революция (1789 г.); тази революция и XIX в. се наричатъ *новѣйта,* или *съврѣменна* история. Всѣки дѣлъ на историята се подраздѣля на *периоди,* за граници на които слу-

жатъ много важни събития, или *епохи*. Историята не може да се изучава безъ опрѣдѣление на врѣмето, безъ годинитѣ на събитията́. Ала това е толкова трудно, особено за далечнитѣ вѣкове, че се е образувала особена «наука за врѣмето» — *хронология*. Хронологията е още по-трудна, защото сжществуватъ нѣколко *ери*, или събития, отъ които различни народи начеватъ своето *лѣтоисчисление*. Разнообразието на еритѣ произлиза отъ това, че не е извѣстно, кога се е наченжло човѣчеството: евреетѣ считатъ, че свѣтътъ е сътворенъ 5508 г. пр. Хр. Особено много ери има прѣди Хр.: вавилонска, индийска, гръцка, римска и др. И християнетѣ испървенъ имахж двѣ ери: народитѣ брояхж отъ Р. Хр., а правителствата отъ индикта (налогъ — въведенъ отъ Константина Велики въ 312 г.). Освѣнъ това, християнското лѣточисление и до сега се раздвоява поради разницата отъ 12 деня между грегорианския (на западъ) календарь и юлианския (въ България, Гърция, Сърбия и Русия). Отъ еритѣ, що се образувахж сл. Хр., най-важна е мохамеданската (622 г; лунни години). Въ врѣме на революцията французетѣ бѣхж въвели републиканско лѣточисление; нъ то не се задържа нито 13 години (1792 — 1805).

A) ИСТОКЪ.

§ 1. **Старий и новий свѣтъ.** Източното полукѫлбо, или *Старий свѣтъ*, много се отличава отъ западното полукѫлбо, или отъ *Новия свѣтъ*. Въ първия прѣобладава сушата и сухия климатъ, въ втория—водата. Въ нашето полукѫлбо има по-малко рѣки и езера, отколкото въ Америка; често се срѣщатъ дори огромни безводни пустини. Затова пъкъ нашитѣ растения и животни сѫ по-развити, отколкото американскитѣ: кучето, коньтъ и волътъ, такива важни помощници на човѣка, сѫ прѣминѫли въ Америка—отъ Стария свѣтъ. Самитѣ човѣци сѫ по-съвършени въ Стария свѣтъ, отколкото въ Новия: тѣ надминуватъ антиподитѣ си по разнообразие, численость и развитие. У насъ има всичкитѣ раси; въ Америка дълго врѣме имаше само една — желтата; само въ послѣднитѣ три вѣка се распространихѫ въ нея бѣлата и отчасти черната раса, които дохождѫ тамъ — отъ Стария свѣтъ. Въ Европа се падатъ 56 чов. на кв. миля, въ Азия — 20, въ Африка — 10, а въ Америка — едвамъ 5. Въ културата американскитѣ туземци не отидохѫ по-далечъ отъ бронзовия вѣкъ: новѣйшата цивилизация въ Америка е дѣло на бѣлата раса, и е прѣнесена отъ Европа. Токоречи цѣлата *история принадлежи на Стария свѣтъ*. Тукъ тя се наченѫ на истокъ и постъпенно се распространи до крайния западъ. Споредъ това Старата история се раздѣля на два отдѣла — *Истокъ* (Азия и Египетъ) и *Западъ* (Гърция и Римъ).

§ 2. **Географически очеркъ на Стария свѣтъ.** Природнитѣ особености на Стария свѣтъ зависьѫтъ отъ строението на повърхнината му. Нийдѣ нѣма такава противоположность между високитѣ и низки мѣста, както тука. Хималайскитѣ планини — сѫ най-високитѣ планини въ свѣта, а Каспийското и Мъртво море лежѫтъ по-низко отъ равнището на океана. Въ Стария свѣтъ се срѣщатъ редомъ плоскогория (платá) и низки мѣста. Старий свѣтъ е опасанъ съ голѣмъ планински гребень, за възелъ на който служи снѣжния *Хинду-Кушъ*. На западъ отъ Хинду-Кушъ се протакатъ *Елбурсъ*, *Тавръ, Балканитѣ*, *Алпитѣ* и *Пиренеитѣ*; на

истокъ — *Болоръ-дагъ* съ плодородното плато́ Памиръ, *Хималаитѣ* и *Китайскитѣ Алпи*. Въ центра на материка се извива голѣма лента отъ безжизнени низки мѣста. Отъ Атлантическия океанъ и до Желто море се простира исполинска пустиня, 16000 км. дълга и повече отъ 1000 — широка, подъ името *Сахара, Сирия* и *Гоби*. Тя се прѣкжсва само на двѣ мѣста отъ оазиси—Египетъ и Месопотамия. На ЮЗ. отъ този пустиненъ поясъ се простира голѣмо плато́ — тропическа *Африка*, която се издига до 4 км. надъ океана въ видъ на чаша; на СИ. се разстила обширната *русско-сибирска* низка земя. Съ исключение на Русия, историяга токоречи не засѣга двата тия края на Стария свѣтъ. Историята се занимава главно съ земитѣ, които лежжтъ покрай главния планински поясъ. На крайния западъ се издигатъ плоскогория: отъ една страна — *Кастилия* и *Аппенинския* и *Балкански* п-ови, отъ друга — *Берберия* и *Барка*, образувани отъ расклоненията на *Атласъ*. Надъ тѣхъ лежи плато́то Горня Германия, което е заобиколено съ низкитѣ земи: *Ломбардия*, сѣверна *Франция*, *Маджарско*, *Ромжния* и *Долня Германия*. Прѣзъ три пжтя се влиза въ Азия: отъ Европа прѣзъ планинскитѣ проходи въ Балкана и въ Кавкаскитѣ планини, отъ Африка прѣзъ Египетъ и *Суезкия провлакъ*. Измежду всичкитѣ споменжти земи на Стария свѣтъ Египетъ и Месопотамия принадлежахж къмъ найплодороднитѣ страни въ свѣта. Поради това въ тия страни се и наченж историята на главната, бѣлата, раса. Ала началото на историята на цѣлото человѣчество е свързано съ желтата раса.

I. Желтата раса.

§ 3. **Туранци.** Най-важний клонъ отъ желтата раса съставя монголското племе (вѣв. § 4). Тоя дѣлъ отъ монголското племе, който населява сѣвернитѣ крапща на Европа и Азия, прието е да се нарича *туранци*, тъй като старитѣ арийци наричахж Туранъ («страна на тъмнината») люлката на тия народи — Туркестанъ. Споредъ прѣданията на номадитѣ отъ тази страна, прародината на туранцитѣ е била една долина въ Алтай, на С. отъ Памиръ. Тая долина е била заобиколена, като съ стѣни, отъ високи желѣзни планини; пожаръ растопилъ желѣзото — и първитѣ хора излѣзли отъ тоя затворъ. Една часть отъ туранцитѣ отишла на истокъ, а другата завзела цѣла прѣдня Азия и Европа (вѣв. § 12). За потомци на първобитнитѣ туранци въ Европа смѣтатъ старитѣ *етруски*

и *баскитѣ*, които и до наше врѣме живѣжтъ въ Пиренейскитѣ тѣснини. Въ прѣдня Азия туранцитѣ господаруваха още дори до VII в. пр. Хр., подъ името скити. Ала главното имъ свърталище бѣше *Мидия* (по скитски «земя»), дѣто тѣ се закрѣпиха по-дълго. Туранцитѣ запазиха влиянието си въ прѣдня Азия дори, и слѣдъ като се утвърди тамъ бѣлата раса, тъй като тѣ се цивилизуваха по-рано отъ всички: тѣ първи начених да употрѣбяватъ писменни знаци и да обработватъ металитѣ. Бѣлитѣ отъ тѣхъ заимствуваха тѣзи изнамѣрвания и отчасти дори религията; перситѣ придружаваха надписитѣ си не само съ вавилонски (семитски), нъ и съ турански прѣводъ, както и въ наше врѣме турското правителство обявява въ тия мѣста распоредбитѣ си на три езика: на турански (свой езикъ), на арабски (семитски) и на персийски (арийски). Дори физический типъ и езикътъ показватъ свързката между туранцитѣ и бѣлитѣ: туранцитѣ прѣдставятъ смѣсица отъ желта и бѣла раса. За прѣдставители на чистата желта раса служжтъ *китайцитѣ*. Тъй като у тѣхъ виждаме твърдѣ стара и трайна държава съ самородна цивилизация — по тѣхъ трѣбва да сждимъ, до какво е могла да се развие желтата раса, прѣдоставена сама на себе си. Съплеменницитѣ на китайцитѣ, *Японцитѣ*, много повече се поддаватъ на чуждото влияние: въ наше врѣме тѣ се стремжтъ да станжтъ европейци; отъ 1889 г. тѣ се ползуватъ съ конституция. Освѣнъ китайцитѣ и японцитѣ още само монголитѣ и турцитѣ игражтъ нѣкаква роля въ историята. Като се начене отъ 12 в сл. Хр., *монголитѣ* разрушаваха много държави въ Азия. Тѣ владѣха Китай и Индостанъ и подкопаваха арабската цивилизация въ Азия. Европа, а особено източната ѝ часть тѣ опустошаваха отъ 5 в., подъ името хунни, маджари, печенегі, половци (кумани) и татаре: тия послѣднитѣ владѣха Русия въ продължение на 250 г. Така сжщо и *турцитѣ* не веднъжъ сж опустошавали цивилизованитѣ държави. Подъ името *селджуци*, тѣ унищожиха арабската култура въ Прѣдня Азия; ала тѣ сами бѣха потъпкани отъ Чингисъ-Хана. Послѣ, подъ името *османлии*, тѣ взеха Византия и основаха турската империя въ Европа. По-трайна е другата държава, основана около 1000 г. сл. Хр. — отъ маджаритѣ, които сж така сжщо отъ желта раса. Обаче тази държава е напълно европейска, както по религия, така и по цивилизация. Монголскитѣ народи, що сж подчинени на Русия, твърдѣ малко сж засѣгнжти отъ цивилизацията: една часть отъ тѣхъ запазватъ първобитното езичество, а друга часть изповѣдватъ мохамеданството. Желтата

раса може да играе историческа роля въ бѫдѫще: Азия, особено Япония и Китай, ставатъ сѐ по-достѫпни за европейцитѣ; отъ друга страна, Китай вече даде повече отъ три милиона емигранти на Америка и Австралия.

II. Бѣлата раса.

а) Хамитско племе.

§ 4. **Кушити.** Всичкитѣ народи отъ бѣла раса иматъ твърдѣ стари и сходни помежду си прѣдания. Най-пълно отъ всички прѣдания — е библейското. Отъ него се вижда, че бѣлитѣ народи най-напрѣдъ сѫ живѣли въ Памиръ (§ 2), отдѣто се е распръснѫла и желтата раса (§ 3). Слѣдъ потопа излѣзли отъ тамъ потомцитѣ на тримата Ноеви синови: Хамъ, Симъ и Яфетъ. Най-напрѣдъ сѫ се изселили *хамититѣ*, или *кушититѣ* (тѣ сѫ произлѣзли отъ Хамова синъ — Кушъ); тѣ сѫ отишли на западъ по-далечъ отъ всички други и сѫ се смѣсили съ черната раса, особено въ Африка. Най-напрѣдъ кушититѣ завземахѫ всичкитѣ южни страни на Прѣдня Азия, отъ Индостанъ до Суезъ, и сѣверна Африка. Въ наше врѣме къмъ тѣхъ принадлежѫтъ само феллахитѣ (долнята класса въ Египетъ), абиссинцитѣ и берберитѣ; обаче и тѣ сѫ смѣсени съ семити и арийци. Главний кушитски езикъ, египетский, отколѣ се е изгубилъ; само нѣкои малки народи между Бѣлия Нилъ и Червеното море говорѭтъ на близко до тоя езикъ нарѣчие. Къмъ кушитскитѣ езици се отнася нинѣшний берберски: той произлѣзе отъ нарѣчията на старитѣ ливийци и нумидийци, отъ които сѫ се запазили надписи. Берберски говорѭтъ въ Алжиръ и Тунисъ, както и между Борну и Нигеръ: тоя езикъ е търговски въ централна Африка. Кушититѣ иматъ тъменъ цвѣтъ, малъкъ ръстъ, дебели устни и токоречи кѫдрави косми. По езика си кушититѣ се доближаватъ много до семититѣ, съ които тѣ навсѫдѣ леко сѫ се сливали. Тѣмъ принадлежѫтъ най-старитѣ слѣди отъ цивилизация въ Азия и Африка. Семититѣ и арийцитѣ, що излѣзохѫ отъ Памиръ по-късно, бѣхѫ тѣхни ученици, ако и да покорихѫ тѣхнитѣ държави. Кушититѣ се задържахѫ дълго врѣме само въ Египетъ; ала и тѣ бѣхѫ напоконъ завоевани, най-напрѣдъ отъ арийци (перситѣ), послѣ отъ семити (арабитѣ) и туранци (турцитѣ). Както Китай прѣдставя най-голѣмата стъпень цивилизация, до която е достигнѫла желтата раса, така сѫщо старий Египетъ — всичко, до което е могло да се развие Хамитското племе.

§ 5. **Природата и жителитѣ на Египетъ.** Египетъ е часть отъ Сахара, отъ това «безводно море», което нѣкога е било дъно на океанъ: тука токоречи не вали дъждъ; тропическото слънце беспрѣпятствено нагорещява жежкия пѣсъкъ и голитѣ скали. Обаче отъ незапомнени врѣмена тука е имало голѣмо оживление. Египетъ — е обширенъ оазисъ, нареченъ отъ Херодота «даръ на Нилъ». *Нилъ* — е голѣма рѣка (6240 км. дълга), която си пробива пѫть въ Етиопия (сег. Нубия) прѣзъ планини, като прѣскача 4 прагове (катаракти). При послѣдния прагъ, дѣто лежѫтъ островитѣ *Филе* и *Елефантина*, планинитѣ се раздалечаватъ и се простиратъ на сѣверъ като двѣ вериги. Между тѣхъ се разстила долина, 22 — 52 км. широка, по която лѣниво тече тихий Нилъ, прѣпълненъ съ разни видове вкусна риба, крокодили и хиппопотами. Той се излива въ морето чрѣзъ два главни рѫкава, които образуватъ грѫцката буква : заради което тая часть на Египетъ се нарича *Делта*. Делтата съставяше *Долни Египетъ* (съ столица *Саисъ)*, въ който се срѣщахѫ много блата и канали и който бѣше прѣпълненъ съ свини и водни птици — гѫски, юрдечки и жерави. При началото на Делтата се издигаше столицата на *Срѣдни Египетъ, Мемфисъ,* или «хубавий градъ» (близо до Каиро). Отъ тука се виждаше малката напрѣчна долина — Файюмъ: роскошенъ оазисъ, образуванъ отъ искуственото «езеро» *Мери*. Далечъ на югъ лежеше Тива, столицата на *Горни Египетъ*. Населени мѣста имаше само покрай р. Нилъ, и то благодарение на правилнитѣ му разливи. Въ м. юлий, всѣка година, въ Абиссиния се подкачатъ тропически порои, и Нилъ начева да се наводнява. Той си промѣня боята, отъ свѣтло-синь става отначало зеленъ, послѣ червенъ, като кръвь, и се разлива вънъ отъ брѣговетѣ си: водитѣ на Нилъ се подигатъ понѣкога до шесть метра. За египтянитѣ тогава наставахѫ ваканции, свободно врѣме. Като се задигахѫ въ малки селца — построени на хълмове, тѣ близу половинъ година виждахѫ отпрѣдѣ си грамадно езеро, оградено съ отвѣсни скали; само тукъ-тамѣ стърчахѫ изподъ водата върширитѣ на палмитѣ и паметницитѣ. Цѣлий народъ се молѣше. Въ столицата чиновници измѣрвахѫ височината на разлива съ «ниломѣри» и навсѣкждѣ се распращахѫ куриери. Когато Нилъ не се подигаше до четире метра, жителитѣ се заплашвахѫ отъ неурожай. Прѣзъ декемврий рѣката се повръщаше въ старото си легло, като оставяше върху пѣсъка такива тлъсти утайки отъ тропическа почва, че леко можахѫ да се събиратъ по двѣ жътви и да се раз-

въждатъ овощки изобилно. Споредъ това Египетъ въ старо врѣме се наричаше «житница на вселенната». Другата растителность е бѣдна въ Египетъ: рѣдко се срѣщатъ дървета, и то само акации, смоковници и финикови палми. Ала затова роскошна е водната флора, особено папирусътъ и лотосътъ (бѣлъ и синь), които се употрѣбявахѫ за храна. Кушититѣ, що живѣяхѫ въ Нилската долина, бѣхѫ низки, съ широки плещи, имахѫ тъмноканеленъ цвѣтъ, кѫсъ носъ, низко чело, дебели устни и свити очи, тѣ бѣхѫ добри, любезни и твърдѣ трудолюбиви; чертитѣ имъ иматъ отпечатъкъ на скромность, дори на тѫга и самоотречение. Тѣ бѣхѫ така тихи, както величествения Нилъ; така постоянни, както невъзмутимата синевина на египетското небе. Както богъ Озирисъ (§ 15) съ вѣчна правилность плава въ златна ладийка (слънцето), *така* сѫщо правилно и безметежно искаше египтянинътъ да прѣкара животътъ си. Затова той не обичаше чужденцитѣ, дори не ядѣше отъ единъ сѫдъ съ тѣхъ и обичаше доброто старо врѣме, като не желаеше нищо ново. Египтянетѣ се считахѫ за най-старъ и избранъ народъ — на свѣта. Тѣ дори бѣхѫ увѣрени, че отначало сами боговетѣ сѫ управлявали тѣхната страна.

§ 6. **Старото царство.** Като се прѣселихѫ отъ Азия въ незапомнени врѣмена, кушититѣ истикахѫ изъ Нилъ троглодититѣ отъ черна раса, които се хранѣли съ змии и гущери и отъ които сѫ останѫли камънни орѫдия. Заедно съ черните сѫ били пропѫдени въ пустинята и къмъ горнето течение на Нилъ дивитѣ котки, шакалитѣ, хиенитѣ, левоветѣ, хиппопотамитѣ и крокодилитѣ; намѣсто тѣхъ се явихѫ опитомени животни — антилопата, волътъ, овцата и магарето. Споредъ прѣданията, записани отъ жрѣца *Манетонъ,* египтянетѣ отначало сѫ живѣли на родове, които сѫ се подчинявали на патриарси — жрѣци (*теокрация* — владичество на боговетѣ). Послѣ войницитѣ възстанѫли противъ жрѣцитѣ и основали свѣтска държава. Тѣхний вождъ, *Мена,**) станѫлъ първъ «фараонъ» (царь) ок. 5000 г. пр. Хр. Мена е основательтъ на Мемфисъ. *Старото царство* сѫществувá въ продължение на 2000 г. За най-старъ паметникъ отъ този периодъ служи *пирамидата* съ стѫпала въ Саккара, близу до Мемфисъ, съзидана отъ втората династия. *Четвъртата* династия вече се прослави съ гигантскитѣ сгради, които покриватъ Файюмъ; тъй като тѣ сѫ сé

*) Кореньтъ „мен" значи човѣкъ у много народи; съ това име се наричатъ *много герои при началото* на цивилизацията.

Пирамидитѣ и „Левътъ на Нощьта“ въ Файюмъ.

гробници. Гърцитѣ нарекоха Фаюмскъ лабиринтъ — «страна на мъртвецитѣ». Гробницитѣ на частнитѣ хора се състоятъ отъ две отделения, изсѣчени въ скали: въ едното се туряше саркофагътъ — [illegible] гробъ отъ гранитъ; другий служеше като [illegible] за помѣщения. Между тѣхъ се извѣстни 30 пирамиди, въ които почиватъ фараонитѣ. Тѣ са най-голѣмитѣ паметници на свѣта (достигатъ до 146 метра вис.). Тѣ са направени отъ варовити камъни, които сж покрити съ гранитни плочи; тѣсенъ коридоръ води къмъ двѣтѣ стаички въ срѣдата на пирамидата, въ които се поставяха саркофазитѣ; входътъ искусно се закриваше съ каменъ зидъ. Пирамидата е най-старата архитектурна форма, произлѣзла отъ могилата. За образецъ на най-старата скулптурна форма служи гранитния «Левъ на пустинята», който се намѣрва недалече отъ пирамидитѣ; той има человѣческа мѫжска глава, покрита съ шапка, и лъвско тѣло; помежду краката му отпослѣ бѣше построенъ храмъ. Такива чудовищни фигури гърцитѣ наричаха *сфинксове*. По-важна отъ тая е другата скулптурна форма отъ това врѣме, *барелиефитѣ*, които се изработваха испъкнало върху гладка повърхнина, — на гробоветѣ. Тѣ прѣдставятъ сцени отъ всѣкидневния животъ.

§. 7. **Животътъ въ старото царство.** Отъ барелиефитѣ личи, че е имало голѣми мушиери, които принадлежаха на *феодалната аристокрация*; тя управляваше наслѣдствено провинциитѣ и се родѣеше съ фараонитѣ и жрецитѣ. Споредъ барелиефитѣ стопанинътъ самъ домакинствува въ имѣнието си. Селянитѣ обработватъ полетата, като употрѣбяватъ не само волове, нъ тжка сжщо магарета и овне — за вършенье. Особено е развито скотовъдството. На мандритѣ се доятъ стотини крави; колятъ за стопанската трапеза говеда, овце и множество птици, особено отхранени гжски; солятъ яребици, сушатъ риба. Стопанинътъ — мушиеринъ ходи на ловъ, занимава се съ риболовство, испраща своитѣ произведения по Нилъ въ лодки, които иматъ квадратни платна. Въ чифлицитѣ си мушиеритѣ иматъ цвѣтници, шадравани, звѣрници. Стопанитѣ обичатъ да приематъ гости. Госститѣ дохождатъ или съ кола, или въ носилки. Мжжетѣ носятъ кжси отъ грубо платно направени фусти, сандалии, огърлици и неизбѣжнитѣ покривки върху бръснатитѣ си глави. Женитѣ носятъ тънки свѣтли рокли, които се спущатъ до петитѣ, подобни на човалъ и високо прѣпасани съ поясъ. Исподъ покривката на главата се съглеждатъ накждренитѣ и намазани коси, които понѣкога сж искуствени: женитѣ много пжти се бръснѣхж поради голѣмата горещина. Шията и ржцѣтѣ

сж окичени съ металически и стъклени украшения. Гоститѣ получаватъ при входа по единъ вѣнецъ, па сѣдатъ до масата на искусно направени кресла; по-твърдитѣ ястиета вематъ съ петтѣхъ си пръста, а за течнитѣ употрѣбяватъ лъжици. Въ врѣме на яденье се явяватъ танцовщици съ тжпани и кастанети и музиканти съ флейти, арфи и гитари. Слѣдъ обѣдъ игражтъ на топъ или на шашки, или пъкъ се боричкатъ и се надпрѣварятъ съ лодки. Стопанитѣ вече бѣхж грамотни. Пишехж съ гжши пера на папирусъ. Тѣ имахж и книги. Единъ фараонъ състави катехизисъ и лѣчебникъ. Старий мушиеринъ, *Фта-Готпу,* написа наставление на младитѣ, като ги съвѣтваше да се учжтъ, да слушатъ по-старитѣ и да бждятъ добри съ домашнитѣ си. Запазени сж изречения, които напомнятъ Соломоновитѣ. Обаче много тежко бѣше положението на народа, който съ труда си хранѣше мушиеритѣ. *Селянетѣ* нѣмахж нито земя, нито дворъ. Тѣ вѣчно работѣхж за мушиерина, жрѣца и фараона. На барелиефитѣ сж прѣдставени редове отъ прѣгърбени и осакатени селски фигури. Прѣдъ тѣхъ се издига крупната фигура на стопанина или на негова управляющи съ пржчка въ ржка, а отгорѣ стои надписъ: «тия роби, които се раждатъ въ дома на своя стопанъ, се вписватъ навѣки въ домашнитѣ книги» (като вещи). Селянетѣ се угнетявахж още и отъ жестокитѣ фараони. Една пирамида зидахж въ продължение на 30 години половина милионъ души, безъ всѣкакви други орждия, освѣнъ вжжета, валяци и чукове.

§ 8. **Срѣднето царство.** Поради угнетението на народа появихж се смутове и самозванци. Веднъжъ въ Мемфисъ въ продължение на нѣколко мѣсеца се изредихж 70 фараони. Като жъртва на смутоветѣ паднж побѣдоносната и мждра «хубавица съ розови страни» *Нитакри,* която отначало затри въ подземелието убийцитѣ на своя братъ, а послѣ се самоуби. Слѣдъ нея Египетъ като че ли се исчерква отъ историята за 500 г.: нѣма никакви паметници. Около 2500 г. пр. Хр. се начева новъ периодъ въ историята на Египетъ, който се нарича *срѣдно царство.* Тогава не бѣше вече столица Мемфисъ, а *Тива* — голѣмъ и роскошенъ градъ, който се нарича за отличие отъ гръцка Тива «Стовратенъ». Срѣднето царство, което трая 300 год., се прослави съ *12-та династия,* която прѣдставя най-честитото врѣме въ историята на Египетъ. 12-та династия надмина 4-та както по могжществото си, така и по паметницитѣ на искуството. Тогава границитѣ на Египетъ вече достигахж до мѣднитѣ рудници на Синай и до вжтрѣш-

нитѣ части на Етиопия. Въ архитектурата се появихѫ нови форми: 1) *Дворецътъ*, за образецъ на който служи лабиринтътъ (египет. «дворецъ при езерото») на *Аменофиса III* (споредъ надписитѣ *Амон-ем-гата)* при езерото Мери, което бѣше ископано сѐ тогава на протежение 7 милл. кв. метра. Лабиринтътъ се състоеше отъ 12 двора, които бѣхѫ постлани съ камъни и оградени отъ стѣна съ пирамиди; въ лабиринта имаше 3000 стаи, половината отъ които бѣхѫ прохладни — подъ земята. Въ дворцитѣ, а особено въ гробницитѣ отъ Бени-Хассанъ, пръвъ пѫть се вижда египетската колонна, която има вече капителъ (главица), въ видъ на 4-ѫгълна плочица (прото-дорически стилъ).

Гробница въ Бени-Хассанскитѣ скали.

2) *Храмътъ*, който съставя главното отличие на зидарското искуство въ срѣдното царство. 3) *Обелискътъ* (грън. «малко копие») — грамаденъ 4-ѫгъленъ стълпъ, който се завръшва отгорѣ съ пирамидка; той служеше за надписи. Знаменитий елефантински обелискъ се намѣрва сега въ Парижъ. 4) Запазенъ е образецъ отъ господски *домъ* отъ това врѣме. Той мѣза на храмъ: при портитѣ има два *пилона* — хубави двуетажни кули, които се стѣсняватъ нагорѣ; между тѣхъ има портикъ съ дървени колонни; въ двора се намѣрва едноетаженъ домъ, направенъ отъ сурови тухли, покритъ отвънъ съ варовити плочици; вѫтрѣ се намѣрватъ нѣколко хладни стаи; рѣшеткитѣ на прозорцитѣ се състо-

жтъ отъ дървени колоннички. Скулптурнитѣ произведения на срѣдното царство тъй сжщо стоятъ по-горѣ отъ прѣдишнитѣ: фигуритѣ сж по-правилни, ясни и нѣжни. Барелиефнитѣ фигури прѣдставятъ много по-напрѣднжлъ битътъ въ тоя периодъ. Земледѣлието и винодѣлието наддѣлява надъ скотовъдството. Развива се промишленостьта: освѣнъ каменодѣлци, дърводѣлци и грънчаре явяватъ се стъкларе, кожаре, ботушаре, хлѣбаре, бръснаре и фабриканте на мобили; хубаво предятъ ленъ и тъкжтъ материи. Тия произведения се изнасятъ и задграница — въ Арабия и Етиопия. Разви се и книжнината: тогава се наченж свещеното писание на египтянитѣ — *книгата на мъртвитѣ*. Изобщо тогава се образува египетската мждрость, която толкова прославихж послѣ гърцитѣ и евреетѣ; отъ това врѣме египтянетѣ не направихж нито една стжпка напрѣдъ въ умственото си развитие. *Египетската култура имà влияние върху бждащностьта на человѣчеството,* не въ мемфисския, а *въ тиванския периодъ.*

Портрети на хикси — отъ сфинксовитѣ.

Само въ едно отношение срѣдното царство стои по-долѣ отъ старото: усили се угнетението на селянитѣ и се появихж чернитѣ «роби». Стопанетѣ сега бѣхж по-могжществени и жестоки: никога аристократизмътъ не се е развивалъ до такъва стъпень въ Египетъ. Запазена е една печална пѣсень на работника, въ която се описватъ неговитѣ страдания. Добрѣ бѣхж поставени само «писачетѣ», ученитѣ хора: тѣ можехж да ставатъ жръци и да управляватъ провинциитѣ.

§ 9. **Хикситѣ**. Потъпканий народъ не можеше да отблъсне внезапното нахлувание на чужденцитѣ. Къмъ 2300 г. пр. Хр. прѣзъ Евфратъ дойдохж въ Палестина евреетѣ подъ началството на Авраама (§ 26). Тѣ истикахж кушититѣ, що живѣяхж въ тия страни и заедно съ тѣхъ нахлухж въ Египетъ и опустошихж сѣверната му часть. Тукъ тѣ владичествувахж 500 години подъ името *хикси* — «царе-пастири». Отъ тѣхно врѣме токоречи не сж запазени паметници. Обаче хикситѣ, като необразовани номади,

подчинихѫ се на египетската цивилизация: културата имъ, що е описана въ Библията, е съвсѣмъ египетска. Ала египтянетѣ прѣзирахѫ угнетителитѣ си, и хикситѣ живѣяхѫ отдѣлно въ своитѣ палатки, около крѣпостьта *Танисъ* (гръцки Аварисъ); въ останѫлата часть на Египетъ се намѣрвахѫ само гарнизони отъ хикси, а управлението бѣше въ рѫцѣтѣ на мѣстнитѣ аристократи. За да закрѣпѭтъ расклатеното си владичество, хикситѣ правѣхѫ съѭзи съ сирийскитѣ семити. Послѣднитѣ се прѣселявахѫ при тѣхъ на цѣли родове; *Иосифъ* дори можѝ да управлява Египетъ при фараона *Апапи*. Нъ патриотизмътъ на египтянитѣ до най-голѣма стъпень се раздразни отъ това. Наскоро слѣдъ Иосифа (ок. 1700 г.) избухнѫ възстание, подготвено въ Тива, дѣто се бѣ запазилъ единъ клонъ отъ народната династия. Хикситѣ бѣхѫ отчасти изтрѣбени, отчасти изгонени въ Палестина, или пъкъ обърнѫти въ робство; жителитѣ отъ източната часть на Долни Египетъ и до сега сѫ запазили еврейски черти. Възвърнѫлитѣ се хикси посѣхѫ въ родното си мѣсто сѣмената на египетската цивилизация: тогава се появи финикийската азбука. Египтянетѣ получихѫ отъ хикситѣ *коньтъ* и *свинята*, която зае мѣстото на антилопата. Споредъ египетската религия, обаче, свинята се считаше за нечисто животно, та ѭ развъждахѫ само въ Делтата зарадъ семититѣ. *Коньтъ* първъ пѫть бѣ опитоменъ отъ туранцитѣ и арийцитѣ при Хинду-Кушъ; отъ тѣхъ минѫ у семититѣ. Въ Египетъ конетѣ станѫхѫ съвършена порода и се купувахѫ отъ евреитѣ. Египтянетѣ най-напрѣдъ орѣхѫ съ конетѣ, послѣ ги впрѣгахѫ въ военнитѣ колесници, които тѣ заехѫ отъ асирийцитѣ.

§ 10. **Новото царство.** Подиръ хикситѣ се начева третий периодъ отъ египетската история — *новото царство*. Най-славни сѫ 18 и 19 династии. Столицата Тива се простираше върху повече отъ 100 км.: върху развалинитѣ ѝ сега лежѫтъ 4 села, между които Луксоръ и Карнакъ. Въ Тива имаше много петоетажни кѫщя, фабрики, работилни, а тъй сѫщо «свещени аллеи и царски пѫтища», които се състояхѫ отъ редове статуи, сфинксове и обелиски. Отъ тука се разнасяхѫ великолѣпни издѣлия отъ платно, стъкло, глина и гравирани камъни, които достигахѫ до Вавилонъ, Индия и до островитѣ на Срѣдиземно море. Новото царство особено се прослави съ искуството си. Карнакъ и Луксоръ прѣдставятъ цѣли художествени музеи. Тукъ се срѣщатъ повече *дворци съединени съ храмове*: много здания, расположени безъ всѣка симметрия, тъй като новитѣ сгради се строяхѫ до ста-

ритѣ. При входа на храма всѣки пѫть издигахѫ два голѣми пилона. Храмътъ се състоеше отъ три части: прѣддверие, което се образуваше отъ цѣла гора най-високи на свѣта колонни, що достигахѫ до 20 м. вис., — корабъ (нефъ, срѣдната часть на храма) и светилище, олтарь, въ който се намѣрваше статуята на божеството задъ една занавѣса; до храма имаше расположени стаи за жрърцитѣ и стълби, които извеждахѫ на камънния му покривъ; прозорци нѣмаше. Появи се нова скулптурна форма—колоссалнитѣ *статуи* на фараонитѣ, измежду които особено любопитна е Мемноновата, която издаваше печални звуци при изгрѣванье на слънцето. Изобщо искуството прѣзъ новото царство прѣдставя най-високата стъпень въ развитието на египетското художество. Тогавашното искуство наумѣва гръцкото — по правилностьта и нѣжната грация. То се лишава само отъ животъ и разнообразие: египетскитѣ художници работѣхѫ по дадени отъ жрърцитѣ образци, които не се измѣнявахѫ.

§ 11. **Таут-месъ III.** Най-забѣлѣжителний отъ всичкитѣ фараони, *Таут-месъ III* (ок. 1600), принадлежи на 18 династия: египтянетѣ го причислявахѫ къмъ боговетѣ и носѣхѫ талисмани съ неговото име. Той построи главнитѣ паметници (карнакский храмъ) и се прослави съ побѣди. Въ дѣтинството на Таут-меса управляваше сестра му *Гат-Шепу*, умна и воинствена жена, която сама се описваше на паметницитѣ съ брада. Тя сама побѣди противната стара царица на южна Арабия, отдѣто се получавахѫ миризливи растения, злато, маргарецъ и индийски произведения. Таут-месъ продължаваше дѣлото на своята сестра. Той «установяваше границитѣ си тамъ, дѣто му бѣ угодно». Никога Египетъ не е билъ така обширенъ: нему принадлежехѫ Етиопия съ столицата *Мерое*, Арабия, цѣла Сирия, Финикия, Вавилонъ и Ассирия. Той имаше военни флоти, които владѣяхѫ Червено море и завоювахѫ токоречи всичкия источенъ бассеинъ на Срѣдиземно море. Таут-месъ особено нападаше на Азия, отъ дѣто можеше да се очаква ново нахлувание на хикситѣ. Той леко можеше да побѣждава: тогава между Срѣдиземно море, Евфратъ и Тигръ живѣяхѫ много необразовани народи отъ семитско племе, които враждувахѫ помежду си. Само *рутенитѣ* (егип. наименов. на арамеитѣ § 26) се цивилизувахѫ подъ влияние на Вавилонъ: тѣ имахѫ богати градове (Дамаскъ), обширна търговия, книжнина. Най-воинствени отъ тѣхъ бѣхѫ *Хетитѣ* (Хитити), които живѣяхѫ отъ устието на Оронтъ до Евфратъ; тѣхна столица бѣше сил-

ната и многолюдна крѣпость *Кадешъ*. Нъ египтянетѣ, ако и да побѣдявахѫ леко разединенитѣ народи, мѫчно можехѫ да ги удържатъ въ покорность; покоренитѣ народи вѣчно възставахѫ и се намѣрвахѫ само въ вассални отношения къмъ фараонитѣ, като си запазвахѫ собствени царе, дѣцата на които живѣяхѫ като заложници въ Тива. Споредъ това войнитѣ бѣхѫ ожесточени: египтянетѣ избивахѫ плѣнницитѣ, прѣселявахѫ въ земята си като роби цѣли родове, изгаряхѫ градоветѣ заедно съ жителитѣ, опустошавахѫ полетата.

§ 12. **Рамессу II.** Подиръ Таут-меса III. въ Египетъ настанахѫ голѣми беспоредъци, отъ които се възползувахѫ враговетѣ. Хетитѣ образувахѫ голѣма държава, като завоювахѫ Мала Азия и Сирия. Царуваньето на важния фараонъ отъ 19 династия, *Рамессу* II (гръц. Сезострисъ, ок. 1400 г.) е испълнено отъ борба съ тѣхъ. Народното прѣдание е избрало Рамессу за свой герой и нему е приписало всичкитѣ завоевания отъ по-напрѣшни врѣмена. Придворний поетъ, *Пен-та-уръ*, е въспѣлъ подвизитѣ му въ поема. Той разказва, какъ Рамессу, съ една шепа тѣлохранители, се е натъкнжлъ на цѣла армия отъ Хети. Пълководцитѣ му го съвѣтвали да отстѫпи, докато пристигне египетската войска; ала 23 годишний «синъ на слънцето, като се уподоби на богъ, се подигнѫ съ всичка сила и взе честьта на боя. Цѣлъ покритъ съ орѫжие, той мѣзаше на Ваала (§ 36) въ момента на неговото могѫщество. Той се тикнѫ съ колесницата си въ тълпата на жалкитѣ хети; той бѣше самъ—самичъкъ. Той бѣше обиколенъ отъ 2500 колесници; най-пѫргавитѣ войници, както измежду жалкитѣ хети, така и измежду съюзницитѣ имъ, му прѣградихѫ пѫтя. На всѣка колесница имаше по трима души». Геройтъ се молилъ богу Амуну: «Моитѣ стрѣлци и колесници ме оставихѫ; нѣма никого при мене да влѣзе въ боя. Какво искашъ ти, отче Амуне? не излѣзохъ ли азъ въ полето по твое велѣние? Не сѫ ли твоитѣ думи, които ми посочихѫ пѫтя? Или азъ не съмъ давалъ роскошни пиршества въ твоя честь, или не съмъ напълнювалъ твоитѣ храмове съ моята плячка? Че, нали азъ ти принесохъ жъртва 30,000 вола. Азъ ти въздигнѫхъ храмъ, зарадъ който изсѣкохъ вѣковни дървета. Азъ поставихъ обелиски въ Елефантина (§ 8). Обръщамъ се къмъ тебе, отче мой! За мене Амунъ е по-важенъ отъ милиарди стрѣлци, отъ милиони колесници, отъ мириади млади герои. Людскитѣ замисли сѫ нищо: щомъ поиска Амунъ, и тѣ се разсѣватъ». Амунъ *отговаря: «Азъ съмъ* съ тебе; азъ съмъ твой баща, богъ на слън-

цето. Моята дѣсница е при тебе; тя е по-силна отъ милионъ души. Азъ съмъ заповѣдникъ на пълчищата, и азъ обичамъ мѫжеството: виждамъ, че твоето сърдце е твърдо, и моето сърдце ликува. Ще се испълни волята ми». Рамессу се спуснѫлъ въ боя, «както волъ, кога се спуща врѣху гѫски, или ястребъ, кога се устреми върху плячката си». Той самъ казва: «вмъкнѫхъ се азъ посрѣдъ тѣхнитѣ 2500 колесници, и — тѣ се разбѣгахѫ прѣдъ моитѣ коне; въ тѣхнитѣ гѫрди затреперахѫ сърдцата имъ, и членоветѣ имъ се вцѣпенихѫ: тѣ не можехѫ нито стрѣли да пустнѫтъ, нито копията въ рѫцѣтѣ си да удържѫтъ; слѣдъ като имъ махнѫхъ съ рѫка, тѣ наскачахѫ въ водата, като крокодили; въ безредицата тѣ се натрупахѫ единъ врѣху други и сами се издавихѫ». На фараона помагалъ само «голѣмий левъ, който пазѣлъ царскитѣ коне». Враговетѣ се прѣобърнѫли въ «масса отъ месо, което плаваше въ кръвь», а тѣхний царь молѣлъ Рамессу «да му подари животътъ». Геройтъ се завърнѫлъ дома си, та «въ двойнитѣ царски пилони се наслаждавалъ на честитъ животъ, както слънцето въ своята обитель». Прѣданието притуря, че непобѣдимий Рамессу достигалъ до Гангъ, Колхида (Грузия), Донъ и Тракия. Ала въ сѫщность той само се защищаваше и съ трудъ запазваше напрѣжнитѣ граници на Египетъ, толкова повече че на западъ отъ Делтата се появи новъ врагъ: тамъ бѣхѫ се прѣселили прѣзъ Срѣдиземно море синйооки арийци, именно пелазги, които египтянетѣ наричахѫ *лебу* (ливийци). Прѣданието изобразява Рамессу тъй сѫщо добъръ и мѫдъръ; нъ той бѣ жестокъ деспотъ. Той имаше 170 дѣца и огроменъ харемъ. Като желаеше само той да се прослави, той истри отъ паметницитѣ имената на прѣдишнитѣ фараони и ги замѣни съ своето име. Рамессу измѫчваше народътъ съ голѣми постройки, особено съ ископаванието каналъ межу Нилъ и Червеното море. Той често ходѣше въ Етиопия да лови черни хора, които прѣселяваше на масси въ Азия, а на тѣхно мѣсто довеждаше сирийци. Сé той, като се страхуваше отъ размножаванието на евреитѣ, заповѣда да се избиѭтъ еврейскитѣ младенци отъ мѫжски полъ, поради което евреетѣ «излѣзохѫ» отъ Египетъ на чело съ Моисея, при Рамессува прѣемникъ (ок. 1350 г.). Ето що пише за *селянитѣ* Рамессувий библиотекарь на своя ученикъ, поета Пен-та-уръ: «прѣдстави си положението на земледѣлеца! По полетата има много мишки, скакалци и звѣрове; врабци се натрупватъ околовръсть сноповетѣ. Щомъ селянинътъ закъснѣе съ жътвата, нахлуватъ крадци. Коньтъ му умира, изнуренъ отъ тежестьта на страшно натоварената талига. Слѣдъ това се нва-

ватъ бирницитѣ, а подиръ тѣхъ изпирвачитѣ на укритото съ сопи въ рѫцѣтѣ и негри съ палмови шибалки. Всички викатъ: «покажи си житата!» А пъкъ селянинътъ не може да се съпротивлява срѣщу насилственото отнемание отъ тѣхна страна. Послѣ, токо видишъ, клетникътъ го хванали, вързали и го каратъ да работи на

Египетски писецъ.

канала; връзватъ и неговата жена; а дѣцата оставятъ съвсѣмъ ограбени». Никой не можеше да се застѫпи за селянина: дори ну-шиеринътъ бѣше станалъ слуга на фараона. Военната аристокрация отпадна, а държавата управляваха чиновници, любимци на деспота, които се наричаха «писци». Рамесесу царува ок. 70 год. Неговътъ деспотизмъ влия гибелно и върху искуството, отпадането на което се вижда на роскошното светилище Рамессей (близо до Тива): паметницитѣ станаха грамадни, ала безобразни и съвсѣмъ безжизнени.

§ 13. **Държавата и обществото.** При 19-та династия египетската цивилизация прѣстава да се развива. Главнитѣ черти на тогавашната египетска цивилизация сѫ слѣднитѣ. Държавната уредба се основаваше върху *деспотизма*. Египтянетѣ обоготворяваха своя царь. Думата «Фараонъ» означаваше: «синъ на бога Ра». Фараонътъ се считаше за «лучезарно слънце», а неговата жена — «богиня Изида, владѣтелка на вселенната». Изобщо царицата се почиташе наравно съ царя, и тя можеше да управлява държавата. Фараонетѣ си имаха собствени храмове, дѣто се принасяха жертви прѣдъ тѣхнитѣ статуи. «Фараонътъ никога не умира», казваха египтянетѣ, и числото на тѣхнитѣ богове се увеличаваше слѣдъ смъртьта на всѣки царь. Въ двореца имаше необикновенъ роскошъ. Съкровището бѣше богато: на фараона принадлежеше едната третиня отъ египетската земя, която той даваше въ аренда за голѣма плата; освѣнъ това той събираше голѣми данъци. Нъ и на фараонитѣ не бѣше лекъ животътъ. Фараонътъ се подчиняваше на строгъ церемониалъ, на старитѣ правила. Той ставаше, обѣдваше, кѫпѣше се, лѣгаше да спи всѣки пѫть еднакво, като че ли извършваше обредъ; той дори не смѣеше нищо друго да яде, освѣнъ телешко и гѫски. Редомъ съ фараона стоеше *военното* съсловие

— мушиеритѣ. Военнитѣ съставяхѫ многочисленото чиновничество, което управляваше страната по заповѣдитѣ на фараона. Едни отъ тѣхъ живѣяхѫ въ двореца; тѣ приличатъ на министри и се наричахѫ «царски писари»; тѣ съставяхѫ указитѣ; други управлявахѫ 36-тѣ «номи» (провинции), като замѣстници на фараонитѣ. Замѣстницитѣ живѣяхѫ въ тоя градъ, дѣто се намѣрваше храмътъ на главното отъ мѣстнитѣ божества. Тѣхната първа грижа бѣше да събиратъ колкото се може повече данъци, които се плащахѫ въ натура (съ земни произведения), тъй като нѣмаше монети (твърдѣ нарѣдко употрѣбявахѫ златни слитини). Останѫлитѣ мушиери (до половина милионъ) заемахѫ военни длъжности, за които се приготвювахѫ въ училища, тъй като военното искуство бѣше доволно развито: египтянетѣ имахѫ крѣпости, колесници, обсадни машини и добри орѫжия (стрѣли, копия, криви ножове, щитове и шлемове), които се раздавахѫ отъ фараоновитѣ арсенали. Изобщо на военнитѣ не плащахѫ платка; ала затова тѣ владѣяхѫ едната третиня отъ земята заедно съ селянитѣ, що живѣяхѫ на тая земя и съ които се распореждахѫ, като малки царе. Мушиеретѣ давахѫ на фараона една часть отъ доходитѣ си и бѣхѫ длъжни да ходѭтъ на война заедно съ своитѣ селяни. На военнитѣ се плащаше (съ хлѣбъ, месо и вино) само тогава, когато тѣ ставахѫ тѣлоуранителе на фараона; тая служба тѣ испълнявахѫ по редъ, по 1000 души всѣка година. Мушиеретѣ се занимавахѫ съ търговия и занаяти, като употрѣбявахѫ за това своитѣ селяни. Военнитѣ раздѣляхѫ властьта и богатството съ *жрѣцитѣ*. Жрѣцитѣ владѣяхѫ останѫлата третина отъ земята, която бѣше приписана на храмоветѣ. Освѣнъ това тѣ получавахѫ приноси отъ благочестивитѣ енориаши, както и всѣкидневни жъртви. Напоконъ тѣ бѣхѫ сѫдии, и затова получавахѫ особена плата. Ала и жрѣцитѣ се подчинявахѫ на извѣстни обреди, както и царетѣ. Тѣ бѣхѫ длъжни да си бръснѫтъ главата и вѣждитѣ всѣки два деня, да се кѫпѭтъ два пѫти на день и да постѭтъ; тѣмъ не се дозволяваше да ѣдѫтъ риба и свинско месо, както и да носѭтъ друго нѣщо освѣнъ платнянъ халатъ и папирусни сандалии; тѣмъ бѣ запрѣтено *многоженството*, което бѣше обикновено нѣщо у останѫлитѣ египтяни. Женитѣ и дъщеритѣ на жрѣцитѣ прислужвахѫ въ храмоветѣ, ала не можехѫ да ставатъ жрици. Военнитѣ и жрѣцитѣ живѣяхѫ затворено. Помежду си тѣ понѣкога встѫпвахѫ въ брачни връзки, обаче на *селянитѣ* тѣ гледахѫ като на роби или животни. Селянетѣ се *лишавахѫ отъ всѣкакви* права, дори отъ земя и имотъ; продавахѫ

ги, подкарвахѫ ги и ги прѣмѣствахѫ отъ едно мѣсто на друго, бияхѫ ги, като добитъкъ.

§ 14. **Книжнина.** Народнитѣ угнетители, военнитѣ и жрърцитѣ, се борѣхѫ помежду си — за власть. Слѣдъ Рамессу II жрърцитѣ завзехѫ въ рѫцѣтѣ си управлението на страната, тъй като тѣ владѣяхѫ образованието — религията, науката и искуството. Още въ врѣмето на Ремессу искуството напълно се подчиняваше на жръческитѣ прѣдписания; така сѫщо и книжовностьта. Египетската книжнина е доволно обширна и разнообразна; имаше дори особенъ богъ — Тотъ, «прѣдсѣдатель на книжнитѣ зали», т. е. на библиотекитѣ, каквито се намѣрвахѫ много при храмоветѣ. Ала *всичката* книжнина бѣ духовна и достѫпна само на жрърцитѣ. Тя се състоеше отъ 42 «свещени книги»; най-главна отъ тѣхъ бѣ *книгата на мъртвитѣ* (§ 8), която тургахѫ въ всѣки гробъ; въ нея имаше расказп за задгробния животъ и молитви за спасението на душата. Въ свещенитѣ книги се заключаваше и всичката наука на египтянитѣ — свѣдѣния отъ астрономията, медицината и географията. Още въ старото царство египтянетѣ бѣхѫ забѣлѣзали, че има планети и неподвижни звѣзди, тѣ записвахѫ височината на звѣздитѣ и особено наблюдавахѫ Сотисъ (Сириусъ), съ която звѣзда бѣхѫ свързани разливитѣ на Нилъ. Когато Сотисъ достигаше висшата точка на небето, тогава се начеваше египетската година, която се дѣлѣше на 12 мѣсеца, мѣсецътъ — на 3 части, а деньтъ — на 12 часа; къмъ всѣка година притургахѫ 5 прибавочни дни Египтянетѣ обаче мислѣхѫ, че неподвижнитѣ звѣзди сѫ прикачени на небесния сводъ лампи, които се запалватъ всѣка вечерь отъ бога; за планетитѣ мислѣхѫ, че сѫ духове, които плаватъ (въ видъ на хора или животни) въ златни ладии, а небето си прѣдставяхѫ като течна масса, която лежи върху твърда атмосфера. Египетскитѣ лѣкаре се славѣхѫ дори въ Азия: тѣ се запознавахѫ съ вѫтрѣшното устройство на човѣка, тъй като балзамувахѫ труповетѣ. Лѣкаретѣ употрѣбявахѫ различни мази, микстури, налагания съ горчица; особено обичахѫ лѣкове за прочистванье и повръщанье, които тѣ прѣпорѫчвахѫ веднъжъ въ мѣсеца дори на здравитѣ. Имаше лѣкари за всѣка болесть; особено искусно лѣкувахѫ очнитѣ болести, които бѣхѫ най-много распространени въ Египетъ. Ала лѣкаретѣ се занимавахѫ тъй сѫщо и съ изгнание на злитѣ духове чрѣзъ заклинания и врачуванье. *Тежка бѣше лѣкарската обязаность.* Лѣкаретѣ не смѣяхѫ да отстѫпватъ отъ старитѣ *прѣдписания на жрърцитѣ*; когато умираше болний, прѣслѣдвахѫ

лѣкарьтъ като убийца. Свѣтската книжнина бѣше нищожна. Има само нѣкои поеми (§ 12) и частни писма. *) Запазени сѫ два сатирически папируса съ карикатури, въ които се осмива управлението на фараонитѣ отъ 20 та династия Въ тѣхъ фараонътъ е прѣдставенъ като левъ, неговитѣ жени — газели, царедворцитѣ — лисици, а войната като борба на мишкитѣ съ коткитѣ.

§ 15. **Религия**. Египтянетѣ бѣхѫ необикновено религиозенъ народъ: тѣ навсѫдѣ виждахѫ богове; дори свѣтската книжнина и искуството имъ се отличаватъ съ църковенъ характеръ. Споредъ тѣхнитѣ понятия, отначало е имало прѣдвѣченъ хаосъ въ видъ на безбрѣженъ океанъ, на дъното на който се намѣрвали сѣмената на всичко въ свѣта. Най-напрѣдъ отъ океана се отдѣлили боговетѣ, които сѫ създали всичко останѫло Тѣ сѫ твърдѣ много, защото приематъ различенъ видъ и различни названия въ разни мѣста. Ала главний имъ богъ бѣше единъ и сѫщи, само че съ разни имена. Той е — слънцето, което въ Горни Египетъ се наричаше *Ра* (Фра) или *Амунъ*, въ Срѣдни — *Фта*, въ Долни — *Озирисъ*. Нему бѣ посветенъ бикътъ *Хапи*, който послѣ и самъ станѫ богъ. Ра, «бащата на боговетѣ и хората», се изобразяваше въ видъ на хубаво бозайниче, което суче отъ гѫрдитѣ на майка си, облѣчена въ синя рокля съ звѣзди. Той плава, въ видъ на кrѫгъ, въ златна ладия къмъ западъ, като прѣминува 12 врата. Той е заобиколенъ отъ цѣла армия дребни богове съ чудновати форми: едни отъ тѣхъ гребѫтъ, други управляватъ кърмата; единъ стои на носа съ издигнѫто копие, като дебне врагътъ *Апапа*, «който е оскърбилъ дъщерята на слънцето, свещената котка». Апапъ е мрачна змия, която се испрѣчва на пѫтя: той е — царь на «метежнитѣ синове», т. е. на нощьта и на злото. Свѣтлата сила побѣждава злото, ала не го унищожава, и борбата се възобновява всѣки день. Малкитѣ богове съ арканъ улавятъ Апапа и го прѣмахватъ отъ пѫтя; нъ Ра се помрачава и вече невидимо плава нѣйдѣ въ подземния свѣтъ, отдѣто боговетѣ призори истеглюватъ съ вѫжа неговата ладия. Религиознитѣ понятия на египтянитѣ най-ясно се изразихѫ въ послѣдния митъ за *Озириса*, *Изида* и *Тифона*, който митъ еднакво

---

*) Неотколѣ се намѣри въ Египетъ *най-старата книга*, нарѣчена *Прайсовъ* папирусъ, която е написана ок. 3350 г. пр. Хр. отъ *Пта-хотепъ*, началникъ на една нома въ врѣмето на царя Асса. Тя съдържа разсѫждения и наставления по управлението на провинцитѣ. Той папирусъ се намира въ Парижската библиотека.

Бѣл. на Прѣвод.

се почиташе въ цѣлата страна. Озирисъ е сѫщий Ра, само че невидимъ, нощенъ, който живѣе въ подземното царство; той е богъ на доброто и на цивилизацията по прѣимущество. Озирисъ ималъ коваренъ братъ Тифонъ, отъ когото произлѣзло всичкото зло на земята. Той убилъ Озириса и распръсналъ членоветѣ му по свѣта. Озирисовата жена Изида си отрѣзала коситѣ, облѣкла се въ жалѣйка и силно плачейки, тръгнала да събира частитѣ на мѫжевото си тѣло: дѣто и да поднемѣла нѣкоя часть, съзиждалъ се храмъ на Озириса, а хората се научвали на добро и ставали честити. Озирисъ се прѣселилъ да царува въ подземния свѣтъ, а на земята пратилъ вѣчно младия си синъ *Хоръ*. Хоръ уловилъ Тифона, оковалъ го въ вериги и го довелъ при Изида. Добрата богиня подарила живота на злодѣеца, като го надарила съ магарешки уши и черна кожа. Отъ този митъ се вижда понятието на египтянитѣ за *безсмъртието на душата*. Ражданието и смъртьта на човѣка приличатъ на изгрѣванието и залѣзванието на слънцето. Както Озирисъ е безсмъртенъ, така и душата на умрѣлия се потопява въ нощьта, за да се възроди изново, подобно на Хора: всѣки покойникъ се наричаше въ молитвитѣ и на паметницитѣ «*еди кой си* Озирисъ». Всѣка душа отивала при Озириса съ ладийка по небесната синевина. Въ прѣддверието на подземния свѣтъ ѭ срѣщало чудовище съ зинѫли уста. Въ първата зала засѣдавали 42 сѫдии (спорѣдъ числото на смъртнитѣ грѣхове) на чело съ Озириса, около трона на когото течала «водата на живота», по която плавали лотосови цвѣтя. «Сърдцето» (съвѣстьта) на покойника изобличавало неговитѣ грѣхове, а пъкъ Тотъ записвалъ теглото имъ. Грѣшнитѣ души се пращали въ пъкъла, дѣто се измѫчвали въ 75 отдѣления; демони ги рѣжели и пражели; тѣ се скитали на цѣли тълпи, безъ глави, като влачели сами измѫченитѣ си сърдца. Подиръ това тѣ трѣбвало още цѣли тисящелѣтия да се мѫчѫтъ на земята, като се прѣселяватъ въ тѣлата на нечисти животни. Най-послѣ душата трѣбвало изново да се посели въ своето тѣло; отъ това происхождатъ грижитѣ на египтянитѣ да си запазватъ труповетѣ: *балзамуванието*, или приготвянието на *мумиитѣ*, трайнитѣ гробници и камъннитѣ саркофази. «Нашитѣ кѫщя — казвахѫ египтянетѣ — сѫ ханища, а пъкъ гробницитѣ ни — сѫ вѣчни жилища». Душитѣ на праведницитѣ боговетѣ поръсвали съ жива вода. Тѣ безврѣдно минували прѣзъ ужаситѣ на ада и достигали до Слънчевитѣ полета на истокъ, дѣто пожънвали готови житни класове, откѫсвали си плодове и цвѣ-

тя, расхождали се по сѣнчести аллеи и се изнѣжвали въ прохладни езера. Тукъ душитѣ напоконъ се сливахѫ съ Озириса. Египтянетѣ посвещавахѫ на всѣко божество по нѣкое *животно*, което ставаше неговъ аттрибутъ (принадлежность) и дори се употрѣбяваше въ изображенията на божеството като неговъ символъ: Хоръ се изображаваше ту като човѣкъ, ту като доганъ; по нѣкога като човѣкъ съ доганова глава или като доганъ съ човѣшка глава. Народътъ считаше самитѣ животни за богове, и по тоя начинъ се повръщаше кѫмъ фетишизма (въвед. § 6). За такива светини, като волътъ, котката, доганътъ, бръмбарьтъ, правѣхѫ скѫпи жилища и храмове. Тѣхъ мияхѫ и намазвахѫ съ ароматически масла, окичвахѫ съ огърлици и гривни, и кадѣхѫ прѣдъ тѣхъ тамянъ. Цѣли земи заедно съ селянитѣ се назначавахѫ за прѣхранваньето имъ; нѣкои богати хора за спасение на душата си похарчвахѫ всичкото си богатство, за да погребѫтъ единъ бръмбарь. Кога нѣкой връхлети върху кучешки лешъ — той плаче, скубе си коситѣ, бѣга отъ самаго себе си; ако ли пъкъ убие ненадѣйно нѣкой доганъ — наказватъ го съ смърть; случи ли се пожаръ — всичко може да загине, дори и дѣцата, нъ трѣбва непрѣмѣнно да се спасѭтъ коткитѣ. Особено почитахѫ птицата *фениксъ*: египтянетѣ вѣрвахѫ, че тя се явява всѣки 500 години отъ къмъ западъ и се спира върху храма на Слънцето, дѣто сама себе си изгаря, послѣ въскръснува отъ пепелището млада и отлетѣва къмъ истокъ. Освѣнъ това всѣко мѣсто се кланѣше на особено животно, така напр. въ единъ градъ се молягѫ на крокодила, а въ другъ — крокодилитѣ се истрѣбявахѫ. Само едно животно се почиташе навсѣкждѣ: то бѣше бикътъ *Хапи*. «Душа на Озириса» синъ на слънчевия лучъ. Той имаше черенъ цвѣтъ съ бѣлъ триѫгълникъ на челото. Главното му светилище се намѣрваше въ Мемфисъ, дѣто даваше прорицания. Когато Хапи достигаше 25 годишна възрасть, жрьцитѣ го удавяхѫ въ свещения бассейнъ, и той ставаше Озирисъ (Озар-Хапи, отдѣто гръц. Сераписъ). На неговата мумия се молехѫ. Когато умираше Хапи всички плачехѫ и се истезавахѫ: въ продължение на два мѣсеца животътъ се спираше, докато си намѣрвахѫ новъ Хапи. Слѣдъ това наставахѫ дни отъ безумно веселие въ честь на новия Хапи. Изобщо въ богослужението на египтянитѣ, както и у всички кушити, ний виждаме чувственость и голѣми прѣходи отъ крайния аскетизмъ къмъ крайната распустнѫтость. При това женитѣ играехѫ важна роля, особено въ «праздника на свѣтилницитѣ», когато, нощѣ Египетъ

се покриваше съ огнйове: то бѣ тържество на богинята *Нитъ*, «божествена крава и Майка — Земя», която се изобразяваше зелена, съ едно стръче въ ржката.

§ 16 **Етиопи и ассирийци.** Слѣдъ Рамессу II Египетъ сжществува още около хилядо години, ала безъ да се прояви нѣщо ново и важно въ неговата история и култура. Най-важно е царуванието на *Рамессу* III (20-та династия), който наумѣва Рамессу II. Той воюва съ успѣхъ въ Сирия и спрѣ нападанието на арийцитѣ: неговата флота достигаше до Грьция и Киликия. Той бѣше толкова жестокъ, че противъ него възстанжхж и собственитѣ му жени, които бѣхж наказани заедно съ сждиитѣ, що ги бѣхж осждили милостиво. Отъ Рамессу III се начева точната хронология на Египетъ: на единъ отъ неговитѣ паметници е означено едно астрономическо явление, споредъ което ученитѣ исчислихж, че той е поелъ управлението въ 1311 г. Слѣдъ Рамессу III се наченж паданието на Египетъ, който ослабнж отъ излизанието на евреитѣ (§ 12), тъй като се лиши отъ три милиона полезни работници. Отъ къмъ западъ и отъ къмъ морето повече и повече нахлувахж лебу (ливийцитѣ), които опустошавахж страната по-лошо отъ Хикситѣ: тѣ се мѣстяхж на тълпи заедно съ семейства си, съ талиги, въ които впрѣгахж волове; тѣхнитѣ вещи и оржжието имъ бѣхж отъ бронза. Въ сжщото врѣме на истокъ се издигнахж двѣ велики държави — Ассирия и Израилъ. А въ Египетъ владѣяхж междуособия: жрьцитѣ отнехж властьта отъ фараонитѣ — и Египетъ наченж да се распада на части. *Етиопия* станж силна държава, която имаше египетска цивилизация: столицата на Етиопия *Мерое* поражаваше грьцитѣ съ блѣсъка на своята цивилизация и съ крайне религиозния си характеръ. Грьцитѣ дори мислѣхж, че египетската история се е наченжла въ Мерое; египтянетѣ сами по нѣкога почитахж Мерое повече отъ своята Тива. Обаче искуството на Етиопия стои по-долѣ отъ египетското: въ него се забѣлѣзватъ груби черти и повръщанье къмъ старината; етиопскитѣ царе дори се погребавахж въ пирамиди, както правѣхж първитѣ фараони. Останжлитѣ египетски провинции и дори градоветѣ се стремѣхж къмъ независимость. Така, веднъжъ имаше до 20 царя, които не признавахж фараонътъ, що живѣеше въ Делтата, въ *Саисъ*, и когото поддържахж ливийскитѣ войници — цвѣтътъ на тогавашната египетска армия. Тия царе, като враждувахж помежду си, както и съ фараонитѣ, викахж на помощь ту *етиопитѣ*, ту *ассирийцитѣ*, а тѣ, като се ползувахж отъ случая, домогвахж се да поко-

ръгъ Египетъ. Етиопский царь *Шабака* (ок. 700 г.) достигнж до Саисъ и изгори фараона; ала потомцитѣ на послѣдния се скрихж всрѣдъ блатата на Делтата. Етиопитѣ владѣхж Египетъ 50 години. Колкото и да угаждахж тѣ на народа, като поправѣхж каналитѣ и храмоветѣ, като отмѣнихж дори смъртното наказание, египтянетѣ се́ ги ненавиждахж, като чужденци. Тѣ паднжхж поради несполучливитѣ войни съ ассирийцитѣ, които бѣхж вече завладѣли тогава цѣла Сирия и Палестина. Ассирийскитѣ царе, особено *Ассур-бан-абалъ* (ок. 650 г.) отмъстихж на Египетъ заради подвизитѣ на Таутмеса III (§ 11): тѣ опустошихж Мемфисъ и Тива, отведохж населението на тия градове въ Азия, прѣнесохж съкровищата имъ и два обелиска въ Ниневия. Ассирийцитѣ раздѣлихж Египетъ на 12 части, като оставихж управлението на тия части въ ржцѣтѣ на мѣстни царчета.

§ 17. **Додекархия. Псаметихъ.** *Додекархията* (по гръц. «управление на 12 души») се продължава́ 15 години. Между додекархитѣ се намѣрваше и *Псаметихъ*, потомъкъ на тоя фараонъ, що бѣ изгоренъ отъ Шабака. Египтянетѣ обичахж потомството на тоя фараонъ, като послѣдня издънка отъ народнитѣ династии. Тѣ расказвахж, какъ потомцитѣ на тоя фараонъ сж се скитали изъ блатата на Делтата, като сж се крияли отъ чужденцитѣ, докато не сж се утвърдили въ Саисъ. Само тоя родъ египтянетѣ считахж за своя династия: тѣ гледахж на етиопскитѣ и ассирийскитѣ царе като на самозванци; дори въ ассирийскитѣ надписи управителитѣ на Саисъ се наричатъ «фараони,» а етиопскитѣ царе — «султани» т. е. врѣменни владѣтели. Управителитѣ отъ Саисъ се усилвахж все повече и повече: тѣ водѣхж искусна политика, като държахж ту съ етиопитѣ, ту съ ассирийцитѣ и като се облѣгахж върху гръцитѣ. Красивий, хитрий и честолюбивий *Псаметихъ* особено подѣйствува върху народа съ сцената, която той устрои въ съгласие съ главния жрецъ. Веднъжъ додекархитѣ се събрахж да принесжтъ жъртви; а оракулътъ прѣдсказа, че онзи ще завладѣе цѣлия Египетъ, който направи на боговетѣ възлияние съ мѣдна чаша. Жрецътъ, у́жка отъ разсѣяность, донелъ само 11 храмовни (златни) чаши. Тогава Псаметихъ снелъ мѣдния си шлемъ и съ него направилъ възлияние. Слѣдъ това оракулътъ му извѣстилъ, че той ще надвие додекархитѣ съ помощьта на бронзови хора, които ще излѣзжтъ отъ морето. Тѣзи хора бѣхж гръци — пристигнжли при устието на Нилъ. Съ тѣхна помощь Псаметихъ унищожи съперницитѣ си и основа самовластната саиска династия (26-та). Врѣмето, прѣзъ

което царува тази династия (около 125 г.), бѣ послѣдний проблѣсъкъ на египетската слава. Псаметихъ неуморно работѝ за да възстанови силитѣ на опустошената страна, като възобновяваше канали, храмове, пѫтища и градове. Въ негово врѣме египетското искуство много напрѣднѫ: то има отпечатъкъ на нѣжность, истънченость и идеална чистота. Псаметихъ водѣше така сѫщо умна политика по отношение къмъ тримата силни съсѣди — етиопитѣ, ассирийцитѣ и гърцитѣ, които бѣхѫ основали тогава царството *Кирена:* той съ злато купуваше отъ тѣхъ миръ и не се увличаше отъ завоевания. Отъ врѣмето на Псаметиха се начева *европейский* периодъ въ цивилизацията на Египетъ. Той оцѣни, както трѣбва, даровититѣ арийци, па се опираше върху тѣхъ срѣщу семититѣ, що бѣхѫ се размножили твърдѣ много въ Делтата. Той ги направи свои тѣлохранители, даде имъ най-добритѣ длъжности, подари имъ земи, прѣдаде имъ египетскитѣ дѣца за да ги обучаватъ на гръцки езикъ и търговия. Отъ своя страна, гърцитѣ бѣхѫ очаровани отъ старината и височината на египетската цивилизация. Тѣ измислихѫ, че ужъ египтянетѣ Данай и Кекропсъ се прѣселили у тѣхъ, въ Гърция, и че ўжка и боговетѣ на Еллада така сѫщо сѫ излѣзли отъ Египетъ; дълго врѣме *Египетъ бѣше школа за най-добритѣ умове въ Гърция.* Ала египтянетѣ отговаряхѫ на гърцитѣ съ прѣзрѣние, тѣ гледахѫ на тѣхъ, като на нечестиви, невѣжи. Цѣла армия (повече отъ 200,000 д.) се изселихѫ въ Мерое, като напустнѫхѫ семействата си, защото се счетохѫ обидени отъ това, дѣто се прѣдпочитахѫ гръцкитѣ войници.

§ 18. **Нехо и перситѣ.** Псаметиховий синъ *Нехо* съвсѣмъ не приличаше на египтянинъ. Както гърцитѣ, той бѣше живъ, любознателенъ и се грижеше за търговията. Той уреди голѣма флота отъ гръцки и финикийски кораби. За да расшири търговскитѣ сношения, Нехо приготви експедиция, която, като излѣзе отъ Червено море, слѣдъ три години се върнѫ въ устието на Нилъ: това *първо пѫтуване около Африка* не се повтори чакъ до врѣмето на Васко-де-Гама. Нехо искаше да възобнови египетското могѫщество въ Азия, като се възползува отъ това, дѣто Ассирия бѣ паднѫла тогава подъ ударитѣ на вавилонянитѣ. Той потегли за къмъ Евфратъ съ добра армия, ала вавилонский царь Навуходоносоръ (споредъ надписитѣ Набу-кудур-уссуръ) го разби съвършено при Кархемишъ (604). Това велико събитие произведе прѣвратъ въ сѫдбинитѣ на Египетъ. Наскоро се появи фараонъ отъ небивалъ до тогава типъ. *Амесъ* (гръц. Амазисъ) дори по характеръ бѣше сѫщински гръкъ

— веселъ, похватенъ, гордъ и щедъръ. Той се ожени за гъркиня, пращаше дарове на гръцкитѣ храмове, даде на гърцитѣ цѣли градове, разрѣши имъ да си зидатъ собствени храмове Египетъ се обогати отъ сношенията съ гърцитѣ; ала народътъ негодуваше противъ чужденскитѣ нрави на двора, та не се подигнѫ да го защити, когато се появи отъ Азия нова бѣда. Тогава перситѣ бѣхѫ покорили цѣла прѣдня Азия, и тѣхний царь Камбизъ разби Нехови синъ *Псаметихъ III* (525). Цѣлий Египетъ се подчини на перситѣ. Ако и да ставахѫ двѣ възстания, перситѣ владѣхѫ Египетъ 200 години, докато Александръ Македонски не унищожи тѣхното владичество (332).

§ 19. **Значението на Египетъ.** Египтянетѣ бѣхѫ народъ даровитъ и достоенъ за уважение. Тѣ направихѫ успѣхъ въ земледѣлието и занаятитѣ, въ търговията и военното дѣло. За тѣхното искуство казватъ: «дайте движение на тия скали и еллинското искуство ще остане надирѣ». Въ египетското искуство се забѣлѣзва *хуманность,* съ която се отличаватъ така сѫщо прѣданията и нравитѣ на египтянитѣ. Египтянетѣ бѣхѫ образецъ на трудолюбие и кротость. Тѣ имахѫ високо-нравствени заповѣди. Умрѣлий говори въ «Книгата на мъртвитѣ»: «Азъ не съмъ богохулствувалъ и не съмъ измамвалъ боговетѣ при жъртвоприношенията, не съмъ лъгалъ, нито лицемѣрилъ. Азъ никога не съмъ убивалъ и не съмъ измѫчвалъ. Никого не съмъ накаралъ да гладува и да плаче. Азъ не съмъ билъ нито лѣнивецъ, нито пияница, и не съмъ отпадвалъ духомъ; азъ не съмъ билъ любопитенъ и дъдривъ. Не съмъ клеветилъ, нито завиждалъ, нито шпионствувалъ. Не съмъ пропѫждалъ роба си, не съмъ се расплащалъ нечестно съ надничаритѣ и не съмъ ги заставялъ да работѭтъ извънмѣрно. Не съмъ фалшификувалъ печати и не съмъ излъгвалъ съ теглилкитѣ: рѫцѣтѣ ми сѫ чисти. Азъ не съмъ билъ лихваринъ, не съмъ обиждалъ вдовица, не съмъ лишавалъ отъ млѣко никое кърмаче. Азъ съмъ хранилъ гладния, поилъ съмъ жедния, обличалъ съмъ голия». Духъ на милосърдие и на справедливость се вижда така сѫщо и въ положението на *жената,* която въ Египетъ не бѣше нито робиня, нито вещь, а човѣкъ, та можеше дори да управлява държавата. По вънкашность египтянинътъ бѣше благовъспитанъ човѣкъ: той много цѣнѣше чистотата и редътъ; той бѣше вѣжливъ и мекъ въ маниритѣ и обращението си. Ала египтянетѣ се спрѣхѫ въ развитието си, слѣдъ като достигнѫхѫ висока цивилизация още въ твърдѣ старо врѣме: още въ старото царство се намѣрваше всичко сѫществено, за което

бѣше способенъ този народъ. Отъ 12-та династия до Александра Македонски, въ продължение на 3000 години, токоречи нищо не се бѣ измѣнило: египетский езикъ*) отъ 17 в. сл. Хр. напомнюва езикътъ на 4-та династия. Идеалътъ на египтянитѣ бѣше въ миналото; тѣ се грижехѫ само да запазятъ старината, като отъждествявахѫ съ нея своята национаность; тѣхната история може да се уподоби на изсъхнала мумия. Поради *застойтъ* старий Египетъ може да се нарѣче Китай на бѣлата раса; дори на Суезския провлакъ, както въ Китай, имаше стѣна съ малки укрѣпления, която служеше да го отдѣля отъ останалия свѣтъ. Нъ това, което египтянетѣ достигнахѫ толкова рано, принесе голѣма полза на человѣчеството: тѣ бѣхѫ *първи учители на семититѣ и арийцитѣ;* у тѣхъ се съсрѣдоточи всичко, до което можѝ да се развие цивилизацията на хамититѣ—тази първа школа на человѣчеството.

б) Семитското племе.

§ 20. **Географически очеркъ на Азия.** Слѣдъ хамититѣ въ историята се появява втория клонъ отъ бѣлата раса — *семититѣ.* Тѣ се съсрѣдоточвахѫ въ Азия. *Азия* поражава съ величието и разнообразието на своята природа. Прѣзъ нея се протака дълга планинска верига (повече отъ 10000 км.), за възелъ на която служи снѣжний *Хинду-Кушъ,* що раздѣля Азия на източна и западна, или на *задня* и *прѣдня.* На истокъ отъ Хинду-Кушъ се простира най-високата въ свѣта планина *Хималая,* или «поднебесната» верига съ главния върхъ *Еверестъ;* къмъ западъ главний гребенъ се протака подъ името *Паропамизъ* и *Елбурсъ* до другъ възелъ — до *Армения,* която служи за основание на *Араратъ.* Като клонове, които се отдѣлятъ отъ Армения, трѣбва да се считатъ двѣ планински вериги: *Тавръ,* който се простира къмъ Кипръ и *Антитавръ,* който се свършва съ Ида. Историята на семититѣ се съсрѣдоточва въ ЮЗ-на Азия. Въ тоя дѣлъ отъ Азия се намѣрватъ 5 плоскогория и 5 низки земи. Между Хималая и гребеньтъ Виндя лежятъ благодатнитѣ долини на Гангъ и Индъ, или *Индостанската* низка земя. На западъ отъ нея се издига *Иранското* плоскогорие, което е затворено отъ къмъ

---

*) Старий египетски езикъ се е запазилъ, съ малки измѣнения, въ *коптския* езикъ, който се образува около Р. Хр. и се ползувá съ грѫцката азбука. Въ 17 в. коптский езикъ бѣ замѣстенъ съ арабския; той е запазенъ и до сега само въ богослужението на египетскитѣ християни.

Тигръ съ гребена Загръ. Сѣверний край на Загръ се губи въ *Арменското* плоскогорие, нарѣчено «Швейцария на Западна Азия», което е създадено отъ вулканически сили. Редомъ съ него се издига Анадолското, или *Левантското* плоскогорие («страна на слънчевото изгрѣвание»), другояче — полуостровъ *Мала Азия,* нарѣченъ така за отличие отъ останѫлата, *Велика Азия.* Тая земя така сѫщо се е образувала отъ дѣйствието на вулканически сили. Анадолъ е токоречи пустиня; ала затова терраситѣ, що сѫ наведени къмъ морето, спомогнѫхѫ да се образуватъ по тѣхъ знаменититѣ гръцки колонии и Лидийското царство. Отъ Анадолъ Таврскитѣ тѣснини водѭтъ за къмъ *Сирийското* плоскогорие, именно сѣверозападна Сирия, еврейскийтъ Арамъ, пустинна земя, въ която се срѣщатъ много пещери. Тая земя е прорѣзана отъ клоноветѣ на Тавръ, *Ливанъ* и *Антиливанъ,* между които се лъска прѣлестний оазисъ — «окото на Истокъ» или «Божи рай», *Дамаскъ.* На двѣ мѣста стръмно се спущатъ отъ това плоскогорие прѣкрасни низки земи: едната отъ тѣхъ е — *Палестина,* другата — *Целе-Сирия* (вглѫбнѫта Сирия), или долината на Оронтъ, дѣто се славѣхѫ въ старо врѣме *Кадешъ* (сега Емеза) и *Хелиополъ* (сега Баалбекъ). Целе-Сирия е една отъ най-плодороднитѣ страни на свѣта; покрита съ лозя, ниви и всѣкакъвъ видъ плодовити дървета, тя дълго врѣме храни разни завоеватели (египтянитѣ, ассирийцитѣ, перситѣ и македонцитѣ), а въ рѫцѣтѣ на римлянитѣ стана житница на цѣлия свѣтъ. Сирийското плоскогорие се съединява чрѣзъ гранитния полуостровъ Синай съ *Арабското* плоскогорие, което прилича на Сахара. Сѫщий пустиненъ характеръ има и *Сирийската низка земя,* що се простира между Тавръ, Ливанъ, Арабия и Евфратъ: тя е пѣсъклива степь, която само тукъ-тамѣ се оживлява отъ такива чудни оазиси, както е Палмира (сега Тадморъ).

§ 21. **Природата на Месопотамия и Еламъ.** Петата низка земя *Месопотамия* е свързана съ Тавръ. Тавръ се начева при ез. *Ванъ,* послѣ се снишава (подъ името *Диарбекирска* издигнѫтина) при старата *Тиграноцерта,* отдѣто истича Тигръ, послѣ отведнъжъ пакъ се издига до областьта на снѣговетѣ, подъ името *Нифата,* по сѣверната наклонность на която се извива изворната часть на *Евфратъ.* Тая «изобилна» съ вода рѣка тече на западъ на протежение повече отъ 500 км., послѣ се устремява на югъ и при *Самосата* става плавателна. Отъ тука, и чакъ до Персийския заливъ, Евфратъ протича тихо и на широко разлѣта,

на разстояние около 2100 км. Около 200 км. прѣдъ устието тя се съединява съ Тигръ, а въ старо врѣме до тука е достигало морето, та и двѣтѣ рѣки сѫ се вливали въ него отдѣлно. Близнакътъ на Евфратъ — има съвсѣмъ другъ характеръ, за което е и нарѣченъ *Тигръ*, т. е. «стрѣла». Тигръ, като бѣсенъ, лети, на разстояние по-голѣмо отъ 1850 км., прѣзъ расклоненията на Нифата и Загръ. Неговата ярость се увеличава отъ планинскитѣ притоци, измежду които двата *Заба* (горни и долни) бѣхѫ нарѣчени отъ гръцитѣ — единътъ Вълкъ (Lycus), а другий Козелъ (Caprus). При сегашния Багдадъ Тигръ и Евфратъ се приближаватъ единъ до другъ на разстояние около 20 км. Въ старо врѣме тукъ се съединявахѫ двѣтѣ рѣки чрѣзъ *Царския каналъ*, при вливанието на който въ Тигръ лежехѫ *Селевкия* и *Ктезифонъ*. Цѣлата долина на двѣтѣ рѣки — близнаци се наричаше «Междурѣчие» — по гръцки *Месопотамия*, по семитски *Нахараинъ*. Нъ по природата си тя се раздѣля на двѣ части: за межда имъ служеше *Мидийската Стѣна*, която бѣ построилъ Навуходоносоръ на половината пѫть между Вавилонъ и Нинивия. На сѣверъ отъ тази стѣна лежи горня Месопотамия, или *Ассирия*, въ източната часть на която имаше прѣкрасни долини, покрити съ гори отъ платани и кипариси, а откъмъ западната страна — пустиня. На югъ отъ Мидийската Стѣна се намѣрва *Вавилония* (у евреитѣ и върху надписитѣ *Сеннааръ)* — низка долина, образувана отъ морскитѣ наноси. Въ тая земя владѣе несносна жега и суша: върху огромната равнина, по която нѣма да видишъ нито хълмче, се простира вѣчно — ясно небе, и въ неговата дълбока синевина силно блѣщукатъ небеснитѣ свѣтила, като приковаватъ върху си вниманието на човѣка. Тая земя би станѫла като Сахара, ако да не бѣхѫ Тигръ и Евфратъ, които съ разливитѣ си напояватъ тлъстата тъмна тиня на почвата. Въ старо врѣме, когато имаше забѣлѣжителна канализация, тая земя бѣше «градина на Азия». Пшеницата и оризътъ тукъ сѐ раждахѫ — отъ едното зърно двѣстѣ, и жънѣхѫ два пѫтя прѣзъ годината; навсѣкждѣ се срѣщахѫ цѣли гори отъ финикови палми, които удовлетворявахѫ, споредъ думитѣ на персийскитѣ поети, 360 нужди на човѣка; по цвѣтущитѣ ливади пасѣхѫ цѣли стада добитъкъ и дори слонове. Въ тази благодатна страна, която може да храни голѣмо множество хора, при началото на историята гъмжехѫ всичкитѣ племена отъ бѣлата раса: тукъ имаше истинско «смѣшение на езицитѣ». Тукъ изникнѫ втората люлка на нашата цивилизация, която по старината си съперничи на Египетъ. Въ наше

врѣме Египетъ възкръснува за новъ животъ, благодарение на европейското просвѣщение: възобновений каналъ на Рамессу II (Суезскийтъ) значително приближава Африка и Азия до нашата (европейската) цивилизация. Нинѣшна Месопотамия обаче прѣдставя навсѣкждѣ печална развалина. Тя е затрупана съ пѣсъкъ, дива пустиня, съ стърчащи могили, между които се крижтъ хищни звѣрове и арабскитѣ разбойници. «Качете се на тия могили — и вий ще видите бескрайното огледало на Евфратъ всрѣдъ вѣчно тържествената тишина на развалинитѣ. Пъленъ съ нѣмо величие, той тихо минува по тази пустиня, сѐ едно като нѣкой пжтникъ-царь, който разглежда безмълвнитѣ остатъци на паднжлото си царство. Дворцоветѣ, храмоветѣ, всички роскошни сгради сж се прѣвърнжли въ купища отъ развалини. Намѣсто висящи градини и цвѣтущи едеми (раеве), лѣсове отъ стари тръстики покриватъ блатиститѣ брѣгове. Само тукъ-тамѣ се простиратъ пастбища, които никога не повѣхватъ; ала по тия уединени мѣста не се чува нито печална, нито весела пѣсень». Сжщото трѣбва да се каже за съсѣдния съ Месопотамия *Еламъ* (другояче Сузиана, сега Хушистанъ), който съставя третята люлка на цивилизацията. Еламъ — е равнина, по южния край на която ставаше такава жега, щото змиитѣ и гущеритѣ умирали, като прѣпълзявали прѣзъ пжтя. Нъ сѣверната часть на Еламъ се отличаваше съ умѣренъ климатъ и плодородна почва. Въ неж имаше изобилно лозя, памукъ и захарна тръстика, а пшеницата даваше отъ едното зърно—двѣстѣ. Между множеството прозрачни рѣчици се славѣше *Хоаспъ* съ вкусната си вода, която возѣхж на всѣкждѣ слѣдъ царетѣ. Цѣлата страна бѣше прорѣзана съ канали и покрита съ заселища. Столицата на Еламъ — *Суза* се славѣше като единъ отъ най-роскошнитѣ градове на Истокъ. Въ наше врѣме отъ неж сж останжли само двѣ голѣми могили, обраснжли съ висока трѣва, въ която се крижтъ дивитѣ звѣрове. Тукъ-тамѣ се срѣщатъ още мраморни парчета и камънни плочи съ клинообразни надписи, а наоколо е само пустиня и безлюдие.

§ 22. **Раскопкитѣ въ Месопотамия.** До наше врѣме историята на Месопотамия се знаеше само по Библията и по *Бероза* (вавилонски жрѣцъ отъ III в. пр. Хр.); сега къмъ тѣхъ се прибавятъ и *раскопкитѣ* на могилитѣ. Въ 1842 г. французкий консулъ *Ботта* откри първото асирийско здание въ селото *Хорзабадъ*, близу до Мосулъ; това село бѣ купено и събранитѣ забѣлѣжителни старини се отнесохж въ Лувръ. Въ това врѣме дойде англичанинътъ *Лейярдъ,* комуто стари хора казахж, че по-стари

отколкото развалинитѣ при Хорзабадъ сѫ могилитѣ, които се намѣрватъ 30 км. по-долѣ отъ Мосулъ и които се наричатъ *Нимрудъ* (библ. Халахъ); освѣнъ това посочихѫ му на цѣла верига отъ могили между Нимрудъ и Хорзабадъ, при селото *Куюнджикъ*. Послѣ се оказа, че всичкитѣ тѣзи могили съставятъ старата Ниневия, съ съкровищата на която сѫ напълнени двѣ особни галлерии на Британския Музей: тукъ се намѣрва и перлътъ на разкопкитѣ — библиотека отъ тухли. И до наше врѣме тука откриватъ само дворци и нарѣдко храмове: частнитѣ кѫщи сѫ изчезнѫли безслѣдно. Колкото единъ дворецъ е по-на югъ, толкова е и по-старъ: развалинитѣ на Хорзабадъ се отнасятъ къмъ 700 г. пр. Хр., — при Куюнджикъ сѫ малко по-сетнѣшни, а при Нимрудъ — къмъ 900 г. пр. Хр. Още по-стари сѫ развалинитѣ, що се намѣрватъ до 50 км. по-на югъ отъ Нимрудъ, при селото *Кала-Шергатъ:* това е — най-старата столица Ел-Ассуръ. Въ Вавилония раскопкитѣ се наченѫхѫ въ 1820 г. при селото *Хилла* (близу до Багдадъ) и на съсѣднитѣ хълмове *Бабиль* и *Бирс-Нимрудъ*. Въ 1851 г. Франция испрати по тия мѣста цѣла учена експедиция (Опперъ), къмъ която се присъединихѫ англичанетѣ Лейярдъ и Раулинсонъ: отъ издирванията се оказа, че Вавилония се е раздѣляла на двѣ части, въ всѣка отъ които имало по 4 главни градове. Най-стара е южната часть, която гръцитѣ наричахѫ *Халдея*. Въ нея имаше градове: *Уръ* (библ. Халанни), *Урухъ* (библ. Орехъ, сег. Варка) и др.; тѣ сѫ построени повече отъ 2000 г. пр. Хр. Въ сѣверната часть, въ сѫща Вавилония, сѫ открити градоветѣ: *Вавилонъ* (сега Хилла), *Борсиппа* — «кула на езицитѣ» (сега Бирс-Нимрудъ — «Нимрудова крѣпость») и др. Раскопкитѣ се възобновихѫ въ 1873 г. благодарение на англичанитѣ *Смитъ* и (слѣдъ неговата смърть) *Рассамъ*, които открихѫ много нѣщо въ Куюнджикъ и Бабиль. Въ 1881 г. французинътъ *Сарзекъ* направи най знаменитото откритие: въ могилата *Тель-ло* той намѣри статуетки съ надписи — направени повече отъ 4000 г. пр. Хр. Раскопкитѣ дадохѫ възможность да се открижтъ, така сѫщо, твърдѣ стари заселища на истокъ отъ Тигръ, въ *Еламъ*. Тия раскопки се продължаватъ и до наше врѣме. Благодарение на раскопкитѣ се образувахѫ цѣли науки: редомъ съ ассирологията отъ 1873 г. се издигнѫ и аккадо-сумерологията, за основатели на която се считатъ французинътъ *Ленорманъ* и англичанинътъ *Сейсъ*.

§ 23. **Туранцитѣ въ Халдея и Еламъ.** Исторический животъ се наченѫ въ Вавилония много по-рано, отколкото въ Асси-

рия. Споредъ прѣданията, тука е изобщо началото на народитѣ и на историята. Библията казва, че «първитѣ хора сѫ дошли отъ истокъ въ Сеннааръ, и тамъ Господь разбъркалъ езицитѣ на цѣлата земя». Берозъ свидѣтелствува, че «първоначално въ Вавилония имало множество хора отъ разни нации»; раскопкитѣ така сѫщо указватъ, че е имало сбирщина отъ различни народи въ Халдея. Най-напрѣдъ тукъ сѫ живѣли *туранци* (§ 3), езикътъ на които, запазенъ по надписитѣ, е близъкъ до финскитѣ нарѣчия. Тѣ вече бѣхѫ достигнѫли значителна цивилизация. Тѣ строяхѫ градове, които по старината си токоречи съперничѫтъ съ египетскитѣ пирамиди. Нѣщата, що сѫ останѫли отъ тѣхъ, се отнасятъ къмъ *бронзовия* вѣкъ, ако и да се срѣщатъ и каменни орѫдия; желѣзото се употрѣбяше само за украшения. Халдейскитѣ туранци имахѫ вече царе; тия родители, които прѣнебрѣгвахѫ дѣцата си, се затваряхѫ; жената имаше права и собственость. Тѣ имахѫ и астрономически понятия, ала смѣсени съ груби приказки. Тѣ си прѣдставяхѫ земята като обърнѫта лодка, която се носи по океана и въ центра на която се намѣрва Халдея; на истокъ и западъ се намѣрвали двѣ планини, които подкрѣпяли небето, що се завъртало около тѣхъ въ видъ на калпакъ; по небето сѫ распръснѫти неподвижнитѣ звѣзди, а между небето и земята ходѭтъ 7 планети, които иматъ видъ на грамадни животни. Религията на туранцитѣ бѣше тъй сѫщо груба. Тѣ почитахѫ три главни бога — единъ на небето, другъ на земята, а трети въ подземния свѣтъ. Небеснийтъ богъ денемъ обхождалъ свѣта съ лодка, която се управлявала отъ по-низки богове, а вечерно врѣме се скривалъ задъ западната планина. Сѐ тамъ отхождали и душитѣ на умрѣлитѣ; тѣ тамъ вѣчно живѣяли, като въ тъмница, безъ да се хранѭтъ съ друго нищо освѣнъ съ калъ и прахъ; тамъ царувалъ «мракъ, въ който сѣнкитѣ гъмжели подъ свода, като птици». На главнитѣ богове се подчинявали множество дребни богове и духове, добри и зли, които управлявали както природнитѣ сили, така и душевнитѣ движения на човѣка. Имало твърдѣ много зли демони: самото богослужение се състояло главно въ заклинание на злитѣ демони; жрѣцитѣ бѣхѫ магйосници; тѣ се наричахѫ *маги* — отдѣто произхожда и думата «*магия*» (чернокнижие). Туранскитѣ халдее употрѣбявахѫ ображни писмени знаци най-напрѣдъ въ видъ на рисунки, а послѣ въ видъ на *клинове* (въвед. § 14), които по-насетнѣ паченѫхѫ да означаватъ звукове. Туранцитѣ бѣхѫ истикани изъ Халдея отъ кушититѣ и се укрѣпихѫ въ *Еламъ*, дѣто си основахѫ силно царство съ много

градове —изградени отъ тухли—между тѣхъ се издигаше богатата Суза. Еламититѣ често беспокояхѫ халдейскитѣ кушити, като нахлувахѫ дори и по-на западъ отъ Месопотамия.

§ 24. **Халдеетѣ.** Подиръ туранцитѣ въ Халдея живѣяхѫ *кушититѣ*. Споредъ прѣданието, тѣ въ незапомнени врѣмена сѫ се изселили отъ Хинду-Кушъ и прѣди всичко сѫ се спрѣли при Персидския заливъ. За главни гнѣзда имъ служехѫ сгоднитѣ островчета: *Дилвунъ*, при устието на Тигръ, и *Тиръ* и *Арадъ* въ южната часть на залива (Бахрейнскитѣ острови). Въ тия мѣста кушититѣ се наричахѫ *пунийци;* ала древнитѣ изобщо ги наричахѫ *халдеи.* Не отколѣ раскопкитѣ доказахѫ, че вавилонскитѣ халдеи се раздѣляли на два народа, които се наричали: *аккади* на сѣверъ и *сумери*—на югъ. У тѣхъ се образува една отъ *най-старитѣ* цивилизации на бѣлата раса, която се распространи послѣ до Индъ и до Срѣдиземно море. Тука е началото на астрономията и математиката, а тъй сѫщо и на тая религия, която лежи въ основитѣ на вѣрванията токоречи на цѣлия старъ Истокъ. Отначало, докато халдеетѣ живѣяхѫ още раздѣлени на родове, тѣ почитахѫ много мѣстни божества, между които най-главни бѣхѫ три чивта богове, а особено богъ *Белъ* и богиня *Белита* (Милита). Тия богове се изображавахѫ въ видъ на човѣци, ту съ птича глава, съ орлина опашка и крила, ту съ риба на плещитѣ, или съ рибя опашка, ту съ кокоши крачка. Отпослѣ, когато се образува държава, жрѣцитѣ подчинихѫ тѣзи божества на върховния богъ *Илъ*, и тѣ вече означавахѫ астрономически явления — слънцето, луната, атмосферата. Редомъ съ тѣхъ се появихѫ 5 богове — планети. Главний измежду тѣхъ, *Адаръ* (Сатурнъ), се прѣдставя като великанъ, който е удушилъ единъ левъ. *Истаръ* (Венера) бѣше отъ една страна нѣжна хубавица, а отъ друга — войнствена «царица на побѣдитѣ»; въ първия случай тя се изображаваше гола съ сложени на грѫдитѣ рѫцѣ; въ втория — тя скача възседнѫла на левъ или на волъ, съ тиара, по която сѫ панизани звѣзди, съ лѫкъ и съ стрѣлникъ въ рѫцѣтѣ. Като исключимъ Арабия, нигдѣ другадѣ *сабеизмътъ* (въвед. § 6) не бѣ така развитъ, както въ Вавилония: тука дори въ клинообразното писмо думата «богъ» се означава съ звѣздичка. Халдеетѣ построихѫ много градове отъ тухли, на които старината още не е опрѣдѣлена, ако и да се види отъ раскопкитѣ, че тѣ сѫ нѣщо по-нови отъ еламитскитѣ градове. Столицата бѣше *Уръ,* при устието на Евфратъ, която служеше и за търговски центръ, отдѣто корабитѣ ходѣхѫ до Ин-

дия и до Червено море. Уръ се славеше така сѫщо и съ свѣтилището си — триетажна кула, или пирамида съ стѫпала (§ 6): тази архитектурна форма наричахѫ *зиггуратъ*. Въ Уръ сѫ царували царе, слѣдов. билъ е вече унищоженъ родовийтъ животъ. Расконкитѣ открихѫ слѣди отъ най-старата халдейска династия, особено отъ главния ѝ царь *Урухъ* (Урхамъ). Урухъ обичалъ да прави грамадни сгради, които наумѣватъ паметницитѣ отъ 4-та династия въ Египетъ; отъ него е направенъ и урския зиггуратъ, за който отишли до 30 мил. тухли. При урската династия прѣдѣлитѣ на държавата се ограничавахѫ съ Вавилония; ала халдеетѣ вече бѣхѫ достигнѫли висока цивилизация, както се доказва отъ недавно открититѣ храмове и дворци, на които подражавахѫ послѣшнитѣ вавилонски царе.

§ 25. **Халдейската култура.** Халдеетѣ тогава имахѫ вече порядъчни частни *домове,* направени отъ сушени тухли, тѣсни и дълги, украсени отвѫтрѣ съ глечосани плочи. Намѣрени сѫ *гробници* въ видъ на склепове, покрити съ синйо лъщило; скелетитѣ лежѫтъ върху рогозка отъ тръсть; главата е положена на тухла, върху която се виждатъ слѣди отъ възглавница съ пюскюлчета; намѣрватъ се до коститѣ прилѣпнѫли кѫсове отъ тънко платно съ цвѣтни рѣзки и реснѝ. Въ наше врѣме въ Халдея ископаватъ много тогавашни дребни прѣдмети: лампи, стрѣли, брадви, пръстени и др.; всичкитѣ тия нѣща сѫ направени грубо, отъ рѫка, и се отнасятъ отчасти къмъ *каменния,* а отчасти къмъ *бронзовия* вѣкъ. Скулптурата, която е дѣтиняста, се вижда най-много по *малкитѣ цилиндри,* които служехѫ за печатъ, и които носѣхѫ на рѫка съ канапче. Единъ отъ тия цилиндри принадлежи на Уруха, отъ когото е останѫла и една базалтова статуя. Цѣлата култура е кушитска, ала съ силенъ турански отпечатъкъ. Халдеетѣ заимствувàхѫ отъ туранцитѣ писменнитѣ знакове и отчасти религията. Единъ отъ тѣхнитѣ богове се прѣобърнѫ въ туранския богъ *Молухъ;* у тѣхъ се распространи вѣрата въ духоветѣ, па се появихѫ и множество талисмани въ видъ на бронзови статуетки, що изображавахѫ чудовищни животни (демони); жрѣци имъ станѫхѫ туранскитѣ маги, които така сѫщо лѣчахѫ болнитѣ съ баянье; Халдеетѣ употрѣбявахѫ дори и туранский езикъ въ своитѣ храмове и училища. Прѣданията на Халдеитѣ, които сѫ запазени върху надписитѣ, служѫтъ за най-стари въспоминания на человѣчеството. Въ тѣхъ се казва, че отначало въ Халдея гъмжели множество разни народи, които живѣяли както животнитѣ. При тѣхъ дошло едно чудовище,

що излѣзло изъ морето, *Оаннъ* — полу-риба, полу-човѣкъ. Това чудовище ги научило на всичкитѣ блага на цивилизацията, па имъ оставило и една прѣмждра книга. Слѣдъ това боговетѣ имъ назначили първия царь-пастирь, който управлявалъ около 40,000 години. Ала хората живѣяли злѣ, та при десетия царь, *Ксисутра,* Богъ ги истрѣбилъ съ потопъ. Само Ксисутръ се спасилъ. По божа заповѣдь, той заровилъ свещената книга и си построилъ корабъ, на който прибралъ семейството си, робитѣ и робинитѣ, а така сжщо и по единъ чифтъ отъ всичкитѣ животни. Шесть денонощия свирѣпствувалъ такъвъ потопъ, щото сами боговетѣ оплаквали човѣшкия родъ и треперали, като се качили на самия връхъ на небето, «като кучета, кога влѣзатъ въ меча дупка». Въ седмото денонощие Ксисутръ пустнжлъ единъ гължбъ, ала той се върнжлъ, безъ да намѣри нито едно парче земя; така сжщо се върнжла послѣ и ластовицата; най-послѣ билъ пустнжтъ и гарванъ, който като подушилъ плаващи трупове, не се върнжлъ вече, а си останжлъ нѣйдѣ на земята. Тогава Ксисутръ отворилъ вратата на ковчега си и се чулъ гласъ божи, който обѣщавалъ, че нѣма да има вече потопъ. Всички излѣзли на сушата, която, оказало се, че била планината Араратъ. Ксисутръ и жена му били взети живи на небето. Тѣ завѣщали на хората да се завърнжтъ въ Халдея и да изровжтъ книгата. Човѣцитѣ испълнили завѣщанието, па освѣнъ това написали още много книги и си основали голѣмъ градъ Вавилонъ. Ала тѣ си въобразили че сж много умни и силни (тѣ били великани), та наченжли да строжтъ кула до небесата, за да се възкачжтъ при боговетѣ, които тѣ прѣзирали въ своята гордость; боговетѣ разрушили кулата и заставили хората да говоржтъ на много езици, каквото да не могжтъ да се разбиратъ единъ други. Халдеетѣ считахж, че тази кула е била недовършенийтъ и твърдѣ старийтъ зиггуратъ въ Борсиппа (§ 22), който се състоеше отъ седемь разноцвѣтни етажа, посветени на седемъ богове. Слѣдъ потопа въ Халдея е имало много баснословни царе, които сж извършили разни чудеса и между които главенъ билъ *Нимродъ* — «великий ловецъ прѣдъ Господа». Ала историята счита за първа халдейска династия урската, отъ която сж се запазили паметници. Урската династия бѣ унищожена ок. 2300 г. пр. Хр. отъ нахлуваньето на еламититѣ.

§ 26. **Първобитнитѣ семити.** Първитѣ исторически свѣдѣния за семититѣ се появяватъ при урската династия. ***Семититѣ***, т. е. «славнитѣ» стојжтъ по-горѣ отъ кушититѣ по физическия

си типъ; у тѣхъ брадата е по-гѫста, цвѣтътъ на кожата по-свѣтълъ, ръстътъ по-високъ, лицето дълго, носътъ орловъ; тѣ сѫ твърдѣ сухи; тѣ излѣзохѫ отъ Памиръ (§ 4) подиръ кушититѣ. Тѣхнитѣ първи прѣселенци, като отивахѫ къмъ западъ, се спрѣхѫ въ Халдея, дѣто намѣрихѫ своитѣ сродници, кушититѣ, що се бѣхѫ до нѣйдѣ измѣнили подъ влияние на мѣстнитѣ условия. Слѣдъ извѣстно врѣме семититѣ се размножихѫ въ Халдея, па и нахлуваньето на еламититѣ ги стѣсняваше, и тѣ наченѫхѫ да се изселяватъ подъ началството на митически вожди. Една часть отъ тѣхъ, на чело съ *Ассура*, прѣминѫхѫ въ Месопотамия, дѣто и образувахѫ ассирийската народность. Друга часть отъ семититѣ се изселихѫ така сѫщо на сѣверъ, въ Харанъ, подъ прѣдводителството на Тара, а отпослѣ се прѣселихѫ въ Палестина, подъ рѫководството на *Авраама,* и тамъ се нарекохѫ *евреe,* т. е. «задрѣчни»; единъ клонъ отъ евреитѣ проникнѫ дори въ Египетъ (§ 9). Много Халдейски семити потеглихѫ па западъ, въ Сирия, дѣто се нарекохѫ *арамее*, една часть отъ които послѣ прѣминѫ въ Палестина и Финикия, та се слѣ съ евреитѣ. Всичкитѣ семитически клонове говорѣхѫ на близки помежду си нарѣчия, които и не се измѣнявахѫ много: семитическитѣ езици сѫ токоречи така неподвижни, както и кушитскитѣ, особено като се сравнѭтъ съ такива бързо измѣнчиви нарѣчия, както сѫ арийскитѣ. Семититѣ така сѫщо строго си запазватъ и физическия типъ: тѣхнитѣ черти леко се отличаватъ дори на най-старитѣ изображения.

§ 27. **Вавилонскитѣ семити.** Останѫлитѣ въ Халдея семити се развивахѫ на смѣтка на кушититѣ и туранцитѣ. Туранцитѣ не владѣхѫ дълго врѣме Халдея. Тѣ само отначало показахѫ воинственость, та достигнѫхѫ до Палестина; послѣ тѣхнитѣ царе седѣхѫ въ Суза, а у халдеитѣ се появи народенъ герой, *Саргонъ I.* Споредъ прѣданието, майка му го родила тайно и го турила въ една кошница, която хвърлила въ Евфратъ. Единъ рибаринъ извадилъ дѣтето и го въспиталъ като свой синъ. Като пораснѫлъ, Саргонъ съединилъ всичкитѣ Халдейски градове и разбилъ еламититѣ, а слѣдъ това ходилъ въ Сирия. Саргонъ прѣвелъ туранскитѣ книги на семитско нарѣчие; а 1500 г. слѣдъ това ассирийцитѣ направихѫ прѣписи отъ тия книги, които прѣписи се пазѭтъ въ Британския Музей. Така бѣ възстановено халдейското царство, нъ то имаше вече чисто *семитски* характеръ; центрътъ му се прѣмѣсти въ сѣверната часть на страната съ столица *Вавилонъ.* Вавилонъ допираше тогава до горня Месопотамия, която се бѣ прѣобърнѫла

вече въ семитска *Ассирия:* митический Ассуръ бѣше основалъ най-старата столица на новото царство *Ел-Ассуръ* (§ 22). Въ това врѣме (1800—16(0) имаше тѣсна връзка между Вавилонъ и Ассирия: Ассирия се управляваше отъ намѣстници на вавилонскитѣ царе, властьта на които се простираше до Армения. Тогава Вавилонъ достигнѫ до най-високото си процъвтяванье: той нѣмаше съперници, защото тогась могѫществений Египетъ бѣше подъ властьта на Хикситѣ (§ 9). Нъ около 1600 г. на Истокъ настанѫ голѣмъ прѣвратъ. Египетъ достигнѫ най-голѣмата стъпень могѫщество; Таут-месъ III (§ 11) дойде до Ниневия и тури въ Вавилонъ свой намѣстникъ. Отъ тогава Вавилонъ изгуби независимостьта си: токоречи до 1300 г. той се подчиняваше на египтянитѣ, а слѣдъ това го завладѣхѫ ассирийцитѣ.

§ 28. **Вавилонъ подъ владичеството на египтянитѣ и ассирийцитѣ.** Египтянетѣ и ассирийцитѣ оставяхѫ въ Вавилонъ за свои намѣстници националнитѣ му царе и не се бъркахѫ въ вѫтрѣшния му животъ. Тогава Вавилонъ прѣдставяше най-високата стъпень развитие на *семитската* цивилизация въ Азия. Само вънкашний видъ на града, който се простираше на повече отъ 90 км. въ окрѫжность, очудваше съ своето величие и роскошь. Тогава казвахѫ, че «Вавилонъ е повече държава, отколкото градъ». Въ Вавилонъ имаше много величествени зиггурати и голѣми измазани и исписани кѫщя съ арки на вратитѣ. По улицитѣ гъмжахѫ тълпи отъ разни нации; на всѣкѫдѣ се забѣлѣзваше богатство и исконтванье. Вавилонянетѣ носѣхѫ три ката дрехи, направени отъ скѫпи материи, обвивахѫ си косата съ лентички, заплитахѫ си брадитѣ, мажахѫ си тѣлата съ благовонни масла, носѣхѫ драгоцѣнни пръстени. Особено се пѐряхѫ съ бастунчета, които бѣхѫ окичени съ богати токмачета, и съ голѣми индийски кучета: единъ намѣстникъ задължилъ 4 града да прѣхранватъ тия глътници, и въ замѣна на това освободилъ жителитѣ на тия градове отъ данъци. Вавилонянетѣ бѣхѫ горди, като съзнавахѫ всемирното значение на своята столица, която пророкъ Исаия наричаше «златенъ градъ, слава на царствата, прѣлесть на халдейското величие». Тогава Вавилонъ бѣше центръ на всемирната търговия и промишленость: тукъ се кръстосвахѫ много търговски пѫтища — къмъ Срѣдиземно море и Кавказъ, къмъ Нинивия и Мала Азия, къмъ Каспийско море, Самаркандъ и Гангъ. Отъ всѣкѫдѣ се стичаше въ Вавилонъ суровъ материалъ, който се прѣобръщаше тука въ изработени стоки, благодарение на хилядитѣ фабрики. Особено се славѣхѫ вавилонскитѣ тъкани платове, килимитѣ

и изящнитѣ дребни прѣдмети за роскошь (като сегашнитѣ articles de Paris), а тъй сжщо порфюмерията и косметиката. Цѣлийтъ свѣтъ подражаваше на Вавилонъ, учеше се отъ него, защото Вавилонъ бѣше и центръ на образованието, особено на точнитѣ науки. Вавилонянетѣ знаяхж токоречи всичко, което може да се забѣлѣжи на небето съ просто око. Тѣ правилно дѣляхж годината, наричахж днитѣ по имената на седемтѣхъ планети, измѣрвахж врѣмето съ сълнечни часове, установихж системата на съзвѣздията съ знаковетѣ на зодиака, прѣдсказвахж луннитѣ затмѣния, поради което сега може точно да се опрѣдѣли тѣхната хронология до г. 1000. Вавилонянетѣ правѣхж сложни математически исчисления, знаяхж таблицата на умножението и квадратитѣ на дробитѣ. Тѣ изнамѣрихж система на мѣрки и теглилки: кубъ отъ вода (33 оки) съставяше единъ *талантъ*, който се дѣлѣше на 60 *мини;* а всѣка страна отъ квадратната повръхнина на този кубъ прѣдставяше вавилонския аршинъ или *лакъть;* по-послѣ талантъ се наричаше и една крупна монета. Цѣла Вавилония свидѣтелствува за геометрически познания: още въ 18 в. пр. Хр. бѣ прокопанъ голѣмийтъ *царски каналъ* (§ 21) между Тигъръ и Евфратъ. Въ свръзка съ геометрията се разви и архитектурата. Богато бѣ исписанъ главнийтъ зиггуратъ (Вавилонската кула) и се появи роскошнийтъ дворецъ, който бѣ обиколенъ съ три стѣни, отъ които всѣка имаше повече отъ 10 км. въ окржжность, 80 м. височина и 20 дебелина. Боитѣ и барелиефитѣ станжхж отличителна черта на архитектурата. Само скулптурата бѣше твърдѣ груба. Грубость, чувствителность и егоизмъ се виждатъ въ цѣлата цивилизация на Вавилонъ. Богатитѣ вавилоняне се отличавахж съ лекомислие и равнодушие къмъ бѣдностьта, въ която бѣ потънжла народната масса. Тѣ обичахж да бъбрятъ и весело да прѣкарватъ живота си особено по улицитѣ. Самата имъ религия се прѣобръщаше въ груба забава. Измежду всичкитѣ богове се почиташе само *Белъ*, «баща на боговетѣ», а особено *Милита*, при храма на която имаше гължбарници, искуствени бассейни и малки гори, въ които се извършваше безобразно богослужение: на голѣми праздници тука се събирахж много жени и ставахж пиршества. Освѣнъ това, тълпата, която не разбираше трудната, астрономическа религия на своитѣ жръци, покланяше се на множество безобразни демони, на които принасяше жъртва дѣца, послѣ коне, волове и овце. Тя считаше за фетиши (въвед. § 6) направенитѣ отъ камъкъ, метали и дърво тѣхни идоли. Вавилонъ, като най-старъ центръ на цивилизацията, има такова важно исто-

рическо значение, както и Египетъ; нъ той има противоположенъ характеръ. Вавилонъ е космополитически (всемиренъ) градъ: той е първий въ историята *центръ на международнитѣ сношения.* Въ него се съсрѣдоточавахѫ достоинствата и недостатъцитѣ на всемирнитѣ столици. Отъ една страна, еврейскитѣ пророци справедливо осѫждахѫ Вавилонъ за неговия роскошъ, безсърдечие и распустнѫтость на нравитѣ; отъ друга — неговото просвѣщение, жизненитѣ му удобства, веселостьта, многолюдството му съставяхѫ неотразимо очарование за всичкитѣ народи. Дори слѣдъ като загинѫ Вавилонъ, съ благоговѣние бѣхѫ окрѫжени жалкитѣ потомци на великитѣ космополити отъ Истокъ — ония шарлатани, които, подъ името «Халдее» живѣяхѫ въ блѣскавия Римъ съ фокуси и магии.

§ 29. **Въздиганието на Ассирия.** Вавилонъ *бѣше* всемирна столица въ културно отношение; а въ политическа смисъль той бѣ вассаленъ на двѣ велики държави, на Египетъ и Ассирия, които се боряхѫ помежду си, за да завладѣѭтъ Истокъ. Изпачало имаше първенство Египетъ (1600—1300); нъ въ сѫщото врѣме постъпенно се усилваше *ассирийското царство.* Неговата столица сѐ се мѣстеше отъ Ел-Ассуръ (§ 27) къмъ сѣверъ (§ 22), докато не се утвърди въ *Нинивия.* Управницитѣ на Ассирия, които бѣхѫ вассали на Вавилонъ и послѣ на Египетъ, начен҃ѫхѫ да се стремѭтъ да бѫдѫтъ независими и да се наричатъ *сари* (царе). Около 1300 г., когато отслабнѫ египетската държава, тѣ вече завладѣхѫ Вавилонъ. Макаръ че ассирийцитѣ приехѫ халдейската цивилизация и оставяхѫ титулътъ «вавилонски царе» на замѣстницитѣ си (взети измежду туземцитѣ), обаче Вавилонъ се считаше за тѣхенъ вассалъ около седемь вѣка (1300—600) и се утвърди въ него ассирийския езикъ: той не можѝ да се освободи дори до падането на Нинивия, ако и да възставаше често. Ассирия бърже се усилваше, защото тя бѣше плътна централизувана държава, заобиколена съ дребни народи, които бѣхѫ раздробени на родове. Още ок. 1100 г. намѣрваме типъ отъ воинственъ ассирийски деспотъ въ лицето на *Тиглат-фала-сара I.* Той бѣ неуморимъ пълководецъ. Той не се спираше нито отъ рѣкитѣ, нито отъ моретата, нито отъ «остритѣ, като края на ятагана, планински върхове». Прѣзъ цѣлия си животъ той прѣдприемà походи отъ персийския зализъ до изворитѣ на Тигръ, отъ Заба до Оронтъ: въ негово врѣме ассирийцитѣ пръвъ пѫть завладѣхѫ сѣверна Сирия и достигнѫхѫ до Срѣдиземно море, дѣто тѣхний царь съ *собствената си рѫка* убилъ единъ делфинъ. Египетский фараонъ се

уплаши отъ тая нова велика държава, та испрати въ Нинивия дарове, между които имаше единъ крокодилъ и единъ хиппопотамъ и на които се чудѣше ассирийский господарь. Въ свободно врѣме Тиглат-фала-саръ се увличаше отъ най-опасния ловъ: той «уби съ стрѣли четире диви бика и улови живи четире диви бивола»; той поразилъ до 1000 лева. Всичкитѣ му подвизи сѫ записани отъ самия царь, отъ когото сѫ останѫли още най-старитѣ ассирийски книги, остатъци отъ обширни храмове и дворци, а така сѫщо и първата ассирийска статуя. Тѣзи надписи свидѣтелствуватъ за свирѣпостьта на тоя кръволоченъ войникъ. Въ тѣхъ се говори: «Азъ, сѫщо като буря, събаряхъ редоветѣ на враговетѣ. Азъ ги прѣслѣдвахъ като люти звѣрове. Азъ покрихъ съ тѣхнитѣ трупове долинитѣ и планинскитѣ върхове. Азъ имъ рѣжахъ главитѣ. Отъ зѫбцитѣ на тѣхнитѣ крѣпости азъ натрупахъ грамади, високи като планини. Азъ плячкосахъ безбройно много богатства, скѫпоцѣнности и тѣхни богове. Азъ направихъ на пепель, разрушихъ, приравнихъ съ земята тѣхнитѣ градове. Хиляди тѣхни войници, които бѣгахѫ прѣдъ моитѣ роби и които се покорихѫ подъ тежкото иго на моето владичество, азъ ги дадохъ роби на моитѣ хора. Такъвъ съмъ азъ, Тиглат-фала-саръ, могѫщъ царь, бичъ на злодѣитѣ, съсипникъ на неприятелскитѣ войски». Прѣемницитѣ на този царь се срѣщнѫхѫ съ нови силни врагове — съ *хананититѣ*, които завземахѫ Целе-Сирия (§ 20), Финикия и Палестина.

§ 30. **Финикия, Палестина и хананититѣ.** Финикия е малко парче земя между Ливанъ и морето. Нейната почва е една отъ най-плодороднитѣ на земята. Тя е влажна, поради многото планински потоци, които заедно съ морето правѭтъ умѣрена горещината, която е свойствена на такава широчина. Отъ това тука навсѫдѣ има богата растителность, която бива твърдѣ разнообразна поради планинскитѣ терраси. На разстояние около 40 км. се срѣщатъ отначало цѣли гори финикови палми, маслиневи и черничеви дървета, лозя, послѣ тѣснини съ миризливи ливади, по които пасѣхѫ множество овце и кози, най-послѣ планински върхове съ чамове, кипариси и корави *кедри*, между които се въдѣхѫ левове и шакали. А при самото море се извиваше хубава брѣгова линия съ много добри заливчета и пристанища. Тукъ отъ старо врѣме се бѣхѫ намѣстили градове — пристанища: на сѣверния край островний градъ *Арадъ*, стѣнитѣ на който се открихѫ неотколѣ; по-на югъ *Триполисъ* или «тройний градъ» (той бѣ основанъ отъ жителитѣ на Арадъ, Тиръ и Сидонъ); по-нататакъ *Библъ* — «божа

гробница», дѣто показвахѫ гробътъ на Адониса, и *Беритъ* (сега Байрутъ); още по-на югъ *Сидонъ* (сега Саида) съ знаменитиѭ си некрополъ; величаяхѫ го за «майка на градоветѣ», макаръ че името му собствено значи «риболовство». Не далече отъ Сидонъ бѣ неговий съперникъ Тиръ или «скала», който, като че бѣше прилѣпенъ на скалистия островъ, като птиче гнѣздо; обаче една часть отъ него, «старий Тиръ», се намѣрваше на брѣга. На южната граница на Финикия се намѣрваше градъ *Ако*, който гърцитѣ наричахѫ *Птолемаида*, а въ срѣднитѣ вѣкове се именуваше — *Акръ*. Влиянието на природата се отрази върху живота и историята на финикийцитѣ. Поради разнообразието на природата можахѫ да процъвтѣватъ, както земледѣлието и скотовъдството, така и търговията и промишленостьта; поради много развитата *брѣгова линия* прѣобладаваше *градский* и *търговски* животъ; многото планински клонове и тѣснини повлияхѫ за образуваньето на много *дребни републики*. *Палестина* (§ 20) се отличаваше съ другъ характеръ, отъ колкото Финикия. Евреетѣ ѭ нарекохѫ *Ханаанъ* (низка земя), тъй като тя е една отъ най-низкитѣ земи на свѣта. Палестина е тѣсна и дълбока пукнѫтина, създадена отъ вулканически сили. По дъното ѝ тече р. *Йорданъ*, която образува нѣколко езера, разположени върху терраси отъ различна височина: ез. *Меромъ*, недалече отъ изворитѣ ѝ, се намѣрва на една височина съ равнището на Срѣдиземно море; *Генисаретското* езеро е 207 м. по-низко отъ него; а *Мъртвото море* е на 394 м. по-низко отъ равнището на Срѣдиземно море; по-нататакъ, къмъ югъ, до Червено море, долината изново се подига до 100 м. Сѣверната часть на Палестина, *Галилея*, имаше изобилна прѣсна вода, зелени хълмове и потъваше въ зеленина отъ градини и лозя; южната ѝ часть се състоеше отъ пѣсъкливъ брѣгъ (отъ Ако до Египетъ), окиченъ съ градове и паркове (Газа, Иоппе и др.), който отпослѣ заехѫ филистимлянетѣ (§ 31) и отъ една область съ широки *долини*, които богато се напояваxѫ отъ планински потоци. Тѣзи долини, между които лежахѫ малки градчета или голѣми села (Иерусалимъ, Иерихонъ, Витлеемъ, Сихемъ, Самария и др.), бѣхѫ толкова плодородни, щото давахѫ роскошна жѫтва безъ да се наторява земята и токоречи безъ трудъ. Само планинскитѣ гребени и Ю.И-й край на Палестина, който се сливаше съ сирийската пустиня, бѣхѫ голи и токоречи безлюдни. Прѣлестнитѣ долини и планински склонове, покрити съ гори, привличахѫ населението да се занимава съ земледѣлие и скотовъдство; ала далечината на морето и ограниченость-

та врѣдъ планинитѣ не имъ дозволявахѫ да се развиватъ, и да прѣминѫтъ отъ селския къмъ градския животъ. Освѣнъ това, планинитѣ раздробявахѫ населението на части, които упорито си запазвахѫ мѣстния духъ и вѣчно враждувахѫ помежду си. Тукъ можахѫ да се появѭтъ родови общини, ала не градски републики, както въ Финикия, нито пъкъ обширни монархии, както въ Ассирия и Египетъ. Финикия и Палестина, сѫщо както Сирия и Арабия, отъ незапаметни врѣмена били заети отъ кушити, които се прѣселили отъ брѣговетѣ на Персийския заливъ. По прѣдание, кушититѣ заварили тука нѣкакви си диваци — великани, които «бръмчали» като оси и прѣдъ които тѣ изглеждали като «скакалци». Слѣдъ като ги истрѣбили, кушититѣ въвели своята цивилизация и религия. Особено много направихѫ пунийцитѣ (§ 24) или *финикийцитѣ*, които се разселихѫ по брѣговетѣ на Срѣдиземно море. Тѣ именно построихѫ споменѫтитѣ по-горѣ градове. Около 2300 г. пр. Хр. върху кушититѣ нахлухѫ семититѣ отъ Месопотамия (§ 26). Отъ смѣсипата на тѣзи двѣ племена се образува *хананейската* народность, въ която прѣобладаваше *семитизмътъ;* само финикийцитѣ запазихѫ своята цивилизация, която тѣ прѣдадохѫ дори на новодошлитѣ; нъ и тѣ начевѫхѫ да говорѭтъ семитски. Семититѣ се запазихѫ най-чисти въ Палестина, въ лицето на евреитѣ.

§ 31. **Финикийци. Сидонска епоха.** Палестинскитѣ ханаити се занимавахѫ съ землѣделие и овчарство; тѣ се дѣляхѫ на родове, които враждувахѫ помежду си. А финикийскитѣ ханаити станѫхѫ моряци и търговци; тѣхнитѣ градове съставяхѫ отдѣлни държави, които образувахѫ помежду си сѭзи подъ главатарството на Сидонъ. Докато тѣхнитѣ съплеменници, подъ името Хикси (§ 9), владѣяхѫ Египетъ (2200 — 1700), тѣ успѣхѫ да разбогатѣѭтъ и да развиѭтъ търговията си. Настанѫлото слѣдъ това владичество на египтянитѣ (1700 — 1200) не побърка на тѣхното процъвтѣвание, защото фараонитѣ имъ покровителствувахѫ, тъй като скѫпо цѣняхѫ тѣхната флота. Тогава финикийцитѣ распространихѫ своитѣ колонии, търговскитѣ си контори и пристанища по *источния* бассейнъ на Срѣдиземно море до Италия, по Архипелагъ и Черно море до Колхида и устията на Тиръ (Днѣстръ); сидонецътъ Кадмъ основа дори Тива въ вѫтрѣшностьта на Гърция. Въ сѫщото врѣме финикийцитѣ водѣхѫ по сухо търговия съ Индия, Арабия, Вавилонъ и Кавказъ. Тѣ масторски изработвахѫ *бронзови* издѣлия, като добивахѫ олово отъ Индия и Кавказъ, и ги разнасяхѫ по брѣговетѣ на Срѣдиземно море, жителитѣ на които

живѣяхѫ още въ каменния вѣкъ. Величието на колониалнитѣ финикийски прѣдприятия до такава стъпень очудваше всички, щото се съставихѫ много разкази за тѣхъ; самитѣ финикийци говорѣхѫ, че тѣхнийтъ богъ *Мелкартъ* или Баалъ тирски имъ устроявалъ колонии. Нъ сидонцитѣ срѣщнѫхѫ опасенъ врагъ. Тѣ леко основавахѫ колонии навсѣкѫдѣ, дѣто срѣщахѫ семити; обаче по брѣговетѣ на Мала Азия тѣ се срѣщнахѫ съ арийци, които имъ се опрѣхѫ. Около 1400 г. арийцитѣ, подъ името *пелазги*, сами начепнѫхѫ да плаватъ по Срѣдиземно море, и до толкова се усилихѫ, щото достигнѫхѫ до Мемфисъ и Колхида — двѣ събития, които се сливатъ въ тѣхнитѣ прѣдания въ единъ разказъ за *похода на Аргонавтитѣ* (§ 79). Една часть отъ тѣхъ се вмъкнѫ отъ Критъ въ Палестина, подъ името *филистимляне*. Въ сѫщото врѣме могѫществото на сидонцитѣ се расклати отъ нахлуваньето на нови семити: евреетѣ се върнѫхѫ отъ Египетъ (§ 12). Ок. 1200 г. паднѫ Сидонъ; ала на негово мѣсто се издигнѫ *Тиръ* — и финикийцитѣ се усилихѫ повече отколкото прѣди.

§ 32. **Еврейската държава. Давидъ.** Завръщанието на евреитѣ отъ Египетъ послужи за начало на историята на Палестина. Докато евреитѣ се скитахѫ въ пустинята, страхувайки се отъ Рамессу III, който опустошаваше Сирия (§ 16), тѣ не можахѫ да иматъ държава: распадахѫ се на 12 колѣна, които водѣхѫ потеклото си отъ Авраамовия внукъ Иаковъ, и се раздѣляхѫ на родове, управлявани отъ старѣи. Нъ евреетѣ вече съставяхѫ отдѣлна народность, благодарение на новата религия, която имъ се даде отъ *Моисея*. Тѣ прѣзирахѫ старата си вѣра, която се запазваше у хананититѣ (§ 30), като идолопоклонство, и станѫхѫ монотеисти, като признахѫ едного бога *Иегова*. Иегова станѫ силенъ и строгъ царь на евреитѣ; той имъ даде първитѣ закони (10 заповѣди) и ги съедипени около светилището си — скинията (палатка) съ ковчежецъ, при която се събираше цѣлий народъ въ праздника на Пасхата, Петдесетницата и Колибитѣ (палатки). Съ тоя Богъ евреетѣ почувствовахѫ у себѣ си сила, та завладѣхѫ отъ хананититѣ *Палестина* (ок. 1300). Тѣ тукъ трѣбваше да се спрѫтъ, тъй като отпрѣдѣ имъ стояхѫ силнитѣ филистимляне и сидонци. Наскоро евреетѣ начепнѫхѫ да се покорятъ на мѣстнитѣ вѣрвания, та затова се появихѫ междуособия: единъ родъ въставаше на другъ. Тогава се появихѫ у евреитѣ опитвания да си създадѫтъ държава: тия вожди, които побѣдявахѫ хананититѣ, ставахѫ малки князе подъ името *сѫдии*. Такива сѫ героическитѣ личности на

Самсона, Девора и *Варака, Гедеона, Илия* и *Самуила.* Ала сѫдиитѣ се явявахѫ само врѣменно, па и не имъ се покорявахѫ всичкитѣ колѣна. Споредъ това бѣдствията се продължавахѫ, и евреетѣ си избрахѫ царь, т. е. прѣминѫхѫ къмъ държавенъ животъ Първийтъ имъ царь, *Саулъ,* не можѝ да въведе порядъкъ; ала неговътъ прѣемникъ, *Давидъ,* вече можѝ да обедини евреитѣ и основа въ земята на юдиното колѣно столицата *Иерусалимъ,* въ която се помѣсти свещената скиния. Въ негово врѣме евреетѣ отведнъжъ станѫхѫ велика държава редомъ съ Египетъ и Ассирия, и сѫщо така воинствени. На Давида се покорявахѫ всичкитѣ народи отъ Евфратъ до Египетъ, а финикийцитѣ се домогвахѫ да сключѫтъ съ него съюзъ, пращахѫ му кедрови дървета и майстори, които да му съзидатъ роскошенъ дворецъ. Давидъ имаше много недостатъци; нъ евреетѣ помнѣхѫ само, че той бѣше силенъ и искусенъ основатель на тѣхната държава, па, освѣнъ това, и народенъ поетъ. Давидъ станѫ националенъ герой, типъ на Мессия, който ще дойде да възстанови еврейството въ минутата на паданието му; съ неговото име сѫ свързани всичкитѣ религиозни пѣсни на народа.

§ 33. **Соломонъ. Распадание на еврейската държава.** Сѫщо такъвъ националенъ герой бѣше Давидовътъ синъ *Соломонъ* (ок. 1000 г.), само че въ други видъ. Соломонъ не е воененъ, а е философъ. Евреетѣ отъ него водѣхѫ всичката си философска литература, която се състоеше отъ изрѣчения по свѣтовната мѫдрость и отчасти по зоологията и ботаниката. Тѣ го прѣвъзнасяхѫ, като вѣченъ образецъ на прѣмѫдрость, като учитель, при когото е дохождала за съвѣти дори парицата на арабското царство Саба. Тоя величавъ образъ минѫ въ прѣданието на всички семити и дори на арийцитѣ. Соломонъ бѣше така сѫщо типъ на силенъ царь на едно установено царство. Той имаше много жени, египтянки и хананитки, та по нѣкога служеше и на тѣхнитѣ богове. Неговитѣ дворци блѣстѣхѫ съ роскошъ; тронътъ му бѣше отъ слонова кость и злато, ссѫдоветѣ и щитоветѣ на тѣлохранителитѣ му златни; евреетѣ тогава гледахѫ на скѫпия кедръ, като на проста смоковница. Соломонъ съгради така сѫщо и храмътъ въ Иерусалимъ, който народътъ считаше за чудо на свѣта, макаръ че той бѣ нищожество сравнително съ сградитѣ на египтянитѣ и халдеитѣ, тъй като евреетѣ бѣхѫ малъкъ и бѣденъ народъ; само единъ Тиръ бѣше по-богатъ отъ цѣлото имъ царство. За да направи своя народъ сѫщо така богатъ, както финикийцитѣ, Соломонъ прокара търговски пѫтища отъ Египетъ въ Халдея прѣзъ Палес-

тина, основа флота съ помощьта на съюзника си, тирския царь *Хирамъ,* начен҄ѫ да търгува съ Арабия и Индия. Тѣзи прѣдприятия разнесохѫ Соломоновото име по цѣлия свѣтъ; нъ тѣ бѣхѫ тежки за народа: евреетѣ бѣхѫ мирни земледѣлци, които искарвахѫ въ Финикия хлѣбъ, масло, вино и вълна, и твърди привърженици на осветената отъ вѣрата имъ старина, вѣрата на които запазваше народностьта имъ между толковато много чужди народи; а пъкъ искахѫ да ги направятъ воинствена и търговска нация, която да се стреми къмъ нововъведения и чуждитѣ обичаи. Споредъ това еврейската държава цъвтѣ само малко врѣме, и то благодарение че бѣхѫ отпаднѫли Египетъ, Ассирия и Сидонъ. Тя начен҄ѫ да се разлага вече въ края на Соломоновото царувание. Подиръ съграждането на храма разви се силна иерархия; *евреетѣ* вече прѣстанѫхѫ сами да принасятъ домашни жъртви и се обръ-

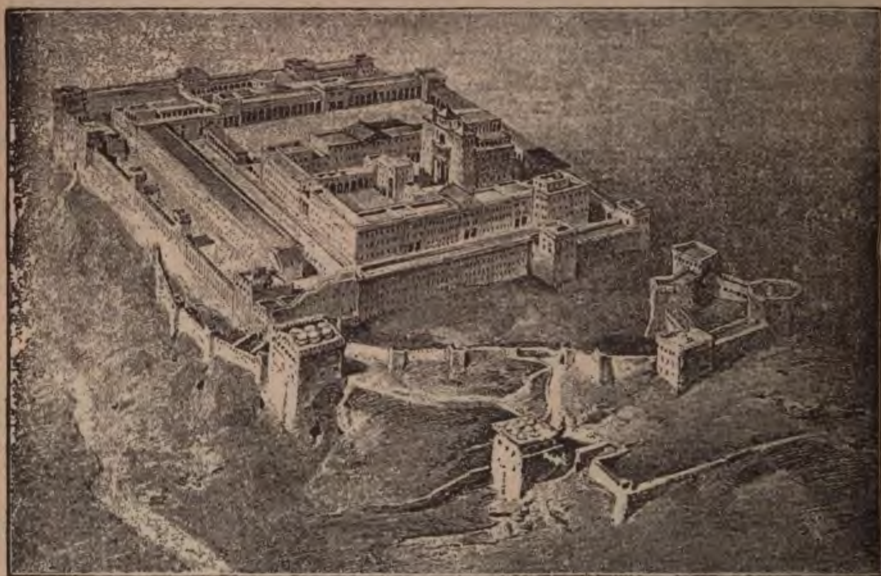

Соломоновътъ храмъ въ Иерусалимъ.

щахѫ къмъ *левититѣ* (свещеницитѣ). Първосвещеникътъ въ скоро врѣме спечели голѣмо влияние върху народа; поддържанъ отъ набожнитѣ хора и отъ пророцитѣ, той вече начен҄ѫ да осѫжда Соломона за неговата вѣротърпимость и за пороцитѣ му. Между колѣната избухнѫ вражда, която пламнѫ отъ това, че всички завиждахѫ на юдиното колѣно, за дѣто то владѣеше Иерусалимъ и

скинията. Народътъ се вълнуваше още отъ тежкитѣ налози, съ които се поддържаше блѣсъкътъ на Соломона. 10 сѣверни колѣна се отцѣпихѫ, като се нарѣкохѫ само тѣ *Израиль* *), и си избрахѫ особенъ царь, *Иеровоамъ*; останѫлитѣ двѣ колѣна, съ юдиното на чело, признахѫ Соломоновътъ синъ *Ровоамъ*. По тоя начинъ се распаднѫ еврейската държава на двѣ царства — юдейско и израилско (978 г.); столица на послѣдното бѣше селото *Самария*. Хананитскитѣ вассали веднага се освободихѫ отъ евреитѣ, които ги оскърбявахѫ съ своята нетърпимость, и дори начепѫхѫ да нападатъ върху тѣхъ. Между израилското и юдейско царство се появи съперничество, което бѣ толкова по-упорито, че тѣ бѣхѫ равносилни. Нъ израилското царство паднѫ по-рано. Въ него имаше междуособия, особено при царя *Ахава*, който бѣше оженενъ за *Иезавела* тирска. Ахавъ въведе поклонението на Баала, поради което пророцитѣ *Илия* и *Елисей* възбунтувахѫ срѣщу него народътъ. Освѣнъ това върху израилтянитѣ паднѫхѫ първитѣ удари на Ассирия.

§ 34. **Успѣхитѣ на Ассирия и паданието на израилското царство.** Ассирия тогава достигнѫ до най-голѣмото си могѫщество. Прѣемницитѣ на Тиглат-фала-сара I (§ 29) расширихѫ ассирийскитѣ владѣния съ неуморими походи, като достигахѫ до Черно и Каспийско море и до Индъ — отъ една страна, до хетитѣ и Сидонъ — отъ друга. Тѣ създадохѫ оная Нинивия, остатъцитѣ на която намѣри Лейярдъ при Нимрудъ (§ 22). Около 800 г. Ассирия станѫ първа държава на Истокъ. Тя вземаше данъкъ отъ израилското царство и владѣеше, отвъдъ Тавръ, Киликия и Каппадокия; а на истокъ ѝ се подчинявахѫ мидийцитѣ и перситѣ. Еврейскитѣ пророци сравнявахѫ Ассирия съ «ливански кедръ, който се издига надъ всичкитѣ дървета». Ассирия се прослави особено при новата династия, основана отъ *Саргона*. Като владѣеше вече по-голѣмата часть отъ Прѣдня Азия, тя се рѣши тогава да унищожи тритѣ послѣдни държави на Истокъ — Палестина, Финикия и Египетъ. Палестина бѣше съвсѣмъ отслабнѫла отъ вѫтрѣшни раздори. Освѣнъ че имаше борба между израилското и юдейското царство, нъ и въ всѣко отъ тия царства имаше вълнения и насилствено промѣнянье на царе. Въ Самария и Иерусалимъ се борѣхѫ двѣ партии — свѣтската и духовната. Свѣтската слѣдваше воинствена политика: тя желаеше да направи съѭзъ съ финикийцитѣ

*) До тогава така се наричахѫ всичкитѣ евреe въ честь на Якова, който носѣше прозвище „Израиль".

и особено съ Египетъ, за да може да спре успѣхитѣ на ниневийскитѣ деспоти. А духовната партия, която треперѣше прѣдъ могѫществото на Ассирия, па и не се надѣваше да получи своеврѣменна помощь отъ Египетъ, проповѣдваше миръ, стараеше се да прѣдобри ассирийцитѣ съ покорность и дарове, и дори имъ помагаше противъ Финикия и Египетъ. На чело на тази партия стояхѫ *пророцитѣ*, които служехѫ като прѣдставители на еврейската националность и на чистотата на вѣрата. Тѣхнийтъ патриотизмъ бѣ ограниченъ: като прѣзирахѫ чуждата култура, тѣ не признавахѫ нищо друго освѣнъ еврейството и Иегова. Като обладавахѫ горещо народно краснорѣчие, пророцитѣ дѣйствувахѫ върху тълпата и станѫхѫ сила, равна на царетѣ, толкова повече, че тѣ възставахѫ противъ пороцитѣ на правителството: тѣ, не само че фанатично нападахѫ царетѣ за тѣхната вѣротърпимость, нъ и смѣло изобличавахѫ тѣхния деспотизмъ и тѣхната несправедливость, защищавахѫ бѣднитѣ, обиденитѣ. Царетѣ жестоко прѣслѣдвахѫ тѣзи революционери, изгонвахѫ ги и ги измѫчвахѫ. Ала това още повече сближаваше народътъ съ тѣзи, които залѣгахѫ за него, които той считаше за «вдъхновени отъ Бога» хора, и вѣрваше, че съ тѣхнитѣ уста говори самъ Иегова. Колкото повече се усилвахѫ прѣслѣдванията, толкова растѣше числото на пророцитѣ, та тѣ станѫхѫ политическа сила. Отначало тѣ разигравахѫ ролята на безумни хора, които единствено сѫ се осмѣлявали, въ разгара на деспотизма, да казватъ истината въ очитѣ на властителитѣ; послѣ тѣ начѣнѫхѫ да подигатъ народни възстания и да наказватъ непослушнитѣ царе. Тѣзи стари пророци, отъ които главни сѫ *Илия* и *Елисей*, не можехѫ да пишѫтъ: тѣ само говорѣхѫ и дѣйствувахѫ. Въ паметьта на народа тѣ останѫхѫ светци: прѣданието обиколи тѣхний животъ съ чудеса и съ величествени разкази. Старитѣ пророци дѣйствувахѫ най-много въ Самария, дѣто бѣше по-силно влиянието на финикийската религия, дѣто духовенството не бѣше голѣмо, тъй като левититѣ се съсрѣдоточавахѫ при иерусалимския храмъ. Въ Иерусалимъ по-късно се явихѫ пророци, и то не много. Тукъ образованието бѣше по-голѣмо: левититѣ имахѫ училища, въ които се обучавахѫ на пѣние и книжовность, дѣто се обработваше литературний еврейски езикъ. Тукъ се създавахѫ не толкова пророци на народнитѣ масси, колкото поети и държавни мѫже на отбраното, по-образовано общество: такива сѫ пророцитѣ *Амосъ* и *Осия*, отъ които останѫхѫ книги. На Иерусалимъ принадлежи и най-великийтъ измежду пророцитѣ, *Исаия*, който дори искаше до

нѣйдѣ да развие Моисеевата религия. Той обяви, че Иегова е богъ не само на евреитѣ, нъ и на цѣлото человѣчество, и — богъ чисто идеаленъ: той възстанѫ противъ вещественитѣ жъртвоприношения, като изискваше само душевна чистота и добри дѣла. Той учеше: «правѣте добро, търсѣте справедливость, помагайте на угнетенитѣ, защищавайте вдовицитѣ и сиротитѣ». Сѫщийтъ този Исаия повече отъ всѣки други проповѣдваше миръ и покорность на ассирийцитѣ, като изискваше търпѣливо да се прѣнася тѣхното иго, като Божие наказание за сторени грѣхове. По тази причина Юдея не помогнѫ въ съюза на Израиль съ сирийцитѣ, финикийцитѣ и египтянитѣ противъ Саргона, та Саргонъ можѝ да унищожи тѣзи послѣдни Източни сили. Отначало той разби малкитѣ сирийски царе, а послѣ прѣвзе Самария (720). Жителитѣ на Самария той прѣсели въ Мидия, а на тѣхно мѣсто докара халдеи: това нещастие евреетѣ наричатъ *ассирийско плѣнение*. Въ Самария се настанихѫ ассирийски намѣстникъ и ниневийски богове. Слѣдъ това Саргонъ разби въ Палестина египетската войска, която бѣше закъснѣла да помогне на Самария. «Азъ (казва той въ своя надписъ) наложихъ данъкъ на фараона Шабака (§ 16) и на Арабската царица. Въ пустинята живѣе царьтъ на Мерое. Неговитѣ прадѣди никога не сѫ пращали на моитѣ прадѣди посланици съ миръ и дружба; нъ неописаний ужасъ, що внуши моето величие, подѣйствува на него, та страхътъ му измѣни намѣренията; той призна величието на ниневийскитѣ богове, като насочи стъпкитѣ си къмъ Ассирия и се простре прѣдъ мене». Саргонъ прѣмълчава обаче, какъ Финикия спрѣ неговата сила.

§ 35. **Държавна уредба на Финикия.** Финикия станѫ тогава велика държава. Слѣдъ като паднѫ Сидонъ (§ 31), тя още повече се усили, благодарение на процъвтѣванието на Тиръ. Владичеството на Тиръ се продължи около 500 г. (1200—700); обаче то бѣ ограничено. Тиръ не бѣше столица на голѣма държава, а глава на *съюзъ* отъ финикийски градове, които пращахѫ въ Тиръ свои депутати, за да обсѫждатъ общи работи; въ всичко останѫло всѣки градъ си бѣше самостоятеленъ. Финикийскитѣ градове прѣдставятъ редъ отъ дребни монархии, които наумѣватъ конституционна Англия. Царската власть бѣше ограничена отъ народни избраници, отъ жрьцитѣ и отъ събранията на богаташитѣ. По характера си, управлението бѣше *тимократическо,* или господство на паричната аристокрация, на капиталиститѣ. Богатитѣ съставяхѫ затворено съсловие и угнетявахѫ народътъ. По-насетнѣ градското съ-

словие, раздѣлено на цехове (еснафи), се съедини съ робитѣ и наемнитѣ войски, та събори владичеството на богатитѣ. Ала нещастнитѣ селски жители вѣчно си останѫхѫ роби и крѣпостни, които мушиеринътъ за най-малко непокорство можеше да заточава въ нѣкоя далечна колония. Селянинътъ не притежаваше нито едно парче земя, тъй като всичката земя бѣше раздѣлена между царя, жрецитѣ и богаташитѣ. По тоя начинъ, Финикия, която толкова много се различаваше отъ азиатскитѣ деспотии по формата на управлението си, не бѣше по-добра отъ тѣхъ, колкото се отнoси до народната масса. Политическата свобода сѫществуваше само за малцина. Споредъ това Финикия наскоро падна подъ ударитѣ на азиатскитѣ деспоти: тя не бѣше по-силна отъ тѣхъ.

§ 36. **Религията на финикийцитѣ.** Владичеството на Тиръ се основаваше не само на политическото, нъ и на религиозното му значение. Отъ най-старо врѣме той бѣ центръ за поклонение на главнитѣ финикийски божества, на *Баала* (Белъ) и *Милита*. Самитѣ тѣзи названия доказватъ, че религията на финикийцитѣ бѣше сѫщо такава, както и у вавилонянитѣ; само че у тѣхъ се разви много повече *мѣстното* поклонение, защото нацията бѣше раздробена. Всѣки градъ си имаше своя Баалъ: *Баалъ тирски, Баалъ сидонски* и т. н. Само тирскийтъ Баалъ се почиташе еднакво по цѣла Финикия подъ особено име *Мелкартъ* («царь на града»). На него бѣше посветенъ знаменитийтъ храмъ въ Тиръ, който имаше значение на съборъ за цѣлата страна и който послужи за образецъ на Соломонова храмъ. Въ него горѣше вѣченъ огънь, отъ който блѣстѣхѫ два голѣми стълба (емблема на божеството): единътъ златенъ, другий смарагдовъ. Мелкарту се покланяхѫ така сѫщо въ видъ на аеролити, дървета, планини и извори. Отъ цѣлата страна се стичахѫ тука тълпи отъ богомолци три пѫти въ годината: зимѣ по праздника на божието заспиване, пролѣть — по възкръсение, лѣтѣ — по самоизгора. Баалъ е цѣлата природа, а особено слънцето. Подобно на египетския Хоръ, редомъ съ Баала стои неговътъ младъ образъ *Адонъ* (гръцки Адонисъ), който умираше есень, и съ кръвьта на когото се напълнюваше рѣчицата Адонъ близу до Библъ; а пролѣтно врѣме се праздноваше неговото «възкръсение». И «великата майка» Милита, която по-често се наричаше въ Тиръ *Ашера,* а въ Аскалонъ *Деркето*, така сѫщо означаваше природата. Ней бѣхѫ посветени малкитѣ гори и водитѣ, а измежду животнитѣ — гълѫбитѣ. Най много ѭ почитахѫ женитѣ, които уреждахѫ въ нейна честь роскошнитѣ лѣтни праздници—на «палаткитѣ».

Въ финикийската религия е забѣлѣжително смѣсването на доброто и злото начала. Добрийтъ Баалъ лѣтно врѣме се обръща въ слънце, което всичко изгаря, въ огънь, въ смърть, съ една дума въ зло. Тогава той се нарича *Молохъ* («царь»), когото изобразявахѫ въ видъ на мѣденъ телецъ, или на човѣкъ съ глава отъ бикъ и съ протегнѫти рѫцѣ, на които турѣхѫ дѣца, що се провалявахѫ въ отворенитѣ уста на нагорещения до червено истуканъ. Добрата, весела, Ашера така сѫщо се прѣвръщаше въ свирѣпата *Астарта* (Истаръ). Нейнитѣ жрѣци се осакатявахѫ, рѣжехѫ се, бичувахѫ се. Тя се изобразяваше въ видъ на дѣва, която ѣзди волъ или левъ, съ копие въ рѫка (§ 24). Тя прѣдставя Луната, подиръ която тича слънцето, Мелкартъ. Двѣтѣ божества си основаватъ по пѫтя колонии и градове и въвеждатъ своята религия. И наистина финикийската религия остави слѣди по всичкитѣ брѣгове на Срѣдиземно море: критскийтъ *Минотавръ* и родоскийтъ *Колоссъ* прѣдставяхѫ Молоха и Адона. Гръцката *Афродита* е богинята Ашера, на която се кланяхѫ въ миртовитѣ горички при града Пафосъ въ Кипръ. Смѣсицата отъ добро и зло още повече се изрази въ финикийското богослужение. Праздницитѣ въ честь на Молоха и Астарта се съпровождахѫ съ самоизтезание и кръвопролитие, а въ честь на Адона и Ашера—съ оргии, т. е. съ безумно веселие, танцове и пиянство.

§ 37. **Науката и искуството въ Финикия.** Финикийцитѣ не направихѫ успѣхи нито въ наукитѣ, нито въ искуствата. Отъ тѣхъ останѫхѫ малко надписи, па и тѣ не сѫ важни. Тѣхнитѣ книги бѣхѫ се́ религиозни, написани отъ бога *Таута*, който играеше ролята на Тота (§ 14) и на Оанна (§ 25). Голѣмата заслуга на финикийцитѣ се състои само въ изнамѣрвание ключа на науката, *азбуката* (въвед. § 14), която имъ бѣше нуждна, като на търговци. Въ искуството финикийцитѣ подражавахѫ на другитѣ нации. Архитектурата тѣ заимствувахѫ отъ египтянитѣ, както се вижда по развалинитѣ въ Арадъ, Иерусалимъ и Балбекъ (§ 20). Храмоветѣ имъ, които отчасти сѫ запазени на Кипръ и Малта, сѫ малки, ала дворoветѣ имъ—голѣми. Формата на храмоветѣ бѣше египетска. Тѣ имахѫ и стълбове, подобни на обелискитѣ, ала съ конусообразенъ върхъ: тѣ сѫ емблеми на божествата. Съ подобна форма се отличаватъ зданията, които се намѣрватъ въ Сардиния и на Балеарскитѣ острови, и които мѣзатъ на ассирийскитѣ зиггурати. На мѣстата на важнитѣ финикийски градове сѫ останѫли само гробници съ египетска форма, съ саркофази и мумии; това е най-любимата архитектурна форма на финикийскитѣ художници. Отъ финикийската *скулп-*

тура сѫ останѫли нѣколко идола, а най-много глиняни, каменни и бронзови статуетки, както и дребни издѣлия отъ злато и слонова кость. Главна черта на скулптурата е *смѣсицата на египетско и ассирийско влияния;* формитѣ сѫ египетски, а изпълнението ассирийско; елегантно се изработвахѫ дреболиитѣ и дори по нѣкога по-тънко, отколкото въ Нимрудъ и Хорзабадъ. Този смѣсенъ скулптуренъ стилъ се отрази въ първитѣ произведения на гръцкото ваяние. Той бѣ приетъ отъ дорийцитѣ и етрускитѣ сѫщо така, както чисто ассирийский стилъ прѣминѫ у ионийцитѣ.

§ 38. **Промишленностьта и търговията на финикийцитѣ.** Материалната култура у финикийцитѣ достигнѫ необикновено развитие. Всѣко парче земя бѣше добрѣ обработено, особено *по винарството.* Ала на прѫвъ планъ бѣше *промишленностьта,* изработваньето на сурови продукти. По множеството фабрики и работилници всѣки градъ напомнюва Лондонъ. Ето главнитѣ клонове на финикийското производство. 1) *Пурпурнитѣ,* или цвѣтни *материи.* Боитѣ се добивахѫ отъ морски раковини. Обикновено боядисвахѫ вълната, която получавахѫ отъ Сирия и Испания. Тъй като на единъ кгр. вълна отивахѫ шесть кгр. боя, пурпурнитѣ материи бѣхѫ скѫпи, та ги употрѣбявахѫ само царетѣ, главнитѣ жрѣци, и служехѫ за украшение на храмоветѣ и дворцитѣ. Частнитѣ лица се задоволявахѫ съ пурпурни ширити и бантове. 2) *Стъклото.* Макаръ че го изнамѣрихѫ египтянетѣ, ала въ старитѣ врѣмена никой други не умѣеше така хубаво да го приготвя, както финикийцитѣ. Особено се славѣхѫ тѣхнитѣ стъклени вази съ емаль, дребнитѣ украшения, огърлицитѣ и т. н. 3) *Грънчарскитѣ произведения.* Исписанитѣ глиняни вази особено се харесвахѫ на Британскитѣ диваци. Тѣ послужихѫ за образецъ на гръцкитѣ вази. 4) Всѣсакъвъ видъ *метолически вещи,* отъ бокали до брадви. Финикийцитѣ бѣхѫ неподражаеми въ рударството. Тѣ добивахѫ всѣкакви метали и драгоцѣнни камъни, ала най-вече обичахѫ да обработватъ *бронзата,* която послужи за образецъ на издѣлията отъ бронзовия вѣкъ въ Европа. 5) Сѐ тъй добрѣ изработвахѫ финикийцитѣ *слоновата кость,* която намѣрвахѫ по сѣвернитѣ брѣгове на Африка. Суровитѣ продукти за тази забѣлѣжителна промишленность се добивахѫ главно задграница. Сѐ задграница бѣхѫ и главнитѣ търгове, дѣто се харчехѫ финикийскитѣ произведения. Въ това лежѫтъ причинитѣ на твърдѣ ранното и поразително развитие на финикийската *търговия,* която надминуваше търговията на венецианцитѣ въ срѣднитѣ вѣкове. Морската търговия на финикийцитѣ

достигаше до Офиръ (устието на Индъ) и Касситеридскитѣ или Оловяни острови (Сорлингски). Сухопѫтната вървѣше по слѣднитѣ направления: 1) отъ устието на Сена до устието на Рона; 2) отъ Одеръ до По (по тоя пѫть финикийцитѣ получавахѫ кехлибарь); 3) отъ Финикия въ Йеменъ, Египетъ и Арамъ; 4) отъ Финикия въ Месопотамия; при Емеза пѫтьтъ се раскланяше на вавилонски и нинивийски; 5) отъ Харанъ въ Армения и Колхида. Финикийската търговия бѣше размѣнна. Търговската дѣятелность създаде мрачнийтъ *характеръ* на финикийцитѣ. Грубость на сърдцето, користолюбие и егоизмъ сѫ типичнитѣ черти на тия «дребни търговци,» както ги прѣзрително наричахѫ гърцитѣ дори въ по-късно врѣме. Финикийцитѣ винѫги сѫ били повече или по-малко пирати. Тѣ крадѣхѫ дѣца за да ги продаватъ въ робство; по моретата потапяхѫ чуждитѣ кораби; распространявахѫ ужасни раскази за новитѣ земи, за да не смѣе никой да иде нататъкъ

§ 39. **Тирска епоха. Картагенъ.** Търговията научи финикийцитѣ на *колониалната система*, макаръ че тѣ не основахѫ толкова пълни колонии (държави съ населени земи), колкото търговски контори, на подобие на старитѣ европейски фактории въ Индия и Африка. Въ тирския периодъ *западнийтъ* бассеинъ на Срѣдиземно море се покри съ финикийски колонии. Отначало бѣ основана Утика, послѣ Гадесъ (Кадиксъ, «крѣпость») и Малага («сланина»). Финикийцитѣ завзехѫ така сѫщо Малта, Сардиния и Сицилия и достигахѫ до Сенегалъ и Британия. Всичкитѣ тия колонии бѣхѫ основани въ 1200—1000 г. Тѣ се подчинявахѫ на своята *митрополия* («майка-градъ»), която имъ назначаваше управители, и тѣ плащахѫ десетъкъ на храма на Мелкарта тирски. Като распростирахѫ владичеството си на западъ, финикийцитѣ се стараяхѫ да се запазѭтъ отъ къмъ истокъ отъ нападанията на асирийската държава. Споредъ това тѣ се съѭзихѫ съ евреитѣ, като се начене отъ врѣмето на Хирама (§ 33). Въ тази епоха на процъвтѣванието дори вѫтрѣшнитѣ бе-порядъци не врѣдѣхѫ на финикийцитѣ. Около 880 г. въ Тиръ станѫ революция, въ врѣме на царя *Пигмалиона,* който разбра, че е необходимо да се помогне на угнетената масса, та се застѫпваше за демократитѣ (за градскитѣ работници). Сестра му *Елисса* възстанѫ противъ него на чело на аристократитѣ (богаташитѣ), които желаяхѫ да запазѭтъ старитѣ си привилегии. Тя бѣше принудена да бѣга съ привърженицитѣ си, и основа *Картагенъ* («новъ градъ»). Елисса нарекохѫ Дидона («*бѣженарка*»). Картагенъ станѫ най-важната колония. Пунийци-

тѣ (така се наричахѫ картагенянитѣ на западъ), въ течение н по-малко отъ три вѣка (880—600), покорихѫ туземцитѣ, живо финикийцитѣ (смѣсица отъ кушити, арийци и сидонци), отъ които една часть водѣхѫ заседнѫлъ, а другата скитнишки животъ и се распадахѫ на много дребни родове, които свързваше само религиозната светиня при ез. Тритонъ, близо до носа Бонъ. Пунийцитѣ основахѫ много колонии по сѣверния брѣгъ на Африка и на островитѣ. Около 600 г. тѣ завладѣхѫ *Сиртскитѣ* заливи, отдѣто отиваше търговски пѫть въ вѫтрѣшна Африка. Тукъ картагенянетѣ прѣвъ пѫть се срѣщнѫхѫ съ гръцитѣ, които бѣхѫ основали силната колония *Кирена* (§ 17) и дори побѣждавахѫ египтянитѣ. Тѣ спрѣхѫ гръцитѣ при *олтаря на Филенитѣ*, т. е. утвърдихѫ за себе си износна търговия съ негритѣ до р. Нигеръ и ез. Чадъ. Когато падна Тиръ, всичкитѣ негови колонии потърсихѫ опора въ Картагенъ срѣщу туземцитѣ, та пунийската държава станѫ твърдѣ важна, напомнювайки Сидонъ и Тиръ. Тѣ построихѫ редъ отъ крайморски крѣпости на западъ отъ Бонъ, колонизувахѫ брѣговетѣ на Италия и основахѫ силна флота.

§ 40. **Културата на Картагенъ. Значението на Финикия и Картагенъ.** Картагенската култура не се отличава твърдѣ отъ финикийската; тя е само по-груба, по-малко развита. Пунийцитѣ се прославихѫ съ своитѣ занаяти и търговия; прѣди пуническитѣ войни (§ 207) тѣ бѣхѫ изнамѣрили дори книжнитѣ пари и бѣхѫ първитѣ банкери въ свѣта. Ала пунийцитѣ се занимавахѫ тъй сѫщо и съ *земледѣлие*; тѣ имахѫ огромни плантации съ много роби; тѣхната книжнина бѣше по прѣимущество селско-стопанска. Въ искуството се придържахѫ о финикийския стилъ, ала то се отличаваше съ първобитно безобразие; тепърва по-насетнѣ се появи изященъ стилъ, ала той бѣ дѣло на гръцки майстори. Въ религията особено се разви злото начало: пунийцитѣ се покланяхѫ на *Баала-Изгоритель* (Молохъ), комуто принасяхѫ жъртва — дѣца, дори въ начало на християнството. Владичеството на това чудовище не можихѫ да потъпчатъ дори образитѣ на Аполона и Церера (§ 82), които по-късно проникнѫхѫ въ Картагенъ. Нѣмаше жрѣци: тѣхната роля испълнявахѫ държавнитѣ сановници. Държавата поглъщаше живота на гражданитѣ, макаръ че тя бѣше *републиканска*. Управлението бѣше въ рѫцѣтѣ на двама *суффети*, които се избирахѫ до животъ измежду богаташитѣ и отъ самитѣ богаташи. Всичкитѣ длъжности бѣхѫ безъ заплата, можехѫ да ги заематъ *само богатитѣ*, между които се издигахѫ фамилиитѣ Магонъ и Барка.

Главатаретѣ на знатнитѣ семейства се себирахѫ нощѣ, за да подготвятъ работата за сената. *Сенатътъ*, който се състоеше отъ 300 главни богаташи, издаваше закони, назначаваше чиновници, сѫдѣше пълководцитѣ. Той избираше два съвѣта на *Стотѣхъ* и на *Десеттѣхъ*, които слѣдѣхѫ, като тайна полиция, за всички, безъ да се исключаватъ суффетитѣ и самитѣ сенатори. Въ скоро врѣме тия съвѣти, които наумѣватъ срѣдневѣкова Венеция, обърнѫхѫ републиката въ несносенъ деспотизмъ, основанъ върху шпионство. Насилственийтъ и коваренъ характеръ на правителството се отрази и върху колониалната политика на пунийцитѣ. Колониитѣ се задължавахѫ да купуватъ само картагенски стоки; а подчиненитѣ подъ пунийцитѣ африкански народи се съсипвахѫ подъ брѣмето на налозитѣ; тѣ имъ доставяхѫ и войски, които се състояхѫ отъ лека кавалерия, обрѫжена съ дълги пики. Егоистическата политика на тия търговци съсипа Картагенъ: угнетенитѣ народи винѫги бѣхѫ съюзници на тѣхнитѣ врагове; вѫтрѣ въ републиката безправната демокрация възставаше противъ деспотическата тимокрация. Римлянетѣ (§ 212) само довършихѫ вѫтрѣшното разлагание на пунийцитѣ. Значението на Картагенъ се заключава въ това, че той бѣше *най-прѣдниятъ* распространитель на источната цивилизация по западнитѣ земи. Освѣнъ това, той ни прѣдставя първийтъ образецъ отъ *република* и единственийтъ въ старо врѣме примѣръ отъ търговска държава съ *завоевателна* политика. Ала тъй като Картагенъ не распространяваше своя, а финикийска цивилизация, неговата митрополия има по-голѣмо значение. Финикийцитѣ бѣхѫ истински *пионери на материалната цивилизация на западъ*. Европа тѣмъ дължи за *бронзовия* вѣкъ: както формитѣ, така и обработването на бронзовитѣ нѣща въ Европа бѣхѫ чисто азиятски. Освѣнъ това финикийцитѣ па всѣкѫдѣ распространихѫ азбуката и зачатъцитѣ на дорическия стилъ въ архитектурата, макаръ че изобщо тѣхната наука и искуство сѫ заимствувани отъ египтянитѣ. Най-послѣ, Финикия ни прѣдставя първийтъ образецъ отъ ограничена, *конституционна монархия*.

§ 41. **Паданието на Тиръ и Иерусалимъ.** Епохата на Картагенското процъвтѣвание е свързана съ епохата на Финикийското отпадвание. Могѫществото на Тиръ се расклати отъ паданието на израилското царство, съюзътъ съ което задържаше успѣхитѣ на асирийцитѣ. Тиръ се опираше по-силно отъ Самария, ала не можй да се запази. Той спрѣ армията на Саргона (§ 34), който го обсаждá безъ успѣхъ нѣколко години; ала неговото влади-

чество вече тогава паднѫ. Всичкитѣ други финикийски градове се покорихѫ на Ассирия, па ѝ помогнѫхѫ да завладѣе и Кипръ. Къмъ това врѣме гръцитѣ, които вече владѣяхѫ сидонски колонии, отнехѫ отъ финикийцитѣ источна Сицилия и основахѫ тамъ *Сиракуза* (734); въ Италия финикийцитѣ се срѣщнѫхѫ съ нова морска държава—съ етруската (§ 181), а въ Испания нахлухѫ келти. Ассирия владичествувà въ Финикия, съ исключение на Тиръ, до самото си падание. Ассирийското владичество се замѣни съ владичеството на ново-халдейската държава (§ 45), царьтъ на която Навуходоносоръ разруши Тиръ слѣдъ 13-годишна обсада (574 г.). А въ 537 финикийцитѣ вече безъ борба се подчинихѫ на персийския царь Киръ (§ 69). Тѣ безропотно начепнѫхѫ да правѭтъ по негова заповѣдь морски походи, и само веднѫжъ не го послушахѫ, когато той имъ заповѣда да разрушѫтъ родственийтъ Картагенъ. Сѫжзницитѣ на финикийцитѣ, евреетѣ, много по-рано опитахѫ сѫщата сѫдба. Слѣдъ паданието на Израиль, тѣ прѣдставяхѫ нищожна сила въ лицето на еврейското царство. *Сеннахерибъ,* Саргоновъ синъ, вече се отнесяше къмъ тѣхъ като къмъ подданици. Въ неговия надписъ (около 680) се казва съгласно съ библията: «Съ помощьта на огъня, на биткитѣ и на обсаднитѣ кули, азъ завладѣхъ градоветѣ на юдейския царь Езекия и искарахъ отъ тамъ 200,150 души стари и млади, мѫже и жени, както и безбройно множество коне, магарета, мулета, камили, бикове и овце; и всичко това азъ вземахъ като плячка. А пъкъ Езекия затворихъ въ И-русалимъ, като птица въ кафезъ. Страхътъ прѣдъ моето величие го порази. Той испрати при мене войницитѣ, които бѣхѫ събрани за да защищаватъ столицата му, и съ тѣхъ заедно 30 златни и 400 среб. таланта, много метали, рубини, маргаритъ, голѣми карбункули, кожени столчета и прѣстоли, амбра, кожи отъ морски животни, сандалено и черно дърво, както и цѣлата си касса, дъщеритѣ и женитѣ си, робитѣ и робинитѣ. Той испрати посланикъ, за да ми врѫчи този данъкъ и да се признае за мой подданикъ». Иерусалимъ уцѣлѣ, защото зараза унищожи пратената отъ Сеннахериба войска противъ египтянитѣ; ала не за дълго. Евреетѣ прѣдчувствовахѫ бѣдата, та ставахѫ още по-фанатични, за да запазѭтъ националностьта си. На мѣсто съсипания отъ царя поклонникъ на Баала—пророкъ Исаия, се появи *Иеремия,* който бѣ още повече народенъ и непримиримъ. При царя *Иосия* левититѣ намѣрихѫ въ храма «Вторийтъ законъ» (622)—книга, която прѣдписваше по *строго почитание на* Иегова. Чуждитѣ идоли бѣхѫ унищожени за

едно съ жрѫцитѣ имъ. Обаче такъвъ грубъ патриотизмъ само ослабяваше евреитѣ. До като тѣ се стараяхѫ да прѣдобрѭтъ ассирийцитѣ съ дарове, паднѫ Ниниввя, и вавилонский царь Навуходоносоръ прѣвзе Иерусалимъ и разруши юдейското царство въ 587 г. (§ 45). Слѣдъ паданието на еврейскитѣ царства, постъпенно изчезнѫ и стария еврейски езикъ. Къмъ врѣмето на Мохамеда (600 г. сл Хр.) той отстѫпи мѣсто на арамейското нарѣчие, като народенъ говоръ, ала се запази, като езикъ черковенъ и литературенъ. Обаче и този послѣдний прѣтърпѣ голѣми измѣнения: въ състава му влѣзохѫ много арамейски, гръцки и латински думи (такъвъ е езикътъ на Мишна или на събранието отъ раввински тълкувания, които образувахѫ основата на Талмуда); послѣ се вмъкнѫхѫ много арабски думи, благодарение на испанскитѣ евреи, които приехѫ арабска култура. Това послѣдно нарѣчие и до сега служи за книжовенъ езикъ на евреитѣ.

§ 42. **Процъвтѣването на Ассирия. Ассирийското искуство.** Юдея и Финикия паднѫхѫ поради процъвтѣването на Ассирия, което се начена около 800 г. (§ 34) и достигнѫ най-висока стъпень при Саргоновцитѣ Още Сеннахерибъ се стремѣше да отмъсти на Египетъ заради похода на Таут-меса III въ Ниниввия, нъ той бѣ убитъ отъ синоветѣ си въ единъ храмъ, въ врѣме на молитва. При неговия синъ, и особено при внука му *Ассур-бан-абала* (ок. 650), ассирийската държава достигнѫ до крайнитѣ си прѣдѣли. Освѣнъ Сирия и Ханаанъ, тя владѣеше Египетъ до Тива, часть отъ Арабия и Мала Азия. Тогава паднѫ и гордийтъ Еламъ: Ассур-бан-абалъ хвърли на кучетата трупътъ на послѣдния му царь, а главата му посоли и окачи въ собственага си градина, за да се забавлява съ нея. Въ надвечерието прѣди да падне Ниниввия, Ассур-бан-абалъ бѣше пъленъ прѣдставитель на своя народъ, образецъ на енергия, воинственость, жестокость и обичь къмъ искуството. Съ сградитѣ отъ негово врѣме (въ Куюнджикъ) той довърши блѣсъкътъ, който бѣхѫ придали на ассирийското *искуство* другитѣ Саргоновци (въ Хорсабадъ). Ассирийскитѣ *дворци* се съграждахѫ върху искуствени хълмове. Тѣ се правѣхѫ отъ сушени на слънцето кирпичи. Стѣнитѣ бѣхѫ дебели, стаитѣ тѣсни, низки и дълги; покривитѣ отъ пръсть и плоски, и въ тѣхъ се прорѣзвахѫ дупки за освѣщение на лишенитѣ отъ прозорци стаи. При входа стояхѫ «херуви» — два голѣми камънни бика или лева — съ човѣшка глава и съ крила. При голѣмитѣ приемания дворовѣтѣ така сѫщо се обръщахѫ на зали: покривахѫ ги съ завѣси, растегнѫти надъ тънки

Ассирийски дворецъ въ Ниневия.

колонни. Главицитѣ на колоннитѣ се състояхѫ отъ извивки. Дворецътъ се раздѣляше на три части, както и сега у турцитѣ, които ги наричатъ: *сарай* (жилището на царя заедно съ залитѣ за приеманье), *ханъ* (служба, особено «ковчегътъ» — килерътъ, дѣто се пазѣхѫ придворнитѣ сѫдове, провизията и драгоцѣнноститѣ) и *харемъ* (затвореното помѣщение за царскитѣ жени, което се пази отъ евнуси). Сарайтъ се отличаваше съ особена роскошъ и богатство. Покривътъ бѣше направенъ отъ кедрови кириши, които се подпирахѫ отъ кипарисови стълбове, украсени съ желѣзо, сребро и скулптурна работа. Вратитѣ, които бѣхѫ направени отъ черно дърво и кипарисъ, прѣдставяхѫ дѫгообразна *арка*; тѣ бѣхѫ испъстрени съ гравюри и покрити съ кори отъ желѣзо, сребро и слонова кость. Стѣнитѣ се покривахѫ долу съ камънни плочи, па които имаше барелиефи, а горѣ съ глечъ, съ който особено се гордѣяхѫ ассирийцитѣ; по нѣкога тѣ се покривахѫ съ кедръ, кипарисъ или черно дърво; срѣщатъ се и просто измазани стѣни, ала покрити съ живопись (фрески). Задъ двореца се издигахѫ зиггуратъ и храмъ. Тукъ зиггуратътъ повече мѣзаше на кула, отколкото на пирамида, и служеше за обсерватория на придворнитѣ астролози, които гадаяхѫ по небеснитѣ свѣтила. *Храмътъ* приличаше на дворецъ и не бѣше голѣмъ. Ассирийската архитектура прѣдставяше значително развитие на искуството; тая архитектура отчасти се е запазила на Истокъ и до днесъ; тя, заедно съ египетската архитектура, послужи за образецъ на гръцката архитектура. Нъ въ нея има дѣтинската черта — отсѫтствува симметрия (съразмѣрность на частитѣ); изобщо тя стои по-низко отъ египетската архитектура, както по размѣри и трайность, така и по испълнение. Ала затова ассирийската *скулптура* надминува египетската. Тя не е тъй величествена, състои се отъ дребни барелиефи (статуитѣ сѫ малко), не си служи съ твърдъ материалъ, впуска се въ дреболии; ала се отличава съ тънки и меки черти, а главно — съ дълбокъ реализмъ; скулптурнитѣ издѣлия сѫ пълни съ животъ и движение; дори гръцитѣ не можахѫ да надминѫтъ ассирийцитѣ въ искусното изображаванье на животнитѣ. Нинивийскийтъ художникъ строго се придържаше о дѣйствителностьта, като че ли ѭ фотографираше. Тѣхнитѣ барелиефи изображаватъ най-разнообразни сцени отъ всѣкидневния животъ. Така, по тѣхъ се вижда цѣлийтъ животъ на ассирийския царь. Въ Куюнджикъ се намѣри барелиефъ, на който сѫ изобразени подробности отъ пиршеството на Ассур-бан-абала и на жена му въ градината на харема. Въ ассирийската скулптура,

наистина, има много дѣтинясто, както и въ египетската (изобразени сѫ прѣдметитѣ въ профилъ), ала тя е майка на грѫцката пластика, най старитѣ обра ци на която трудно могѫтъ да се отличѫтъ отъ нинивийскитѣ. *Живописвтвото* играеше важна роля въ украсата на ассирийскитѣ здания; нъ то бѣ въ дѣтско състояние: нѣмаше нито сѣнки, нито перспектива. Много се занимавахѫ така сѫщо съ *гравирание* на твърди камъни, особено на цилиндри. Художественийтъ талантъ се отрази и въ промишленностьта на ассирийцитѣ. Славѣхѫ се тѣхнитѣ глечосани плочи и глазуренитѣ глиняни ссѫдове, а тъй сѫщо изящнитѣ *металически издѣлия*,

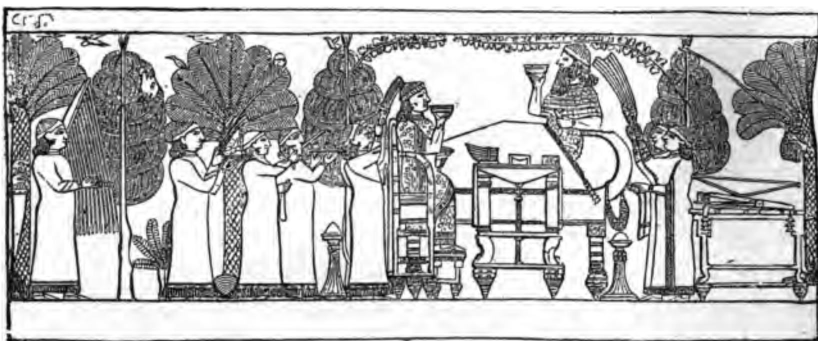

особено бронзовитѣ гирлянди за стѣни. Въ Грѫция дълго врѣме скѫпо цѣнѣхѫ бронзовитѣ, златни и сребърни *вази* — ассирийска работа, които се намѣрватъ дори въ Етрурия. Не по-малко се славѣхѫ ассирийскитѣ гравирани *мебели* съ металически украшения, както и материитѣ съ прѣкрасни *юрнеци*, които послужихѫ за образецъ въ украшенията на най-старитѣ грѫцки вази.

§ 43. **Държава, религия и книжнина на ассирийцитѣ.** Благодарение на барелиефитѣ, а сѫщо и на клинообразнитѣ надписи, могѫтъ да се разяснѭтъ и други особености отъ живота на ассирийцитѣ, които отличаватъ епохата на Саргоновцитѣ. Ассирийцитѣ бѣхѫ народъ отъ роби. *Женитѣ* поради многоженството и беспpавностьта, бѣхѫ робини на мѫжетѣ; тѣ живѣяхѫ като затворници, заключени въ харема. Мѫжетѣ бѣхѫ *роби*, поради крѣпостното право, вѣчното солдатство и нелѣпия законъ, споредъ който длъжникътъ ставаше собственость на кредитора си. Надъ всички тежахѫ *жестоки закони*. Сѫдътъ бѣше воененъ, бързъ и беспощаденъ, съпровожданъ съ тортури (мѫки): рѣдко отсичахѫ главата, като милость; обикновено или распъвахѫ на

кръстъ, набождахѫ на колъ, изгарѣхѫ, или одирахѫ кожата на живия човѣкъ и го хвъргахѫ въ яма за да се распокѫса отъ лютитѣ звѣрове; за малки прѣстѫпления отрѣзвахѫ членове, избождахѫ очи, отскубвахѫ езици. Тия закони бѣхѫ собствено плодъ отъ каприза на невѣжествения и жестокъ царь. Ассирийскийтъ *царь* бѣше «намѣстникъ на боговетѣ на земята», т. е. и глава на религията, и неограниченъ владѣтель. Той назначаваше своитѣ служители. които днесь приканваше при двора (по нѣкога отъ най-низкото съсловие), а утрѣ ги наказваше, като послѣдни роби. Измежду тѣхъ той избираше и *сатрапитѣ* или управителитѣ на провинциитѣ, които се распореждахѫ като малки царе, докато царьтъ имъ не снемѣше главитѣ, за да се въсползува отъ тѣхното богатство и да унищожи силнитѣ си подданици. Въ Ассирия не можеше да има нито личности, нито съсловия съ права, нито интелигенция или аристокрация на таланта и знанието: царетѣ съвсѣмъ не мислѣхѫ за народното просвѣщение. Такава политическа уредба се нарича источенъ *деспотизмъ* или азиатски султанатъ; въ чистия си видъ тая уредба пръвъ пѫть се появи въ Ассирия. Въ останѫлия животъ на ассирийцитѣ имаше малко самородно: тѣ заимствувахѫ всичко отъ халдеитѣ. Дори тѣхната *религия* е вавилонска, само че главнийтъ имъ богъ не се наричашъ Баалъ, а *Ассуръ* и *Нинъ*, т. е. основатель на Ассирия и Нинивия: той се изобразяваше въ крѫгъ съ орлини крила. Книжнината на ассирийцитѣ е така сѫщо вавилонска; тѣ притурихѫ само граматика и словари, което станѫ поради трудноститѣ на клинообразното писмо и разнообразието на народитѣ, които влизахѫ въ състава на ассирийската държава. Тази книжнина е доволно обширна. Откри се цѣла придворна библиотека, «книгитѣ» на която се състоѭтъ отъ глиняни дъсчици, цилиндри и призми: една часть отъ тѣхъ се относи към врѣмената на Тиглат-фала-сара I (§ 29). Придворнитѣ писатели съставихѫ дори епосъ, откѫслекъ отъ който съставятъ прѣданията за началото и края на Нинивия. Според тѣзи прѣдания Нинивия е построена отъ чудния юнакъ *Нина*, който заведнъжъ завоювалъ токо-речи цѣла прѣдня Азия. Дълго врѣме той не можалъ да покори силната Бактра; ала му помогнѫла Семирамида, дъщеря на богинята Деркето, която гълѫби отхранили въ пустинята. Тя била жена на едного отъ Ниновитѣ пълководци и дошла въ лагеря при мѫжа си въ мѫжско облѣкло. Като забѣлѣзала слабата страна на Бактра, Семирамида ѭ посочила и крѣпостьта била прѣвзета. Слѣдъ това тя станѫла жена на Нина и слѣдъ неговата смърть продължавала подвизитѣ му. Семирамида до-

стигнѫла до Индъ, Нилъ и Донъ; на всѣкадѣ тя правѣла градове, пѫтища, мостове, канали, раеве (паркове); тя така сѫщо създала и Вавилонъ, като го украсила съ «чудото на свѣта» — съ висящитѣ градини. Тая чародѣйка не умрѣла, а се прѣобърнѫла въ гълѫбъ и отлетѣла. Както Семирамида е била юнакъ въ женски образъ, така послѣднийтъ ассирийски царь, *Сарданапалъ* се прѣдставя въ прѣданието женоподобенъ. Той прѣкаралъ живота си между стѣнитѣ на двореца, облачалъ се въ женски дрехи, червисвалъ се, тъчалъ и шиялъ. Освѣнъ това той се прѣдавалъ на лѣность и пиянство. Когато неприятелитѣ, халдеетѣ и мидийцитѣ, нахлули въ Ниневия, Сарданапалъ запалилъ натрупана грамада отъ дърва, та загинѫлъ въ огъня заедно съ женитѣ и съкровищата си. Въ тия прѣдания се прѣписва на Нина и Семирамида всичко, което сѫ *направили* ассирийцитѣ прѣзъ цѣлата си история. Името Семирамида принадлежи на жената на едного отъ царетѣ, която била турена за намѣстница въ Вавилонъ. Деркето е сѫщата Милита: неѭ почитахѫ както въ Финикия (§ 36), така и въ Ассирия. Смѣсвание на мѫжския и женски елементи се забѣлѣзва въ религията на халдеитѣ и финикийцитѣ, именно въ покланяньето на Астарта и Ашера.

§ 44. **Падание и значение на Ассирия.** Съ смъртьта на Ассур-бан-абала се свършва процъвтѣването на Ассирия. Тогава, когато този могѫщественъ царь правѣше походи въ далечни земи, подготвѣше се съсипванието на Ниневия. Вавилонянетѣ, на които ассирийцитѣ дължахѫ, както за потеклото си, така и за цивилизацията си, постоянно мечтаяхѫ за да възстановѭтъ независимостьта си. Тѣ възставахѫ при всѣки делеченъ походъ на своитѣ завоеватели и сключвахѫ съѭзъ ту съ сирийцитѣ, ту съ еламититѣ. Тѣзи възстания бѣхѫ особено упорити въ епохата, когато процъвтѣваше Ассирия, което прѣдизвикваше жажда за жестоко отмъщение у завоевателитѣ на свѣта. Сеннахерибъ казва въ надписа си: «Вавилонъ и Еламъ се подигнѫхѫ да направѭтъ прѣстѫпление, както облакъ отъ скакалци, кога насѣдатъ по полетата. Моето сърдце се напълни съ гнѣвъ. Азъ бързо се качихъ на най-голѣмата си бойна колесница, на тази, която помита враговетѣ; азъ взехъ силнийтъ лѫкъ, който ми подари богъ Ассуръ. Спуснѫхъ се върху метежницитѣ, като огънь който всичко поглъща, като богъ на наводненията, като опустошителенъ ураганъ, и вселихъ ужасъ на вцѣпенения врагъ. Съ помощьта на Ассура азъ, въ разгара на боя, расклатихъ тѣхното мѫжество. Орѫжието и конскитѣ накити, които бѣхѫ отбити при моитѣ нападения, плувахѫ по влажната земя, въ

кръвьта на враговетѣ, като въ рѣка, защото колесницитѣ, на които се возѫтъ войницитѣ, распокѫсватъ тѣлата и членоветѣ, отъ които истича кръвьта. Азъ натрупахъ на купъ тѣхнитѣ трупове, като трофеи, па имъ отрѣзахъ рѫцѣтѣ и краката; азъ осакатихъ живитѣ, които ми се паднѫхѫ въ рѫцѣ, и ги смачкахъ като слама; за наказание азъ имъ отрѣзахъ рѫцѣтѣ». При всичкитѣ тия ужаси, подиръ Синпахериба, при неговитѣ прѣемници, въстанията на вавилоняннтѣ се усилвахѫ; и, ако и да пропаднѫ помощникътъ имъ Еламъ (§ 21), ала тѣ спечелихѫ новъ съѭзникъ — *Мидия.* Въ Мидия отколѣ вече бѣхѫ дошли арийци (§ 53). Слѣдъ дълга борба, тѣ покорихѫ туранцитѣ и достигнѫхѫ до границитѣ на Ассирия. Тъй като тѣ се распадахѫ на много дребни родове, Саргонъ (§ 34) леко можй да ги изгони отъ Тигръ и да си ги подчини (ок. 700). 50 години мидийцитѣ бѣхѫ подъ игото на ассирийцитѣ, докато не ги освободи *Киаксаръ.* Той вече бѣше потеглилъ за Нинивия, когато отведнъжъ го спрѣ неочакванъ врагъ — *скититѣ* (§ 3). Този полудивъ турански народъ се скиташе по степитѣ на южна Русия и често се промъкваше въ Азия чрѣзъ Дарялската клисура (Кавказкитѣ врата) и Дербентъ (Албанскитѣ врата). Отначало скититѣ опустошавахѫ Мала Азия, като вървѣхѫ по брѣговетѣ на Черно и Егейско море; послѣ ги привлѣкохѫ богатствата на Ассирия. Въ 632 г. тѣ достигнѫхѫ до Нинивия, която тогава обсаждаше Киаксаръ. Мидийцитѣ бѣхѫ разбити, ала скититѣ не се интересувахѫ съ тѣхното бѣдно царство; тѣ бърже прѣминѫхѫ, въ продължение на осемь години, по Ассирия, Вавилония, Сирия, Палестина и Финикия, като исколвахѫ и изгарѣхѫ всичко по пѫтя си. Като се повърнѫхѫ назадъ, скититѣ стигнѫхѫ до Мидия; ала Киаксаръ свика тѣхнитѣ вожди на пиршество и ги издуши всичкитѣ; а слѣдъ това разби и тѣхната войска. Скититѣ се оттеглихѫ задъ Кавказъ, за да не се връщатъ повече въ Азия, а пъкъ Киаксаръ побърза да довърши полуразрушената Ассирия. Той направи съѭзъ съ ассирийския намѣстникъ въ Халдея, *Набу-бал-уссура,* който се провъзгласи за вавилонски царь. Въ 625 г. съѭзницитѣ прѣвзехѫ Нинивия, царьтъ на която се изгори самъ, за да не падне живъ въ рѫцѣтѣ на враговетѣ. Наскоро слѣдъ паданието на Нинивия исчезнѫ и ассирийскийтъ езикъ, въ който имаше много турански и кушитски думи; неговото мѣсто завзе арамейското нарѣчие, което пъкъ бѣ прѣмахнѫто отъ арабския езикъ въ врѣме на мусулманското владичество. 700-годишното владичество на Ассирия (1300 — 625) остави дълбоки, нъ печални слѣди въ историята: цѣла прѣдня Азия прѣдста-

вяше развалини съ истъщени народи, които бѣхѫ готова плѣчка за ново завоевание. Ассирия прѣдставя образецъ отъ *воинственостъ* и *фанатизмъ*. Ассирийцитѣ надминувахѫ всички семити и кушити съ военни качества — физическа сила, подвижность, похватность, храбрость и издържливость; въ мирно врѣме тѣ ѣздѣхѫ съ диви бикове и левове. Ала тѣ бѣхѫ вѣроломни, кръвожадни, отмъстителни и чувственни. Рѣдко нѣкой другъ народъ така да е злоупотрѣбявалъ правото на силния. И всичко това — въ името на Ассура: ассирийцитѣ бѣхѫ крайно религиозни; войнитѣ и голѣмитѣ сгради на тѣхнитѣ царе бѣхѫ толкова свѣтски, колкото и религиозни подвизи. При всичкия външенъ блѣсъкъ на тѣхната цивилизация, ассирийцитѣ сѐ си оставахѫ полу-диваци. Всичката имъ култура бѣ заимствувана отъ Вавилонъ: у тѣхъ се разви само едно искуство-ваянието. Ассирия ни доказва още, че за основа на завоевателнитѣ държави служи всеобщото *робство*.

§ 45. **Ново-Халдейската държава.** Върху развалинитѣ на Нинивия се образувахѫ двѣ нови държави, мидийската и вавилонската: Киаксаръ си взема Ассирия и сѣверо западнитѣ ѝ вассали до р. Халисъ; Набу-бал-уссуръ присъедини къмъ Вавилонъ Еламъ, Сирия и Ханаанъ. Послѣднитѣ сили на семититѣ се съсрѣдоточихѫ въ вавилонското царство, което наричатъ *Ново-Халдейско*. Вавилонъ, слѣдъ като се подчини на Ассирия, не прѣстанѫ да показва признаци отъ животъ и си останѫ центръ на семитската цивилизация. Слѣдъ като се отърва отъ своя угнетитель, той достигнѫ ново и по-широко процъвтѣвание, макаръ че при послѣднитѣ Саргоновци два пѫти бѣ унищожаванъ съвсѣмъ зарадъ възстания. Вавилонъ отведнъжъ станѫ всемирна държава, благодарение на непрѣдпазливостьта на Фараона Нехо (§ 18), който побърза да наслѣди ролята на Ассирия на истокъ. Нехо разби юдейския царь Иосия, покори Финикия и Сирия и достигнѫ до *Кархемишъ;* ала тукъ той бѣ разбитъ на глава отъ Набу-кудур-уссура, синъ на Набу-бал-уссура (604). «Отъ това врѣме (казва библията) египетскийтъ царь вече не излиза отъ земята си на вънъ»: единствената велика държава на Истокъ останѫ Вавилонъ. Побѣдоноснийтъ *Набу-кудур-уссуръ* (библ. Навуходоносоръ) станѫ герой на Халдеитѣ и се прослави навсѣкждѣ. Той разруши юдейското царство (§ 41) и прѣсели въ Вавилонъ много евреи: така се начена «70-годишното ва-

Ликътъ на Навуходоносора съ клиновиденъ надписъ.

вилонско плѣнение». А когато слѣдъ 10 години (587), възстанѫ поставенийтъ въ Иерусалимъ, като вассаленъ царь, Зедекия, халдеетѣ разрушихѫ и храмътъ на Соломона; Зедекия бѣ ослѣпенъ и обкованъ отведенъ въ Вавилонъ, а мнозина отъ евреитѣ избѣгахѫ въ Египетъ заедно съ своя пророкъ Иеремия. Прѣслѣдвайки ги, халдеетѣ завладѣхѫ една часть отъ Делтата, а послѣ разрушихѫ Тиръ (§ 41). Финикийскитѣ колонии отъ страхъ признахѫ тѣхното владичество: отъ това происхожда разказътъ, че самъ Навуходоносоръ е дохождалъ до Гибралтаръ.

§ 46. **Новий Вавилонъ.** Новитѣ халдее се прославихѫ така сѫщо и съ културата си. Тѣ можихѫ да направѭтъ отъ Вавилонъ първи градъ въ свѣта, благодарение на усилнитѣ трудове на плѣнницитѣ, които бѣхѫ докарани отъ Ханаанъ. Като се бояхѫ отъ Мидия, халдеетѣ построихѫ на сѣверъ отъ Вавилонъ мрѣжа отъ *канали*, ископахѫ езеро за отвеждане на Евфратъ и знаменитийтъ новъ мостъ, който се разглобяваше нощѣ. Вавилонъ завземаше вече тогава повече отъ 500 кв. км. Това пространство бѣ заобиколено съ трапъ и съ гигантска стѣна, дебела 6 метра, и която имаше сто бронзови врати. Сѫщийтъ градъ се помѣщаваше вѫтрѣ въ втората стѣна и завземаше пространство ок. 290 кв. км. Той бѣ расположенъ по двата брѣга на Евфратъ, който така сѫщо бѣ обграденъ съ стѣни, що имахѫ толкова бронзови врата колкото улици излизахѫ на рѣката. Улицитѣ бѣхѫ прави; кѫщята имахѫ три и четире етажа. Главното украшение на този источенъ градъ бѣ *дворецътъ*, който така сѫщо бѣ обграденъ съ голѣма стѣна; неговитѣ развалини съставятъ сега главната могила. Ето какъ говори за тоя дворецъ самийтъ му строитель въ единъ надписъ: «Азъ утвърдихъ основитѣ върху тухли. Азъ положихъ тукъ първийтъ камъкъ. Азъ проникнѫхъ до равнището на водата, и тамъ, на дълбоко турихъ фундаментътъ на двореца. Направихъ го отъ рудна смола и тухли. За дърводѣлска работа азъ употрѣбихъ дебели кириши — се кедрови дървета обковани съ желѣза; употрѣбихъ азъ така сѫщо глечосани плочки съ надписи и картини; и краищата на вратитѣ така сѫщо украсихъ съ глазурена работа. Азъ събрахъ тука много злато, сребро, метали, драгоцѣнни камъни отъ всѣкакъвъ видъ и цѣна, съ една дума много скѫпи нѣща, бесчислени съкровища. И турихъ азъ тука една храбра дружина, като опора на царската власть». Близо до двореца се издигахѫ *висящитѣ градини*, които бѣхѫ построени отъ Навуходоносора, за да плѣнѭтъ погледитѣ на съпругата

му, която происхождаше отъ планинската Мидия. Това сѫ редъ отъ искуствени плодородни терраси на нѣколко етажа; подъ всѣка терраса имаше огромно подземелие съ машини за поливание на градинитѣ. Редомъ съ «царския градъ» се простираше «прости градъ» при *Хилла* (§ 22). Той порастнѫ особено отъ заселяването на плѣнницитѣ, които бѣхѫ угнетени отъ работа, ала си живѣехѫ по своитѣ обичаи. Тукъ именно живѣяхѫ евреетѣ, които открито показвахѫ омразата си къмъ своитѣ угнетители. Въ тѣхната срѣдá гърмѣхѫ проповѣдитѣ на пророцитѣ *Иезекиилъ* и *Даниилъ*; тукъ се състави пѣсеньта «На рѣкахъ Вавилонскихъ», дѣто Вавилонъ се нарича «окаянний». Главната украса на западния градъ бѣше «Кулата на седемтѣхъ планети»: знаменитата *Вавилонска кула* въ Борсиппа (§ 22), която бѣ съградена съвсѣмъ *по образеца* на най-старата Освѣнъ това, Навуходоносоръ възобнови царския каналъ, направи *портъ* при устието на Евфратъ и издигнѫ много храмове по цѣла Вавилония, развалинитѣ на които се изслѣдватъ сега.

§ 47. **Паданието на Вавилонъ.** Слѣдъ смъртьта на Навуходоносора прѣкрати се мимолетната слава на ново-халдейската държава. Неговитѣ прѣемници загинѫхѫ—жъртва на придворни революции: тѣ се изредихѫ 4 въ течение на 20 години. Послѣднийтъ отъ тѣхъ, *Набу-нагидъ,* трѣбваше да се бори съ нова държава, на която бѣ сѫдено да завоюва Истокъ. Още при смъртьта на Навуходоносора се пръснѫ мълва за блѣскавия вождъ на перситѣ, който бѣ разрушилъ мидийската държава. Той бѣше *Киръ*, що бѣ замислилъ да покори цѣла прѣдня Азия. Той нападнѫ на халдеитѣ. *Набу-нагидъ*, който му излѣзе насрѣща, бѣше разбитъ а неговътъ синъ Валтасаръ (на надписитѣ Бел-сар-уссуръ) се затвори въ Вавилонъ, крѣпостьта на който бѣ непристѫпна. Киръ се рѣши на отчаяно срѣдство, като прѣсмѣташе, че халдеетѣ сѫ безгрижни. Той ископа канали, та отведе въ тѣхъ, за нѣколко часа, водата на Евфратъ. Като се въсползува отъ единъ голѣмъ праздникъ на вавилонянитѣ, Киръ прѣминѫ нощѣ по коритото на рѣката и влѣзе въ града: вратитѣ бѣхѫ отворени, стражата пируваше за праздника (538). Валтасаръ загинѫ въ сблъскванието; неговътъ баща се прѣдаде. Отначало Вавилонъ станѫ една отъ столицитѣ на персийското царство. Ала той постоянно възставаше, та перситѣ разрушихѫ укрѣпленията му и разграбихѫ светинитѣ му. Послѣденъ ударъ Вавилонъ получи отъ основателя на *Селевкия*, въ който *градъ се прѣселихѫ* жителитѣ му и прѣминѫ търговското му зна-

чение. Още къмъ врѣмето на Р. Хр Вавилонъ бѣше пустиня, каквато си остава и до наше врѣме. — Значението на ново-халдейското царство се състои въ това, че го прѣдставя най-добъръ примѣръ отъ *внезапни промѣни*, които сѫ свойствени на политиката на източнитѣ народи. Въ течение всичко на три поколѣния новитѣ халдее се прѣобърнѫхѫ отъ ассирийски роби въ завоеватели на свѣта и слѣдъ това исчезнѫхѫ за винѫги. Тѣ бързо създадохѫ блѣстящъ колоссъ съ нозѣ отъ глина, който се разби при първия ударъ: вѫтрѣ въ него нѣмаше животъ; имаше само азиатски деспотизмъ и всеобщо робство. Колкото се отнася до семититѣ, които бѣхѫ покорени отъ халдеитѣ (Сирия, Палестина, Финикия), тѣ безропотно прѣминѫхѫ подъ властьта на перситѣ, толкова повече, че новитѣ владѣтели не приличахѫ на лютитѣ ассирийци: перситѣ се отнасяхѫ съ тѣхъ меко. Евреетѣ дори съ радость посрѣщнѫхѫ новитѣ си чужди владѣтели отъ омраза къмъ родственитѣ халдее. Тѣ нарекохѫ Кира «помазанникъ на Иегова», и той ги пустнѫ да се завърнѫтъ въ отечеството си, като имъ подари свещенитѣ съсѫди, които бѣхѫ взели халдеетѣ. Ок. 50000 юдее се завърнѫхѫ въ Иерусалимъ и веднага начепѫхѫ да възобновяватъ Соломоновия храмъ.

§ 48. **Историческо значение на семититѣ**. Прѣемницитѣ на кушититѣ, семититѣ, дѣйствувахѫ въ старата история около 1500 г. (2000—538). Тѣ отстѫпихѫ мѣсто на арийцитѣ, на които отъ тогава принадлежи историята. Отъ тѣхъ вавилонянетѣ, ассирийцитѣ и финикийцитѣ исчезнѫхѫ за винѫги; евреетѣ исчезнѫхѫ като нация, ала се запазихѫ въ Азия и Европа, въ състава на други държави. Само арабетѣ, които нѣмàхѫ значение въ старата история, се издигнѫхѫ 600 г. сл. Р. Хр. като важна нация, ала наскоро се повърнѫхѫ въ своята пустиня, дѣто и сега живѣѭтъ сѫщо така първобитно, както живѣяхѫ прѣди Хр.; новата си вѣра тѣ прѣдадохѫ на много народи отъ туранско и отчасти арийско племе. Мохамеданската вѣра е монотеистическа; монотеистически сѫ така сѫщо еврейската религия и християнството, което се появи у евреитѣ. По тоя начинъ, главното значение на семититѣ се състои въ *религиозния* напрѣдъкъ. Тѣ малко направихѫ за останѫлитѣ страни на идеалната култура: у тѣхъ не процъвтѣвахѫ науките, искуствата и книжовностьта, които тѣ само врѣменно бѣхѫ заимствували отъ кушититѣ въ Халдея и Египетъ, както и отъ арийцитѣ (арабската образованость бѣ заимствувана отъ гърцитѣ). *Семититѣ не показахѫ и държавни способ-*

ности. Семитскитѣ народи вѣчно враждувахѫ помежду си, и вѫтрѣ въ всѣки отъ тѣхъ ставахѫ революции. Това особено се забѣлѣзва у евреитѣ. най-виднитѣ прѣдставители на семитизма. По тоя начинъ семититѣ сами се поглъщахѫ едни други, намѣсто да се организуватъ въ едно силно цѣло. Само Ассирия се стремѣше къмъ такава организация, ала искаше да достигне това чрѣзъ смрътъ и робство. Тя не организува, а погуби семититѣ: като разрушаваше тѣхнитѣ царства, като истъщаваше народностьта имъ съ войни, тя *пpoправяше пѫть за владичеството на арийцитѣ*; съ това се обясняватъ бързитѣ завоевания на Кира, на този пъргавъ прѣдставитель на младото арийско племе. Измежду всички семити *само* ассирийцитѣ показахѫ войнствена енергия, като *най-сѣверни жители* на планински земи. Останѫлитѣ южни семити се отличавахѫ съ *мирни* свойства. Съ исключение на евреитѣ, които се занимавахѫ съ земледѣлие, тѣ показахѫ особена способность къмъ търговията и занаятитѣ: въ тоя смисълъ финикийцитѣ и вавилонянетѣ бѣхѫ космополити, които съединявахѫ цѣлия тогавашенъ свѣтъ, отъ Индия до Великобритания. Ала това зависѣше отъ тѣхното географическо положение. По духъ всичкитѣ семити бѣхѫ исключителни, и крайно *консервативни*: тѣ нѣмахѫ такава многостранна и гъвкава натура, съ каквато се отличаватъ арийцитѣ. Семититѣ упорито запазватъ дори физическия си типъ; тѣхнитѣ езици сѫ неподвижни, споредъ което и тѣ сѫ така малко; въ идеалната имъ култура има така сѫщо малъкъ напрѣдъкъ. Най-добри прѣдставители на семитизма сѫ евреетѣ, а особено тѣхнитѣ пророци, съ тѣхната национална исключителность, религиозна нетърпимость и краенъ консерватизмъ въ живота. Тѣхната история доказва, че такъвъ духъ довежда отъ една страна къмъ невѣжество и застой, а отъ друга — къмъ вѫтрѣшни вълнения и къмъ вражда съ чужденцитѣ, т. е. къмъ изгубванье на независимостьта.

в) Арийското племе.

§ 49. **Характеристика на арийцитѣ.** Подиръ хамититѣ и семититѣ въ историята се появява третийтъ клонъ отъ бѣлата раса —арийското племе (въвед. § 4). Споредъ библейското прѣдание то происхожда отъ *Яфета* — име, което значи (по семитски) «распространение». И наистина, арийцитѣ сѫ най-распространеното бѣло племе. Никое друго отъ бѣлитѣ племена не се е прѣселявало така много, както то; никое племе не е умѣло толкова да се *приспособя-*

ва къмъ срѣда́та и така *многостранно да се развива.* Тогава когато кушититѣ и семититѣ отчасти исчезнѫхѫ, отчасти отколѣ се спрѣхѫ въ развитието си, арийцитѣ създадохѫ богата цивилизация, която не прѣстава да се усъвършава. Тази цивилизация се нарича *европейска,* тъй като Европа е населена токоречи исключително съ арийци, които се развихѫ именно въ Европѣ, а не въ Азия. Тая цивилизация не само, че и до сега се развива, ала и не прѣстава да се распространява по цѣлия свѣтъ; въ края на минѫлия вѣкъ тя обемаше 150 мил. души, сега—около 500 мил. и то въ всичкитѣ части на свѣта. Арийцитѣ стоѭтъ по-високо отъ другитѣ бѣли племена, както по физическия си типъ, така и по дарбитѣ си. Тѣ сѫ брадати, иматъ съвсѣмъ свѣтълъ цвѣтъ на кожата и красива съразмѣрность на членоветѣ. Тѣ се отличаватъ така сѫщо съ гъвкавъ умъ и *впечатлителность*: арийскитѣ езици сѫ се подвъргали на много измѣнения, които се продължаватъ и прѣдъ нашитѣ очи; тѣ съставятъ най-многочисленото семейство. Освѣнъ това арийцитѣ сѫ енергични и издържливи; у тѣхъ нѣма крайноститѣ между дѣятелния и страдателния животъ (активностьта и пасивностьта), които се срѣщатъ у другитѣ племена на истокъ.

§ 50. **Животътъ на най-старитѣ арийци.** Прадѣдитѣ на арийцитѣ се разселихѫ отъ Памиръ (§ 2). Първоначално тѣ живѣяхѫ въ *Ариана* (послѣшна Бактрия, сега Кабулъ), при изворитѣ на *Оксусъ* (Аму-Дария). Благодарение на езиковѣдѣнието тѣхнийтъ животъ е познатъ тамъ за повече врѣме отъ 3000 г. пр. Хр. Въ Бактрия тѣ се нарекохѫ *арии,* т. е. «благородни», за отличие отъ сѣвернитѣ си съсѣди—туранцитѣ, т. е. «бѣгающитѣ» (скитници). *Ариитѣ* водѣхѫ полузаседнѫлъ животъ. Богатството имъ се състоеше отъ домашни животни, които токоречи всички имъ бѣхѫ вече извѣстни. Тѣхнитѣ стада свободно се расхождахѫ по роскошнитѣ долини, които бѣхѫ прѣпълнени съ ливади, гори и лозя: споредъ прѣданията на перситѣ, тамъ, дѣто е сега пѣсъчлива пустиня съ солени блата, тогава било рай. Ала редомъ съ скотовъдството арийцитѣ наченѫхѫ да се занимаватъ съ землодѣлие: тѣ ядѣхѫ «смлѣто» зърно (хлѣбъ), употрѣбявахѫ яремъ и талига. Ариитѣ обработвахѫ *бронзата*, правѣхѫ отъ неѭ пръстени обици, огърлици. Тѣ живѣяхѫ въ кѫщя въ малки селца, плавахѫ съ лодки, сражавахѫ се съ стрѣли и копия. Семейството се тачеше високо, макаръ че още не бѣше исчезнѫло многоженството; свадебенъ обредъ бѣше «обрѫчването» (съединение на рѫцѣтѣ); за зестра давахѫ крава. Положението на *жената* бѣше почетно, и въ семейството

царуваше любовь, макаръ че, разбира се, нравитѣ бѣхѫ още груби. Бащата, по значението на думата, бѣше «настойникъ», а не тиранинъ; синътъ — «този, който прогонва скръбьта», дъщерята — «утѣшителка», братътъ — «опора», сестрата — «добра, мила». Близкитѣ семейства съставѣхѫ *родъ* или «събрание отъ братия» (гръц. fratria), което се покоряваше на князя, т. е. на «родителя». Робп бѣхѫ само плѣнницитѣ, за които князьтъ бѣше «деспотъ», т. е. «повелитель на врага». На князя принадлежеше всичката власть: той бѣше и жрѣцъ, и сѫдия. На сѫда прибѣгвахѫ до «божия сѫдъ», т. е. правѣхѫ издирвания чрѣзъ врѣла вода и нагорещено желѣзо. Религията на арийцитѣ се състоеше въ обоготворение на свѣтлитѣ, и особено на небеснитѣ сили на природата. Най-добрийтъ богъ (*дева*, лат. deus, фр. dieu), *Митра*, вѣчно ѣздѣлъ по небето съ четире бѣли коня и захождалъ вечерь на позлатенъ планински върхъ. Небеснитѣ врата сутрина му отваряла неговата «свѣтла» румяна дъщеря *Ушасъ* (зората); тази хубавпца, въ роскошно облѣкло летѣла по въздуха въ колесница; щомъ тя блѣснѣла, всичко се съживявало, усмивало се; най-добрата жъртва била искреностьта и правдивостьта. Редомъ съ нея сѫ нейнитѣ братчета — близнаци, *Асвинитѣ*, прѣлестни, лучезарни и пѫргави юноши. Тѣ летѣли привечеръ по небето съ колесница, която била впрегнѫта, ту съ крилати коне, ту съ лебеди, като вървѣли прѣдъ Митра и распръсквали нощната тъмнина. Асвинитѣ били бистри и внимателни: тѣ помагали на нещастнитѣ, спасявали отъ корабокрушения, лѣкували болнитѣ. На Митра помагалъ страшний *Индра*, който истрѣбявалъ всичко врѣдно съ своитѣ мълнии и съ гръмъ. На боговетѣ принасяхѫ жъртви. Бащата на семейството издигаше върху нѣкоя рътлина олтарь отъ камъни и го заграждаше съ ограда отъ храсте. Като падаше на колѣнѣ, или пъкъ като си издигаше рѫцѣтѣ къмъ небето, той на мѣстото съчиняваше молитви. А пъкъ върху олтаря вече горѣше *Агни* (огънь), земното въплощение на Митра, който се добиваше чрѣзъ търканье на двѣ дървета. Той е най-добрийтъ и близъкъ до човѣка богъ: той си живѣе въ всѣко семейство, като пази домашното огнище отъ бѣдствия и като истрѣбява всичкитѣ нечистотии; той «побѣждава нощьта съ червения си цвѣтъ и изгонва дяволитѣ». Всичкийтъ култъ на арийцитѣ бѣ свързанъ съ Агни: той весело поглъщалъ жъртвата — *сома* (мѣстно вино), отъ което боговетѣ ставали весели и храбри. По нѣкога къмъ сомата прибавяхѫ масло, кисело млѣко, ечмикъ и кравай. При важни случаи принасяхѫ за жъртва крави, овце и дори коне. Прп то-

ва пѣяхѫ химни, създадени отъ светото *Слово*, отъ това «съкровище на молитвата», богъ на мѫдростьта и просвѣщението.

§ 51. **Прѣдания на арийцитѣ. Яване.** Споредъ прѣданията на арийцитѣ, боговетѣ създали отначало цѣлата природа, послѣ *Ману*, т. е. «разумното сѫщество». Една сутрина Ману почерпнѫлъ вода да се умие; въ рѫката си намѣрилъ рибка. «Не ме затривай, му казала тя, и азъ ще те спасѭ отъ потопъ; направи си само ковчегъ». Станѫлъ потопъ; рибката исплувала отгорѣ, и Ману привързалъ ковчега си на нейния рогъ; тя го истеглила на една висока планина. Спасений Ману принесълъ жъртва, а отъ пламъка излѣзла неговата жена *Ила*. Отъ тѣхъ сѫ се расплодили първобитнитѣ арийци. Тъй като тѣ завзехѫ обширно пространство и живѣяхѫ въ различна природа, съ течение на врѣмето се образувахѫ у тѣхъ два типа: жителитѣ на източната часть на Ариана, най-старитѣ запазихѫ за себе си името арийци; а въ западната часть тѣ се наричахѫ *Яване*, т е. «млади» (лат. juvenis, нѣм. jung, фр. jeune). Пъленъ съ тревоги бѣше животътъ на нашитѣ прадѣди отъ прѣди 3000 — 2500 г. пр. Р. Хр. Тѣ се размножихѫ до толкось, щото имъ бѣше вече тѣсно въ Бактриана; освѣнъ това, отъ къмъ сѣверо-истокъ ги притискахѫ полудивитѣ туранци. Яванетѣ наченѫхѫ да се изселяватъ на западъ, като се образувахѫ отъ тѣхъ различни народи подъ влияние на врѣмето и на новитѣ климати. Отначало тѣ завзехѫ южнитѣ и западнитѣ брѣгове на *Евксинския Понтъ* (Черно море) подъ името *тракофригийци*, тъй като главнитѣ имъ поселения бѣхѫ въ Фригия и Тракия. Отъ Трако-фригийцитѣ се отдѣлихѫ *пелазгитѣ* (§ 78) или гръко-италийцитѣ, които испървенъ завзехѫ западната и южната часть на Мала Азия, а послѣ островитѣ на *Егейско море* (Архипелагъ), Гърция и Италия. Като се загнѣздихѫ по извититѣ брѣгове и тѣснинитѣ на Тавръ, пелазгитѣ рано се раздробихѫ на множество дребни народи, които обаче съставяхѫ съѭзи за такива важни прѣдприятия, както нападенията върху силния Египетъ. Въ най-старитѣ имъ прѣдания за похода на аргонавтитѣ (§ 31) се споменуватъ *Колхида* и ез. *Тритонъ* (§ 39) въ Кирена; сѫщото показватъ митическитѣ генеалогии на гръцкитѣ герои (§ 79), въ които личнитѣ имена трѣбва да се считатъ за имена на народи. Че такова значение иматъ гръцкитѣ разкази се доказва отъ египетскитѣ паметници. Върху тѣхъ сѫ написани въ 14 в. имената на много пелазгически народи — сарди, дардани, троянци, данайци, ахейци, лаконци, авзоне, сикули, тирреици, а така сѫщо и названията на Критъ, Мала Азия,

наистина, има много дѣтинясто, както и въ египетската (изобразени сѫ прѣдметитѣ въ профилъ), ала тя е майка на грѫцката пластика, най старитѣ образци на която трудно могѫтъ да се отличѫтъ отъ нинивийскитѣ. *Живописството* играеше важна роля въ украсата на ассирийскитѣ здания; нъ то бѣ въ дѣтско състояние: нѣмаше нито сѣнки, нито перспектива. Много се занимавахѫ така сѫщо съ *гравиране* на твърди камъни, особено на цилиндри. Художественийтъ талантъ се отрази и въ промишленностьта на ассирийцитѣ. Славѣхѫ се тѣхнитѣ глечосани плочи и глазуренитѣ глинянни сѫдове, а тъй сѫщо изящнитѣ *метални изделия*,

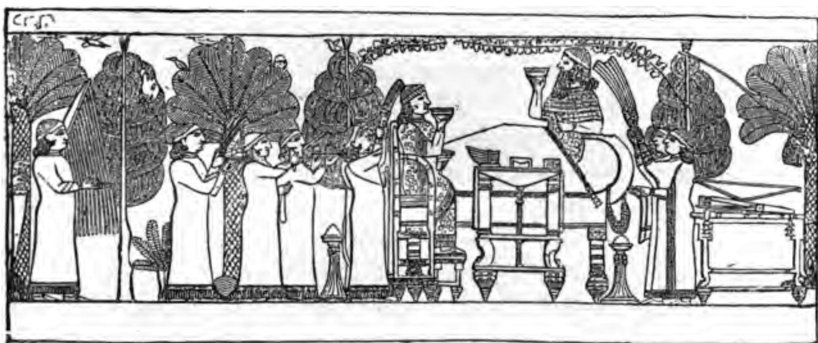

особено бронзовитѣ гирлянди за стѣни. Въ Грѫция дълго врѣме скѫпо цѣнѣхѫ бронзовитѣ, златни и сребърни *вази* — ассирийска работа, които се намѣрватъ дори въ Етрурия. Не по-малко се славѣхѫ ассирийскитѣ гравирани *мебели* съ метални украшения, както и материитѣ съ прѣкрасни *юрнеци*, които послужихѫ за образецъ въ украшенията на най-старитѣ грѫцки вази.

§ 43. **Държава, религия и книжнина на ассирийцитѣ.** Благодарение на барелиефитѣ, а сѫщо и на клинообразнитѣ надписи, могѫтъ да се разяснѭтъ и други особености отъ живота на ассирийцитѣ, които отличаватъ епохата на Саргоновцитѣ. Ассирийцитѣ бѣхѫ народъ отъ роби. *Женитѣ* поради многоженството и безправностьта, бѣхѫ робини на мѫжетѣ; тѣ живѣяхѫ като затворници, заключени въ харема. Мѫжетѣ бѣхѫ *роби*, поради крѣпостното право, вѣчното солдатство и нелѣпия законъ, споредъ който длъжникътъ ставаше собственость на кредитора си. Надъ всички тежахѫ *жестоки закони*. Сѫдътъ бѣше воененъ, бързъ и беспощаденъ, съпровожданъ съ тортури (мѫки): рѣдко отсичахѫ главата, като милость; обикновено или распъвахѫ на

кръстъ, набождахѫ на колъ, изгарѣхѫ, или одирахѫ кожата на живия човѣкъ и го хвъргахѫ въ яма за да се распокѫса отъ лютитѣ звѣрове; за малки прѣстѫпления отрѣзвахѫ членове, избождахѫ очи, отскубвахѫ езици. Тия закони бѣхѫ собствено плодъ отъ каприза на невѣжествения и жестокъ царь. Ассирийскийтъ *царь* бѣше «намѣстникъ на боговетѣ па земята», т. е. и глава на религията, и неограниченъ владѣтель. Той назначаваше своитѣ служители. които днесь приканваше при двора (по нѣкога отъ най-низкото съсловие), а утрѣ ги наказваше, като послѣдни роби. Измежду тѣхъ той избираше и *сатрапитѣ* или управителитѣ на провинциитѣ, които се распореждахѫ като малки царе, докато царьтъ имъ не снемѣше главитѣ, за да се въсползува отъ тѣхното богатство и да унищожи силнитѣ си подданици. Въ Ассирия не можеше да има нито личности, нито съсловия съ права, нито интелигенция или аристокрация на таланта и знанието: царетѣ съвсѣмъ не мислѣхѫ за народното просвѣщение. Такава политическа уредба се нарича источенъ *десnотизмъ* или азиатски султанатъ; въ чистия си видъ тая уредба првъвъ пѫть се появи въ Ассирия. Въ останѫлия животъ на ассирийцитѣ имаше малко самородно: тѣ заимствувахѫ всичко отъ халдеитѣ. Дори тѣхната *религия* е вавилонска, само че главнийтъ имъ богъ не се наричашъ Баалъ, а *Ассуръ* и *Нинъ*, т. е. основатель на Ассирия и Ниниvия: той се изобразяваше въ крѫгъ съ орлини крила. Книжнината на ассирийцитѣ е така сѫщо вавилонска; тѣ притурихѫ само граматика и словари, което станѫ поради трудноститѣ на клинообразното писмо и разнообразието на народитѣ, които влизахѫ въ състава на ассирийската държава. Тази книжнина е доволно обширна. Откри се цѣла придворна библиотека, «книгитѣ» на която се състоѭтъ отъ глиняни дъсчици, цилиндри и призми: една часть отъ тѣхъ се относи къмъ врѣмената на Тиглат-фала-сара I (§ 29). Придворнитѣ писатели съставихѫ дори епосъ, откѫслекъ отъ който съставятъ прѣданията за началото и края на Ниниvия. Споредъ тѣзи прѣдания Ниниvия е построена отъ чудния юнакъ *Нина*, който заведнъжъ завоювалъ токо-речи цѣла прѣдня Азия. Дълго врѣме той не можалъ да покори силната Бактра; ала му помогнѫла Семирамида, дъщеря на богинята Деркето, която гълѫби отхранили въ пустинята. Тя била жена на едного отъ Ниновитѣ пълководци и дошла въ лагеря при мѫжа си въ мѫжско облѣкло. Като забѣлѣзала слабата страна на Бактра, Семирамида ѭ посочила и крѣпостьта била прѣвзета. Слѣдъ това тя станѫла жена на Нина и слѣдъ неговата смърть продължавала подвизитѣ му. Семирамида до-

стигнѫла до Индъ, Нилъ и Донъ; на всѣкадѣ тя правѣла градове, пѫтища, мостове, канали, раеве (паркове); тя така сѫщо създала и Вавилонъ, като го украсила съ «чудото на свѣта» — съ висящитѣ градини. Тая чародѣйка не умрѣла, а се прѣобърнѫла въ гълѫбъ и отлетѣла. Както Семирамида е била юнакъ въ женски образъ, така послѣднийтъ ассирийски царь, *Сарданапалъ* се прѣдставя въ прѣданието женоподобенъ. Той прѣкаралъ живота си между стѣнитѣ на двореца, облачалъ се въ женски дрехи, червисвалъ се, тъчалъ и шиялъ. Освѣнъ това той се прѣдавалъ на лѣность и пиянство. Когато неприятелитѣ, халдеетѣ и мидийцитѣ, нахлули въ Ниния, Сарданапалъ запалилъ натрупана грамада отъ дърва, та загинѫлъ въ огъня заедно съ женитѣ и съкровищата си. Въ тия прѣдания се прѣписва на Нина и Семирамида всичко, което сѫ направили ассирийцитѣ прѣзъ цѣлата си история. Името Семирамида принадлежи на жената на едного отъ царетѣ, която била турена за намѣстница въ Вавилонъ. Деркето е сѫщата Милита: нея почитахѫ както въ Финикия (§ 36), така и въ Ассирия. Смѣсвание на мѫжския и женски елементи се забѣлѣзва въ религията на халдеитѣ и финикийцитѣ, именно въ покланяньето на Астарта и Ашера.

§ 44. **Падание и значение на Ассирия.** Съ смъртьта на Ассур-бан-абала се свършва процъвтѣванието на Ассирия. Тогава, когато този могѫщественъ царь правѣше походи въ далечни земи, подготвѣше се съсипванието на Ниния. Вавилонянетѣ, на които ассирийцитѣ дължахѫ, както за потеклото си, така и за цивилизацията си, постоянно мечтаяхѫ за да възстановѭтъ независимостьта си. Тѣ възставахѫ при всѣки делеченъ походъ на своитѣ завоеватели и сключвахѫ съюзъ ту съ сирийцитѣ, ту съ еламититѣ. Тѣзи възстания бѣхѫ особено упорити въ епохата, когато процъвтѣваше Ассирия, което прѣдизвикваше жажда за жестоко отмъщение у завоевателитѣ на свѣта. Сеннахерибъ казва въ надписа си: «Вавилонъ и Еламъ се подигнѫхѫ да направѭтъ прѣстѫпление, както облакъ отъ скакалци, кога насѣдатъ по полетата. Моето сърдце се напълни съ гнѣвъ. Азъ бързо се качихъ на най-голѣмата си бойна колесница, на тази, която помита враговетѣ; азъ взехъ силнийтъ лѫкъ, който ми подари богъ Ассуръ. Спуснѫхъ се върху метежницитѣ, като огънь който всичко поглъща, като богъ на наводненията, като опустошителенъ ураганъ, и вселихъ ужасъ на вцѣпенения врагъ. Съ помощьта на Ассура азъ, въ разгара на боя, расклатихъ тѣхното мѫжество. Орѫжието и konскитѣ накити, които бѣхѫ отбити при моитѣ нападения, плувахѫ по влажната земя, въ

кръвьта на враговетѣ, като въ рѣка, защото колесницитѣ, на които се возжтъ войницитѣ, распокжсватъ тѣлата и членоветѣ, отъ които истича кръвьта. Азъ натрупахъ на купъ тѣхнитѣ трупове, като трофеи, па имъ отрѣзахъ ржцѣтѣ и краката; азъ осакатихъ живитѣ, които ми се паднжхж въ ржцѣ, и ги смачкахъ като слама; за наказание азъ имъ отрѣзахъ ржцѣтѣ». При всичкитѣ тия ужаси, подиръ Синпахериба, при неговитѣ прѣемници, въстанията на вавилонянитѣ се усилвахж; и, ако и да пропаднж помощникътъ имъ Еламъ (§ 21), ала тѣ спечелихж новъ съжзникъ — *Мидия*. Въ Мидия отколѣ вече бѣхж дошли арийци (§ 53). Слѣдъ дълга борба, тѣ покорихж туранцитѣ и достигнжхж до границитѣ на Ассирия. Тъй като тѣ се распадахж на много дребни родове, Саргонъ (§ 34) леко можй да ги изгони отъ Тигръ и да си ги подчини (ок. 700). 50 години мидийцитѣ бѣхж подъ игото на ассирийцитѣ, докато не ги освободи *Киаксаръ*. Той вече бѣше потеглилъ за Ниневия, когато отведнъжъ го спрѣ неочакванъ врагъ — *скититѣ* (§ 3). Този полудивъ турански народъ се скиташе по степитѣ на южна Русия и често се промъкваше въ Азия чрѣзъ Дарялската клисура (Кавказкитѣ врата) и Дербентъ (Албанскитѣ врата). Отначало скититѣ опустошавахж Мала Азия, като вървѣхж по брѣговетѣ на Черно и Егейско море; послѣ ги привлѣкохж богатствата на Ассирия. Въ 632 г. тѣ достигнжхж до Ниневия, която тогава обсаждаше Киаксаръ. Мидийцитѣ бѣхж разбити, ала скититѣ не се интересувахж съ тѣхното бѣдно царство; тѣ бърже прѣминжхж, въ продължение на осемь години, по Ассирия, Вавилония, Сирия, Палестина и Финикия, като исколвахж и изгарѣхж всичко по пжтя си. Като се повърнжхж назадъ, скититѣ стигнжхж до Мидия; ала Киаксаръ свика тѣхнитѣ вожди на пиршество и ги издуши всичкитѣ; а слѣдъ това разби и тѣхната войска. Скититѣ се оттеглихж задъ Кавказъ, за да не се връщатъ повече въ Азия, а пъкъ Киаксаръ побърза да довърши полуразрушената Ассирия. Той направи съжзъ съ ассирийския намѣстникъ въ Халдея, *Набу-бал-уссура*, който се провъзгласи за вавилонски царь. Въ 625 г. съжзницитѣ прѣвзехж Ниневия, царьтъ на която се изгори самъ, за да не падне живъ въ ржцѣтѣ на враговетѣ. Наскоро слѣдъ паданието на Ниневия исчезнж и ассирийскийтъ езикъ, въ който имаше много турански и кушитски думи; неговото мѣсто завзе арамейското нарѣчие, което пъкъ бѣ прѣмахнжто отъ арабския езикъ въ врѣме на мусулманското владичество. 700-годишното владичество на Ассирия (1300 — 625) остави дълбоки, нъ печални слѣди въ историята: цѣла прѣдня Азия прѣдста-

вяше развалини съ истъщени народи, които бѣхѫ готова плѣчка за ново завоевание. Ассирия прѣдставя образецъ отъ *воинственость* и *фанатизмъ*. Ассирийцитѣ надминувахѫ всички семити и кушити съ военни качества — физическа сила, подвижность, похватность, храбрость и издържливость; въ мирно врѣме тѣ ѣздѣхѫ съ диви бикове и левове. Ала тѣ бѣхѫ вѣроломни, кръвожадни, отмъстителни и чувственни. Рѣдко нѣкой другъ народъ така да е злоупотрѣбявалъ правото на силния. И всичко това — въ името на Ассура: ассирийцитѣ бѣхѫ крайно религиозни; войнитѣ и голѣмитѣ сгради на тѣхнитѣ царе бѣхѫ толкова свѣтски, колкото и религиозни подвизи. При всичкия външенъ блѣсъкъ на тѣхната цивилизация, ассирийцитѣ сé си оставахѫ полу-диваци. Всичката имъ култура бѣ заимствувана отъ Вавилонъ: у тѣхъ се разви само едно искуство-ваянието. Ассирия ни доказва още, че за основа на завоевателнитѣ държави служи всеобщото *робство*.

§ 45. **Ново-Халдейската държава.** Върху развалинитѣ на Нинивия се образувахѫ двѣ нови държави, мидийската и вавилонската: Киаксаръ си взема Ассирия и сѣверо западнитѣ ѝ вассали до р. Халисъ; Набу-бал-уссуръ присъедини къмъ Вавилонъ Еламъ, Сирия и Ханаанъ. Послѣднитѣ сили на семититѣ се съсрѣдоточихѫ въ вавилонското царство, което наричатъ *Ново-Халдейско*. Вавилонъ, слѣдъ като се подчини на Ассирия, не прѣстанѫ да показва признаци отъ животъ и си останѫ центръ на семитската цивилизация. Слѣдъ като се отърва отъ своя угнетитель, той достигнѫ ново и по-широко процъвтѣвание, макаръ че при послѣднитѣ Саргоновци два пѫти бѣ унищожаванъ съвсѣмъ зарадъ възстания. Вавилонъ отведнъжъ станѫ всемирна държава, благодарение на непрѣдпазливостьта на Фараона Нехо (§ 18), който побърза да наслѣди ролята на Ассирия на истокъ. Нехо разби юдейския царь Иосия, покори Финикия и Сирия и достигнѫ до *Кархемишъ;* ала тукъ той бѣ разбитъ на глава отъ Набу-кудур-уссура, синъ на Набу-бал-уссура (604). «Отъ това врѣме (казва библията) египетскийтъ царь вече не излиза отъ земята си на вънъ»: единствената велика държава на Истокъ останѫ Вавилонъ. Побѣдоноснийтъ *Набу-кудур-уссуръ* (библ. Навуходоносоръ) станѫ герой на Халдеитѣ и се прослави навсѣкждѣ. Той разруши юдейското царство (§ 41) и прѣсели въ Вавилонъ много евреи: така се начень «70-годишното ва-

Ликътъ на Навуходоносора съ клиновиденъ надписъ.

вилонско плѣнение». А когато слѣдъ 10 години (587), възстанѫ поставенийтъ въ Иерусалимъ, като вассаленъ царь, Зедекия, халдеетѣ разрушихѫ и храмътъ на Соломона; Зедекия бѣ ослѣпенъ и обкованъ отведенъ въ Вавилонъ, а мнозина отъ евреитѣ избѣгахѫ въ Египетъ заедно съ своя пророкъ Иеремия. Прѣслѣдвайки ги, халдеетѣ завладѣхѫ една часть отъ Делтата, а послѣ разрушихѫ Тиръ (§ 41). Финикийскитѣ колонии отъ страхъ признахѫ тѣхното владичество: отъ това происхожда разказътъ, че самъ Навуходоносоръ е дохождалъ до Гибралтаръ.

§ 46. **Новий Вавилонъ.** Новитѣ халдее се прославихѫ така сѫщо и съ културата си. Тѣ можихѫ да направѭтъ отъ Вавилонъ първи градъ въ свѣта, благодарение на усилнитѣ трудове на плѣнницитѣ, които бѣхѫ докарани отъ Ханаанъ. Като се бояхѫ отъ Мидия, халдеетѣ построихѫ на сѣверъ отъ Вавилонъ мрѣжа отъ *канали*, ископахѫ езеро за отвежданье на Евфратъ и знаменитийтъ новъ мостъ, който се разглобяваше нощѣ. Вавилонъ завземаше вече тогава повече отъ 500 кв. км. Това пространство бѣ заобиколено съ трапъ и съ гигантска стѣна, дебела 6 метра, и която имаше сто бронзови врати. Сѫщийтъ градъ се помѣщаваше вѫтрѣ въ втората стѣна и завземаше пространство ок. 290 кв. км. Той бѣ расположенъ по двата брѣга на Евфратъ, който така сѫщо бѣ обграденъ съ стѣни, що имахѫ толкова бронзови врата колкото улици излизахѫ на рѣката. Улицитѣ бѣхѫ прави; кѫщята имахѫ три и четире етажа. Главното украшение на този источенъ градъ бѣ *дворецътъ*, който така сѫщо бѣ обграденъ съ голѣма стѣна; неговитѣ развалини съставятъ сега главната могила. Ето какъ говори за тоя дворецъ самийтъ му строитель въ единъ надписъ: «Азъ утвърдихъ основитѣ върху тухли. Азъ положихъ тукъ първийтъ камъкъ. Азъ проникнѫхъ до равнището на водата, и тамъ, на дълбоко турихъ фундаментътъ на двореца. Направихъ го отъ рудна смола и тухли. За дърводѣлска работа азъ употрѣбихъ дебели кириши — сѐ кедрови дървета обковани съ желѣза; употрѣбихъ азъ така сѫщо глечосани плочки съ надписи и картини; и краищата на вратитѣ така сѫщо украсихъ съ глазурена работа. Азъ събрахъ тука много злато, сребро, метали, драгоцѣнни камъни отъ всѣкакъвъ видъ и цѣна, съ една дума много скѫпи нѣща, бесчислени съкровища. И турихъ азъ тука една храбра дружина, като опора на царската власть». Близо до двореца се издигахѫ *висящитѣ градини*, които бѣхѫ построени отъ Навуходоносора, за да плѣнѭтъ погледитѣ на съпругата

му, която происхождаше отъ планинската Мидия. Това сѫ редъ отъ искуствени плодородни терраси на нѣколко етажа; подъ всѣка терраса имаше огромно подземелие съ машини за поливание на градинитѣ. Редомъ съ «царския градъ» се простираше «прости градъ» при *Хилла* (§ 22). Той порастнѫ особено отъ заселяването на плѣнницитѣ, които бѣхѫ угнетени отъ работа, ала си живѣехѫ по своитѣ обичаи. Тукъ именно живѣяхѫ евреетѣ, които открито показвахѫ омразата си къмъ своитѣ угнетители. Въ тѣхната срѣдá гърмѣхѫ проповѣдитѣ на пророцитѣ *Иезекиилъ* и *Даниилъ*; тукъ се състави пѣсеньта «На рѣкахъ Вавилонскихъ», дѣто Вавилонъ се нарича «окаяний». Главната украса на западния градъ бѣше «Кулата на седемтѣхъ планети»: знаменитата *Вавилонска кула* въ Борсиппа (§ 22), която бѣ съградена съвсѣмъ по образеца на най-старата Освѣнъ това, Навуходоносоръ възобнови царския каналъ, направи *портъ* при устието на Евфратъ и издигнѫ много храмове по цѣла Вавилония, развалинитѣ на които се изслѣдватъ сега.

§ 47. **Паданието на Вавилонъ.** Слѣдъ смъртьта на Навуходоносора прѣкрати се мимолетната слава на ново-халдейската държава. Неговитѣ прѣемници загинѫхѫ—жъртва на придворни революции: тѣ се изредихѫ 4 въ течение на 20 години. Послѣднийтъ отъ тѣхъ, *Набу-нагидъ*, трѣбваше да се бори съ нова държава, на която бѣ сѫдено да завоюва Истокъ. Още при смъртьта на Навуходоносора се пръснѫ мълва за блѣскавия вождъ на перситѣ, който бѣ разрушилъ мидийската държава. Той бѣше *Киръ*, що бѣ замислилъ да покори цѣла прѣдня Азия. Той нападнѫ на халдеитѣ. *Набу-нагидъ*, който му излѣзе насрѣща, бѣше разбитъ а неговътъ синъ Валтасаръ (на надписитѣ Бел-сар-уссуръ) се затвори въ Вавилонъ, крѣпостьта на който бѣ непристѫпна. Киръ се рѣши на отчаяно срѣдство, като прѣсмѣташе, че халдеетѣ сѫ безгрижни. Той ископа канали, та отведе въ тѣхъ, за нѣколко часа, водата на Евфратъ. Като се въсползува отъ единъ голѣмъ праздникъ на вавилонянитѣ, Киръ прѣминѫ нощѣ по коритото на рѣката и влѣзе въ града: вратитѣ бѣхѫ отворени, стражата пируваше за праздника (538). Валтасаръ загинѫ въ сблъскванието; неговътъ баща се прѣдаде. Отначало Вавилонъ станѫ една отъ столицитѣ на персийското царство. Ала той постоянно възставаше, та перситѣ разрушихѫ укрѣпленията му и разграбихѫ светинитѣ му. Послѣденъ ударъ Вавилонъ получи отъ основателя на *Селевкия*, въ който градъ се прѣселихѫ жителитѣ му и прѣминѫ търговското му зна-

чение. Още къмъ врѣмето на Р. Хр Вавилонъ бѣше пустиня, каквато си остава и до наше врѣме. — Значението на ново-халдейското царство се състои въ това, че го прѣдставя най-добъръ примѣръ отъ *внезапни промѣни*, които сж свойствени на политиката на източнитѣ народи. Въ течение всичко на три поколѣния новитѣ халдее се прѣобърнжхж отъ ассирийски роби въ завоеватели на свѣта и слѣдъ това исчезнжхж за винжги. Тѣ бързо създадохж блѣстящъ колоссъ съ нозѣ отъ глина, който се разби при първия ударъ: вжтрѣ въ него нѣмаше животъ; имаше само азиатски деспотизмъ и всеобщо робство. Колкото се отнася до семититѣ, които бѣхж покорени отъ халдеитѣ (Сирия, Палестина, Финикия), тѣ безропотно прѣминжхж подъ властьта на перситѣ, толкова повече, че новитѣ владѣтели не приличахж на лютитѣ ассирийци: перситѣ се отнасяхж съ тѣхъ меко. Евреетѣ дори съ радость посрѣщнжхж новитѣ си чужди владѣтели отъ омраза къмъ родственитѣ халдее. Тѣ нарекохж Кира «помазанникъ на Иегова», и той ги пустнж да се завърнжтъ въ отечеството си, като имъ подари свещенитѣ съсжди, които бѣхж взели халдеетѣ. Ок. 50000 юдее се завърнжхж въ Иерусалимъ и веднага начепжхж да възобновяватъ Соломоновия храмъ.

§ 48. **Историческо значение на семититѣ**. Прѣемницитѣ на кушититѣ, семититѣ, дѣйствувахж въ старата история около 1500 г. (2000—538). Тѣ отстжпихж мѣсто на арийцитѣ, на които отъ тогава принадлежи историята. Отъ тѣхъ вавилонянетѣ, ассирийцитѣ и финикийцитѣ исчезнжхж за винжги; евреетѣ исчезнжхж като нация, ала се запазихж въ Азия и Европа, въ състава на други държави. Само арабетѣ, които нѣмàхж значение въ старата история, се издигнжхж 600 г. сл. Р. Хр. като важна нация, ала наскоро се повърнжхж въ своята пустиня, дѣто и сега живѣжтъ сжщо така първобитно, както живѣяхж прѣди Хр.; новата си вѣра тѣ прѣдадохж на много народи отъ туранско и отчасти арийско племе. Мохамеданската вѣра е монотеистическа; монотеистически сж така сжщо еврейската религия и християнството, което се появи у евреитѣ. По тоя начинъ, главното значение на семититѣ се състои въ *религиозния* напрѣдъкъ. Тѣ малко направихж за останжлитѣ страни на идеалната култура: у тѣхъ не процъвтѣвахж наукитѣ, искуствата и книжовностьта, които тѣ само врѣменно бѣхж заимствували отъ кушититѣ въ Халдея и Египетъ, както и отъ арийцитѣ (арабската образованость бѣ заимствувана отъ гръцитѣ). *Семититѣ не показахж и държавни способ-*

ности. Семитскитѣ народи вѣчно враждувахѫ помежду си, и вѫтрѣ въ всѣки отъ тѣхъ ставахѫ революции. Това особено се забѣлѣзва у евреитѣ, най-виднитѣ прѣдставители на семитизма. По тоя начинъ семититѣ сами се поглъщахѫ едни други, намѣсто да се организуватъ въ едно силно цѣло. Само Асирия се стремѣше къмъ такава организация, ала искаше да достигне това чрѣзъ смрърть и робство. Тя не организува, а погуби семититѣ: като разрушаваше тѣхнитѣ царства, като истъщаваше народностьта имъ съ войни, тя *проправяше пѫть за владичеството на арийцитѣ*; съ това се обясняватъ бързитѣ завоевания на Кира, на този пѫргавъ прѣдставитель на младото арийско племе. Измежду всички семити само асирийцитѣ показахѫ войнствена енергия, като най-сѣверни жители на планински земи. Останѫлитѣ южни семити се отличавахѫ съ *мирни* свойства. Съ изключение на евреитѣ, които се занимавахѫ съ земледѣлие, тѣ показахѫ особена способность къмъ търговията и занаятитѣ: въ тоя смисълъ финикийцитѣ и вавилонянетѣ бѣхѫ космополити, които съединявахѫ цѣлия тогавашенъ свѣтъ, отъ Индия до Великобритания. Ала това зависѣше отъ тѣхното географическо положение. По духъ всичкитѣ семити бѣхѫ исключителни, и крайно *консервативни*: тѣ нѣмахѫ такава многостранна и гъвкава натура, съ каквато се отличаватъ арийцитѣ. Семититѣ упорито запазватъ дори физическия си типъ; тѣхнитѣ езици сѫ неподвижни, споредъ което и тѣ сѫ така малко; въ идеалната имъ култура има така сѫщо малъкъ напрѣдъкъ. Най-добри прѣдставители на семитизма сѫ евреетѣ, а особено тѣхнитѣ пророци, съ тѣхната национална исключителность, религиозна нетърпимость и краенъ консерватизмъ въ живота. Тѣхната история доказва, че такъвъ духъ довежда отъ една страна къмъ невѣжество и застой, а отъ друга — къмъ вѫтрѣшни вълнения и къмъ вражда съ чужденцитѣ, т. е. къмъ изгубванье на независимостьта.

в) Арийското племе.

§ 49. **Характеристика на арийцитѣ.** Подиръ хамититѣ и семититѣ въ историята се появява третийтъ клонъ отъ бѣлата раса —арийското племе (въвед. § 4). Споредъ библейското прѣдание то произхожда отъ *Яфета* — име, което значи (по семитски) «распространение». И наистина, арийцитѣ сѫ най-распространеното бѣло племе. Никое друго отъ бѣлитѣ племена не се е прѣселявало така много, както то; никое племе не е умѣло толкова да се *приспособя-*

ва къмъ срѣдáта и така *многостранно да се развива.* Тогава когато кушититѣ и семититѣ отчасти исчезнѫхѫ, отчасти отколѣ се спрѣхѫ въ развитието си, арийцитѣ създадохѫ богата цивилизация, която не прѣстава да се усъвършава. Тази цивилизация се нарича *европейска,* тъй като Европа е населена токоречи исключително съ арийци, които се развихѫ именно въ Европѣ, а не въ Азия. Тая цивилизация не само, че и до сега се развива, ала и не прѣстава да се распространява по цѣлия свѣтъ; въ края на минѫлия вѣкъ тя обемаше 150 мил. души, сега—около 500 мил. и то въ всичкитѣ части на свѣта. Арийцитѣ стоѭтъ по-високо отъ другитѣ бѣли племена, както по физическия си типъ, така и по дарбитѣ си. Тѣ сѫ брадати, иматъ съвсѣмъ свѣтълъ цвѣтъ на кожата и красива съразмѣрность на членоветѣ. Тѣ се отличаватъ така сѫщо съ гъвкавъ умъ и *впечатлителность*: арийскитѣ езици сѫ се подвъргали на много измѣнения, които се продължаватъ и прѣдъ нашитѣ очи; тѣ съставятъ най-многочисленото семейство. Освѣнъ това арийцитѣ сѫ енергични и издържливи; у тѣхъ нѣма крайноститѣ между дѣятелния и страдателния животъ (активностьта и пасивностьта), които се срѣщатъ у другитѣ племена на истокъ.

§ 50. **Животътъ на най-старитѣ арийци.** Прадѣдитѣ на арийцитѣ се разселихѫ отъ Памиръ (§ 2). Първоначално тѣ живѣяхѫ въ *Ариана* (послѣшна Бактрия, сега Кабулъ), при изворитѣ на *Оксусъ* (Аму-Дария). Благодарение на езиковѣдението тѣхнийтъ животъ е познатъ тамъ за повече врѣме отъ 3000 г. пр. Хр. Въ Бактрия тѣ се нарекохѫ *арии,* т. е. «благородни», за отличие отъ сѣвернитѣ си съсѣди—туранцитѣ, т. е. «бѣгающитѣ» (скитници). *Ариитѣ* водѣхѫ полузаседнѫлъ животъ. Богатството имъ се състоеше отъ домашни животни, които токоречи всички имъ бѣхѫ вече извѣстни. Тѣхнитѣ стада свободно се расхождахѫ по роскошнитѣ долини, които бѣхѫ прѣпълнени съ ливади, гори и лозя: споредъ прѣданията на перситѣ, тамъ, дѣто е сега пѣсъчлива пустиня съ солени блата, тогава било рай. Ала редомъ съ скотовъдството арийцитѣ наченѫхѫ да се занимаватъ съ земледѣлие: тѣ ядѣхѫ «смлѣто» зърно (хлѣбъ), употрѣбявахѫ яремъ и талига. Ариитѣ обработвахѫ *бронзата*, правѣхѫ отъ неѭ пръстени обици, огърлици. Тѣ живѣяхѫ въ кѫщя въ малки селца, плавахѫ съ лодки, сражавахѫ се съ стрѣли и копия. Семейството се тачеше високо, макаръ че още не бѣше исчезнѫло многоженството; свадебенъ обредъ бѣше «обрѫчванието» (съединение на рѫцѣтѣ); за зестра давахѫ крава. Положението на *жената* бѣше почетно, и въ семейството

ваиситѣ (земледѣлцитѣ и търговцитѣ) отъ бедрата, а судритѣ (надничаритѣ и сиромаситѣ), отъ нозѣтѣ му. Първитѣ три касти се отличаватъ, че носятъ връвь прѣзъ рамо (сега носятъ само браминитѣ), и че иматъ бѣла кожа, красиви черти и изящни манери: тѣ сѫ чисти арийци, а тъмнитѣ судри бѣхѫ смѣсица отъ арийци и туземци. За да се удържи народътъ въ покорность, браминитѣ съчинихѫ *законитѣ на Ману*, които ужъ били пратени на първия човѣкъ отъ самаго господа. Споредъ тѣзи закони *раджата* е сѫщински деспотъ, «богъ въ човѣшки видъ». Всичката земя и човѣцитѣ сѫ негова собственость; той събира данъкъ отъ всичко, дори отъ всѣка продажба и покупка; онзи сиромахъ, който нѣма какво да даде, работи на царя. Раджата трѣбва да бѫде строгъ до жестокость. Неговата политика се основава на егоизмъ и подозрителность. Главнитѣ му помощници сѫ полицията и «шпионитѣ, които той избира измежду бившитѣ крадци», както и лукавитѣ посланици. Той живѣе въ уединение, всрѣдъ нѣкоя гора, въ дворецъ, заобиколенъ съ стѣни и насипи, запазванъ отъ «малодушни хора». Ястиетата му готвятъ вѣрни любимци, ала пакъ ги пробова стражата; дори женитѣ се разглеждатъ, да ли нѣматъ скрито орѫжие. Ала раджата е всесиленъ само по вънкашность: въ сѫщность той е играчка на браминитѣ. Той е дълженъ тѣмъ да раздава найдобритѣ длъжности, да дѣли съ тѣхъ приходитѣ си, да ги надарява съ съкровища; той не смѣе да направи нито една стѫпка безъ съвѣта на браминитѣ, които му сѫ впримчили животътъ въ религиозни правила и обреди; затова пъкъ браминитѣ проповѣдвахѫ на народа безгранична покорность на раджитѣ. Въ сѫщность индийската държава прѣдставя *теокрация въ форма на источенъ деспотизмъ*. Тя е съюзъ на олтаря съ прѣстола, цѣльта на който съюзъ е да държи народътъ въ робство и невѣжество, като освѣтява игото съ името на «божествения порядъкъ». Браминитѣ сѫ сѫщински малки царе. Раждането на брамина (казва Ману) е въплощаванье на справедливостьта; макаръ браминътъ да има само 10 години, а кшатрийтъ 100, сé пакъ «първийтъ за втория е каквото бащата за сина си». Браминитѣ събиратъ данъци и владѣятъ роби; богатствата се стичатъ при тѣхъ, «както кравитѣ на пасбище»; тѣ служатъ въ блѣскаво облѣкло, а конетѣ имъ ходятъ съ златенъ накитъ. Тѣ сѫ свободни отъ повинности; всички ги уважаватъ и ги хранятъ, говорятъ имъ «ви». Когато браминъ влѣзе въ кѫщата на нѣкого, домакинътъ го посрѣща, като си сложи рѫцѣтѣ, съ низки поклони, и му подарява каквото се

хареса на брамина. На браминитѣ сѫ позволени всѣкакви приходни занятия; ала тѣ прѣдпочитатъ праздно да прѣкарватъ врѣмето подъ прикритието на привидна набожность: тѣ и сега дори постоянно се виждатъ по улицитѣ или на търговетѣ да се расхождатъ съ голѣма бамбукова прѫчка и съ малка чаша, която имъ служи за омиванье; тѣ ходѭтъ отъ кѫща въ кѫща, събирайки милостиня. Обаче, високото положение налага на брамина тежки, макаръ и бесполезни за обществото, обязаности. Всичкитѣ негови движения, дори словата и мислитѣ му, се подчиняватъ на правила. Той вѣчно се моли и пѣе химни, като спира три пѫти дъханието си на извѣстни думи. Всичката си младина, до 35 год., браминътъ изучава ведитѣ и обредитѣ; а на старини се прѣдава на *аскетизмъ* или самотречение. Тъй като животътъ е «окови на духа», а тѣлото «тъмница на душата», трѣбва по-скоро да се разбиѭтъ тия окови, за да се слѣѭтъ съ Брама. Прѣстарѣлийтъ браминъ си взема свещенийтъ огънь и се оттеглюва въ гората, дѣто се храни съ плодове и съ прѣцѣдена вода: той се казва *муни*, «осамотенъ». Муни си налага нѣкакъвъ нелѣпъ, нъ изнурителенъ оброкъ — по цѣли дни да се търкаля по земята, да стои на пръститѣ си, да се върти, да клѣка, да се порѣзва съ бръсначъ, да си стиска юмрукътъ до толкова, щото ногтѣтѣ да прѣминѫтъ прѣзъ рѫката му. Муни е честитъ, когато достигне да онѣмѣе. Тогава у него остава само мисъльта за Брама, който е «по-тънъкъ отъ атома и по-блѣскавъ отъ златото». Съ Брама той се слива, когато тѣлото му се раскапе «като увѣхнѫло цвѣте». По-послѣ мунитѣ наченѫхѫ да прибѣгватъ до самоубийство: особено лѣгахѫ подъ колелата на свещената колесница или подъ нозѣтѣ на слона, който ѭ возѣше.

§ 60. **Угнетяванието на народа. Тримурти.** На браминитѣ служехѫ всички останѫли касти. Ала и кшатриитѣ живѣяхѫ добрѣ: зарадъ тѣхъ работѣхѫ селянетѣ, а тѣ се занимавахѫ само съ ловъ и пиршества. Ваиситѣ бѣхѫ вече бесправни, па и много работѣхѫ; ала тѣ можахѫ да забогатяватъ: тогава въ Индия се разви промишленостьта; нейнитѣ килими и копринени тъкани платове се славѣхѫ на всѣкѫдѣ. Положението на *судритѣ* бѣше тежко. Всѣки можеше да ги принуди да му работѭтъ и да имъ вземе имотътъ. Судрата си оставаше робъ дори когато господарьтъ му го пущаше на свобода. Само за една груба дума, казана на брамина, отрѣзвахѫ му езикътъ, наливахѫ му въ устата и ушитѣ растопено масло или му втиквахѫ нагорещено желѣзо; той не

смѣеше дори да изучава Ведитѣ или законитѣ на Ману. Още понещастни бѣхѫ потомцитѣ на чернитѣ—*париитѣ,* името на които станѫ нарицателно дори въ Европа. Парията живѣе на полето; кога се приближава до жилища, дълженъ е да чука съ прѫчки, за да бѣгатъ отъ него всички, като отъ прокаженъ. Парията се облича съ дрехитѣ на умрѣли хора (той се занимава съ погребение) и на прѣстѫпницитѣ, на които той обявява смъртнитѣ присѫди. Храни се съ изглозгани кости, които му подхвърлятъ на земята, като казватъ: «на кучетата, париитѣ и вранитѣ»! Отъ париитѣ произхождатъ циганетѣ. Тежко бѣше и положението на *жената.* Тя до старп години се намѣрваше подъ настойничеството на мѫжа. На бащата се позволяваше дори да убива момичетата. Още 8-годишно момиче, дъщерята се извеждаше съ музика на търга за да се продаде на нѣкой момъкъ. Мѫжътъ можеше да изгони жена си за една груба дума; за простѫпъкъ мѫжътъ плащаше глоба, а жената се наказваше. Вдовицата не можеше да се омѫжва, тъй като «тя принадлежеше на мѫжа си и подиръ смъртьта му». Отъ това произлиза обичайтъ да се изгарятъ вдовицитѣ върху гроба на мѫжетѣ си. Въ Индия и до сега всѣка година се изгарятъ до 30 х. вдовици. Освѣнъ отъ каститѣ, индиецътъ се угнетяваше и отъ *очистителнитѣ обреди,* които се изисквахѫ на всѣка стѫпка, както и отъ мисъльта за адскитѣ мѫки и прѣселявания. Макаръ да се помоли! Ала нѣмаше кому да се моли: простийтъ индиецъ не разбираше Брама. Затова той си създаде свои собствени богове. *Вишну* станѫ баща на живота и на всичко добро. Той ту стои въ въздуха върху златокрила птица, ту почива на свѣтлия Гангъ, редомъ съ своя любимецъ— лотосъ. Той толкова обича хората, че слиза на земята да имъ помага: Рама, Кришна, Будда сѫ негови *аватари,* т. е. «съшествия» или въплотявания; индийцитѣ очакватъ сега десетата, послѣдня аватара. Редомъ съ Вишну се яви и мръснийтъ и лютъ богъ на кушититѣ — *Сива.* Той е чудовище съ огромни зѫби, съ три очи, съ тризѫбецъ и мрѣжи въ рѫцѣтѣ; той е окаченъ съ черепи, като богъ на смъртьта и разрушението. Неговитѣ поклонници се прѣдавахѫ ту на самоистезания, ту на оргии. Браминитѣ побѣдихѫ народнитѣ божества съ това, че ги слѣхѫ съ своя Брама. Тѣ обявихѫ, че тия божества сѫ тритѣ форми на едно и сѫщото: Брама е създатель на вселенната, Вишну е неинъ пазитель, а Сива — разрушитель. Така се създаде индийската *тримурти* — троица.

§ 61. **Будда.** За спасението на измѫчения народъ се яви

великъ пророкъ. Около 600 г. въ една малка държавица при подножието на Хималайя се родилъ царски синъ съ голѣми дарби. Той бърже надминжлъ въ науката своитѣ учители — браминитѣ, и още докато билъ дѣте, постоянно си размишлявалъ въ уединение. Оженили го рано и го заобиколили съ роскошъ; ала нищо не могло да развесели царския синъ, който страдаялъ, като виждалъ теглилата на народа. Едно слѣдъ друго той срѣщнжлъ единъ старецъ, единъ боленъ, погребение и единъ сѣтенъ сиромахъ —и тогава се рѣшилъ да остави тоя печаленъ свѣтъ, да стане муни. Тайно побѣгнжлъ отъ баща си, отъ женитѣ и дѣцата си, облѣкълъ се въ дрипи и тръгнжлъ да търси най-ученитѣ брамини. Ала мъртвата наука на надменнитѣ жръци не се харесала на царския синъ, който горещо обичалъ човѣчеството; не му помогнжлъ нито аскетизмътъ. Тогава тоя философъ се скрилъ въ гората, дѣто прѣкаралъ 2 години въ размишления подъ една смоковница. Тукъ той почувствовалъ въ себе си неземна сила и се призналъ самъ за *Будда*, т. е. «просветенъ». Отначало той се уплашилъ да «възстава противъ всичко въ свѣта»; ала по-насетнѣ «много му дожалѣло» за хората, та наченжлъ да проповѣдва. Будда бѣше тогава 35 годишенъ. Цѣли 40 години ходи пророкътъ по долината на Гангъ въ видъ на сѣтенъ сиромахъ. Той говорѣше за «освобождение» на всѣкждѣ, дѣто се събираше тълпа, говорѣше подъ открито небе, просто, на народенъ езикъ и съ притчи. Слѣдъ него вървѣхж тълпи отъ ученици: жени, судри, парии, ваиси—всичко, което бѣше потъпкано, съ жажда слушаше пророка. Наричахж го «желанний»; казвахж, че «самитѣ богове слизатъ отъ небето да погледатъ на него и да го послушатъ». На страната на Будда бѣхж дори царетѣ и кшатриитѣ, които ненавиждахж браминитѣ. Единъ министръ раздаде своето имущество на бѣднитѣ и построи домъ, въ който Будда проповѣдваше, кога бѣше врѣмето лошо. Отъ това се образувахж *вигаритѣ,* въ които живѣяхж «нищи», както сами себе си наричахж будийскитѣ муни. Редомъ съ тѣхъ се появихж и женски монастири, въ които първи монахини бѣхж тритѣ жени на самия пророкъ. Бащата на Будда постоянно го викаше при себе си, като се боеше за неговия животъ, върху който много пжти посѣгахж браминитѣ; ала неговитѣ пратеници не се връщахж, а оставахж при пророка; най-послѣ, самъ старецътъ прие религията на своя синъ. А когато болнийтъ Будда, като чувствуваше, че му се приближава смъртьта, накара да го занесжтъ при неговата смоковница, слѣдъ него вървѣхж безбройни тълпи расплаканъ народъ; осемь градове воювали

помежду си, докато не раздѣлили останкитѣ му. Всички обичахѫ Будда затова, че неговото учение се основаваше върху *любовьта къмъ ближния.* «Мойтъ законъ — казваше той — е милость за всички; и тъй като всички хора сѫ равни, обичай ближнийтъ си, като братъ»; жъртвувай се за него; бѫди състрадателенъ къмъ всичко, дори къмъ животнитѣ, защото «свѣтътъ е напълненъ съ скръбь», която трѣбва да се искорени. Затова трѣбва и самъ човѣкъ да бѫде чистъ: потъпквай желанията си безъ да излизашъ отъ свѣта; бѫди търпѣливъ и скроменъ; прощавай врагътъ си и се покай за грѣховетѣ си прѣдъ цѣлия народъ. Това е високо-нравственото учение на Будда, което унищожаваше каститѣ, па и самия Брама. По-низко стои догмата на Будда. Споредъ него нѣма божество, «навсѣкждѣ има празднина»; всичко е произлѣзло отъ нищожество и ще се прѣобърне пакъ въ нищо. Ний сме като «мѣхури въ блато»; животътъ е «свѣтовна скръбь»; а слѣдъ смъртьта ни очакватъ ужасни прѣселвания. За да избѣгнешъ поне задгробнитѣ страдания, трѣбва да се унищожишъ цѣлъ — не само тѣлото си, а и душата; трѣбва да дойдешъ до такова ледено равнодушие къмъ всичко, щото дори да не се съзнавашъ. Това може да се постигне, ако седишъ дълго врѣме, безъ да се мръднешъ, като гледашъ постояно на края на носа си: тогава човѣкъ впада въ *нирвана* или «изгасванье» на самаго себе си.

§ 62. **Извращение на буддизма.** Будда не проповѣдваше толкова нирвана, колкото любовь къмъ ближния. За неговото учение може да се сѫди по примѣра на царя *Асока* (ок. 250 пр. Хр.), чието име народътъ е окрѫжилъ съ легенди и чудеса. Асока, слѣдъ като въведе буддизмътъ като държавна религия, отмѣни смъртното наказание и построи много прибѣжища, не само за бѣдни хора, нъ и за хилави животни. Той насади по пѫтищата сѣнчести дървета, посѣ цѣлебни трѣви, ископа кладенци, направи бесѣдки и сѣдалища. Неговата жена се отличаваше съ сѫщо такава добрина и милосърдие. Ала сѐ отъ това врѣме се начеватъ *съборитѣ* на буддистското духовенство, на които събори се изкриви учението на Будда. На прьвъ планъ се издигнѫ догмата съ нелѣпи заимствувания отъ браминитѣ. Будда станѫ божество, окрѫжено отъ цѣлъ щатъ дребни богове, между които Брама, Индра и Вишну. Появихѫ се милиони милиони свѣтове, направени сѫщо така, както нашия свѣтъ. На самия върхъ се намѣрва нирвана, а подъ нея 23 небета съ небесни Будди; още по-долѣ стои земята въ видъ на корабъ, за мачта на който служи една планина, що опира о небето. Тая планина така

също се раздѣля на катове или небета, на които седѫтъ земнитѣ Будди. На петото небе живѣе пророкътъ Будда, който дохожда на земята; той е окрѫженъ отъ милиони весели, засмѣни божчета. Подолѣ живѣѭтъ полу-богове или духове; а подъ земята се намѣрватъ 16 ката адове. Подиръ това въведохѫ много *обреди* и церемонии. Намѣрихѫ тѣлото на Будда, което раздѣлихѫ на 84 х. части, и ги распратихѫ по *пагодитѣ* (зиггурати съ кубета, т. е. мѣхюри). Появихѫ се нелѣпи раскази за Будда; размножихѫ се чудотворнитѣ зѫби и кости на пророка; въ Цейлонъ и до сега показватъ «слѣда» отъ Будда на една висока планина. Появихѫ се и *статуи* на Будда съ скръстени рѫцѣ и подвити нозѣ. Измислихѫ блѣскаво богослужение, пости, ходения по св. мѣста, църковна музика и *молитвени колела,* въ които въртѣхѫ книжки съ молитви. Разви се и обширна иерархия: въ Тибетъ едната третиня отъ мѫжетѣ сѫ *лами* («висши»), на чело на които стои *Далай-лама,* буддистскийтъ папа. Освѣнъ жрѣцитѣ има и множество муни съ броеници, които даватъ оброкъ за «послушание, бѣдность и безбрачие» и които се раздѣлятъ на нѣколко разреда. Тия извращения поврѣдихѫ на буддизма. Отначало той се распростираше съ небивала бързина, и като първа свѣтова религия, която не признаваше националности, проникнѫ въ други страни — въ задня Индия, на Малайскитѣ острови, въ Тибетъ, Монголия, Китай и Япония: въ наше врѣме повече отъ третинята на человѣчеството сѫ буддисти. Обаче въ сама Индия токоречи нѣма буддизмъ: искоренихѫ го искуснитѣ брамини, като се въсползувахѫ отъ развалата на пророковата мисъль. Тѣ внушихѫ на народа, че буддиститѣ сѫ безбожници; а на раджитѣ, че тѣ сѫ бунтовници — та първитѣ вѣкове отъ нашата ера сѫ напълнени съ страшни гонения на буддиститѣ; тѣхъ ги избивахѫ, а храмоветѣ имъ посвещавахѫ на Брама. Извънъ Индия буддизмътъ не можѝ да поправи поклоницитѣ си, защото се яви въ извратенъ видъ: не приехѫ толкова неговото нравствено учение, колкото нелѣпитѣ му догми и обредностьта.

§ 63 **Културата и значението на индийцитѣ.** Извращенията лишихѫ буддизмътъ и отъ културно значение. Богатата цивилизация на Индия е създание на браминитѣ, а не на буддиститѣ. Особено забѣлѣжителни сѫ построенитѣ въ скали брамински храмове или *гроти*. Въ *Еллора* (сѣв. Деканъ) и на о-тѣ *Салсетта* и *Елефанта* (при Бомбей) се намѣрватъ цѣли подземни градове, изсѣчени въ гранитъ. Тукъ има много храмове по на нѣколко етажа, галлерии, зали, бассеини, стълби, мостове надъ канали, изсѣ-

чени въ скалитѣ. Сградитѣ се поддържатъ отъ цѣла гора къси, дебели и груби колонни. Всичко това е величаво и фантастично, ала лишено отъ вкусъ и отъ форми. Сѫщо такова е и браминското *ваяние*. Статуитѣ имъ сѫ грамадни, ала безобразни, често съ много глави, рѫцѣ и нозѣ; по нѣкога животински глави стърчатъ на човѣшко тѣло. Хубави сѫ само нѣжнитѣ и меки линии особено на женскитѣ фигури. Сѫщитѣ черти се забѣлѣзватъ въ литературата, която е цѣла браминска: тя е величествена и нѣжна, ала чудовищна. Книжнината се разви отъ въвежданието на писменнитѣ знаци (ок. 800 г. пр. Хр.). Въ нея главно мѣсто завзема поезията—лириката (Ведитѣ), епосътъ (Маха-бхарата и Рамаяна) и драмата. Драмата произлѣзе отъ култа на Вишну, който се съпровождаше отъ пѣсни, музика и танцове (баядеркитѣ), и достигнѫ, наскоро сл. Хр., съвършенство въ лицето на *Калидаса*, който въспѣ Сакунтала. Не помалко се разви *животинскийтъ епосъ*, къмъ който се отнасятъ повечето отъ сѫществующитѣ басни. Индийскитѣ *приказки* послужихѫ за основа на арабската «хилядо и една нощь». Отъ наукитѣ у индийцитѣ особено процъвтѣвахѫ *философията* и *лингвистиката*, които заимствувахѫ отъ тѣхъ гърцитѣ и арабетѣ: тѣ открихѫ коренитѣ на думитѣ и създадохѫ всичкитѣ философски системи, извѣстни на стария свѣтъ. Въ *математиката* на индийцитѣ принадлежи откритието на «арабскитѣ» цифри, и основанията на алгебрата и геометрията. Славѣхѫ се тъй сѫщо индийскитѣ *лѣкаре*, които наченѫхѫ да даватъ отъ вѫтрѣ метали (живакъ и арсеникъ) и измислихѫ хирургията. Индийцитѣ ни въвеждатъ въ арийския свѣтъ съ неговитѣ разностранни и широки дарби. Както вавилонянетѣ бѣхѫ космополити въ материалната култура, така и индийцитѣ бѣхѫ *космополити на идеализма*. Тѣхната богата фантазия се стремѣше да обземе цѣлийтъ свѣтъ, да рѣши най-общитѣ, фолософски въпроси; а Будда създаде първата свѣтова религия, основана върху любовата не само къмъ своя избранъ народъ, а къмъ цѣлото человѣчество. Ала индийцитѣ сѫ слаби и млади арийци. Тѣ не отидохѫ по-далече отъ теокрацията и деспотизма, отъ нирваната и отъ многоглавитѣ статуи. Въ Европа арийцитѣ оставихѫ всичко това своеврѣменно и отидохѫ по-нататъкъ. Причината за такава разлика се заключава въ природата на земитѣ. Роскошната, упоявающа природа на Индия разслабяваше тамкашния ариецъ, причиняваше му дрѣмка дори до самозабравянье и блѣнуванье: той се отличаваше главно съ фантастичность до чудовищность и съ чувствителность до галенье. Зарадъ *крайния идеализмъ* индиецътъ забрави реалность-

та, дѣйствителния свѣтъ. Той населяваше вселенната съ хиляди милиони божества и скитници — души, а пъкъ на забравената отъ него земя се въдвори истински адъ. Индийцитѣ иматъ много книги религиозни и съ приказки, ала нѣматъ ни едно историческо съчинение. Цѣлата история на Индия е нѣкаква си фантастична и печална приказка. Ала тя е озарена съ прѣкрасния образъ на пророка на всеобщата любовь: благодарение нему се усѣща, че ако и да сме на истокъ, ала сѐ пакъ сме у арийци.

§ 64. Природата на Иранъ. Най-ближнитѣ родственици на индийцитѣ, иранцитѣ, се разселихѫ по Иранъ (§ 53), споредъ както имъ позволяваше природата на тая страна Вѫтрѣ въ огромното плоскогорие, което се простира отъ Каспийско море до устието на Индъ (§ 20), тукъ-тамѣ се срѣщатъ бездомни скиталци, които пасѫтъ пусталитѣ си стада по оазиситѣ: тукъ се простира печална пустиня, състояща се отъ пѣсъкъ и солени блата, между които се губи голѣмото блато Хамунъ, ще приема водитѣ на единствената рѣка *Хилмендъ*. Ала тази пустиня е заобиколена съ планински вериги, които се понижаватъ на плодородни терраси, по които сѫ живѣли най-старитѣ населения. Южнитѣ терраси *Кармания* и *Гедрозия* (сега Белуджистанъ), завземахѫ кушити, сѣверо-источнитѣ *Арахозия*, *Ариана*, *Бактриана* и *Маргиана* (сега Авганистанъ, Кабулъ и Мервь) — арийци, по-горѣ отъ които, въ *Согдиана* (сега Бухара и Хива), се скитахѫ туранци, които завземахѫ тъй сѫщо *Партия* (сега Хорасанъ). За историята сѫ най-важни сѣверо-западнитѣ терраси, които се допиратъ до Ассирия и Вавилонъ: тамъ и до сега се съсрѣдоточава животътъ на главния измежду народитѣ на прѣдня Азия, на перситѣ. Тия терраси се образуватъ отъ два гребена — на сѣверъ *Елбурсъ*, на западъ Загръ. Елбурсъ се извива по южния брѣгъ на Каспийско море и се простира на истокъ къмъ Хиндукушъ, на з. къмъ р. *Араксъ* и *Киръ* (Куръ), образувайки *Хиркания* (Мазандеранъ и Астрабадъ), отъ кѫдѣто води само единъ проходъ въ Иранъ — опаснитѣ *Каспийски Врата*. Върхътъ на Елбурсъ *Демавендъ* (до 6000 м.) е по-високъ отъ всичкитѣ планини въ Прѣдня Азия (Араратъ има до 5000 м., Елбрусъ до 5600 м.). Загръ не е така високъ; ала се простира отъ с. къмъ ю. въ петь паралелни вериги, които образуватъ множество весели долини, що се поѭтъ отъ втичащитѣ се въ Тигръ планински потоци. Сѣверната часть отъ тѣзи долини, що допира до Ассирия (Курдистанъ) заедно съ террасситѣ на Елбурсъ съставяше *Мидия*. Въ неѭ се намѣрвахѫ сочни ливади, гѫсти гори, фруктови градини, пла-

нински рѣчици, нефтяни извори. Въ планинитѣ се добиваше мѣдь, желѣзо, мраморъ (при Таврисъ) и скѫпоцѣнни камъни, а особено лаписъ-лазури. Тамъ се вѫдѣхѫ, сега токоречи измрѣли, левове, тигри и леопарди, а въ долинитѣ изобилувахѫ домашни животни, въ това число прѣкрасний конь. Тукъ има разсѣяни така сѫщо много развалини — цѣли лабиринти отъ гроти и многоетажни пещери. Между тѣхъ се издига планината *Бегистунъ*, която се слави съ огромния си надписъ, начертанъ съ клинове на непристѫпната скала. Тя се намѣрва не далече отъ *Хамаданъ* — градъ при развалинитѣ на *Екбатана* — столица на стара Мидия. На югъ отъ Мидия се спущаше къмъ морето покрай Вавилония, равнината *Еламъ* или Сузиана (§ 21). Въ Еламъ дълго врѣме живѣхѫ туранци, които имахѫ силна държава (§ 23); тѣ бѣхѫ принудени да се покорѭтъ на арийцитѣ отъ съсѣдна Персида. *Персида* (Фарсистанъ) се простираше покрай Персийския заливъ, между Еламъ и Кармания. Тя е много хубава страна, особено вѫтрѣшнитѣ ѝ части, дѣто долинитѣ ѝ и сега се наричатъ «цвѣтници на Иранъ, страна на виното и на славеитѣ». Въ планинитѣ лежѫтъ величественитѣ развалини на персийската столица *Персеполисъ:* грамаденъ музей напълненъ съ мраморни стълби, статуи, гроти, колонни. На ю-и. отъ тоя градъ се намѣрватъ остатъцитѣ на друга по-стара персийска столица, *Пасаргадъ*, въ която, въ единъ прѣлестенъ паркъ, се издига красивата гробница на Кира.

§ 65. **Мидийското царство.** Мидия игра роля въ историята по-рано отъ Персида. Мидийскитѣ арийци заимствувахѫ много работи отъ туранцитѣ (§ 53), съ които тѣ водѣхѫ тежка борба, въспѣта въ раскази, които прославятъ особено геройтъ *Рустемъ* (§ 51). Ала тѣ нѣмахѫ държавна уредба дори и ок. 1000 г., когато се начева достовѣрната история на Мидия, благодарение на ассирийскитѣ надписи. Тѣ живѣяхѫ тогава раздѣлени на родове, както и сега живѣѭтъ кюрдитѣ. Кюрдитѣ се дѣлѭтъ на голѣми родове, които по нѣкога искарватъ до 1000 войника: тѣ така сѫ привързани къмъ своитѣ бегове (родоначалници), че по нѣкога се убиватъ сами върху тѣхнитѣ гробове. У мидийцитѣ само тукъ-тамѣ нѣкои родове се съединявахѫ въ общини, управлявани отъ малки князье, властьта на които бѣше ограничена отъ събранието на роднинитѣ. Князетѣ постоянно се борѣхѫ помежду си: затова *ассирийцитѣ покорихѫ мидийцитѣ*, ок. 800 г. (§ 34). Нъ ассирийското иго принуди мидийцитѣ да се сплътѭтъ за защита. У тѣхъ се появи силна държава, въ деспотична форма, която тѣ за-

ниствувахѫ отъ ассирийцитѣ. Столица на това царство бѣше *Екбатана.* Тя приличаше на огроменъ зиггуратъ: бѣше заобиколена съ седемъ стѣни (въ честь на седемьтѣ планети), зѫбцитѣ на които се издигахѫ единъ редъ надъ други, образувайки по тоя начинъ седемь пояса исписани съ разни бои и украсени съ сребърни и златни листчета. По примѣра на Ассирия мидийскитѣ царье се увлѣкохѫ отъ завоевания: тѣ бърже завладѣхѫ токоречи цѣлийтъ Иранъ до Согдиана и Персида, и вече бѣхѫ наченѫли да нападатъ на Ассирия, ала безуспѣшно. Мидийскитѣ арийци имахѫ нужда отъ прѣсни сили, които имъ и докара отъ Бактрия *Киаксаръ.* Въ врѣме на този царь, който унищожи Ассирия (§ 44), Мидия достигнѫ кратковрѣменно процъвтѣвание. Границитѣ ѝ достигнѫхѫ на з. до р. *Халисъ* (сега Кѫзѫлъ-Ирмакъ); тя покори и Армения.

§ 66. Армения и Лидия. Историята на Армения станѫ поясна като се сравнихѫ извѣстията на арменския историкъ *Моисей Хоренски* (5 в. сл. Хр.) съ клинообразнитѣ надписи. Тая страна дълго врѣме се считаше рай по своето плодородие и хубость. Важно е и нейното значение: затова всичкитѣ източни държави сѫ се старали да ѭ завладѣѭтъ. Споредъ прѣданията, въ Армения найнапрѣдъ живѣли татуировани туземци; тѣ били унищожени отъ едни арийци, потомци на които сѫ се запазили въ лицето на *грузинитѣ.* Още по-късно, ок. 700 г., дойдохѫ арменцитѣ, които бѣхѫ близки на фригийцитѣ; тѣ завоювахѫ грузинитѣ и се нарекохѫ *Хайки* («господа»). Всичкитѣ тия народи се распадахѫ на много родове, раздѣлени помежду си съ планински клисури; споредъ това тѣ леко можахѫ да се побѣждаватъ. Отначало тѣхъ ги владѣяхѫ старитѣ Халдее, а послѣ египтянетѣ и ассирийцитѣ. Цѣлата цивилизация на стара Армения е ассирийска, безъ да се исключаватъ религията и писмото; дори въ прѣданията иа арменцитѣ е проникнѫла Семирамида, като построителка на една крѣпость при езерото *Ванъ,* дѣто се намѣрватъ много клинообразни надписи. Ала арменцитѣ мечтаяхѫ за независимость, та помогнѫхѫ на мидийцитѣ да разрушѫтъ Нинивия. Киаксаръ имъ заплати съ това, че имъ завоюва царството и тури за свой вассалъ *Тиграна I,* когото арменцитѣ считатъ за народенъ герой, за идеалъ отъ умъ, справедливость и патриотизмъ. Като завладѣ Армения, Киаксаръ се сблъска съ *Лидия.* Историята на тази страна е окрѫжена съ много прѣдания отъ мѣстно, гръцко и ассирийско потекло. Пелазгитѣ (§ 51), що живѣяхѫ тука, основахѫ голѣма държава съ столица *Сарди* прѣди по-

вече отъ 1500 г. пр. Хр. Първоначалната ѝ история се състои само отъ приказки. Достовѣрно е само, че въ 7-я в. скититѣ разрушили Сарди; ала слѣдъ това, Лидия начева да процъвтѣва. Царь *Алиатъ* завоюва нѣкои гръцки колонии покрай брѣговетѣ на Егейско море и значителна часть отъ Мала Азия. Ала при Халисъ той се срѣщнѫ съ Киаксара. Силитѣ на двѣтѣ нови източни държави се оказахѫ равни: подиръ многогодишна война се заключи миръ, споредъ който Халисъ станѫ граница на Лидия и Мидия (ок. 600 г.).

§ 67. **Падание на Мидия. Киръ.** Съ смъртьта на Киаксара се свърши процъвтѣванието на Мидия. Неговийтъ синъ Азидагакъ (гръц. *Астиагъ*) бѣше бездаренъ и жестокъ деспотъ, който се прѣдаваше на наслаждения въ своя харемъ. Народътъ не можеше да го търпи, и прѣдателството се бѣ загнѣздило въ двореца му въ лицето на оскърбения отъ него любимецъ Харпагъ. Въ сѫщото врѣме и арменцитѣ се приготвяхѫ да възстанѫтъ, като се научихѫ, че подозрителнийтъ Астиагъ намислилъ да убие тѣхнийтъ любимецъ Тиграна. Лидийцитѣ и халдеетѣ, като чувствувахѫ силитѣ си, така сѫщо се готвѣхѫ да нападнѫтъ на Мидия, а Астиагъ нѣмаше синове. По прѣдание той ималъ само единъ внукъ, *Киръ* (на надписитѣ Курушъ)— отъ дъщеря му, която бѣше омѫжена за вассалния царь на Персида *Камбизъ I* (на надписитѣ Камбузий). Той се въспитаваше въ Екбатана, като заложникъ. Киръ намрази мидийскийтъ дворъ, като чедо на неразвалени планинци: красивитѣ, стройни, горди и благородни перси запазвахѫ чисти арийскитѣ черти, маздеизмътъ и първобитната простота на нравитѣ. Споредъ Херодота, «персийскитѣ младежи се обучаватъ отъ 5 до 20 години на три нѣща — да ѣздѭтъ, да стрѣлѭтъ съ лѫкъ и да говорѭтъ истината». Перситѣ обичахѫ царьетѣ си, които произхождахѫ отъ *Ахеменеса* («дружелюбенъ»), що ги бѣше довелъ отъ Арияна: тия царье не бѣхѫ деспоти, тѣ се избирахѫ и постъпвахѫ съобразно съ съвѣта на «бѣлитѣ бради» (родови старѣйшини). А още повече обичахѫ перситѣ даровитийтъ младъ синъ на своя царь. Когато Киръ се спогоди съ Харпага, и прѣдложи на перситѣ да се отървѫтъ отъ владичеството на мидийцитѣ, тѣ се подигнѫхѫ като единъ човѣкъ; въ сѫщото врѣме Тигранъ имъ прѣдложи помощьта си; а пъкъ войскитѣ на Астиага се прѣдадохѫ на Кира. Около 560 г. персийската държава замѣсти мидийската. Слѣдъ това Киръ въ съюзъ съ Тиграна покори *Албания* (Дагестанъ) и *Иберия* съ *Колхида*, та се втурнѫ върху Мала Азия.

§ 68. **Мала Азия.** Мала Азия прилича на иранското плоскогорие; тя е платó, образувано отъ клонове на Кавказъ и Тавръ. Сѣвернитѣ терраси отначало служахѫ за спиранье на отиващитѣ къмъ Европа арийци, и за плячка на киммерийцитѣ (§ 73), които дохождахѫ насамъ прѣзъ Кавказъ; послѣ тука се образувахѫ пелазгически народности *витинийци, пафлагонийци* и *понтийци*. Най-важни бѣхѫ западнитѣ терраси. Въ тѣхъ имаше изобилно житни растения, грозде, мраморъ, метали, златоносни рѣчици и хубави пристанища, прѣдъ които се испрѣчвахѫ такива плодородни и сгодни острови, като *Лесбосъ, Хиосъ, Самосъ, Косъ, Родосъ*. Тука, на сѣверния ѫгълъ, въ *Мизия*, се намѣрваше най-старото царство на пелазгическитѣ *дарданци* или *троянци*. Тамъ се намѣрватъ сега много паметници; Шлиманъ неотколѣ откри на мѣстото на *Троя* развалинитѣ на три най-стари заселища, отчасти отъ каменния, отчасти отъ бронзовия вѣкъ. На югъ отъ Мизия се заселихѫ по-сетнѣ (повече отъ 1000 пр. Хр.) гърци, които нарекохѫ тия мѣста, споредъ имената на тритѣ гръцки племена, *Еолия, Иония* и *Дорида* (§. 80). Южнитѣ терраси не сѫ привлѣкателни, тѣ сѫ сбутани близо до брѣга и се свършватъ съ стръмнини, по които падатъ на водопади планински рѣчици, като задрѫстеватъ пристанищата съ цѣли скали. Това сѫ истински свърталища на разбойници, каквито дѣйствително бѣхѫ *карийцитѣ* и *киликийцитѣ*, които скривахѫ плѣнницитѣ и награбенитѣ съкровища въ непристѫпнитѣ си клисури. Само *ликийцитѣ*, между които живѣяхѫ много финикийци и гърци, се отличавахѫ съ значителна градска култура; тѣ имахѫ дори свои монети. Ликия е покрита съ развалини, въ които скулптурата е гръцка, а архитектурата туземна; на първъ редъ стоѭтъ гробницитѣ, които сѫ изсѣчени повечето въ скали, нъ съ форма на дървени постройки. Най-важни сѫ развалинитѣ на ликийската столица *Ксанта*, въ която се намѣрва хубавийтъ *монументъ на Харпиитѣ* или на гениитѣ на смъртьта, що се изображавахѫ въ видъ на птици съ глава и трупъ на жена, която кърми младенческа душа. Срѣдната часть на Мала Азия, *Лидия* и *Каппадокия*, не сѫ така гостоприемни, както сѫ террситѣ: тукъ има много пустинни мѣста, както и въ вѫтрѣшната часть на Иранъ. Въ Мала Азия най-напрѣдъ живѣяхѫ туранци и кушити — първитѣ вѫтрѣ, въ планинитѣ, вторитѣ по брѣговетѣ. Тѣхъ замѣстихѫ въ Киликия семити, а въ останѫлата часть отъ полуострова - арийци, които въ скоро врѣме се научихѫ отъ сидонцитѣ на морското искуство, изблъскахѫ ги отъ Е-

гейско и Черно море и начен҄хѫ да нападатъ на Египетъ. Най-старото срѣдоточие на арийцитѣ бѣше *Фригия*, която се славѣше съ плодородие и съ хубостьта на природата си. Фригийското царство едвали не е по-старо отъ дарданското, и то най-много се издигнѫ слѣдъ паданието на Троя. Паметьта за богатството на това царство се е отразила въ прѣданието за царя *Мидаса*, който прѣобръщалъ въ злато всичко, до което се допиралъ. Нийдѣ другадѣ въ Мала Азия, освѣнъ въ Мизия и Ликия, не сѫ останѫли толкова остатъци отъ най-старото искуство—гроти, колонни, твърдини, гробове съ саркофази изсѣчени въ скалитѣ; срѣщатъ се и надписи съ барелиефи. На фригийската «велика майка на боговетѣ», *Кибела*, се покланяхѫ вънъ отъ прѣдѣлитѣ на Фригия. Фригийцитѣ се намѣрвахѫ въ тѣсни сношения съ грърцитѣ; тѣхнийтъ езикъ е твърдѣ близъкъ до гръцкия; по прѣдание, династията на *пелопидитѣ*, отъ която произлиза името на Пелопонесъ, била отъ фригийско потекло (§ 78); въ Гръция единъ родъ музика се наричаше «фригийска». Редомъ съ Фригия рано се прослави друго арийско царство—*лидийското*. При Алиатова синъ (§ 66) *Крсзъ* то вече се стремѣше да стане първа държава на Истокъ. Крезъ завладѣ цѣла Мала Азия до р. Халисъ и завзе най-богатитѣ градове на Иония *Милетъ* и *Ефесъ*, тъй като гръцитѣ не послушахѫ съвѣтътъ на своя философъ *Талеса* да съставятъ съѭзъ. Благодарение на тѣзи завоевания, както и на златото, съ което изобилувахѫ рѣкитѣ и планинитѣ на Лидия, името на Креза станѫ нарицателно име на богатъ човѣкъ. Сарди станѫ роскошенъ градъ, въ него се развихѫ занаятитѣ и търговията; тогава имаше вече лидийски монети и се славѣхѫ лидийскитѣ килими, съ каквито и въ наше врѣме се слави Смирна. Като се уплаши отъ перситѣ, суевѣрнийтъ и разгаленийтъ отъ богатство Крезъ начен҄ѫ да праща скѫпи подаръци въ гръцкитѣ храмове и състави съѭзъ съ Лакедемонъ (§ 77), Египетъ и Вавилонъ. Ала той не дочака съѭзницитѣ, тъй като истълкува въ своя полза отговорътъ на гръцкия оракулъ: «ти ще съсипишъ едно голѣмо царство». Киръ го разби и разруши Сарди (554). Паданието на Лидия направи силно впечатлѣние: нито боговетѣ, нито богатството, нито словутото щастие —нищо не можеше да помогне въ борбата съ новия, непобѣдимъ народъ. Цѣла Мала Азия и дори съсѣднитѣ острови (освѣнъ Самосъ) се покорихѫ на перситѣ. Обаче много гръци така скѫпо цѣнѣхѫ свободата си, че, едни отъ тѣхъ си изгаряхѫ градоветѣ, а други се изселявахѫ; така напр., фокейцитѣ качихѫ на кораби

семействата си и статуеткитѣ на боговетѣ, па отплувахѫ далече на западъ, дѣто основахѫ *Массилия* (Марсейль, § 99).

§ 69. **Смъртьта на Кира**. На Кира оставаше само да покори халдеитѣ, за да стане повелитель на цѣла Прѣдня Азия. Ала Вавилонъ владѣеше юго-западна Азия, па бѣше столица и първа крѣпость на цѣлия Истокъ. Отъ три страни Вавилонъ бѣше запазенъ съ вода, а отъ къмъ сѣверъ, въ най-тѣсното мѣсто между Тигръ и Евфратъ, се простираше гигантска стѣна, остатъцитѣ на която се наричатъ сега «Нимрудовъ окопъ». Киръ трѣбваше да събере сили и да си осигори источнитѣ владѣния на Мидия. 15 години прѣкара той въ тежки походи по Иранъ, та завоюва много градове, между които *Киресхата* («крайний Киръ») на р. Яксартъ (сег. Ходжентъ). Сега (538), когато «копието на персиеца» достигаше отъ Индъ до Егейско море, Киръ съ единъ смѣлъ ударъ разруши Вавилонъ (§ 47), съ паданието на който се подчинихѫ на перситѣ Месопотамия, Сирия, Палестина и Финикия. Цѣла Прѣдня Азия бѣше въ рѫцѣтѣ на новия завоеватель; само заклетитѣ врагове на маздеизма, степнитѣ туранци, тревожахѫ неговата държава. Най-силни измежду тѣхъ бѣхѫ *массагетитѣ,* които живѣяхѫ на Оксъ и които се управлявахѫ отъ царицата Томира. Тѣ се покланяхѫ на Земята и на Слънцето, на което принасяхѫ жъртви — коне; копията и сатъритѣ имъ бѣхѫ отъ мѣдь, поводитѣ и юздитѣ златни; тѣ ядѣхѫ овни и диви плодове и трѣви; дъртитѣ жени обѣсвахѫ; старцитѣ изяждахѫ, а черепитѣ имъ пазѣхѫ като светиня. Массагетитѣ бѣхѫ храбри ѣздачи и първи стрѣлци въ свѣта. Киръ отиде срѣщу тѣхъ (529) и повече не се завърнѫ. Казватъ, че билъ разбитъ отъ Томира и умрѣлъ отъ рана. Останкитѣ на Кира бѣхѫ погребени въ Пасаргада. Тамъ се издига сега малъкъ зиггуратъ, върху който е построена една проста стая отъ бѣлъ мраморъ, дѣто лежи саркофагътъ, а до него орѫжието и сѫдоветѣ на Кира, а пъкъ стѣнитѣ сѫ били обковани съ вавилонски килими. Този изященъ паметникъ — гръцко издѣлие — се счита отъ туранцитѣ за светиня, за «гробница на Соломоновата майка». Около

Гробницата на Кира.

него има нѣколко колонни; на едната е изобразенъ крилатъ царь, по ассирийски, ала съ египетски накитъ на главата; надъ него има надписъ съ клинове: «това съмъ азъ, царь Курушъ, ахеменидъ». Простотата на паметника съотвѣтствува на Кирова характеръ. Отличенъ пълководецъ, Киръ избѣгваше кръвопролитията, дѣто можеше да се мине безъ битки. Той се отнасяше милостиво съ покоренитѣ народи, ласкаеше ги, не посѣгаше на обичаитѣ имъ и дори на напрѣшното имъ управление. Киръ освободи евреетѣ отъ плѣнъ, назначи Набунагида за управитель на една провинция, а Креза направи свой другарь. Той живѣеше просто, влизаше между подданицитѣ си, прѣпълневаше рѣчьта си съ народни шеги. При него се намѣрвахѫ седемъ съвѣтници и независими сѫдии. Перситѣ обичахѫ царьтъ си, като «баща», и въ прѣданията си, които се распрѣснѫхѫ по цѣла Азия и дори Европа, тѣ го прѣдставяхѫ за образецъ отъ хуманность, правдивость и хубость. Ала Киръ нищо не направи за вѫтрѣшното управление; и къмъ края на живота си той наченѫ да се увлича отъ азиатската блѣскавость и отъ високомѣрието на ассирийскитѣ деспоти.

§ 70. **Камбизъ II и самозванецътъ.** Деспотизмътъ напълно се разви при Кирова синъ *Камбизъ II.* Съ помощьта на

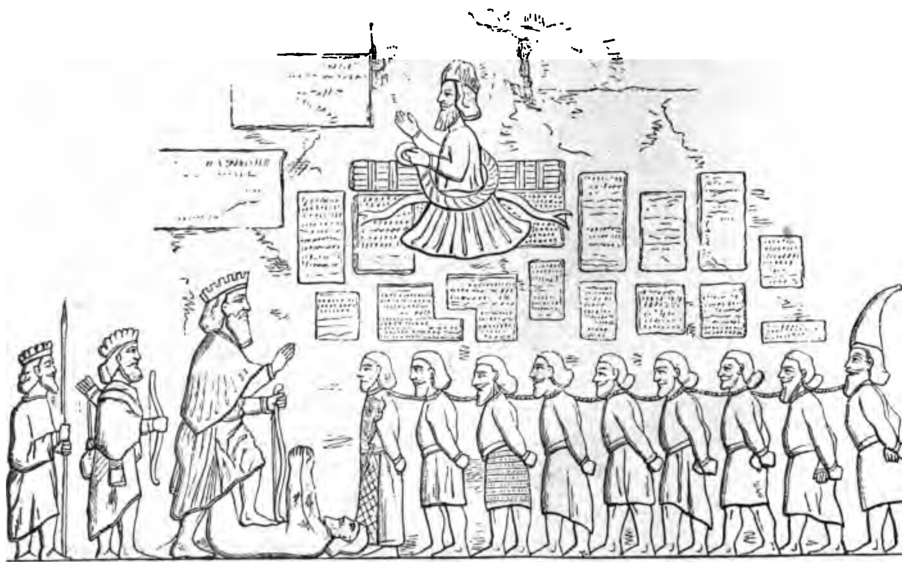

Бегистунскийтъ надписъ. Дарий тъпче подъ нозѣтѣ си Гаумата, а отпрѣдѣ му стоѭтъ вожди на въстанието.

единъ магъ той умъртви брата си *Бардя,* и уби въ яростенъ припадъкъ сестра си, слѣдъ като ѭ направи своя жена. Слѣдъ това Камбизъ покори Египетъ и намисли да завладѣе цѣла Африка. Ала финикийцитѣ се отказахѫ да дадѫтъ своята флота за унищожението на Картагенъ; испратения към оазиса на Аммона отредъ бѣ засипанъ съ пѣсъкъ; самъ Камбизъ безъ малко щѣше да погине въ Етиопия, дѣто неговитѣ войници отъ гладъ бѣхѫ принудени да се ядѫтъ единъ други. Когато се върнѫ въ Мемфисъ, тукъ празнувахѫ, тъй като бѣхѫ намѣрили новъ Хапи (§ 15). Деспотътъ си въобрази, че народътъ се радва на неговитѣ несполуки, та станѫ свирѣпъ. Той съ собствената си рѫка умъртви Хапи, исхвърляше мумиитѣ отъ гробницитѣ, наказа знатни египтяни и дори перси. Ала въ това врѣме дойдѣ извѣстие, че въ Персия се е въцарилъ единъ самозванецъ—магътъ *Гаумата,* който много приличаше на убития Бардя. Камбизъ се уби, ала и Гаумата царува само половинъ година. Измамата се откри и персийскитѣ велможи, отъ рода на ахеменидитѣ, убихѫ самозванецътъ. Единъ отъ тѣхъ, *Дарий I,* станѫ персийски царь. Обаче провинциитѣ не искахѫ да го признаватъ, та първитѣ седемь години той употрѣби за усмирение на възстанията. Това врѣме е описано отъ самаго Дария въ дългия надписъ на планината *Бегистунъ* (§ 66). Подиръ това Дарий се завзе съ държавни прѣобразования.

§ 71. **Държавната система на Дария I.** Прѣди Дария I на Истокъ имаше само царе, личности, ала нѣмаше правителствена *система:* той пръвъ въведе държавна уредба, която закрѣпи *источнийтъ деспотизмъ* и въ главни черти дѣйствува и до сега въ Азия. Дарий остави на провинциитѣ всичкитѣ имъ мѣстни особености, дори и законитѣ; нъ ги подчини на строга *централизация* и на *чиновничество.* Върховната власть се съсрѣдоточи въ царя; само нарѣдко поканваше той, когото искаше, при себе си на съвѣтъ; ала съвѣтникътъ отговаряше съ главата си за своето мнѣние, та затова говорѣше само онова, що бѣ угодно на царя. Царьтъ станѫ божество, което стоеше затворено въ двореца заедно съ женитѣ и любимицитѣ си. При него можеше да се дойде само прѣзъ цѣлъ редъ сановници, които се наричахѫ «царски уши и очи»: тось, който достигаше до царя безъ докладъ, убивахѫ го на мѣстото. Ассирийската блѣскавость въскръснѫ при двора, който живѣеше зимѣ въ Суза, а лѣтѣ—въ прохладната Екбатана. Дворцитѣ бѣхѫ украсени съ злато, слонова кость и рѣдъкъ мебелъ: по цѣлия истокъ се славѣше една придворна играчка—златна лоза съ

гроздове отъ скѫпоцѣнни камъни. Въ зимницитѣ лежахѫ слитини отъ злато и сребро, отъ които сѣчехѫ груби *дарици* (дребна монета). Царьтъ бѣше заобиколенъ съ много придворни чинове — тѣлохранители, евнуси, вратари, министри, посланици, жръци, медици (гръци и египтяне), носители на омбрелата, на вѣтрилото, на парфюми, на кърпи. Въ двореца всѣки день се хранѣхѫ 15 х. души —свита, на чело на която стояхѫ царевитѣ «сътрапезници» — се̂ знатни персийци. Царьтъ рѣдко се показваше па народа, и то само при тържествени церемонии: той носѣше дълга пурпурна мантия, желти башмаки, висока тиара съ диадема (бѣла прѣвръзка), златенъ поясъ, скѫпи обесци и огърлици; ножницата на меча и накитътъ на коня му бѣхѫ окичени съ скѫпоцѣнни камъни. Въ правата си рѫка той държеше жезлъ (скиптръ), а въ лѣвата—цвѣте. Той слазяше отъ коня, като стѫпваше на малко златно столче и на скѫпи килими, безъ да допира никакъ до земята. Подиръ него возяхѫ навсѣкѫдѣ огромнийтъ му харемъ, кухнята му и вода отъ Хоаспъ. При двора имаше училище, дѣто се възпитавахѫ чиновници за 20 *сатрапии* (намѣстничества), на които Дарий раздѣли държавата си. Царьтъ си избираше сатрапи отъ всѣко звание и ги назначаваше безсрочно. Главната задача на сатрапа бѣше да държи провинциитѣ въ покорность и да събира данъцитѣ. При Дария се уреди *финансова система,* т. е. всѣка провинция (съ исключение на Персида, която бѣше освободена отъ данъци) плащаше опрѣдѣленъ данъкъ съобразно съ богатството си. Съкровището събираше повече отъ 400 мил. л. на година. Сатрапитѣ подражавахѫ на царя въ живота си, ала военната власть не бѣ въ тѣхни рѫцѣ; за да имъ се създадѫтъ съперници, военната власть се повѣряваше на особенъ генералъ. Обаче и двѣтѣ тия власти се надзиравахѫ отъ една третя—отъ царския писецъ и неговата канцелария. Освѣнъ това ненадѣйно налиташе «царското око» — ревизоръ, придруженъ отъ силенъ отредъ: достатъчно бѣше ревизорътъ да пошъпне нѣщо на своя повѣлитель, и малкийтъ царь сатрапъ се распѫваше безъ сѫдъ. Писцитѣ постоянно се сношавахѫ съ придворната канцелария; за тази цѣль Дарий *основа пощата:* постоянни конници ѣздяхѫ отъ една станция до друга. Пощитѣ служахѫ *само за правителството,* а не и за обществото. Дарий строеше дори водни пѫтища: той довърши каналътъ между Нилъ и Червено море и застави грърцитѣ да изслѣдватъ брѣговетѣ отъ Суезъ до Индъ. Характерътъ на Дариевата система се вижда отъ *наказанията.* Прѣстѫпницитѣ се распъвахѫ, одушавахѫ, натъквахѫ на колъ, заравяхѫ живи въ

земята до главата, която размачквахѫ съ камъни; прѣстѫпницитѣ разрѣзвахѫ съ пила, изгаряхѫ ги, одирахѫ имъ кожата, отравяхѫ съ волска кръвь, ослѣпявахѫ, по всѣкой начинъ осакатявахѫ. Освѣнъ това, народитѣ бѣхѫ отегчени съ несносни данъци тѣ издържахѫ не само огромна войска и скѫпъ дворъ, ала така сѫщо и сатрапитѣ, които не получавахѫ заплата. Системата на Дария не се измѣни до паданието на Персия. Тя стои по-горѣ отъ ассирийския патриархаленъ произволъ; ала сé пакъ тя е азиатски деспотизмъ, т. е. система, която прѣгражда на народитѣ пѫтьтъ за свободно развитие, та затова сама въ себе си носи залогътъ на смъртьта. Персийската държава начена бърже да да се разлага веднага слѣдъ Дария.

§ 72. **Култура на персийцитѣ.** Персийската култура е ограничена. Въ умствено отношение персийцитѣ заимствувамѫ всичко най-напрѣдъ отъ халдеитѣ, а послѣ отъ гръцитѣ. Самитѣ писменни знаци бѣхѫ ассирийски, само че въ ассирийскитѣ клинове имаше *силлабизмъ* (всѣки знакъ изображаваше отдѣлна сричка), а персийскитѣ — достигнѫхѫ до *алфавитизмъ* (букви). Извѣстна самородность се вижда само въ персийското искуство, а особено въ *архитектурата*. Киръ украси скромната резиденция на ахеменидитѣ *Пасаргада* съ дворецъ, крѣпость и жъртвеници за огънь, които

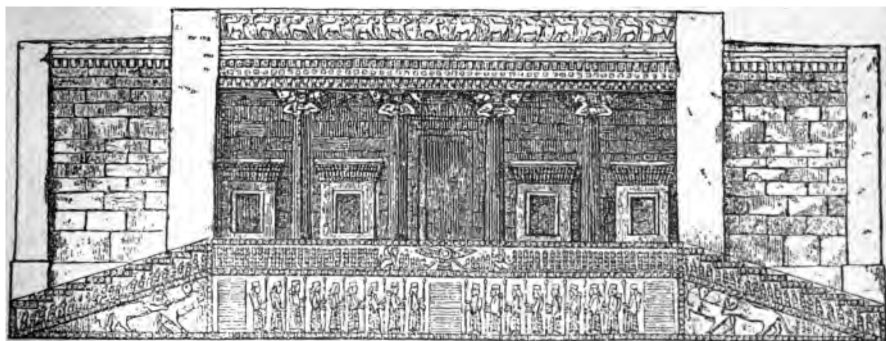

Дворецътъ на Дария въ Персеполъ.

съставятъ сега цѣло поле отъ развалини около неговата уцѣлѣла гробница. Дарий устрои столица въ центра на държавата си, въ *Суза*, развалинитѣ на която сѫ запазени при сегашния Шушъ, въ три огромни могили: тукъ има много тухли, нѣща отъ глина, статуетки и под.; обаче по-голѣмата часть отъ тѣхъ сѫ остатъци отъ

дворцитѣ на по-старитѣ, еламски царе. Запазени сѫ още нищожни остатъци отъ Дариева дворецъ въ *Екбатана.* Ала най-хубавийтъ художественъ музей на персийцитѣ прѣдставятъ обширнитѣ развалини на *Персеполисъ* — главнийтъ дворецъ, който основа Дарий, а го разширихѫ приемницитѣ му. Развалинитѣ на Персеполисъ сѫ расположени на висока скала, къмъ която води великолѣпна стълба съ три издаднини, до толкова полѣгати, щото по нея се качвахѫ конници. Както стълбата, така и подътъ на двореца сѫ покрити съ огромни плочи отъ прѣвъсходенъ *мраморъ,* който е така добрѣ полированъ, щото и сега може да се огледа човѣкъ въ него, като въ огледало. Дворецътъ се състоеше отъ обширни зали, покрити съ кедрово дърво и украсени съ много колонни. Особено роскошна бѣше Дариевата стоколонна зала. *Колоннитѣ* съставятъ главната особеность на персийското искуство, па ги има толкова много запазени, щото туземцитѣ наричатъ персеполскитѣ развалини «четиредесетъ стълбове». Тѣ сѫ дебели три обхвата, ала изглеждатъ леки, тънички, защото иматъ огромна височина (до 20 м.). Основитѣ и стъблата на колоннитѣ сѫ дорически, ала главицитѣ имъ своеобразни: съединение на ионическитѣ завитъци съ цвѣтни чашечки, които стоѭтъ ту прави, ту обърнѫти; по нѣкога завитъкътъ се състои отъ двѣ конски глави. Въ двореца имаше много ниши (углѫбления въ стѣнитѣ) и прозорци, надписани съ имената на строителитѣ. Задъ двореца, въ една голѣма скала, сѫ изсѣчени *4 гробници на Ахеменидитѣ.* Тѣ иматъ видъ на кръстообразно углѫбление съ три ката; отъ срѣдния катъ се влиза въ склепа, който прѣдставя прѣкрасенъ моделъ на дворцовъ фасадъ; той води въ дългъ, тѣсенъ корридоръ, по странитѣ на който сѫ изсѣчени три стаички, въ всѣка отъ които се намѣрва гробъ покритъ съ каменна плоча. Горнийтъ катъ, който се поддържа отъ човѣшки фигури, е прѣдназначенъ за барелиефи: тукъ Дарий се моли прѣдъ олтаря на огъня, на Ормузда, а крилатата му душа лѣти подъ самия върхъ на скалата, за да се възнесе на небето; до царя има надписъ, който е толкова простъ, колкото и надписътъ на Кировата гробница (§ 69). Подобни гробници отъ персийски стилъ се срѣщатъ далече, дори въ Мала Азия, дѣто тѣ пазѭтъ коститѣ на сатрапитѣ. Ала въ сѫщность тѣ сѫ подражание на *египетскитѣ* гробници. Чуждото влияние още повече се вижда въ персийското *ваяние,* което се състои отъ множество низки барелиефи и отъ огромни херуви (до 6 м. вис.). Тѣ сѫ пълно *подражание на Ассирия,* както по съдържание (историческо и отъ живота на народа), така и по ис-

пълнение. Ала персийското ваяние стои по-високо отъ асирийското: въ него има повече правда, нѣжность на мислитѣ, изящна обработка на дребулиитѣ. Всичко това а особено появяванието на гънки въ дрехата, показва на *гръцко* влияние, което несъмнѣно сѫществува въ персийската архитектура. Това особено се забѣлѣзва въ изображението, дѣто се прѣдставя борбата на Дария съ чудовището на Аримана-*дивъ* (§ 52), което има вълча муцуна, орлова шия и крила, левски прѣдни лапи, ястребови задни лапи, костяна опашка, а на главата рогъ. Това чудовище се срѣща въ халдейскитѣ прѣдания, отдѣто то е минѫло въ Апокалипсиса.

Дарий придруженъ отъ свитата си.

§ 73. **Скити и тѣхнитѣ съсѣди.** Цѣлийтъ старъ Истокъ принадлежеше на Дария — и перситѣ начанѫхѫ да прѣминуватъ границитѣ на Истокъ. Тѣ се показахѫ отвъдъ Индъ, дѣто наложихѫ данъкъ на царствата въ Пенджабъ, и на Егейско море, дѣто се прѣдаде дори непокорнийтъ Самосъ, тиранинътъ на когото *Поликратъ*, който се славѣше съ щастието си, бѣше вѣроломно убитъ отъ лидийския сатрапъ. Напоконъ, Дарий първъ измежду източнитѣ завоеватели стѫпи въ Европа. Той се рѣши да начне отъ *скититѣ* — народъ отъ арийско племе, който нѣма нищо общо съ ония скити, що се вмъквахѫ въ прѣдня Азия (§ 44). Скититѣ завземахѫ степитѣ при сѣвернитѣ брѣгове на Черно море отъ *Бористенъ* (Днѣпръ) до *Танаисъ* (Донъ). Именно тука живѣяхѫ ония скити, които се наричахѫ *царски*, защото, въ случай на опасность, у тѣхъ

се являваше общъ вождъ; а въ мирно врѣме тѣ живѣяхѫ на отдѣлни родове Царскитѣ скити бѣхѫ полудиви скитници. Тѣ се хранѣхѫ съ конско месо и съ кумисъ, приготовляванъ отъ роби, на които избождахѫ очитѣ, за да не могѫтъ да бѣгатъ. Тѣ бѣхѫ кръвожадни: тѣхното божество бѣ войната. на която тѣ се покланяхѫ въ видъ на голѣмъ желѣзенъ мечъ, който заливахѫ съ кръвьта на плѣнницитѣ. Скитътъ пиеше кръвьта на първия, убитъ отъ него, човѣкъ; той бѣше обязанъ да донесе на царя отъ битката поне една неприятелска глава; отъ трупа той одираше кожата, съ която обшиваше дрехитѣ си, юздитѣ и котлитѣ; а черепътъ му служеше за чаша. Когато умираше царьтъ, тѣлото му балзамувахѫ и го возѣхѫ по всичкитѣ градове: послѣ го погребавахѫ заедно съ неговитѣ жени, слуги и вещи. Върху гроба му насипвахѫ огромна могила, около която нареждахѫ 50 убити юноши, яхнѫли върху истръмбушени коне. Такива могили има твърдѣ много въ южна Руссия; измежду изслѣдванитѣ най-важна е *Чартомлицката*. Становищата на царскитѣ скити достигахѫ на ю. до *Меотида* (Азовско море) и до *Понтъ*, дѣто тѣ се смѣсвахѫ съ арийскитѣ киммерийци, името на които прѣминѫ върху *Кримъ* и *Киммерийскийтъ Босфоръ* (Керченски протокъ). Тука скититѣ се смѣсвахѫ така сѫщо съ гърцитѣ, които живѣяхѫ въ колониитѣ *Пантикапея* (Керчь) и *Таврически Херсонесъ* (иначе Хараклея, а отъ врѣмето на Августа—Севастополь). Ала най-много се подчинявахѫ на гръцкото влияние, благодарение на колонията *Олвия*, уседнѫлитѣ скити, които живѣяхѫ на з. отъ царскитѣ до *Истръ* (Дунавъ). Тѣзи скити, отчасти се смѣсвахѫ съ арийскитѣ си съсѣди—тракийцитѣ, келтитѣ и германцитѣ. На с. отъ скититѣ живѣяхѫ фински народчета, за които гърцитѣ, що ходѣхѫ за злато до Уралъ, расказвахѫ чудеса. Тамъ летѣли бѣли мухи, живѣяли людояди и нѣкакви си черно-халатници, а така сѫщо и хора съ кози крачка; тамъ спѣли по половинъ година. При Пермъ живѣяли едноокитѣ *Аримасни*, които крадѣли злато отъ «грифитѣ», чудовища що имали глава и крила орли съ левски трупъ. А още по-далечъ на сѣверъ живѣяли блаженитѣ *Хиперборeи*, които били вѣчно честити, невинни, озарени отъ лучитѣ на Аполлона. На истокъ отъ скититѣ, между Танаисъ, *Ра* (Волга) и Кавказъ, живѣялируситѣ *Сармати*, на които женитѣ така храбро воювали, щото гърцитѣ тѣхъ считахѫ за баснословнитѣ Амазонки. Тѣ сѫ прадѣдитѣ на литовско-славянското племе, което послѣ истласка скититѣ, тъй щото римлянетѣ (ок. 100 пр. Хр.) вече наричахѫ Сарматия— *цѣла Скития*.

§ 74. **Перситѣ въ Европа и Кирена.** Около 500 пр. Хр. Дарий потегли въ Скития съ 700-хилядна армия. Йонийскитѣ гръци го съпровождахѫ на 600 кораба и му построихѫ мостове прѣзъ *Тракийския Босфоръ* (Царигр. протокъ) и на Дунавъ; тѣмъ бѣ порѫчано да пазѭтъ тѣзи мостове, докато се завърнѫтъ персиитѣ. Скититѣ се рѣшихѫ да завлѣкѫтъ врагътъ въ вѫтрѣшностьта на степитѣ, като истрѣбявахѫ подирѣ си запаситѣ и като засипвахѫ кладенцитѣ. Прѣслѣдвайки ги Дарий изминѫ до 2 х. км. по пустиння земя, като достигнѫлъ до Воронежъ и Волга. Най-послѣ той разбра, че може да се спаси, само, ако отстѫпи; ала сега пъкъ скититѣ започнѫхѫ да нападатъ на отдѣлни отреди отъ изморенята му войска. А въ това врѣме при Дунавъ се съвѣщавахѫ йонийскитѣ тирани (князе), що пазѣхѫ мостътъ. Владѣтельтъ на *Тракийски Херсонесъ* при *Хеллеспонтъ* (Дарданелитѣ), благороднийтъ атинянинъ *Милтиадъ* настояваше да разрушѫтъ мостътъ, за да погубѭтъ Дария и съ това да освободѭтъ малоазийскитѣ гръци отъ персийското иго. Ала користолюбивийтъ *Хистией* милетски напомни на другаритѣ си, че всички тѣ сѫ тирани само по милостьта на Дария, безъ когото гръцкитѣ градове веднага ще ги свалѭтъ и ще се прѣобърнѫтъ на републики. Хистией възтържествува и Дарий бѣ спасенъ. Царьтъ достойно възнагради тоя тиранинъ. Като се побоя отъ влиянието, което имаше Хистией между гръцитѣ, той го повика въ Суза и го задържа тамъ безотлѫчно, като приятель. Този почетенъ плѣнъ доведе тиранинътъ до отчаяние (§ 104). По всичко се вижда, че при Дария Истокъ вече начева да се сблъсква съ Европа. При двора на азиатския деспотъ се мѣркатъ и гръцки лица. Йонийцитѣ правѭтъ мостъ за Дария; Кариецътъ *Скилаксъ* прѣдприема, по негова заповѣдь, пѫтешествие отъ Кашмиръ до Суезъ; другъ гръкъ го излѣкува отъ болесть и води една експедиция въ Гърция и Италия, която е натоварена така сѫщо да направи изслѣдвания. Въ сѫщото врѣме ония персийски войски, които останѫхѫ задъ *Пропонтида* (Мраморно море) подиръ скитския походъ, покоряватъ *Тракия* и вематъ данъкъ отъ Македонския царь. Персийцитѣ се появяватъ и въ гръцкитѣ колонии отвъдъ Египетъ. Тѣ се въсползувахѫ отъ вълненията въ *Кирена* и *Барка,* дѣто народътъ бѣше убилъ свойтъ царь; майката на погинѫлия царь повика на помощь египетскийтъ сатрапъ, който съ измама завладѣ и двѣтѣ страни. Много тамкашни гръци бѣхѫ прѣселени въ Бактрия. Такъва ужасъ обхванѫ цѣлата сѣверна часть на Африка, че дори отдалеченийтъ *Картагенъ* прати данъкъ

въ Суза. По тоя начинъ, както отъ крайния сѣверъ, така и отъ къмъ югъ, се опълчвахѫ азиатски пълчища върху младата цивилизация на Европа, и именно на Гърция. Съ това се свършва историята на стария Истокъ; тя става *епизодъ* (откѫслекъ) *отъ историята на Гърция и Римъ.*

§ 75. **Значението на Мидийцитѣ и Персийцитѣ.** Историческото значение на *Мидийцитѣ* е нищожно. Тѣ ни прѣдставятъ само любопитенъ примѣръ на арийски народъ много смѣсенъ съ туранци. Мидийцитѣ успѣхѫ само да образуватъ държава и да свъргнѫтъ чуждото иго; слѣдъ това тѣ се подчинихѫ подъ влиянието на деспотизма на унищожената отъ тѣхъ Нинивия. Ако би тѣ живѣли по-дълго, би се повторила ассирийската история. Много по-важно е значението на *персийцитѣ*. Слѣдъ индийцитѣ тѣ сѫ вторийтъ чистокръвенъ арийски народъ. Тия два родствени народа се различаватъ по характеръ: индийцитѣ сѫ народъ миренъ, персийцитѣ сѫ *завоеватели.* Въ Индия ако и да имаше деспотизмъ, свойственъ изобщо на Източнитѣ народи, ала той бѣше теократически; а перситѣ си усвоихѫ сѫщинскийтъ *източенъ деспотизмъ* на Ассирия: въ Прѣдня Азия всичкитѣ народи ставахѫ завоеватели. Ала въ всичко друго персийцитѣ приличатъ на индийцитѣ. Тѣ сѫ даровитъ народъ съ разнострании широки стремления, съ *задатъци отъ идеална култура.* Маздеизмътъ е идеална религия, на която малко оставаше да стигне монотеизмътъ. Неговото нравствено учение, което е високо и великодушно, наумѣва буддизмътъ. То се олицетвори въ симпатичната личность на Кира — геройтъ на персийскитѣ народни прѣдания. Хуманно и умно постѫпвахѫ персийцитѣ съ покоренитѣ народи: тѣ се ползувахѫ отъ силитѣ имъ, като имъ щадѣхѫ понятията и навицитѣ; въ дивитѣ мѣста тѣ построявахѫ градове, копаяхѫ канали, прѣкарвахѫ пѫтища. Персийцитѣ първи въ Азия създадохѫ *правителствена система* или организация и свързанитѣ съ нея *пощи.* Освѣнъ това, персийцитѣ показахѫ художественъ талантъ въ най-кратко врѣме; а пъкъ морскитѣ експедиции, прѣдизвикани отъ любознателенъ духъ, и привличаньето на свѣдущи гръци свидѣтелствуватъ за тѣхнитѣ научни стремления. Ала надъ всичко отгорѣ личи основната азиатска черта— застойтъ, бързото уморявание, подъ влияние на могѫществената природа. Подиръ Дария персийцитѣ не създадохѫ нищо ново, и държавата имъ се прѣобърнѫ въ жалко придворно управление. Тя бърже се разлагаше сама отъ себе си, та гнилийтъ този колоссъ рухнѫ при сблъскванието съ мъничката Гърция, която прѣдставяше европейската цивилизация.

§ 76. Значението на Стария Истокъ. Историята на стария Истокъ се касае до всичкитѣ части на человѣчеството. Отъ нея се вижда, че първобитната *черна* раса още не бѣ успѣла нищо да изработи, когато се замѣни съ желтата. *Туранцитѣ* вече създадохѫ много (дори писменнитѣ знаци) нѣща, които послужихѫ като основенъ влогъ въ цивилизацията; ала тѣ отколѣ се спрѣхѫ въ развитието си, като запазихѫ обаче способностьта да въсприематъ чужда култура, както напр. Япония. Слѣдъ това старийтъ Истокъ обнема по-голѣмата часть отъ бѣлата раса, въ която се сърѣдоточава историческийтъ прогрессъ. На първъ редъ дохождатъ *кушититѣ,* вторитѣ пионери на цивилизацията, които на много мѣста по-рано отъ всички други наченахѫ да се борятъ съ природата и невѣжеството и по-рано отъ всички други се оттеглихѫ отъ историческото поприще. Културата на *семититѣ*, които всички влизатъ въ историята на стария Истокъ, съ исключение на арабитѣ, се състоеше въ развитие на турански и кушитски основи: сами тѣ не прибавихѫ много нови работи. *Арийцитѣ*, които само отчасти влизатъ въ историята на Истокъ, наслѣдихѫ културата на семититѣ и кушититѣ. Поради късото врѣме, което проживѣхѫ, тѣ не можихѫ да обогатятъ значително полученото отъ други наслѣдство. Ала тѣ показахѫ *задатъци отъ най-силни дарби,* отъ гъвкавъ умъ. У тѣхъ личатъ *разнообразни идеални* стремления, което съставя главнийтъ лостъ на развитието и сольта на цивилизацията: арийцитѣ сѫ племе по прѣимущество *прогрессивно* (въвед. § 3). Колкото повече науката се запознава съ старата история, толкова повече Истокъ възбужда уважение. Безъ историята на Истокъ не може да се разбере по-нататъшната сѫдба на человѣчеството. *Цивилизацията на Истокъ* е *майка на европейската цивилизация.* Истокъ ни даде бронзовийтъ вѣкъ и началото на желѣзния, заедно съ множество дреболии отъ материалната култура. Отъ Истокъ получихме ний еднобожието, любовьта къмъ ближния, обредитѣ и митологическитѣ образи: тамъ е началото на епоса, на приказката и баснята, на химната и драмата, на философията въ разни направления (отъ индийцитѣ), на писменнитѣ знаци и граматиката, на цифритѣ и математиката, на гръцкото ваяние и архитектурата; тамъ намѣрваме първитѣ образци отъ формитѣ на общежитието — теокрация, монархия и република, аристокрация и демокрация. Самитѣ ний сме прѣселенци сѐ отъ тамъ. Обаче ослѣпителната картина на първитѣ успѣхи на человѣчеството е мрачно засѣнчена, особено като се вземе прѣдъ видъ какъ уморително — дълго се е създавала тя.

Въ стария Истокъ господствува печално *еднообразие:* животътъ мѣза на обредъ, на надута процессия, която не отстжпва отъ найстаритѣ правила, както художникътъ не отстжпваше отъ жръческитѣ оригинали. На всѣкждѣ се виждатъ типове, народи, племена и раси, а *нѣма* обществени расчленения, кржгове и *личности.* Тука всичко е натрупано въ *голѣми размѣри,* безъ да дава просторъ на дребната игра на живота, на частнитѣ сили. Споредъ това навсѣкждѣ, а особено въ политическия животъ, слѣдъ поразителния полѣтъ на гения, се вижда *застой,* край на развитието, което Европа не познава. А за това на всѣкждѣ има безропотно *робство* отъ една страна, и бѣснувание на кръвожадната власть— отъ друга. Източнитѣ земи и сега се отличаватъ съ подобни черти, които ги правжтъ чужди за европейцитѣ, макаръ че тамъ има много родствени намъ народи. Главната причина, за дѣто първата школа на человѣчеството е запустѣла, не е въ самитѣ хора, които съставятъ единъ родъ човѣшки, а въ *природата* на Азия и Африка, която, освѣнъ това, въ тѣхъ врѣмена имаше още напълно запазени дѣвствени сили: тя бѣше първийтъ тиранинъ на човѣка; ту го изнуряваше съ мъртвитѣ си пустини, ту го приспиваше съ изнѣживающъ роскошъ. Обаче има сила, която е по-голѣма отъ природата — тя е *врѣмето.* Първийтъ пжтникъ всѣки пжть върви потрудно, уморително, отколкото тия, които вървжтъ по неговитѣ слѣди.

Б) ГРЪЦИЯ.

I. Героитѣ и прѣселенията. 1500—850.

§ 77. **Природата на Гърция.** Гърцитѣ наричахѫ земята си *Еллада*. Тя е една отъ най-малкитѣ земи въ Европа (480 км. дължина и 320 км. широчина). Еллада прѣдставя, като че ли единъ голѣмъ носъ, образуванъ отъ клоноветѣ на источнитѣ Алпи. Главниятъ отъ тѣзи клопове, *Пиндъ*, се простира на югъ между Епиръ и Тесалия, които съставяхѫ *сѣверна* Еллада. *Епиръ* е дива страна съ скалисти брѣгове и непристѫпни клисури. Епиротитѣ винаги сѫ запазвали първобитната си грубость и патриархална власть; останалитѣ гърци ги считахѫ «варвари», т. е. чуждо племе. А между това Епиръ е люлка на гръцкия народъ. Тукъ живѣеше най-стариятъ отъ гръцкитѣ народи — «греци», съ името на които римлянетѣ нарекохѫ всичкитѣ жители на полуострова, които сами себе си наричахѫ *еллини*. Тукъ (при Янина), въ *Додона*, се намѣрваше най-стариятъ гръцки «оракулъ» или прорицалище, заобиколено съ дѫбове, които бѣхѫ посветени на Зевса и на Диона. *Тесалия* е котловина, въ която може да се проникне отъ къмъ сѣверъ само прѣзъ малката долина *Темпе* при устието на рѣчицата *Пеней*, а отъ къмъ югъ прѣзъ *Термопилитѣ* (топлитѣ врата) — тѣсенъ, само за една талига, проходъ, който се намѣрва между скали и брѣгътъ, дѣто и сега тече горещъ сѣренъ изворъ. Въ Тесалия се славѣше старата планина *Олимпъ* като жилище на всички богове. Тая страна бѣше покрита съ тучни ливади, по които пасѣхѫ стада отъ най-добритѣ въ Гърция коне. Тесалийцитѣ бѣхѫ по-цивилизовани отъ епиротитѣ: тѣ имахѫ много «ларисси» (твърдини). Ала и тѣ бѣхѫ по прѣимущество груби овчари и конници. Къмъ тѣхъ се отнасятъ приказкитѣ за *центавритѣ*, които били свирѣпи полу хора, полу-коне. Еллинитѣ считахѫ тесалийцитѣ за полу-варвари. За сѫщинска Еллада се считахѫ срѣдня и южна Гърция, които се отдѣляхѫ една отъ друга чрѣзъ *Истмъ* —толкова тѣсенъ провлакъ (ок. 5 км.), че отъ високитѣ му мѣста се виждатъ двата залива — Коринтски и Сароничeски (сега вече прокопанъ). Срѣдня Гърция е повече прорѣзана съ планини, откол-

кото сѣверна. Главнитѣ планини въ срѣдня Гръция *Парнасъ* и *Хеликонъ* бѣхѫ сѫщо такива светини, както и Олимпъ. За свещени се считахѫ и околнитѣ земи — *Беоция*, а особено *Фокида*, въ която се намѣрваше оракулътъ на Аполлона въ *Делфи*. Тия земи бѣхѫ най-стари центрове на гръцката цивилизация, а особено Беоция съ нейната седмивратна *Тива*. По-на западъ прѣобладавахѫ бѣдность и невѣжество: жителитѣ на Дорида, *Локрида*, а особено на *Етолия* и *Акарнания* се считахѫ за варвари. Ала затова на истокъ отъ Беоция лежеше центрътъ на гръцката култура, *Аттика* — малка земя (100 км. дължина, 50 шир.) покрита съ скали, които се завръшватъ съ носа Суний и планината Лаврионъ, що имаше изобилно сребро Въ тази бесплодна земя има само двѣ долини, които сѫ покрити съ ниви, маслини и пчелници — *Елевзисъ* и *Маратонъ* Въ Аттика имаше само единъ градъ — *Атина*, който лежеше на 7 км. разстояние отъ три прѣкрасни пристанища, що побирахѫ до 500 кораба. Бесплодието на Аттика се възнаграждаваше отъ плодородието на най-ближнитѣ острови: *Саламинъ* и *Егина* бѣхѫ покрити съ маслиневи плантации, смоковници и роскошни ниви; *Евбея* бѣше цѣлата сочна и ароматична ливада и служеше за житница на Атина. До Аттика се допираше Мегарида, въ която имаше само единъ градъ *Мегара*; ала този градъ притежаваше хубави пристанища, бѣше богатъ, славѣше се съ търговия и просвѣщение. Източната часть на срѣдня Гръция се отличаваше съ морски характеръ и съ развита търговия и напрѣднѫло просвѣщение благодарение на *Егейско* море (Архипелагъ), което прѣдставя дълга брѣгова линия, т. е. кривулчести брѣгове, които сѫ изрѣзани съ много заливи, бухти и пристанища. Това море свързваше срѣдня Гръция съ Истокъ посрѣдствомъ много острови, които образувахѫ двѣ групи — *Цикладскитѣ* (тѣ съставятъ «циклъ», крѫгъ, въ центра на който се намѣрва свещений о. Делосъ) и *Спорадскитѣ* (расхвърлени). Островъ *Критъ* (Кандия) служеше за станция по пѫтя отъ Атина за Кирена. Южна гръция, или *Пелопонесъ* (Морея) се отличаваше съ материковъ характеръ Тука брѣговата линия е по-кратка: главното море, *Йоническото*, прѣдставя малко завои и острови (Закинтъ, Корцира и др.). Въ Пелопонесъ нѣма нито толкова много, нито толкова високи планини: планинитѣ оставяхѫ просторъ за по-значителни рѣки (Пеней, Алфей, Евротъ) и плодородни равнини. Жителитѣ на Пелопонесъ се отличавахѫ съ воинственость, която е свойствена на материковитѣ страни, и съ кул-

туровѣ застой, който съхраняваха заветността. За центръ на Пелопонесъ служи *Аркадия*: тая «гръцка Швейцария», ако и да имаше много градчета (Мантинея, Тегея и др.), бѣше до толкова затворена, че аркадцитѣ се считаха за типъ отъ «овчери». Отъ Аркадия на югъ се простираше главната планинска верига *Тайгетъ*, която се завършваше съ носа *Тенаръ* (Матапанъ) и която раздѣляше една отъ друга двѣ отъ най-голѣмитѣ области на полуострова — Лакония и Месения. *Лакония* или *Лакедемонъ* се казва широката долина на Евротъ, по която се намѣрвать плодородни нивя и сочни ливади, групи отъ платаноси и лаври, нъ е сурова: брѣговетѣ на Евротъ бѣха покрити съ тръстика, въ която се хранѣха диви лебеди и кречки; Тайгетъ, който бѣше токоречи винаги покритъ съ снѣгъ, бѣ пъленъ съ мрачни клисури — свърталище на диви звѣрове. Въ Лакония нѣмаше много градове (Хелосъ, Селласия), ала и тѣ, като *Спарта*, бѣха голѣми села. *Месения* се славѣше съ такова плодородие, че дори възбуждаше завистьта на лакедемонцитѣ: тя бѣше житница на Гърция. Въ Месения имаше стари градове: *Месена* при подножието на Итоме, планинската *Ира*, приморскийтъ *Пилосъ* и др. По плодородие съ Месения можеше да съперничи само *Елида*, която се ползуваше съ вѣченъ миръ, като свещена страна, поради храмътъ въ *Олимпия*. Ала културно значение имахѫ не западнитѣ, а източнитѣ области — *Арголида* и *Коринтия*, макаръ че тѣ бѣхѫ малки и безплодни страни. Подъ влиянието на истокъ Арголида бѣше най-старийтъ центръ на гръцката култура, споредъ както се доказва отъ градоветѣ *Аргосъ*, *Микени*, *Тиринтъ*, *Сикионъ*, *Немея*. Коринтия, която завземаше Истмъ (провлака), си запази търговското и културно значение до края на гръцката история, която се и завръшва съ паданието на Коринтъ. Западната съсѣдка на Коринтия *Ахаия* имà кратковрѣменно значение само при паданието на Гърция, макаръ че тя се простираше по брѣга на Коринтския заливъ и прѣдставяше съюзъ отъ 12 града (Егионъ, Патри и др.). Ахаия страдаше отъ бури, землетресения и отъ нахлувания на етолийцитѣ. — Въ природата на Гърция най-важни сѫ развитието на *брѣговата линия* и стройтъ на *планинистата повръхнина*, отъ които зависѭтъ отъ една страна високото културно развитие на елинитѣ, а отъ друга — распокѫсванието на народа на дребни враждующи помежду си градове — държави. Послѣ, важни сѫ така сѫщо *осѣдлостьта* и *разнообразието на почвата*. Планинитѣ, които завзематъ $^{9}/_{10}$ отъ

ваше надъ послѣдния: въ него се помѣщавахѫ градскитѣ светини, съкровището и правителственитѣ учрѣждения. Къмъ края на героическия периодъ ахейцитѣ вече образувахѫ нѣколко царства, особено на ЮИ-та частъ отъ Пелопонесъ, дѣто ставахѫ главнитѣ сблъсквания съ финикийцитѣ. Тукъ бѣше центрътъ на ахейцитѣ—царскийтъ домъ на *Атридитѣ* — потомци на Пелопсова синъ *Атрея.* Тѣ бѣхѫ два брата: *Агамемнонъ,* който се считаше за най-доблестния герой и като че ливаждъ на всички еллини, царуваше въ Микени, а *Менелай* съ *Елена,* първата хубавица на свѣта, царуваше въ Спарта. Столицата на Атридитѣ *Микени,* бѣше най-хубавийтъ градъ въ Гърция. Нейнийтъ акрополъ бѣше изграденъ на половина отъ издѣлани квадратни камъни. Входътъ му бѣше украсенъ съ изображението на два лева, които отчасти сѫ се съхранили до наше врѣме: *Левскитѣ врата* сѫ най-старийтъ паметникъ отъ гръцката скулптура. Запазили сѫ се и стѣнитѣ на кръглото подземно съкровище на Атридитѣ, които отвѫтрѣ бѣхѫ украсени съ мѣдна обшивка; до съкровището се допираше и не добрѣ изсѣчена въ скала гробница. Атридитѣ вече бѣхѫ начеяѫли да покоряватъ островитѣ на Егейско море и се приближихѫ до Мала Азия. Въ това врѣме въ блестящата Троя, въ Мала Азия, царуваше *Приамъ,* който бѣше покорилъ половината отъ Мала Азия. Разбогатѣлитѣ троянци се бѣхѫ завзели съ мореплавание; синоветѣ на тѣхния царь се бѣхѫ обърнѫли въ морски разбойници. Приамовътъ синъ *Парисъ* вече бѣше се промъкнѫлъ въ Спарта: той ѭ ограби и взема въ плѣнъ Елена, което и послужи за поводъ на Троянската война. Тази война бѣ единъ отъ тритѣ главни героически подвизи на еллинитѣ, за които расказватъ гръцкитѣ прѣдания. Въ прѣданията редомъ съ митологическитѣ измислици и рицарския романтизмъ има и зрънце истина, която е толкова по-достовѣрна, колкото е по-новъ расказътъ. Прѣданията по нѣкога събиратъ героитѣ отъ цѣла Гърция за показъ на *национално чувство;* поради това всичкитѣ гръцки народи много тачахѫ прѣданията. Най-старийтъ и баснословенъ подвигъ на всички еллини бѣше *походътъ на Аргонавтитѣ,* въ който се споменуватъ и Колхида, и Африка. Въ тоя расказъ се е отразило въспоминание за началото на мореплаванието у пелазгитѣ, за което споменуватъ египетскитѣ паметници около 1400 г. (§§ 12, 68). Малко по-късно пада *походътъ на седемьтѣ противъ Тива,* който означава борбата на еллинитѣ съ финикийскитѣ Кадмовци (§ 31). Третийтъ общееллински подвигъ бѣше *Троянската война,* която е въспѣта въ Хомеровата Илиада. Троя паднѫ тепърва подиръ 10-

годишна обсада (ок. 1200 г.). Основата на това събитие е чисто историческа: неотколѣ Шлимань намѣри остаткитѣ на Троя въ могилитѣ при градеца *Хиссарлъкъ*.

§ 80. **Епоха на прѣселванията. Нахлуване на дорийцитѣ въ Пелопонесъ. Колонии.** Слѣдъ Троянската война се прѣкратяватъ героическитѣ подвизи; ала врѣмето бѣше още пълно съ тревоги и отчасти баснословно. Тогава ставахѫ голѣми прѣмѣствания на еллинскитѣ народи, тъй щото това врѣме може да се нарече *епоха на прѣселяванията* (1200—850). Тя се начева съ връщанието отъ Троя на останѫлитѣ живи герои, мѫчителнитѣ скитания на които сѫ описани въ расказитѣ на Хомеровата *Одиссея*. Тѣ трѣбваше да си възвръщатъ забравенитѣ права. Агамемнонъ погинѫ отъ коварството на собствената си жена; ала неговътъ синъ *Орестъ* отмъсти за смъртьта на баща си и възстанови въ Микени блестящето царство на Атридитѣ. Слѣдъ смъртьта на Менелая, който честито прѣкаралъ днитѣ си въ своята родина заедно съ възвърнѫлата се Елена, той дори присъедини и Спарта. Въ мессенския Пилосъ мирно царувахѫ потомцитѣ на най-старията отъ героитѣ на Троянската война *Нестора*. По-нататакъ на сѣверъ спокойно си живѣяхѫ потомцитѣ на пелазгитѣ—ионийцитѣ и еолийцитѣ. Въ Аттика у ионийцитѣ се утвърди силенъ царски родъ, който водѣше потеклото си отъ героя *Тезея;* той построилъ на една планина крѣпкийтъ Акрополъ *Кекропия,* та отъ тука владичествувалъ надъ долината, която вече билъ прѣвърнѫлъ въ свое малко царство. На крайния сѣверъ, при Олимпъ, живѣяхѫ грубитѣ, нъ мѫжествени планинци *дорийцитѣ,* които се распадахѫ на родове. Тѣ развалихѫ спокойствието на Гърция ок. 1100 г. Притѣснени отъ сѣвернитѣ варвари тѣ се устремихѫ на югъ. Една часть отъ тѣхъ се спрѣ въ Дорида, ала главната имъ масса, като остави на страна силната Аттика, наводни Пелопонесъ. Тъй като по прѣдание, тѣ били прѣдвождани отъ *Хераклидитѣ,* отъ родоначалника на които Херакла (§ 83) ахейцитѣ били отнели аргосскийтъ тронъ, *прѣселванието на дорийцитѣ въ Пелопонесъ* наричахѫ още «възвръщание на хараклидитѣ». Дорийцитѣ разрушихѫ ахейскитѣ царства и завзехѫ Мессения, Лакония и Арголида. Ахейцитѣ отчасти имъ се покорихѫ, отчасти избѣгахѫ въ *Ахаия,* като истикахѫ отъ тукъ ионийцитѣ въ Аттика. Дорийцитѣ се били повърнѫли дори задъ Истмъ, ала царьтъ на Аттика *Кодръ* ги отблъснѫлъ, като пожъртвувалъ самаго себе си. Прѣселванието на дорийцитѣ произведе разстройство токоречи въ цѣла Гърция, което

дълго врѣме не можи да се уталожи. Еллинетѣ не само че се мѣстѣхѫ вѫтрѣ въ Гръция, ала излѣзохѫ и отъ вънъ прѣдѣлитѣ ѝ: тогава се основахѫ *най-старитѣ* имъ *колонии*. Много отъ напрѣшнитѣ жители на Еллада не искахѫ да се покорѭтъ на пришелцитѣ; та и самитѣ дорийци не можахѫ всички да се поберѫтъ въ Пелопонесъ. Прѣселенцитѣ заминавахѫ отчасти на островитѣ, а повече на познатитѣ тѣмъ малоазийски брѣгове. Еолийцитѣ заедно съ остатъци отъ ахейцитѣ завзехѫ Мизия и Троада, нарекохѫ ѭ *Еолия* и построихѫ много градове (Куми и др.); тѣмъ принадлежахѫ така сѫщо и островитѣ *Лесбосъ* и *Тенедосъ*. По-на югъ отъ еолийцитѣ ионийцитѣ заселихѫ *Иония* съ блестящитѣ ѝ градове *Милетъ, Ефесъ*, *Фокея* и др.; тѣ тъй сѫщо заселихѫ и островитѣ *Хиосъ, Самосъ* и *Цикладскитѣ*. Още по-на югъ се образува *Дорида* съ градоветѣ *Халикарнасъ* и *Книдъ;* дорийцитѣ завзехѫ така сѫщо и островитѣ *Косъ, Родосъ* и дори отнехѫ отъ финикийцитѣ *Критъ*, а по-послѣ основахѫ *Кирена.*

§ 81. **Еллинскийтъ типъ.** Напоконъ всичко се уталожи въ Гръция къмъ 850 г., отъ когато се начева по-достовѣрна история. Прѣзъ обширния първъ периодъ отъ своята история (1500—850) еллинетѣ достигнѫхѫ значителенъ напрѣдъкъ. Къмъ края на този периодъ вече се установи *еллинизмътъ*, т. е. главнитѣ черти съ които винѫги се отличаваше отпослѣ гръцкийтъ животъ. Имаше двѣ главни народности — *дорийци* (тѣхни центрове бѣхѫ Аргосъ, Спарта и Критъ) и *ионийци* (Аттика, о. Делосъ, Милетъ и Ефесъ). Еолийцитѣ бѣхѫ смѣсица отъ разни по-стари народчета и не играхѫ важна роля въ историята; къмъ тѣхъ се отнасяхѫ, освѣнъ еолийцитѣ отъ Мала Азия, беотийцитѣ, етолийцитѣ, елидцитѣ, аркадцитѣ и отчасти тессалийцитѣ и епиротитѣ. Разликата между тѣзи народности се изражаваше въ *диалектитѣ* (нарѣчията) на гръцкия езикъ; тежкийтъ еолийски диалектъ бѣше прѣживѣлица отъ дълбока старина; близкийтъ до него дорически се отличаваше съ грубость и вкаменѣлость; а ионическийтъ се славѣше съ младата си гъвкавость, мекость, богатство на форми и на звуци. Дорийцитѣ и ионийцитѣ създавахѫ различни култури и враждебни една на друга държави. При все това еллинетѣ съставяхѫ единъ националенъ типъ, който бѣше формиранъ вече въ 8-й вѣкъ. Физически еллинътъ бѣше образецъ на *арийската хубость,* т. е. имаше правилни черти на лицето и съразмѣрни части на тѣлото. Еллинътъ обръщаше голѣмо внимание на тѣлото си, той го възпитваше. Той на всичко гледаше отъ *пластическо* гледище (ваятелско), т. е.

цѣнѣше испъкнѫлостьта, релиефностьта на формата. Еллинътъ се отличаваше съ необикновена въсприемчивость, блестяща фантазия и гъвкавъ умъ. Ала крайната подвижность го довеждаше до страстность: той не правѣше разборъ въ срѣдствата за да достигне своитѣ цѣли, увличаше се отъ дребнава партизанска борба, бѣше жестокъ въ войнитѣ и крайне сприхнѫтъ; неговата гордость се измѣняше въ противно самовеличание. Еллинътъ бѣше *художникъ* по прѣимущество. Той се стремѣше къмъ *хармония*, или къмъ равновѣсие между идеалнитѣ и материалнитѣ си потрѣбности, та не приличаше нито на аскета — индиецъ, нито на материалиста — купшитъ. Въ неговата религия нѣмаше противоположность между природата и човѣка, между тѣлото и духа. Еллинътъ не трепперѣше прѣдъ боговетѣ, а живѣеше съ тѣхъ, като съ скѫпи идеали. Той винѫги почиташе за своя рѫководителка въ живота *Софросина* — изящната хармонична мѣра въ всичко. Еллинътъ напълни героическийтъ периодъ съ *митове*, или «расказн,» и у никой народъ митологията не е била така богата и поетична; а въ историческата епоха еллинътъ украшаваше животътъ си съ изящнитѣ произведения на искуствата и литературата. За главенъ изворъ на тѣзи произведения служеше гръцката митология, която и до сега не е изгубила образователното си значение въ искуството и въспитанието.

§ 82. **Митология.** Най-стари свѣдѣния за гръцката митология ни доставя Илиадата, която не бѣше само поема и учебникъ, ала служеше и за Библия на еллинитѣ. Нъ тѣ сѫ тамо откѫслечни свѣдѣния; а систематическа митология, имъ *теогония* («происхождение на боговетѣ») състави (ок. 800) поетътъ *Хезиодъ*, който дошълъ, споредъ прѣданието, отъ Мала Азия въ Хеликонъ, дѣто сѫ прѣбивавали Музитѣ. Гръцката митология се разви постъпенно, отчасти подъ източно влияние. Много нови божества се прибавихѫ къмъ пелазгическитѣ Зевсъ и Диона (§ 78). И значението на боговетѣ така сѫщо се измѣняше: отначало тѣ бѣхѫ безличнитѣ сили на природата; послѣ тѣ станѫхѫ етически (въвед. § 8), човѣкообразни сѫщества (антропоморфизмъ, въвед. § 6). *Артемида* прѣдаде значението си, като богиня на луната, — на *Селена*, а тя сама станѫ богиня на строгата нравственность, на дѣвственостьта; *Аполлонъ* отъ богъ на слънцето, какъвто станѫ *Хелиосъ*, се прѣвърнѫ въ богъ на просвѣщението; *Паллада*, богиня на буритѣ и кръвопролитията, станѫ богиня на мѫростьта и на военната политика, а бойовната ѝ роля прѣминѫ у *Ареса*. Всич-

китѣ тия промѣни, прѣврати въ религията се отразихѫ у Хезиода. Споредъ теогонията отначало имало само *Хаосъ* (първобитната безформенна материя), отъ когото излѣзли *Гея* (земята) и *Уранъ* (небето), които пъкъ родили *титанитѣ* и *циклопитѣ* — едно-

Аполлонъ (Фебъ) Белведерски. Въ Ватикана.

окитѣ великани, що ковѣли мълнии въ Етна. Главнийтъ титанъ *Кронъ* убилъ съ сърпъ баща си. Царуваньето на Урана било врѣме, когато се борѣли първобитнитѣ, «титанически» сили на природата. Тогава моретата силно бучахѫ, отъ небето се изливахѫ цѣли потоци, вулканитѣ изригвахѫ. Епохата на Крона била зла-

тоя вѣкъ, спокоенъ и честитъ. Ала Крону се сторило, че дѣцата му ще го погубѭтъ — та почналъ да ги изяжда. Жена му *Рея* спасила най-малкийтъ си синъ *Зевса*, като подала на мѫжа си камъкъ намѣсто дѣтето. Та скрила дѣтенцето на о. Критъ, дѣто го въспитали нимфи. Когато порасналъ Зевсъ, той заставилъ Крона да въскръси прѣглътнатитѣ му братия и начналъ борба съ баща си, страната на когото държали титанитѣ. Той пущалъ върху тѣхъ мълнии отъ Олимпъ, а тѣ хвърляли цѣли планини. Ужасъ обладалъ цѣлата вселенна, и Зевсъ едвамъ-едвамъ можалъ да надвие титанитѣ. Той ги хвърлилъ въ *Тартара*, подземнийтъ свѣтъ. Така се начевало свѣтлото, спокойно царство на Зевса или на *олимпийцитѣ*. Зевсъ заедно съ братята и сестритѣ си избралъ си за резиденция Олимпъ. Обаче синътъ на единъ титанъ *Прометей* можалъ да направи голѣма неприятность на Олимпийцитѣ. Той направилъ отъ земя първийтъ човѣкъ, който билъ грубъ, като звѣрь, защото Зевсъ не искалъ да му даде огъньтъ. Прометей откраднилъ отъ небето една искра, па ѭ донесълъ на хората въ една малка трѫсть. За наказание Зевсъ го приковалъ на Кавказъ и заповѣдалъ на единъ орелъ всѣкидневно да му изкълвава черний дробъ, който нощѣ пакъ израствалъ. Освѣнъ това той испратилъ на Прометеева братъ хубавицата *Пандора* заедно съ нѣкакъвъ подаръкъ въ една голѣма бъчва. Въпрѣки съвѣтитѣ на Прометея, братъ му растворилъ бъчвата, отъ която искокнали всичкитѣ бѣдствия и страдания. Когато затворили похлупката, въ бъчвата не останало нищо друго, освѣнъ Надѣждата. Олимпийцитѣ сѫ сѫщи човѣци, само че по-голѣми и по-хубави. Тѣ се въспитаватъ и живѣѭтъ по човѣшки: обичатъ да пируватъ у своя царь Зевса, като седѭтъ на златни кресла и като вкусватъ нектаръ и амброзия; обичатъ и да се накитѭтъ, особено богинитѣ. Олимпийцитѣ страдатъ като човѣцитѣ, и дори могѫтъ да се раняватъ. Често на Олимпъ боговетѣ се скарватъ и правѭтъ заговори едни противъ други. Отъ тегота боговетѣ слизатъ на земята и правѭтъ грѣхове не по-малко отъ хората. Ала тѣ сѫ могѫществени. Щомъ Зевсъ си потръси косата, цѣлата земя потреперва. Боговетѣ могѫтъ да се прѣобразѭтъ въ всичко, могѫтъ да направѭтъ прѣврати въ вселенната, да пратѭтъ болести. А главно тѣ сѫ безсмъртни, вѣчно млади и честити. Тѣ вѣчно блаженствуватъ и нищо не правѭтъ. Тѣ се боѭтъ само отъ мрачната рожба на Нощьта *Ананка* (сѫдба), която прѣдопрѣдѣля сѫдбата на всѣко създание въ свѣта (римлянетѣ ѭ наричахѫ *фатумъ*; оттукъ произхожда «фа-

тализмъ», вѣра въ прѣдопрѣдѣлението). Имаше 6 чифта олимпийци: *Зевсъ* (римски Юпитеръ) и жена му *Хера* (Юнона), *Аресъ* (Марсъ) и *Афродита* (Венера, § 36), *Посейдонъ* (Нептунъ), богъ на моретата и неговата съперница *Атина-Паллада* (Минерва), *Аполлонъ* (Фебъ) и сестра му *Артемида* (Диана), *Хефестъ* (Вулканъ) и *Хестия* (Веста), *Хермесъ* (Меркурий) и *Деметра* (Церера). Освѣнъ Олимпийцитѣ имаше още около петдесетъ *демони*, или второстъпенни богове — небесни (Музи и др.), водни (Океанъ, нереиди, сирени и др.), земни (Нимфи, Дионисъ или Вакхъ, сатири и др.), подземни (Хадесъ и Персефона, рим. Плутонъ и Прозерпина). Вкратцѣ, гърцитѣ заселихѫ цѣлийтъ свѣтъ съ човѣкообразни сѫщества, които се наваляхѫ въ всѣка вълна, въ всѣко поточе, на всѣко парче земя, на всѣки малъкъ листъ и на всѣко облаче.

§ 83. **Богослужение.** Въ това врѣме употрѣбявахѫ малки *идолчета* отъ дърво, съ дрехи и украшения, подобни на кукли. Пазѣхѫ ги въ малки дървени храмове. Жрѣцъ бѣше бащата на семейството. *Молѣхѫ се* сутрина, слѣдъ обѣдъ и вечеръ съ заучени химни. Този, който се молѣше, се поръсваше съ света вода. Когато се обръщаше къмъ Олимпийцитѣ, той си поднемаше рѫцѣтѣ нагорѣ; кога се обръщаще къмъ подземнитѣ богове, той тропаше съ краката си, допираше рѫцѣтѣ си о земята, простнуваше се на пола. При това прѣгръщахѫ и цѣлувахѫ идолитѣ. Ала *жъртвата* се считаше по-важна отъ молитвата. Отначало принасѣхѫ въ жъртва хора, послѣ животни — волове, козли или овни. За най-важно жъртвоприношение се считаше *хекатомбата* — сто бика наведнѫжъ. Жъртвата окичвахѫ съ вѣнци и ленти, позлатявахѫ ѝ рогата. Въ огъня тургахѫ само коститѣ отъ нозѣтѣ, като ги намазвахѫ съ мась. Месото или изяждахѫ на мѣстото, въ пиршество, или го отнасяхѫ въ кѫщи по части. Богатитѣ жъртви се съпровождахѫ съ тържествени процесии, които се наричахѫ *помпа.* Голѣмо значение имаше и *мантиката* — врачуваньето. Най-многото врачки бѣхѫ стари жени, които живѣяхѫ въ таинствени пещери и се наричахѫ *Сивилли.* Тѣ разгадавахѫ сънища, необикновени явления (неочаквани срѣщи и пр.) и «гласове» — странни звуци, случайни думи. Още по-важно бѣше гаданието, кога се принасяхѫ жъртви, особено по вѫтрѣшноститѣ на жъртвитѣ и по хвърканьето на хищнитѣ птици. Отпослѣ на врачкитѣ съперничахѫ *оракулитѣ,* които бѣхѫ цѣли заведения за прѣдсказвания. Оракулитѣ се намѣрвахѫ при нѣкои храмове и се управлявахѫ отъ проницателни жрѣци. Тоя, който се обръ-

щаше къмъ тѣхъ, турѣхѫ го да спи въ храма върху кожата на принесено въ жъртва животно, за да види свещенъ сънь. Понѣкога го пущахѫ нощѣ въ подземна пещера, дѣто той виждаше приготвени

Хера (Юнона). Статуя отъ епохата на Праксителя. Въ Римъ.

отъ жрецитѣ ужаси. Послѣ най-важни оракули станѫхѫ «словеснитѣ», дѣто гадаяхѫ по изреченията на стари жени, които се унасяхѫ до полуда. Жрѫцитѣ улавяхѫ несвързанитѣ слова на тия стари жени, та съставяхѫ отъ тѣхъ отговори въ стихове. Въ Еллада прѫвъ оракулъ бѣше *Делфийскийтъ* въ Фокида – съ хубавъ храмъ, на който бѣше написано: «познай самаго себе си». Тукъ пророчаше *Пития*. Тя сѣ-

даше върху златенъ триножникъ надъ една пропасть, отъ която се издигахѫ пáри, що омайвахѫ. Жрѫцитѣ се избирахѫ до животъ измежду най-образованитѣ семейства въ града. Нерѣдко тѣхнитѣ прѣдсказвания бѣхѫ умни, хуманни и патриотични. Религията на еллинитѣ допущаше много *герои*. Тѣ сѫ полубогове, произлѣзли отъ бракове между боговетѣ и смъртнитѣ. Героетѣ сѫ надарени съ чудесна сила и висшъ разумъ: нѣкои отъ тѣхъ дори безврѣдно сѫ слазяли въ Тартара. Тѣхнийтъ животъ е редъ отъ благодѣяния. Тѣ разчистватъ дивата природа, истрѣбяватъ чудовища, що ядѫтъ хора, обучаватъ народа на всичко полезно. Ала тѣ бѣхѫ смъртни и дори попадвахѫ въ ада. Малцина измежду тѣхъ се удостоявахѫ да влѣзатъ въ *Елизей*, или «Островитѣ на блаженството», и на такива герои се покланяхѫ като на божество Къмъ главнитѣ герои отнасятъ *Херакла* (рим. Херкулесъ) и *Тезея*, които си приличатъ единъ на другъ. Колкото гръцитѣ повече се развивахѫ, толкова се измѣняваше и тѣхното прѣдставление за тия герои. Синъ на Зевса, Хераклъ отначало билъ небесенъ помощникъ на баща си, гонѣлъ облацитѣ, стрѣлѣлъ нощѣ. Отпослѣ всѣка гръцка община се стараеше да го направи свой герой; въ неговитѣ 12 подвига сѫ се отразили дѣлата токоречи на всичкитѣ герои на Еллада. Най-напрѣдъ Хераклъ имаше значение за творецъ на материалната култура, истрѣбитель на врѣднитѣ природни сили. Сетнѣ, подъ влияние на финикийския Мелкартъ (§ 36), той станѫ пѫтешественикъ и основатель на колонии (Гибралтарскийтъ протокъ се наричаше Херкулесови Стълбове). А още по-късно Хераклъ станѫ идеалъ на трудъ, на благородна настойчивость, на побѣда надъ самаго себе си. Както Хераклъ отначало бѣше герой на ахейцитѣ отъ Аргосъ, така неговътъ двойникъ Тезей принадлежеше прѣимуществено на йонийцитѣ отъ Аттика, у които той основа атинското царство. Въ по-сетнѣшнитѣ врѣмена тия двама герои се почитахѫ по цѣла Еллада, тъй като въ тѣхъ поетически сѫ изобразени най-добритѣ свойства на еллинизма. Останѫлитѣ герои имахѫ само мѣстно значение. За тѣхъ има много *мѣстни расκази*, особено въ Беоция, Аттика и Арголида.

§ 84. **Чуждото влияние.** Разказитѣ показватъ така сѫщо, че *силно влияние* е *ималъ Истокъ* при зарежданието на еллинската култура. Източната цивилизация е прониквала въ Гръция отначало направо, чрѣзъ финикийцитѣ, а послѣ косвенно, чрѣзъ пелазгитѣ отъ Мала Азия. Финикийцитѣ размѣняхѫ свои и вавилонски стоки за гръцки кожи, вълна и роби и ловѣхѫ пурпурови раковини при Пелопонесъ. Тѣ прѣдадохѫ на еллинитѣ свойтъ начинъ на пи-

санье и вавилонскитѣ мѣрки и теглилки; тѣ ги научиха на мореплаване, архитектура, рударство. Тѣхни слѣди има отражени въ митологията на гърцитѣ и въ разказитѣ на Атина, Тива и Аргосъ.

Хераклъ (Херкулесъ). Въ Неаполъ.

Главна станция на финикийцитѣ, по пѫтя за въ Гърция, бѣше *Критъ*—и, по прѣдание, тукъ Зевсъ е царувалъ редомъ съ Астарта (инакъ *Европа*, дъщеря на единъ сидонски царь) и Молоха или

Минотавра (чудовище, което яло хора). Синъ на Зевса и на Европа, *Минось* основалъ въ Критъ силна държава и далъ мѫдри закони, които прѣминахѫ послѣ въ Спарта. Главнийтъ подвигъ на Тезея било унищожението на Минотавра. Слѣдъ това Астарта се прѣсели въ Гърция подъ името *Афродита*, въ честь на която отъ най-напрѣдъ се извършвахѫ сѫщо такива мръсни праздници, както въ Сидонъ и на Кипръ. Заедно съ неѭ дошълъ и *Мелкартъ* тирски, който се

Венера (Афродита) Милоска. Въ Лувръ.

слѣ съ Херакла, и комуто най-напрѣдъ принасяхѫ сѫщо такива човѣшки жъртви, както на Молоха. Около 1300 въ Тива дошълъ сидонецътъ *Кадмъ*, който търсѣлъ сестра си Европа, що била открадн͡ѫта отъ Зевса; той построилъ крѣпостьта Кадмея, т. е. основалъ

държава. Отъ него произлѣзълъ злочестийтъ царь *Едипъ,* а походътъ на седемьтѣхъ (§ 79) означава възстанието на еллинитѣ противъ финикийското владичество. Въ разказитѣ се загатва и за египетско влияние. *Кекропсъ* построилъ Кекропия и въвелъ поклонението на Атина-Паллада (Нитъ, § 15); отъ него происхождалъ Тезей. Въ Аргосъ дошълъ отъ Ливия *Данай* заедно съ 50-то си дъщери, а слѣдъ него и братъ му *Египетъ* заедно съ 50-то си синове. Потомството на Даная царувало тука (ахейцитѣ се наричахѫ данайци), докато не било отстранено отъ *Пелопидитѣ,* които дошли отъ Фригия. Разказитѣ за Пелопидитѣ въ Гърция и за Хераклидитѣ въ Лидия (§ 66) указватъ на връзката между Еллада и Мала Азия. По прѣдание, така сѫщо и Посейдонъ и Дионисъ дошли отъ Азия. *Артемида* е фригийската Кибела (§ 68), която се славѣше у ионийцитѣ като ефесска богиня. Братътъ на Артемида, *Аполлонъ* дошълъ прѣзъ морето въ Гърция на единъ делфинъ. Най-старото му светилище се намѣрваше на Родосъ; за негово отечество се считаше о. Делосъ дѣто на праздника му се стичахѫ еллинетѣ отъ Мала Азия и отъ устието на Дунавъ до Сицилия.

§ 85. **Битътъ (живѣячка) на еллинитѣ.** Възъ основа на разказитѣ и на Хомера се съставя понятие за бита на гърцитѣ въ първия периодъ на тѣхната история. Камъннийтъ вѣкъ бѣше вече измѣстенъ отъ *бронзовия.* Нравитѣ сѫ още груби: отличаватъ се главно съ воинственность и рицарски духъ; навсѣкѫдѣ междуособия, грабежъ убийства, кръвно отмъщение и скарвания, които се свършватъ съ дуелъ. Ала вече се забѣлѣзватъ слѣди отъ наивна хуманность—гостоприемство, уважение къмъ жената и къмъ херолдитѣ (пратеници), милосърдие къмъ тия, които молѭтъ за прошка, строгость въ семейния животъ. Въ религията се издигнѫ свѣтлийтъ, идеаленъ образъ на Аполлона. Вижда се така сѫщо и влиянието на неговитѣ музи: пѣвци въспѣватъ боговетѣ и героитѣ. Архитектура се съглежда въ направата на твърдинитѣ, гробницитѣ и въ кѫщята съ сводове. Вмѣсто родовата уредба се появява държавна. Имаше много царства, които често се състояхѫ само отъ по една градска община. *Василевсътъ* (царь), който носѣше дългъ скиптръ, бѣше пълководецъ, сѫдия и жрѣцъ. Неговата власть, която се считаше, че происхожда отъ Зевса, бѣше наслѣдствена и слабо ограничена отъ съвѣта на дружината—*вуле,* и отъ народното събрание — *агора,* което служеше само за да се обнародва волята на царя. Дружината или болярѣтѣ владѣѭтъ голѣми стада, земи и голѣми наслѣдствени права; тѣ испълняватъ само воинска повинность. Болярѣтѣ се явяватъ на бой съ колесници, съ

дълги копия и съ шлемъ, като извикватъ враговетѣ си на двубой. Въ мирно врѣме тѣ се занимаватъ съ ловджийство, боричканье и надварванье въ похватность, а повечето пируватъ заобиколени отъ пѣвци, музиканти и танцуующи жени. Тѣ живѣятъ въ обширни чифлици, заградени съ стѣни, като мушиери, запазвайки патриархална простота. Безъ да се гледа, че земледѣлието и винодѣлието сѫ развити, главното богатство сѐ още съставятъ стадата. Дори царетѣ сами се занимаватъ съ дърводѣлство, синоветѣ имъ пасѫтъ ста-

Диана (Артемида). Въ Луврѣ.

да, дъщеритѣ имъ перѫтъ ризи, женитѣ имъ тъкѫтъ и предѫтъ. Тѣхното богатство се състоеше, освѣнъ отъ стада, и отъ *роби*, числото на които особено се умножи подиръ дорийското прѣселение; тѣ се считахѫ за вещь, съ тѣхния трудъ се поминувахѫ господаретѣ имъ, ала съ тѣхъ се отнасяхѫ патриархално, като съ по-млади членове на семейството. Освѣнъ бояретѣ или знатнитѣ, имаше и

свободенъ народъ, ала неговото положение бѣше тежко. Отъ съчинението на селянина *Хезиода* (§ 82) «Работи и дни» се вижда, че селянетѣ сѫ били обиждани отъ знатнитѣ и отъ царетѣ, които тѣ сѫ наричали «вкусители на подаръцитѣ». Мнозина селяне дори нѣмахѫ земя: това сѫ *тетитѣ* (θῆτες), които обработвахѫ нивитѣ на знатнитѣ за храна и облѣкло. Още по лошо бѣше положението на крѣпостнитѣ, каквито имаше много въ Тессалия и Лакония. Срѣдната класса бѣше малко развита. Въ търговията гърцитѣ зависѣхѫ отъ финикийцитѣ, които ги ограбвахѫ, и дори се занимавахѫ съ пиратство. Обаче до края на периода, гърцитѣ имахѫ много кораби съ по 50 весла, а въ градоветѣ се намѣрвахѫ дърводѣлци, ковачи, тъкачи, кожухари, грънчари, орѫжейни мастори, ключари и дори лѣкари. Тогава се появихѫ и зачатъци отъ поезия. Най-напрѣдъ се появихѫ *химни* — тѫжовни пѣсни, въ които се оплакваше смъртьта на Адониса (§ 36) или повѣхванието на природата. Приписвахѫ ги на баснословния *Орфей*, който живѣлъ при Олимпъ и укротявалъ дори звѣроветѣ съ своето пѣние. Кога настанѫ героическото врѣме, бездомнитѣ *рапсоди* наченѫхѫ да ходѭтъ по замъцитѣ, като въспѣвахѫ подвизитѣ на знатнитѣ съ тежки стихове (хекзамерти), които аккомпанирахѫ на китара. Най-напрѣдъ рапсодитѣ въспѣвахѫ кѫси «приключения» на герои, отъ които се образувахѫ послѣ въ Еолида цѣли *епически поеми* — *Илиада* и *Одиссея*. Тъй като главната пѣвча дружина, която се намѣрваше на Хиосъ се наричаше «хомериди», измислихѫ приказката за слѣпия пѣвецъ *Хомеръ*, който ужъ билъ съчинилъ тия поеми. Отпослѣ седемь града спорѣхѫ за честьта да се считатъ отечество на Хомера, комуто дори въздигахѫ храмове. Илиадата и Одиссеята се появихѫ ок. 850 г.; а ги записахѫ подиръ 300 години въ Атина по мисъльта на поета и мѫдреца Солона. Тогава се появи и пародия на Илиадата — забавната *Батрахомиомахия* (война на мишкитѣ съ жебитѣ).

II. Евпатриди и тирани. 850 - 500.

§ 86. **Пелепонесъ въ врѣме на дорийцитѣ.** Тревожната епоха на прѣселенията спрѣ културното развитие на гърцитѣ; ала затова тя помогнѫ за широко *политическо развитие*. Тя направи да пропаднѫтъ старитѣ държавни форми и да се появѭтъ много нови. Въ много мѣста отъ Еллада царетѣ отстѫпихѫ владичеството на аристократитѣ, и наченѫхѫ да се появяватъ законодатели, които опрѣ-

дѣлихѫ новъ строй на живота. Тъй като Пелопонесъ повече отъ другитѣ земи прѣтърпѣ отъ прѣселванията, въ него станѫхѫ главнитѣ събития, съ които се ознаменува началото на новия периодъ отъ грѫцката история. Въ Пелопонесъ имаше много смутове въ продължение на 150 год. слѣдъ нахлуванието на дорийцитѣ (1000—850). Дорийцитѣ трудно можахѫ да се държѫтъ. Сѣверо-западната часть отъ полуострова си бѣ запазила независимостьта. Ахаия бѣше съюзъ отъ 12 ахейски градове — републики. Независимостьта на Елида се пазѣше отъ олимпийския храмъ. Въ Аркадия си останѫ старото население, което постоянно враждуваше съ дорийцитѣ; и тя съставяше съюзъ отъ нѣколко републики. Само на ю-и. дорийцитѣ образувахѫ три държави — *Аргосъ*, *Спарта* и *Мессения,* измежду които Аргосъ имаше първенство; ала тѣ се борѣхѫ помежду си. Въ всѣка отъ тѣхъ ахейцитѣ се борѣхѫ съ завоевателитѣ си. Въ Мессения дори тѣ свъргнѫхѫ родътъ на хераклидитѣ и си основахѫ туземна династия. Срѣдоточие на доризма бѣше само Спарта, ала и тя страдаше отъ вѫтрѣшни вълнения. Дорийцитѣ съставяхѫ тука само висшата класса на обществото и се наричахѫ *спартиати* (ок. 50,000 души). Тѣ имахѫ въ рѫцѣтѣ си властьта и по-голѣмата часть отъ земята. Ахейцитѣ, които се наричахѫ *периеки* (περίοικοι) или «съсѣди», владѣяхѫ малки парчета земя по скалитѣ и населявахѫ градоветѣ, дѣто тѣ се занимавахѫ исключително съ занаяти и търговия. Тѣ давахѫ на спартиатитѣ часть отъ доходитѣ си и испълнявахѫ военна служба подъ тѣхното началство; тѣ се управлявахѫ отъ жестоки *хармости*, които можахѫ дори да наказватъ съ смърть безъ сѫдъ. Ала периекитѣ бѣхѫ лично свободни и дори участвувахѫ въ националнитѣ игри; тѣхното топографическо име — *лакедемонци* — служеше, за да се обозначаватъ официално както тѣ самитѣ, така и спартиатитѣ. Много по-лоша бѣше сѫдбата на *илотитѣ* (εἱλῶται), на ахейскитѣ селяни, които бѣхѫ обърнѫти отъ спартиатитѣ въ роби. Илотитѣ обработвахѫ полетата на спартиатитѣ и изобщо ги издържахѫ, работѣйки като волове, и безъ да се ползуватъ съ никакви права. Тѣхната сѫдба бѣ толкова жестока, щото станѫ пословична. Всѣка зима стотини млади спартиати се занимавахѫ съ *криптия* — шпионство: тѣ подслушвахѫ и колѣхѫ недоволнитѣ илоти. При все това, илотитѣ, които достигахѫ до половина милионъ, често въставахѫ. Вълненията въ Спарта се увеличавахѫ още отъ това, че спартиатитѣ се старахѫ да ослабѭтъ царската власть: тѣ дори установихѫ, щото винѫги да има по *двама царе*, които си съперничествувахѫ помежду си.

§ 87. **Спартанската държава.** Смѫщенията въ Пелопонесъ се прѣкратихѫ, когато Спарта станѫ силна държава благодарение на *Ликурга* (ок. 850), животътъ на когото е окрѫженъ съ разкази: дълго врѣме му въздигахѫ храмове, като на полубогъ. Вѣрно е само, че Ликургъ билъ отъ царски родъ и най-образованиятъ човѣкъ между лакедемонцитѣ: той пѫтува въ просвѣтени страни, особено въ Критъ, дѣто заимствува много отъ своитѣ закони. На връщание Ликургъ се осигури съ съдѣйствието на Питията, която го нарече «повече богъ, отколкото човѣкъ», и прѣобразува Спарта. Той запази двоевластието, ала *ограничи царската власть съ аристокрацията.* За тая цѣль той остави старото родово дѣление на спартиатитѣ на 3 *фили* (φυλαί — колѣна), отъ които всѣка се подраздѣляше по на 10 *оби* (ὠβαί — родове). Старшинитѣ на обитѣ съставяхѫ постояненъ съвѣтъ отъ старци, *герузия* (γερουσία), при царетѣ. На герузията принадлежеше законодателната и сѫдебна власть. Освѣнъ това най-важнитѣ въпроси ги рѣшаваше народното събрание, което се съставяше отъ всички възрастни спартиати, които се събирахѫ на открито и само викахѫ «да» или «не». Царската власть бѣше ограничена отъ петь *ефори,* които се избирахѫ за една година. Ефоритѣ слѣдѣхѫ да се испълняватъ Ликурговитѣ закони, особено отъ страна на царетѣ, които имъ се кълнѣхѫ всѣки мѣсецъ въ вѣрность и имъ се покорявахѫ дори въ домашния си животъ: ефоритѣ не имъ позволявахѫ да се женѭтъ за чужденки, за да не водѭтъ династическа политика опирайки се на чужда помощь. Ефоритѣ сѫпровождахѫ царетѣ дори на бойното поле, и можахѫ да ги арестуватъ, за да ги прѣдставятъ на сѫда на герузията. Ефоритѣ обѣдвахѫ на главното тържище (стъгда), каквото да може всѣки да имъ се оплаче лично. Тѣ давахѫ смѣтка на герузията, която ги строго сѫдѣше. Ефоритѣ пазѣхѫ държавниятъ печатъ, и годината се наричаше по името на първия отъ тѣхъ. Благодарение на тѣзи ограничения царската власть се съхрани въ Спарта, тогава когато на всѣкѫдѣ въ Гърция тя бѣ унищожена. Ликургъ разбираше, че неговитѣ закони ще се испълняватъ само до тогава, до когато между самитѣ спартиати не ще има скарвания и умраза между беднитѣ и богатитѣ. Затова той въведе *равенство въ имуществата,* като раздѣли земята на равни части между 9 х. спартиатски семейства и като имъ запрѣти да ѭ продаватъ и распокѫсватъ. Слѣдъ смъртьта на единъ спартиатъ, неговата земя прѣминува у най-стария му синъ (майоратъ), който се задължаваше да издържа останѫлитѣ братя и сестри. Когато дъще-

ря наслѣдваше бащината си земя, правителството ѭ омѫжваше за нѣкой по-младъ синъ. Всѣки землевладѣлецъ бѣше дълженъ да отиде на война на чело на братята си, които се лишавахѫ отъ земя, и на плотитѣ, които испълнявахѫ черната лагерна работа. Спартиатитѣ бѣхѫ *хоплити*, или тежко-орѫжени, т. е. носѣхѫ щитъ и броня; периекитѣ бѣхѫ по прѣимущество леко-орѫжени.

§ 88. **Битътъ и нравитѣ на спартанцитѣ.** За да могѫтъ спартиатитѣ да издържатъ борбата, както съ угнетенитѣ, така и съ непокоренитѣ още туземци, Ликургъ ги обърнѫ всичкитѣ въ войници и въведе желѣзна дисциплина. Спартанецътъ бѣше *собственость на държавата* отъ самото си раждание. Когато се родѣше дѣте слабо и сакато, хвъргахѫ го въ планинитѣ. Здравото дѣте оставаше при майка си само до 7 години; подиръ го вземахѫ въ правителственото заведение, дѣто го въспитвахѫ за войникъ. Момчетата обучавахѫ на *гимнастика* и на военни упражнения. Тѣ ходѣхѫ боси и токоречи голи; тѣ спѣхѫ на слама или на тръсть, която сами си приготвяхѫ; хранѣхѫ ги малко и лошо. По нѣкога не имъ давахѫ никакъ да ядѫтъ—и тогава имъ заповѣдвахѫ да си открадватъ хлѣбъ, ала искусно; който се улавяше, биваше битъ. Прѫчкитѣ и камшицитѣ изобщо се считахѫ за най-добрата педагогия. Освѣнъ това, за да се приучѫтъ дѣцата къмъ страдания, бияхѫ ги подредъ и правилно, като имъ се запрѣщаваше да плачѫтъ. Нѣмаше никакво умствено въспитание. Развивахѫ само хитростьта, присѫтствие духа и умѣнието на говорѭтъ *лаконически*, т. е. кратко и сполучливо. Отъ искуствата се допущахѫ само музика и кратки пѣсни и танцове, и то защото съ тѣхъ се развиваше воинственийтъ духъ; хороветѣ и хороводитѣ ги приучавахѫ на поредъкъ и маршировка. Възрастнийтъ спартанецъ не бѣше по-свободенъ, отколкото момчетата. Той дори *нѣмаше* свой собственъ, *частенъ животъ*: всичкото му врѣме бѣше заето отъ служба. Спартанецътъ не живѣеше дома си, а на лагеръ, подъ «палатка», въ която се събирахѫ по 15 «другари», които не се раздѣляхѫ и въ врѣме на бой (συσκηνία). Всѣкой отъ другаритѣ даваше осѫдна провизия на готвача, който приготвяше *сисситія* (συσσίτια) — общъ обѣдъ, що се състоеше отъ отвратителна черна чорба и отъ свинско месо пражено въ кръвь. Спартанцитѣ спѣхѫ въ палаткитѣ си; дома си тѣ ходѣхѫ рѣдко, и то тайно. Въ врѣме на походъ тѣ бѣхѫ малко по-свободни, и затова войната бѣше праздникъ за спартанеца. Въ мирно врѣме спартанцитѣ ходѣхѫ облѣчени съ четирѫгъленъ плащъ отъ дебела вълна, обути

въ тежки сандалии (единъ видъ лапчини), съ голѣма тояга въ ржка и съ дълги отраснжли коси. А на война тѣ бѣхж чисти и прѣмѣнени: тѣ носѣхж пурпуръ, коситѣ имъ бѣхж вчесани и украсени съ вѣнецъ, въ ржцѣтѣ имъ блѣщѣхж копие и мечъ. Въ лагера, който биваше винжги добрѣ укрѣпенъ, се раздавахж звуци отъ флейти и се извършвахж жъртвоприношения придружени съ пиянство. Прѣдъ армията, която винжги тръгваше въ походъ при пълнолуние и при благоприятни жъртви, се носѣше свещенъ огънь, както и вети дървени идолчета, които бѣхж хубаво загънжти. Слѣдъ това знаме марширувахж съ музика и страшни пѣсни редове отъ израсли, мускулисти юнаци, които имахж коси като левска грива. Тази армия бѣше непобѣдима. Всѣки войникъ бѣше герой. Страхливецътъ що избѣгваше отъ бойното поле, ставаше по-низъкъ и отъ илота: изгубваше си правата; кога танцувахж или пѣяхж, него турѣхж отдѣлно като да е чумосанъ; той можеше да носи само дрипи; остригвахж му половината глава; никой не говорѣше съ него и не му даваше огънь отъ огнището си. Такъвъ нещастникъ обикновено свършваше съ самоубийство. *Спартанката* се въспитаваше сжщо така. Слабитѣ и грозни момичета хвърляхж въ Тайгетъ. Останжлитѣ се обучавахж на гимнастика, та достигахж да иматъ мжжска сила и похватность. И бракътъ не се считаше частно дѣло, а служба. Правителството опрѣдѣляше кой кога да се жени, и по нѣкога назначаваше дори невѣстата: то можеше да прѣдпише разводъ или многоженство. Спартанката не само, че не отстжпваше на спартанеца въ мжжеството, нъ бѣше и сжщо такава *гражданка* и патриотка. Въ нейнитѣ гжрди тупаше солдатско сърдце: тя се отказваше отъ собствения си синъ, ако бѣше той страхливецъ, а се облачаше празднично, когато дѣцата ѝ умирахж на бойното поле. Затова гордитѣ и честни спартанки се ползувахж съ голѣма почеть. Другитѣ гърци, у които жената бѣше унижена, намѣрвахж, че въ Спарта «женитѣ владѣжтъ».

§ 89. **Значението на Спарта.** Спарта прѣдставя образецъ отъ *исключителна държавна идея.* Нищо не принадлежеше на гражданина, безъ да се исключава и той самъ: всичко бѣше достояние на държавата. Всички еднакво бѣхж слуги на държавата, а поради това и *равни* помежду си въ всичко. Голѣмъ подвигъ е да подчинишъ собственнийтъ си егоизмъ на общото дѣло. Затова намѣрваме въ Спарта трогателни образци отъ патриотизмъ, честность и търпѣние. Ала това се достигаше съ цѣната на много сжществени недостатъци. Така въ Спарта *нѣмаше културно развитие.*

Спартанецътъ бѣше грубъ дори по вънкашность: другитѣ гърци се прѣсмиваха надъ неговитѣ тежки сандалии, надъ неговата тояга и космата глава. Спартанкитѣ, които едва си покриваха желѣзнитѣ мускули съ грубо облекло, се чиняхж на прѣмѣненитѣ атинянки полудиви амазонки. Спартанцитѣ бѣхж мрьсни, пълни съ суевѣрия и прѣдразсждъци, имахж отвращение къмъ мирния трудъ, прѣзирахж искуствата. Ликургъ имъ запрѣти да пишжтъ и да съчиняватъ нови пѣсни; когато се появи седмострунната китара намѣсто на-прѣшната четириструнна, ефоритѣ сжсеахж лишнитѣ струни. Възпитанието на спартанцитѣ се основаваше на пржчката и на отвратителната криптия. Въ Спарта *личностьта* на човѣка бѣше съвсѣмъ *убита*. Спартанецътъ нѣмаше собствени чувства, мисли, дори частенъ животъ. Споредъ това никой не можеше да се отличи нито съ талантъ, нито съ умъ, нито съ образование. Това бѣше такъвъ деспотизмъ, че Ликургъ трѣбваше съ особени закони да принуждава спартанцитѣ къмъ новия животъ. Той не допущаше роскошъ и дори стѣсняваше търговията. Запрѣщаваше се пжтуванието задграница, както и да се приематъ дома чужденци. При все това спартанцитѣ отпослѣ възстанжхж противъ деспотическитѣ закони, които ги обричахж на вѣченъ *застой*. Ала отначало Ликургъ си достигнж цѣльта: грубитѣ, невѣжи, ала воинствени спартанци покорихж Пелопонесъ и за извѣстно врѣме станжхж първа държава въ елинския свѣтъ. Тѣ правѣхж завоевания така сжщо и отъ желание да запазжтъ Ликурговото равенство на имуществата: числото на помладитѣ спартански синове растѣше се повече, та тѣмъ давахж новозавоюванитѣ земи.

§ 90. **Мессенски войни и хегемония на Спарта.** Спартанцитѣ най-трудно можахж да се борятъ съ храбритѣ и благородни мессенци, на които помагахж Аркадия и Аргосъ. Цѣлъ вѣкъ се протакахж (ок. 750—650) двѣ жестоки *мессенски войни*. Мессенцитѣ показахж чудеса отъ храбрость и патриотизмъ и често жестоко разбивахж враговетѣ си, особено отъ такива непристжпни твърдини, като *Итоме*. Най-много се прослави тѣхнийтъ царь *Аристоменъ*, за когото се приказвахж отъ народа много приказки. Той довелъ спартанцитѣ до отчаяние, та тѣ по съвѣта на Питията, прибѣгнжли до нравствено срѣдство — помолили по-образованитѣ отъ тѣхъ атиняне да имъ пратжтъ поетътъ *Тиртея*, който съ своитѣ задушевни пѣсни ободрилъ спартанскитѣ войници. Обаче и съ него дълго врѣме още тѣ не могли да надвиятъ Аристомена, който се скрилъ въ непристжпната крѣпость *Еира*. Са-

мо съ хитрость и прѣдателство могли да го изгонятъ оттамъ. Той се оттеглилъ на Родосъ; сподвижницитѣ му избѣгахѫ въ Италия, дѣто дадохѫ име на старата гръцка колония — *Мессина*. Останѫлитѣ мессенци бѣхѫ обърнѫти въ илоти. «Прививайки се като магарета подъ тежкитѣ товари (казва Тиртей), тѣзи нещастници сѫ принудени да даватъ на господаритѣ си половината жатва. Заедно съ женитѣ си, тѣ трѣбваше по заповѣдь да оплакватъ смъртьта на своитѣ господари». Мессенцитѣ вѣчно ненавиждахѫ своитѣ угнетители. Тѣ винѫги помагахѫ на враговетѣ на Спарта. Когато се изминахѫ много вѣкове, слѣдъ като загинѫ Гръция, тѣ сѐ още пѣяхѫ любимата си пѣсня: «по Стениклярскитѣ полета, па и до самия върхъ на планината Аристоменъ гонѣше лакедемонцитѣ». Подиръ мессенскитѣ войни въ 600—550 г., единъ отъ «седемтѣхъ мѫдреци» *Хилонъ* съ строги постановления разви и утвърди законитѣ на Ликурга — и Спарта станѫ по-силна отъ прѣди. Тя завоюва още много земи и ок. 500 г. вече владѣеше $^2/_3$ отъ Пелопонесъ; а ония земи, които още не бѣхѫ изгубили независимостьта си, до толкова се бояхѫ отъ неѭ, щото напълно се подчинявахѫ на нейнитѣ съвѣти въ политиката и ѝ давахѫ войскитѣ си по първо исканье. По тоя начинъ Спарта спечели първенство въ Пелопонесъ, което еллинитѣ наричахѫ *хегемония* (ἡγεμονία — прѣдводителство). И вънъ отъ прѣдѣлитѣ на полуострова спартанцитѣ се прославихѫ по своята воинственость и патриотизмъ: гръцкитѣ държави тѣмъ давахѫ на сѫдъ своитѣ спрѣчквания; сицилийскитѣ гърци у тѣхъ просѣхѫ помощь противъ картагенянитѣ, а Крезъ и скититѣ — противъ перситѣ. Първенството на спартанцитѣ се основаваше не само върху физическата сила, ала и върху добрѣ прѣсмѣтнѫта политика. Тогава тѣ още не злоупотрѣбявахѫ съ хегемонията си, като се задоволявахѫ съ прѣдсѣдателство въ съюзния съвѣтъ и съ прѣдводителство на съюзнитѣ войски, а главно, тѣ се стараяхѫ на всѣкѫдѣ да *поддържатъ аристокрацията*, противъ която възстанѫ опасенъ врагъ въ лицето на *тиранитѣ*, що заплашвахѫ най-много Спарта въ Пелопонесъ.

§ 91. **Владичество на евпатридитѣ.** Слѣдъ патриархалната монархия отъ героическия периодъ (§ 85) втора политическа форма въ Гръция бѣше владичеството на аристократитѣ, които се наричахѫ тогава *евпатриди* (εὐπατρίδαι), т. е. «благородни». Тѣ происхождахѫ отъ дружината или отъ боляритѣ, които заобикаляхѫ василевса. Като се гордѣяхѫ съ подвизитѣ си, богатството и про-

исхождението си отъ богове и герои, тѣ начен҄ахѫ да се стремѫтъ къмъ власть, когато настанѫхѫ мирни врѣмена подиръ троянската война. Епохата на прѣселенията (§ 80) послужи въ тѣхна полза: прѣвратитѣ отъ тая епоха расклатихѫ властьта на василевситѣ. Тъй като василевситѣ нѣмахѫ безъ дружината материална сила, тѣ постѫпенно исчезнѫхѫ и токоречи безъ кръвопролития. Около 750 г. по цѣла Гърция василевситѣ бѣхѫ замѣстени отъ аристократически републики въ рѫцѣтѣ на евпатридитѣ, съ исключение на Македония и Епиръ, които още живѣяхѫ въ първобитни условия; въ Спарта монархията (по-добрѣ двоевластието) се запази само̀ по форма. Въ евпатридскитѣ републики пръвъ пѫть се появи раздѣление на властитѣ; законодателната власть принадлежеше на особенъ съвѣтъ, испълнителнага (администрацията) — на чиновницитѣ, които се назначавахѫ за извѣстни срокове. Запази се старото събрание на *демоса* (народа); ала то нѣмаше права, както старата агора (§ 85). Съвѣтътъ се съставяше отъ прѣдставители на евпатридскитѣ родове; чиновницитѣ не ги избираше събранието, а евпатридитѣ испомежду си. Въ сѫщность властьта на евпатридитѣ бѣше неограничена, толкова повече че нѣмаше писани закони: евпатридитѣ сѫдѣхѫ народътъ «по обичайното право», или по прѣданията, т. е. по собствения си произволъ. Слабото жреческо съсловие още не можеше да ограничава евпатридитѣ, отъ които и то происхождаше, тъй щото дори делфийското светилище се нахождаше въ тѣхни рѫцѣ. Отначало евпатридитѣ управлѣвахѫ добрѣ. Като най-образовани и богати хора тѣ носѣхѫ общественитѣ тежести, защищавахѫ страната, печелѣхѫ слава на републикитѣ си въ националнитѣ игри. Ала безграничната имъ власть и богатство ги развалихѫ. Евпатридитѣ станѫхѫ горди и нагли, обиждахѫ народътъ, особено женитѣ, сѫдѣхѫ пристрастно, поробвахѫ мнозина за дългове. Тѣхното владичество ставаше толкова по-тежко, че родоветѣ имъ измирахѫ отъ лошъ животъ, та властьта се съсрѣдоточи въ рѫцѣтѣ на малцина: това бѣ *олигархия,* която прѣслѣдваше само своитѣ фамилиарни интереси и безъ да се грижи за народа. Въ сѫщото врѣме и демосътъ се измѣняше. Той се размножаваше и ставаше по-развитъ. Подъ твърдинитѣ израстнѫхѫ много градове, дѣто се образува *срѣдне съсловие* — хора съ разни свободни занятия, а особено търговци, промишленици и мореходци. Между тѣхъ се отличавахѫ вече мнозина заможни, умни, свѣтъ видѣли хора, които разбирахѫ управлението по-добрѣ отъ евпатридитѣ и които бѣхѫ горди. Вкратцѣ отъ бесцвѣтния демосъ се създаваше *демокрацията* — образовано и съзнавающе

своитѣ интереси общество. Демокрацията постъпено начена да трѣбува право за бракъ съ евпатридитѣ, отмѣняванье не дълговетѣ, ново раздѣлянье на земитѣ, писани закони, най-послѣ — политически права, т. е. участие въ управлението. По тая причина ок. 700 г. се начена жестока кървава борба между демокрацията и евпатридитѣ, която никога не се прѣкрати напълно въ Гърция. Евпатридитѣ се задържа́хж само въ такива военни и неподвижни държави, като Лакония и Тессалия. Тѣ паднжхж късно, подиръ персийскитѣ войни, въ Аркадия и Беоция, дѣто дълго врѣме се запази неразвито, консервативно селско съсловие. Най-рано паднж владичеството на аристокрацията въ подвижнитѣ крайморски републики.

§ 92. **Тиранетѣ.** Ала властьта не минж отведнъжъ въ ржцѣтѣ на демоса, който още не бѣше толкова развитъ, за да излѣзе на глава съ нея. Спечелихж ж най-напрѣдъ *демагозитѣ,* «вождитѣ на народа» въ борбата съ евпатридитѣ. Обикновено демагогъ ставаше нѣкой даровитъ и честолюбивъ евпатридъ, който бѣше обиденъ отъ своитѣ събратия, а по нѣкога проникнжтъ отъ патриотическо убѣждение въ необходимостьта да помогне на своя народъ. Демагогътъ спечелваше довѣрието на демоса, като му обѣщаваше да го освободи отъ игото на евпатридитѣ, и като знаеше слабоститѣ на послѣднитѣ, водѣше тълпата къмъ побѣда; ала слѣдъ туй той завладѣваше акрополътъ, та ставаше *тиранинъ* или «повелитель». Така ок. 650 г. се появи третята форма на политическия животъ въ Гърция: *VII и VI вѣкове* се наричатъ *епоха на тиранитѣ.* Първитѣ тирании се образувахж въ търговскитѣ републики *Сикионъ* и *Коринтъ,* дѣто положението на демоса бѣше толкова по-тежко, че той се състоеше отъ старото население, а евпатридитѣ — отъ дорийци. Тѣхнийтъ примѣръ въ скоро врѣме послѣдувахж *Епидавръ* и *Мегара.* Слѣдъ това се появихж тирани въ много гръцки колонии въ Италия и Мала Азия. По нѣкога тиранитѣ се оказвахж добри управници, мждри законодатели и покровители на наукитѣ и искуствата: тѣ се стараяхж да блѣстжтъ съ роскошь, правѣхж величествени постройки, издържахж поетитѣ. Такива бѣхж: единъ отъ седемтѣхъ мждреци *Питтакъ* лебоски и *Periандръ* коринтски. Ала повечето пжти тиранитѣ, като издигнжли се отдолу (вискочки) и узурпатори на прѣстоли, като се бояхж да изгубжтъ неограничената си власть, мислѣхж само какъ да си утвърдятъ властьта, та бѣхж жестоки и подозрителни. Тѣ се заобикаляхж съ главорѣзи-тѣлохранители, заграбвахж много пари, заключавахж тайни съюзи помежду си и дори съ перситѣ. Колкото повече врѣме се ми-

нуваше, толкова думата «тиранинъ» означаваше деспотизмъ. Тиранитѣ не сполучихѫ да утвърдѭтъ свои династии. Тѣхното владичество бѣше тревожно: тѣхъ унищожавахѫ отчасти евпатридитѣ съ помощьта на спартиатитѣ, отчасти демокрацията.

§ 93. **Евпатридитѣ въ Аттика.** Прѣдставитель на демокрацията бѣше градътъ *Атина,* който доби първенствующо значение въ Аттика още въ баснословнитѣ врѣмена, благодарение на *Тезея* (§ 83); послѣднийтъ унищожи родовитѣ князе, и раздѣли народътъ на евпатриди, геомори (γεωμοροί — земледѣлци) и демиурги (δημιουργοί — занаятчии). Тука дълго врѣме управлявахѫ царе, дори подиръ Кодра (§ 80). Евпатридитѣ добихѫ първенство тепърва ок. 750 г., когато царьтъ бѣше замѣстенъ съ *архонтъ,* когото тѣ сами избирахѫ, сѫдѣхѫ и дори можахѫ да накажѫтъ съ смърть. Най-напрѣдъ архонтътъ бѣше до животъ и се назначаваше само измежду Кодровитѣ потомци; подиръ го избирахѫ за 10 години; найпослѣ начекнахѫ да избиратъ по 9 архонта и то само за година и при това измежду всичкитѣ «благородни» фамилии, по между които се отличавахѫ *Алкмеонидитѣ.* Главнийтъ архонтъ се наричаше «епонимъ», защото по негово име се наричаше годината; вторийтъ архонтъ «василевсъ» се считаше само за главенъ жрѣцъ, безъ да има нѣкаква власть; третийтъ «полемархъ» управляваше войската; останѫлитѣ шесть «тесмотети» бѣхѫ сѫдии. Редомъ съ архонтитѣ се намѣрваше съвѣтътъ *вуле* (βουλή), който има свързка съ най-старата обществена наредба на Аттика. Въ Аттика евпатридитѣ се раздѣляхѫ на 4 *фили;* всѣка фила по на три *фратрии* (φράτρια— братство); а всѣка фратрия се съставяше отъ 30 *гена* (γένος — родъ). Генетитѣ (роднинитѣ) се считахѫ като членове на една голѣма фамилия; тѣ имахѫ общи богове — патрони (Аполлонъ πατρῷος), обреди и гробища; земята така сѫщо бѣше собственость на общината. Главатаритѣ на всички фили задружно извършвахѫ, «праздникътъ на родоветѣ» и въ *ареопага* (хлъмъ на Ареса) съставяхѫ сѫдъ, който се наричаше «кървавъ», защото разглеждаше само процеси по убийства и винѫги осѫждаше на смърть. Затворени въ своитѣ фили евпатридитѣ съ прѣзрѣние гледахѫ на народа. Когато паднѫ царската власть, тѣ разрѣшихѫ на демоса да се приписва къмъ тѣхнитѣ фили, ала само въ качество на покровителствувани клиенти; а сами тѣ получавахѫ значение на *мѣстни* селски власти. Въ сѫщото врѣме евпатридитѣ обладавахѫ *върховната* власть, благодарение че архонтитѣ бѣхѫ тѣхни и че съвѣтътъ се състоеше отъ 360-то глави на тѣхнитѣ родове. А събранието на демоса, агора

(ἀγορά), както навсѣкждѣ тогава, служеше само за обнародванье волята на евпатридитѣ. Като заграбихж властьта въ ржцѣтѣ си, евпатридитѣ наченжхж да угнетяватъ народътъ, а особено геоморитѣ. Освѣнъ тава народътъ осиромашаваше отъ войнитѣ, а най-много отъ корабната повинность: Аттика бѣше раздѣлена на 48 *навкрарии* (окржзи за «натъкмяванье кораби»), отъ които всѣка трѣбваше да приготви по една напълно обржжена *трирема* (голѣмъ, изнамѣренъ въ Коринтъ корабъ съ три реда весла и съ 150 гребци); на чело на навкрарията стоеше, като главна мѣстна власть *пританътъ*— взетъ измежду евпатридитѣ. Народътъ заемаше пари отъ евпатридитѣ за толкова високи проценти, щото земята му минуваше въ ржцѣтѣ на кредитора, а и самъ длъжникътъ му се заробваше Найпослѣ демосътъ се развълнува и поиска *писани закони*. Архонтътъ *Драконъ* даде закони (624 г.), ала толкова жестоки, че тѣ станжхж пословични; споредъ тия закони злоупотрѣбленията на евпатридитѣ се утвърдявахж, а длъжникътъ се обрѣщаше въ робъ, когото кредиторътъ можеше дори да продава на чужбина. Народътъ роптаеше повече, отколкото прѣди и евпатридътъ *Килонъ* стори намѣрение да разиграе ролята на тиранинъ. Съ помощьта на войскитѣ на своя тъсть, мегарскийтъ тиранинъ, той завладѣ Акрополъ; ала на народа не се хареса намѣсванието на чужденцитѣ, та архонтътъ *Мегаклъ* Алкмеонидъ изгони узурпаторътъ на прѣстола. Килонъ избѣга; ала помощницитѣ му, на които обѣщахж свободенъ исходъ, бѣхж избити при статуитѣ и жъртвеницитѣ. Това нарушение правото на църковно убѣжище смжти народътъ, който изново паднж подъ игото на евпатридитѣ. Въ сжщото врѣме мегарскийтъ тиранинъ, като отмъстяваше за своя зеть, отне отъ атинянитѣ *Саламинъ* и до такава стъпень ги разби, че малодушнитѣ евпатриди запрѣтихж, подъ страхъ на смърть, дори да се говори за повръщанието на този островъ. Атинянетѣ се опропастявахж; нъ *Солонъ* ги избави.

§ 94. **Солонъ. Неговитѣ обществени прѣобразования.** Потомъкъ на Кодра, Солонъ не приличаше на своитѣ другари евпатриди. Той нѣмаше отврѣщение отъ търговията, благодарение на която той спечели голѣмъ имотъ, бѣше твърдѣ любознателенъ и дълго врѣме пжтува по Източнитѣ земи; еллинитѣ го причислихж къмъ седемтѣхъ си мждреци. Величието на Солона особено се показва въ това, че той посвети животътъ си на народа, а именно на угнетенитѣ. Той исхарчи всичкийтъ си имотъ за бѣднитѣ и освободи всички, които му бѣхж станжли роби за дългове. Свободното си врѣме посветяваше да пише прѣкрасни стихове, въ които той

прѣдаваше своитѣ познания на народа. Като гениаленъ политикъ Солонъ разбра, че най-напрѣдъ трѣбва да се подигне народнийтъ духъ, та послѣ да се облегчи положението на сиромаситѣ. Като се прѣстори на лудъ, за да избѣгне смъртно наказание, той се появи на площадьта, и каза такива стихове, щото всички извикахѫ: «На Саламинъ!» — и островътъ бѣше завоюванъ. Подиръ това той приговори евпатридитѣ да изгонѭтъ Алкмеонидитѣ и да се очистѭтъ отъ прѣстѫпленията имъ, като повикатъ *Епименида* критски. Този саможивецъ и чародѣй, когото почитахѫ всички гърци, успокои народътъ, като принесе жъртва двама юноши. Когато си тръгваше, той заповѣда на атинянитѣ да слушатъ Солона, което и Питията подтвърди: Солонъ склони тогава атинянитѣ да защитѭтъ делфийскийтъ оракулъ отъ съсѣдитѣ, които го нападахѫ. Подиръ всичко това Солонъ леко можеше да стане тиранинъ; ала той не се домогваше за власть. Евнатридитѣ го назначихѫ безсроченъ архонтъ-епонимъ (595 г.) и законодатель, съ право «да запазва или унищожава всичко старо по свое усмотрѣние». Солонъ се задоволи съ това, че въ продължение на 10 г. даде на народа закони, които мирно направихѫ благодѣтеленъ прѣвратъ, па послѣ напуснѫ отечеството си за 10 г., като взе отъ народа клетва, че прѣзъ това врѣме той не ще измѣнява неговитѣ закони. Солонъ искаше да облегчи долнитѣ класси. Той изискваше, щото хората да се задоволяватъ съ малко и да усмиряватъ страститѣ си: «всичко съ мѣра» — ето неговата любима поговорка. Първото му дѣло бѣше *сейсахтията* (σεισάχθεια — «облегчение»), чрѣзъ което отмѣни робството за дългове и съкрати самитѣ дългове токоречи на ¼, като намали цѣнностьта на монетитѣ: той пуснѫ по-леки драхми (сребърни монети = ок. 70 стотинки), така щото 100 нови драхми бѣхѫ равни на 73 стари по теглото на среброто. За да не би евпатридитѣ пакъ да заграбѭтъ земята, като залогъ срѣщу дадени пари, бѣше опрѣдѣленъ най-голѣмийтъ размѣръ на земята, повече отъ която никой не можеше да залага въ едни рѫцѣ. Подиръ това Солонъ, като баща се грижеше да *въспита* неразвитото общество на умѣреность, справедливость и трудолюбие. Седѣньето безъ работа се обяви за прѣстѫпление: всѣки можеше да прѣдаде на сѫдъ бездѣлникътъ; ареопагътъ търсѣше смѣтка отъ всѣкиго за срѣдствата съ които си искарва прѣхраната. Съвсѣмъ противно на Ликурга, Солонъ издигаше, като най-благородни занятия, земледѣлието и търговията, а особено *занаятитѣ*. Съ тая цѣль той покровителствуваше чужденцитѣ, или *метекитѣ* (μέτοιχοι — «съ-

жители»), които живѣяхѫ въ Атина, плащайки извѣстенъ данъкъ: тѣзи отъ тѣхъ, които бѣхѫ занаятчии, дори безъ затруднения се приемахѫ въ филитѣ, т. е. спечелвахѫ права на аттическо-гражданство. Солонъ ослаби властьта на рода, като дозволи всѣкиму свободно да си завѣщава имуществото въ случай, че нѣма дѣца. Той задължи родителитѣ да обучаватъ дѣцата си на нѣкакъвъ занаятъ, исправи календарьтъ и въведе особена система на мѣрки и монети: мѣрката за жито *медимнъ* съотвѣтствуваше на *драхмата*)*, която се дѣлеше на 6 *обола;* 6000 драхми съставяхѫ единъ *талантъ* (ок. 4200 лева). Солонъ много цѣнѣше просвѣщението. Той въведе задължително и еднакво за всички съсловия обучение: оня синъ, който не получаваше образование, се освобождаваше отъ обязаность да храни баща си и достойно да го погребе. Редомъ съ гимнастика обучавахѫ се на музика и поезия; за развитие на художествения вкусъ бѣхѫ установени блѣскави религиозни процессии. Солонъ се намѣсваше и въ дребулиитѣ отъ живота на атинянитѣ: той издаваше дори закони какъ да се обработва земята, да се истрѣбяватъ звѣроветѣ, да се извършватъ бракътъ и погребението. Той не досѣгнѫ само положението на *жената,* което бѣше унизително у всички ионийци. Като момиче тя бѣше робиня на баща си и на братията си, а послѣ робиня на мѫжа си. Ергеньтъ си купуваше невѣста, като вещь. Атинянкитѣ се държахѫ затворени въ *гинекеята* — особено женско отдѣление; тѣ рѣдко се показвахѫ на мѫже и излазяхѫ на улицата забулени, съ наведени очи и съпровождани отъ единъ робъ.

§ 95. **Политическитѣ прѣобразования на Солона.** Умѣреностьта и справедливостьта послужихѫ за основа на политическитѣ прѣобразования на Солона, които главно се отличаватъ съ това, че *правата съотвѣтствуватъ на длъжноститѣ,* споредъ правилото: който много има, отъ него много и ще се иска. Самитѣ гръци считахѫ Солона за основатель на *демокрацията.* Тѣ измислихѫ приказката, че ужъ прѣдставительтъ на аристокрацията Хилонъ (§ 90), който билъ приятель на Солона, като узналъ за неговитѣ закони, станѫлъ му врагъ. Ала Солонъ не искаше отведнъжъ да лиши евпатридитѣ отъ власть, та постѫпи по тоя начинъ: като запази филитѣ, той раздѣли народътъ още на други 4 *класса* споредъ земелното имущество. I классъ (или

---

*) Драхмата тогава струваше много, тъй като животътъ бѣ евтинъ: за една драхма можеше да се купи една овца, а за 5 — единъ волъ.

πεντακοσιομέδιμνοι, които имахѫ не по-малко отъ 500 медимна годишенъ приходъ) испълняваше най-скѫпитѣ *литургии* (λειτουργίαι, — обществени повинности): той устрояваше хорове въ театритѣ (χορηγία) и гимназиитѣ (γυμνασιαρχία), а особено издържаше флотата (τριηραρχία); II классъ (или ἱππεῖς; 500—300 медимна) съставляваше конницата; III классъ (или ζευγῖται) служеше като хоплити; IV классъ се състоеше отъ тети (по-малко отъ 150 мед.), които нѣмахѫ земя и които служахѫ лекообрѫжени само кога имаше всеобщо опълчение, нъ затова пъкъ бѣхѫ прѣвъсходни моряци. Само военната служба бѣше всеобща повинность. Гражданетѣ не плащахѫ данъци, които нито бѣхѫ нужни: тъй като длъжноститѣ бѣхѫ бесплатни, нищожнитѣ държавни разноски се исплащахѫ отъ митата на чуждитѣ стоки и отъ данъка на метецитѣ. Колкото една класса бѣше по висока, толкова по-тежка бѣше войнската ѝ повинность, ала затова толкова по-голѣми права имаше тя. Така напр. архонтитѣ се избирахѫ само отъ I класса. *Буле,* илъ Съвѣтътъ на 400 (по 100 души отъ всѣка фила) се избираше за една година само измежду първитѣ три класси; този съвѣтъ управляваше администрацията и финансиитѣ, а така сѫщо приготвяше прѣдложения за народното събрание (προβούλευμα); всѣка $^1/_4$ година 100 души отъ членоветѣ на булето играяхѫ ролята на сѫдии (притани) подъ прѣдсѣдателството на тесмотетитѣ. Ако и да даваше вулето заповѣди на архонтитѣ, послѣднитѣ имахѫ право, слѣдъ като излизахѫ въ отставка, да постѫпватъ до животъ въ *ареопага,* значението на който биде увеличено: освѣнъ че бѣше глувенъ сѫдъ, ареопагътъ, безъ да бѫде нѣкому оттоворенъ, наблюдаваше нравитѣ и законитѣ; той наказваше дори управницитѣ за немарливость и можеше да спира (запрѣтява) рѣшенията на булето и на агората. Ареопагити, архонти, членове на булето можахѫ да бѫдѫтъ само богати хора, каквито тогава бѣхѫ сѐ още евпатридитѣ. Ала заедно съ това Солонъ даде много права на демоса. 1) Класситѣ не зависѣхѫ отъ рождението, а отъ цѣната на имота (τίμημα), слѣдователно аристокрацията се прѣобърнѫ въ *тимокрация,* при която единъ забогатѣлъ тетъ можеше да влѣзе вь I класса, а единъ осиромашалъ евпатридъ — въ IV. 2) Агората бѣше до толкова измѣнена въ демократически смисъль, че дори получи ново название — *екклезия* (ἐκκλησία). Екклезията се състоеше отъ граждани на всичкитѣ класси, които бѣхѫ достигнѫли до 20 г. Тя се събираше подъ рѫководството на булето 4 пѫти въ годината на тържището подъ открито небе. Подиръ молитви и жъртви глашатайтъ изри-

чаше проклетие срѣщу тия, които злоупотрѣбяватъ съ правото да гласоподаватъ; слѣдъ това всѣки можеше да се качи съ миртовъ вѣнецъ на главата върху издигнѫтото мѣсто, за да каже рѣчь. Екклезията избираше всичкитѣ власти, а слѣдъ като истечеше годината, тя изслушваше тѣхнитѣ доклади и смѣтки и наказваше за извършени беззакония; тя обсѫждаше така сѫщо прѣдложенията на вулето, които се отнасяхѫ до най-важни държавни дѣла (въпросъ за война и миръ и т. н.). 3) На демоса принадлежеше и най-високата сѫдебна власть въ лицето на *хелиеята* (ἡλιαία): отъ всѣка фила всѣка година се избирахѫ по жребий 1000 *хелиасти* (заклети), които приемахѫ апеллации срѣщу рѣшенията на другитѣ сѫдилища. Колкото разумно и да бѣше новото законодателство, Солонъ разбираше, че животътъ постоянно ще изисква измѣнения. Той постанови, че само булето може да прѣдлага на екклезията да отмѣни извѣстенъ законъ; ако се съгласяваше екклезията, хелиаститѣ избирахѫ помежду си до 400 опитни лица, *номотети*, които сѫдѣхѫ старийтъ законъ, както сѫдѭтъ обвиняемия въ сѫда. Солонъ дори прѣдвиждаше, че неговитѣ закони не ще прѣмахнѫтъ междуособията; за да не бѫдѫтъ послѣднитѣ дълготрайни, той постанови, щото всѣки гражданинъ да е длъженъ подъ страхъ да изгуби имотътъ си, да вземе страната на коя и да е отъ борющитѣ се партии.

§ 96. **Тиранията въ Атина.** Веднага, слѣдъ като заминѫ Солонъ, се начепѫхѫ вълнения. Евпатридитѣ се ползувахѫ отъ оставената тѣмъ власть срѣщу демоса, който повече чувствоваше сега обидитѣ, тъй като съзнаваше своитѣ права. Борбата се възобнови; начело на евпатридитѣ стояхѫ неукротимитѣ Алкмеониди (§ 93) и храбрийтъ *Милтиадъ* (§ 74). Народенъ вождъ станѫ роднината на Солона, богатийтъ потомъкъ на Нестора (§ 80) *Пизистратъ*. Той бѣше очарователенъ човѣкъ: красивъ, краснорѣчивъ, образованъ и похватенъ. Той се прослави въ врѣме на война, помагаше на Солона въ законодателството и привличаше сиромаситѣ съ щедростьта си. Пизистратъ така искусно рѫководи възстанието, че аристократитѣ бѣхѫ побѣдени, а Милтиадъ избѣга въ *Херсонесъ Тракийский*, дѣто станѫ тиранинъ. Ала властолюбие завладѣ душата на побѣдителя. Възвърнѫлийтъ се Солонъ разбра това, и възстанѫ горещо противъ своя любимецъ, когото той нарече «хитра лисица». Когато Пизистратъ се яви на тържището се леки рани, ужка нанесени нему отъ евпатридитѣ, Солонъ му каза, че той «лошо разиграва ролята на Одиссея». Ала напразно мѫдрецътъ прѣдпазваше отъ ти-

рания народътъ, когото той наричаше «безмозъчно стадо». Демосъ заобиколи Пизистрата съ стража; Пизистратъ завзе Акрополъ и нж тиранинъ (560). Солонъ си хвърли оржжието на улицата, и се оттегли най-напрѣдъ при Креза (§ 68), а послѣ на Кипръ, дѣ наскоро и умрѣ. Евпатридитѣ 20 години прѣслѣдвахж Пизистрата два пжти го прогонвахж; само послѣднитѣ 10 години той управл вà мирно. Пизистратъ бѣше единъ отъ най добритѣ тирани въ ста врѣме. Като се осигори съ войски и данъци, той начень да рабо за въ полза на народа. Той запази законитѣ на Солона, помаган на търговията и занаятитѣ, щедро надаряваше бѣднитѣ, основаван колонии за ония, които нѣмахж земя. Пизистратъ особено се гри жеше за искуствата и за образованието на народа. Той основа пъ вата въ Еллада публична библиотека и украси Атина съ прѣкрасн здания, а така сжщо и снабди градътъ съ водопроводи. Пизистрат въведе роскошенъ праздникъ въ честь на Атина-Паллада, по сл чай на който се пѣяхж хомеровитѣ пѣсни, които бѣхж събрани наредени (§ 85). Тогава се появи и началото на *театра* подъ вид на весели праздници въ честь на Диониса. При двора на Пизистра та животътъ бѣше свѣтълъ и веселъ, озаренъ съ поезия и искуств Тука се приканвахж най-добритѣ поети и мждреци отъ цѣла Еллада главенъ между тѣхъ бѣше буйнийтъ авторъ на нѣжни оди *Ана креонъ*. Пизистратовътъ синъ *Хиппий* отначало управляваше ка то баща си. Ала когато двама атиняне, които бѣхж лично оскъ бени отъ него, съставихж заговоръ и убихж братъ му, той стан жестокъ деспотъ, грабѣше и убиваше народътъ. Евпатридитѣ бѣгах въ Атина; ала скоро се върнахж благодарение на доблестний А кмеонидъ *Клистена*, който привлѣче на своя страна Питията, ка съдѣйствуваше за възобновлението на изгорѣлия делфийски хра Питията заповѣда на спартанцитѣ «да освободжтъ Атина отъ тир нина»; народътъ се присъедини къмъ своя любимецъ Клистена, и Хиппий бѣше изгоненъ (510); той избѣга при перситѣ.

§ 97. **Клистенъ и въздиганието на Атина. Значени на гръцката колонизация.** Атинянетѣ толкова много се бояхж отъ тиранията, щото тѣ въведохж *остракизмътъ*, за да не се по втори пакъ. Зимѣ вулето запитваше нарочно свиканото събрание: трѣбва ли нѣкой да се изгони? Щомъ събранието отговаряше утвър дително, всѣкой гражданинъ надраскваше на една плочица името на тогова, за когото мислѣше че трѣбва да бжде испжденъ. Оня гра жданинъ, името на когото се срѣщаше написано върху 6000 ра ковини (токоречи $^1/_3$ отъ всички граждани), се изгонваше вънъ от

отечеството си за 10 години, ала не се лишаваше нито отъ права, нито отъ почетъ и екклезията винѫги можеше да повърне изгнаника. Подиръ това смѣлийтъ и даровитъ *Клистенъ* съ благословението на Питията и съ помощьта на приятели разви дѣлото на Солона въ полза на демокрацията. Той остави на евпатридскитѣ фили да си извършватъ само религиознитѣ церемонии, а политическото значение прѣдаде на нови *десетъ* фили, отъ които всѣка се дѣлѣше на 10 *деми*, които обаче се земахѫ подредъ, така щото не можахѫ да изникнѫтъ мѣстни партии; събранията на филитѣ ставахѫ въ Атина. Всѣки демъ се състоеше отъ главното село или градецъ заедно съ околнитѣ селца; всички които живѣяхѫ въ дема, безъ да се изключаватъ метекитѣ, се считахѫ граждани; демътъ си имаше свои изборни власти, своя касса и отдѣлно събрание. Всѣка фила даваше 5 кораба и 10 конника. Вулето се прѣобрази въ съвѣтъ на Петстотинъ,[1] който се избираше отъ всичкитѣ граждане, и по жребий: у него прѣминѫ токоречи всичкото управление. Архонтатътъ, който се избираше вече измежду първитѣ 3 класса (ала не по жребий), изгуби много права; особено изгуби си значението полемархътъ, когото заобиколихѫ съ съвѣтъ отъ десетъ *стратези*. Екклезията се увеличи и начена да се събира по 10 пѫти въ годината: тъй като въ нея влизахѫ сега и тия, които нѣмахѫ земя, тя начена да се измѣнява отъ селска на градска; числото на хелиаститѣ достигнѫ до 6000. По тоя начинъ демокрацията съвсѣмъ възоблада. Раздразненитѣ евпатриди повикахѫ на помощь спартанцитѣ: нѣколко пѫти силитѣ на цѣлий Пелопонесъ и на Беотийскитѣ аристократи нападахѫ връху Аттика. Ала демокрацията направи толкова силна Атинската държава, щото атинянетѣ разбихѫ отведнъжъ всичкитѣ си врагове и завоювахѫ нѣколко съсѣдни острова. Благодарение на Милтиада владѣнията на атинянетѣ достигахѫ до Хеллеспонтъ. Атинянетѣ дори пратихѫ флота въ Мала Азия за защита на йонийцитѣ, които бѣхѫ възстанѫли противъ перситѣ. Около 500 г. въ Гърция се издигнѫхѫ двѣ значителни държави: Атина и Спарта. Ала и тѣ не бѣхѫ голѣми; останѫлата часть на Гърция бѣше раздробена на множество политически общини. Нъ затова пъкъ еллинизмътъ се распространи по всичкитѣ извѣстни тогава морета. Вторийтъ периодъ отъ гръцката история окончателно доказа, че никой другъ народъ въ старо врѣме, безъ да се исключаватъ финикийцитѣ, не можеше да съперничествува на еллинитѣ въ колонизацията. Финикийцитѣ токоречи навсѣкѫдѣ бѣхѫ принудени или да се оттеглюватъ, или да се сливатъ съ гръцкитѣ колонисти, които създавахѫ цѣли и трай-

ни държави. Главна причина на гръцката колонизация въ втори периодъ бѣхѫ завоеванията на спартанцитѣ, а особено жестокат *борба на демоса съ евпатридитѣ*; а послѣшнитѣ колонии бѣх слѣдствие отъ търговското развитие на елинитѣ. Гръцкитѣ колони (ἀποικίαι) запазвахѫ *връзки съ митрополиитѣ си*. Прѣселенці тѣ донасяхѫ съ себе си статуи на богове и свещенъ огънь, по праз ници испращахѫ въ отечеството си подаръци и жъртви, отдавах на сѫдъ на митрополията своитѣ спрѣчквания, сѣчахѫ монети п неинъ образецъ. Митрополията допущаше колониститѣ на своитѣ на ционални тържества, защищаваше ги отъ врагове. Войната межд митрополия и колония се считаше за нечестиво дѣло. Въ сѫщност колониитѣ бѣхѫ независими: само нѣкои отъ тѣхъ, *клерухиит* (κληρουχίαι) се подчинявахѫ на митрополиитѣ, тъй като занимава хѫ тѣхни земи. Гръцкитѣ колонии имахѫ голѣмо *влияние върх туземцитѣ*, съ които се сроднявахѫ: тѣ распростирахѫ еллинизмът и дору гръцкий езикъ много навѫтрѣ въ дивитѣ страни. Колонии тѣ имахѫ *влияние и на митрополията*, тъй като се развива хѫ по-бърже: источнитѣ колонии рано си изработихѫ висока кул тура и станѫхѫ учителки на своитѣ «майки». Ала затова и тѣ пад нѫхѫ по-рано подъ влияние на источната изнѣженость и на кърва ви смутове. На чело на колонизацията стояхѫ ионийцитѣ, а най много милетцитѣ; слѣдъ тѣхъ идѣхѫ дорийцитѣ — коринтянетѣ і мегарцитѣ. Гръцкитѣ колонии трѣбва да се раздѣлѭтъ на источни западни и южни, което съотвѣтствува и на тѣхната хронология.

§ 98. **Источни колонии.** — *Источнитѣ* колонии дс стигнѫхѫ най-голѣмо процъвтѣвание въ 650 — 500 г.г. Тѣ бѣ хѫ твърдѣ богати, надварихѫ своитѣ учители, азиатитѣ, въ про мишлената и търговска техника, а особено въ искуствата и на укитѣ. Тѣ страдаяхѫ само отъ вѫтрѣшни вълнения и отъ влия нието на источнитѣ нрави и на богатството: малоазийскитѣ гръц начеиѫхѫ да се отличаватъ съ изнѣженость, тщеславие и чув ственость. Измежду най-старитѣ источни еллински заселища най слаба се оказа Еолия (§ 80), дѣто всѣка колония си живѣеш отдѣлно. Между тия колонии се славѣше само лесбоска *Митиле на*, както по законодателствата си (§ 92), така и по поезията Затова пъкъ Иония бѣше славата на еллинитѣ. Тя съставяше съ ѭзъ отъ 12 градове, между които пръвъ бѣ *Милетъ*. Милет се славѣше съ философи, художници и тъкани платове, а особе но съ голѣмата си колонизация: той засели брѣговетѣ на сѣвер нитѣ морета, отъ Хеллеспонтъ до Азовъ, за което и получи на

звание Стограденъ. Съ Милетъ съперничаше *Фокея:* фокейцитѣ сѫ първи измежду гърцитѣ, които се запознѫхѫ съ западния басеинъ на Срѣдиземно море и единственитѣ, които прѣминахѫ Гибралтаръ. Още по-късно се издигнѫ о. *Самосъ* благодарение на *Поликрата* (§ 73), лукавъ и жестокъ тиранинъ, който бѣше въ съюзъ съ Атина и Египетъ, занимаваше се съ пиратство и съединяваше въ блѣстящия си дворецъ Источнийтъ роскошъ съ искуството и поезията на Еллада. Сатрапътъ на Дария примами Поликрата при себе си въ Сарди и го распнѫ, а Самосъ бѣше даденъ на единъ подвластенъ на перситѣ тиранинъ. Наскоро перситѣ разрушихѫ и Милетъ и Фокея, та се издигнѫ тогава *Ефесъ*, въ който се намѣрваше едно отъ чудесата на свѣта—храмътъ на Артемида, що бѣ изгоренъ отъ Херострата, за да може тоя да се прослави ако не съ друго, поне съ голѣмо злодѣяние. Изобщо цѣла Иония и Еолия, които възстанѫхѫ противъ перситѣ, кога получихѫ лъжовно извѣстие, че Дарий е загинѫлъ въ Скития, жестоко пострадахѫ (ок. 500) и приехѫ тия тирани, които имъ поставихѫ перситѣ. Само Дорида, която се състоеше отъ 6 колонии, бѣше по-добрѣ, тъй като тя не взема участие въ възстанието. Измежду многото источни колонии, които се намѣрвахѫ вънъ отъ Мала Азия, важни сѫ: *Херсонесъ Тракийский*, въ който ок. 500 управляваше племеникътъ на Милтиада атинский (§ 96) — Милтиадъ Младий, *Византия*, Кизикъ, *Одессъ* (сега Варна, глава на единъ съюзъ отъ тракийски колонии), Синопа, Фазисъ (Поти), Диоскурия (Сухумъ), Тира (Аккерманъ), *Олвия*, *Теодосия*, *Пантикапея* (Керчъ), Фанагория (Тамань), Танаисъ (Азовъ), *Херсонесъ Таврический* (Севастополъ). Къмъ 500 г. бѣше вече значително елинизувана твърдѣ важната въ бѫдѫще *Македония.* Тази страна служеше за естественъ прѣходъ отъ Еллада къмъ сѣвернитѣ варвари, както по своето положение между Олимпъ и р. *Стримонъ*, така и по етнографията си: нейното население прѣдставяше смѣсица отъ пелазги съ диви тракийци и иллирийци. Нъ на брѣга на морето сé се усилваше еллинскийтъ елементъ. Ок. 700 г. живущитѣ при Олимпъ еолийски *македонци* образувахѫ държава, благодарение на царя *Пердикка I.* Тѣ постъпенно завоювахѫ земитѣ отъ Пеней до Стримонъ и основахѫ силната *Едесса* или *Еге* въ много хубава мѣстность (сегашний Воденъ). Едесскитѣ царе живѣяхѫ въ постояна тревога. Тѣ се стараяхѫ да въвеждатъ еллинската култура, ала срѣщу това роптаяше силната аристокрация, която бѣше потънѫла въ чувственость, лакомство и пиянство.

Трѣбваше постоянно да се борѭтъ съ сѣвернитѣ диваци. По брѣговетѣ гърцитѣ бѣхѫ начеңѫли да завзематъ земи. Халкидцитѣ отъ Евбея основахѫ тамъ толкова много колонии, щото полуостровътъ, що се заключава между устията на Вардаръ и Струма, получи название *Халкидика*. Слѣдъ това коринтянетѣ основахѫ *Потидея*, която имаше първенство въ тия мѣста, докато не се възвиси отпослѣ атинскийтъ *Амфиполъ*. А между това ок. 500 г. македонскийтъ царь *Аминтъ I* бѣше принуденъ да се признае за вассалъ на Персия.

§ 99. **Западни и южни колонии**. Западнитѣ колонии, между които имаше много дорически, се съсрѣдотачавахѫ въ Южна Италия, която се наричаше *Велика Гърция,* и въ Сицилия. Найстари и важни бѣхѫ ахейскитѣ Сибарисъ и Кротонъ и спартанскийтъ Тарентъ (прѣди 700 г.). Отначало владичеството въ Велика Гърция принадлежеше на *Сибарисъ,* който основа 25 колонии, имаше 100 х. жители и бѣше толкова богатъ, че думата «сибаритизмъ» означаваше изнѣженость и роскошь. Сибаритянетѣ обърнѫхѫ туземцитѣ въ свои крѣпостни и произваждахѫ много хлѣбъ, добитъкъ и вълна, които произведения тѣ размѣнявахѫ съ милетцитѣ, картагенянетѣ и етрускитѣ срѣщу индустриални стоки. Ала на Сибарисъ начеңѫ да съперничи енергическийтъ и просвѣтенъ градъ *Кротонъ.* Той се подчини на влиянието на философа *Питагора*, който бѣше родомъ отъ Самосъ и се бѣ училъ въ Египетъ и който избѣга отъ отечеството си—отъ Поликрата и отъ персите. Тъмната философия на Питагора не би имала значение за кротонцитѣ, ако не би имало въ неѭ нравствена и политическа страна. Върху мнозина, а особено върху женитѣ, дѣйствуваше аскетическийтъ животъ и мълчаливостьта на този ученъ, както и таинственитѣ церемонии съ които той окрѫжаваше учението си, сѫщо като пророкъ на нѣкоя нова религия. Гордъ евпатридъ, който се бори въ Самосъ съ тиранията, Питагоръ въведе въ Кротонъ аристократическо управление, като образува отъ аристократитѣ *хетерия* — единъ видъ политически клубъ, който се нарече «питагорейски сѫюзъ». Той подигнѫ нравственитѣ кротонци срѣщу развалениті сибаритяне и въ 510 г. разби неприятелитѣ. Послѣ измислихѫ приказката, че за побѣдата спомогнѫла музиката на кротонцитѣ, по такта на която начеңѫли да играѭтъ изнѣженитѣ коне на сибаритянетѣ. Сибарисъ бѣше разрушенъ до основи. Кротонскитѣ аристократи се възгордѣхѫ подиръ побѣдата и начеңѫхѫ да угнетяватъ народътъ, който възстанѫ, изби много питагорейци и уреди демокрация (ок. 500 г.), която се распространи токоречи по цѣла Велика Гърция.

Ала вълненията до толкова ослабихѫ Кротонъ, щото първа роля начена да играе *Тарентъ,* дѣто се събрахѫ така сѫщо остатъцитѣ отъ питагорейската школа. Тарентъ не само, че се занимаваше съ земледѣлие, нъ и съ обширна търговия и промишленость, а особено съ обработванье на тъкани платове, като се ползуваше за това съ пурпурнитѣ раковини на своя заливъ. Освѣнъ това той имаше много войска, за да се бори съ енергичнитѣ туземци. Между другитѣ гръцки колонии въ Италия по-важни бѣхѫ: фокейската *Елея,* славна съ философската си школа и *Куми*, която се борѣше успѣшно съ етрускитѣ и основа много колонии, между които *Неаполъ*. Ала къмъ 500 г. еллинизмътъ въ Италия изобщо бѣ въ тежко положение: туземнитѣ сабелли начепнхѫ да го притискатъ. Въ Сицилия гръцкитѣ колонии (повечето доричести) завземахѫ источнийтъ и юженъ брѣгъ. Като обърнѫхѫ туземцитѣ—сикули въ свои крѣпостни, тѣ се занимавахѫ много съ земледѣлие и скотовъдство и разбогатѣхѫ твърдѣ много, макаръ че историята имъ е напълнена съ промѣнянье на тирани, съ вражда на ионизма и доризма, съ борба противъ картагенянетѣ и римлянетѣ. Първа роля играеше *Сиракуза* (ок. 734), а особено подиръ паданьето на Сибарисъ и Кротонъ. Въ 485 г. се появи умнийтъ тиранинъ *Гелонъ*, който направи отъ Сиракуза силна крѣпость и столица на еллинизма въ источна Сицилия. Тогава наченѫ да съперничи съ Сиракуза *Агригентъ*, който се славѣше съ своитѣ постройки, роскошъ и философски школи. Центръ на ионизма въ Сицилия бѣше *Катана*, която бѣ присъединена къмъ Сиракуза (ок. 500). Сицилийскитѣ колонии се заплашвахѫ повече и повече отъ развитието на картагенскитѣ заселища, които завземахѫ сѣверозападнитѣ острови. Въ Галлия процъвтѣваше фокейската *Массилия* (§ 68), която търгуваше съ варваритѣ чакъ до Британия и която основа много колонии въ Генуевзкия заливъ *(Ница, Монако),* въ Испания и на Корсика.—Южнитѣ гръцки колонии бѣхѫ незначителни съ исключение на *Кирена* (ок. 630) и *Барка*. Тѣ всичкитѣ съставяхѫ сѫюзната область Киренаика, която се простираше на западъ до *Олтаритѣ на Филенитѣ* (§ 39). Кирена се славѣше съ търговията, що водѣше съ дивацитѣ отъ пустинята, съ архитектура, поезия и философия. Тя се управляваше монархически, нъ аристокрацията много ограничаваше царската власть. Твърдѣ богатийтъ ионийски *Навкратисъ*, който бѣ основанъ въ Делтата на Нилъ въ врѣме на Амеса (§ 18), бѣше единственото гръцко заселище въ Египетъ; ала и той, както Кирена, се подчини на перситѣ (525).

§ 100. **Амфиктиония, хегемония, делфийский оракулъ.** Около 500 г. еллинскийтъ свѣтъ завземаше твърдѣ широко пространство въ всичкитѣ извѣстни тогава морета. И на всѣкждѣ се сблъскваше съ источнитѣ народи. На западъ му прѣграждахж пжть пунийцитѣ; на югъ перситѣ си го подчинихж; на сѣверъ македонскийтъ царь станж сатрапъ на перситѣ; въ Мала Азия перситѣ потъпкахж въ кръви възстанието на гърцитѣ. Подготвюваше се борбата между Истокъ и Европа въ лицето на перситѣ и гърцитѣ, която борба се нарича *персийски войни.* Исходътъ на тая борба бѣше съмнителенъ, защото гърцитѣ политически бѣхж по-слаби отъ перситѣ, а културно по-силни отъ тѣхъ. Политическата слабость на еллинитѣ зависѣше отъ тѣхната *распокжсаность.* Тѣ имахж нѣкои работи, които само подсѣщахж за единство, и то не на цѣлата нация, а на отдѣлнитѣ ѝ части: това сж съюзитѣ, най-старата форма на които бѣше *амфиктионията* («съжителство»). Началото на амфиктионията се губи въ мрака на епохата на дорийскитѣ прѣселявания. Като прѣминахж отъ Епиръ въ Тесалия, еллинетѣ устроихж амфиктиония при Олимпъ; като се прѣмѣстихж на югъ, тѣ ж прѣнесохж при Термопилитѣ, а послѣ въ Делфи. Само *делфийската* амфиктиония, която е свързана съ знаменития оракулъ, имаше значение: тя обнемаше 12 малки народи отъ сѣверна и срѣдня Гръция, както ионийци, така и дорийци, и трая отъ 8 в. дори до Р. Хр. и по-късно. Членоветѣ на амфиктионията се задължавахж да издържатъ и защищаватъ главнийтъ си храмъ, при който се пазѣше и съюзната касса. Избрани прѣдставители се грижахж за светинята, уреждахж праздници и жъртвоприношения, разглеждахж прѣпирнитѣ на съюзницитѣ. Амфиктионитѣ, които изниквахж на много мѣста, бѣхж само *религиозни* съюзи или църковни братства; тѣ не бѣхж трайни; тѣхнитѣ членове често враждувахж помежду си. Ала при все това, тѣ служахж за подготовка къмъ *политически* съюзи или *хегемонии.* Къмъ 500 г. въ Гръция бѣше се образувала само спартанската хегемония (§ 90). Тя вече имаше значителна сила. Спарта управляваше Пелопонесъ въ военно и дипломатическо отношение. Тя опрѣдѣляше размѣритѣ на воинската и парична повинность на съюзницитѣ и тя назначаваше свои офицери за началници на съюзнитѣ армии. Наистина, че въпросътъ за война се рѣшаваше въ съюзния съвѣтъ съ болшинство на гласоветѣ, ала този съвѣтъ се събираше въ Спарта подъ нейно влияние, и спартанцитѣ имахж право да водятъ война безъ съгласието на съюзницитѣ. Нъ макаръ че Спарта извикваше войскитѣ

ı съюзницитѣ безъ съгласието на съвѣта, тѣ можахѫ да напуснѫтъ йното поле, както се и случваше. По такъвъ начинъ и хегемоıята въ него врѣме само подсѣщаше за единство. Гърцитѣ стояхѫ)-долѣ отъ перситѣ, както материално, така и като държавно цѣло: ıа тѣ ги прѣвъсхождахѫ много въ *идеалната* култура, която, ꙁо и да се роди подъ влиянието на източнитѣ земи, бѣше достиıжла вече да стане самостоятелна: установи се *еллинизмътъ*. ıлинизмътъ именно й служеше като силно срѣдство за *обединение на всички гърци*. Той се проявяваше главно въ религията, ıционалнитѣ игри и поезията. Тогава се завърши развитието на ъцката митология, благодарение на Хезиода, «Теогонията» (§ 82) ı когото бѣше библия за всѣки еллинъ. Покрай многото дребни)амове, появихѫ се нѣколко главни светини, които се почитахѫ ꙁъ всички еллини, и отчасти дори отъ друговѣрци. Такива бѣхѫ рамоветѣ на Артемида въ Ефесъ, и на Аполлона въ Делосъ. Ала)щъ гръцки съборъ и пръвъ центръ на еллинизма бѣше *делфийскийтъ оракулъ*, който се издигнѫ около 850 г., благодарение ı връзкитѣ си съ главната амфиктиония и съ спартанцитѣ. Въ елфи владѣеше опитна аристокрация, която избираше испомежду ı до животъ петь «светии», които да управляватъ храмътъ и да)биратъ жрецитѣ и Питията. Светиитѣ поставяхѫ за Питии незнатни ени, които водѣхѫ строгъ животъ. Този, който искаше да запита)акулътъ, омиваше се въ единъ съсѣденъ изворъ, принасяше жъртва ı Аполлона и влизаше въ една стая, построена върху димяща се ропасть, надъ която, слѣдъ разни церемонии, сѣдаше Питията,)ято прѣдварително постѣше. Несвързанитѣ думи, които произнаıше Питията подъ влияние на опоителнитѣ пáри, ги записваше ıинъ жрецъ, който нареждаше отговорътъ въ хекзаметри. Тъй ıто имахѫ свързки по цѣлия еллински свѣтъ, жрецитѣ често ıвахѫ сполучливи отговори. Тѣ поддържахѫ религиозното прѣдание, ıищожихѫ кръвавото отмъщение, ръководѣхѫ основанието на)лонии, осветихѫ прѣобразованията на Ликурга, Солона, Клистена пр. Дори чуждитѣ народи и владѣтели се обръщахѫ за съвѣтъ ьмъ Питията. Делфи имаше и финансово значение: много гръцки)щини влагахѫ въ храма на Делфи своитѣ капитали, които жреıтѣ давахѫ съ лихва. Къмъ края на 2-ия периодъ, обаче, Пиıята наченѫ да се разваля. Като бѣше орѫдие на делфийската)истокрация, тя се увличаше въ борбата на партиитѣ и въ ин)иги, и дори наченѫ да продава гласътъ си.

§ 101. **Олимпийскитѣ игри.** Редомъ се делфийския оракулъ

имаше и друго силно срѣдство за обединение на гърцитѣ — *националнитѣ игри.* Имаше нѣколко такива игри въ разни мѣста; ала значение за цѣлия еллински свѣтъ имахѫ само *олимпийскитѣ* игри. Олимпия (§ 77) бѣше печална мѣсность: тамъ нѣмаше хубава вода, а се вѫдѣхѫ безъ четъ комари. При все това, всѣки 4 години тамъ се събирахѫ множество гърци дори и отъ най-далечнитѣ колонии. Значението на олимпийскитѣ игри се вижда отъ това, дѣто за гръцка ера се считаше 776 г., когато пръвъ пѫть бѣ записано името на побѣдителя въ тия игри; срокътъ отъ четире години, що се изминуваше между игритѣ се наричаше *олимпиада* (гърцитѣ брояхѫ така: «въ еди-коя година отъ еди-коя олимпиада»). Гърцитѣ не си прѣкращавахѫ игритѣ, дори и кога нахлуваше неприятельтъ въ тѣхната земя, и ги запазихѫ токо-речи четире вѣка слѣдъ Р. Хр. Олимпийскитѣ игри, които произлѣзохѫ отъ църковни праздници (§ 83), добихѫ национално значение въ 7 в. Олимпия се състоеше отъ една группа малки домове, въ които живѣяхѫ жръци и учители по гимнастиката, и въ които се съхранявахѫ принадлежности за игритѣ и църковни сѫдове. Тѣзи здания бѣхѫ распръснѫти около една малка гора, въ която растѣше старо маслинено дърво, посадено ужъ отъ Херакла; отъ клончетата на това дърво, които отрѣзваше едно момче съ златенъ ножъ, оплитахѫ вѣнецъ — единичката награда, която се даваше на побѣдителя въ игритѣ. Вѫтрѣ въ гората се издигаше единъ отъ най-добритѣ храмове въ Гръция, който бѣше посветенъ на Зевса; въ него прѣдъ статуята на божеството, имаше кресла за облѣченитѣ въ пурпуръ сѫдии. До гората се простирахѫ на полугрѫгъ мѣстата, дѣто се надпрѣваряхѫ: именно *стадийтъ* за гимнаститѣ и *хипподромътъ* за надпрѣварвания съ коньe. Тука имаше и голѣма гимназия, въ която гимнаститѣ по цѣли мѣсеци се готвѣхѫ за надпрѣварвания. По-нататъкъ се простирахѫ кѫщички за художницитѣ и масторитѣ, които се занимавахѫ съ постройки въ Олимпия, а така сѫщо и гостиници за знатнитѣ посѣтители. Останѫлата безбройна тълпа отъ зрители, токоречи всичкитѣ гърци (женитѣ не се допущахѫ въ Олимпия), се располагаше, кой дѣто завърнѣше: или въ палатки, или подъ открито небе. Навсѣкѫдѣ стърчахѫ балагани и дюгенчета. Много търговци сновѣхѫ между зрителитѣ: тука ставаше главнийтъ панаиръ въ цѣлия еллински свѣтъ. Врѣмето, когато ставахѫ игритѣ, се считаше свещено. По цѣла Гръция се прѣкращавахѫ войнитѣ и междуособията; пѫтищата се поправяхѫ и грижливо се пазѣхѫ; грабежитѣ се наказвахѫ строго; а самата Елида винѫги се при-

знаваше за свещена страна, на която никой не смѣеше да напада. Нейнитѣ «вѣстоносци на мира», прѣди да настанжтъ игритѣ, токо тичахж по цѣла Еллада, обявявайки, че настава врѣме, когато въ Пелопонесъ не трѣбва да има нито единъ обрженъ човѣкъ. Олимпийскитѣ игри

Вжтрѣшностьта на Зевсова храмъ въ Олимпия съ статуя, изработена отъ Фидия.

се състояхж отъ разенъ видъ състезании, отъ които главни бѣхж петтѣхъ игри («пентатлътъ»)—*бѣганье, скачанье, боричканье, хвърганье дискъ* и *копия*. Гимнаститѣ бѣхж голи. Тѣ си намазвахж тѣлото съ зехтиня, за да се не потжтъ много, па се посипвахж и съ прахъ, за да могжтъ да се улавжтъ въ врѣме на борбата. Слѣдъ като се свършвахж игритѣ, тѣ изгребвахж нечистотата на тѣлото си съ лъжички. Най-тежко испитание бѣше, когато бѣгахж съвсѣмъ обрѫжени, а най-хитро—когато бѣгахж съ факли. По-късно се въведе и юмручниятъ бой. За побѣдитель на олимпийскитѣ игри се признаваше този, който надвиеше поне въ три състезания. Всичко това ставаше на стадия, който бѣ дългъ 192 метра (240 крачки по 2·5 крака *à* 32 см.), и който обикаляхж отъ единъ до дванадесеть пжти. На втори планъ бѣхж надпрѣварванията, що ставахж на хиподрома. Тукъ се надпрѣпускахж съ коне въ ѣздá или впрѣгнжти конетѣ по 2 и 4 въ колесници. Тѣ не бѣхж толкова важни, защото въ тѣхъ можахж да участвуватъ само богати хора. Освѣнъ това не се считаше за побѣдитель ѣздачътъ, а притежательтъ на конетѣ, макаръ че, кога се обръщахж колесницитѣ въ силенъ бѣгъ, кучеритѣ често се лишавахж отъ животъ или пъкъ се осакатѣвахж. Олимпийскитѣ игри бѣхж като всеелинска изложба на дарбитѣ и въспитанието на гърцитѣ. Побѣдительтъ въ игритѣ бѣше славата и украшението на цѣла Еллада. Неговото име ставаше извѣстно на цѣлия свѣтъ; а родниятъ му градъ го обсипваше съ почести. Побѣдительтъ посрѣщахж съ тържествени процессии, въ негова честь съчинявахж пѣсни, годишнината на побѣдата му се празднуваше. На побѣдительтъ отстжпвахж най-опасното мѣсто въ битката и първото мѣсто въ общественитѣ събрания; неговитѣ статуи се тургахж въ дворовѣтѣ на храмовѣтѣ; както него, така и семейството му издържахж на държавна смѣтка.

§ 102. **Поезия и философия.** Покрай религията и игритѣ, за главна национална връзка служеше и поезията. Редомъ съ хомерическия епосъ се явихж нѣколко рода стихотворения. Отъ всички найблизу до Хомера стои *Хезиодъ,* който, освѣнъ дѣто състави «Теогония», въспѣ героинитѣ и полубогинитѣ въ «каталога на женитѣ». Послѣ се явихж разни видове кратки стихотворения, въ които се изражаваше нѣкое силно чувство. Най-напрѣдъ тѣ бѣхж патриотични (политически и военни) пѣсни, или *елегии*. За най-знаменити елегици се считатъ Тиртей и Солонъ. Послѣ къмъ тѣхъ се прибавихж *насмѣшливи* стихотворения, които се наричахж *ямби*. Къмъ тѣхъ

се отнасятъ и писанитѣ съ тоя размѣръ знаменити *басни*, които послужихѫ за основа на всичкитѣ европейски басни. Приписватъ ги на роба *Езопъ*, ала тѣ сѫ отъ източно потекло. Най-послѣ се явихѫ и романси, които сѫ тѣсно свързани съ *музиката*. Музиката се разви, подъ влияние на Истокъ, на о. Лесбосъ, който се славѣше съ славеитѣ си. За неинъ баща се счита *Терпандръ*, изобрѣтательтъ на седмострунната китара, или лирата. Всички стихотворения, които сѫ свързани съ този инструментъ, се наричатъ *лирически*. Най-знаменити лирици бѣхѫ *Анакреонъ* и *Саффо*. Саффо бѣше чиста и кротка дѣвица; тя прѣслѣдваше съ сатири лошитѣ лесбоски, а добритѣ събираше въ кѫщата си, която служеше за поетическа и музикална школа на еолийцитѣ; Саффо имаше ученици и съперници по искуството. Колко хубаво е пѣла Саффо се вижда още и отъ това, дѣто Солонъ, като чулъ единъ отъ нейнитѣ романси, извикалъ: «Нѣма да умрѫ спокойно, докато не научѫ тая пѣсень». Къмъ края на този (2-й) периодъ се появи прозата: отначало само надписи, договори и закони. Послѣ се явихѫ зародишитѣ на науката въ лицето на *философитѣ* («любители на мѫдростьта»), които имахѫ разни направления. Най-старитѣ отъ тѣхъ се наричатъ «седемтѣ мѫдреци». Тѣ се прославихѫ като патриоти, като политически дѣятели и като автори на кратки, мѫдри изречения. Освѣнъ солоновото изречение «всичко съ мѣрка», особено се славѣше изречението на Талеса (§ 68) милетски, което украсяваше дори делфийскийтъ храмъ: «Познай самаго себе си!». Покрай Талеса тогава се появихѫ много други философи, особено въ Мала Азия и Италия. Тѣ бѣхѫ философитѣ — *физици*, които всичко обяснявахѫ съ природнитѣ сили, съ вода, огънь и др. Тѣ изнамѣрихѫ слънечнитѣ часовници и географическитѣ карти. Подиръ физицитѣ се прослави философътъ-математикъ *Питагоръ* (§ 99). Той се стремѣше къмъ такава хармония въ живота, каквато господствува въ *цифритѣ*. Освѣнъ това въ неговата философия се забѣлѣжва религиозенъ мистицизмъ, който бѣше заетъ отчасти отъ Египетъ: питагорейцитѣ вѣрвахѫ въ прѣселението на душитѣ. Тѣ носѣхѫ бѣли дрехи; всичко, което имахѫ, бѣше общо; тѣхната храна наумѣва спартанската чорба; мълчанието и самоистезанието се съединявахѫ у тѣхъ съ странни обреди; тѣ се познавахѫ единъ други по тайнствени знаци и думи. Въ едно и сѫщо врѣме съ питагореизма се основа философската *школа на елеатитѣ*. Философитѣ, като просвѣтени хора, изглеждахѫ на тълпата подозрителни, защото тѣ иначе разбирахѫ вселенната, отколкото митологията.

§ 103. **Искуство.** Както въ политическо отношение прѣобладаваше Спарта, така и въ искуството начена да се развива дорическийтъ стилъ редомъ съ книжнината, ала по-слабо отъ нея. Най-много напрѣдна архитектурата, а именно въ *храмоветѣ*. Въ първия периодъ гърцитѣ имаха само пещери за врачовницитѣ и малки параклиси за статуитѣ на боговетѣ. А сега се явиха голѣми храмове съ прѣддверия и колоннади на египетски манеръ. Напълно се разви и този видъ колонна, която срѣщахме въ Египетъ и нарекохме праобразъ на *дорическия стилъ* (§ 8). Тя нѣма базисъ, главицата ѝ се състои отъ четирежгълна плочица, подъ която лежи полукржгла шийка. Дорическийтъ стилъ, който бѣше още доволно грубъ, прѣобладаваше тогава въ Еллада. Той твърдѣ много наумѣва египетското искуство, което проникваше испървенъ въ всички дорически страни чрѣзъ Финикия. Въ Пелопонесъ тогава строяха дори малки пирамиди. Дорическитѣ храмове отначало бѣха дървени, а подиръ камънни. Тъй като тѣ нѣмаха прозорци, отваряха по срѣдата на покрива дупка. Както на прѣднята, така и на задната страна на храма, подъ покрива, се образуваха двѣ трижгълни пространства—*фронтони,* които се украсяваха съ барелиефи. Както отвънъ, така и вжтрѣ въ храма имаше редове колонни — *перистили.* Когато гърцитѣ получиха достжпъ въ Египетъ въ врѣмето на Псаметиха (§ 17), разви се и ваянието. *Статуитѣ* отначало бѣха дървени, съ украшения отъ злато и слонова кость, а подирѣ наченжха да се появяватъ мѣдни и твърдѣ нарѣдко мраморни. Тогава правѣха вече много статуи. И тѣ не бѣха само малки фигурки, които се донасяха въ храма по оброкъ: срѣщатъ се и колоссални статуи, и то не само на богове, а и на частни лица. Изобщо скулптурата бѣше въ дѣтско състояние, груба и неподвижна. Тя се раздѣляше на два стила: освѣнъ дорическийтъ, който подражаваше на Египетъ, имаше още и йонически стилъ, който бѣше заимствуванъ отъ Ассирия (§ 42). Появиха се и зачатъци отъ *живопиство.* То сж нарисувани глинени вази, които се наричатъ «египетски»: върху тѣхъ сж изобразени тънко, безъ сѣнки, митологически сцени съ черна или бѣла боя върху жълто или черно поле. Искуството процъвтѣваше тогава собствено у гърцитѣ въ Мала Азия, на които само подражаваха въ Еллада.

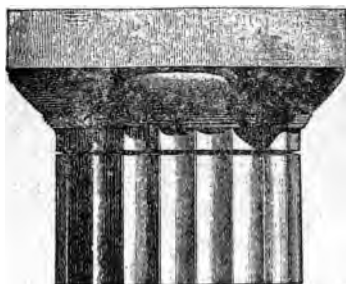
Главица (капитель) отъ дорически стълбъ.

III. Персийскитѣ войни. Пелопонеската война. 500—400.

§ 104. **Възстание на малоазийскитѣ гръци.** Борбата между Европа и Истокъ вече бѣше до толкова подготвена, щото се изискваше само единъ поводъ за война. Въ 500 г. тоя поводъ се яви въ Милетъ, дѣто бѣше тиранинъ *Аристагоръ,* зеть на Хистиея (§ 74). Като бѣше честолюбивъ човѣкъ, Аристагоръ си науми да завладѣе единъ островъ (Наксосъ); ала защото самъ нѣмаше своя войска, той взема́ персийска, като гарантираше на сатрапа съ главата си за успѣха на прѣдприятието. Тъй като Аристагоръ бѣше разбитъ, очакваше го распъвание на кръсть. Въ това врѣме Хистией му внуши мисъльта да направи възстание, като се надѣваше, че Дарий него ще испрати да усмирява възстанието. Малоазиятскитѣ гръци, като ненавиждахѫ перситѣ и поставенитѣ отъ тѣхъ тирани, възстанѫхѫ навсѣкѫдѣ — отъ Халикарнасъ чакъ до Византия. Между това Аристагоръ побърза да иде въ Еллада, за да проси помощь. Спартанцитѣ отказахѫ, ала атинянетѣ веднага пратихѫ своята флота. Обаче тази помощь бѣше нищожна. Възстанието, което бѣ напрѣднѫло до толкова, щото грърцитѣ прѣвзехѫ и Сарди (§ 68), бѣ потопено въ кръви. Особено ужасна бѣше сѫдбата на Милетъ, който наричахѫ «перлъ на Иония и царь на моретата». Защото тоя градъ се защищава́ повече отъ една година, перситѣ убихѫ всичкитѣ му войници, а останѫлитѣ жители прѣселихѫ на Тигръ. Аристагоръ избѣга въ самото начало на възстанието въ Тракия, дѣто загинѫ безславно въ едно малко сблъскване. Се́ тамъ избѣга и Хистией, когото Дарий бѣше испратилъ да стане тиранинъ въ Милетъ, ала гражданетѣ не го приехѫ. Той станѫ морски разбойникъ, па се попаднѫ въ рѫцѣтѣ на перситѣ, които го распънѫхѫ на кръстъ. Слѣдъ като малоазиятска Еллада изгуби свободата си, свърши се така сѫщо и историческийтъ ѝ животъ. Блѣскавата култура на Мала Азия, наукитѣ и искуствата ѝ прѣминѫхѫ въ Атина. Персийскитѣ сатрапи и солдати пазѣхѫ брѣговетѣ на Мала Азия чакъ до Тракийския Херсонесъ, дѣто тѣ уловихѫ въ плѣнъ синътъ на Милтиада Млади. Самъ Милтиадъ (§ 98), вече 60—годишенъ старецъ, побѣгнѫ въ Атина; а тукъ, въ това врѣме, единъ актйоръ до толкова трогателно изобрази разрушението на Милетъ, «синътъ на Атина», щото гражданетѣ плакахѫ и глобихѫ поета, задѣто имъ разчовъркалъ сърдечната рана. Се́ тогава въ Суза, когато царьтъ ядѣше, бѣше заповѣдано на единъ робъ три пѫти да из-

виква: «Царю, не дѣй забравя атинянетѣ!» Дарий разбра, че трѣбва да се вземе Еллада, за да не се повторятъ възстанията въ Азия; а пъкъ Хиппий му внушаваше, че нищо не чини да се покорятъ нищожнитѣ атиняне.

§ 105. **Маратонъ.** Двѣ години подиръ разрушението на Милетъ, голѣмата флота и армията на Дария потеглихѫ покрай брѣговетѣ на Тракия съ направление къмъ Еллада. Ала тѣ погинѫхѫ отъ буря и отъ нападенията на тракийскитѣ диваци. Минѫхѫ се още двѣ години—и, въ 490 г., повече отъ 100 х. отборна персийска войска потегли право за Аттика съ 600 кораба подъ началството на побѣлѣлия въ битки мидянинъ *Датисъ* и на младия Дариевъ племеникъ *Артаферпъ*. Ала душа на експедицията бѣше злопаметнийтъ *Хиппий*, който се надѣваше изново да стане тиранинъ въ Атина. Прѣдъ армията плувахѫ херолдитѣ, които искахѫ отъ еллинитѣ «земя и вода» въ знакъ на покорность. Отъ ужасъ всички се покорихѫ. Само спартанцитѣ хвърлихѫ херолдитѣ въ единъ кладенецъ за да «търсятъ тамъ земя и вода», а атинянетѣ ги замѫчихѫ и дори наказахѫ прѣводачътъ, който бѣше дрързнѫлъ да оскверни езикътъ си, прѣдавайки заповѣдитѣ на варваритѣ. Хиппий доведе персітѣ на *Маратонското* поле, дѣто можеше да се развие блѣстящата кавалерия на Дария. Атинянетѣ пратихѫ куриеръ въ Спарта, който за два деня можи да пристигне (повече отъ 200 кл пѫть). Спартанцитѣ му отговорихѫ, че религията имъ запрѣщава да тръгватъ въ походъ прѣди да стане пълнолуние, до което оставахѫ още 10 дена. Атинянетѣ трѣбваше да се биѭтъ сами, а тѣ имахѫ едвамъ 10 х. войска. Мнозина имъ съвѣтвахѫ да се покорятъ; нъ, за да се биѭтъ, настоявахѫ троицата най-добри и краснорѣчиви граждане—стратезитѣ *Милтиадъ*, *Аристидъ* и *Темистоклъ*, и тѣхното мнѣние надви. За главнокомандуѭщъ единодушно назначихѫ Милтиада, който бѣше показалъ воененъ талантъ въ Тракия и добрѣ знаеше боевитѣ приеми на персітѣ. Когато атинянетѣ тръгнѫхѫ въ походъ, къмъ тѣхъ доброволно се присъединихѫ безъ да бѫдѫтъ поканени, хилядо граждане отъ *Платея*, който градъ атинянетѣ веднъжъ бѣхѫ защитили отъ нападението на спартанцитѣ. Маратонската битка доказа, че нравствената сила стои по-високо отъ физическата, и че *европейската цивилизация е по-надежна отъ азиятската*. Еллинитѣ до такава стъпень бѣхѫ въодушевени, щото виждахѫ въ редоветѣ си самаго Тазея (§ 83), и одържахѫ изумителна побѣда, като се биѭхѫ единъ срѣщу десеть. Персійцитѣ оставихѫ повече отъ 6000 трупа на бойното поле, и

побѣгнѫхѫ въ беспоредъкъ; мнозина отъ тѣхъ погинѫхѫ или въ морето, или въ съсѣднитѣ блата, дѣто намѣрихѫ и трупътъ на Хиппия. На другия день подиръ битката пристигнѫхѫ 2000 спартанци; тѣ разгледахѫ бойното поле, похвалихѫ атинянетѣ, па се повърнѫхѫ дома си. А на Маратонското поле наскоро се появихѫ два паметника отъ бѣлъ мраморъ (единъ въ честь на Милтиада, други надъ коститѣ на 200 души паднѫли атиняне) съ десеть стълба, на които бѣхѫ написани имената на убититѣ герои. Слѣдъ като се изминѫхѫ много вѣкове, народътъ още расказваше, че всѣка нощь тукъ се чувало цвиленье на коне и шумъ отъ борба. Пѫтешественицитѣ и въ наше врѣме виждатъ хълмоветѣ, подъ които почива прахътъ на маратонскитѣ герои.

§ 106. **Милтиадъ. Аристидъ. Темистоклъ.** Въ сѫщность на Маратонъ умрѣ единъ старъ великъ народъ, перситѣ, и се роди другъ новъ — атинянетѣ, които поетитѣ прославяхѫ вече, като «опора на Еллада». Ала борбата между тия два народа се продължава́ още около 50 г. И двѣтѣ страни разбирахѫ, че Маратонъ е само начало на великата кървава драма, та се готвѣхѫ за новъ бой. Въ Атина всички слушахѫ Милтиада, статуята на когото украсяваше Акрополъ заедно съ други статуи на герои и полубогове. Дадохѫ му войската и съкровището, когато той изиска това, безъ да обади защо му сѫ нуждни. Планътъ на Милтиада бѣше да накаже островитѣ въ Егейско море, за дѣто се бѣхѫ подчинили на перситѣ. Ала той нема́ сполука и самъ бѣше раненъ. Тогава излѣзе противъ него политическийтъ му врагъ, Алкмеонидътъ *Ксантипъ,* който бѣше вождъ на демократитѣ и поклонникъ на идеитѣ на своя родственикъ Клистена (§ 97). Той обвини Милтиада, за дѣто е измамилъ републиката съ лъжовни обѣщания. Хелиаститѣ присѫдихѫ геройтъ да заплати огромна глоба, която се равняваше токоречи на всичкото му състояние. Старецътъ умрѣ, безъ да успѣе да събере нуждпитѣ пари; неговътъ синъ, *Кимонъ,* заплати глобата. На мѣстото на Милтиада се явихѫ тогава други забѣлѣжителни хора, каквито имаше по него врѣме мнозина въ Атина. Тѣ бѣхѫ вождитѣ на новото поколѣние, Аристидъ и Темистоклъ. Народътъ особено вѣрваше на *Аристида*, който не бѣше твърдѣ богатъ, и който бѣше исхарчилъ имотътъ си за народна полза; неговътъ животъ бѣше посветенъ на републиката. Ала той нѣмаше нито блѣстяща вънкашность, нито гениалность. Той бѣше съвсѣмъ скроменъ, отстѫпваше на други първото мѣсто, дори самъ посочваше на народа да избира неговитѣ лични врагове, когато считаше, че тѣ мо-

гжтъ да бждатъ полезни на високи служби. Той се придържаше о старината, о всичко установено. Никой другъ не почиташе толкова началницитѣ, никой така строго не испълняваше законитѣ и своитѣ длъжности както Аристидъ. Нѣмаше нито единъ човѣкъ въ Аттика който, колкото и да мразѣше Аристида, да не го нарича Справедливъ. Когато веднажъ единъ актйоръ говорѣлъ за справедливостьта и личностьта на единъ митически герой, цѣлийтъ театръ погледналъ къмъ Аристида, който се намѣрвалъ тамъ. Съвсѣмъ другъ бѣше *Темистоклъ*. Нему не можахж да се довѣряватъ: той не считаше противни и бесчестнитѣ срѣдства, той дори вземаше рушвети. Темистоклъ бѣше необузданъ и властолюбивъ. Когато билъ още момче, той искалъ да играе първа роля между връстницитѣ си. Сетнѣ той начена да търси популярность, исхарчи голѣмото си състояние за да урежда богати процессии и хорове, защищаваше гражданетѣ въ сждилищата и знаеше ги токоречи всички по имена. Ала Темистоклъ бѣше чрѣзмѣрно талантливъ: дори неговитѣ врагове го признавахж за рѣдъкъ политикъ. Той толкова разбираше бждащето, щото смѣло вземаше мѣрки, които се чинѣхж на Аристида за безумни.

§ 107. **Прѣобразованията на Темистокла.** *Борбата* между двамата атински вожди бѣше неизбѣжна. Подиръ смъртьта на Милтиада, Аристидъ бѣше първийтъ човѣкъ въ Аттика; върху него прѣминахж почеститѣ, съ които нѣкога се ползуваше маратонскийтъ побѣдитель. Избрахж го за првъ архонтъ. Аристидъ се рѣши да поддържа прѣжнийтъ порядъкъ, който се пазѣше отъ ареопага. Той искаше атинянетѣ да си останжтъ землевладѣлци и хоплити. Темистоклъ пъкъ доказваше, че по сухо атинянетѣ никога не ще могжтъ надви нито спартанцитѣ, нито персийцитѣ, а чрѣзъ морето тѣ ще могжтъ да разбогатѣжтъ и да се усилжтъ. За тая цѣль той искаше окончателно да подигне най-подвижнийтъ елементъ въ Аттика—тетитѣ, които бѣхж отлични моряци. Завърза се жестока борба между два държавни идеала. Не се минуваше нито една екклезия, безъ да се чуе силното краснорѣчие на Темистокла. «Наистина — казалъ му веднъжъ Аристидъ—ако да бѣхж атинянетѣ по умни, тѣ щѣхж да ни хвърлжтъ и двамата въ пропасть». Ала пострада само единъ отъ съперницитѣ. Генийтъ и краснорѣчието на Темистокла побѣдихж; Аристидъ бѣше изгоненъ с остракизмъ (§ 97), малко нѣщо прѣди да нахлуятъ пакъ перситѣ. а Темистоклъ станж првъ архонтъ. Съ помощьта на Питията, която каза, че гърцитѣ ще се спасжтъ съ «дървени стѣни», Темистоклъ

..ойска веднага да се уреди флота отъ 200 триреми, като пожъртвуватъ за това гражданетѣ доходътъ отъ сребърнитѣ рудници на Лаврионъ (§ 77), който си тѣ дѣляхѫ помежду си. Ала тия пари непостигнѫхѫ. Тогава Темистоклъ измисли слѣдната мѣрка въ за-.ѣна на навкрариитѣ (§ 93). Съкровището начени да строи само .летътъ (кошътъ) на триремата; слѣдъ това прѣдлагахѫ длъжностьта капитанъ—«триерархъ» на всѣкиго, който желаеше, ала съ условие, щото желающийтъ на своя смѣтка да снабди триремата съ орѫжия, да издържа екипажътъ и да бѫде готовъ да отплува въ морето по първи знакъ. Когато не се намѣрваше доброволецъ, правителството само назначаваше за триерархъ нѣкого отъ богатитѣ. Тая обязанность, *триерархията* (§ 95), се испълняваше само една година; на едно и сѫщо лице не можеше да се възложи двѣ години подредъ. Триерархътъ се освобождаваше отъ всички други повинности. Едничка награда на исправния триерархъ бѣше златнийтъ вѣнецъ; ала затова неговото име ставаше извѣстно на цѣла Аттика. Триерархията бѣше твърдѣ почетна служба и служеше за стѫпало къмъ най-виситѣ длъжности: поради това всѣкога се намѣрвахѫ доброволци за тази служба. А когато се назначаваше тя задължително, можеше да се избави човѣкъ отъ нея, като прѣдложеше на други по-богатъ, или да ѭ вземе, или да си размѣнѭтъ имуществата. По тоя начинъ, триерархията винѫги падаше върху богатитѣ; тя бѣше като извънреденъ налогъ върху капиталиститѣ. А съкровището, като се облегчи чрѣзъ това, дѣто самитѣ граждане участвувахѫ въ расходитѣ, получи възможность да устрои знаменитото атинско пристанище *Пирей*, като го укрѣпи отлично и го снабди съ верфи, магазини, арсенали. Реформата на Темистокла е твърдѣ важна. Тази реформа прѣобръщаше атинянетѣ въ *морска нация*. Освѣнъ това тя примъкваше на държавна служба голѣмата масса на тетитѣ, които, като бѣдняци, не можахѫ да завзематъ длъжности, за които не се плащаше. До туй врѣме атинската държава сѐ още се основаваше върху първитѣ три класси, т. е. върху землевладѣлцитѣ. А сега масса надничари, промишленици, рибари станахѫ дѣйствителна часть отъ гражданството; тѣ наченѫхѫ да служѫтъ на корабитѣ, дѣто съ надварванье ги викахѫ триерархитѣ, отъ които всѣки се стараеше да гледа по-добрѣ своитѣ служащи. Слѣдователно *реформата на Темистокла въвождаше демокрацията* не само въ закона, а и *въ самия животъ*.

§ 108. **Нахлуванието на Ксеркса. Термопили.** Въ това врѣме (480 г.) противъ Еллада се опълчи невиждана до тогава

армия на цѣлия Истокъ — около 2 мил. войска и 1200 кораба. На чело на тая войска стоеше най-красивийтъ и високомѣрнийтъ измежду перситѣ, искуснийтъ и дѣятеленъ синъ на Дария, *Ксерксъ,* който вече бѣше сънувалъ, че цѣлийтъ свѣтъ е подъ нозѣтѣ му. Съ него бѣше и зеть му, даровитийтъ и енергиченъ пълководецъ *Мардоний.* Неговата армия минувá по моста на Хеллеспонтъ седемь денонощия; флотата вървѣше до брѣга, а за да се избѣгне бурята, ископахѫ каналъ прѣзъ полуострова Атонъ. Еллинетѣ би могли да отблъснѫтъ силитѣ на Истокъ, ако бихѫ съставяли цѣлокупна нация. Тѣ се наброявахѫ до 20 мил.; ала едната третина отъ тѣхъ се подчинявахѫ на перситѣ, а другата живѣеше отдѣлно, въ Италия и Сицилия. Гърцитѣ въ Еллада ги облада ужасъ, който се поддържаше отъ Питията, що ги съвѣтваше да се покорѭтъ на Ксеркса. Македонцитѣ, тессалийцитѣ и тиванцитѣ се покорихѫ на перситѣ безъ бой. По своето могѫщество най-важенъ бѣше Пелопонесъ, който имаше два милиона население и се намѣрваше подъ хегемонията на Спарта. Ала спартанцитѣ се приготвяхѫ да се заградѭтъ съ издигнѫта на Истма стѣна, та распускахѫ войницитѣ си, да идѫтъ на олимпийскитѣ игри, които се падахѫ именно въ това врѣме. Само атинянетѣ, на чело съ Темистокла, се грижахѫ тогава за да спасѫтъ Еллада. Темистоклъ убѣди Питията да си промѣни възгледитѣ, и уговори спартанцитѣ да събиратъ на провлака всеобщъ съвѣтъ, който рѣши да се прѣкратѭтъ вѫтрѣшнитѣ раздори, та да се бранѭтъ. Сé той събра флота отъ 280 трирема, отъ които повечето бѣхѫ атински. Прѣдложихѫ на спартанцитѣ да командуватъ армията, ала тѣ поискахѫ да командуватъ и флотата. Темистоклъ се съгласи и на това. Нъ Спарта прати само 7 х. пелопонески хоплити, между които имаше само 300 души спартанци. Затова пъкъ армията се прѣдвождаше отъ *Леонида,* който бѣ образецъ на чистъ спартанецъ; той знаеше само единъ законъ — да побѣди или да умре. Слѣдъ като завзе *Термопилитѣ,* Леонидъ не скри отъ войницитѣ, че тукъ ще трѣбва всички да умрѫтъ, та имъ прѣдложи да останѫтъ отъ тѣхъ само тия, които желаѭтъ. Останахѫ само 1200 хоплити, въ числото на които всичкитѣ спартанци. Два дена испращá Ксерксъ противъ тази шепа герои сé прѣсни отреди; и тѣ всички бѣхѫ отблъснѫти, безъ да се исключѫтъ «безсмъртнитѣ» — прѣкрасната персийска гвардия. Повече отъ 20000 трупа азияти лежахѫ прѣдъ прохода. На третия день прѣзъ нощьта единъ прѣдатель, тессалиецътъ *Епиалтъ,* прѣкара перситѣ по една глуха пѫтечка прѣзъ планинитѣ—и гърцитѣ, напад-

нѫти и отпрѣдъ, и отзадъ, бѣхѫ избити всички до единъ. Потомцитѣ поставихѫ при Термопилитѣ единъ мѣденъ левъ съ надписъ: «Пѫтниче! Кажи на Спарта, че ний загинѫхме тука, като испълнявахме законитѣ на отечеството си». Когато спартанцитѣ се биехѫ при Термопили, атинянетѣ извършвахѫ сѫщо такива подвизи по море, дѣто Темистоклъ рѫководѣше бездарнийтъ спартански адмиралъ. Тѣ не допустнѫхѫ персийската флота да помогне на Ксеркса, като го задържахѫ при носа *Артемизий* съ редъ сражения, които доказахѫ, че единъ грѫцки корабъ може да се брани срѣщу петь персийски. Грѫцката флота отстѫпи само тогава, когато узна, че Леонидъ е загинѫлъ. Темистоклъ убѣди всички атиняне, способни да носѭтъ орѫжие, да се качѭтъ на корабитѣ, а семействата си да прѣселѭтъ въ тѣснинитѣ и пещеритѣ на *Саламинъ*, както и да повикатъ Аристида отъ изгнание. Той расположи флотата въ тѣсния протокъ между Саламинъ и Пирей. Перситѣ изгорихѫ Атина и завзехѫ на полукрѫгъ цѣлийтъ брѣгъ срѣщу Саламинъ; Ксерксъ си приготви тронъ върху една стръмнина, за да се любува съ поражението на еллинитѣ. А въ това врѣме на Саламинъ владѣеше смѫщение: на военния съвѣтъ крѣщѣхѫ, дигахѫ шумъ, малко останѫ да се биѭтъ. Прѣобладаваше мнѣнието на спартанцитѣ, че трѣбва веднага да се отстѫпи къмъ Истмъ, дѣто стоеше спартанската войска. Темистоклъ разбра, че ако грѫцката флота не се бие сега, сетнѣ вече не ще може да се събире. Съ горещо краснорѣчие той искаше да задържи отстѫпаѭщитѣ, и каза: «Ако не ни послушате, ний, атинянетѣ, ще се прѣселимъ въ Италия». Тѣзи думи подѣйствувахѫ. Ала на другия день, еллинитѣ като видѣхѫ, че тѣ иматъ два пѫти по-малко кораби, отколкото перситѣ, пакъ начевѫхѫ да се готвѭтъ за да отстѫпватъ. Темистоклъ се рѣши на отчаяно срѣдство: той написа на Ксеркса, че му се прѣдава и му съвѣтва, да прѣгради пѫтя на грѫцитѣ, които се каратъ помежду си и сѫ се рѣшили да бѣгатъ; а той самъ умишлено протѣгаше съвѣтътъ. Отведнажъ нѣкой го извиква вънъ отъ събранието. Той бѣше Аристидъ, който можи да се промъкне между персийскитѣ кораби, що бѣхѫ вече заобиколили Саламинъ. Аристидъ съобщи на Темистокла за опасностьта и притури: «Ний съ тебе дълго врѣме бѣхме съперници; сега настава врѣме да се надваряме, кой отъ насъ ще направи повече услуги на отечеството». Тѣ, и двамината, се бихѫ като левове въ саламинската битка, която се свърши съ рѣшителното поражение на перситѣ. Ксерксъ си скубѣше коситѣ и си кѫсаше дрехитѣ, па побърза да се завърне назадъ, като остави 300 х.

отбрана войска подъ началството на *Мардония*. На връщанье, значителна часть отъ неговата армия погинж въ Македония отъ гладъ и зараза.

§ 109. **Платея, Микале и Химера.** Мардоний дѣятелно се готвѣше за новъ походъ, а грърцитѣ изново пакъ се карахж помежду си. Всички завиждахж на атинянетѣ. Па и спартанцитѣ много интригувахж, дори наградитѣ за морскитѣ подвизи бѣхж присждени да се дадхтъ не на атинянетѣ, а на спартанцитѣ и егинцитѣ. Спартанцитѣ отъ приличие показвахж вънкашна почесть на Темистокла: когато той дойде при тѣхъ, коронувахж го съ маслиненъ вѣнецъ и му подарихж най-добрата колесница; почетенъ караулъ отъ най-знатни спартанци го съпроводи чакъ до Истмъ. А между това спартанцитѣ внушавахж на атинянетѣ, че Темистоклъ се стреми къмъ тирания. Тъй като тогава се откри, че той вземалъ рушвети отъ островитѣ, които му бѣше поржчено да накаже за тѣхнитѣ сношения съ перситѣ, той бѣше отстраненъ отъ дѣлата: атинянетѣ назначихж за стратези — на сухо Аристида, а по море Ксантиппа (§ 106). Прѣзъ пролѣтьта на 479 г. Мардоний прѣдложи на атинянетѣ износни условия; нъ тѣ му отговорихж, по съвѣта на Аристида, че ще се бижтъ съ перситѣ «до като слънцето се движи по небето». Атинянетѣ изново се прѣселихж на Саламинъ и пратихж въ Спарта за помощь. Спартанцитѣ се отказвахж, ту подъ прѣдлогъ на праздници, ту подъ прѣдлогъ на лоши прѣдзнаменования, а сами довършвахж стѣната на Истмъ. А Мардоний въ това врѣме опустошаваше Аттика и Атина. Само когато атинянетѣ заплашихж, че ще сключжтъ миръ съ перситѣ, спартанцитѣ испратихж войска подъ началството на бездарния царь *Павзаний*. Перситѣ имахж три пжти повече войска; при все това при *Платея* тѣ бѣхж още веднажъ разбити, макаръ че показахж отчаяна храбрость: отъ тѣхъ паднжхж до 100 х., а гръци 10000; самъ доблестнийтъ Мардоний паднж на бойното поле. Честьта за побѣдата принадлежеше на атинянетѣ и спартанцитѣ, ала тѣ ж отстжпихж на храбритѣ платейци, на които поржчахж да пазжтъ паметницитѣ, що издигнжхж въ честь на паднжлитѣ тука еллини, и да уреждатъ игри, наречени «праздникъ на свободата». Подиръ битката при Платея перситѣ не дохождахж повече въ Еллада. Напротивъ, *гърцитѣ наченжхж да нападатъ*. Тѣхната флота, която се състоеше прѣимуществено отъ атиняне, макаръ и да се прѣдвождаше отъ спартански царь, прѣслѣдвайки корабитѣ на Ксеркса, достигнж до носа *Микале*, срѣщу Самосъ. Тукъ 100 х. перси

се бѣхѫ укрѣпили на непристѫпна позиция. Еллинетѣ, които не надминувахѫ $3^1/_2$ х., ненадѣйно нападнѫхѫ на тѣхъ. Малоазиятскитѣ гръци, които бѣхѫ заставени отъ перситѣ да воюватъ, прѣминѫхѫ на тѣхна страна — та перситѣ бѣхѫ разбити на глава. Малоазиятскитѣ йонийци бѣхѫ приети въ еллинския съюзъ, и въ честь на това събитие имъ помогнѫхѫ да довършѫтъ роскошнийтъ храмъ на Артемида въ Ефесъ. Сѐ тогава грьцитѣ побѣдихѫ азиятитѣ на крайния западъ. Картагенянетѣ, като забѣлѣзахѫ, че се усилва умнийтъ Гелонъ (§ 99), рѣшихѫ се отведнъжъ да унищожатъ сиракузското владичество. Тѣ испратихѫ противъ него грамадна армия подъ началството на храбрия *Хамилкаръ*. Гелонъ имаше шесть пѫти по-малко войска; ала той унищожи пунийцитѣ при р. Химера (480), дѣто загинѫ и самъ Хамилкаръ, тъй като той се хвърли въ пламъкъ, като жъртва на Молоха.

§ 110. **Спарта подиръ боя при Микале. Павзаний.** Персийскитѣ войни иматъ двояко значение. 1) Тѣ освободихѫ Еллада отъ завоевателнитѣ стремления на Истокъ и доказахѫ *прѣвъсходството на европейската цивилизация прѣдъ азиятската*: ролята на рѫководители въ историята прѣминѫ отъ перситѣ у гърцитѣ, които се ползувахѫ съ тая роля около два вѣка, докато не се издигнѫхѫ римлянетѣ. 2) Персийскитѣ войни произведохѫ *прѣвратъ въ самата Еллада*. Значението на Спарта отслабнѫ поради издиганьето на Атина. Наистина, че още 20 години тя се считаше за вождъ на Гръция, поради което въ Еллада имаше извѣстно единство: повечето отъ гръцитѣ, по навикъ, виждахѫ само подвизитѣ на спартанцитѣ и не обичахѫ атинянетѣ, като ново-издигнѫли се хора и като прѣдставители на смѣлия демократизмъ и на нововъведенията. А Атинянетѣ не смѣяхѫ да заявѭтъ правата си срѣщу силната и егоистична Спарта, толкова повече, че тѣ трѣбваше да се уреждатъ, дори и пепелищата си да възобновяватъ слѣдъ персийската съсипия. При все това ясно бѣше, че Спарта и Атина трѣбваше да си размѣнѭтъ ролитѣ. Въ врѣме на персийскитѣ войни спартанцитѣ не се владахѫ патриотично, бавѣхѫ се и мислѣхѫ само за себе си; а тѣхнитѣ приятели, тиванцитѣ, просто измѣняхѫ на Гръция. Тѣ нѣмахѫ нито единъ талантливъ човѣкъ. Леонидъ спаси честьта имъ, ала той бѣше само честенъ солдатинъ. *Павзаний* не показа при Платея нищо друго, освѣнъ крайна прѣдпазливость, която безъ малко щѣше да погуби дѣлото, и коварство, тъй като се стараеше да постави атинянетѣ противъ най-добрата часть на персийската войска. Подиръ побѣдата той посрами Спарта. Нему

бѣше повѣрено началството надъ съюзната флота, която се испрати къмъ Мала Азия, за да продължава борбата съ Ксеркса. Слѣдъ като освободи много острови отъ игото на персите, Павзаний се спрѣ въ Византия и оттука влѣзе въ тайни прѣговори съ Суза. Ксерксъ се съгласи да го направи сатрапъ на Еллада и да му даде дъщеря си. Павзаний дори начена да живѣе като сатрапъ и да се облача по персийски. Атинянетѣ се оплакахѫ на Спарта, и когато извикахѫ Павзания да даде обяснения, началството надъ флотата само по себе си прѣминѫ у атинскитѣ вожди, Аристида и Кимона (476). Спартанцитѣ оправдахѫ Павзания, който станѫ още по самонадѣянъ: той наченѫ да подбужда илотитѣ на възстание и испрати писма до Ксеркса. Нъ ефоритѣ уловихѫ прѣписката му. За да се спаси отъ смъртно наказание, прѣдательтъ се скри въ единъ храмъ; ала спартанцитѣ затрупахѫ вратитѣ на храма, и той умрѣ тамъ отъ гладъ.

§ 111. **Прѣобразованията въ Атина.** Съвсѣмъ друго бѣше положението на Атина. Въ врѣме на персийскитѣ войни тя се обезсмърти съ подвизи отъ патриотизмъ, енергия и високъ талантъ; собствено тя спаси Гърция, и поетитѣ и художницитѣ вече ѭ наричахѫ «опора на Еллада». Атина даде редъ отъ хора, знаменити по талантитѣ си и по нравственото си достоинство. Макаръ че единъ отъ тѣхъ, Милтиадъ, се махнѫ отъ сцената, ала той остави още по-забѣлѣжителенъ синъ, *Кимона*. Живъ бѣше гениалнийтъ *Темистоклъ*, истинскийтъ спаситель на Еллада. Наистина, че всички се бояхѫ отъ неговото властолюбие и неразборчивость въ срѣдствата; ала живѣеше и безукоризненийтъ *Аристидъ*, когото именно атинянетѣ издигнѫхѫ на пръвъ планъ, като свой вождъ. Сегашната епоха бѣше толкова възвишена въ живота на атинянетѣ, че тримата тия съперници не само не си бъркахѫ, ами си помагахѫ единъ на другъ. Тѣ си раздѣлихѫ трудоветѣ по призвание: Кимонъ си посвети животътъ на войната, и като честенъ патриотъ — на войната съ персите. Темистоклъ довършваше великитѣ вѫтрѣшни прѣобразования въ Атина, когато вече наченѫ да се издига неговътъ прѣемникъ *Периклъ*, четвъртата атинска знаменитость. Аристидъ помагаше на Кимона и Темистокла и на всѣкѫдѣ подигаше нравственото значение на своето отечество. Първитѣ двѣ години слѣдъ изгонваньето на персите (479—477) се отличи Темистоклъ, тъй като трѣбваше да се уреди Атина. Прѣдвидливийтъ Темистоклъ вече не се боеше отъ персите, а отъ спартанцитѣ, и той разбираше великата роля на Атина, като сърдце на еллинизма:

той се рѣши да прѣобърне Атина въ първостъпенна морска крѣпость. Начен҄ахѫ да ограждатъ градътъ съ дебели *стѣни;* работѣхѫ дори женитѣ и дѣцата; употрѣбявахѫ за градиво дори паметницитѣ, колоннитѣ и статуитѣ. Бързаньето бѣше на мѣстото си: спартанцитѣ заповѣдахѫ да се спре постройката. Темистокълъ самъ отиде въ Спарта, за да даде обяснения. Докато той очакваше тамъ да дойдѫтъ другаритѣ му, на които бѣше порѫчалъ да се забавѭтъ, спартанцитѣ се научихѫ, че стѣнитѣ сѫ искарани вече високо. Когато тѣ го запитахѫ за това, той имъ отговори, че това не е истина и ги убѣди да пратѭтъ куриери въ Атина, за да се увѣрѭтъ лично; ала тамъ задържахѫ куриеритѣ, като залогъ за безопасностьта на атинскитѣ пратеници. Когато стѣнитѣ бѣхѫ довършени, Темистоклъ остро обяви на спартанцитѣ, че атинянетѣ сами иматъ право да рѣшаватъ, какво имъ е нуждно. Слѣдъ това той заобиколи Пирей съ такава дебела стѣна, щото по неѭ можахѫ да се разминуватъ двѣ талиги. Въ пирейското пристанище се побирахѫ много кораби; а по брѣга бѣхѫ наредени верфи, арсенали, фабрики, магазини за жито и дюгени. Най-послѣ Темистоклъ убѣди атинянетѣ да строѭтъ всѣка година по 20 нови триреми. Заедно съ това се измѣни и общественото положение на гражданетѣ: морядитѣ и занаятчиитѣ — тетитѣ, станѫхѫ главната опора на Атина, та тѣмъ трѣбваше да се дадѫтъ всички права. Това бѣше до толкова ясно, щото самъ Аристидъ, аристократъ по убѣждения, който обаче помагаше по-напрѣдъ на Клистена, направи нова крачка къмъ пълната демокрация: той прокара законъ (477), щото *архонтитѣ* да се избиратъ и *отъ 4-та класса* (§ 97).

§ 112. **Хегемония на Атина. Кимонъ и крайтъ на персийскитѣ войни.** Тогава се измѣни и международното положение на Атина. Ясно бѣше, че Спарта е неспособна за широка *всеелинска* политика, която сама по себе си прѣминуваше у даровититѣ атиняне. Когато, въ 476 г., тѣ трѣбваше да поематъ началството надъ съѭзната флота (§ 110), всичкитѣ държави въ Еллада, съ исключение на Пелопонесъ, трѣбваше да признаѭтъ тѣхното първенство по море. Слѣдъ като съставихѫ *съѭзъ,* нареченъ *делоски,* тъй като за негово срѣдоточие бѣше назначенъ *Делосъ,* тѣ порѫчахѫ на Аристида да състави уставъ, споредъ който атинянетѣ, безъ да бъркатъ въ вѫтрѣшнитѣ работи на съѭзницитѣ, трѣбваше да распрѣдѣлѭтъ между тѣхъ паричната и военната повинность, да командуватъ флотата имъ и да водѭтъ намѣсто тѣхъ дипломатическитѣ прѣговори. Въ Делосъ трѣбваше да се събиратъ

съюзнитѣ депутати, за да рѣшаватъ най-важнитѣ дѣла и да изравняватъ скарванията на съюзницитѣ съ болшинство на гласоветѣ; тамъ се пазѣше и съюзната касса. Така се образува *морската хегемония на Атина* редомъ съ материковата хегемония на Спарта. Тя веднага доказа силата си благодарение на атинянетѣ. Въ течение на 27 години (476—449) съюзната флота бѣше въ постоянно движение. На чело на тая флота стоеше доблестнийтъ *Кимонъ* — солдатинъ по натура и по въспитание. Кимонъ имаше груби манери и селски говоръ; той обичаше простийтъ народъ и често помагаше на бѣднитѣ. Кимонъ тогава нѣмаше повече отъ 30 години, ала той вече бѣ показалъ и храбрость, и талантъ на пълководецъ. Той бѣше всеобщъ любимецъ за своята добрина, честность и другарско отнасянье. Кимонъ не се отличаваше само съ политическо дълбокомислие. Като се придържаше о бащинитѣ си идеи, той бѣше врагъ на демокрацията и до толкова исказваше съчувствие къмъ Спарта — опората на аристократитѣ, щото го подозрѣвахѫ, да не е въ сношение съ неѭ. Всѣка година го избирахѫ за стратегъ. Той натири перситѣ отъ Егейско море, което наченѫхѫ да наричатъ «атински води». Перситѣ отпаднѫхѫ духомъ; Ксерксъ се потопи въ мрътнитѣ интриги на харема. Само веднъжъ перситѣ се стреснѫхѫ и събрахѫ голѣма сила; ала Кимонъ ги разби жестоко при р. *Евримедонъ* (466), въ двойна битка, по сухо и по море. Въ 449 г. Кимонъ умрѣ отъ рани при обсадата на Кипръ. Появи се прѣдание за *Кимоновъ миръ,* който той ужъ билъ сключилъ прѣди да умре. Персийскитѣ войни се свършихѫ безъ всѣкакъвъ договоръ съ това, че малоазийскитѣ гърци получихѫ независимость, и персийскитѣ кораби не смѣяхѫ да се показватъ по Егейско море. Най-добрийтъ паметникъ на Кимона бѣше атинската колония *Амфиполъ,* която наскоро бѣ основана при устието на Стримонъ, на мѣстото на една твърдина, що бѣ той отнелъ отъ перситѣ.

§ 113. **Смъртьта на Темистокла и Аристида.** Тогава когато Кимонъ играеше първа роля, тъй щото дори Аристидъ отстѫпи на втори планъ, нещастна сѫдба постигнѫ създательтъ на атинската хегемония, Темистокла. Атинянетѣ се бояхѫ отъ него, като отъ гений, който не се стѣснява да избира срѣдства, и се подчинявахѫ на влиянието на неговитѣ политически противници Аристида и Кимона. Тѣ не харесвахѫ така сѫщо неговата умраза къмъ Спарта, съ която тѣ още не се различавахѫ толкова въ бита, колкото отпослѣ; като бѣхѫ заети съ персийскитѣ войни и

съ развитието на търговията си, тѣ не желаяхѫ да враждуватъ съ такава силна държава. Освѣнъ това, аристократитѣ, като искахѫ миръ и бавно развитие, поддържахѫ въ народа симпатии къмъ такива твърди пазители на старината, каквито бѣхѫ спартанцитѣ. Тѣхнийтъ поетъ Есхилъ, който имаше голѣмо влияние чрѣзъ театра, въ трагедията «Перси» тури на заденъ планъ Темистокла дори въ Саламинската битка. Въ Атина работѣхѫ така сѫщо интригитѣ на спартанцитѣ, бездарната й своекористна политика на които постоянно търпѣше поражения отъ Темистокла. Темистоклъ бѣше изгоненъ отъ Атина съ отстракизмъ, па се оттегли въ Аргосъ, който бѣше главнийтъ врагъ на Спарта. Тогава спартанцитѣ се научихѫ, че Темистоклъ знаялъ за замислитѣ на Павзания: тѣмъ стигаше това, за да го обвинѭтъ въ измѣна на отечеството и да го повикатъ на сѫдъ. Темистоклъ се скри, ала спартанскитѣ и атински агенти припнѫхѫ по слѣдитѣ му. Като се криеше отъ тѣхъ, Темистоклъ дълго врѣме се мѣстѣше отъ едно мѣсто на друго, докато не попаднѫ въ Персия подиръ цѣлъ редъ опасни приключения. Въ Суза го приехѫ съ радость; тамъ той скоро спечели голѣмо влияние, като се научи да говори персийски. Темистоклъ получи нѣколко гръцки града въ Мала Азия и живѣеше царски, нъ подиръ 4 години умрѣ отъ болесть (461). Още 6 години прѣди него умрѣ Аристидъ. Него погребахѫ на смѣтка на републиката, която даде зестра на дъщеритѣ му и издържаше бѣднитѣ му потомци.

§ 114. **Периклъ и войната на Атина съ Спарта.** Слѣдъ като исчезнѫ поколѣнието на «маратонскитѣ поборници», въ Атина се явихѫ нови държавни мѫже, които съ достоинство замѣствахѫ своитѣ прѣдшественици: Кимонъ зае мѣстото на баща си Милтиада и на Аристида; а редомъ съ него начен҃ѫ да се издига Ксантиповътъ синъ *Периклъ*, който замѣсти своя баща и Темистокла. Периклъ се отличаваше отъ Кимона както по характеръ, така и по убѣждения. Той бѣ гениаленъ политикъ и просвѣтенъ човѣкъ и не се лишаваше отъ воененъ талантъ. Той получи най-добро въспитание: младийтъ философъ, знаменитийтъ *Анаксагоръ* бѣше неговъ учитель и отпослѣ другарь. Периклъ се отличаваше съ главната черта на европеизма, съ свободомислие и широко мировъззрѣние— той бѣше свободенъ отъ всѣкакви прѣдразсѫдѫци, дори и отъ прѣживѣлицитѣ на политеизма. Той горещо обичаше наукитѣ и искуствата. Съ неуморима ревность се стараеше да прокарва въ живота нови и добри нѣща. Периклъ можеше да води страхливата тълпа по нови пѫтища: той ѭ увличаше съ красноречието си, за

което казвахѫ очарованитѣ атиняне, че «оставяло жило въ сърдцето на слушателитѣ». Периклъ притежаваше даровитостьта на Темистокла и беспорочностьта на Аристида. Като имаше художественийтъ усѣтъ на ионийцитѣ, той избѣгваше всѣкакви излишества. Ако и богатъ, както малцина атински граждане, той водѣше трезвенъ и умѣренъ животъ; имаше изящни и строги манери; никога не издигаше гласътъ си, не правѣше поривисти движения, не измѣняше сериозното и важно изражение на лицето си, затова го и наричахѫ «Олимпиецъ» (Ὀλύμπιος). Периклъ рѣдко се явяваше въ екклезията, като подбуждаше приятелитѣ си да говорѭтъ вмѣсто него; той обичаше да си прѣкарва врѣмето въ кѫщи, заетъ съ много работи, отъ които си почиваше въ крѫга на ученитѣ, поетитѣ и художницитѣ. Роднина на Клистепа, синъ на Ксантиппа и сътрудникъ на Темистокла, Периклъ бѣше горещъ демократъ и станѫ противникъ на Кимона, щомъ излѣзе на политическото поприще веднага подиръ битката при Евримедонъ. Отъ тогава и до смъртьта си, въ продължение на 40 години (469 — 429), Периклъ бѣше рѫководитель на Атина, като раздѣляше отначало властьта съ Кимона. Послѣднийтъ изгуби влиянието си поради съчувствието и застѫпничеството си за Спарта дори и тогава, когато Спарта се приготвяше да погуби Атина. Спартанцитѣ се отказахѫ отъ походъ противъ Атина, само защото бѣхѫ заставени отъ цѣлъ редъ бѣдствия. Землетресение разруши Спарта; спартанскитѣ царе бѣхѫ продажни интриганти; успѣхътъ на Атина подбуди половината отъ Пелопонесъ да усвои управлението на демократическитѣ републики и да възстане противъ Спарта подъ рѫководството на неукротимия Аргосъ. Напоконъ се възбунихѫ илотитѣ, които бѣхѫ немилосърдно прѣслѣдвани за врѫзкитѣ си съ Павзания; илотитѣ на голѣми масси избѣгахѫ въ Мессения, която тъй сѫщо възстанѫ. Въ *третята мессенска война* спартанцитѣ бѣхѫ принудени да поискатъ помощь отъ атинянетѣ. Кимонъ съ голѣмъ трудъ можй да склони екклезията да помогне на Спарта «безъ която Гърция щѣла да окуцѣе». Нъ когато той доведе войската, подозрителнитѣ спартанци обявихѫ, че тѣ нѣматъ нужда отъ помощь. Кимонъ отведнъжъ изгуби

Периклъ. Бюстъ отъ епохота на Фидия. Въ Ватикана.

влиянието си; демократитѣ го остракизуваха и свързахж съюзъ съ Аргосъ, както и съ другитѣ врагове на Спарта (460). Тогава спартанцитѣ *възстановихж хегемонията на Тива върху Беоция*, която бѣше унищожена, зарадъ измѣна, въ врѣме на персийското нахлувание, и на чело на своитѣ съюзници отидохж на война срѣщу атинянетѣ. *Първата обширна международна война въ Еллада* се продължи ок. 15 год. (459 — 445). Атинянетѣ употрѣбихж всички усилия; а Периклъ дори склони гражданетѣ да повикатъ Кимона прѣди срока, за да имъ помогне въ войната. Нъ силитѣ на атинянетѣ бѣхж ограничени; тѣ побѣждавахж само на море, а търпѣхж поражения на суша. Периклъ, за да даде възможность на Атина да се развива вжтрѣшно, залѣгаше за миръ, и сполучи да сключи миръ, като подкупи спартанскийтъ царь. Споредъ «Перикловия» миръ (445), сключенъ за 30 години, атинянетѣ се отказахж отъ завоеванията си на сушата, а спартанцитѣ признахж тѣхната хегемония по моретата.

§ 115. **Могжществото на Перикла и неговитѣ приятели — сътрудници.** Мирътъ между Атина и Спарта се продължи само 15 години; нъ Периклъ успѣ тогава толкова да унапрѣди културното развитие на человѣчеството, че неговата дѣятелность се именува въ историята *Периклова епоха* (460—429). Съ това име се означава новото, високо направление на умоветѣ, което се породи у малоазийскитѣ гърци. Отъ началото на 5 вѣкъ въ Иония се образува просвѣтено общество, което се увличаше отъ наукитѣ и искуствата и обичаше свободно и критически да разсжждава за всичко по стъгдитѣ и въ събранията. На чело на това общество стоеше великийтъ философъ *Анаксагоръ*. Женитѣ не бѣхж по-долѣ отъ мжжетѣ въ образованието и се отличавахж съ уменъ разговоръ; особено се издигаше между другитѣ по остроумието и познанията си красивата и сериозната *Аспазия* милетска. Йонийцитѣ бѣхж свободни отъ много прѣдразсжджци: тѣ не се задоволявахж вече, не само съ Олимпийцитѣ, нъ и съ философитѣ—физици (§ 102). Новото направление на умоветѣ бърже прѣминж и въ Атина, която завзе мѣстото на паднжлия Милетъ. Въ Атина се стекохж най-просвѣтенитѣ еллини; между другитѣ дойдохж и Анаксагоръ и Аспазия. Въ Атина, сравнително съ родното си мѣсто, тѣ намѣрихж варварско общество. Атинската тълпа едва бѣ наченжла да се развива. Тя още нѣмаше отвръщение къмъ спартанскитѣ понятия и спартанския животъ, тя скжпо цѣнѣше Олимпийцитѣ, запазваше дивитѣ старински обичаи и прѣдразсжджци, прѣзираше жената, като

ѭ държеше затворена и безъ обучение. Нъ прѣселенцитѣ бѣхѫ добрѣ приети отъ Перикла, който си бѣше поставилъ за главна задача *просвѣтяването на всички еллини.* Анаксагоръ станѫ учитель и другарь на Перикла, Аспазия — негова жена. Домътъ на Перикла станѫ школа на человѣчеството, у него се събирахѫ вечерно врѣме токоречи всички талантливи и просвѣтени хора отъ Еллада. Тукъ се срѣщахѫ великийтъ философъ *Сократъ,* тогавашнийтъ Шекспиръ — *Софоклъ,* историкътъ—*Херодотъ,* бащата на медицината — *Хиппократъ,* първийтъ комикъ въ старо врѣме—*Аристофанъ* и много други свѣтила на наукитѣ и искуствата. На чело на това общество бѣхѫ Анаксагоръ и *Фидий.* Първийтъ ръководѣше научната, а вторийтъ художествената дѣятелность на Перикла, който бѣше особено прѣдаденъ и на двамата, защото тѣ му бѣхѫ сродни по гений и напълно разбирахѫ неговитѣ широки замисли. Съ такива сътрудници Периклъ можеше смѣло да се заземе съ голѣми планове, толкова повече че, слѣдъ остракизуваньето на Кимона, всичката власть се съсрѣдоточи въ неговитѣ ръцѣ: него всѣка година избирахѫ за пръвъ стратегъ, т. е. давахѫ му войската, финанситѣ, дипломацията и правото да свиква екклезията; освѣнъ това той ръководѣше общественитѣ сгради и праздници. При това Периклъ имаше голѣмъ имотъ, ала живѣеше скромно, дори економно; и собственитѣ си доходи той харчеше за полза на републиката. Ала безъ подкрѣпата на народа, закоренѣлитѣ аристократи би могли да го унищожѫтъ; и затова той въведе прѣобразования, които въздигнѫхѫ *демокрацията* до послѣднята стъпень на развитието й.

§ 116. **Най-високото развитие на демокрацията и въздиганието на Атина.** Най-напрѣдъ бѣ унищожено значението на ареопага, който като аристократическо гнѣздо бъркаше на развитието на демокрацията. По настояваньето на Перикловa приятель, краснорѣчивийтъ, честнийтъ и непрѣклоннийтъ адвокатъ *Ефиалтъ,* който жестоко прѣслѣдваше въ сѫдилищата богаташитѣ, отне се отъ ареопага политическата му власть да надзирава нравитѣ; и му се остави само правото да сѫди нѣкои прѣстѫпници. Освѣнъ това екклезията избираше всѣка година измежду всичкитѣ граждане седемь *пазители на закона* (νομοφύλακες), които ставахѫ членове на ареопага. Тѣ като прокурори на демоса засѣдавахѫ на почетни мѣста, както въ вулето, та и въ екклезията, за да могѫтъ да слѣдѭтъ за законния ходъ на работитѣ и да наказватъ нарушителитѣ на законностьта. Сѫдебната власть се съсрѣдоточи исклю-

чително въ ръцѣтѣ на хелиаститѣ, които сѫдѣхѫ дори и атинскитѣ съюзници. *Архонтитѣ*, които се избирахѫ вече *по жребий*, изгубихѫ всѣко значение, освѣнъ вънкашнийтъ почетъ. По тоя начинъ всички върховни права минѫхѫ въ екклезията, която наченѫ да се събира всѣка недѣля. За да могѫтъ всичкитѣ длъжности да бѫдѫтъ достѫпни и за послѣдния матросъ или калфа, Периклъ въведе *заплати* на служащитѣ: на хелиаститѣ се давахѫ по три обола на день; войницитѣ получавахѫ по 4 и повече обола споредъ видътъ на орѫжието. Тъй като властьта на демокрацията бѣше твърдѣ голѣма, самъ Периклъ се погрижи за ограничението ѝ чрѣзъ «пазителитѣ на закона». Освѣнъ това, екклезията имаше право да издава само укази (ψήφισμα), които се отнасяхѫ до частни случаи; а колкото за издаванье общи закони (νόμος), тя избираше всѣкигодишно до 1000 д. *номотети*. Екклезията испращаше на номотетитѣ извѣстни законопроекти, като назначаваше и защитници на законопроектитѣ. Номотетитѣ, слѣдъ като изслушвахѫ прѣнията, рѣшавахѫ да се приеме или отхвърли новийтъ законъ. Периклъ въведе още и *обвинението въ противозаконие* (γραφὴ παρανόμων), чрѣзъ което всѣкой имаше право да тегли на сѫдъ авторътъ на новъ законопроектъ, когато авторътъ самъ не укаже, че съ неговото прѣдложение се отмѣнява извѣстенъ старъ законъ. При разглежданье на сѫдбата, ако спечелѣше обвинительтъ, законътъ се отмѣняваше, а неговийтъ авторъ се глобяваше; въ противенъ случай се щрафуваше обвинительтъ. Слѣдъ като се въведе жребийтъ за избиранье на чиновницитѣ, *равенството* на правата изискваше и равенство на образованието; а тъй като главното срѣдство за образование тогава бѣше театрътъ, Периклъ въведе обичайтъ да се плаща на бѣднитѣ по 2 обола (*теориконъ* — θεωρικόν — пари за театръ), за да могѫтъ да посѣщаватъ театрътъ. Периклъ помагаше на бѣднитѣ още и съ това, че имъ даваше хлѣбъ, и главно че имъ намѣрваше работа; въ Атина постоянно се правѣхѫ обширни постройки. Периклъ осѫществи мисъльта на Темистокла, да се направи Акрополъ непристѫпна крѣпость (Акрополъ служи за цитадела до 1827 г.). Градътъ Атина се скачаше съ Пирей чрѣзъ три *Дълги стѣни* (ок. 7 км.), по широкото пространство между които бѣхѫ построени кѫщя. *Пирей*, като новъ градъ, се отличаваше съ изященството си; той имаше голѣми площади, прави и широки улици, просторни и исписани отвѫтрѣ търговски ханища, роскошна биржа. Въ Атина улицитѣ бѣхѫ тѣсни и криви; ала затова на всѣкѫдѣ се срѣщахѫ великолѣпни храмове, театри и статуи; Акрополъ станѫ

ѭ държеше затворена и безъ обучение. Нъ прѣселенцитѣ бѣхѫ добрѣ приети отъ Перикла, който си бѣше поставилъ за главна задача *просвѣтяванието на всички еллини.* Анаксагоръ станѫ учитель и другарь на Перикла, Аспазия — негова жена. Домътъ на Перикла станѫ школа на человѣчеството, у него се събирахѫ вечерно врѣме токоречи всички талантливи и просвѣтени хора отъ Еллада. Тукъ се срѣщахѫ великийтъ философъ *Сократъ,* тогавашнийтъ Шекспиръ — *Софоклъ,* историкътъ — *Херодотъ,* бащата на медицината — *Хиппократъ,* първийтъ комикъ въ старо врѣме — *Аристофанъ* и много други свѣтила на наукитѣ и искуствата. На чело на това общество бѣхѫ Анаксагоръ и *Фидий.* Първийтъ рѫководѣше научната, а вторийтъ художествената дѣятелность на Перикла, който бѣше особено прѣданенъ и на двамата, защото тѣ му бѣхѫ сродни по гений и напълно разбирахѫ неговитѣ широки замисли. Съ такива сътрудници Периклъ можеше смѣло да се заземе съ голѣми планове, толкова повече че, слѣдъ остракизуваньето на Кимона, всичката власть се съсрѣдоточи въ неговитѣ рѫцѣ: него всѣка година избирахѫ за пръвъ стратегъ, т. е. давахѫ му войската, финанситѣ, дипломацията и правото да свиква екклезията; освѣнъ това той рѫководѣше общественитѣ сгради и праздници. При това Периклъ имаше голѣмъ имотъ, ала живѣеше скромно, дори економно; и собственитѣ си доходи той харчеше за полза на републиката. Ала безъ подкрѣпата на народа, закоренѣлитѣ аристократи би могли да го унищожѫтъ; и затова той въведе прѣобразования, които въздигнѫхѫ *демокрацията* до послѣдната стъпень на развитието ѝ.

§ 116. **Най-високото развитие на демокрацията и въздиганието на Атина.** Най-напрѣдъ бѣ унищожено значението на ареопага, който като аристократическо гнѣздо бъркаше на развитието на демокрацията. По настояваньето на Периклова приятель, краснорѣчивийтъ, честнийтъ и непрѣклоннийтъ адвокатъ *Ефиалтъ,* който жестоко прѣслѣдваше въ сѫдилищата богаташитѣ, отне се отъ ареопага политическата му власть да надзирава правитѣ; и му се остави само правото да сѫди нѣкои прѣстѫпници. Освѣнъ това екклезията избираше всѣка година измежду всичкитѣ граждане седемь *пазители на закона* (νομοφύλακες), които ставахѫ членове на ареопага. Тѣ като прокурори на демоса засѣдавахѫ на почетни мѣста, както въ вулето, та и въ екклезията, за да могѫтъ да слѣдѭтъ за законния ходъ на работитѣ и да наказватъ нарушителитѣ на законностьта. Сѫдебната власть се съсрѣдоточи исклю-

чително въ ржцѣтѣ на хелиаститѣ, които сждѣхж дори и атинскитѣ съмзници. *Архонтитѣ,* които се избирахж вече *по жребий,* изгубихж всѣко значение, освѣнъ вънкашнийтъ почетъ. По тоя начинъ всички върховни права минжхж въ екклезията, която наченж да се събира всѣка недѣля. За да могжтъ всичкитѣ длъжности да бждатъ достжпни и за послѣдния матросъ или калфа, Периклъ въведе *заплати* на служащитѣ: на хелиаститѣ се давахж по три обола на день; войницитѣ получавахж по 4 и повече обола споредъ видътъ на оржжието. Тъй като властьта на демокрацията бѣше твърдѣ голѣма, самъ Периклъ се погрижи за ограничението ѝ чрѣзъ «пазителитѣ на закона». Освѣнъ това, екклезията имаше право да издава само укази (ψήφισμα), които се отнасяхж до частни случаи; а колкото за издаванье общи закони (νόμος), тя избираше всѣкигодишно до 1000 д. *номотети.* Екклезията испращаше на номотетитѣ извѣстни законопроекти, като назначаваше и защитници на законопроектитѣ. Номотетитѣ, слѣдъ като изслушвахж прѣнията, рѣшавахж да се приеме или отхвърли новийтъ законъ. Периклъ въведе още и *обвинението въ противозаконие* (γραφὴ παρανόμων), чрѣзъ което всѣкой имаше право да тегли на сждъ авторътъ на новъ законопроектъ, когато авторътъ самъ не укаже, че съ неговото прѣдложение се отмѣнява извѣстенъ старъ законъ. При разглежданье на сждбата, ако спечелѣше обвинительтъ, законътъ се отмѣняваше, а неговийтъ авторъ се глобяваше; въ противенъ случай се щрафуваше обвинительтъ. Слѣдъ като се въведе жребийтъ за избиранье на чиновницитѣ, *равенството* на правата изискваше и равенство на образованието; а тъй като главното срѣдство за образование тогава бѣше театрътъ, Периклъ въведе обичайтъ да се плаща на бѣднитѣ по 2 обола *(теориконъ* — θεωρικόν — пари за театръ), за да могжтъ да посѣщаватъ театрътъ. Периклъ помагаше на бѣднитѣ още и съ това, че имъ даваше хлѣбъ, и главно че имъ намѣрваше работа; въ Атина постоянно се правѣхж обширни постройки. Периклъ осжществи мисъльта на Темистокла, да се направи Акрополъ непристжпна крѣпость (Акрополъ служи за цитадела до 1827 г.). Градътъ Атина се скачаше съ Пирей чрѣзъ три *Дълги стѣни* (ок. 7 км.), по широкото пространство между които бѣхж построени кжщя. *Пирей,* като новъ градъ, се отличаваше съ изяществото си; той имаше голѣми площади, прави и широки улици, просторни и исписани отвжтрѣ търговски ханища, роскошна биржа. Въ Атина улицитѣ бѣхж тѣсни и криви; ала затова на всѣкждѣ се срѣщахж великолѣпни храмове, театри и статуи; Акрополъ станж

сжщъ художественъ музей. Главната стъгда (ἀγορά) бѣше украсена съ платани, редове отъ статуи на Хермеса и галлерии, измежду които се славѣше «цвѣтната» галлерия (στοὰ ποικίλη), която бѣше украсена съ изображения на побѣдитѣ надъ перситѣ. Недалече се издигаше скалистийтъ хълмъ *Пниксъ*, дѣто ставахж народнитѣ събрания, Дионисовътъ театръ и Одеонътъ. Околноститѣ на Атина бѣхж прѣлестни: тукъ се помѣщавахж гимназиитѣ, наричани — едната *Академия* и другата *Лицей;* поради многото градини, аллеи и шадравани тия мѣста служахж за приятна расходка на атинянетѣ. За направа на всичкитѣ обществени постройки се похарчихж ок. 80 мил. лева. Тъй като образованието на тълпата е особено важно въ демократическитѣ държави, Периклъ се грижеше за развитието на драмата и музиката, като срѣдства за образованието. Той подобри *хорегията* (§ 95). «Хорегитѣ», отъ всѣка фила, сир. тѣзи които харчахж за прѣдставяньето на театралнитѣ пиеси, се надпрѣваряхж по праздницитѣ прѣдъ народа; побѣдительтъ получаваше бръшляновъ вѣнецъ; а неговото име и името на филата се записвахж върху паметната дъска. Хорегията доставяше извѣстность и служеше за прѣпоржка къмъ по-висши длъжности. Периклъ и Аспазия въведохж общественитѣ музикални надпрѣварвания, както и музиката и декламуваньето стихове по обѣдъ и вечеря, чрѣзъ което се привличахж въ Атина поетитѣ отъ цѣла Еллада. Отъ тогава *симпосионитѣ* (συμπόσιον — гуляй слѣдъ обѣдъ) станжхж приятни развлѣчения: гоститѣ, като се облѣгахж на низки канапета, закусвахж десертъ и посръбваха вино размѣсено съ вода (2:3); ту се шегувахж остроумно, ту се прѣпирахж по научни и литературни въпроси, слушайки музика и декламация на стихове. Подъ влияние на Перикла въ Атина се образува блѣскава *интелигенция*, или «мислящо» общество, което се отличаваше съ художественъ вкусъ и страсть къмъ просвѣщението. Тя внесе въ живота *ритмъ* и *хармония,* т. е. съразмѣрность и свързаность въ всичкитѣ страни на живота. «Ний обичаме, казваше Периклъ, изяществото безъ блѣсъкъ, мждростьта безъ софизми, удобството безъ изнѣженость». Атинянетѣ очудвахж свѣтътъ съ високата си материална култура, съ необикновеното развитие на търговията и занаятитѣ. Въ сжщото врѣме тѣ леко въсприемахж великитѣ идеи и новитѣ възгледи. Тѣ леко се увличахж отъ рѣчи за великото призвание и славата на тѣхната нация. При най-малката опасность, що заплашваше отечеството имъ, тѣ забравяхж раздоритѣ си: тетътъ и архонтътъ, художникътъ и философътъ еднакво влизахж въ редоветѣ на хопли-

титѣ или на гребцитѣ. Този *идеализмъ* прѣобладаваше въ живота на тогавашнитѣ атиняне, съгласно съ философската школа на Анаксагора и Сократа, и историята го нарѣче «младина на человѣчеството», а пъкъ самитѣ гърци наричахѫ тогавашна Атина «школа и сърдце на Еллада». Атина бѣше и *културна столица на цѣлия свѣтъ:* тя завзе космополитическото мѣсто на Вавилонъ (§ 28). Тукъ се стичаше народъ отъ всѣкждѣ. Наброявахѫ се до 180 х. жители.

§ 117. **Враговетѣ на Перикла.** Периклъ можй да образува само тънъкъ общественъ слой, на който той бѣше центрътъ. А *тълпата,* която бѣше още малко просвѣтена и леко се поддаваше на политическитѣ интриги, не можй да усвои отъ него нищо друго, освѣнъ художественнийтъ му вкусъ. Споредъ това Периклъ трѣбваше да надвива надъ цѣлъ редъ спънки. На чело на Перикловитѣ врагове бѣхѫ привърженицитѣ на старото, *крайнитѣ консерватори,* които имахѫ много общо съ евпатридитѣ. Аристокрацията бѣ наченѫла да се разваля: навсѫдѣ въ Гърция тя вече се прѣвръщаше въ врѣдна олигархия. Евпатридитѣ негодувахѫ срѣщу Перикла, за гдѣто ги бѣше лишилъ отъ властьта; тѣ се стараяхѫ съ всѣкакви срѣдства да си ѭ повърнѫтъ. Тѣ съставѣхѫ хетерии (§ 99), тайно умъртвихѫ Ефиалта, истъкнѫхѫ противъ Перикла за съперникъ Тукидида, интригувахѫ при изборитѣ, дори се сношавахѫ съ спартанцитѣ и ускорихѫ тѣхното нападание върху Аттика, за да не дадѫтъ врѣме на Перикла да довърши «Дългитѣ Стѣни». На страна на аристократитѣ бѣхѫ и *жрѣцитѣ,* които внушавахѫ на тълпата, че приятелитѣ на Перикла сѫ безбожници. Къмъ тѣхъ се присъединявахѫ и *комицитѣ,* а именно Аристофанъ, който се стараеше да очерни Перикла и неговитѣ другари, а най-много Аспазия; като се въсползувахѫ отъ пълната свобода на словото, комицитѣ наричахѫ Перикловитѣ приятели по имена и ги прѣдставяхѫ на сцената, както съ маниритѣ имъ, така и съ чертитѣ на лицата имъ. Най-послѣ аристократитѣ се стараяхѫ да дѣйствуватъ върху тълпата чрѣзъ крайната партия на *радикалитѣ,* рѫководими отъ *демагозитѣ,* които искахѫ да станѫтъ вожди на демоса; радикалитѣ правѣхѫ на тълпата извънмѣрно лъскателни и рѣшителни прѣдложения, а Перикла, като аристократъ по происхождение и по манери, обвинявахѫ въ умѣреность и дори внушавахѫ, че величието на «Олимпиеца» мѣза на тирания. Всичкитѣ врагове на Перикла се стараяхѫ прѣди всичко да унищожѫтъ неговитѣ помощници; заради това тѣ жестоко нападахѫ на личнитѣ му приятели. Въ 432 г. тѣ обвинихѫ Анаксагора, като държавенъ

прѣстѫпникъ, за богохулство. Тълпата, която не обичаше свободомислието на тоя философъ, го осѫди на смърть; Периклъ спаси своитъ приятель само като му даде възможность да избѣга. Подиръ това Фидий бѣше обвиненъ отъ едного отъ своитѣ нищожни помощници, че билъ откраднѫлъ часть отъ златото, което гражданетѣ дали, за да се извае дрехата на една статуя. Фидий се оправда леко; ала тогава го обвинихѫ въ кощунство, за дѣто изобразилъ себе си и Перикла върху щита на статуята на Атина — и той умрѣ въ тъмницата. Напоконъ обвинихѫ Аспазия, че била безбожна, и че имала лошо поведение; ала самъ Периклъ ѭ защищавá прѣдъ заклетитѣ сѫдии, които произнесохѫ оправдателна присѫда. Тогава (431) поискахѫ отъ Перикла смѣтка за общественитѣ пари. Нъ още прѣди да се назначи сѫдъ, начена се война съ Спарта. Периклъ надви враговетѣ си. Неговътъ съперникъ, Тукидидъ, бѣше остракизуванъ още по-напрѣдъ, а той запази властьта си и, тъй като прѣдвиждаше борбата съ спартанцитѣ, успѣ добрѣ да приготви атинянетѣ.

§ 118. **Силитѣ на Атина и на Спарта.** Силата на Атина бѣше голѣма: тя бѣше най-добрѣ укрѣпенийтъ градъ въ Еллада и освѣнъ това имаше първокласно *военно пристанище*. Съ 21 х. пълноправни граждане, Аттика можеше да обрѫжи 300 триреми и повече отъ 30 х. войници, добрѣ приготвени за бой и въодушевени отъ патриотизмъ. Арсеналитѣ и магазинитѣ бѣхѫ пълни съ запаси, измежду които имаше нови военни машини — секретъ за вънкашния свѣтъ. Периклъ държеше финанситѣ въ образцовъ порѣдъкъ. Доходитѣ достигахѫ до 2 х. таланта на година; освѣнъ това голѣма часть отъ разноскитѣ теглѣхѫ богатитѣ подъ видъ на *литургии* (§ 95). Поради това Периклъ можѝ да натрупа запасно съкровище отъ 6 х. таланта; а въ случай на нужда можахѫ да се употрѣбѭтъ огромнитѣ капитали и пожъртвувания, които бѣхѫ помѣстени въ храмоветѣ на Акрополъ. Добритѣ финанси и излишъкътъ отъ население подбудихѫ Перикла да увеличи числото на *клерухиитѣ* (§ 97), които служахѫ за обогатяваньето на Атина и за усилванье влиянието ѝ между отдалеченитѣ съѭзници. Съѭзницитѣ принасѣхѫ голѣма полза, толкова повече, че тѣхнитѣ отношения къмъ Атина се измѣнихѫ. Като се отегчавахѫ отъ военната повинность, тѣ се съгласихѫ да внасятъ двойно повече пари въ съкровището (до 600 таланта въ годината) и да даватъ праздни кораби, които трѣбваше да обрѫжватъ атинянетѣ. По тоя начинъ тѣ сами се обезорѫжихѫ и си изгубихѫ *автономията*

или независимостьта. Атинската хегемония се прѣобърнѫ въ *държава* (ἀρχή). Управлението на съюза и делоското съкровище се прѣнесохѫ въ Атина; дори атинскитѣ хелиасти станѫхѫ най-висока сѫдебна инстанция за съюзницитѣ (§ 116). Наскоро съюзницитѣ забѣлѣзахѫ погрѣшката си, особено когато Периклъ начени да ги стѣснява съ нови клерухии и да употрѣбява часть отъ съюзнитѣ пари за украсяванье на Атина. Нѣкои отъ съюзницитѣ дори се опитвахѫ да си повърнѫтъ изгубената автономия, а други да се отдѣлѭтъ отъ съюза; нъ тия опитвания енергично се потъпкахѫ отъ атинската флота и бунтовницитѣ станѫхѫ подданици на Атина. Периклъ обаче не обичаше да се бърка въ вѫтрѣшнитѣ работи на съюзницитѣ. Поради това недоволни бѣхѫ само мѣстнитѣ аристократи, тогава когато массата драговолно се покоряваше на атинянетѣ. Периклъ мечтаеше, щото Атина, както бѣше вече «школа на Еллада», да стане така сѫщо и нейна глава. Той замислюваше да свика посланици отъ всичкитѣ гръцки републики на *панеллински съборъ* въ Атина, каквото да се обеспечѫтъ общитѣ светини и да се осигорѭтъ моретата. Прѣди да се подкачи борбата съ Спарта, Атина прѣдставяше голѣма морска държава съ 10 мил. жители и съ 300 държави и градове, които се раздѣляхѫ на 5 данъчни окрѫга (карийски, йонийски, хеллеспонтски, македоно-тракийски и островни). Слабата страна на Атина се състоеше въ това, че владѣнията ѝ бѣхѫ распрьснѫти по моретата; на сушата атински съюзници бѣхѫ само малката *Платея* и първобитнитѣ *Аргосъ* и *Тессалия*. На Спарта се покоряваше токоречи цѣлийтъ материкъ. Най-важна бѣше помощьта отъ най-богатитѣ дорийски републики и главни съперници на Атина — *Коринтъ* и *Мегара*. Спарта располагаше съ прѣкрасна пѣхота (60 х. хоплити). На Спарта съюзницитѣ бѣхѫ по-надеждни, отколкото — на Атина. Спартанската хегемония не се усѣщаше тъй тежко. Спарта, като не се нуждаеше отъ пари, вземаше отъ съюзницитѣ си само заложници и войска въ врѣме на война; а въ случай на опасность, тя свикваше тѣхнитѣ пратеници на съвѣщание.

§ 119. **Начало на пелопонеската война. Смъртьта на Перикла.** Втората междуособна или *пелопонеската* война, която бѣше много по-пагубна отъ първата (§ 114), се начени въ 431 г. Войната прѣдизвикахѫ неприятелитѣ на Атина. Спарта и Коринтъ подбудихѫ противъ Атина нейнийтъ съюзникъ *Потидея*, а тиванскитѣ аристократи ненадѣйно нападнѫхѫ на платейцитѣ. Когато атинянетѣ поискахѫ да накажѫтъ Потидея и да защитѭтъ

платейцитѣ, спартанцитѣ ги обсипахѫ съ много несправедливи обвинения. Атинянетѣ прѣдлагахѫ да се рѣши спорътъ помежду имъ отъ тритейски сѫдъ, ала Спарта поиска, тѣ да «освободѭтъ» съюзницитѣ си и да изгонѭтъ Алкмеонидитѣ, зарадъ вината на тѣхнитѣ прадѣди (§ 93). Отъ рода на Алкмеонидитѣ бѣше и Периклъ, противъ когото тогава наченѫхѫ да нападатъ приятелитѣ на Спарта — атинскитѣ аристократи. Атинянетѣ отблъснѫхѫ дръзкитѣ трѣбования на спартанцитѣ, и послѣднитѣ имъ обявихѫ война, която се продължава́ 27 год. (431—404) и която съсипа Еллада. Спартанцитѣ си въображавахѫ, че ще смачкатъ атинянетѣ съ многочисленитѣ си хоплити, та испратихѫ въ Аттика огромна войска. Обаче Периклъ даде на атинянетѣ искусенъ планъ — да се съберѫтъ жителитѣ на Аттика въ непристѫпната Атина и да се опустошаватъ брѣговетѣ на Пелопонесъ, като се избѣгватъ биткитѣ по сухо. Спартанцитѣ нѣколко пѫти опустошавахѫ Аттика, обсаждахѫ Атина и пакъ се връщахѫ назадъ, безъ да свършѫтъ нищо; а въ това врѣме атинянетѣ правѣхѫ голѣми пакости на спартанцитѣ въ Пелопонесъ. Нъ голѣмо нещастие сполетѣ Атика, когато се появи чума, прѣнесена отъ Истокъ, въ прѣпълнения съ народъ градъ. Страшнийтъ моръ доведе тълпата до отчаяние, тя обвини за всичко Перикла и го осѫди да заплати такава глоба, щото той, като не бѣ въ състояние да ѭ заплати, изгуби дори и гражданскитѣ си права. Наскоро тѣ се раздумахѫ и повърнѫхѫ на своя вождъ напрѣшното си довѣрие; ала него сполетѣхѫ други злочестини: отъ чума измрѣхѫ дѣцата му, сестра му и нѣкои отъ приятелитѣ му; а наскоро и той самъ загинѫ отъ сѫщата болесть (429). При всичко че пострадахѫ отъ чумата и отъ всѣкигодишнитѣ опустошения на Аттика, атинянетѣ сé пакъ одържахѫ побѣди първитѣ 7 години благодарение на Перикла, на неговитѣ ученици и защото бѣхѫ добрѣ подготвени за война, тогава когато спартанцитѣ нѣмахѫ добри пълководци. Отпослѣ обаче работитѣ се измѣнихѫ, когато на чело застанѫхѫ хора, които бѣхѫ въспитани врѣдъ ужаситѣ на войната.

§ 120. **Характерътъ на войната.** Пелопонеската война се водѣше съ беспримѣрно звѣрство, толкова повече че въ всѣки градъ имаше борба между демократитѣ и аристократитѣ. Спартанцитѣ разрушихѫ *Платея* до основи: земята дадохѫ на тиванцитѣ, всичкитѣ мѫже исклахѫ, а женитѣ и дѣцата поробихѫ. Тѣ умъртвявахѫ всѣки атински съюзникъ, па билъ той дори миренъ селянинъ или търговецъ и оставѣхѫ непогребени труповетѣ на злочеститѣ.

Ожесточихѫ се тъй сѫщо и атинянетѣ. Като пристигнѫ извѣстие за измѣната на *Лесбосъ,* екклезията рѣши да накаже жителитѣ му по сѫщия начинъ, по който спартанцитѣ наказахѫ платейцитѣ: ала прѣзъ нощьта гражданетѣ се раскаяхѫ и призори се събрахѫ отпово, та рѣшихѫ да избиѭтъ само всичкитѣ аристократи (1000). Въ *Корцира* най-напрѣдъ надвихѫ аристократитѣ; тѣ убихѫ въ едно събрание вождътъ на демократитѣ и съ ножове гонѣхѫ по улицитѣ неговитѣ приятели. Послѣ надвихѫ демократитѣ. Аристократитѣ се скрихѫ въ храма. Слѣдъ като имъ обѣщахѫ демократитѣ милость — 500 души излѣзохѫ отъ храма и бѣхѫ избити веднага, а останѫлитѣ се самоубихѫ. Слѣдъ това по цѣлия островъ се наченѫ ловъ на аристократи и настанѫ пълна анархия: длъжницитѣ убивахѫ своитѣ кредитори, робитѣ — своитѣ господари; колѣхѫ се въ храмоветѣ, у подножията на божественитѣ статуи. Такива сѫщи сцени ставахѫ и между гърцитѣ извънъ Еллада. Въ *Сицилия* въ всѣки градъ старата борба между аристократитѣ и демоса ставаше беспощадна, като се свършваше повечето съ побѣдата на послѣдния. Особено лошо стояхѫ работитѣ въ *Сиракуза,* дѣто отначало имаше борба противъ монархията, която не бѣше лоша само въ врѣмето на Гелона (§ 99) и на брата му Хиерона. Когато зехѫ властьта тѣхнитѣ недостойни прѣемници — републиканцитѣ прѣмахнѫхѫ монархията; нъ слѣдъ това се появи кървава борба между аристокрацията и демокрацията, която дълго врѣме се продължавá съ промѣнчиво щастие, както въ Корцира, докато не се съсипа демосътъ. Слѣдъ прѣкратяванье на борбата, Сиракуза станѫ центръ на аристократизма и доризма въ Сицилия и нападнѫ на *Леонтина,* дѣто се съсрѣдоточаваше демократизмътъ и йонизмътъ. Пелопонеската война се водѣше много ожесточено и упорито, тъй като имаше четире вида борба у еллинитѣ: *политическа* борба (за хегемония — между Атина и Спарта), *племенна*—(враждата между йонизма и доризма), *идейна* — (за демократически и аристократически убѣждения) и *социална* (борба между бѣднитѣ и богатитѣ).

§ 121. **Софисти. Никий и Клеонъ.** Борбата между партиитѣ въ Атина ставаше отъ день на день по-страстна. Слѣдъ смъртьта на Перикла, прѣдставительтъ на изящното спокойствие, на чело на работитѣ застанѫхѫ хора, които леко се увличахѫ и имахѫ крайни убѣждения; атинянетѣ нѣмахѫ вече нито единъ мѫжъ, който да бѫде въ сѫщото врѣме и способенъ пълководецъ, и политически дѣецъ. Поколѣнието, което дойде слѣдъ Перикла, се отличаваше съ школата на *софиститѣ.* Въ врѣмето на Перикла софисти се

наричахѫ философитѣ, които окрѫжавахѫ Анаксагора и които много направихѫ за просвѣтяваньето на Еллада. Отпослѣ обаче името софистъ станѫ позорно наименование. Софиститѣ казвахѫ: «човѣкътъ — е мѣрило на всичко», т. е. че мнѣнията и желанията на отдѣлни личности сѫ единственото мѣрило за оцѣнка на нѣщата. Тѣ първи наченѫхѫ да взематъ пари за уроци и да се мѣстѭтъ отъ градъ на градъ, като казвахѫ, че отечеството имъ е тамъ, дѣто имъ е добрѣ. Тѣ сами прѣдлагахѫ единъ день да доказватъ едно, а на другия день тъкмо противното; отъ тука происхожда и значението на думата *софизмъ*, съ която дума се означава всѣка неправа мисъль, която е исказана въ логична форма. Софиститѣ имахѫ и извѣстни достоинства: ала тълпата съглеждаше само недостатъцитѣ имъ и не можеше да ги търпи, задѣто тѣ отричахѫ всичко, безъ да зачитатъ нито прѣдразсѫдъцитѣ ѝ, нито вѣрата ѝ. Обаче атинянетѣ не бѣхѫ по добри отъ софиститѣ: тѣ се изнѣжихѫ, прѣкарвахѫ врѣмето си въ театра, или се скитахѫ безъ работа, приказвайки, по улицитѣ; въ екклезията повече се ядосвахѫ, крѣскахѫ, а твърдѣ малко разсѫждавахѫ. Политиката служеше на себелюбието. Аристократитѣ и богаташитѣ. които желаяхѫ миръ и не искахѫ да жъртвуватъ нищо за отечестовото си, прѣдателски протѣгахѫ рѫцѣ на спартанцитѣ и ставахѫ хетеристи, като си служахѫ дори и съ ножа на тайнитѣ убийци. Въ екклезията играяхѫ роля насилията, интригитѣ и подкупитѣ; въдвори се господаруваньето на *охлокрацията* (невѣжествена и развалена тълпа) начело съ нейнитѣ своекористни и отчаяни демагози, които не се стѣснявахѫ да си служѫтъ и съ *сикофантия* (напрасно набѣждание, наклеветяванье) и настояввхѫ да се води войната безъ край. Главатари на миролюбивата партия бѣхѫ пълководецътъ *Никий* и историкътъ *Тукидидъ*, който бѣше уменъ и образованъ политически мѫжъ, твърдѣ богатъ и знатенъ, ала още младъ. Никий напомнѣше Кимона по патриотизма си и по симпатиитѣ си къмъ спартанцитѣ, ала нѣмаше неговътъ военинъ талантъ. Той бѣше добъръ и щедъръ старецъ, аккуратенъ въ службата до педантство, ала твърдѣ прѣдпазливъ и несъобразителенъ. Той не разбираше отъ политика и не се скѫпѣше да подкупва ораторитѣ на демоса, за да не го нападатъ въ рѣчитѣ си. Никий високо цѣнѣше всичко старо: той бѣше до толкова суевѣренъ, щото всѣки пѫть имаше работа съ врачки и жръци. Главатарь на воинствената партия бѣше *Клеонъ* — «кожарътъ», както го наричаше Аристофанъ, макаръ че той само притежаваше кожарска фабрика и бѣше богатъ човѣкъ. Той бѣше

честенъ, нъ грубъ и властолюбивъ егоистъ. Той познаваше прѣдразсѫдѫцитѣ и настроението на тълпата, говорѣше краснорѣчиво нъ остро, имаше спленъ гласъ и просташки манери. Клеонъ не се боеше отъ никого и казваше горчиви истини дори на тълпата. Той увеличи платата на демоса и въведе извънреденъ налогъ върху приходитѣ (ἐμφορά), който се товарѣше най-много върху богатитѣ. Тълпата му се покоряваше, ако и да бѣше той лошъ политически мѫжъ. Той се рѫководѣше само отъ омраза къмъ аристократитѣ и къмъ Спарта. Клеонъ нападаше яростно и беспрѣстанно на аристократитѣ въ екклезията, и обвиняваше както чиновницитѣ, така и пълководцитѣ прѣдъ сѫда на хелиаститѣ, по която причина Аристофанъ го осмѣйва лошо особено въ комедията «Конници». Клеонъ нападаше дори и на Перикла, че не водѣлъ войната по-енергично, и не искаше да чуе за «гнилъ» миръ съ Спарта.

§ 122. **Бразидъ и Алкивиадъ.** Случайно Клеонъ можи да стане за кѫсо врѣме пръвъ човѣкъ въ Атина. Атинянетѣ завладѣхѫ *Пилосъ* и начeнѫхѫ оттука да подбуждатъ мессенцитѣ къмъ възстание. Спартанцитѣ испратихѫ единъ отредъ войска противъ тѣхъ, ала бѣхѫ отблъснѫти, па и 300 д. хоплити бѣхѫ отрѣзани отъ съобщение на ближния островъ Сфактерия. Спартанцитѣ, за да спасѭтъ хоплититѣ, прѣдложихѫ на атинянетѣ да се помирѭтъ на износни условия; обаче Клеонъ склони екклезията да не се съгласи на миръ и да испрати самаго него въ Пилосъ, дѣто той сполучи да вземе въ плѣнъ хоплититѣ — готови вече да се прѣдадѫтъ. Спартанцитѣ пакъ поискахѫ миръ, нъ атинянетѣ се разгордѣхѫ: до сега още никой не бѣше вземалъ въ плѣнъ цѣлъ отредъ спартанци. Сега *атинянетѣ имахѫ най-голѣмийтъ успѣхъ прѣзъ пелопонеската война;* обаче, веднага подиръ това, начeнѫхѫ да ги сполетяватъ злочестини. Спартанцитѣ се рѣшихѫ да си измиѭтъ позорътъ и у тѣхъ се появи най-послѣ достоенъ вождъ — младийтъ, храбрийтъ, обожаванъ отъ войницитѣ пълководецъ *Бразидъ*, който не мѣзаше на спартанецъ: той се отличаваше съ добрина, краснорѣчие и съ искусна дипломация. Бразидъ прѣнесе войната въ *Халкидика*, дѣто, слѣдъ като обѣща «свобода», привлѣче на своя страна токоречи всичкитѣ атински съѭзници. Клеонъ, който не бѣше влизалъ въ битки, излѣзе срѣщу спартанцитѣ, нъ бѣ разбитъ, при всичко че загинѫ Бразидъ; паднѫ така сѫщо и Клеонъ, като бѣгаше отъ бойното поле, а заедно съ него паднѫ и войнствената партия въ Атина. Въ 421 г. се сключи миръ съ помощьта на Никия: двѣтѣ страни се отказвахѫ взаимно отъ напра-

ненитѣ завоевания. Слѣдъ двѣ години обаче войната се подкачи отново. Тогава въ Атина се издигнѫ *Алкивиадъ*, който происхождаше отъ богатъ аристократиченъ родъ, бѣше роднина на Перикла, въ кѫщата на когото израстнѫ. По способноститѣ си той бѣше достоенъ прѣемникъ на Темистокла и Перикла: той бѣше изобрѣтателенъ, краснорѣчивъ и способенъ за геройски подвизи; той създаваше смѣли и искусни планове както военни, така и дипломатически, бѣше крайно рѣшителенъ и енергиченъ. Нъ Алкивиадъ имаше пороцитѣ на своето врѣме. Този красивъ и изященъ велможа, комуто всички ласкаяхѫ, а особено женитѣ, бѣше властолюбивъ, самоувѣренъ, капризенъ и не признаваше нищо друго, освѣнъ собственитѣ си желания; той прѣзираше суевѣрието на тълпата, мнѣнието на съгражданетѣ си и законитѣ. Още отъ малъкъ той правѣше голѣми пакости, а когато порастнѫ правѣше и прѣстѫпления; ту биеше учительтъ си или тъстьтъ си, ту тиранизуваше жена си, или пъкъ буйствуваше нощѣ съ тълпа отъ безделници. Атинянетѣ разбирахѫ, че тѣ трѣбваше или да се покорятъ на това «левче», или да го изгонѭтъ, нъ се́ пакъ не можахѫ безъ него. Алкивиадъ бѣше пръвъ, не само по способности, нъ и по образование, като най-добъръ ученикъ на Сократа, който го обичаше като синъ. Този, който го обиждаше, спечелваше си страшенъ врагъ. Той интригува́ срѣщу Клеона, и подиръ смъртьта на послѣдния станѫ демократъ — а народътъ го избра за стратегъ.

Алкивиадовъ бюстъ. Въ Ватикана.

§ 123. **Походътъ въ Сицилия и прѣдателството на Алкивиада.** Алкивиадъ искаше да се отличи съ нѣкой блѣстящъ подвигъ. Тъкмо тогава въ Сицилия сиракузянетѣ, подпомагани отъ Спарта, бѣхѫ съсипали демократитѣ, на помощь на които атинянетѣ бѣхѫ испратили нѣколко кораба. Демократитѣ молихѫ атинянетѣ да ги спасѭтъ. Както по-прѣди Бразидъ бѣше прѣдприелъ експедиция въ Тракия, така сега Алкивиадъ прѣдприе походъ въ Сицилия, като имаше на умъ да съсипи Спарта, ако сполучехѫ атинянетѣ да завладѣѭтъ Сиракуза. Алкивиадъ би могълъ да испълни планътъ си: дорийскитѣ градове наченѫхѫ веднага да прѣминуватъ на негова страна; етрускитѣ му помагахѫ и той бѣ наченѫлъ да обсажда Сиракуза; нъ атинянетѣ се отвърнѫхѫ отъ него. Неговитѣ

неприятели обезобразихж една нощь много статуи на бога Хермеса по атинскитѣ улици и обвинихж него въ това прѣстжпление. Олигархитѣ, жрърцитѣ и дребнавитѣ демагози, като наведохж за доказателство множество фалшиви доноси, поискахж да се накаже Алкивиадъ за безбожие, като държавенъ прѣстжпникъ. Тѣ развълнувахж до крайность екклезията, и тя присжди на смъртно наказание както Алкивиада, така и неговитѣ приятели, а жрърцитѣ го проклехж. Алкивиадъ избѣга въ Спарта, като стори твърдо намѣрение да отмъсти на родното си мѣсто; а пъкъ атинската армия, оставена подъ началството на Никия, бѣше избита токоречи всичката отъ сиракузянетѣ съ помощьта на спартанцитѣ. Алкивиадъ умѣ да очарува новитѣ си приятели, като се прѣвърнж въ цѣлъ спартиатъ: той живѣеше бѣдно, говорѣше малко, дори ядѣше кръвената чорба. Съ распалени и блѣстящи рѣчи той раздвижи непохватнитѣ спартанци. Спартанцитѣ нападнжхж на Атина, която се лишаваше отъ войска и отъ пари. Нъ още по-важно е, че Алкивиадъ убѣди Спарта да уреди *пелопонеска флота*, на чело на която той се появи въ Егейско море, като възстановяваше навсѣкждѣ на власть партията на аристократитѣ; той увлѣче делоскитѣ съюзници, като ги увѣряваше, че спартанцитѣ ще «освободжтъ Еллада» отъ игото на атинянетѣ. Въ сжщото врѣме Алкивиадъ направи *съюзъ между Спарта и перситѣ*. Всичкитѣ жъртви, коитѣ бѣше прѣнесла Еллада прѣзъ персийскитѣ войни отивахж на́пусто — перситѣ трѣбваше да си повърнжтъ всичко, което имъ нѣкога принадлежеше; въ замѣна на това, тѣ давахж на спартанцитѣ финикийската флота и паритѣ, що бѣхж събрали отъ новитѣ си подданици. Участието на атинянина Алкивиада личеше по бързитѣ и сполучливи удари, които спартанцитѣ нанасяхж върху враговетѣ си; обаче и атинянетѣ показахж тогава добрѣ, на какво сж тѣ способни. Тѣ проявихж необикновени усилия и мжжество; тѣ употрѣбихж запасното съкровище на Перикла, създадохж нова флота и се ползувахж съ даровити пълководци, на чело на които бѣше честнийтъ демократъ *Тразибулъ*. Новосъздадената флота, която бѣше послѣдната надежда на Атина, можѝ искусно да си избере мѣсто за спиранье въ о. *Самосъ* — токоречи едничкийтъ островъ, дѣто демократитѣ бѣхж си запазили властьта; той очакваше да му се прѣдстави случай за честита битка. Ала спартанцитѣ въ скоро врѣме изгубихж Алкивиада и тѣ се повърнжхж пакъ въ напрѣжната вѣлость и рутина. Алкивиадъ си бѣше спечелилъ много врагове въ Спарта. Едни завиждахж на неговото влияние, а други го мразѣхж за не-

Ерехтеонъ. Атина-Паллада.

АТИНСКИ

Партенонъ. Храмъ на Атина-Побѣдителка.

АКРОПОЛЪ. Пропилеитѣ.

говата надменность. Самому нему бѣ омръзнжлъ вече спартанскийтъ животъ: той начен да се весели, и да се прѣсмива на грубитѣ спартиати; напоконъ той лично обиди тѣхнийтъ царь. Ефоритѣ заповѣдахж тайно да убиятъ Алкивиада; ала жената на царя го прѣдупрѣди, и той избѣга при сатрапа на Мала Азия. Алкивиадъ много по-скоро, отколкото Темистоклъ, се прѣобрази въ сжщи персиецъ; той очарува сатрапътъ и го убѣди, че Спарта вече е станжла за перситѣ много по-опасна, отколкото Атина, и перситѣ прѣстанжхж да помагатъ на Спарта.

§ 124. **Олигархията въ Атина и завръщанието на Алкивиада.** Сега вече Алкивиадъ можеше да се надѣва, че ще се върне въ родното си мѣсто, за което той тжжеше особено когато изникнж въ Атина междуособие. Подигахж се аристократитѣ и богаташитѣ, които искахж да въведжтъ *олигархическо* управление, каквото да спечелжтъ расположението на Спарта, та да ж склонжтъ на миръ. На чело имъ бѣше честолюбивийтъ и похватенъ интригантъ, *Тераменъ,* който съ смѣтка се стараеше да дѣйствува умѣрено, безъ кръвопролитие. Съзаклетницитѣ съставихж обширно тайно общество отъ аристократическитѣ хетерии и направихж бунтъ. Главнитѣ демократи бѣхж тайно избити — и испоплашената тълпа прие нов то правителство (411 г.). Първитѣ олигархи съставихж *съвѣтъ отъ четиретѣхстотинъ,* който свикваше екклезията само отъ 5 х. заможни граждани и отмѣнихж заплатитѣ. Олигархитѣ прѣдложихж на Спарта миръ и никакъ не искахж да приемжтъ помежду си такъвъ опасенъ другарь, като Алкивиада. Разсърдений тъ Алкивиадъ се яви тогава въ самоската флота, която прѣдставяше атинската демокрация. Той се обѣща да свърше тиранията на четиретѣхстотинъ и да достави помощь отъ перситѣ срѣщу спартанцитѣ. Флотата се съгласи да назначи Алкивиада за свой пълководецъ — и положението на работитѣ отведнъжъ се измѣни. Крайбрѣжнитѣ персийски крѣпости, които бѣхж заети отъ спартански хоплити, наченжхж да се прѣдаватъ, а съжзницитѣ, що се бѣхж отдѣлили, изново признахж хегемонията на Атина. Въ 410 г. Алкивиадъ спечели при *Кизикъ* блѣскава побѣда надъ спартанцитѣ, сирикузянетѣ и перситѣ: цѣлата пелопонеска флота бѣ взета въ илѣнъ. А между това омразното управление на олигархитѣ не можй да трае повече отъ 4 мѣсеца. Тѣхнитѣ жестокости възмутихж дори и другарьтъ имъ — Терамена, който се прѣхвърли отъ къмъ страната на демоса. Съ олигархитѣ постжпихж хуманно: само двама бѣхж наказани съ смърть, задѣто се сношавали направо съ Спар-

та; останжлитѣ бѣхж изгонени; а нѣкои, начело съ *Крития*, доброволно напустнжхж Атина. Слѣдъ това пристигнж и Алкивиадъ заедно съ триремитѣ, които бѣхж натоварени съ военна плѣчка. Атинянетѣ посрѣщнжхж Алкивиада съ възторгъ и го назначихж началникъ на армията и на флотата. А самъ Алкивиадъ се прѣструваше че е набоженъ, и уреждаше скжпи религиозни процессии.

§ 125. **Лизандръ и паданието на Атина.** Нъ въ персийската политика настанж прѣвратъ — гибеленъ за Атина. Братътъ на царя *Артаксеркса, Киръ Младийтъ,* станж сатрапъ на Мала Азия. Той бѣше персиецъ съ стари прави и понятия, способенъ и енергиченъ; той силно желаеше да отмъсти на атинянетѣ за Маратонъ и Саламинъ, както и да свали брата си отъ прѣстола съ помощьта на лакедемонцитѣ. Киръ наченж искренно да помага на Спарта. Въ лицето на Лизандра въ Спарта се появи тогава достоенъ съперникъ на Алкивиада по военнитѣ си способности и по политическия си умъ. Лизандръ бѣше закаленъ спартанецъ — твърдъ и хладнокръвенъ, недостжпенъ за наслажденията, строгъ до жестокость. Ако и да бѣше дълго врѣме прѣнебрѣгнжтъ, защото произхождаше отъ майка илотка, съ хитрини той можѝ да стане пълководецъ, като привикнж да не прави разлика въ срѣдствата. Той прѣзираше хората, както и отечеството си и мечтаеше само да играе първа роля въ Еллада, като се стремѣше, за тая цѣль, да ж подчини на Спарта. Лизандръ поддържаше навсѣкждѣ олигархитѣ и образуваше отъ тѣхъ фанатичнитѣ *декархии* (управление на десеть души), които вършахж страшни злодѣяния съ помощьта на свирѣпитѣ лакедемонски хармости. Той очарува и Кира, който не жалѣше нито пари, нито войски за него. Лизандръ много пжти надвивà атинянетѣ, които пакъ намразихж Алкивиада, тъй като той не можѝ да одържи побѣди, споредъ както се бѣше обѣщалъ. Алкивиадъ бѣше принуденъ да избѣга и да се скрие въ силнитѣ си замъци при Хеллеспонтъ, а на негово мѣсто атинянетѣ назначихж 10 стратеги измежду демократитѣ, между които даровитийтъ и благороднийтъ *Кононъ*. Тѣ разбихж неприятелскийтъ флотъ въ голѣмата битка при Аргинузскитѣ острови; ала, тъй като бурята имъ побърка да събиратъ раненитѣ и съ почесть да погребжтъ убититѣ, олигархитѣ ги обвинихж и до такава стъпень развълнувахж екклезията, щото тя повика на сждъ и наказа съ смърть шестмина отъ побѣдоноснитѣ стратези. Пълководцитѣ, които ги замѣнихж, се отличавахж по своята безгрижность. Когато тѣ се бѣхж расположили на брѣговетѣ на р. *Егоспотамосъ,* която се влива въ Хеле-

снонтъ, Алкивиадъ дойде при тѣхъ да имъ даде съвѣтъ и да имъ посочи опасностьта отъ Лизандра, който слѣдѣше атинската флота. Тѣ грубо отхвърлихѫ неговитѣ услуги — и прѣтърпѣхѫ силно поражение: Лизандръ взема въ плѣнъ токоречи всичкитѣ имъ войници, наказа съ смърть мнозина отъ тѣхъ и дори не ги погребѫ. Слѣдъ това той обсади беззащитнийтъ Пирей, тогава когато спартанцитѣ обсадихѫ Атина по сухо. Спартанцитѣ рвзрушихѫ Дългитѣ Стѣни; атинската флота бѣ изгорена; Аттика призна хегемонията на Спарта; атинянетѣ се задължихѫ да приематъ «бѣглецитѣ и изгнаницитѣ», т. е. отмъстителнитѣ аристократи (404). Тогава загинѫ и Алкивиадъ. Като се боеше отъ спартанцитѣ, той си събра богатствата и заминѫ за Суза, за да съобщи на Артаксеркса лошитѣ замисли на брата му Кира, както и да го склони да мине на страната на Атина. Обаче, по пѫтя най-напрѣдъ го ограбихѫ разбойници, а послѣ Киръ и Лизандръ намѣрихѫ диритѣ му. Заобиколихѫ убѣжището му съ наемни убийци и го подпалихѫ. Той се пуснѫ да бѣга, като си проправи пѫть съ копие въ рѫката, ала бѣ пронизанъ отдалечъ съ стрѣла.

§ 126. **Тиранията на тридесеттѣхъ и възстановление на демокрацията.** Лизандръ уреди въ Атина ново управление — единъ видъ декархия отъ 30 най-лоши олигархи, които се бѣхѫ върнѫли отъ изгнание, начело съ Терамена и Крития. Знатенъ богаташъ, Критий бѣше хитъръ, краснорѣчивъ и образованъ, дори пишеше хубави стихове. Той бѣше ученикъ на Сократа, който очакваше отъ него много; ала неговитѣ дарби бѣхѫ заглушени отъ безнравственость и властолюбие, което достигнѫ до голѣмъ разгаръ отъ дългото му изгнание. Сега Критий се рѣши да отмъсти на атинянетѣ и показа чудовищна жестокость и користолюбие: той придаде на новото правителство тоя злобенъ характеръ, зарадъ който то бѣ наречено *тирания на 30-тѣхъ*. Като се считахѫ запазени отъ хармоститѣ, тиранитѣ обезорѫжихѫ народътъ, запрѣтихѫ на Сократа да държи философскитѣ си бесѣди, а на комицитѣ—да не смѣѭтъ да осмиватъ живи лица. Слѣдъ това тѣ избихѫ мнозина демократи, както и богаташи, имотитѣ на които си присвоихѫ. Тераменъ, като се боеше да не избухне възстание, наченѫ да осѫжда Крития за неговата кръвожадность, нъ той бѣ заставенъ отъ послѣдния да испие отрова. Атина наченѫ да запустява — гражданетѣ на тълпи бѣгахѫ въ съсѣднитѣ градове, ала тамъ ги настигахѫ спартанцитѣ. Помежду избѣгнѫлитѣ се намѣрваше и мѫжественийтъ патриотъ Тразибулъ (§ 123). Той събра нѣколко

стотинъ атиняне и разби тиранитѣ въ Пирей, дѣто падна Критий. Тразибулъ *възстанови демокрацията,* която първа въ Гърция обяви амнистия, или общо прощаванье: бѣше издаденъ законъ да не се споменува минѫлото и да се наказватъ съ глоба доносчицитѣ. По тоя начинъ се възстанови, въ 403 г., творението на Солона, Темистокла и Перикла. Прѣзъ послѣдуѭщитѣ десетолѣтия Атина прѣминѫ пакъ съ слава: изново процъвтѣвахѫ наукитѣ и искуствата, търговията и промишленостьта. Обаче липсваше вече величието и блѣсъкътъ, съ които се ознаменува 5-йтъ вѣкъ. Атина станѫ «срѣдня държава въ свитата на Спарта»; тя нѣмаше вече, както по-прѣди, нито много съѭзници, нито богато съкровище, нито първокласна флота; тя се управляваше или отъ чужденци, или отъ домашни интриганти и честолюбци. Напрѣшното трудолюбиво и издържливо селско население токоречи исчезнѫ. Още слѣдъ Перикла обществото наченѫ да отпада нравствено: тълпата потъваше въ невѣжество, а интелигенцията се водѣше отъ изроденитѣ софисти (§ 121). За силна характеристика на атинянетѣ отъ това врѣме служи отвратителното прѣстѫпление, което тѣ извършихѫ съ гонителя на софиститѣ, съ великия *Сократъ.*

§ 127. **Сократъ.** Сократъ бѣше синъ на единъ бѣденъ скулпторъ. Още въ младини той захвърли бащинийтъ си занаятъ и поиска да познае истината, за която цѣль той слушаше софиститѣ; ала тѣ не го задоволявахѫ. Сократъ си създаде свое учение, което излѣзе да проповѣдва, макаръ че той нѣмаше вънкашнитѣ качества на единъ учитель. Той бѣше грозенъ и запустнѫтъ; неговата рѣчь, прѣпълнена съ стихове, пословици и шеги, бѣше беспоредъчна; той живѣеше като послѣднийтъ сиромахъ. «Споредъ менѣ — казваше той — да нѣмашъ потрѣбности — значи да бѫдешъ нѣщо като божество». По нѣкога жена му не знаеше какъ да нахрани дѣцата си и се оплакваше отъ своя мѫжъ — философъ; ала Сократъ токоречи и не искаше да знае за своето семейство. Сутрина рано той излизаше отъ кѫщи, та цѣлъ день ходѣше по улицитѣ и площадитѣ както да поучава другитѣ, така и той самъ да се учи. Щомъ забѣлѣжеше нѣкого, че не бърза по работа, той го спираше и като се прѣструваше, че желае да се поучи отъ своя събесѣдникъ, задаваше му много искусни *питания* и го заставѣше да се признае, че той нищо не знае, та послѣ пакъ съ питания «навеждаше» ученикътъ върху истинитѣ на своето учение. Сократъ особено прѣслѣдваше съ *иронията* си софиститѣ, като ги заставѣше да се червѭтъ прѣдъ цѣла тълпа слушатели. Въ скоро

врѣме се образува около него ходяща аудитория, която се увличаше отъ дълбоката идея, на която се бѣше той цѣлъ посветилъ и която проповѣдваше даромъ, за укоръ на софиститѣ, макаръ че самъ той гладуваше. Сократовото учение бѣше високъ *идеализмъ*. Той учеше «да познава човѣкъ самаго себе си», т. е. да съзнава собственитѣ си пороци и невѣжество, та да се поправя. Той посочваше вѣчната правда и добродѣтель, къмъ които трѣбва човѣкъ да се стреми, като прѣзира земнитѣ благá и като не жали животътъ си. Той говорѣше даже за Висшето Сѫщество, което управлява свѣтътъ, само че не знаеше какъ да го нарѣче. Самъ Сократъ нищо не написа: «азъ желаѭ — казваше той — да начертаѭ учението си не на звѣрска кожа (пергаментъ), а въ сърдцето на човѣка». Сократъ самъ олицетворяваше своята идея: той не живѣеше съобразно съ своитѣ желания, а по внушение на съзнанието си, което той наричаше свой «демонъ». Той никого не обиждаше и нищо не събаряше, освѣнъ пороцитѣ. Сократъ испълняваше примѣрно длъжноститѣ си като гражданинъ и войникъ; той не принадлежеше на никоя партия и еднакво твърдо изобличаваше крайноститѣ както на олигархията, така и на демоса. Той изискваше отъ всѣкиго строго да испълнява законитѣ и да бѫде благочестивъ, принасѣше жъртви, съвѣтваше се съ оракулитѣ, та на софиститѣ се струваше, че той е останалъ назадъ. Сократъ самъ на себе си наложи дългъ — нравствено да въспитава гражданетѣ, и никой чиновникъ не ходѣше на служба така аккуратно, както Сократъ отиваше да проповѣдва. Нито лошото врѣме, нито морътъ въ врѣмето на Перикла, не можахѫ да го задържѫтъ дома нито единъ день. Прѣзъ цѣлия си животъ той само веднъжъ ходи да види игритѣ, и то истмийскитѣ, защото не ставахѫ далече отъ Атина. Неговитѣ ученици му бѣхѫ екзалтирано прѣдадени; нѣкои отъ тѣхъ оплаквахѫ, като изгубенъ въ живота си, тоя часъ, въ който не можахѫ да прѣкаратъ въ бесѣда съ него. Обаче *тълпата не можй да разбере Сократа*. Мнозина не обичахѫ тоя чудатъ бѣднякъ, защото казваше истината въ очи и уличаваше невѣжеството. Работницитѣ негодувахѫ срѣщу него, защото той отвличаше тѣхната младежь въ непрактични занятия. Жрьцитѣ мра-

Сократовъ бюстъ. Въ Неаполъ.

зѣхѫ Сократа, като всѣки философъ и го прѣслѣдвахѫ зарадъ учението му за «демона» и за Висшето Сѫщество, безъ да искатъ да знаѭтъ, че Питията го бѣ нарекла «най-мѫдрийтъ измежду елинитѣ». Аристократитѣ не го обичахѫ, защото той изобличаваше тѣхното жестокосърдие; тѣ го смѣсвахѫ съ софиститѣ и тѣхнийтъ поетъ, Аристофанъ, го осмѣя въ комедията «Облаци». Демократитѣ ненавиждахѫ Сократа, защото той открито се смѣеше, дѣто се назначавахѫ на длъжность чиновници по жребий и доказваше. че властьта трѣбва да принадлежи само на най-умнитѣ и образовани хора; него набѣждахѫ, че билъ въспиталъ такива ученици, като Алкивиада, Крития и Терамена, както и нѣкои други още отъ 400 и 30-тѣхъ. Въ 399 г., когато Сократъ бѣше вече 70 годишенъ, явихѫ се трима сикофанти, които обвинихѫ Сократа, че обучавалъ на софистика, че развращавалъ младежитѣ и че подкопавалъ религията. Сократъ се отказа да се брани съ законнитѣ срѣдства, както му прѣдлагахѫ ученицитѣ. Той се яви въ сѫда самъ и каза горда «апология» на самаго себе си. Той напомни словата на Питията, посочи на своя животъ за оправдание на тия слова, изброи заслугитѣ си прѣдъ отечеството и каза въ заключение: «съ това, че съмъ се стремилъ да направѭ гражданетѣ мѫдри и добродѣтелни, азъ съмъ заслужилъ да ме издържатъ атинскитѣ граждане до смъртьта ми на обществена смѣтка, въ почетъ, както издържатъ олимпийскитѣ побѣдители и други полезни на републиката мѫже. Азъ говорѭ за ваша защита, сѫдии, а не за себе си, защото ако ме осѫдите, вий ще поврѣдите много на Атина и тежко ще сгрѣшите прѣдъ боговетѣ». Сократа осѫдихѫ на смърть. Въ това врѣме заминуваше единъ атински свещенъ корабъ съ жъртви за праздницитѣ въ Делосъ, а по старъ обичай не можахѫ да се наказватъ прѣстѫпници прѣди възвръщаньето на тоя корабъ. Денъ Окованъ съ вериги въ затвора Сократъ чакà 30 дена възвръщанието на кораба. Той бѣше заобиколенъ отъ ученицитѣ си и бесѣдуваше съ тѣхъ «за безсмъртието на душата». Ученицитѣ му плачахѫ, а Сократъ ги утѣшаваше. Като му прѣдложихѫ да избѣга, за която цѣль единъ неговъ богатъ ученикъ бѣше подкупилъ тъмничарьтъ, Сократъ каза, че той не иска да завърши праведнийтъ си животъ съ лъжа. Слѣдъ като глътнѫ отровата, отъ която истивахѫ медлено членоветѣ на тѣлото (най-напрѣдъ краката), Сократъ продължаваше да бесѣдува съ ученицитѣ си, до като смъртнийтъ хладъ не достигнѫ до сърдцето му. Послѣднитѣ думи на Сократа бѣхѫ обърнѫти къмъ бога на лѣкуваньето. Той помоли ученицитѣ си да

принесѫтъ единъ пѣтелъ—жъртва на Асклепия за оздравѣваньето му». Атинянетѣ наскоро се расканхѫ. Когато единъ актйоръ въ театра каза за единъ герой: «Вий умъртвихте истиномѫдрийтъ и непороченъ славей на музитѣ, който бѣше най-добрийтъ измежду елинитѣ», на всѣкждѣ въ театра се чухѫ ридания.

§ 128. **Културата на 5-ия вѣкъ. а) религията.** Съ смъртьта на Сократа се свършва третийтъ периодъ отъ гръцката история, или *5-ийтъ вѣкъ.* Този вѣкъ е най-блѣскавото врѣме въ развитието на културата на цѣлия старъ свѣтъ. Тогава гръцката цивилизация бѣше особено производителна, и въ нея участвувахѫ всичкитѣ елински племена. Ала срѣдоточието на културата бѣхѫ йонийцитѣ, и особено атинянетѣ, които показахѫ поразителни жизнени сили: въ най-голѣмий разгаръ па бѣдствията, въ края па пелопонеската война, въ Атина се създавахѫ такива перли на искуството, както що сѫ храмоветѣ Ерехтеонъ и Партенонъ, и работѣхѫ такива гении, като Сократъ, Аристофанъ, Софоклъ и Еврипидъ, безъ да се споменуватъ множество дребни трагици, комици, оратори, софисти, художници. Въ 5-ий вѣкъ се развихѫ токоречи всичкитѣ стрѫки на гръцката култура, и тя вече се освободи отъ влиянието на Истокъ, станѫ съвършено *самостоятелна.* Въ религията тълпата се придържаше о вѣрата на прадѣдитѣ; а интелигенцията се подсмиваше надъ Олимпийцитѣ, митоветѣ и героитѣ; въ лицето на Сократа тя вече прѣдчувствуваше единичкото *Върховно Сѫщество* и търсѣше *Добродѣтели*, високъ нравственъ животъ. Мнозина образовани хора задоволявахѫ потрѣбностьта си отъ по-сериозна религия чрѣзъ *мистериитѣ* или таинствата. Мистериитѣ се появихѫ подъ влиянието на Египетъ още въ 2-ий периодъ, ала се развихѫ въ 5-ий вѣкъ до по-високо учение—за Божеството и задгробния животъ. Обаче малцина достигахѫ до това «вѫтрѣшно» (есотерично) учение, или до «голѣмитѣ» мистерии; болшинството се задоволяваше съ «вънкашното» (екзотерично) учение, съ чудати обреди и символи, които се наричахѫ «малки» мистерии. Въ таинствата се «посветявахѫ» слѣдъ дълги пости и покаяния, като даваше всѣки клетва нищо да се не разгласява; за нарушение на клетвата наказвахѫ се съ лишение отъ имущество, а понѣкога и съ смърть. Мистериитѣ се почитахѫ дори отъ такива умове, като Питагоръ, Софоклъ и Платонъ; тѣ се прѣкратихѫ само около 400 г. слѣдъ Р. Хр. Главни мистерии бѣхѫ *елевзинскитѣ,* въ честь на Деметра. Съ тия мистерии се свързваше 9-дневнийтъ праздникъ придруженъ съ църковно шествие отъ Атина въ Елевзисъ, което

шествие се извършваше нощѣ съ факли и миртови вѣнци. Едната половина на праздника бѣше печална; народътъ постѣше и пѣеше жаловити химни; послѣ наставахѫ «оргии» или малки пиршества въ честь на *Диониса* или *Вакха*, богътъ на виното и веселието, като при това комедианти давахѫ драматични прѣдставления. Гърцитѣ, освѣнъ това, имахѫ тогава много праздници и църковни шествия, които се уреждахѫ твърдѣ изящно и роскошно. Като тѣхенъ образецъ служи главнийтъ праздникъ въ Атина — *Панатинеитѣ*, който се уреждаше веднъжъ въ три години, въ м. Августъ. Той се състоеше въ това, че возѣхѫ въ Акрополъ ново облѣкло за *палладиума* — стара статуя на Атина — Паллада, която се съхраняваше въ Ерехтиона. Народътъ вѣрваше, че този палладиумъ е паднѫлъ отъ небето още тогава, когато Атина се прѣпирала съ Посейдона и създала маслиневото дърво, което се намѣрваше така сѫщо въ Ерехтионъ. Тезей билъ въвелъ панатинеитѣ въ честь на Атина, която се считаше за покровителка на града, и която живѣеше въ Ерехтионъ заедно съ своя питомецъ змѣевиднийтъ Ерехтей. Шествието се начеваше извънъ града и минуваше прѣзъ него, като се спираше прѣдъ главнитѣ светини за принасянье жъртви. Найнапрѣдъ вървѣхѫ флейтисти и китаристи, подиръ тѣхъ обрѫжени младежи съ миртови вѣнци на главата, които въ хоръ въспѣвахѫ богинята. По-нататъкъ слѣдвахѫ конници съ хубаво окичени коне и колесници за надпрѣпускванье. Слѣдъ тѣхъ вървѣхѫ жрѣци, хубаво окичени жъртвени животни и църковнитѣ служители, които носѣхѫ свещенитѣ сѫдове, награди за побѣдителитѣ на игритѣ и разни нѣща, що бѣхѫ пожъртвовани въ храма. По-нататъкъ слѣдвахѫ «кошничаркитѣ» — хубави дѣвици измежду «атинскитѣ гра-

Дионисова (Вакхова) статуя. Въ Римъ.

тъпкана отъ тѣлесната. — Софиститѣ основахѫ нови школи, въ които обучавахѫ на всичкитѣ науки отъ онова врѣме, а особено на краснорѣчие, или риторика: тѣ обучавахѫ какъ искусно да се водѭтъ прѣпирни, да се говорѭтъ рѣчи въ събранията и въ сѫдилищата. Тогава се распространи обичайтъ да се събиратъ риторитѣ и философитѣ въ гимназиитѣ, за да бесѣдоватъ тамъ въ аллеитѣ и особено въ *стóитѣ* — единъ видъ портици съ тротуари. Това бѣхѫ, като че ли, постоянни публични лекции, които много помагахѫ за образованието на народа. Усилванието на умствената страна въ въспитанието на гърцитѣ се отрази въ националнитѣ игри. Въ игритѣ се явихѫ «музикални» състязания, съ които особено се славяхѫ *питийскитѣ* игри близо до Делфи. Спородъ прѣданието, учредилъ ги самъ Аполлонъ, когато убилъ тукъ чудовището *Питонъ;* ала въ сѫщность тѣ се появихѫ малко нѣщо прѣди персийскитѣ войни. Отначало тия игри се състояхѫ въ това, че се пѣяхѫ химни въ честь на Аполлона съ аккомпаниментъ на китара; послѣ се прибавихѫ свирѣнье на китара и флейта безъ пѣние и вокални състязания безъ музика; напоконъ се появихѫ всичкитѣ искуства и науки: танцове, драма, лирика, декламация, мимика. Тукъ се надпрѣварвахѫ знаменититѣ трагици Есхилъ и Софоклъ; тукъ видѣхѫ Питагора и Темистокла—и послѣднийтъ се признаваше, че това сѫ били най-добритѣ минути въ живота му; най-послѣ тука обичахѫ да донасятъ най-добритѣ си произведения еллинскитѣ знаменитости по ваянието и живописството. За награда на побѣдителя служеше лавровъ вѣнецъ. Ала успѣхитѣ на въспитанието не засѣгахѫ момичетата. Тѣхъ обучавахѫ дома имъ, и то само на танцове и музика. Главно внимание се обръщаше, за да се научѫтъ на домакинство и рѫкодѣлие. Гъркинитѣ постоянно седѣхѫ дома си въ отдѣлна женска половина. Гъркинята перѣше, тъчеше и шиеше, тъй като дрехитѣ се приготвяхѫ дома; освѣнъ това тя управляваше много робини, които мелѣхѫ хлѣбъ съ рѫчни мелници и се занимавахѫ съ кухнята. Къмъ главнитѣ занятия на гъркинята се отнасяше така сѫщо и контеньето: туалетътъ, огледалото, гребенчетата и т. н. бѣхѫ главнитѣ принадлежности на нейния животъ. За развлѣчение й служахѫ люлкитѣ, играта на топъ и пѣнието съ аккомпаниментъ на китара. Женидбата значеше за гъркинята само прѣмѣстванье отъ една кѫща въ друга: браковетѣ ставахѫ не по влѣчение, а по смѣтка, и мѫжетѣ се отнасяхѫ съ женитѣ грубо, гледахѫ на тѣхъ като на главни робини или като на първи между ратакинитѣ, дори рѣдко се съвѣщавахѫ съ тѣхъ за домашнитѣ си дѣла. Само зестрата, безъ

която не се минуваше свадба, даваше извѣстна самостоятелность на жената: зестрата се считаше за нейна собственость и въ случай на разводъ, който ставаше твърдѣ леко, повръщаше се заедно съ жената въ кжщата на родителитѣ й.

§ 130. **в) Искуството.** Въ религията и въспитанието гръцитѣ турѣхж на първо мѣсто изяществото. *Художественостьта* служи за главно отличие на еллинизма изобщо и на културата отъ 5 в. особено. Художественостьта се показва най-много въ искуствата, между които главно бѣше *ваянието*, така щото битътъ на еллинитѣ отъ този периодъ е проникнжтъ исцѣло отъ *пластиченъ* характеръ. Никога не е имало толкова школи и таланти въ ваянието; никога тѣ не сж се групировали около такъва гений, като *Фидия* (§ 115), който бѣше така сжщо живописецъ и ржководитель на архитектурнитѣ работи въ врѣмето на Перикла. Славата на Фидия съставѣхж статуи, които не сж достигнжли до наше врѣ-

Главица отъ ионическа колонна.

Главица отъ коринтска колонна.

ме: колоссалната *Атина Поборница* (Промахосъ,—ок. 18 м. височ.) която бѣше направена отъ персийска плячка; подобната на нея *Зевсъ Олимпийски* и изящната *Атина Партенонска*, на която тѣлото бѣше отъ слонова кость, дрехата отъ злато, очитѣ отъ скжпоцѣнни камъни, а шлемътъ и щитътъ й бѣхж исписани съ фигури и групи. Отъ Фидия сж се запазили само прѣлестнитѣ *Партенонски барелиефи*. Отъ статуитѣ сж достигнжли до насъ само *кариатидитѣ на Ерехтеона* (изящни женски фигури, които служахж за да подпиратъ покривътъ, намѣсто стълбове) и *Моллящийтъ се* (побѣдитель на игритѣ), когото отнасятъ къмъ

Партенонъ съ статуята на Атина — отъ Фидия.

школата на *Поликлета* — първийтъ скулпторъ подиръ Фидия. Ала затова има запазени копия отъ статуитѣ на това врѣме. Архитектурата така сѫщо достигнѫ съвършенство въ 5. в Направихѫ се много изящни храмове, особено въ Аттика; тѣ бѣхѫ по-красиви, отколкото прѣди, и ги правѣхѫ вече исключително отъ мраморъ. Колоннитѣ се стѣснихѫ нагорѣ, изстѣгнѫхѫ се и се покрихѫ съ красиви ложбинки. Най съвършени бѣхѫ храмоветѣ на Акрополъ—*Партенонъ* отъ дорическия стилъ и *Ерехтионъ* — отъ ионическия. Партенонътъ, който бѣше заобиколенъ съ много колонни и който служеше за храпéние на атинското съкровище, се е запазилъ въ значителна стъпень. Ерехтионътъ служеше за хранилище на най-староитѣ светини: гробницитѣ на героитѣ, маслиневото дърво на Атина и кладенецътъ на Посейдона. Сé тогава Каллимахъ изнамѣри новийтъ *Коринтский* стилъ, който се отличава отъ ионическия само по капитела (главицата), що изобразява чашка на развито цвѣте. Появихѫ се и нови архитектурни форми—камъненъ *театръ* и *Одеонътъ*—крѫгло здание за музикални състязания, което имаше сводъ, съ изгледъ на Ксерксовата палатка. Чудо на искуството бѣхѫ *Пропилеитѣ*, или «прѣддвѣрието», прѣзъ което се качвахѫ на Акрополъ. Това сѫ три галлерии отъ ионически колонни, които се свършвахѫ отъ двѣтѣ страни съ дорически портици, що имахѫ всѣки по петь свободни пространства; запазилъ се е само портикътъ, който служеше за *пинакотека* (картинна галлерия). Къмъ Пропилеитѣ водѣше широка стълба, отъ която сѫ запазени само нѣколко стѫпала; по срѣдата на стълбата имаше мраморна настеля (калдъръмъ), въ която бѣхѫ издълбани брѣзди за колесницата (коловозъ), на която возѣхѫ прѣзъ врѣме на панатинеитѣ дрехата на Атина Поборницата. Най-послѣ се появи *живописството*, благодарение на гениалния *Полигнотъ*, който рисуваше голѣми картини, както що е обсадата на Троя; ала живописството не се отличаваше нито съ сѣнки, нито съ сочни бои: исписвахѫ стѣнитѣ, и най-много храмоветѣ и магазинитѣ. Още тогава се появихѫ *декорациитѣ* въ театра, които прѣдизвикахѫ изнамѣрването на перспективата и на сѣнкитѣ.

§ 131. **г) Поезията. Театрътъ.** Художественийтъ гений на гърцитѣ се прояви освѣнъ въ искуствата, още и въ поезията. Както прѣди персийскитѣ войни господствуваше лириката (§ 102), така въ 5 в. се издигнѫ драмата. За прѣходъ къмъ новата поетическа епоха служи послѣднийтъ и най-важнийтъ лирикъ, тиванецътъ *Пиндаръ*, който станѫ извѣстенъ прѣди персийскитѣ войни,

и умрѣ наскоро подиръ Кимона. Пиндаръ се прослави съ тържествени *оди*, които пишеше за важни събития. Тиранитѣ и богатитѣ му плащахѫ огромни сумми за нѣколко стихове. Кога ставахѫ игритѣ, той получаваше награди; веднѫжъ го турихѫ на тронъ, увѣнчахѫ го съ лаврови вѣнци, дадохѫ му една часть отъ жъртвата, като на богъ, и турихѫ въ храма прѣстолъ, на който той седѣше. Неговата кѫща бѣше единственото здание, което пощади Александръ Македонский, когато разруши Тива до основа. Още въ врѣмето на Пиндара наченѫ да се издига *драмата*, която произлѣзе отъ религията. Когато се празднуваше къ честь на Диониса, пѣяхѫ *дитирамбъ*, въ който се изобразяваше отчасти скърбь по случай смъртьта на бога, а отчасти и радость, по поводъ на възраждането му. При това принасяхѫ въ жъртва единъ козелъ (по гръцки «трагосъ»): отъ тука названието на жъртвената пѣсня — *трагедия*. Хорътъ, който танцуваше около жъртвеника, се прѣоблачаше, за да се приспособи къмъ въспѣвания митъ: пѣвцитѣ се намазвахѫ съ глина или сажди, обличахѫ се въ овчи кожи, прикачахѫ си листа намѣсто брада и парикъ, и дори си тургахѫ дървени маски. Въ врѣмето на Пизистрата единъ смѣлъ хористъ се отдѣлилъ отъ хора и наченѫлъ да се разговаря съ него, като си промѣнялъ бърже маскитѣ, за да изобразява разни лица. Той бѣ първийтъ актйоръ въ свѣта. Народътъ и Пизистратъ харесахѫ нововъведението, противъ което бѣше старецътъ Солонъ. Слѣдъ това не бѣше трудно да се увеличи числото на актйоритѣ и да се вематъ сюжети не само отъ мита за Диониса, ала и отъ други разкази за боговетѣ. За да угодѭтъ на народа, намѣрихѫ се богаташи, които наченѫхѫ на своя смѣтка да съставѭтъ и обучаватъ хорове, т. е. да даватъ прѣдставления на сцената (§ 116). Както помежду богатитѣ, така и помежду драматурзитѣ се появи надваряньe; имената на побѣдителитѣ се изрѣзвахѫ върху общественитѣ паметници. Най-напрѣдъ прѣдставяхѫ върху подвижни сцени; послѣ въ Атина направихѫ дървенъ театръ, а когато се той срути, построихѫ каменъ. Гръцкийтъ театръ бѣше грамаденъ, защото въ него се събирахѫ всички граждане заедно съ женитѣ и дори съ дѣцата и ро-

Гръцки трагикъ.

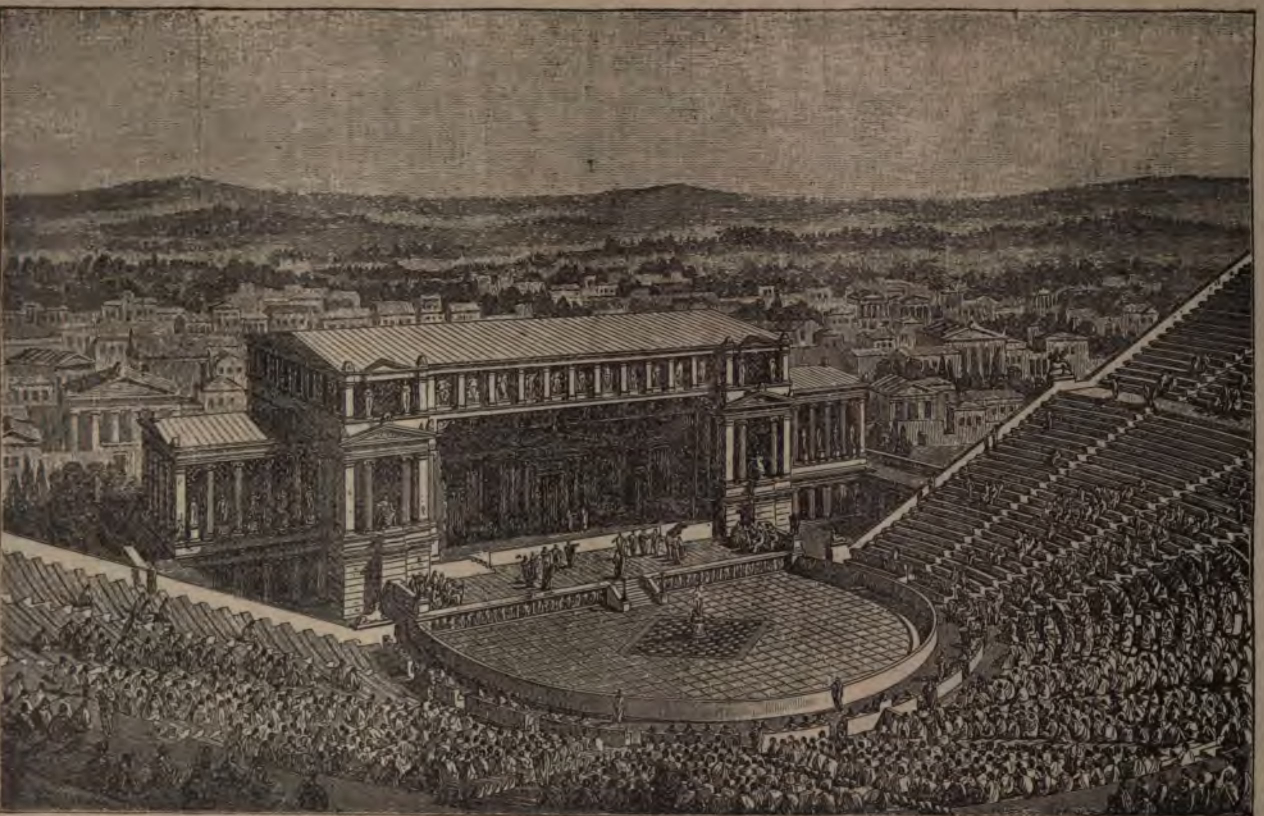

Дионисовътъ театръ въ Атина.

битѣ си. Построявахѫ го по наклонностьта на нѣкой хълмъ. Той бѣше безъ покривъ. Мѣстата бѣхѫ наредени амфитеатрално («амфи» — около, «театропъ» — зрѣлище), т. е. на полукрѫгове въ редове, единъ отъ други по-високи. Мѣстата бѣхѫ широки, защото гръкътъ обичаше да си полегне на възглавници или малки килимчета, които той носѣше съ себе си. Прѣдъ зрителитѣ се издигаше *сцената* («скиния» — палатка), а прѣдъ нея се намѣрваше праздно пространство. което се наричаше *орхестра:* това е сегашнийтъ оркестръ заедно съ партера. На срѣдата на орхестрата стоеше жъртвеникътъ на Вакха, около който танцуваше и пѣеше хорътъ що прѣхождаше по нѣкога и на сцената по една стълбичка. На сцената декорацията изобразяваше фасадъ на храмъ или на дворецъ: дѣйствието винѫги ставаше на чистъ въздухъ. Декорацията не се промѣняше, ала кулиситѣ прѣдставяхѫ разни видове, като се обръщахѫ около оситѣ си Механическата часть бѣше много напрѣднѫла: прѣдставяхѫ гръмъ, мълнии, пожаръ; отъ небето слазѣхѫ богове на дракони и на крилати колесници; хорътъ се прѣобразуваше ту въ оси или жаби, ту въ птици или облаци. Актйорътъ трѣбваше да прилича не на човѣкъ, а на герой или на богъ. Зарадъ това той носѣше високи *котурни* (дървени башмаки, които приличатъ на малки кокили), налагаше се съ възглавници, турgаше си голѣма *маска.* Авторътъ самъ обучаваше актйоритѣ на декламация, която бѣше бавна и тържествена; сѐ той съчиняваше и музиката за хора. Той леко можеше да излѣзе наглава съ главнитѣ роли, тъй като тѣ се испълнявахѫ отъ артисти по профессия. Ала второстъпеннитѣ роли се давахѫ на кого да е. Най-трудно бѣше да се обучи хорътъ, който се съставяше отъ млади богаташи, тъй като послѣднитѣ гледахѫ на това занятие, като на забава. Въ тоя случай на драматурга помагаше *корифейтъ*, или главата на хора, който добрѣ знаеше своето дѣло. Главната обязаность на хора бѣше да пѣе «пѣсня» — *ода,* като, при това, бавно се мѣстѣше въ една страна, или «обикаляше» около жъртвеника. Тази часть отъ пѣснята, която се съединяваше съ обикалянье, се казваше *строфа* (строфа=обикалянье). Послѣ хорътъ извършваше «обратно обикаляние», или *антистрофа:* така се наричаше и вторийтъ куплетъ на пѣснята. Хорътъ пѣеше спокойно и тържествено. Пѣснята на хора се повтаряше отъ твърдѣ проста и наивна музика. Слѣдъ врѣме хорътъ изгуби значението си, тъй като той бъркаше на дѣйствието отъ сцената, защото често го прѣкѫсваше.

§ 132. **д) Трагедията и комедията.** За основатели на

трагедията се считатъ Есхилъ, Софоклъ и Еврипидъ. Въ деня на Саламинската битка 35-годишниятъ Есхилъ се сражаваше за отечеството си, 15-год. Софоклъ бѣше корифей на хора въ врѣме на тържеството подиръ побѣдата, а Еврипидъ се роди тогава. Всѣки отъ тѣхъ е написалъ по повече отъ 100 пиеси, ала до насъ сѫ стигнѫли отъ Есхила и Софокла по 7 трагедии, отъ Еврипида — 19. *Есхилъ* умрѣ въ Сицилия, слѣдъ като напустнѫ Атина, въ която той мѫчно можеше да живѣе: той бѣше аристократъ по рождение и по духъ, той защищаваше ареопагътъ (§ 116), въсхваляваше Кимона въ това врѣме, когато въ Атина вече се бѣше развила демокрацията; освѣнъ това Есхилу бѣше неприятно, дѣто Софоклъ наченѫ да го надвива въ драматическитѣ надпрѣварвания. *Софоклъ* бѣше по-честитъ. Синъ на заможно семейство, той доживѣ въ Атина до дълбока старость, безъ да испита злочестини. Младината си той прѣкара въ селско уединение, дѣто баща му бѣ орѫжеенъ майсторъ. Още съ първата си пиеса той надви Есхила; послѣ всичкитѣ му трагедии бѣха вѣнчани, ако не съ първа, то съ втора, награда. Зарадъ една отъ пиеситѣ си той дори бѣше избранъ за пълководецъ въ единъ важенъ походъ. Атиняпетѣ винѫги обичахѫ и ласкаяхѫ Софокла, съчиненията на когото прѣдставятъ най-високото развитие на драмата въ старо врѣме. Въ неговитѣ съчинения сѫ се отразили всичкитѣ хубави страни на Периклова вѣкъ: тѣ сѫ така сѫщо изящни, очарователни и пълни съ хармония, както статуитѣ на Фидия. Сѫдбата на *Еврипида* бѣше съвсѣмъ друга. Той бѣше уменъ, образованъ и крайно любознателенъ човѣкъ. Противъ волята на баща си, който искаше да го направи акробатъ, той отиде да се учи при софиститѣ; ала той не останѫ доволенъ отъ тѣхъ, та станѫ приятель на Сократа. Въ театра първитѣ трагедии на Еврипида нарѣдко се удостоявахѫ съ награда, и Аристофанъ беспощадно ги осмѣйваше. Еврипидъ бѣше злочестъ и въ домашния си животъ: неговитѣ жени (той два пѫти се жени) имахѫ зълъ характеръ. Еврипидъ постоянно тѫжеше и нападаше всичко на свѣта. Три години прѣди да умре, той напустнѫ отечеството си и се прѣсели при македонския царь *Архелая*, който се грижеше да распространи просвѣщението въ своята варварска земя. Тукъ на Еврипида се въздаваше необикновена почесть; ала наскоро завистливитѣ царедворци насъскахѫ срѣщу него кучета, които го и распокѫсахѫ, когато той се расхождалъ веднажъ самичъкъ. Това се случи половина година прѣди смъртьта на Софокла. Извѣстието за смъртьта на Еврипида пристигнѫ въ

Атина тъкмо тогава, когато Софоклъ даваше послѣдната си трагедия: той заповѣда на актйоритѣ да прѣдставятъ безъ вѣнци на главата, въ знакъ на трауръ за злочестия му съперникъ. Трагедиитѣ на Еврипида се отличавахѫ съ това, че бѣхѫ самородни и съ философска мисъль, а особено че бѣхѫ необикновено трогателни. Стиховетѣ, съ които дѣйствующитѣ лица изражавахѫ скръбьта си, душевнитѣ мѫки, правѣхѫ чудеса: изтръгвахѫ отъ очитѣ на зрителитѣ сълзи. Въ врѣмето на Алкивиада нѣколко атиняне, които бѣхѫ взети въ плѣнъ отъ сицилийцитѣ, получихѫ свобода, тъй като расплакахѫ господаритѣ си съ стиховетѣ на Еврипида. Мнозина отъ тѣхъ си добивахѫ прѣхрана, като декламирахѫ тѣзи стихове. Когато Лизандръ завладѣ Атина, събра се военепъ съвѣтъ, на който рѣшихѫ да разрушѫтъ градътъ; ала подиръ съвѣта имаше пиршество, на което единъ наеменъ пѣвецъ издекламува стихове отъ Еврипида; пълководцитѣ се просълзихѫ — и Атина се спаси. — Прѣзъ праздницитѣ на Вакха подиръ сериозния дитирамбъ се начеваше «пиршество», или *комосъ*, въ врѣме на което тълпата се прѣоблачаше въ смѣшенъ видъ, пѣеше весели пѣсни и се шегуваше, като се присмиваше надъ разни лица отъ самата тълпа. Главната пѣсня се наричаше *комедия*. Когато тия пѣсни се пѣяхѫ не само въ селата, а и въ Атина, въ тоя градъ имаше вече театръ, и пѣснитѣ си усвоихѫ вънкашностьта на трагедията. Ала по съдържание комедията съвсѣмъ не приличаше на трагедията. Тя заимствуваше сюжетитѣ си не отъ митоветѣ и отъ великитѣ събития, а отъ обикновения животъ. Тя рисуваше отъ смѣшна страна проститѣ смъртни, и ако по нѣкога искарваше на сцената Олимпийцитѣ, то само за да ги осмѣе. Най-често изображавахѫ живи съврѣменни личности, и така ги копирувахѫ дори по вънкашенъ изгледъ, щото оригиналътъ, когато се намѣрваше помежду зрителитѣ, леко се познаваше. Не нарѣдко такива оригинали бивахѫ първитѣ лица на републиката. Изобщо задачата на комедията бѣше да осмѣявя прѣдразсѫдъцитѣ и пороцитѣ на обществото; ала често тя ставаше орѫдие на политическитѣ партии, както пасквилътъ или вѣстникарската клевета. Често въ комедията се срѣщахѫ такива похабни думи, че въ театра не пущахѫ жени и дѣца. Дълго врѣме архонтитѣ налагахѫ разни стѣснения на комедията; ала въ начало на пелопонеската война тя получи пълна свобода, и тогава се появи найзнаменитийтъ въ старо врѣме комикъ *Аристофанъ*, отъ когото сѫ запазени токоречи всичкитѣ му 11 пиеси. Аристофанъ вмъкнѫ въ приятната атинска рѣчь сарказмътъ, или «аттическата соль». Той

бѣше поклонникъ на старината и на аристократизма, осмѣяваше Перикла, Аспазия и Сократа (§ 117). Той бѣше необикновено ядовитъ и смѣлъ. Въ една комедия (§ 121) той злѣ осмѣя Клеона, отъ когото тогава толкова се бояхѫ, че актйоритѣ се отказахѫ да играѭтъ неговата роля, никой не се съгласяваше дори да си направи маска, която да прилича на силния демагогъ; Аристофанъ си намаза лицето и самъ изигра ролята на Клеона.

§ 133. **е) Философията, риториката и историята.** Прозата отъ 5 в. стои по-долѣ отъ искуството и поезията, ала и тя направи значителенъ напрѣдъкъ. Въ *философията* се появихѫ нови школи, които съвсѣмъ не приличахѫ на първоначалнитѣ философи—физици (§ 102). *Анаксагоръ* (§ 115) доказваше, че за основа на свѣта не служи нѣкаква си физическа сила, а идея, или Разумъ: това е началото на *метафизиката*, или на философския идеализмъ («мета» — извънъ, отвъдъ, по-нататъкъ). *Софиститѣ* прѣиначихѫ учението на Анаксагора, като поставихѫ умътъ на *личностьта* на мѣстото на Разума изобщо. При всичкитѣ си грѣшки (§ 121), тѣ имахѫ важно значение, тъй като издигахѫ свободата на човѣка и критиката, която е необходима за искоренение на старитѣ прѣдразсѫдъци. Софиститѣ бѣхѫ най-просвѣтенитѣ хора на врѣмето си; тѣ достигнѫхѫ до много нови мисли, заставѣхѫ да се разсѫждава за всичко, распространявахѫ обучението на народа, *развихѫ гръцкийтъ езикъ,* като създадохѫ граматиката, риториката и краснорѣчието. Софиститѣ бѣхѫ умствената аристокрация на своето врѣме и тѣ гордо осмѣйвахѫ недостатъцитѣ на тълпата, а особено старата ѝ религия; тѣхни ученици бѣхѫ най-вече богатитѣ младежи, тъй като тѣ вземахѫ плата за уроцитѣ си. Всичко това не се харесваше на невѣжествената тълпа, която ги считаше за разрушители на сѫществующия порядъкъ: тя осѫди и Сократа затова, че го смѣсваше съ софиститѣ. А между това *Сократъ* (§ 127) прѣдставяше нова философска школа, която бѣше враждебна на софиститѣ. Той именно се опълчи срѣщу увлеченията на софиститѣ, той доказваше, че тѣ не сѫ прави, като отричатъ всичко, и че има вѣчна правда и нравствени трѣбования, които той намѣри въ нашата собствена душа. Отъ философията, въ която имаше въ зародъкъ всѣкакви знания, се отдѣлихѫ въ 5 в. астрономията (Метонъ), медицината (Хиппократъ), юриспруденцията, риториката и историята. Най-напрѣдъ, подъ влияние на демокрацията съ нейната свобода на словото, се разви *риториката*, или искуството хубаво да се пишѫтъ и говорѭтъ разни рѣчи,

[illegible] Горгий [illegible] Херодота, който се роди въ Халикарнасъ, въ начало на персийскитѣ войни, въ [illegible] семейство. Той получи [illegible] направи пѫтувания по Египетъ, Мала Азия и Елада. [illegible] за [illegible] борба въ [illegible] Херодотъ се пресели въ Италия, дѣто и умрѣ въ глубока старость. Първитѣ отдѣления отъ своята история Херодотъ прочете на [illegible]. Тѣ толкова се харесаха на атинянитѣ, че авторътъ имъ получи награда около 10 х. лева. Съдържанието на Херодотовата история сѫ персийскитѣ войни; ала въ нея има много епизоди, въ които авторътъ разказва за всичко, което е видѣлъ и чулъ въ врѣме на пѫтуванията си. Тия разкази сѫ правдиви и оживотворени; ала въ тѣхъ има много дѣтинското, наивно, дори баснословно. Херодотъ, който вѣрваше въ Олимпийцитѣ, не разсѫждава: той е по-скоро поетъ-разказвачъ, отколкото историкъ. Истински историкъ бѣше Антифоновътъ ученикъ *Тукидидъ* (§ 121). Той произхождаше отъ твърдѣ знатна атинска фамилия и бѣше твърдѣ богатъ, тъй като владѣеше златни рудници въ Тракия. Вслѣдствие на една немарливость въ врѣме на пелопонеската война той бѣше принуденъ да се оттегли въ Тракия дѣто после дълго врѣме показвахѫ платанътъ, подъ който той е писалъ своята «история на пелопонеската война». Великийтъ историкъ не бѣше успѣлъ да довърши свойтъ трудъ, когато той загинѫ отъ рѫката на убиецъ. Историята на Тукидида се основава на факти, които той събираше навсѣкждѣ, безъ да жали за това срѣдства. Въ тая история нѣма нищо баснословно и наивно: Тукидитъ прѣзрително се отзоваваше за *разказитѣ* на Херодота, които, обаче, по прѣдание, го заставили да се просълзи, когато той въ дѣтинството си ги чулъ на едно публично четение. Тукидидъ състави пър-

вата политическа *история*, т. е. критическо изслѣдване на политиката съ характеристика на дѣйцитѣ. Неговитѣ трудове се отличавахѫ съ беспристрастие, а така сѫщо съ философски разсѫждения, за които съврѣменницитѣ му го упрекавахѫ въ безвѣрие. У него има толкова много поучително, че политицитѣ го изучавахѫ, а Демостенъ собственорѫчно го прѣписа 8 пѫти. За съжаление, езикътъ на Тукидида по нѣкога е кратъкъ до тъмнина, и въ негова трудъ се отрази риторството на софиститѣ; у него има много изящни слова, които никой никога не е говорилъ.

IV. Хегемония на Тива и владичество на Македония. 400 — 323.

§ 134. **Втора хегемония на Спарта.** Слѣдъ паданието на Атина настанѫ втората хегемония на Спарта, която бѣше още по-несносна, отколкото първата. Тя се простираше не само въ Пелопонесъ; по цѣла Гърция думата на спартанеца станѫ законъ. Спартанската хегемония бѣше една крачка назадъ въ гръцката история. Първенството на Атина, което служеше като награда за освобождението на Еллада отъ перситѣ, бѣше тежко само въ послѣдно врѣме, и то само въ парично отношение; освѣнъ това, то доставѣше на съюзницитѣ широко търговско поприще и висока цивилизация. А Спартанската хегемония бѣше спечелена чрѣзъ прѣдаванье освободенитѣ гърци на перситѣ и чрѣзъ разрушението «школата на Еллада». Спарта, която не знаеше нищо, освѣнъ войната, не можеше да достави на съюзницитѣ си никакви сгоди; а при това, като станѫ велика държава, тя бѣше принудена да взема отъ тѣхъ не по-малко пари, отколкото Атина. Ала най-тежко бѣше управлението на свирѣпитѣ и жестоки хармости, които по нѣкога се назначавахѫ дори измежду илотитѣ, и на тѣхнитѣ орѫдия — олигархическитѣ декархии (§ 125). Тѣ се кълнѣхѫ «да бѫдѫтъ врагове на демоса и да му врѣдятъ, колкото иматъ сили». Тѣ избивахѫ и изгонвахѫ демократитѣ съ стотини; семействата на послѣднитѣ се подвъргахѫ на всѣкакви оскърбления. Веднъжъ аргосцитѣ се скарахѫ съ спартанцитѣ за границитѣ и излѣзохѫ прави; ала Лизандръ, като посочи на меча си, каза: «у когото е по-силно ето това доказателство, той по-добрѣ разбира въпроситѣ за границитѣ». Въ Спарта нѣмаше хелиасти, на които съюзницитѣ да могѫтъ да се оплакватъ срѣщу злоупотрѣбленията на властитѣ. И тази именно Спарта се хвалѣше, че тя дава «свобода» на гърцитѣ! Като освободи це-

лоскитѣ съюзници отъ «игото на Атина», тя искаше сега да освобождава малкитѣ градовце, които се покорявахѫ на по-голѣмитѣ. Това значеше да се унищожѫтъ омразнитѣ на перситѣ *малки хегемонии* или съюзи, които спасявахѫ гърцитѣ отъ гибелнитѣ послѣдъци на крайното раздробяванье. По тоя начинъ спартанцитѣ унищожихѫ Мантинея и «освободихѫ» елидцитѣ отъ тѣхния хегемонъ, отъ града Елида, т. е обърнѫхѫ ги въ свои роби; слѣдъ това дойдохѫ на редъ голѣмитѣ градове — Тива, Коринтъ и Аргосъ.

§ 135. **Беспорядъци въ Спарта. Походъ на десеттѣхъ хиляди.** Владичеството на спартанцитѣ бѣше толкова поомразно, че тѣ изгубихѫ старитѣ си доблести. Ликурговата уредба се разлагаше, и Лакедемонъ се прѣвръщаше въ поприще на интриги и междуособия. Спартанцитѣ съ жажда ламтѣхѫ за злато и наслаждения, и начеиѫхѫ да живѣѭтъ роскошно, да се контѭтъ, да ядѫтъ отбрани ястиета; перспйцитѣ леко подкупвахѫ тѣхнитѣ управници; изгуби се дори военната имъ дисциплина. Исчезнѫ равенството за имотитѣ между самитѣ спартиати. Въ рѫцѣтѣ на 50 «равни» фамилии се съсрѣдоточавахѫ земитѣ и богатствата, и тѣ отстранихѫ отъ власть «по-малкитѣ» спартиати, които затова се бунтувахѫ заедно съ периекитѣ и илотитѣ. Отъ вълненията се ползувахѫ такива честолюбци, като Павзаний (§ 110). Въ 392 г. единъ отъ «по-малкитѣ», буйнийтъ юноша *Кинадонъ*, който не бѣше възнагражденъ заради заслугитѣ си, състави обширенъ заговоръ съ цѣль да исколи «равнитѣ», и само прѣдателство побърка да стане тая велика революция въ Спарта. Въ сѫщото врѣме ефоритѣ водѣхѫ ожесточена борба съ царетѣ, които желаяхѫ да се освободѭтъ отъ тѣхната власть; а царетѣ враждувахѫ помежду си. Найпослѣ живъ бѣше спартанскийтъ Алкивиадъ, Лизандръ, който се стремѣше сега къмъ тирания, като държеше въ рѫцѣтѣ си жицитѣ отъ всичкитѣ олигархически хетерии и декархии. Тъй като той, който не бѣше дори спартиатъ, не можеше да стане царь, въскачи на прѣстола съ интриги родственикътъ на законния наслѣдникъ, куцийтъ *Агезилай*, който изглеждаше нищожество и който му угождаше, като на свой господарь. Слѣдъ това, за да спечели военна диктатура, Лизандръ тикнѫ спартанцитѣ въ война съ перситѣ, която вече бѣше се начеиѫла тогава, въпрѣки тѣхната воля, подъ името *походъ на десеттѣхъ хиляди* гърци въ Азия. Това събитие е свързано съ *наемничеството*, което се разви между гърцитѣ подиръ пелопонеската война, тъй като тая война въспита у тѣхъ духъ на грабежъ и жажда за приключения. Наемници ставахѫ

останѫлитѣ безъ работа войници и политическитѣ изгнаници. Тѣ бѣхѫ буйни глави, които нѣмахѫ друго отечество, освѣнъ лагерьтъ съ любимийтъ имъ войвода, и друга цѣль, освѣнъ плѣчката и наемната плата. Между тѣхъ най многото бѣхѫ аркадци, критяне, а особено спартанци: главното мѣсто за наемванье бѣше носътъ Тенаръ (§ 77). Наемницитѣ съставяхѫ тогава най-добрата войска, тъй като се отличавахѫ съ рѣшителность, бързина и *нова* искусна *тактика*. Отъ тѣхъ се бояхѫ, като отъ огънь: когато излизахѫ нѣйдѣ на брѣга, жителитѣ избѣгвахѫ и се испокривахѫ въ горитѣ и клисуритѣ. Историческото значение на наемницитѣ се състои въ това, че тѣ доказвахѫ *общественото разлагание на Гърция* и служахѫ за *опора на тиранията* навсѣкѫдѣ, отъ Сицилия до Македония: само съ тѣхната помощь можѝ да се настани владичеството на Македония въ Еллада. Единъ отредъ отъ гръцки наемници отиде на служба у Кира Млади, който бѣше намислилъ да свали Артаксеркса отъ прѣстола (§ 125), и комуто тайно помагаше и Спарта. Тъй като Киръ погинѫ въ една битка близо до Вавилонъ, дѣлото на наемницитѣ бѣше изгубено; нъ тѣ се върнѫхѫ къмъ Черно-море, слѣдъ като изминѫхѫ 3000 км. по непроходими мѣста между много враждебни народи (400). Прѣдводитель на 10 хил. герои бѣше единъ простъ войникъ, атинянинътъ и приятельтъ на Сократа, *Ксенофонтъ*. Този походъ имаше голѣмо значение. Той подигнѫ военната слава на гърцитѣ и показа на явѣ разлаганьето на Персия, отъ която до тогава се бояхѫ спартанцитѣ. Прѣкото слѣдствие отъ този походъ бѣше *възобновяванието на персийскитѣ войни* (399 — 387). Артаксерксъ наченѫ да опустошава гръцкитѣ колонии въ Мала Азия, които се обърнѫхѫ за помощь къмъ Спарта, като къмъ хегемонъ на Еллада. Спарта испрати войска въ Азия, подъ началството на Агезилая, за главенъ съвѣтникъ на когото назначихѫ Лизандра.

§ 136. **Война на Спарта съ перситѣ. Коринтска война.** Сега се показа погрѣшката на Лизандра. Агезилай хвърли маската и се оказа единъ отъ послѣднитѣ староврѣмски спартанци. Той носѣше груби дрехи, ядѣше кръвената чорба, пазѣше дори дребулиитѣ въ старитѣ обичаи и обреди; той показа военнъ талантъ и станѫ любимецъ на войската. Агезилай искаше да възобнови законитѣ на Ликурга: той беспощадно потъпка заговорътъ на Кинадона и намрази Лизандра. Агезилай възмечта да завоюва Истокъ и да направи Спарта владѣтелка на свѣта. Ала слѣдствието на тази лъжовна мисъль бѣ, че силитѣ на Спарта се истъщихѫ, та и срѣ-

щу самаго Агезилая се подигнѫ недоволство, подиръ като той управлявá около 40 г. съ небивала въ Спарта власть. Като пристигнѫ въ Азия, Агезилай принуди Лизандра да се върне въ Спарта, тъй като му прѣдложи службата нагледникъ надъ придворната кухня, па тури на негово мѣсто Ксенофонта, който съчувствоваше на спартанския режимъ и който бѣше напустнѫлъ Атина подиръ усмъртяваньето на Сократа. Двѣ години Агезилай одържаше побѣди и вече се готвѣше да тръгне за Суза, когато го повикахѫ назадъ въ отечеството му. Въ Еллада избухнѫ междуособие. По съвѣта на Конона (§ 125), който се стараеше да отмъсти на Спарта заради Атина, перситѣ подигнѫхѫ срѣщу лакедемонцитѣ половината Еллада. Най-силнитѣ републики — Тива, Коринтъ, Атина, Аргосъ начевнѫхѫ война, която се нарича *коринтска*, тъй като се съсрѣдоточаваше при Истмъ. Лизандръ смѣло потегли срѣщу съюзницитѣ, ала бѣше убитъ въ първата битка. Ефоритѣ повикахѫ Агезилая. ала и той не можи да поправи работата, толкова повече че ѭ покара съ спартанска жестокость и отмъстителность. А въ Атина въскръснѫ тогава старата гениалность, въ лицето на наемницитѣ, вождъ на които станѫ синътъ на единъ ботушарь, *Ификратъ*. Ификратъ бѣше идолъ на солдатитѣ, макаръ че въ негова лагеръ царуваше желѣзна дисциплина. Той направи прѣвратъ въ военното дѣло, като замѣни тежко-обрѫженийтъ хоплитъ съ пѫргавия *пелтастъ*, който носѣше лека броня, лекъ щитъ (пелта) и дългъ мечъ. Чевръститѣ и юначни пелтасти отведнъжъ, като че ли изниквахѫ отъ земята, и у спартанскитѣ съюзници майкитѣ плашахѫ дѣцата си съ тѣхното име. Скоро и самитѣ спартанци начевнѫхѫ да се боѭтъ отъ тѣхъ, слѣдъ като Ификратъ истрѣби цѣлъ отредъ хоплити, безъ да имъ даде да се опомнѭтъ отъ неочакваното нападение. Въ сѫщото врѣме Кононъ унищожи спартанскийтъ флотъ при *Книдъ,* опустоши брѣговетѣ на Лакония и заедно съ Тразибула (§ 123) *възобнови Дългитѣ стѣни* въ Атина и укрѣпенията въ Пирей. Спарта молѝ за миръ и дори за помощь отъ перситѣ, които вече бѣхѫ начевнѫли да се боѭтъ отъ атиняветѣ. Пратенийтъ въ Суза хитъръ спартанецъ, *Анталкидъ,* подиръ много унижения, сполучи да сключи миръ (387), споредъ който: 1) малоазийскитѣ гърци и Кипръ за пръвъ пѫть *формално* се подчинявахѫ на перситѣ; 2) обяви се автономия за всичкитѣ малки градове въ Еллада, то ще рече — съсипвахѫ се силнитѣ републики: Тива, Атина и Коринтъ. Персийскийтъ царь натовари Спарта да се грижи за испълнението на *тѣзи услов*[...] [...]цитѣ всѣкога считахѫ Анталкидовътъ миръ за

петно въ историята на Еллада. Той означаваше, че тѣ сж се покаяли прѣдъ персийския царь за славнитѣ дни при Маратонъ и Саламинъ и че сж го направили сждия на вжтрѣшнитѣ си работи; и то въ таково врѣме, когато Персия се разлагаше и сама живѣеше само съ помощьта на грѫцки наемници.

§ 137. **Деспотизмътъ на Спарта. Пелопидъ и Епаминондъ.** Този позоръ за гърцитѣ бѣше дѣло на Спарта, която чрѣзъ това можи да стане владѣтелка на Еллада. Като пазителка на Анталкидова миръ, тя начена да се разпорежда въ Гърция по-деспотично отколкото прѣди. Навсѣкждѣ се завръщахж на тълпи изгоненитѣ олигархи и изколвахж демократитѣ; а Агезилай тръгнж съ войски да унищожава силнитѣ републики. Въ Пелопонесъ бѣ разрушена *Мантинея*, която служеше за опора на Аркадия. На сѣверъ сжщата сждба постигнж *Олинтъ*, у който прѣминаваше тогава морското могжщество на Атина. Олинтъ образува цѣлъ халкидски съюзъ и притѣсняваше македонцитѣ, отъ които бѣше отнелъ дори столицата имъ Пелла. Той вече бѣше наченжлъ прѣговори за съюзъ съ Атина и Тива, когато спартанцитѣ ненадѣйно нападнжхж на него. Халкидскийтъ съюзъ бѣ разрушенъ; една часть отъ неговитѣ земи взема Македония, която тогава начена да се усилва. На спартанцитѣ оставаше да се расправятъ съ срѣдня Гърция, дѣто главна сила станж *Тива*. Съ помощьта на тиванскитѣ аристократи, тѣ съ хитрость завладѣхж Кадмея и наченжхж да свирѣпствуватъ противъ демократитѣ, отъ които се избавихж всичко 500 души, що успѣхж да избѣгатъ въ Атина, на чело съ Пелопида. Никога още Спарта не е бивала така могжществена; ала тогава начена тя и да отпада, защото това могжщество се основаваше на деспотизмъ и се опираше върху дружбата на Персийския, Македонския и Епирския царе, и на Сиракузския тиранинъ. На чело на спартанскитѣ врагове се поставихж тиванцитѣ, които другитѣ еллини наричахж до тогава «беотийски свини» зарадъ тѣхното невѣжество, лакомство и непохватность. Тѣ като че ли се прѣродихж, наченжхж да се занимаватъ съ военни упражнения; тѣхнитѣ гимназии се прѣпълнихж съ горди, енергични младежи, които се увличахж така сжщо и отъ философията, що бѣ прѣнесълъ въ Тива единъ питагореецъ. Прѣдставител на тази младежь бѣше *Пелопидъ*, знатенъ, богатъ и образованъ юноша, горещъ демократъ и патриотъ, храбъръ и блѣстящъ войникъ. Той тайно се промъкнж отъ Атина въ Тива на чело на 12 рѣшителни другари, та прогони спартанскийтъ гарнизонъ съ помощьта на възстанжлия на-

родъ. Тиванцитѣ уредихѫ демократическо управление и прѣдадохѫ властьта на Пелопидова приятель *Епаминонда*, който вече имаше 40 г. Той бѣше замисленъ философъ, който си бѣ усвоилъ правилата на Питагора — въздържание, мълчаливость и смирение. Той нѣмаше дори и необходимитѣ мебели и сѫдове; той седѣше въ кѫщи, когато си даваше плащътъ да се поправи, защото нѣмаше други дрехи. Епаминондъ се учеше у единъ страненъ питагорецъ и у Горгия, па ходѣше и въ Атина да слуша Платона. Той бѣше музикантъ, гимнастикъ, ораторъ, забѣлѣжителенъ политикъ и пълководецъ. Той разви тактиката на Ксенофонта и Ификрата, като изнамѣри *косийтъ строй,* при който едната половина на армията стоеше въ резерва, а другата прѣдставяше видъ на клинъ, дебелийтъ край на който се врѣзваше въ центра на неприятеля съ неотразима сила. Епаминондъ си посвети всичкитѣ дарби на отечеството, та затова и не се ожени. Патриотизмътъ го сближи съ Пелопида: тѣхната дружба никога не се развали.

§ 138. **Тива и Атина. Левктра.** Епаминондъ и Пелопидъ скоро направихѫ отъ Тива непристѫпна твърдиня и образувахѫ прѣвъсходна армия, на чело на която стоеше *свещенната дружина* отъ 300 най-добри младежи, които давахѫ клетва да пазятъ знамето си до смърть. Слѣдъ това Епаминондъ възобнови *беотийскийтъ съюзъ,* т. е. подчини на Тива всичкитѣ градове на Беоция, които бѣхѫ получили автономия по Анталкидова миръ. Напоконъ той въвлече въ интереситѣ на Тива сѣверна и срѣдня Гърция. Тогава въ полудивата Тессалия, между грубитѣ и жестоки тирани, се издигнѫ даровитийтъ и образованъ *Язонъ*, който бѣше приятель на народа и врагъ на аристокрацията. Той станѫ altвождъ на цѣла Тессалия, събра голѣма армия, располагаше съ първата въ свѣта кавалерия, и се стремѣше да завладѣе цѣла Еллада, ползувайки се отъ нейнитѣ междуособия. Язонъ самъ прѣдложи на тиванцитѣ своята помощь. Още по-важенъ бѣше съюзътъ на Тива съ Атина, която тогава взе въ рѫцѣтѣ си търговията и възобнови *морскийтъ съюзъ,* който обземаше до 70 градове и острови. Атинянетѣ си образувахѫ тогава хубава касса отъ вноскитѣ на съюзницитѣ и отъ голѣмитѣ налози върху богаташитѣ. Тѣхната армия се управляваше отъ доблестния Ификратъ, а флотата — отъ даровития синъ на Конона, *Тимотей,* който така умѣеше да привлича съюзницитѣ съ кротость, щедрость и дисциплина, щото го изображавахѫ, че спи съ мрѣжа въ рѫцѣтѣ, въ която сами влизатъ градоветѣ. Атинянетѣ направихѫ съюзъ съ Тива, унищожихѫ

спартанската флота и опустошихж брѣговетѣ на Лакония. Тиванцитѣ се отличавахж по сухо, тъй щото Агезилай дори заболѣ и се оттегли отъ всѣко участие въ дѣлата. Тѣхната слава се разнесе по цѣла Еллада и на Истокъ и толкова стреснж всички, че дори атинянетѣ се уплашихж отъ тѣхното могжщество, та сключихж миръ съ Лакедемонъ, когато послѣднийтъ призна морската имъ хегемония. Сега спартанцитѣ се рѣшихж заведнъжъ да истриятъ отъ лицето на земята осамотената Тива. Тѣ събрахж всичкитѣ си сили, па се явихж въ Беоция. Епаминондъ имаше два пжти по-малко войска, ала той ги разби рѣшително при *Левктра* (371), дѣто паднж самъ спартанскийтъ царь.

§ 139. **Хегемония на Тива. Мантинея**. Отъ битката при Левктра се начева хегемонията на Тива. Епаминондъ располагаше сега съ първата армия въ свѣта: той се распореждаше съ силитѣ на по-голѣмата часть отъ Еллада. Той дори отведнъжъ създаде обширна *беотийска флота,* за да накаже атинянетѣ зарадъ тѣхната измѣна, и съюзницитѣ на послѣднитѣ наченжхж да прѣминуватъ на негова страна. Тива владѣеше Термопили и Истмъ и дори се распореждаше въ сѣверна Гръция. Язонъ бѣше убитъ отъ съперницитѣ си, и въ *Тессалия* настанж кръвава борба на партии, която достигнж тогава крайни размѣри и въ *Македония.* Съперницитѣ молихж тиванцитѣ за помощь, та Пелопидъ нѣколко пжти дохождa въ тия земи, ту съ голѣма армия, ту само съ свещената си дружина. Той нареждаше въ тия земи работитѣ и веднажъ доведе заложници отъ Македония, между които се намѣрваше и царевътъ братъ *Филиппъ.* Отъ тука Пелопидъ ходи въ Суза, за да унищожи тамъ ковнитѣ на спартанскитѣ пратеници; той се държеше гордо, ала така очарова персийскийтъ царь, че послѣднийтъ призна Тива за глава на Гръция, па ѝ поржча да унищожи атинската флота. Оставаше да се свърши съ Лакедемонъ; съ тази цѣль Епаминондъ направи нѣколко похода отвъдъ Истмъ, като на два пжтя малко оставаше да завладѣе сама Спарта, която се спаси само отъ енергията на Агезилая и отъ мжжеството на жителитѣ, които до единъ се бихж по улицитѣ, безъ да се исключаватъ женитѣ и дѣцата. Епаминондъ искусно възбуждаше въ Пелопонесъ враговетѣ на Спарта, демократитѣ. Той основа при Итоме градъ *Мессена,* дѣто се стичахж отъ цѣлия свѣтъ потомцитѣ на героитѣ отъ врѣмето на Аристомена (§ 90), както и илоти, така щото Лакедемонъ запустѣваше и ослабваше всѣки день повече и повече. По съвѣта на Епаминонда се образува аркадски съюзъ и се издигнж неговата

столица—*Мегапополъ* («голѣмъ градъ»). Нъ чуднитѣ успѣхи на тиванцитѣ се продължавахѫ само до смъртьта на тѣхнитѣ вожди. Въ 364 г. загинѫ Пелопидъ, като попаднѫ въ една засада въ Тесалия; а въ 362 г. паднѫ Епаминондъ въ биткатѫ при *Мантинея.* Тази битка има голѣмо значение: тукъ се съединихѫ за рѣшителенъ ударъ всичкитѣ сили на тиванцитѣ и на тѣхнитѣ съѭзници. Тиванцитѣ одържахѫ блѣскава побѣда, нъ смъртьта на великия имъ вождъ спрѣ тѣхнитѣ успѣхи. Послѣднийтъ съвѣтъ на Епаминонда бѣше да се помирѭтъ на сѫществующитѣ условия. Всички го послушахѫ, освѣнъ Спарта, която искаше да унищожи Мессена, па макаръ загинѫла цѣла Еллада. Хегемонията на Тива утрая *само 10 години,* защото тя бѣ дѣло само на двѣ забѣлѣжителни личности, които се ползувахѫ отъ слабостьта, отъ разлаганието на Гърция. Сами по себе си лишенитѣ отъ култура тиванци не бѣхѫ способни за велика роля. Тѣ не можахѫ отведнъжъ да станѫтъ развити и могѫществени. Тиванцитѣ дори не разбирахѫ своя Епаминондъ: когато той се отнасяше меко съ враговетѣ, тѣ го обвинявахѫ, едва ли не, въ прѣдателство, и му отнемахѫ властьта, тъй щото той по нѣкога служеше като простъ войникъ, а веднъжъ дори бѣше назначенъ за надзиратель по чистотата на улицитѣ — длъжность, която той облагороди съ това, че ѭ испълняваше примѣрно. Когато го нѣмаше Епаминондъ, тиванцитѣ свирѣпствувахѫ по старому: исколвахѫ аристократитѣ и разрушавахѫ такива градове, като Платея. Епаминондъ можй да испълни великитѣ си планове само съ бързанье, безъ да даде на тиванцитѣ да се опомнѭтъ; ала това бѣше искуствено напрѣганье на силитѣ, което бърже истъщи Тива. Епаминондъ направи и грѣшки, като напр. морската борба съ Атина, въ която Тимотей скоро взе прѣднина, и свръзкитѣ му съ враговетѣ на Еллада — съ Перситѣ. Подиръ Пелопида и Епаминонда тиванцитѣ потънѫхѫ въ напрѣжното нищожество. Тѣхното значение е отрицателно: тѣ като разрушавахѫ старото, безъ да създаватъ ново, *спомагахѫ за разлаганието на Еллада* и *проправяхѫ пѫть за чуждо владичество.* Подиръ Мантинея полудивийтъ народъ въ сѣверна Гърция се намѣрваше въ анархическо състояние; въ срѣдня Гърция Тива и Атина бѣхѫ истъщени отъ борбата. А Пелопонесъ се разлагаше. Спарта изгуби всѣко значение; исчезнѫ и послѣднийтъ прѣдставитель на спартанството, Агезилай, който умрѣ въ врѣме на една експедиция въ Египетъ, кѫдѣто бѣше отплавалъ съ наемници, за да поддържи едно възстание противъ Перситѣ. Въ Аркадия избухнѫ кърваво междуособие.

Аркадцитѣ възмечтахѫ да играѭтъ ролята на Спарта, та наченѫхѫ да нападатъ съсѣдитѣ си, като не пощадихѫ дори владѣнията на храма на Зевса Олимпийски. Ала най-ужасни сцени се извършвахѫ въ Аргосъ, дѣто демократитѣ избихѫ съ сопи до 1500 д. аристократи: думата *скитализмъ* («скитале» — сопа) или сопаджийско право, както нарекохѫ тогава това диво управление, причиняваше ужасъ на далечнитѣ потомци. Като настанѫ такова всеобщо разлагание, съ каквото се завърши борбата на главнитѣ гръцки държави за хегемония, Еллада леко можеше да стане плѣчка на чужденцитѣ, измежду които най опасни бѣхѫ тогава македонцитѣ.

§ 140. **Природата и населението на Македония.** Македония («планинска страна») е не голѣмо плоскогорие, което се отдѣляше отъ Тесалия съ Олимпъ, отъ Иллирия съ Пиндъ, отъ Тракия съ Стримонъ, отъ сѣвернитѣ варвари съ верига отъ планини, които се простиратъ отъ Пиндъ къмъ Стримонъ. *Горня* (западна) Македония е изрѣзана съ планински вериги, които сѫ токоречи винѫги покрити съ снѣгъ, и е украсена съ езера и потоци, които си пробиватъ пѫть прѣзъ гѫсти гори. Тукъ живѣяхѫ токо речи диви овчари, ловджии и разбойници, които бѣхѫ навикнѫли на студове и спромашия. Въ *долня* (източна) Македония намѣсто планини се простиратъ плодородни полета и тучни ливади; тукъ процъвтѣваше земледѣлието и дори винарството, а по брѣговетѣ на морето напрѣдваше градскийтъ животъ. Населението на Македония не бѣше многочислено и прѣдставяше смѣсица отъ старогръцки племена (пелазги) съ варвари, които се татуирувахѫ, покланяхѫ се на Великия Духъ и на магйосници; а покрай брѣговетѣ отколѣ се бѣхѫ поселили еллински колонисти (§ 98). Еллинетѣ образувахѫ горнийтъ слой на македонцитѣ. Отъ тѣхъ произлѣзе царската династия, която можи да покори родовитѣ князье. Тя запазваше тѣсни връзки съ Еллада и дори вземаше участие въ олимпийскитѣ игри. Нейната задача бѣше да *распространи еллинизмътъ въ дивата Македония*. Ала трудно бѣше да се испълни тази задача. Царетѣ се заобикаляхѫ отъ силни и невѣжествени аристократи, или отъ дружина, съставена отъ бивши родови главатари. Тази дружина съ викове одобряваше или отхвъргаше рѣшенията на царетѣ въ своитѣ събрания и се намѣсваше въ управлението: споредъ това при двора имаше партизанска борба, и рѣдко нѣкой царь умираше отъ собствената си смърть. Изобщо македонцитѣ съ трудъ се подчинявахѫ на еллинската култура. Тѣ упорито запазвахѫ първобитната си дивотия, говорѣхѫ развалень гръцки езикъ и

негодувахѫ, за дѣто се вмъква изящната аттическа рѣчь. Въ мирно врѣме тѣ се занимавахѫ съ ловджийство и пиршества; тѣ пияхѫ чисто вино, и не лежахѫ, а седѣхѫ, кога ядѣхѫ. За първа добродѣтель у тѣхъ се считаше дивата рѣшителность, съ която особено се славѣше тѣхната блѣстяща коница; всѣки, който не бѣше убилъ нито единъ неприятель, носѣше юзда, като позорно клеймо; втората добродѣтель бѣше хитростьта, която не подбираше срѣдствата. Освѣнъ грубостьта на нравитѣ, която се отражаваше дори на царетѣ, за развитието на македонцитѣ бъркахѫ и съсѣдитѣ имъ; върху тѣхъ вѣчно нападахѫ дивитѣ иллирийци и тракийци; отъ тѣхъземахѫ данъкъ Дарий и Ксерксъ; стѣснявахѫ ги отначало атинскийтъ съѭзъ, послѣ халкидскийтъ и олинтскийтъ.

§ 141. **Филиппъ II.** *) Македония начепѫ да се издига въ историята, когато отпадаше Еллада. Ок. 400 г. въ неѭ се появи забѣлѣжителенъ царь *Архелай,* който енергично въвеждаше елленизмътъ въ земята си. Като си състави хубава войска и като построи много крѣпости, той се възползува отъ междуособията въ Еллада, поради които бѣхѫ избѣгали мнозина образовани гърци. Безъ да жали паритѣ, Архелай привличаше гръцкитѣ прѣселници и се заобиколи съ гръцки учени и художници, които украсихѫ новата му столица *Пелла,* която бѣше по-удобна отколкото Еге (§ 98); при неговия дворъ живѣяхѫ такива знаменитости, като Еврипидъ, Хиппократъ, Платонъ, Зевксисъ. Ала подиръ Архелая въ Пелла се начепѫхѫ кървави интриги, които распокѫсвахѫ Македония токоречи половинъ вѣкъ и които прѣдизвикахѫ намѣсата на тиванцитѣ (§ 139). Тѣ се прѣкратихѫ, кога стѫпи на прѣстола 23-годишнийтъ *Филипъ* (360). Филиппъ на млади години видѣ да се пролива много кръвь въ Пелла и у иллирийцитѣ, у които той бѣше заложникъ. Слѣдъ това той прѣкара три години въ Тива. Въ сѫщность той бѣше синъ на една полудива орда, комуто бѣ сѫдено да развращава еллинитѣ и да съсипва културата имъ. Филиппъ бѣше коваренъ, отмъстителенъ и яростенъ, той се хвалѣше, че е «прѣвзелъ повече градове съ злато, отколкото съ желѣзо». Като сѫщи македонецъ той прѣкарваше нощитѣ въ пиянство и груби шеги; ала, щомъ се пукнѣше зората, той вече възсѣдаше коньтъ си; той бѣше покритъ съ рани и изгуби едното си око въ бой. По вънкашность обаче, той бѣше еллинъ: като прѣкара три години при Епаминонда и Пелопида, Филиппъ си усвои новата военна тактика, гръцко образо-

*) *Филипъ I,* Аргеовъ синъ, е царувалъ въ края на VII и началото на VI в. прѣди Христа. *Бѣл. на прѣвод.*

вание и очарователни манери. Той станѫ забѣлѣжителенъ *организаторъ,* както въ военно, така и въ политическо отношение. Най-много се славѣше той като *дипломатъ.* Тъй като разбираше хората, той умѣеше да ги омае и да ги скарва помежду имъ, да очаква обстоятелствата и да се ползува отъ тѣхъ. Нѣмаше неприятель, когото той да не заплете съ лъскателнитѣ си рѣчи, вѣроломнитѣ си клетви и прѣсмѣтнѫтитѣ си благодѣяния. Филиппъ наченѫ съ това, че осигори Македония откъмъ сѣверъ, като разби жестоко иллирийцитѣ и тракийцитѣ и като достигнѫ до Дунава. Слѣдъ това той потъпка родовийтъ битъ, като въведе нова военна уредба въ страната. Прѣди всѣки малъкъ князь довеждаше отредътъ си и го издържаше на своя смѣтка; сега се появи *всеобща воинска повинность,* и царьтъ се грижеше за обрѫжваньето и платата на войницитѣ. Уреди се *пажески корпусъ* за синоветѣ на князетѣ, които служахѫ въ сѫщото врѣме и за заложници и за добра гвардия. Измежду тия «другари» на царя се приготвихѫ доблестнитѣ пълководци на Александра Македонски; а тѣхнитѣ буйни бащи съставяхѫ прѣвъсходна, рѣшителна кавалерия. Отъ гръцки механици се образува силна артилерия. Ала най-важна бѣше пѣхотата съ знаменитата *фаланга* — твърдѣ гѫста калонна (16 редове) солдати, които се закривахѫ съ огромни щитове и бѣхѫ обрѫжени съ страшни «сарисси» — такива дълги копия, че съ тѣхъ можеше да се мушка дори чакъ отъ петия редъ навънъ. Напоконъ той основа флота и построи градътъ *Филиппи* при най-богатитѣ златни рудници, отъ които се пълнѣше съкровището на тоя прѣдприемчивъ царь. Въ сѫщото врѣме Филиппъ се ожени за епиротската красавица, царската дъщеря *Олимпиада,* която бѣше кръвожадна дивачка, въспитана отъ магйосници. Наскоро тя му роди наслѣдникъ на прѣстола *Александъръ,* за въспитанието на когото бѣше повиканъ отъ Атина най-великийтъ ученъ отъ старо врѣме *Аристотель.* Тепърва подиръ всичко това Филиппъ пристѫпи да испълнява великитѣ си замисли.

§ 142. **Втората хегемония на Атина и Филиппъ.** Плановетѣ на Филиппа се развивахѫ постъпенно споредъ обстоятелствата. Отначало той мислѣше само да укрѣпи Македония и властьта си, като запази и двѣтѣ отъ ударитѣ на варваритѣ отъ къмъ сѣверъ и на гърцитѣ отъ къмъ югъ; послѣ той видѣ, че леко може да стане глава на Еллада; най-подиръ той разбра, че може въ качеството на гръцкиваждъ да завоюва Персия. Съ гърцитѣ толкова полеко можеше да излѣзе наглава, защото тѣ не обръщахѫ внимание

негодувахѫ, за дѣто се вмъква изящната аттическа рѣчь. Въ мирно врѣме тѣ се занимавахѫ съ ловджийство и пиршества; тѣ пияхѫ чисто вино, и не лежахѫ, а седѣхѫ, кога ядѣхѫ. За първа добродѣтель у тѣхъ се считаше дивата рѣшителность, съ която особено се славѣше тѣхната блѣстяща конница; всѣки, който не бѣше убилъ нито единъ неприятель, носѣше юзда, като позорно клеймо; втората добродѣтель бѣше хитростьта, която не подбираше срѣдствата. Освѣнъ грубостьта на нравитѣ, която се отражаваше дори на царетѣ, за развитието на македонцитѣ бъркахѫ и съсѣдитѣ имъ; върху тѣхъ вѣчно нападахѫ дивитѣ иллирийци и тракийци; отъ тѣхъ земахѫ данъкъ Дарий и Ксерксъ; стѣснявахѫ ги отначало атинскийтъ съѭзъ, послѣ халкидскийтъ и олинтскийтъ.

§ 141. **Филиппъ II.** *) Македония ченѫ да се издига въ историята, когато отпадаше Еллада. Ок. 400 г. въ неѭ се появи забѣлѣжителенъ царь *Архелай,* който енергично въвеждаше елленизмътъ въ земята си. Като си състави хубава войска и като построи много крѣпости, той се възползува отъ междуособията въ Еллада, поради които бѣхѫ избѣгали множина образовани гърци. Безъ да жали паритѣ, Архелай привличаше гръцкитѣ прѣселници и се заобиколи съ гръцки учени и художници, които украсихѫ новата му столица *Пелла,* която бѣше по-удобна отколкото Еге (§ 98); при неговия дворъ живѣяхѫ такива знаменитости, като Еврипидъ, Хиппократъ, Платонъ, Зевксисъ. Ала подиръ Архелая въ Пелла се начензхѫ кървави интриги, които распокѫсвахѫ Македония токоречи половинъ вѣкъ и които прѣдизвикахѫ намѣсата на тиванцитѣ (§ 139). Тѣ се прѣкратихѫ, кога стѫпи на прѣстола 23-годишнийтъ *Филипъ* (360). Филиппъ на млади години видѣ да се пролива много кръвь въ Пелла и у иллирийцитѣ, у които той бѣше заложникъ. Слѣдъ това той прѣкара три години въ Тива. Въ сѫщность той бѣше синъ на една полудива орда, комуто бѣ сѫдено да развращава елинитѣ и да съсипва културата имъ. Филиппъ бѣше коваренъ, отмъстителенъ и яростенъ, той се хвалѣше, че е «прѣвзелъ повече градове съ злато, отколкото съ желѣзо». Като сѫщи македонецъ той прѣкарваше нощитѣ въ пиянство и груби шеги; ала, щомъ се пукнѣше зората, той вече възсѣдаше коньтъ си; той бѣше покритъ съ рани и изгуби едното си око въ бой. По вънкашность обаче, той бѣше еллинъ: като прѣкара три години при Епаминонда и Пелопида, Филиппъ си усвои новата военна тактика, гръцко образо-

*) *Филипъ I,* Аргеовъ синъ, е царувалъ въ края на VII и началото на VI в. прѣди Христа. *Бѣл. на прѣвод.*

вание и очарователни манери. Той станѫ забѣлѣжителенъ *организаторъ,* както въ военно, така и въ политическо отношение. Наймного се славѣше той като *дипломатъ*. Тъй като разбираше хората, той умѣеше да ги омае и да ги скарва помежду имъ, да очаква обстоятелствата и да се ползува отъ тѣхъ. Нѣмаше неприятель, когото той да не заплете съ лъскателнитѣ си рѣчи, вѣроломнитѣ си клетви и прѣсмѣтнѫтитѣ си благодѣяния. Филиппъ начена съ това, че осигори Македония откъмъ сѣверъ, като разби жестоко иллирийцитѣ и тракийцитѣ и като достигнѫ до Дунава. Слѣдъ това той потъпка родовийтъ битъ, като въведе нова военна уредба въ страната. Прѣди всѣки малъкъ князь довеждаше отредътъ си и го издържаше на своя смѣтка; сега се появи *всеобща воинска повиность*, и царьтъ се грижеше за обрѫжваньето и платата на войницитѣ. Уреди се *пажески корпусъ* за синоветѣ на князетѣ, които служахѫ въ сѫщото врѣме и за заложници и за добра гвардия. Измежду тия «другари» на царя се приготвихѫ доблестнитѣ пълководци на Александра Македонски; а тѣхнитѣ буйни бащи съставяхѫ прѣвъсходна, рѣшителна кавалерия. Отъ гръцки механици се образува силна артилерия. Ала най-важна бѣше пѣхотата съ знаменитата *фаланга* — твърдѣ гѫста калонна (16 редове) солдати, които се закривахѫ съ огромни щитове и бѣхѫ обрѫжени съ страшни «сарисси» — такива дълги копия, че съ тѣхъ можеше да се мушка дори чакъ отъ петия редъ навънъ. Напоконъ той основа флота и построи градътъ *Филиппи* при най-богатитѣ златни рудници, отъ които се пълнѣше съкровището на тоя прѣдприемчивъ царь. Въ сѫщото врѣме Филиппъ се ожени за епиротската красавица, царската дъщеря *Олимпиада*, която бѣше кръвожадна дивачка, въспитана отъ магйосници. Наскоро тя му роди наслѣдникъ на прѣстола *Александъръ*, за въспитанието на когото бѣше повиканъ отъ Атина най-великийтъ ученъ отъ старо врѣме *Аристотель*. Тепърва подиръ всичко това Филиппъ пристѫпи да испълнява великитѣ си замисли.

§ 142. **Втората хегемония на Атина и Филиппъ.** Плановетѣ на Филиппа се развивахѫ постъпенно споредъ обстоятелствата. Отначало той мислѣше само да укрѣпи Македония и властьта си, като запази и двѣтѣ отъ ударитѣ на варваритѣ отъ къмъ сѣверъ и на гърцитѣ отъ къмъ югъ; послѣ той видѣ, че леко може да стане глава на Еллада; най-подиръ той разбра, че може въ качеството на гръцки вождъ да завоюва Персия. Съ гърцитѣ толкова полеко можеше да излѣзе наглава, защото тѣ не обрѫщахѫ внимание

на нищожната Македония и бѣхѫ увѣрени, че Филиппъ скоро ще бѫде заклань, както неговитѣ прѣдшественици. Ала, за да ги залиса още повече и да намали тѣхната бодрость и патриотизмъ, Филиппъ ги лъскаеше, той токоречи се унижаваше прѣдъ тѣхъ, разиграваше ролята на тѣхенъ приятель и защитникъ. А между това той сѣеше раздори помежду имъ, наводни Еллада съ интриги, шпиони и прѣдатели, съставяше си партия съ подкупи. По думитѣ на Демостена «тази зараза бѣ проникнѫла навсѣкѫдѣ; на Филиппа въздигахѫ статуи, навсѣкѫдѣ бѣхѫ готови да го приематъ съ въсторгъ». Главно внимание Филиппъ обръщаше на Атина, която тогава изново застанѫ за малко врѣме на чело на еллинизма. Тогава до най-висока стъпень достигнѫ *втората хегемония на Атина*. Атинскийтъ морски съюзъ (§ 138) се простираше до Византия; въ Егейско море господаруваше тѣхната флота, която се прѣдвождаше отъ Тимотея, а по сухо се славяхѫ непобѣдимитѣ наемници на Ификрата. Искуството, а най-много науката и ораторството, достигнѫхѫ у тѣхъ забѣлѣжително процъвтѣвание. Ала този блѣсъкъ не бѣше траенъ, тъй като массата въ Атина нравствено падаше повече отколкото прѣди (§ 121). Тя бѣше способна само на минута да се запали отъ въспоминания за минѫлото величие и патриотизмъ: тя се лишаваше отъ характеръ и енергия, които сѫ необходими за да могѫтъ се испълни широки планове. Тълпата бѣше *уморена* подиръ дългитѣ войни, които истъщихѫ страната и материално: разви се голѣма бѣднотия, а малцината богаташи мислѣхѫ само какъ да проживѣѭтъ спокойно и весело. Най-добритѣ умове се отдавахѫ на философията и съ прѣзрѣние гледахѫ на обществения животъ, въ който господствувахѫ партизанскитѣ интриги, както и казуистиката и извъртаньето на юриститѣ. А народътъ се управляваше отъ демагози, които мислѣхѫ само за властьта си и които заведнъжъ похарчвахѫ до 250 х. лева за народни праздници; тогава дори бѣше издаденъ законъ, който заплашваше съ смърть всѣкиго, който би прѣдложилъ да се употрѣбѭтъ театралнитѣ пари за военни цѣли. По тоя начинъ демагозитѣ подкупвахѫ тълпата, която буйствоваше въ екклезията, смѣеше се, подиграваше ораторитѣ, а по нѣкога се явяваше и пияна. Като получеше власть, демагогътъ бърже си възнаграждаваше прѣдварителнитѣ расходи: ползуваше се отъ държавната касса, като отъ собствената си кисия, живѣеше въ роскошни палати и се откупваше, кога го дадѣхѫ подъ сѫдъ. Атинянетѣ не бѣхѫ по добри и въ частния си животъ. Тѣ бѣхѫ способни да грабѭтъ дори храмоветѣ. Тѣ токоречи не живѣяхѫ дома:

младежитѣ пирувахѫ по гостилницитѣ, съ каквито бѣше прѣпълненъ градътъ, и нощѣ силомъ се вмъквахѫ въ кѫщята; старцитѣ играяхѫ на кости отъ сутрина до вечерь и клюкарствувахѫ. Филиппъ леко можеше да си играе съ такова общество съ помощьта на ласкателството и златото: въ Атина прѣобладавахѫ неговитѣ приятели, които се наричахѫ *миролюбива партия*.

§ 143. **Съюзническата и свещената война.** Докато атинянетѣ дрѣмѣхѫ, тѣхнитѣ неприятели работѣхѫ. Филиппъ помагаше да се издигатъ олигархитѣ между тѣхнитѣ съюзници. Халикарнасскийтъ тиранинъ *Мавзолъ* възбуждаше съюзницитѣ съ помощьта на перситѣ, като имъ обявяваше че ги «освобождава», а въ сѫщность той искаше да ги завладѣе. Съюзницитѣ, които бѣхѫ отегчени отъ данъка, що плащахѫ на Атина, възстанѫхѫ, — и така избухнѫ тригодишната *съюзническа война*, която опропасти втората хегемония на Атина. Съюзницитѣ си извоювахѫ независимость, а атинянетѣ окончателно си разстроихѫ финанситѣ и търговията, па изгубихѫ така сѫщо Ификрата и Тимотея (355). Въ сѫщото врѣме Филиппъ като прати при атинянетѣ пратеници, за да имъ искажѫтъ отъ негова страна състрадание и да имъ прѣдложѫтъ неговата помощь, искусно си присвои тѣхнитѣ владѣния на тракийскитѣ брѣгове, безъ да се бие. Сега той стоеше вече добрѣ обрѫженъ при границитѣ на истъщената Еллада и само чакаше сгоденъ случай, за да прѣскочи прѣзъ тѣхъ. Сами гърцитѣ не се забавихѫ да му дадѫтъ случай за това. Тиванцитѣ отъ старо врѣме мразѣхѫ своитѣ съсѣди фокидцитѣ, които въ врѣмето на Епаминонда бѣхѫ съюзници на Спарта. Тѣ се рѣшихѫ сега да истрѣбѭтъ тѣзи груби и непокорни планинци, та съ подкупи склонихѫ на своя страна Питията и амфиктионовътъ сѫдъ, който отколѣ вече сѫществуваше само по име. Питията се оплака срѣщу фокидцитѣ, че били си присвоили едно парче отъ нейната свещена ливада, а сѫдътъ осѫди виновнитѣ да заплатѭтъ невъзможна глоба и натовари тиванцитѣ и тессалийцитѣ да испълнѭтъ присѫдата. По тая причина се начена 10-годишната *свещена война* (356—346). Тая война обхвана токоречи цѣла Еллада, тъй като Спарта и Атина застанѫхѫ на страната на фокидцитѣ, защото се боя хѫ, да не би Тива изново да се подигне. Нищожнитѣ фокидци съ успѣхъ се борахѫ противъ цѣли войски на съюзницитѣ и малко оставаше да завзематъ хегемонията въ Еллада. Тѣ имахѫ грамадна наемна войска, тъй като тѣ разбогатѣхѫ като ограбихѫ Делфийскийтъ храмъ, въ който се спазвахѫ повече отъ 40 мил. лева съкровища. Вой-

[illegible] Елада [illegible] Тесалия [illegible] Филипъ [illegible] Термопилитѣ [illegible]

§ [illegible] **Демостенъ и Есхинъ.** Атина [illegible] за да защити Елада отъ страшния врагъ. Тоя [illegible] бѣше [illegible] патриотъ Демостенъ, който [illegible] бѣше [illegible] на Филипа. [illegible] Демостенъ рано остана сирачъ, а настойницитѣ му разграбиха имотътъ, ала той има възможность да се учи у най-добритѣ философи и ритори. Той [illegible] стана [illegible], като спечели процесътъ противъ настойницитѣ за наслѣдството имущество, ала въ екклезията го осмѣяха за слабия му гласъ, за фъфленето му и за неодѣланитѣ му маниери. Демостенъ си обръсна главата за да не излиза на улицата, за три мѣсеца прѣкара въ зимникъ съ лампа прѣдъ огледалото, като се упражняваше да декламира. Демостенъ бѣше много трудолюбивъ, той притежаваше политическийтъ талантъ и възвишената душа на Перикла. Човѣкъ съ висока нравственость и непрѣклонна воля, която се изражаваше въ суровитѣ, некрасиви черти на лицето му, той бѣше въодушевенъ съ такъвъ патриотизъмъ, щото самъ се уби, когато погина Елада. Слогътъ на Демостена е искуственъ, съ дълги и отмѣрени периоди; ала се отличаваше съ рѣдка логичность и неотразима сила на убѣжденията. Той въ очитѣ лошо упрѣкваше съгражданитѣ си за тѣхния мързелъ и страхливость. Идеята на всички достигнали до насъ — 60 негови рѣчи, е такава: атинянетѣ трѣбва да *групиратъ около себе си цѣла Елада,* безъ да жалятъ нищо за това, както въ врѣмената на Темистокла и Перикла; а главно, тѣ трѣбва да

разбержтъ, че *общийтъ врагъ не е Персия, а Филиппъ.* Тѣзи рѣчи се и наричахж «филиппики» — дума, която начена да означава отпослѣ изобщо всѣко беспощадно изобличение. Само единъ Демостенъ разбираше ролята на Македония; той сполучваше, понѣкога, само за кратко врѣме да убѣди заслѣпенитѣ си съграждане. Атинянетѣ напълно го оцѣнихж само тогава, когато се испълнихж печалнитѣ му прѣдсказвания. Тѣ му въздигнжхж бронзова статуя, чертитѣ на която сж проникнжти съ благородна тжга и тежка мисъль. Върху бронзата изрѣзохж надписъ: «ако да имаше Демостенъ толкова власть, колкото умъ, македонецътъ не би завладѣлъ тогава Еллада». Когато Демостенъ, 30-годишенъ, се яви на политическото поприще, той трѣбваше да се бори токоречи самъ съ могжществената миролюбива партия, на чело на която стоеше неговътъ опасенъ съперникъ *Есхинъ.* Синъ на твърдѣ бѣдни родители, Есхинъ, като се ползуваше съ силно тѣлосложение, служи въ гимназиитѣ за моделъ на ученицитѣ, послѣ бѣше актйоръ и писарь при извѣстни оратори, отъ които той бърже се научи на краснорѣчие. Като обладаваше очарователенъ и силенъ гласъ, Есхинъ се отличаваше така сжщо съ живость и поетичность. Той говорѣше по вдъхновение и рѣдко си записваше рѣчитѣ, отъ които до насъ сж стигнжли само три; той се присмиваше на Демостеновитѣ рѣчи, че тѣ «намирисватъ на лампено масло». Ала въ красивитѣ рѣчи на Есхина се отражаваше лекомислената натура на тоя ораторъ, който се отличаваше съ неистъщима веселость, не правѣше подбиръ въ срѣдствата, и получаваше подаръци отъ Филиппа. Есхинъ и Демостенъ бѣхж непримирими врагове въ политиката. Когато атинянетѣ искахж да подаржтъ златенъ вѣнецъ на Демостена, Есхинъ злословѣше и дори клеветѣше свойтъ съперникъ. Ала Демостенъ каза такава рѣчь «за вѣнеца», че покъртенитѣ граждане го наградихж; тогава Есхинъ побѣгнж на Родосъ, дѣто основа знаменитата риторическа школа. На страната на Есхина бѣхж цѣла група дребни и бѣдни оратори отъ партията на мира, които обаче живѣяхж роскошно, благодарение на Филипповата щедрость. Тѣ се групирахж около почтената личность на *Фокиона,* който бѣше толкова честенъ, че атинянетѣ го наричахж Справедливъ и 45 пжти го избирахж за пълководецъ. Приятель на Платона, Фокионъ живѣеше като философъ, ходѣше босъ и безъ плащъ, ядѣше каквото намѣрѣше, говорѣше кратко, нъ остро. Ала той бѣше само войникъ и не разбираше политиката. Той не вѣрваше въ бждящностьта на Атина, обичаше олигархитѣ и Спарта, прѣзираше демокрацията и

Демостена. Така бѣше убѣденъ и другъ честенъ човѣкъ, прѣстарѣлийтъ *Исократъ*, който бѣше първъ риторъ на своето врѣме. Той безкористно бѣше убѣденъ, че само Филиппъ може да съедини силитѣ на Еллада за борба съ перситѣ.

§ 145. Олинтска война и тържеството на Демостена. Дълго врѣме увѣщанията на Демостена не дѣйствувахѫ; ала найпослѣ го избрахѫ за членъ на вулето и пратихѫ флота към брѣговетѣ на Тракия. Филиппъ прѣстанѫ да прави завоевания, стараеше се сега два пѫти повече да омае атинянетѣ и тѣ изново задрѣмахѫ, когато *Олинтъ* ненадѣйно се обърнѫ за помощь къмъ тѣхъ. Филиппъ, който бѣше най-добрийтъ приятель на Олинтъ и който му помагаше да се поправи слѣдъ съсипваньето му отъ Спарта (§ 137), ненадѣйно нападнѫ на него безъ всѣкакъвъ поводъ. Демостенъ каза въ еклезията три прѣвъсходни «олинтски» рѣчи, съ които настояваше нищо да се не щади, за да се спаси Олинтъ. Атинянетѣ испратихѫ флота само подиръ дълги колѣбания, когато вече бѣше късно: Олинтъ и съ него заедно още 32 гръцки града бѣхѫ разрушени отъ макендонцитѣ до основание. Подиръ това Филиппъ прѣдложи на атинянетѣ траенъ миръ върху сѫществующитѣ условия, даде имъ много лестни обѣщания и испрати плѣнницитѣ имъ безъ откупъ. Въ Атина пакъ надви партията на мира, та за Пелла тръгнѫхѫ пратеници на чело съ Есхина, които пратеници Филиппъ омая съ любезность, подаръци и пиршества. Нъ прѣговоритѣ за миръ се протакахѫ, а въ това врѣме македонската армия завзе Термопили, и Филиппъ, въ свитата на когото се намѣрвахѫ атинскитѣ пратеници, свика амфиктионовътъ сѫдъ, който го натовари да накаже «светотатцитѣ» (§ 143) и го назначи прѣдсѣдатель на питийскитѣ игри. Филиппъ унищожи фокидцитѣ, послѣ принесе богати жъртви на Аполлона и угости блѣскаво посланицитѣ на много гръцки републики, които се бѣхѫ събрали, съ питията на чело, за да му благодарѭтъ, като на защитникъ на националната светиня. Едвамъ сега атинянетѣ разбрахѫ всичко. Като мислѣхѫ, че Филиппъ веднага ще се опълчи срѣщу тѣхъ, тѣ се затворихѫ въ града и наченѫхѫ да събиратъ войски. Ала прѣдпазливийтъ македонецъ се завърнѫ назадъ, за да се приготви по-добрѣ, та да нанесе послѣднийтъ ударъ на Еллада. Атинянетѣ отъ своя страна съзнахѫ, че нравствено тѣ сѫ обязани да спасѭтъ Гърция и като че ли се прѣродихѫ. Въ тѣхно лице еллинизмътъ за послѣдень пѫть прояви великитѣ си и благородни сили, напомнювайки съ това врѣмената на Перикла. Настанѫхѫ 5 години, въ които

Демостенъ ржководѣше атинянетѣ. Всички слушахж знаменитийтъ патриотъ, около когото се образува обширна *национална* партия, която имаше достойни дѣйци. Главенъ помощникъ на Демостена станж *Ликургъ*. Човѣкъ практиченъ, слабъ ораторъ, ала затова прѣвъсходенъ финансистъ, той, както и Фокионъ, се отличаваше съ такава честность и трудолюбие, че атинянетѣ съдържахж на обществена смѣтка неговитѣ потомци. Тия патриоти работѣхж неуморимо, безъ да иматъ длъжности и безъ да получаватъ плата; само на края Демостенъ наченж да управлява флотата, а Ликургъ — финанситѣ. Демостенъ не знаеше що е умора. Той ходѣше на всѣкждѣ, за да устрои «еллински съюзъ» срѣщу «прѣзрѣния македонецъ, този разбойникъ, що стои при вратата на Еллада». Демостенъ ходи въ Пелопонесъ и въ Тракия, той дори влѣзе въ сношения съ перситѣ. Съ новитѣ си, най-блѣскави филиппики той подигнж духътъ на Атинянетѣ, които жъртвувахж каквото можахж и дори употрѣбихж театралнитѣ пари за обржжвания. Тъй като по-прѣди богаташитѣ стоварвахж триерархията (§ 107) върху срѣдния класса, Демостенъ въведе строга оцѣнка на имуществата и застави богатитѣ да издържатъ флотата, а по-малко богатитѣ съставяхж компании, като внасехж дѣлътъ си въ пари за сжщата цѣль. По тоя начинъ Демостенъ направи всичко, каквото можеше да се изисква отъ единъ селикъ патриотъ. Обаче той не можеше да спаси Еллада: бѣше вече късно. Ала той станж причината, щото тя да загине славно и благородно.

§ 146. **Погинваньето на Еллада и смъртьта на Филиппа.** Историческата картина се измѣни за единъ мигъ. Егейско море и Пропонтида се кръстосвахж отъ атински военни кораби, които пропждихж македонската флота въ Черно море и възстановихж гръцката търговия. Много градове и острови, въ това число и заклетитѣ врагове на Атина, Византия и Евбея, внасѣхж пари и давахж кораби на атинянетѣ, които веднага можихж да отнематъ отъ Филиппа нѣколко гръцки колонии въ Тракия и сполучихж да го разбиятъ силно два пжти. Спаситѣ колонисти обсипахж атинянетѣ съ златни вѣнци; националната партия наченж да надвива по цѣла Еллада. Македонцитѣ трепнжхж. Филиппъ, който се бѣше увлѣкълъ тогава въ борба съ дивацитѣ, малко останж да не погине отъ тежка рана при устията на Дунава. Въ Македония роптаяхж срѣщу бескрайнитѣ набори и налози. Филиппъ вече бѣше испратилъ въ Атина посланици съ просба за миръ, когато отведнъжъ всичко се измѣни. Въ Гърция избухнж *втората свещена война* по-

ради дяволиитѣ на «филипствующата» Пития, която се оплака отъ локрийцитѣ, че били ужъ изорали нейното поле, както по-напрѣдъ фокидцитѣ. Амфиктионовътъ сждъ, въ който засѣдаваше Есхинъ, рѣши да повика Филиппа, за да накаже новитѣ «светотатци». Филиппъ бърже опустоши Локрида и изведнъжъ се обърнж къмъ Беоция. Атинянетѣ дойдохж въ ужасъ; въ екклезията никой не смѣеше да си отвори устата; само Демостенъ ободри народътъ, като канѣше всички да защищаватъ отечеството си. Атинянетѣ се събрахж съ необикновено въодушевление, па тръгнахж да освобождаватъ тиванцитѣ. При *Херонея* (338) гърцитѣ се срѣщнжхж съ македонцитѣ. Тѣ имахж повече войска; ала войницитѣ бѣхж неопитни, а главно — нѣмаше единство въ дѣйствията на пълководцитѣ отъ разнитѣ републики. Гърцитѣ се бихж цѣлъ день, както при Маратонъ и Платея; войницитѣ отъ тиванската «свещена дружина» паднахж всички до единъ. Атинянетѣ, между които се сражаваше Демостенъ като простъ хоплитъ, вече бѣхж обърнжли въ бѣгство Филиппа, когато 18-годишнийтъ Александръ смачка тиванцитѣ съ юначната си конница, па послѣ удари върху бащинитѣ си побѣдители. Гърцитѣ прѣтърпѣхж пълно поражение. Женитѣ, въпрѣки обичая, излизахж отъ кжщята си за да распитватъ войницитѣ, които се връщахж, за сждбата на роднинитѣ си; старцитѣ мълчаливо ходѣхж по града; маститийтъ Исократъ искочи на улицата, произнесе три стиха отъ Еврипида, па се скри въ кжщата си, дѣто се умори отгладѣ. Ала никакъ не се накърни довѣрието въ Демостена. По неговъ съвѣтъ поправяхж стѣнитѣ, копаяхж ровове, обржжвахж се. «Земята — казва единъ очевидецъ — даваше тогава за спасение на отечеството своитѣ дървета, мъртвитѣ — своитѣ паметници, храмоветѣ — своитѣ жъртви». Всѣкой, който имаше сили, излѣзе на полето съ оржжие въ ржцѣтѣ: тукъ имаше и роби, на които дадохж свобода, и чужденци и изгнанници, на които подарихж граждански права. Самъ Демостенъ отиде по островитѣ, за да събира пари и провиантъ. Отъ отсжтствието на Демостена се възползува миролюбивата партия, когато Филиппъ, се оплаши отъ народната война, та освободи атинскитѣ плѣнници, слѣдъ като ги облѣче въ нови дрехи, съ почесть испрати тѣлата на убититѣ неприятели и най-послѣ прати посланици съ прѣдложение на износни условия за миръ Атинянетѣ приехж условията и поставихж статуя на Филиппа, като на свой приятель. Въ това врѣме Филиппъ искла патриотитѣ въ Тива и тури свой гарнизонъ въ Кадмея. Слѣдъ това той опустоши Спарта, която едничка гордо отхвърли владичеството

на македонцитѣ, и свика на съборъ въ Коринтъ посланници отъ всичкитѣ гръцки държави, освѣнъ Спарта, която едничка протестува. Тукъ рѣшихѫ: 1) всичкитѣ републики да съставьѭтъ *еллински съѭзъ*, да не враждуватъ помежду си и да не допущатъ партизанска борба; 2) Еллада заключава вѣченъ съѭзъ съ Македония и начева война съ перситѣ подъ неограниченото началство на Филиппа. Ала не бѣше сѫдено на Филиппа да поведе гърцитѣ на Истокъ. Слѣдъ като се завърнѫ отъ Коринтъ, той всичко приготви за голѣмия походъ; ала въ надвечерието на похода той бѣше закланъ по свадбата на дъщеря си (336). Подозрѣваше се за това жена му Олимпияда, която тогава се бѣше скарала съ Филиппа и бѣше избѣгала въ Епиръ заедно съ сина си Александра (§ 141).

§ 147. **Александръ Великий.** Александръ прѣдставлява смѣсица отъ дивъ македонецъ съ цивилизованъ гръкъ. Капризитѣ и гнѣвнитѣ му кипнувания, отъ които потреперваxѫ потомцитѣ прѣдъ негова бюстъ, обезобразяваxѫ неговитѣ прѣлестни нѣжни черти и очарователни манери. Неговийтъ мекъ нравъ, великодушие и довѣрчивость се помрачаваxѫ отъ деспотичнитѣ му наклонности, отъ необузданостьта и хладната беспощадность, съ която той отстраняваше съперницитѣ, като не подбираше срѣдства въ политиката. Обаче мрачната му и чувствена страна се показа само най-накрай заедно съ успѣхитѣ, когато Александръ достигнѫ до тамъ, че се призна за богъ и затри почтенийтъ философъ и роднина на Аристотеля, *Каллистена*, който не искаше да прѣкланя колѣна прѣдъ него; сѐ тогава той, само по едно подозрѣние за измѣна, наказа съ смърть главнитѣ си помощници, между които и свойтъ приятель отъ дѣтинство *Филота*, и веднъжъ, при едно скарванье въ врѣме на пиршество той уби добрийтъ пълководецъ *Клитъ*, който му бѣше спасилъ животътъ. Отначало у Александра прѣобладаваше друга черта — горещъ ентузиазмъ и геройство, което достигаше до фантастичность и мечтателность. Той носѣше съ себе си въ походитѣ Илиадата, тъй като си въображаваже че е Ахиллесъ; той свирѣше на лира като Ахиллеса и си имаше свой Патроклъ — приятельтъ *Хефестионъ*, съ когото заедно принасяше жъртви върху гробовегѣ на троянскитѣ герои. Въ храма, който се намѣрваше на мѣстото на Троя, той окачи своето орѫжие и взема нѣкакви си стари орѫжия, които ужъ принадлежали на Ахиллеса, като заповѣда на орѫженосеца си да ги носи прѣдъ него въ биткитѣ. Той скърбѣше, че нѣма нито Хомеръ, нито Пиндаръ, за да го прославьѭтъ. Александръ, който имаше голѣми способности, дѣйствително направи токо-

речи боснословни подвизи. Той бѣше искусенъ гимнастикъ и смѣлъ ѣздачъ. Той наслѣди отъ баща си тънъкъ умъ, неуморимость и настойчивость, а най-много се отличаваше съ бързина, страстность въ дѣйствията си и съ талантъ на първокласенъ пълководецъ. Благодарение на Аристотеля, който го учи на възрастъ отъ 13 до 17

Бюстъ на Александра Великий. Въ Римъ.

г., въ него се разви възвишено, идеално настроение на духа. Александръ усвои философията, политиката, краснорѣчието, математиката, а особено медицината, която той до толкова обикнѫ, щото самъ

написа лѣчебникъ и се занимаваше съ лѣкуванье. И когато воюваше, неговата мисъль бѣше обърнжта къмъ науката; той отъ походитѣ пращаше на Аристотеля материали за естествената история и молѣше да му се испращатъ книги, каквито постояно се намѣрвахж въ палатката му. Александръ се нарича въ историята *Великъ*. Неговото име се срѣща въ народнитѣ разкази и пѣсни, както въ Европа, така и въ Азия. Епосътъ на новитѣ перси доказва, че Искандеръ (Александръ) билъ Ахеменидъ и завоювалъ свѣтътъ, като търсялъ изворна вода; срѣдневѣковата християнска поезия въспѣва неговитѣ походи по цѣла Европа, дѣто той търсялъ райтъ. Когато се въскачи на прѣстола, положението на Александра бѣше тежко. При двора господствуваше кръвава интрига: възвърнжлата се Олимпияда истрѣбяваше приятелитѣ и дори роднинитѣ на Филиппа съ съгласието на сина си. Сѣвернитѣ варвари нападнжхж на Македония. Александръ жестоко ги разби и дори прѣплува Дунавъ съ армията си; ала распръсна се вѣсть, че е погинжлъ тамъ младийтъ царь — и гърцитѣ възстанжхж, подпомагани отъ персийското злато. Този пжть на чело имъ бѣхж тиванцитѣ, върху които неочаквано нападнж Александръ, като се завърне отъ Дунавъ съ изумителна бързина. Тиванцитѣ, ако и да се бихж отчаяно, бѣхж отчасти избити, отчасти дадени въ робство заедно съ семействата си. Тива бѣше разрушена до основание. Подиръ това Александръ свика новъ съборъ въ Коринтъ, който подтвърди постановленията на стария, и заповѣда на гърцитѣ веднага да се стѣгатъ за походъ противъ перситѣ.

§ 148. **Положението на Персия.** Мисъльта за походъ въ Персия не бѣше нито нова, нито неосжществима: тя естествено истичаше отъ историята на Гърция и Македония. Александръ знаеше, че въ Еллада нищо не може да бжде по-популярно отъ единъ походъ въ Азия, който походъ, освѣнъ това, не бѣше страшенъ, прѣдъ видъ печалното положение на Истокъ. *Персия* подиръ Дария и Ксеркса бърже *наченж да отпада*. Въ нея се развивахж лошитѣ, ассирийски черти на смѣтка на по-добритѣ, персийски. Сузскитѣ царе се обърнжхж на източни деспоти: тѣ се затворихж въ харема, а държавата се управляваше отъ тѣхнитѣ жени и евнуси; безъ край бѣхж кознитѣ, заговоритѣ, *придворнитѣ революции*. Отъ това се ползувахж властолюбивитѣ сатрапи и потъпканитѣ народи: правителството съ голѣмъ трудъ усмиряваше бунтоветѣ, които станжхж обикновено явление въ Египетъ. Подиръ Дария I рѣдко нѣкой царь да се не въскачваше на прѣстола върху труповетѣ на

своитѣ роднини и да умираше отъ собствената си смърть. *Ксерксъ* бѣше убитъ отъ тѣлохранителя си, когото той искаше да накаже съ смърть, защото се бѣ отказалъ да заколи брата му. Въ врѣмето на негова внукъ *Дарий II*, който се въскачи на прѣстола, слѣдъ като уби брата си, царството се управляваше отъ неговата жена Парисатида, която бѣше коварна и кръвожадна вавилонянка. Тя погуби много царски роднини и желаеше да въскачи на прѣстола свойтъ любимецъ *Кира Младий*, като прѣскочи по-голѣмийтъ му братъ Артаксеркса II. Възстанието на Кира (§ 125) силно расклати Персия, която наскоро начена да се разлага въ врѣме на *Артаксеркса III Оха*. Охъ се въскачи на прѣстола съ помощьта на кръвожадния евнухъ, египтянина *Багой*, чрѣзъ цѣлъ редъ козни, които вкарахѫ въ гроба собственийтъ му баща. Той умъртви 118 свои родственици и така жестоко начена да управлява, щото навсѣкждѣ избухнахѫ мете-жи. Всичкитѣ армии на деспота съ трудъ можихѫ да усмирятъ Кипръ; въ Кария и Халикарнасъ се прогласи за независимъ, прия-тельтъ на искуствата и наукитѣ, *Мавзолъ* (§ 143); фригийскийтъ сатрапъ основа Понтийско царство отъ земитѣ, що се намѣрва по азиятското крайбрѣжие на Черно море. Сидонцитѣ въз[illegible]-нжхж съ такова ожесточение, щото сами си изгорихѫ флотата, за да не се съблазняватъ отъ възможностьта за бѣгство; когато [illegible] прѣвзе градътъ, Багой не намѣри нищо друго, освѣнъ купове развалини и 40 х. изгорѣли трупове. Сé тогава бѣше разрушенъ до основи Иерихонъ затова, че евреетѣ помагахѫ на сидонцитѣ. Слѣдъ това настанѫ нечуваното отмъщение на египтянетѣ, за дѣто тѣ вече цѣло поколѣние си имахѫ свои царе, които разбивахѫ всичкитѣ персийски армии съ помощьта на гръцки наемници. Сега персетѣ дойдохѫ така сѫщо съ гръцки дружини — и Египетъ паднѫ. Народътъ нарѣче Оха «ятаганъ», защото той самъ колѣше хората и закла Аписътъ. Дори суевѣрнийтъ Багой намрази Оха, за дѣто уби неговътъ богъ, и го отрови, а трупътъ му насѣче на парчета и го хвърли на коткитѣ, да го изѣдѫтъ. Подиръ това Багой си игра съ сузския прѣстолъ, докато унищожи цѣлото царско семейство и настани за царь далечнийтъ родственикъ на царското семейство *Дарий III Кодоманъ*. Наскоро Багой приготви отрова и за Дария, ала самъ бѣше заставенъ да ѭ испие. Послѣднийтъ персийски царь Дарий III, наумѣва най-добритѣ врѣмена на първитѣ Ахемениди: той бѣше младъ, красивъ, кротъкъ и благороденъ; той живѣяше просто и трезвено, управляваше справедливо и милостиво, бѣше добъръ домакинъ; ала той не се отличаваше съ талантъ и характеръ, нито пъкъ имаше достойни помощници.

§ 149. **Иссъ, Тиръ, Александрия.** Когато Персия се намѣрваше въ такова положение, нищо не значахѫ нейнитѣ безбройни богатства и милионната ѝ войска. Александръ, когато тръгнѫ срѣщу неѭ (334), имаше само 35 х. войска и до 300 х. лева. Ала тая войска се състоеше отъ доблестни гърци и македонци отъ школата на Филипа, па освѣнъ това съчувствуваше му цѣлийтъ еллински свѣтъ, а особено гръцкитѣ подданици на сузския деспотъ. Самъ Александръ смѣташе себе си за еллински герой, а борбата съ перситѣ — за националенъ гръцки подвигъ; той бѣше беспощаденъ къмъ гръцкитѣ наемници въ персийската войска, като къмъ измѣнници. Покрай това, Александръ, освѣнъ че самъ бѣше воененъ гений, располагаше съ цѣлъ редъ даровити пълководци, ученици на Филипа: *Пердикка, Птолемей, Антигонъ, Селевкъ, Антипатръ* и др. Той водѣше така сѫщо много учени гърци, особено математици, които съставяхѫ цѣлъ щабъ съ двѣ отдѣления—едно за карти и планове, друго за инженерни и обсадни работи. При него се намѣрваше, въ качество на секретарь, похватнийтъ и проницателенъ дипломатъ *Евменъ*. Споредъ това още въ първата битка, при р. *Граникъ*, Александръ одържа блѣстяща побѣда надъ храбрия и многочисленъ неприятель. Подиръ това той си състави твърдѣ уменъ планъ — да не отива на вѫтрѣ въ Персия, а да върви по брѣга на морето, за да освободи потъпканитѣ отъ перситѣ народи. Съ въсторгъ го посрѣщнѫхѫ малоазийскитѣ гърци, на които той възстанови свободната демокрация. Отъ тука Александръ потегли по брѣга за Финикия; нъ при Иссъ смѣлийтъ неприятель му прѣгради пѫтьтъ (333). Дарий самоувѣрено нападнѫ на Александра съ десетъ пѫти по-силна войска, за да го унищожи съ единъ ударъ, ала прѣтърпѣ такова поражение, щото едвамъ можи да избѣга, като остави орѫжието си, съкровището и дори семейството си, съ което побѣдительтъ се отнесе твърдѣ почтително. Александръ се появи въ Финикия, дѣто, подиръ затриванието на Сидонъ (§ 148), най-силенъ градъ бѣше *Тиръ*. Обсадата на Тиръ, която се продължава повече отъ половинъ година, порази свѣтътъ съ необикновената изобрѣтателность и на двѣтѣ страни. Македонцитѣ направихѫ насипи, за да се приближѫтъ къмъ островния градъ и спущахѫ на морето страшни машини; а тирцитѣ разваляхѫ работитѣ на македонцитѣ, заграждахѫ пристанището съ вериги, тѣхнитѣ водолази отрѣзвахѫ якоритѣ на неприятелскитѣ плаващи машини. Най-послѣ Тиръ паднѫ и бѣше разрушенъ сé тъй, както и Тива. Персийската флота отчасти прѣминѫ на страната на Але-

ксандра. Съ затриванието на Сидонъ и Тиръ исчезнѫ за винѫги търговското значение на Финикия. За да прѣкара новъ пѫть на всемирната търговия, Александръ тогава основа (332) *Александрия* при устието на западний рѫкавъ на Нилъ. Мѣстото бѣше избрано толкова сполучливо, че новийтъ градъ за много вѣкове станѫ срѣдоточие не само на търговията, ала и на образованието, както на азиятското, така и на европейското. А за египтянетѣ това бѣше истинско благодѣяние, и тѣ съ въсторгъ се подчинихѫ на Александра, като на свой освободитель. Космополитъ по природа и образование, Александръ уважаваше народнитѣ нрави и обичаи, като се рѫководѣше при това и отъ умна политика. Въ Финикия и Иерусалимъ той принасѣше жрътви на Мелкарта и на Иегова; въ Египетъ той не само че показа благоговѣние къмъ Аписа, нъ предприе опасенъ походъ за *Аммонова оракулъ,* който го провъзгласи за «синъ божи». Ала тукъ, редомъ съ политическитѣ смѣтки, пръвъ пѫть се показахѫ признаци отъ Александровата наклонность къмъ источнитѣ навици. Той повѣрва на Даниловото пророчество, защото въ него се намеква за «западенъ човѣкъ», комуто ще се покори Азия; той даваше голѣмо значение на названието «синъ божи», което источнитѣ народи разбрахѫ буквално, тогава когато гръцитѣ и македонцитѣ се подсмивахѫ на това име. Така се подготвѣше разривътъ между европеизма и Александра, разривъ който и настанѫ отпослѣ, когато македонскийтъ герой се прѣвърнѫ въ азиятски деспотъ.

§ 150. **Гаугамела, Туранъ, Индия.** Между това Дарий направи нова погрѣшка; той събра до единъ милионъ прѣкрасна войска, ала намисли всичко да свърши съ една битка. Александръ, който имаше всичко 50 х. души, ненадѣйно нападнѫ върху него на полето при *Гаугамела,* близу до развалинитѣ на Ниневия (331). Той спечели трудна побѣда само благодарение на находчивостьта си. Дарий едвамъ можѝ да избѣга въ Екбатана, а Александръ бърже завладѣ столицитѣ му: *Вавилонъ, Суза* и *Персеполъ.* Тука той намѣри толкова съкровища, щото натовари съ тѣхъ 10 х. чифта мулета и 3 х. камили. Побѣдата при Гаугамела разруши най-голѣмата държава на стария свѣтъ; тя бѣше най-високата точка отъ Александровото могѫщество, ала отъ нея се и начева неговото нравствено падание. Отъ това врѣме Александръ начева да се *прѣобръща отъ европеецъ въ источенъ човѣкъ.* По-нататъшнитѣ му походи ставатъ бесцѣлни и мѫчителни, които служахѫ да задоволяватъ само неговата страсть къмъ фантастичното; той самъ

начева да гледа на себе си като на баснословенъ герой, та търси непрѣодолими спънки, като рискува бесполезно животътъ на своитѣ войници. При Индъ той издигнѫ 12 жъртвеника, отъ които всѣки бѣше голѣмъ колкото една кула, па закопа орѫжие и сѫдове отъ грамаденъ размѣръ, за да се чудѣли потомцитѣ на «поколѣнието на великанитѣ». Войнитѣ на Александра ставатъ варварски, жестоки; сѫщото се забѣлѣзва въ характера му: отъ това врѣме той начева да се прѣдава на чувствени удоволствия, а особено на пиянство, както и да извършва тия убийства, които се наричатъ «тъмни петна» въ славата на македонския герой. По-напрѣдъ Александръ се гордѣеше съ названието еллинъ; подиръ побѣдитѣ той пращаше на гърцитѣ трофеитѣ си съ лестни за тѣхъ надписи; а сега той ставаше азиятецъ: носѣше диадема и бѣла мантия, облѣче свитата си съ пурпурни плащове, заобиколи се съ ассирийски церемониалъ, безъ да исключи и противното на европейцитѣ колѣнопрѣклонение прѣдъ царя, наченѫ да допълнюва войската си съ азиятци, прие персийската аристокрация въ своята свита, раздаде на туземци най-важнитѣ длъжности въ Азия и най-послѣ се ожени за една полудива азиятка. Тѣзи черти се показвахѫ вече въ Александра, когато се той яви въ Персеполъ, като обяви, че сега се начева «отмъщаването» на гърцитѣ зарадъ походитѣ на Дария и Ксеркса. Жителитѣ на Персеполъ бѣхѫ исклани, а градътъ запаленъ отъ собствената рѫка на Александра. Слѣдъ това побѣдительтъ тръгнѫ да гони Дария. Когато армията му останѫ надирѣ, той припкаше денѣ и нощѣ съ една шепа конници прѣзъ диви планини и безводни пустини. Ала той настигнѫ само трупътъ на Дария, който бѣше убитъ отъ единъ сатрапъ. Александръ распънѫ сатрапътъ на кръстъ, подиръ като го жестоко измѫчи. Подиръ това Александръ завоюва цѣлъ *Туранъ* и *Иранъ*, прѣминувá прѣзъ пустини, въскачвá се по клоноветѣ на Хинду-Кушъ, ходѝ отъ другата страна на Яксартъ и Оксъ срѣщу скититѣ. Солдатитѣ бѣхѫ принудени да ядѫтъ корени и да умиратъ отъ жажда, самъ Александръ болѣ отъ развалена вода; наоколо му кипѣше народна война; туземцитѣ истрѣбяхѫ отдѣлни отреди отъ македонци. На границата на Бактрия Александръ бѣше посрѣщнѫтъ отъ отчаяни диваци, които си седѣхѫ въ планинскитѣ малки твърдини, като орли въ своитѣ гнѣзда. Ала той ги достигнѫ и тамъ и, измежду всичкитѣ имъ съкровища, си взе само за жена дъщерята на единъ малъкъ князь *Роксана*, която наричахѫ за красотата ѝ «перлътъ на Истокъ». Отъ тука Александръ потегли за другия край на монархията на Ахеменидитѣ и

прѣминж Индъ, което, споредъ прѣданието, не е правилъ нито самъ Херкулесъ. Ала въ Пенджабъ той срѣщнж силенъ, богатъ, добрѣ обрженъ врагъ: съ голѣмъ трудъ той можй да надвие първийтъ индийски царь, а по-нататъкъ го чакахж още по-силни владѣтели. При все това Александръ искаше да върви напрѣдъ за Гангъ; ала тука той пръвъ пжть опита несполука. Войската му се отказа да се покорява: тя бѣше съвсѣмъ омаломощена. Мжчно бѣше връщанието въ Персеполъ. Индийцитѣ прѣслѣдвахж македонцитѣ съ народна война; самъ Александръ малко останж да не умре отъ рана въ Гедрозия (§ 64), дѣто, споредъ прѣданието, загинжли войскитѣ на Семирамида и на Кира; $^3/_4$ отъ войницитѣ загинжхж отъ гладъ и жажда.

§ 151. **Плановетѣ и смъртьта на Александра.** Не подиръ това Александръ, като че ли, достигнж до върха на своето величие и слава. Прѣснитѣ войски, които пристигнжхж отъ Европа, съ излишество възнаградихж загубитѣ, а между тия войски распрѣдѣляхж още много новобранци азиятци. Отъ всичкитѣ покорени страни се трупахж парични срѣдства. Закипя работа за нови велики подвизи, които трѣбваше да се наченжтъ съ походъ въ арабската пустиня. Ученийтъ гръкъ *Неархъ*, който токо що бѣше изслѣдвалъ брѣговетѣ отъ Индъ до Тигръ (неговото «Плавание» по тия мѣста е достигнжло до насъ), се приготвяше да плава около Арабия. Близу до Вавилонъ основахж ново пристанище за голѣма флота; при Каспийското море сѣчахж първобитни гжсти гори за да построжтъ флотилия, която да изслѣдва това море Самъ Александръ мечтаеше за *свѣтова монархия,* въ която да се слѣжтъ Истокъ съ Европа. За столица на тази държава се прѣдназначаваше роскошнийтъ *Вавилонъ*, дѣто Александръ се и посели въ началото на 323 година. Прѣди да начене новитѣ походи, той се рѣши да довърши тържеството си съ баснословни пиршества. За нагледно «сливание» на Истокъ съ Европа, той ожени мнозина знатни гърци и македонци за ирански аристократки, което даде поводъ за цѣлъ редъ блѣскави свадби. Вавилонъ се прѣпълни съ любопитни чужденци и съ посланици токоречи отъ цѣлий свѣтъ, дори отъ Римъ, Галлия, Картагенъ, Етиопия и Скития; едни исказвахж своето благоговѣние прѣдъ героя, а други го просѣхж да рѣши нѣкой международенъ споръ. Повечето гръцки учени и художници се трупахж при неговия дворъ. Редомъ съ ветеранитѣ на Филипа се блѣскахж малкитѣ азиятски князе и цѣла гвардия отъ млади перси. Ала, безъ да се гледа на небивалий външенъ блѣсъкъ, въ сжщность могжществото

на Александра никога не бѣ се излагало на такива опасности. Неговата огромна монархия, която той създаде въ 10 г., вече се растурваше. Неговитѣ сатрапи, макаръ че бивахѫ примѣрно наказвани, грабѣхѫ провинциитѣ и замишлявахѫ сами да станѫтъ царе. Тукъ-тамѣ вече се появихѫ бунтове и разбойнически шайки. Главнийтъ ковчежникъ, приятель на Александра, *Харпалъ,* побѣгнѫ съ грамадна сумма пари въ Атина, отдѣто не го прѣдавахѫ, при всичко че Александръ го изискваше съ страшни заплашвания. Грърция вече се приготвяше да въздстане. Европейската армия, която обожаваше свойтъ герой, начепѫ да роптае; Александръ заподозрѣ въ това найдобритѣ си пълководци и ги наказваше съ смърть, или ги испращаше въ Македония. Слѣдъ като се завърнѫхѫ отъ Индия, недоволството на европейцитѣ порастнѫ отъ явното стремление на Александра, не толкова да възвиси азиятцитѣ до европейцитѣ, колкото да унизи европейцитѣ до азиятцитѣ, както и отъ неговитѣ чисто ассирийски похвати; тогава Александръ официално се обяви за божество, та изискваше за себе си религиозни почести. Египетскитѣ работи на каналитѣ и въ горитѣ, отъ които солдатитѣ погинвахѫ съ стотини, ги искарахѫ изъ търпѣние. Когато Александръ прѣдложи на ветеранитѣ си да се завърнѫтъ дома си, войската се възбунтува. Александръ самъ се вмъкнѫ въ тълпата, измъкнѫ нѣколко души и ги уби на мѣстото. Подиръ това той развълнува солдатитѣ съ своитѣ рѣчи — та тѣ мирно си отидохѫ по домоветѣ си, наградени съ пари, пенсии и почести. Послѣ Александръ начепѫ да прѣкарва денѣ и нощѣ въ шумни пиршества. Тоя животъ въ скоро врѣме вкара Хефестиона въ гроба. Три денонощия прѣкара Александръ безъ сънъ и храна, оплаквайки свойтъ приятель; слѣдъ това той го погреба, като похарчи около 40 мил. лева и принесе жъртва на сѣнката на покойния нѣколко хиляди плѣнници. На погребалното пиршество Александръ настина и подиръ нѣколко деня умрѣ, на 33-та си година (323). Тѣлото му отнесохѫ въ Македония; ала искуснийтъ египетски сатрапъ Птоломей го залови и го погреба въ Александрия.

§ 152. **Възстание на гърцитѣ и смъртьта на Демостена.** Съ смъртьта на Александра се свърши владичеството на Македония въ стария свѣтъ; сѐ тогава исчезнѫхѫ послѣднитѣ пробляски отъ еллинското творчество, подиръ които гръцката история послужи за печална подготовка на римското владичество. До тогава образованитѣ републиканци, еллинетѣ не можахѫ да се помирѫтъ съ мисъльта да се подчинѫтъ на монархизма на македонцитѣ, които

имъ бѣхѫ ученици въ културата. Колкото искренно и да искахѫ Филипъ и Александръ да станѫтъ вожди на елинизма, гърцитѣ не можахѫ да довѣряватъ на такива благодѣяния, които имъ се поднасяхѫ съ острото на меча. Тѣ не можахѫ да забравѭтъ потоцитѣ отъ кръвь, които тѣ пролѣхѫ въ борба съ македонцитѣ за свободата си. На бойното поле при Херонея тѣ издигнѫхѫ мраморенъ левъ безъ надписъ, който и до сега отчасти се е запазилъ; въ чертитѣ на лева има толкова дѫлбока тѫга и гордость, колкото и въ чертитѣ на Демостенова бюстъ (§ 144). Когато умрѣ Филиппъ, Демостенъ, който носѣше жалѣйка за дъщеря си, облѣче бѣлъ плащъ, и си тури вѣнецъ върху главата, па се яви и въ екклезията сиянъ отъ радость. Гърцитѣ не се увличахѫ отъ идеитѣ на Александра за национална борба съ перситѣ: тѣ виждахѫ въ това повече желанието на тѣхния врагъ да се усили и по-скоро бѣхѫ готови да поддържатъ сузския царь, толкова повече, че сѫщийтъ този Александръ беспощадно истрѣбяваше тиванцитѣ и навсѣкѫдѣ възстановяваше омразнитѣ олигархически декархии, които се пазѣхѫ отъ македонски гарнизони. Най-блѣскавитѣ успѣхи на македонцитѣ на Истокъ извиквахѫ въ Еллада не чувство на радость, а на тревога. Подиръ битката при Гаугамела възстанѫ Спарта, която никога не е признавала хегемонията на македонцитѣ. Царь *Агисъ III*, староврѣмски лакедемонецъ, събра войски токоречи отъ цѣлъ Пелопонесъ, та наченѫ борба, която съвсѣмъ не можеше да се нарече «война на мишкитѣ и жабитѣ», както надменно се бѣ изразилъ Александръ. *Антипатръ*, който бѣше оставенъ съ единъ корпусъ войска да слѣди за Гърция, съ голѣми загуби можй да одържи побѣда въ генералната битка съ Агиса. Движението на спартанцитѣ се отрази въ Атина, която вече бѣше успѣла до нѣкѫдѣ да се обуравн. Благодарение на Ликурга (§ 145) бѣхѫ се събрали много пари, които се употрѣбихѫ за обрѫжвания и дори отчасти за художествени сгради. Демостенъ до толкова бѣше запазилъ влиянието си, че тогава го вѣнчахѫ въ театра съ златенъ вѣнецъ, който окачихѫ въ Партенонъ за паметь на потомцитѣ. Това *вѣнчавание* получи патриотътъ подиръ упорита борба съ враговетѣ, за която борба слѣдѣше цѣла Еллада; то означаваше тържество на националната партия. Приятелитѣ на Македония, къмъ които принадлежеше новата философска школа на Аристотеля, паднѫхѫ: Есхинъ и Аристотель избѣгахѫ, тъй като ги осѫдихѫ на глоба, едногото за клевета срѣщу Демостена, а другийтъ—за «безбожие». Въ това врѣме пристигнѫ указътъ да се почита Александръ като божество. Атинянетѣ разбрахѫ,

че това значеше да се допустне источнийтъ деспотизмъ, та почнахж да се готвжтъ за възстание; сé тогава тѣ приехж Харпала (§ 151), като му вземахж само паритѣ за своя полза. Тъй като Демостенъ убѣди народътъ да не прѣдава Харпала, както и да не бърза да въстава, неговитѣ врагове стоварихж върху му нелѣпото обвинение, че ужъ той е подкупенъ както отъ Харпала, така и отъ Александра. Хелиаститѣ го осждихж на глоба и го затворихж въ тъмница; нъ той избѣга. Сé тогава (324) умрѣ Ликургъ—и атинянетѣ останжхж безъ вожди, когато се получи извѣстието за смъртьта на Александра, което възбуди радость въ цѣлия еллински свѣтъ, безъ да се исключватъ малоазийскитѣ гърци. Атинянетѣ пожъртвувахж всичкитѣ си съкровища за освободителната война, па се подигнжхж съ оржжие; тѣхнитѣ посланици възбуждахж народа по цѣла Гърция; Демостенъ се завърнж съ голѣми почести. Атинянетѣ се явихж въ Тесалия съ добра войска, надвихж нѣколко пжти Антипатра, па го принудихж да се затвори въ крѣпостьта Ламия, по името на която тази война се нарича *ламийска*. Ала Антипатръ получи подкрѣпа отъ Азия — и гърцитѣ изгубихж кампанията. Антипатръ тури *македонски гарнизонъ въ Пирей и унищожи атинската демокрация*, като подчини градътъ на богатитѣ (9 х.) на чело съ Фокиона, а останжлитѣ граждане (15 х.) бѣхж лишени отъ права; мнозина бѣхж испратени на заточение въ Тракия. Главорѣзитѣ на Антипатра тръгнжхж да търсжтъ избѣгналийтъ Демостенъ и другаритѣ му. Приятелитѣ на великия ораторъ бѣхж прѣдадени на мжчителна смърть; самъ той успѣ да приеме отрова вжтрѣ въ храма на единъ островъ близу до Аргосъ (322).

§ 153. **Културата на 4-ия вѣкъ: а) киренаици и циници.** Въ 5 в. въ идеалната култура на Еллада прѣобладаваше *художествено* направление (§ 130), а въ 4-ия — *научно;* ала и едното и другото се съсрѣдоточавахж въ Аттика. Слѣдъ като паднж политическото могжщество на Атина, начен̂ж се нейното умствено владичество, най-вече благодарение на необикновеното развитие на *философията*. Новитѣ философи бѣхж ученици на Сократа и дори се придържахж о неговата разговорна форма: наричахж ги *сократици* (сократически). Ала тѣ разваляхж учението на Сократа съ това, че развивахж до крайность само една страна отъ учението му. Така основательтъ на *киренайската* философска школа, богатийтъ, безгрижнийтъ и изящнийтъ гражданинъ на веселата Кирена *Аристипъ*, утвърждаваше, че умътъ и знанията сж нужни само за да умѣе човѣкъ да живѣе, и че умѣнието се състои въ иску-

ството умѣрено да се наслаждавашъ съ всичко, безъ да се грижишъ за нищо, освѣнъ за самаго себе си. Бѣднийтъ, лишенъ отъ граждански права, мрачнийтъ и мръсенъ атинянинъ *Антистенъ* искара съвсѣмъ друго отъ учението на Сократа; той считаше за добродѣтель прѣзрѣнието къмъ живота, а особено къмъ наслажденията, които правжтъ отъ хората свои роби; той утвърждаваше, че колкото повече човѣкъ потъпква човѣшкитѣ си стремления и се приближава къмъ животното, толкова е по-добрѣ. Антистенъ се истезаваше съ трудове и лишения, ходѣше като послѣдень бѣднякъ, прѣзираше образованието и изящестзото. Тъй като той учеше въ Циносаргъ (гимназия за бѣднитѣ и робитѣ), неговата школа е наречена *цинически*. Тя достигнж до крайность въ лицето на *Диогена* синопский, който доведе Сократовото самовъздържание до това, че го наричахж «побѣснѣлий Сократъ». Този спартанецъ въ философията живѣеше като аскетъ; имотътъ му се състоеше отъ единъ продупченъ плащъ, тояга, торба и чашка, която обаче той захвърли, щомъ видѣ, че дѣцата черпжтъ вода съ ржка; той квартируваше или въ нѣкоя бъчва, или нѣйдѣ на улицата. Всички почитахж и дори се боѣхж отъ циницитѣ, като отъ идеалисти, които, като прѣзирахж свѣтовнитѣ благá, беспощадно разоблачавахж людскитѣ пороци. Прѣдъ силата на Диогеновия духъ се прѣклони дори Александръ Великий. Веднъжъ той самъ дойде да види философътъ и му каза: «Проси, каквото желаешъ». Диогенъ му отговори отъ бъчвата, въ която седѣше: «прѣмѣсти се, не ми затуляй слънцето!» Царьтъ извика: «кълнж се въ Зевса, че ако азъ не бихъ билъ Александръ, желалъ бихъ да бждж Диогенъ!»

§ 154. **б) Платонъ.** Само единъ Сократовъ ученикъ не само че не развали, а напротивъ разви учението му: той бѣше знатнийтъ, красивъ и величавъ атинянинъ *Платонъ*. Слѣдъ като получи пълно въспитание, той захвърли гимнастиката и се прѣдаде на поезията, музиката и живописството; ала като се срѣщнж съ Сократа, той десеть години не се раздѣли отъ него, съставлявайки изложение на неговитѣ бесѣди. Сократъ казваше за него: «колко нѣща има у него такива, за които и не ми е дохождало на умъ!» Платонъ толкова обичаше Сократа, че не жалѣше пари за да го спаси отъ тъмницата и намрази демокрацията, подиръ усмъртяването на Сократа. Изобщо Платонъ бѣше аристократъ: той се държеше гордо, изящно и невъзмутимо; въ неговата кжща се забѣлѣзваше комфортътъ на единъ образованъ човѣкъ, който обича да бжде заобиколенъ отъ произведенията на искуството; той си имаше избранъ

кръгъ, на чело на който стоеше неговийтъ приятель и роднина Критий (§ 126). Платонъ се въсхищаваше отъ Аристофана, за дѣто той остро нападаше екклезията и въсхваляваше спартанскитѣ учрѣждения. Подиръ тиранията на Крития и смъртьта на Сократа той се оттегли отъ Атина и посѣти образованитѣ страни: Египетъ, Кирена, Велика Гръция. Особено се увлѣче той отъ учението на Питагора, което му измѣни убѣжденията: по-напрѣдъ Платонъ считаше политиката за врагъ на философията, а сега той доказваше, че «управницитѣ трѣбва да бѫдѫтъ философи». Тази мисъль му докара бѣди: той се увлѣче отъ прѣдложението на благородния *Дионъ* да иде въ Сиракуза, за да научи какъ да управлява идеално неговийтъ зеть, тиранинътъ *Дионисий I* (§ 207). Тиранинътъ не само че скоро изгони философътъ, ала го и продаде въ робство. Приятелитѣ откупихѫ Платона, който имаше вече 40 г. и го доведохѫ въ Атина. Тогава се начена 20-годишната учителска дѣятелность на тоя философъ въ Академията (§ 116), отъ която неговата школа получи названието *академическа*. Подиръ това Платонъ пакъ се съблазни отъ поканата на Диона да се завърне въ Сиракуза, дѣто вече царуваше внукътъ му *Дионисий II;* наскоро обаче Дионъ бѣше изгоненъ, и Платонъ се завърнѫ въ Академията си Подиръ нѣколко години партията на Диона въстържествува и—70 годишнийтъ Платонъ трети пѫть дойде въ Сиракуза на единъ роскошенъ корабъ, който му бѣ пратенъ отъ Дионисия; ала сега той бѣ изгоненъ по-скоро, отколкото прѣди. Слѣдъ това философътъ не напустнѫ вече лекциитѣ си въ Академията; повече отъ 10 години той събираше около себе си масса въсхитени слушатели, между които имаше дори жени прѣоблѣчени въ мѫжски дрехи. Той запази пълно здравие, ясна мисъль до 82-та си година, когато тихо заспа навѣки, като пишеше една лекция (§ 348). Само едно разваляше спокойствието на стареца въ послѣднитѣ му години: между академицитѣ се завръзвахѫ прѣпирни; особено се вълнуваше и привличаше младежитѣ неговийтъ гениаленъ ученикъ Аристотель, който бѣше вече наченѫлъ остро да критикува свойтъ учитель. Платонъ се счита за *основатель на философията, като наука.* Прѣди него имаше само «любители на мѫдростьта», които не четѣхѫ строенъ курсъ по философия и не пишахѫ книги. Тѣ бѣхѫ повечето проповѣдници, отколкото учени: тѣ поучавахѫ когото завърнѣхѫ съ уменъ разговоръ, съ съвѣти, съ примѣра на собствения си животъ; тѣ излагахѫ тия мисли, които овладѣвахѫ цѣлото имъ сѫщество, безъ да се приготвятъ за това, по вдъхно-

щини, които живѣжтъ независимо отъ материята, а ги допущаше само като понятия, които се създаватъ отъ нашата глава. Аристотель отхвъргаше и етиката на Платона, споредъ когото знанието и добродѣтельта сж едно и сжщо; той утвърждаваше, че философътъ може да бжде лошъ човѣкъ, а неученийтъ — добъръ. Споредъ неговото мнѣние, добродѣтельта зависи отъ нашата природа, която

Аристотелева статуя. Въ Римъ.

може да се подобри само чрѣзъ образуванието на «характера». Платонъ и Аристотель сж бащи на двѣтѣ противоположни направления въ философията, които не сж загинжли и до наше врѣме. Рафаель нагледно ги обясни въ картината си «Атинската школа», дѣто Платонъ възтържено подига ржката си къмъ небето, а Аристотель сурово показва на земята. Въ стария свѣтъ Платонъ имаше много повече успѣхъ; реализмътъ на Аристотеля изискваше многознания, или другояче, невъзможенъ за массата умственъ трудъ.

§ 156. **г) Риториката и новийтъ характеръ на живота.** Въ културата на 4 в. слѣдъ философията по значение слѣдва *риториката*, или краснорѣчието: тя до толкова се бѣ развила, че Аристотель можеше отъ наблюдения връхъ нея да извлече първата теория на ораторската рѣчь. Краснорѣчието се появи още въ 5 вѣкъ (§ 129). Ала тогава имаше само трима «стари» оратори, и тѣхнитѣ рѣчи бѣхѫ по прѣимущество сѫдебни, адвокатски. Въ 4 в. се явихѫ много риторски школи, и тѣ се издигнѫхѫ на първъ планъ въ въспитанието. Това станѫ, защото се измѣни характерътъ на цѣлия еллински животъ. Отъ края на 5 в. *исчезва старата хармония, или ритмътъ* на живота (§ 116). Софиститѣ внасяхѫ въ въспитанието жажда за разностранни знания и критически духъ, който се обръщаше въ страсть къмъ прѣпирни и диалектически състезания. Строгата гимнастика, която бѣше основа на общото образование, се прѣобърнѫ въ *атлетика*, т. е. въ износенъ занаятъ: атлетитѣ се перѣхѫ съ тѣлесна виртуозность за забава на публиката, и тѣ се приготвяхѫ сѫщо както и «акробатитѣ», или кукеритѣ, които сѐ тогава се размножихѫ. Драмата, като се начене съ Еврипида (§ 132), изгубва спокойнийтъ си, като че ли неземенъ характеръ и се прѣобръща въ бурна борба на страститѣ. Измѣнихѫ се и свързанитѣ съ драмата танцове и музика. Още въ драмитѣ на Еврипида актйорътъ ненадѣйно спира ходътъ на пиесата и пѣе единъ видъ оперни арии, които се много харесвахѫ на публиката. Това стремление на *солото* да се отдѣли отъ общата масса, което съвпадаше съ егоистичната философия на софиститѣ, се забѣлѣзва и въ хора: по-напрѣдъ хорътъ се славѣше съ единство и ритмъ, и корифеитѣ не жалѣхѫ силитѣ си, за да изучѫтъ хорътъ да върви като единъ човѣкъ и да пѣе въ строгъ унисонъ; а сега всѣки гласъ се старае да се покаже, да заглуши другаритѣ си. Инструментитѣ така сѫщо се стремѫтъ къмъ самостоятелность и виртуозность, намѣсто тихо да аккомпаниратъ; особено страстнитѣ звуци на азиятската флейта се засилватъ да заглушѫтъ скромното звънтенье на еллинската китара; въ оркестра се чуватъ дори грьмъ, плѣсъкъ на вълнитѣ, крѣсъци на звѣрове. *Танцоветѣ* по-напрѣдъ прѣдставяхѫ величаво, религиозно-военно движение, така щото веднъжъ дори бѣше избранъ за стратегъ единъ танцоръ, който добрѣ прѣдставяше военнитѣ игри; а сега тѣ се измѣнихѫ въ беспокоенъ балетъ, който се отличаваше съ хореграфичната си виртуозность. Като владѣеше такава всеобща раздражителность, която гонѣше гръкътъ отъ кѫщи на улицата, въ обществото

[illegible]

[illegible] — Е[illegible]. Д[illegible]. Ли-курга и др. Исократъ се трудѣше [illegible] нѣй-съвършеното и изящно изработване на рѣчитѣ си. Една рѣчь той писа 10 години, която той разпространяваше въ публиката въ прѣписи съ помощьта на писари и книжарници, които вече се бѣха появили тогава въ Атина. Тѣхъ сѫ първитѣ въ историята политически брошури или *началото на публицистиката*. Произведенията на Исократа до толкова се славѣха, щото единъ тиранинъ заплати за едно отъ тѣхъ 20 х. лева. Съ ученицитѣ на Исократа угаснѫ политическото краснорѣчие въ Еллада, макаръ че се наброяватъ не малко ритори, на чело на които стоеше дързвийтъ и празенъ *Димитрий Фалерейски*, несполученийтъ ученикъ на Демостена. Али въ теория краснорѣчието достигнѫ голѣмо развитие къмъ края на 4 в. благодарение на Аристотеля, «Риториката» на когото се стреми да отхвърли отъ рѣчьта гнетътъ на софистиката и иску-

ственостьта. Споредъ Аристотеля краснорѣчието е трѣзвость на сѫжденията; най-добъръ стихъ е този, който дава най-много знания и мисли, изразени най-просто и ясно Ала съвѣтитѣ на Аристотеля додохѫ късно: тогава вече бѣше загинѫла политическата свобода на Еллада.

§ 157. **Историята и комедията.** Като се исключи философията и риториката, прозата отъ 4 в. прѣдставя отпадъкъ. Особено се понижи *историята,* сравнително съ Тукидида и дори Херодота, както се вижда отъ прѣдставителя ѝ *Ксенофонта.* Ксенофонтъ се роди въ Атина още въ врѣмето на Перикла и преживѣ около сто години. Той дълго врѣме се учѝ у Сократа, когото обичаше като баща и приятель: той му написа похвала, както и «Въспоминания» за него. Сократъ така сѫщо го обичаше като синъ, и въ една битка го изнесе раненъ на плещитѣ си. Ксенофонтъ не обичаше своето отечество и се увличаше отъ спартанскитѣ порядъци: по тая причина той отиде на помощь на Кира Младий въ отреда на лакедемонцитѣ, който отредъ той спаси отъ погибель (§ 135) — подвигъ, описанъ отъ него въ *Анабазисъ.* Слѣдъ като се завърнѫ отъ Азия, Ксенофонтъ узна за смъртното наказание на Сократа, па се прѣсели въ Спарта, дѣто се привърза къмъ Агезилая, съ когото и воюва противъ Атина. Спартанцитѣ му подарихѫ едно хубаво имѣние при Олимпия, дѣто той дълго врѣме живѣ спокойно, като се занимаваше съ домакинство, ловъ и литература. Когато паднѫ синъ му въ мантинейския бой той почнѫ да тѫжи и наскоро умрѣ. Ксенофонтъ бѣше любимъ писатель въ старо врѣме: неговийтъ слогъ и езикътъ му сѫ така очарователни, щото го наричахѫ «аттическа пчела». Ала по съдържание, съчиненията на Ксенофонта не сѫ важни. Неговата философия е повръхностно изложение на Сократа; неговата «Еллинска история», която служи за продължение на Тукидида—до мантинейския бой, е напълнена съ ограничени спартански въззрѣния и съ пристрастие къмъ Агезилая; въ неѭ нѣма нито дума за Епаминонда. Още по-слаба е «Киропедията» или «Въспитанието на Кира» Старий: исторически романъ, цѣльта на който е да прѣдстави идеално въспитание въ духа на Сократа; въ тая книга е интересно само широкото, космополитично мировъззрѣние. Освѣнъ Ксенофонта имаше още мнозина други историци, които бѣхѫ още по-слаби и които ни сѫ познати само по отзивитѣ на други писатели или по нищожни откѫслеци. Повечето отъ тѣхъ бѣхѫ бездарни събирачи на дребни извѣстия, каквито напр. бѣхѫ тия писачи въ свитата на Александра, които водѣхѫ

дневницы отъ живота му. Мнозина отъ тѣхъ бѣхѫ ученици на Исократа: затова у тѣхъ забѣлѣзваме *риторство*, което отъ тогава станѫ отличителна черта на старата историография. Редомъ съ показаното развитие на наукитѣ, къмъ което трѣбва да се притури още процъвтѣванието на медицината, математиката и военното дѣло, въ 4 в. се забѣлѣзва отпадъкъ въ всичкитѣ клонове на поезията, освѣнъ въ *комедията*. Обаче, и комедията вече се отличаваше съ другъ характеръ: наричахѫ ѭ *нова*, за отличие отъ старата, Аристофановата. Тя стои по-долѣ отъ послѣдната: върху нея се отрази влиянието на софистиката и на закона на Тридесеттѣхъ (§ 126), който запрѣщаваше на комицитѣ да засѣгатъ политиката и отдѣлни личности. Новата комедия нападаше само на философитѣ и писателитѣ; тя бѣше разсѫдъчна и суха. Тя добрѣ изобразява само *всѣкидневниятъ животъ*. Въ това тя е свързана съ Еврипида, който има сѫщото значение въ трагедията: тя го наричаше «златенъ поетъ» и заимствуваше отъ него цѣли стихове. Глава на новата комедия бѣше талантливиятъ киренаикъ *Менандръ*, човѣкъ твърдѣ образованъ, веселъ и безгриженъ. За него говорѣхѫ, че не се знае, да ли Менандръ подражава на природата, или природата на Менандра. Той написа много пиеси; латинскитѣ комици ту ги прѣработвахѫ, ту ги прѣвождахѫ. Върху новата комедия силно влияние имаше още сицилиецътъ *Софронъ*, съврѣменникъ на Дионисовцитѣ, изобрѣтательтъ на *мимитѣ*, или «подражанията». Мимитѣ сѫ кратки прозаични разговори на селяне, пълни съ грубъ, селски хуморъ и съ гола истина; тѣ се прѣдназначавахѫ за четенье или за декламации.

§ 158. **е) Искуството.** Относително искуството 4-ий вѣкъ не отстѫпва много на 5-ий; той се нарича *втора епоха въ процъвтѣванието на искуството*. Ала това е третий периодъ въ историята на гръцкото искуство изобщо. Въ *първия* периодъ (прѣди персийскитѣ войни) искуството бѣше религиозно, като прѣобладаваше архитектурата и дорическийтъ стилъ; то се съсрѣдоточаваше по островитѣ и бѣше подъ влиянието на Истокъ. Въ втория периодъ (Перикловъ вѣкъ), който се нарича *първа епоха на процъвтѣванието*, искуството става по-свѣтовно, ала запазва си спокойнийтъ, религиозно-величавъ характеръ; тогава прѣобладаваше ваянието, което служеше прѣимуществено за изобразяванье богове и за украшаванье храмове; въ архитектурата господствуваше йоническийтъ стилъ. Това искуство, което се съсрѣдоточаваше въ Атина, *бѣше самостоятелно*, ала *идеално* до сухость; за оживяванье на

своитѣ строги типове художникътъ прибѣгваше до *полихромия* (исписванье съ много бои) и до съединяванье на разни материали (найчасто статуитѣ се правѣхѫ отъ слонова кость и злато). *Третийтъ* периодъ (4 в.) се отличава съ *реализмъ*, или съ подражаванье на природата, когато изобразявахѫ прѣдметитѣ и чувствата на човѣка. Отъ тукъ происхожда развитието на *техниката*, или изработванието на дребулитѣ, прѣобладаванието на *индивидуалнитѣ* черти, намѣсто типове, което достига по нѣкога до фотографичность, и пълната свобода на художника, който по нѣкога жъртвува художествената хармония заради *еффектъ* (силно впечатлѣние). Тогава прѣобладаваше живописството съ неговитѣ сочни краски и игра на свѣтлината и сѣнката, а полихромията изчезнѫ; статуитѣ се правѣхѫ вече само отъ мраморъ; въ архитектурата се появи декоративностьта (изработванье на дребулитѣ, украшенията) и пристрастието къмъ коринтския стилъ (§ 130). Въ 4 в. искуството се съсрѣдоточаваше въ Пелопонесъ, Мала Азия и въ Атина; отъ тогава сѫ достигнѫли до насъ не само копия, ала и нѣкои отъ найдрагоцѣннитѣ оригинали. Развитието на живописството въ 4 в. се вижда и отъ това, дѣто се образувахѫ много школи, на чело съ ионийската (въ Ефесъ) и сикионската. Къмъ ионийската принадлежахѫ *Зевксисъ* и *Парразий:* тѣ доведохѫ подражанието на природата до съвършенство, което даде поводъ за извѣстнитѣ прѣдания за гроздето, за занавѣсата и за роба, когото Парразий замѫчилъ, за да може по-вѣрно да изобрази страданията на своя «прикованъ Прометей». За сикионската школа може да се сѫди по едно копие съ име «Алдобрандинска свадба» (въ Ватикана). Достоинствата на двѣтѣ школи се съединявахѫ въ царя на старото живописство *Апеллесъ*, който живѣ при двора на Александра Великий. Тогава наймного напрѣднѫ и *живописството на вазитѣ*. Съдържанието на живописството отъ 4 в. е като сегашното, свѣтовно: исторически сцени, портрети, жанръ (сцени отъ живота), цвѣтя. Въ скулптурата се прославихѫ атинянетѣ *Скопасъ* и *Праксителъ*. Скопасъ, който бѣше така сѫщо и добъръ архитекторъ, изобразяваше съ необикновена сила могѫщи страсти, мѫчения и екстази. А статуитѣ на Праксителя се отличавахѫ съ нѣжность и грациозность: старитѣ си изгубвахѫ умътъ отъ тѣхъ, както отъ стиховетѣ на Еврипида. На Праксителя приписватъ «Групата на Ниобея» — едно отъ най-великитѣ произведения на искуството изобщо, дори като се сѫди само по копието му (въ Флоренция). Още повече се славѣше неговата «Афродита книдска»: отвсѣкѫдѣ се стичахѫ любители да ѭ

погледать: единъ източенъ царь прѣдлагаше заради нея на книдянитѣ да имъ заплати грамадния имъ дългъ. Третийтъ великъ ваятель бѣше *Лизипиъ*, който правѣше хубави статуи-портрети и особено добрѣ изображаваше атлети и воине («изтриващийтъ се атлетъ» въ Ватикана); той живѣеше при двора на Александра Вел., който само нему позволяваше да прави неговитѣ статуи. Въ 4 в. най-високо развитие достигнѫ *сѣченьето монети*: особено сѫ изящни аркадскитѣ и сиракузски монети. За най-важенъ архитектуренъ паметникъ отъ 4 в. служи *храмътъ на Аполлона въ Милетъ*, който затъмни храмътъ на Артемида ефеска; той бѣше окрѫженъ съ двоенъ редъ йонически колони, по 10 напрѣки и по 21 на дължина въ всѣки редъ: всѣка колонна имаше по два метра диаметръ и ок. 20 м височина. Въ 4 в. особено се развихѫ *паметницитѣ*. По-прѣди тѣ бѣхѫ отначало могили, послѣ пещерни гробници въ скалитѣ, които се изписвахѫ отвънъ въ видъ на кѫщички и храмчета; а сега издигахѫ свободни паметници, или *монументи*. Отначало тѣ бѣхѫ прости стълбчета или камъни съ имената на покойницитѣ, послѣ колонки, малки храмове съ стълбове, каменни гробове, жъртвеници и статуи. Голѣми паметници имаше въ Мала Азия, особено въ *Ликия*, дѣто (въ Ксанта) се славѣше «гробницата на Харпага» — малъкъ храмъ, подобенъ на Партенона, и изработенъ отъ Скопаса. Другъ паметникъ, който се намѣри при стария Халикарнасъ, се считаше за «чудо на свѣта»; той бѣ *Мавзолей*, името на който начена да означава паметникъ изобщо. Той бѣше издигнатъ отъ вдовицата на Мавзола (§ 143) и се състоеше отъ единъ малъкъ храмъ, върху покрива на който имаше издигната пирамида, украсена съ статуята на покойния. Въ 4 в. се появихѫ и *празни гробници* — паметници въ знакъ на почесть, безъ гробъ. Въздигахѫ паметници и въ честь на *живи лица*, именно на побѣдителитѣ въ музикалнитѣ състязания: обикновено тѣ бѣхѫ крѫгли малки храмове съ сводъ, върху който стоеше единъ триножникъ — награда на побѣдителя.

V. Диадохи и епигони. 323—30.

§ 159. **Диадохи.** Александръ Великий не остави прѣемникъ, та властьта подѣлихѫ помежду си неговитѣ пълководци или «наслѣдници», *диадохитѣ*; ала никой отъ тѣхъ не бѣше доволенъ отъ своята часть, и всѣкой се стремѣше къмъ самовластие. Идеята за всемирна монархия трая още 17 години (323—306), докато

не загинжхж хората що бѣхж въспитани въ школата на Александра: врѣмето на диадохитѣ може да се нарече *епоха на борбата за источната монархия.* Въ тази борба диадохитѣ повечето се истрѣбихж единъ други. Най-напрѣдъ загинж *Пердикка* (§ 149), противъ властолюбието на когото образувахж съюзъ главнитѣ диадохи. Подиръ него се издигнжхж на първо мѣсто двама ветерани Птолемей и Антигонъ, и трима прѣдставители на младото поколѣние — Антигоновътъ синъ Димитрий, Антипатровътъ синъ Кассандръ и най-младийтъ измежду всичкитѣ сподвижници на Александра, Селевкъ. Тия личности, които се отличавахж съ дарби и енергия, не си приличахж единъ на другъ по характеръ. Птолемей, който владѣеше богатийтъ Египетъ, бѣше Крезъ на своето врѣме: той даваше на заемъ дори на картагенянетѣ. Той воюваше само въ крайни случаи, кога се изискваше да се запази Египетъ и търговията му отъ честолюбци и съперници. Той е единственийтъ, който тогава мирно уреждаше вжтрѣшнитѣ сили на страната си. Птолемей бѣше търпѣливъ и прѣдпазливъ, държеше думата си, живѣеше просто, отличаваше се съ великодушие, скжпо цѣнѣше наукитѣ и искуствата, самъ бѣше писатель. Когато го прѣдизвиквахж на борба, той показваше тънкъ дипломатически умъ, храбрость и настойчивость, съ които той печелѣше побѣда. Напротивъ *Антигонъ* се отличаваше не толкова съ сериозность, колкото съ вънкашенъ блѣсъкъ. Той изглеждаше като да е царь на цѣла Азия, защото той получи всичкитѣ источни сатрапии, както и съкровищата на Суза и Вавилонъ. Освѣнъ това, Антигонъ бѣше първъ пълководецъ на врѣмето и идолъ на войницитѣ, които го обичахж за неговата веселость, щедрость и любезность. Антигонъ позволяваше дори да се шегуватъ съ него, обаче само не съ повреденото му око: единъ поетъ заплати съ живота си, за дѣто го бѣше сравнилъ съ Циклопа. *Димитрий,* който се нарече *Полиоркетъ* (обсадитель на градове), защото изнамѣри нѣкои обсадни машини, бѣше натура талантлива, гореща и романтична, бърже се прослави съ смѣлитѣ си приключения и военни подвизи. На бойното поле, особено въ врѣме на обсади и на море, най-добритѣ ветерани се бояхж отъ тоя красивъ и плѣнителенъ момъкъ: на него гледахж като на бждящий Александръ, когото той наумѣваше и по външенъ изгледъ. Докато бѣше живъ Димитрий, дори даровитийтъ *Селевкъ* оставаше назади. Той бѣше искусенъ и мжжественъ дипломатъ и пълководецъ. Той умѣеше така умно да се отнася съ хората, щото въ Вавилонъ плакахж, когато Антигонъ го изгони отъ тука; а когато му се удаде

само съ хилядо конника пакъ да завладѣе Вавилонъ, на Истокъ промѣнихѫ лѣточислението («ера на Селевкидитѣ», 312 г.), а него самийтъ нарекохѫ Никаторъ (Побѣдитель). *Кассандръ* бѣше смѣлъ и енергиченъ, нъ отличаваше се не толкова съ таланти, колкото съ грубо честолюбие, вѣроломство и кръвожадность. За да може спокойно да носи титулътъ на македонски царь, той искла семейството на Александра Вел., което се състоеше само отъ жени и дѣца. Силата на Кассандра се заключаваше въ това, че освѣнъ Македония, нему се подчиняваше и Гърция, а въ Атина седѣше неговътъ намѣстникъ Димитрий Фалерейский.

§ 160. **Борбата между диадохитѣ.** Антигонъ и Полиоркетъ бѣхѫ послѣднитѣ спяни борци за всемирната монархия. Останѫлитѣ диадохи съставихѫ съѭзъ срѣщу тѣхъ, съ цѣль да основѫтъ отдѣлни царства; пламнѫ дълговрѣменна борба (314—301), която е забѣлѣжителна по подвизитѣ и искуството на двѣтѣ страни; тя се простираше отъ Дунавъ до Кирена, отъ Епиръ до Тигръ. Отначало надвивахѫ Антигонъ и Полиоркетъ, които се и нарекохѫ *царе;* особено се гордѣеше Полиоркетъ. Като бѣше испратенъ отъ баща си въ Еллада да обяви «свобода и автономия» на гръцкитѣ градове, той дойде въ Атина, дѣто Димитрий Фалерейский (§ 156) разиграваше ролята на богъ и потъваше въ наслаждения, а гражданетѣ му бѣхѫ издигнѫли 360 статуи. Полиоркетъ изгони свойтъ съименникъ и възстанови демокрацията. Атинянетѣ прѣправихѫ статуитѣ на Димитрия Фалерейский на гърнци, а на Полиоркета начевахѫ да оказватъ божески почести. Тѣ наричахѫ както него, така и Антигона «Сотери» (спасители), въздигахѫ имъ жъртвеници, обозначавахѫ днитѣ и мѣсецитѣ съ тѣхнитѣ имена, пѣяхѫ въ тѣхна честь химни и правѣхѫ църковни шествия. Полиоркетъ бѣше потънялъ въ оргии, когато Антигонъ го повика на помощь. Тѣхнитѣ съперници Птолемей, Селевкъ и Кассандръ се бѣхѫ и тѣ провъзгласили за царе (306), а тѣхнийтъ примѣръ послѣдвахѫ и тиранетѣ на Велика Гърция и Сиракуза. За да може да подкопае могѫществото на главния си врагъ Птолемея, Антигонъ се рѣши да завладѣе о. *Родосъ,* който принадлежеше на Птолемея. Родосъ бѣше тогава нова Атина: той се славѣше по богатствата си, флотата, роскошнитѣ си градове и крѣпости, както и по художественитѣ и риторскитѣ си школи. Димитрий разбра, че, да се завладѣе Родосъ, значеше да се погуби Птолемей; нъ Птолемей се оказа достоенъ съперникъ. Цѣла година свѣтътъ слѣдѣше съ напрегнѫто внимание за обсадата на Родосъ, когато отведнъжъ Полиоркетъ се

отправи за Гърция, дѣто го заплашваше Кассандръ. Родоситѣ отъ радость въздигнѫхѫ «чудото на свѣта» — *Родоскийтъ Колоссъ*, който излѣхѫ отъ мѣднитѣ машини на Димитрия, а Птолемея нарекохѫ «богъ *Сотеръ*», и му построихѫ храмъ. Полиоркетъ пропѫди Кассандра, който бѣше завладѣлъ Еллада, и изново влѣзе въ Атина. Атинянетѣ приехѫ свойтъ «спаситель» още по-подобострастно, отколкото прѣди. Цѣла зима прѣкара Полиокретъ въ Партенона, въ качество на братъ на Атина-Паллада, като оскверняваше светилището съ невиждани оргии и като показваше пълно прѣзрѣние къмъ раболѣпнитѣ граждане. Ала той пакъ бѣше принуденъ да се откаже отъ наслажденията поради баща си, срѣщу когото другитѣ царе-съперници съставихѫ съюзъ. Полиокретъ веднага заминѫ за Азия придруженъ отъ блѣскавия юноша, епирския царь *Пирра*. При *Ипсъ*, въ Фригия, се срѣщнѫхѫ стохилляднитѣ войски на съперницитѣ (301); съюзницитѣ побѣдихѫ, благодарение на искуството и слоноветѣ на Селевка. Антигонъ паднѫ, а Димитрий побѣгнѫ въ Атина, ала тукъ вече не го приехѫ; тогава той си уреди малка ескадра и по Егейско море се разнесе слава за двама страшни тирани, Димитрий и Пирръ. Съюзницитѣ раздѣлихѫ помежду си наслѣдството на Антигона, ала наскоро трѣбваше да се борѭтъ съ Полиоркета, който се въсползува отъ смъртьта на Кассандра, та безъ всѣкакви срѣдства искусно завладѣ Македония и Гърция. Димитрий вече бѣше наченѫлъ да прави огромни приготовления, за да си възвърне бащиното царство, когато отеднъжъ се подигнѫ противъ него неговътъ въспитаникъ Пирръ, който бѣше успѣлъ да си спечели любовьта на епиротитѣ и на македонцитѣ и дружбата на Птолемея. Войскитѣ на Димитрия прѣминѫхѫ на страната на Пирра, а той побѣгнѫ въ Азия съ единъ малъкъ отредъ, който се натъкнѫ върху цѣла армия на съюзницитѣ. Полиоркетъ се прѣдаде на Селевка, който го държа въ почетенъ пленъ до самата му смърть, и испрати останкитѣ му на негова синъ *Антигонъ Гонатъ*, който владѣеше Гърция въ името на баща си. Сѐ тогава умрѣ Птолемей, а подиръ три години (280) Селевкъ прѣдаде Азия на сина си *Антиоха*, а самъ се отправи въ Македония, която той получи подиръ смъртьта на Полиоркета, ала тамъ той бѣ убитъ отъ единъ претендентъ на прѣстола. Убийцата наскоро загинѫ въ една битка съ галлитѣ, които опустошавахѫ тогава Македония и Гърция. Слѣдъ това тѣзи полудиваци се прѣселихѫ въ Мала Азия, дѣто се утвърдихѫ въ земята, наречена *Галатия*, а Гърция и Македония се подчинихѫ на Антигона Гоната.

[illegible] ок. 2[illegible] г. [illegible] великитѣ [illegible] на Александра, [illegible] и най-[illegible] и [illegible] отъ [illegible]. [illegible] [illegible] на [illegible], или на [illegible] [illegible] прѣ[illegible], [illegible] управляваха царства, [illegible] върху развалинитѣ на Александровата държава.

§ 161. **Епигони: а) Селевкиди.** Вънъ господството на епигонитѣ се разбираха три държави: царството на Селевкидитѣ въ Азия, царството на Лагидитѣ въ Египетъ и царството на Антигонидитѣ въ Македония и Гърция. Най-голѣмото отъ тѣхъ, царството на *Селевкидитѣ*, скоро начена да се разпада: отъ него се отдѣлиха нѣколко държави, между които Пергамъ, а особено Партия, имаха историческо значение. Царството на Селевкидитѣ се нарича *Сирийско*, защото неговиятъ основатель *Селевкъ I Никаторъ* съсрѣдоточи вниманието си върху Сирия, за да може по-удобно да се защищава срѣщу Птолемеитѣ: той прѣнесе столицата си отъ Селевкия (на Тигръ) въ новия градъ *Антиохия* (на Оронтъ). Ала не бѣше тука центрътъ на неговата велика монархия, която достигаше до Понтъ, Яксартъ и Индъ; сѫщо така земитѣ, що се намираха на И. отъ Ефратъ, бѣха прѣдоставени на иранско влияние и на нахлуванието на такива кочуващи народи, каквито бѣха партитѣ. Изгубването на тия земи ослабѣваше Селевкидитѣ и на западъ, тъй щото ок. Р. Хр. тѣмъ оставаше само една тѣсна ивица земя между Ефратъ и Срѣдиземно море. За това спомогна приетата отъ тѣхъ система на сатрапиитѣ, каквито имаше отначало повече отъ 70, а така сѫщо и вѣчната борба съ Птолемеитѣ за Палестина и Финикия. Ала Селевкидитѣ можиха да испълнятъ една културна задача, която остави дълбоки слѣди въ историята: *елинизуваха земитѣ, що лежатъ на западъ отъ Ефратъ*. Тука, както *сатрапитѣ*, така и всичкитѣ власти бѣха *се* гърци и македонци. *Основаха се* и много градове, които получаваха самоуправление, *що* привличаше гръцката срѣдня класса: само Антиохии се наброй*ваха* 16, Селевкии — 9 и т. н. Първъ градъ между тѣхъ бѣше *първа* Антиохия (на Оронтъ), чисто гръцки градъ, който съперзи*чеше* съ Атина и Александрия въ оношение на наукитѣ, искуства*та* и *веселийтѣ*, роскошенъ животъ. Ако въ Сирия и Месопотамия *елинизацията* *можи* да проникне само въ внсшата класса и у гражданетѣ, затова пъкъ Мала Азия прѣмина послѣ въ рѫцѣтѣ на византийцитѣ съвсѣмъ елинизувана; тя изново доби источенъ характеръ тепърва въ срѣднитѣ вѣкове, благодарение на селджукскитѣ *турци и особено* на османлиитѣ, които изблъскаха гръцкийтѣ еле-

понтъ къмъ брѣговетѣ. Сирийското царство сѫществува ок. 250 г. (312—65); ала то начена да отпада още подиръ смъртьта на Никатора, нищожнитѣ прѣемници на когото се увлѣкохѫ отъ източнитѣ обичаи. У епигонитѣ изобщо семейнийтъ животъ научѣва ужаситѣ на персийския дворъ подиръ Дария I. благодарение на полигамията и на браковетѣ между роднини, дори между братя и сестри; ала нийдѣ семейнийтъ животъ така дълбоко не падна, както у Селевкидитѣ. Обществото подражаваше на двора: антиохийцитѣ наумѣвахѫ вавилонянетѣ по своята безнравственость и раболѣпие; тѣ не само че въздигахѫ храмове на Селевкидитѣ, нъ и нарекохѫ едного отъ тѣхъ *Теосъ* (богъ). Колко бърже падаше сирийското царство се вижда отъ това, дѣто за най-важенъ измежду Селевкидитѣ се считаше *Антиохъ III* «Великий», който побѣди египтянетѣ и дори завзе часть отъ Тракия, ала римлянетѣ отведнъжъ го унищожихѫ. Той се държеше безразсѫдно: прие подъ своя защита неприятельтъ на римлянетѣ Ханнибала, ала не слушаше неговитѣ съвѣти; тръгнѫ да завоюва Еллада, нъ се прѣдаваше тамъ на пиршества, и трѣбваше да бѣга прѣдъ римлянетѣ, които го разбихѫ на глава при *Магнезия* (190) и дадохѫ една часть отъ Мала Азия на Пергамъ. Подиръ Антиоха III у Селевкидитѣ се яви новъ недостатъкъ—религиозна нетърпимость: тѣ грабѣхѫ и оскверняваxѫ негръцкитѣ, особено еврейскитѣ храмове. Споредъ това избухнѫхѫ възстания, които кощувахѫ животътъ на нѣкои Селевкиди, а евреетѣ си спечелихѫ независимость. А между това партянетѣ до толкова се усилихѫ, щото дори държахѫ въ плѣнъ нѣколко Селевкиди. Беспорядъцитѣ бѣхѫ толкова голѣми, че сами сирийцитѣ повикахѫ противъ своитѣ царе Тиграна арменский, подиръ когото всичко още 5 години царува послѣдниятъ отъ Селевкидитѣ *Антиохъ IX*: римлянетѣ го свалихѫ отъ прѣстола и обърнѫхѫ Сирия въ своя провинция.

§ 162. **Малкитѣ царства въ Прѣдня Азия: I) Юдея.** Редомъ съ царството на Селевкидитѣ въ Прѣдня Азия имаше множество дребни държави, които играхѫ извѣстна роля въ периода, когато падаше гръцкийтъ свѣтъ и се въздигаше Римъ. Тѣ се образувахѫ отчасти отъ земитѣ, които Александръ остави на своитѣ прѣемници и отчасти отъ земи на персийската монархия, които македонцитѣ не можихѫ да завладѣѭтъ. Тъй като старитѣ историци не обръщахѫ на тѣхъ внимание, тѣхната история начена да се изяснява само въ наше врѣме, най-много благодарение на нумизматиката. Най-важни измежду тия държави бѣхѫ Партия, Понтъ,

Пергамъ и Юдея, а подиръ тѣхъ — Армения, Бактрия, Каппадокия и Витиния*). Като се завърнахѫ отъ вавилонския плѣнъ (§ 69), *евреетѣ* си живѣхѫ спокойно подъ владичеството на перситѣ повече отъ 200 г. (538 — 320), съставяйки часть отъ сирийската сатрапия; тѣ си имахѫ дори собствено управление, на чело на което стояхѫ първосвещеницитѣ; тѣ направихѫ отъ Иерусалимъ добра твърдиня и възобновихѫ Соломоновътъ храмъ. Подиръ смъртьта на Александра Великий, Юдея се паднѫ на Птолеменитѣ, които ѭ владѣхѫ повече отъ 100 г. (320 — 203). На евреетѣ тогава бѣше още по-добрѣ, отколкото подъ перситѣ: управлението сѐ си оставаше въ рѫцѣтѣ на първосвещеницитѣ; въ

---

*) 1) *Армения* съставяше часть отъ сирийското царство до битката при Магнезия (190), когато пълководецътъ на Антиоха III, *Артаксий,* се провъзгласи за арменски царь и построи столицата Артаксата на р. Араксъ (сег. Армавиръ). Отъ прѣемницитѣ на Артаксия се прослави *Тигранъ I,* който отне отъ партянетѣ горня Месопотамия, а отъ Селевкидитѣ часть отъ Сирия и построи крѣпката столица Тиграноцерта. Тигранъ до толкова се възгордѣ, щото отиде противъ римлянетѣ, като нападнѫ на тѣхний вассалъ, царьтъ на Каппадокия, и като поддържà тѣхнийтъ врагъ Митридата Вел. Понтийски. Ала римлянетѣ го разбихѫ жестоко (69 — 66), като възбудихѫ противъ него собственний му синъ и като направихѫ съюзъ съ партитѣ. Тигранъ бѣше пропѫденъ въ планинитѣ и получи една часть отъ владѣнията си, само съ условие да помага на Римъ въ борбата му съ Партия. Армения станѫ играчка въ борбата на партитѣ съ римлянетѣ които най-послѣ ѭ присъединихѫ къмъ империята си (114 сл. Хр.). Армения бѣше силно еллинизувана: нейнитѣ монети сѫ гръцки: царетѣ ѝ говорѣхѫ по гръцки и дори пишахѫ гръцки трагедии и лѣтописи. 2) *Бактрия* така сѫщо съставяше часть отъ Сирийското царство; ала въ 255 сатрапътъ *Диодотъ* се провъзгласи за царь. Неговитѣ прѣемници расширихѫ владѣнията си до Индъ и дори въ Пенджабъ, ползувайки се отъ борбата на Селевкидитѣ съ партитѣ. Ала нападенията на партитѣ отъ къмъ З. и Ю., и на дивитѣ туранци отъ къмъ С. разрушихѫ това чисто — гръцко царство; ок. 150 г. пр. Хр. то бѣ завоювано отъ партитѣ. Само въ Ю. часть на Бактрия (Кабулъ, Кандахаръ, Пенджабъ) се задържахѫ гръцки царе до 80 г., когато ги унищожихѫ татаретѣ: монети отъ *Менандра* се намѣрватъ навсѣкѫдѣ отъ Кабулъ до р. Джумна. 3) *Каппадокия* спечели независимость въ 331 г., когато сатрапътъ *Ариаратъ* се отдѣли отъ Персия, като се въсползува отъ побѣдитѣ на Александра Великий надъ Дария. Неговитѣ прѣемниця, токоречи всички Ариарати, отначало бѣхѫ въ съюзъ съ Селевкидитѣ, нъ подиръ битката при Магнезия подпаднѫхѫ подъ влиянието на Римъ и не щадѣхѫ животътъ си въ борба съ враговетѣ на Римъ — галли, арменци, сирийци и понтийци; тѣ особено помагахѫ на римлянетѣ въ борбата имъ съ Тиграна I и съ Митридата Вел. Каппадокийскитѣ царе въвеждахѫ европейска култура съ своята земя: единъ отъ тѣхъ усърдно се занимаваше съ философия, а другъ бѣше приятель на Цицерона. Каппадокия се обърнѫ въ римска провинция тепърва въ 17 г. сл. Хр. 4) *Витиния* така сѫщо станѫ нсзависима подирь побѣдитѣ на Александра Вел., когато персийскийтъ сатрапъ *Басъ* се провъзгласи за царь. При неговитѣ прѣемници имаше междуособия, и единъ отъ тѣхъ *Никомедъ I,* който построи Никомедия, повика на помощь галлитѣ отъ Тракия (ок. 250), които основахѫ царството *Галатия.* Внукътъ на Никомеда, *Прузий I Хромий,* основательтъ на Пруза (Брусса), до толкова се усили, че дори потегли противъ римлянетѣ: той нападнѫ на тѣхния приятель пергамския царь, и помагаше на тѣхнитѣ врагове —на Филиппа III македонский (§ 167) и на Ханнибала § 211). Ала римлянетѣ го смирихѫ, и отъ тогава Витиния станѫ тѣхна играчка, докато бездѣтнийтъ Никомедъ III не завѣща тая страна на „римския народъ“ (74).

Александрия евреетѣ получихѫ голѣми привилегии. Ала къмъ края египетскитѣ царе станѫхѫ деспоти и фанатици, като посѣгахѫ дори на мѣстнитѣ религии. Споредъ това евреетѣ се подчинихѫ на Антиоха III, когато послѣдниятъ наченѫ борба съ Египетъ. Владичеството на Селевкидитѣ така сѫщо бѣше отначало търпимо, ала синътъ на Антиоха III, *Антиохъ IV Епифанъ,* поиска да разграби Ерусалимъ заедно съ негова храмъ, за да заплати данъкътъ на Римъ, а така сѫщо се рѣши и да въведе въ Юдея гръцката култура и дори религия. Евреетѣ възстанѫхѫ (168) подъ прѣдводителството на силната фамилия на *Асмонеитѣ,* на чело на която стояхѫ свещеникъ *Маттафия* и троицата му синове *Маккавеи.* Тъй като сирийското царство тогава падаше подъ ударитѣ на египтянетѣ и римлянетѣ, тѣ можихѫ да създадѫтъ независимо царство, което се закрѣпи повече отъ 200 г., ала бѣ испълнено съ смутове: членоветѣ отъ фамилията на Асмонеитѣ враждувахѫ помежду си, опирайки се върху *фарисеитѣ* и *саддукеитѣ,* които се обърнѫхѫ отъ религиозни секти въ политически партии. Римлянетѣ се ползувахѫ отъ смутоветѣ и отъ 63 г. вече наченѫхѫ да се распореждатъ въ Юдея, като въ покорена страна. Въ 37 г. тѣ отнехѫ царското достоинство отъ Асмонеитѣ и го прѣдадохѫ на своя клевретъ *Ирода Велики,* който се прослави толкова по жестокостьта си, колкото и по страстьта си къмъ постройки; а въ 44 г. сл. Р. Хр. Юдея станѫ римска провинция, която се управляваше отъ прокуратори.

§ 163. **2) Пергамъ, Понтъ, Партия.** Въ епохата на епигонитѣ Юдея имаше значение само, като страна, въ която се подготвяше религиозниятъ прѣвратъ (християнството), и че отчасти служеше за орѫдие на Римъ въ борбата му съ Сирия. По-важни бѣхѫ Пергамъ, Понтъ и Партия — първиятъ въ културно, а другитѣ въ политическо отношение. *Пергамското* царство се основа отъ единъ македонски евнухъ, въ врѣме на борбата между диадохитѣ (281). Неговитѣ потомци се отличавахѫ съ искусна политика: тѣ поддържахѫ римлянетѣ срѣщу Сирия и Македония и съ тѣхна помощь тѣ спечелихѫ токоречи половината отъ Мала Азия и дори часть отъ Тракия. Ала тѣ особено се славѣхѫ съ своята страсть къмъ просвѣщението: единъ отъ тѣхъ заплати 500 х. лева за една картина, а атинянетѣ го приехѫ съ необикновенъ почетъ, когато той посѣти градътъ имъ. Пергамъ съперничеше на Александрия по културата: тука имаше забѣлѣжителенъ музей, който привличаше най-добритѣ учени и художници, и много важни сгради,

слѣдитѣ на които сж запазени и до наше врѣме; а *пергаментната* (введ. § 14) замѣсти навсѣкждѣ папирусътъ. Искуството се покровителствуваше дори отъ послѣдния царь *Атталъ III*, който бѣше лудъ тиранинъ, безъ всѣкаква причина умъртви майка си и много други роднини и чиновници, а слѣдъ това завѣща царството си на «римския народъ» (133). *Понтъ* е най-старата измежду държавитѣ въ Прѣдня Азия. Това царство се образува още въ 363 г., когато единъ сатрапъ на Кападокия се обяви за царь на крайморската часть отъ тази страна, която гърцитѣ наричахж «Понтъ». Неговитѣ прѣемници сполучливо се бранѣхж както отъ Александра Великий, така и отъ диадохитѣ и отъ галлитѣ, и дори отнехж отъ гърцитѣ *Синопъ*, който градъ имъ станж столица. Ала отъ 180 г. се начевахж сблъскванията между Понтъ и Римъ, които станахж ожесточени въ врѣмето на *Митридата V* (споредъ надписитѣ — Митрадатъ). Потомъкъ на Ахеменидитѣ (§ 67), Митридатъ останж сираче — дѣте, та се всѣлита въ планинскитѣ клисури, като ходѣше на ловъ за дивачь. Великанъ по ръстъ и много силенъ, той бѣше жестокъ и лютъ, ала способенъ и енергиченъ; той си съставѣше смѣли и широки планове, за което го и нарекохж *Великий*. Митридатъ изучи правитѣ и дори 25 езика на мѣстнитѣ племена, които го обичахж като типъ отъ источенъ деспотъ; той бѣше запознатъ, така сжщо, и съ еллинското образование и се заобикаляше съ свѣдущи гърци. Слѣдъ като се въскачи на прѣстола по труповетѣ на майка си и на брата си, Митридатъ си постави за цѣль на живота, да се бори съ Римъ; ала затова му трѣбваше да си расшири нищожното царство. Той завоюва брѣговетѣ на Черно море отъ Синопъ до Днѣстръ, а така сжщо Армения, Колхида и Босфорското царство (Кримъ). Слѣдъ това той така оплете своитѣ съсѣди съ дипломацията си и съ бракове, че токоречи цѣла Мала Азия отчасти му принадлежеше, а отчасти се намѣрваше подъ негово влияние. Най-послѣ Митридатъ, като събра пари и голѣма вайска, начевж борба съ Римъ, която се продължава 25 години (88—63), и която се води на три пжтя. Отъ най-напрѣдъ той има успѣхъ; ала той наведнъжъ погуби до 80 х. мирни римляне, които живѣяхж въ Мала Азия, и това ожесточи врагоиетѣ му. Римлянетѣ повикахж на помощь партитѣ и го разбихж. Митридатъ избѣга въ Пантикапея и бѣше наченжлъ да се готви за голѣмъ подвигъ: той искаше да нападне на Италия откъмъ сѣверъ, та наемаше диваци, които живѣяхж въ южна Русия и покрай Дунава. Ала неговитѣ подданици се уплашихж отъ та-

къвъ далеченъ походъ, та възстанжхж подъ прѣдводителство на собствения му синъ *Фарнака*. Митридатъ отрови женитѣ и дъщеритѣ си, а послѣ заповѣда на единъ наемникъ да заколи него самаго. Малоазийскийтъ Понтъ станж римска провинция (63); на Фарнака останжхж сѣвероисточнитѣ брѣгове на Черно море. *Партянското* царство, което трая ок. 500 г. (255 пр. Хр.—226 сл. Хр.), наслѣди могжществото на Селевкидитѣ, спрѣ римлянетѣ до р. Тигръ и издържа всичкитѣ бури на Истокъ, като не можи да противостои само срѣщу националното движение на новитѣ перси. То се простираше отъ Евфратъ до Индъ и Хива; столицата му бѣше Хекатомпилосъ (Стовратний, сега Дамаханъ), при Астрабадъ. Партитѣ възстанжхж противъ Селевкидитѣ потикнжти отъ една родствена тѣмъ туранска орда, която дойде отъ къмъ Оксъ подъ началството на *Арсака*. Името на тоя вождъ станж задлъжително, и въ историята на Партия срѣщаме 30 Арсаци Грубитѣ и воинствени парти се подчинихж на персийското и еллинско влияние: тѣ приехж огнепоклонството и придворнитѣ обичаи на перситѣ, а идеалната култура заимствувахж отъ гърцитѣ (всичкитѣ имъ монети сж гръцки). Ала архитектурата и управлението на страната бѣхж ассирийски. Всѣка провинция се управляваше отъ мѣстни царе; затова партянскийтъ повелитель се наричаше «царь на царетѣ»; монархията бѣше по форма избирателна и ограничена отъ съвѣта на аристокрацията. Като се издигнжхж чрѣзъ завоевания, партитѣ вече мислѣхж да завладѣжтъ Армения; ала тука тѣ се сблъскахж съ римлянетѣ. Ок. 50 г. се начена жестоката борба между Партия и Римъ за първенство на Истокъ.

§ 164. **б) Лагиди.** Благодарение на голѣмия държавенъ талантъ на *Птолемея I Лага*, или *Сотера* (§ 159), отъ остатъцитѣ на Александровата манархия само въ Египетъ можй да се образува трайна държава, която освѣнъ това имà и свѣтово значение. Като считаше просвѣщението за основа на разумната политика, Сотеръ направи отъ *Александрия* центръ на тогавашната култура, която се и нарича въ историята «александрийска». Тъй като Александрия, благодарение на географическото си положение и на грижитѣ на Александра Великий, бѣше така сжщо центръ на всемирната търговия и промишленость, Египетъ станж *срѣдоточие на свѣтовитѣ сношения* изобщо, както що бѣхж старий Вавилонъ и Атина. Ала тая черта противорѣчеше на характера на стария Египетъ; затова 300-годишното владичество на Лагидитѣ (323—30) трѣбва да се смѣта за съвсѣмъ *нова* история на тая стра-

на, или по-вѣрно, за история на Александрия и на чужденцитѣ. Александрия бѣше населена прѣимуществено съ *гръци* и македонци, които се раздѣляхѫ на фили и деми, и които се управлявахѫ отъ изборни власти и се ползувахѫ съ всѣкакви привилегии, тъй като династията на Лагидитѣ бѣше отъ тѣхната срѣда. Освѣнъ гръцитѣ имахѫ значение още само *евреетѣ*, които се прѣселявахѫ тука на тълпи, привличани отъ голѣмитѣ привилегии и отъ пълната вѣротърпимость. Тѣ съставяхѫ отдѣлна община и се управлявахѫ отъ собствени власти. Александрия имаше чарующе влияние върху всичката страна: всѣки египтянинъ, който не живѣеше постоянно въ селската глухота, усвояваше езикътъ, маниритѣ и мислитѣ на блѣстящитѣ столичани. Нийдѣ така много не *се слѣ еллинизмътъ съ туземния елементъ,* както въ Египетъ. На това много спомагаше умната система на първитѣ Лагиди, които ласкаяхѫ туземцитѣ, щадѣхѫ тѣхнитѣ национални и религиозни особености, давахѫ имъ ходъ въ войската и управлението, грижахѫ се за тѣхното просвѣщение. Провинцитѣ се управлявахѫ, както и по-прѣди, отъ *номархи*, които се рѫководѣхѫ отъ старитѣ закони и обичаи, ала се подчинявахѫ на силната централна власть. Споредъ това въ страната имаше порядъкъ и спокойствие; и египтянетѣ, които вѣчно се бунтувахѫ противъ перситѣ, бѣхѫ готови да жъртвуватъ животътъ си за своитѣ любими Лагиди. Тази образцова политическа система бѣше дѣло на първитѣ троица Логиди, които царувахѫ 100 г., а особено на Сотера, който най-много щадѣше туземнийтъ елементъ: той запази привилегитѣ на жрьцитѣ, издигаше храмове на тѣхнитѣ божества, особено почиташе Озириса и Хапи, подъ името *Сераписъ,* (§ 15), а така сѫщо и Изида, които станахѫ общи божества на гръцитѣ и на египтянетѣ. Сотеръ уреди така сѫщо образцова армия и флота. Дѣлото му продължавахѫ неговътъ синъ *Птолемей II Филаделфъ* (братолюбецъ) и внукътъ му *Птолемей III Евергетъ* (благодѣтель). Филаделфъ особено се грижеше за вѫтрѣшното развитие на страната, той строеше градове и търговски пѫтища, възстанови каналътъ на Рамессу (§ 12), а за просвѣщението направи дори повече отколкото баща му. Евергетъ се занимаваше повече съ вънкашната политика. Въ негово врѣме египтянетѣ начевахѫ да нападатъ, та завоювахѫ Етиопия, брѣговетѣ на Арабия и на Мала Азия, Цикладскитѣ острови и дори брѣговетѣ на Тракия. Подиръ Евергета слѣдватъ още 9 Птолемеи, ала тѣ сѫ вече изродени. Тѣ се възкачвахѫ на прѣстола малолѣтни; държавата се управляваше отъ порочни

регенти и любимци — гърци; а сами Лагидитѣ водѣхѫ такъвъ позоренъ животъ, щото едного отъ тѣхъ нарекохѫ *Трифонъ* (развратникъ). Въведе се обичай, щото царетѣ да се женѭтъ за роднитѣ си сестри и племенници: отъ това происхождахѫ раздори и убийства при двора; по нѣкога се явявахѫ по два царя заведнъжъ; имаше и народни вълнения. Неприятелитѣ се въсползувахѫ отъ това, та още при петия Птолемей бѣхѫ изгубени токоречи всичкитѣ завоевания на първитѣ Лагиди. Тогава Египетъ се обърнѫ за помощь къмъ Римъ противъ Селевкидитѣ, та по тоя начинъ се наченѫ пагубното римско влияние. *Птолемей Авлетъ* (флейтистъ) вече бѣше принуденъ да купи въ Римъ египетскийтъ прѣстолъ, на който той се крѣпѣше само съ помощьта на римски гарнизонъ. Слѣдъ смъртьта му римлянетѣ въскачихѫ на прѣстола неговата дъщеря *Клеопатра*, и по-голѣмийтъ му синъ, който трѣбваше да се ожени за сестра си. Като искаше да царува сама, Клеопатра наченѫ война съ мѫжа си, ала трѣбваше да избѣга въ Сирия, дѣто привлѣче на своя страна Цезаря, който ѝ възвърнѫ прѣстола. По заповѣдь на римския сенатъ тя се ожени за по-младия си братъ, нъ наскоро го отрови, та наченѫ да царува сама подъ покровителството найнапрѣдъ на Цезаря, а послѣ на Антония. Въ 30 г. пр. Хр. Октавианъ Августъ ѭ взе въ плѣнъ, а Египетъ обърнѫ въ *римска провинция.*

§ 165. **в) Антигониди.** Потомцитѣ на Антигона I Гопата (§ 160), *Антигонидитѣ*, царувахѫ въ Македония и Гърция около 150 години. Макаръ че тѣ бѣхѫ енергични и даровити, тѣхното положение бѣше печално. Тѣ постоянно трѣбваше да се борѭтъ съ сѣвернитѣ диваци, съ епиротитѣ и съ искусната политика на Лагидитѣ, които не ги оставяхѫ на мира, като се стараяхѫ да имъ отнемѫтъ влиянието на Егейско море. Лагидитѣ особено упорито подбуждахѫ еллинитѣ противъ царетѣ отъ Пелла, които не можахѫ да сѫществуватъ безъ Гърция, тъй като Македония бѣше бѣдна и лишена отъ население, както по причина на войнитѣ, така и поради изселването на много прѣселенци въ источнитѣ градове. Въ сама Македония народътъ гледаше на Антигонидитѣ, като на похитители на прѣстола отъ искланото семейство на Александра Великий, а тѣхната армия се състоеше отъ наемници, най-вече галли, иллирийци и тракийци, които леко измѣнявахѫ за пари. Антигонъ I трѣбваше да се бори още съ *Пирра* (§ 160), който спечели нѣколко побѣди надъ него, когато отведнъжъ се увлѣче въ борба съ римлянетѣ и наскоро подиръ това загинѫ. Епирското царство подиръ Пирра

се распаднѫ на демократически републики, които съставяхѫ слабъ съюзъ безъ значение въ историята. А между това срѣщу Антигона I се подигаше Гърция. Въ тая земя имаше пълно разлаганье, благодарение на *олигархитѣ* и на *тиранитѣ,* които се опирахѫ върху македонски отреди и се поддържахѫ единъ другъ въ злодѣянията, съ цѣль да истрѣбѭтъ демокрацията. Това зло, което бѣше особено голѣмо въ Пелопонесъ, достигнѫ до крайни прѣдѣли, когата не сполучи послѣдното опитванье на демократитѣ да хвърлѭтъ македонското иго, наречено *Хремонидова война* (266 — 263). Тая война се състоеше въ това, че атинянетѣ, подготвени отъ Лагидитѣ, възстанѫхѫ противъ Гоната. На чело на това възстание стоеше горещийтъ и благороденъ патриотъ *Хремонидъ*, който наумѣваше Демостена. Ала египтянетѣ не му помогнѫхѫ оврѣме, а останѫлата часть отъ Гърция не прие участие — та Атина бѣ принудена да се прѣдаде отъ гладъ подиръ блѣскаво съпротивление. Хремонидъ избѣга въ Египетъ. Дългитѣ стѣни пакъ бѣхѫ съборени; по цѣла Аттика расположихѫ македонски гарнизони. Подиръ тази «послѣдня война за свобода» Атина исчезнѫ като политическа държава, запазвайки само значението си като единъ отъ центроветѣ на просвѣщението. Тя станѫ «училищенъ градъ», и, за да осигури спокойствието си, направи съюзъ съ Римъ (228). Ала въ замѣна на Атина се явихѫ нови сили, толкова неочаквано, колкото нѣкога—Тива и Олинтъ. То бѣхѫ етолийскийтъ и ахейскийтъ съюзи.

§ 166. **Етолийский и ахейский съюзи. Послѣднитѣ дни на Спарта.** Тъй като живѣяхѫ уединено, етолийцитѣ си бѣхѫ запазили първобитнитѣ черти. Тѣ живѣяхѫ групирани въ селски общини, въ открити села, съ изборни старѣи, и се отличавахѫ съ физическа сила, издръжливость и храбрость. Тѣ имахѫ единъ градъ *Термонъ,* расположенъ върху скалистъ носъ, който бѣше заобиколенъ съ храмове и статуи; тукъ се събирахѫ тѣ веднѫжъ въ годината на праздници, за игри и за търгове. Етолийцитѣ наченѫхѫ да се развиватъ и да влизатъ въ интереситѣ на еллинизма тепърва отъ врѣмето на диадохитѣ; тогава тѣ трѣбваше да се обединѭтъ, за да се защищаватъ отъ епиротитѣ, македонцитѣ и особено отъ галлитѣ. Тѣ си образувахѫ съюзъ: когато се събирахѫ на панаирь въ Термонъ, тѣ си съставяхѫ *пан-етоликонъ* или съборъ отъ «всички етолийци», който избираше съвѣтъ и *стратегъ* (важдъ на съюза). Въ скоро врѣме етолийскийтъ съюзъ се постави на чело на Еллада: нему се подчинявахѫ токоречи цѣла срѣдня *Гърция и половината* отъ Пелопонесъ; много острови и градове по

брѣговетѣ на Егейско море, до Пропонтида и Иония, се считахѫ за негови вассали. Ала другитѣ гърци не обичахѫ етолийцитѣ заради тѣхното невѣжество: сами тѣ не можахѫ да искаратъ достойни вожди и да усвоѭтъ широка политика. Тѣ мислѣхѫ само за себе си и разбойничествувахѫ, а когато се усилихѫ ахейцитѣ, тѣ отъ вражда къмъ тѣхъ минѫхѫ па страна на македонцитѣ и най-послѣ докарахѫ римлянетѣ въ Гърция. Никой други не принесе толкова врѣда на Еллада, колкото етолийцитѣ. Съвсѣмъ другъ бѣше тѣхнийтъ съперникъ, *ахейскийтъ съюзъ*. Честнитѣ, трудолюбиви ахейци не се развалихѫ дори въ епохата на диадохитѣ, и се ползувахѫ съ всеобщо уважение. Тѣ се явяватъ като послѣдни прѣдставители на еллинската политика и борци за народната свобода. Като се уплашихѫ отъ нахлуванието на галлитѣ, ахейцитѣ ненадѣйно прогонихѫ македонскитѣ гарнизони, които съвсѣмъ не ги защищавахѫ, и съставихѫ съюзъ, подобенъ на етолийския (280). Въ *Егионъ* се събираше два пѫти въ годината съборъ, въ който гласоветѣ не се подавахѫ отъ всѣкого отдѣлно, а по градове. Стратегътъ имаше голѣма власть, тъй като едно и сѫщо лице можеше да се избира всѣка година. Всѣка република, която влизаше въ съюза, запазваше самоуправлението си. Това привличаше мнозина; освѣнъ това съюзътъ водѣше ясна политика—борба съ олигархитѣ и Антигонидитѣ и дружба съ Лагидитѣ. Общо уважение внушаваше и вождътъ на съюза, *Аратъ,* който токоречи безъ прѣкѫсванье завземаше длъжностьта стратегъ въ продължение на 30 години, до самата си смърть. Аратъ бѣше сикионецъ, ала още момче той избѣга отъ мѣстния тиранинъ, който бѣше убилъ баща му; послѣ той убѣди сикионцитѣ да се присъединѭтъ къмъ ахейския съюзъ. Човѣкъ уменъ, честенъ, непрѣклоненъ до упоритость, Аратъ бѣше най-добрийтъ дипломатъ отъ епохата на епигонитѣ; ала той не бѣше добъръ пълководецъ и не можеше да въспламени народътъ съ горещо слово или съ рѣшителенъ примѣръ. Аратъ искусно присъедини къмъ съюзъ половината отъ Пелопонесъ, получи много пари отъ Египетъ и се приготвяше да нанесе вѣренъ ударъ на Антигонидитѣ; ала спрѣхѫ го обикновенитѣ между гърцитѣ раздори. Етолийскийтъ съюзъ отъ зависть прѣминѫ на страната на македонцитѣ; въ сѫщото врѣме неочаквано се подигнѫ *Спарта*. Разлаганието на Лакедемонъ, което бѣше се наченѫло още отъ пелопонеската война (§ 135), достигнѫ крайни прѣдѣли. Нигдѣ нѣмаше толкова продажность и роскошъ, колкото тука, а управлението принадлежеше на най-бездарната и своекористна олигархия (всичко 100 се-

мейства), която се подчиняваше на жени и не можеше да защити страната нито отъ илирийскитѣ пирати, нито отъ етолийскитѣ мародери. Тъй като Лакедемонъ бѣше много отпадналъ, двама млади царе—патриоти се завзехѫ да прѣобразуватъ отечеството си; ала, както и Агезилай (§ 136), тѣ мислѣхѫ да възвърнѫтъ отживѣлата Ликургова система, и то чрѣзъ социаленъ прѣвратъ. Първийтъ отъ тѣхъ, *Агисъ IV* възстанови законитѣ на Ликурга, отмѣни дълговетѣ, раздаде на бѣднитѣ имуществата си и раздѣли земята на равно, като отне това, което бѣше излишно у богатитѣ (244). Ала не се минахѫ нито три години, когато олигархитѣ земахѫ върхъ, та задушихѫ царьтъ въ затвора. Наскоро опитванието на Агиса се повтори отъ *Клеомена III*, който бѣше много по-даровитъ, образованъ и страстенъ. Отначало той криеше замислитѣ си, и за да се усили, той потегли противъ ахейския съюзъ, разби Арата и завзе токоречи цѣлийтъ Пелопонесъ. Подиръ това Клеоменъ распѫди олигархитѣ и възстанови реформата на Агиса (225). Хегемонията въ Пелопонесъ вече прѣминуваше въ рѫцѣтѣ на Спарта, когато Аратъ повика македонцитѣ и съ тѣхна помощь разби спартанцитѣ при *Селлазия* (221). Клеоменъ избѣга въ Египетъ, дѣто се закла въ изстѫпление; а въ Спарта начѣнѫхѫ да владичествуватъ *тирани*, които продължавахѫ да се борѭтъ съ олигархитѣ и съ ахейския съюзъ.

§ 167. **Филиппъ III. Филопеменъ и римлянетѣ.** Нито Спарта, нито ахейскийтъ, нито етолийскийтъ съюзъ можахѫ да обединѭтъ Еллада, чрѣзъ което само би могла тя да се спаси, прѣдъ видъ усилващето се могѫщество на Римъ. Както и подиръ Епаминонда, тая задача изново се паднѫ на македонцитѣ, които се управлявахѫ тогава отъ младия внукъ на Гоната, *Филиппъ III*, що подаваше голѣми надежди. Той бѣше искусенъ и енергиченъ дипломатъ, който можеше да очарува хората съ присторна искреность и безгрижность, така щото дори Аратъ го уважаваше като приятель на гърцитѣ; а между това жестокийтъ и коваренъ Филиппъ не само прѣзираше гърцитѣ, ала изобщо считаше хората за свои орѫдия. Колкото се изминуваше врѣмето, толкова повече се развивахѫ неговитѣ деспотични свойства, па го и напустнѫхѫ сериознитѣ му съвѣтници, които бѣхѫ съ характеръ и убѣждения. Той станѫ самонадѣянъ, отмъстителенъ и безразсѫденъ. Разговаряйки съ единъ римски пълководецъ, той извика: «азъ отъ никого не се боѭ, освѣнъ отъ боговетѣ!» Филиппъ намисли да разиграе на Западъ ролята на Александра Великий, като се възползува отъ борба-

та между Римъ и Картагенъ. Ала затова прѣдварително бѣше нужно да се утвърди той въ Еллада — и тукъ станѫхѫ такива събития, както и прѣдъ херонейската битка (§ 145). Подиръ като паднѫ Спарта (§ 166), начена се жестоката *съѭзническа война* между етолийцитѣ и ахейцитѣ, въ която етолийцитѣ наумѣвахѫ фокидцитѣ (§ 143) съ разбойничествата си. Аратъ повика на помощь Филиппа, който разби етолийцитѣ, ала слѣдъ това ненадѣйно завладѣ Коринтъ и Итоме, шегувайки се, че той сега «държи за рогата пелопонескийтъ бикъ». Аратъ възстанѫ противъ тази постѫпка, ала Филиппъ веднага се отърва отъ него чрѣзъ «напитъка на забравяньето», както той наричаше отровата. Ала мѣстото на Арата завзе знаменитийтъ *Филопеменъ*. Потомъкъ на едно знатно аркадско семейство, Филопеменъ живѣеше бѣдно и самичъкъ си обработваше земята. Като пълководецъ, политикъ и ораторъ той не отстѫпваше на Епаминонда, когото си бѣше избралъ за образецъ. Единъ отъ най-образованитѣ хора на врѣмето си, той бѣше готовъ да си жъртвува животътъ за свободата на Гръция, и него наричахѫ «послѣдень еллинъ». Нъ бѣше вече късно. Въ самия ахейски съѭзъ се появихѫ раздори, тъй като влиянието, съ което се ползувахѫ богатитѣ, доведе бѣднитѣ до тамъ, че тѣ, както въ Спарта, наченѫхѫ грозно да трѣбоватъ раздѣлянье на земята. Отъ друга страна, римлянетѣ вече бѣхѫ наченѫли да се намѣсватъ въ работитѣ на Гръция и заключихѫ съѭзъ съ етолийцитѣ. Филопеменъ трѣбваше, както направи и Аратъ, да се съедини съ македонцитѣ, за които залѣгахѫ всички гръцки патриоти. Филиппъ III можеше тогава да опропасти римлянетѣ, ако би се явилъ въ Италия, дѣто го канѣше побѣдоноснийтъ Ханнибалъ; ала той не послуша картагенскийтъ герой и слабо дѣйствуваше въ Еллада противъ етолийцитѣ. Само благодарение на Ханнибаловитѣ успѣхи, *първата война на Македония съ Римъ* (214—205) се свърши съ миръ, който запазваше на Филиппа всичкитѣ му владѣния.

§ 168. **Паданието на Македония.** Филиппъ разбираше, че той трѣбва да води рѣшителна борба съ Римъ; ала той не умѣ да се приготви за неѭ. Той се прѣобърнѫ на свирѣпъ разбойникъ, сдружи се съ критскитѣ пирати и наченѫ да постѫпва по правилото: «голѣмитѣ риби трѣбва да изѣждатъ малкитѣ». Слѣдъ това той сключи съѭзъ съ Антиоха III (§ 161), съ цѣль да раздѣлѭтъ помежду си държавата на Лагидитѣ, и всели ужасъ по островитѣ и брѣговетѣ на Егейско море, които се подчинявахѫ на египтянетѣ и етолийцитѣ. Всички намразихѫ македонцитѣ; отъ тѣхъ

се отметнѫ дори ахейскийтъ съюзъ, тъй като Филиппъ искаше да отрови Филопемена отъ завистъ къмъ славата му. Най-послѣ Лагидитѣ и атинянетѣ, които така сѫщо се заплашвахѫ отъ Филиппа, се обърнѫхѫ за помощь къмъ римлянетѣ. При такива условия се наченѫ *втората война на Македония съ Римъ*. Римлянетѣ назначихѫ за пълководецъ младийтъ, даровитийтъ поклонникъ на еллинизма *Фламининъ*, който обяви, че той иде да се бори за «освобождението на Еллада отъ македонското иго». Гърцитѣ съ възхищение вземахѫ страната на римлянетѣ, а Антиохъ не подкрѣпи македонцитѣ — та Филиппъ прѣтърпѣ такова поражение (при Кинокефали), щото трѣбваше да се откаже отъ всички други земи, освѣнъ Македония, и да се задължи да не води никакви войни безъ съгласието на Римъ (197). А Еллада бѣ обявена на истмийскитѣ игри за свободна. Гърцитѣ прославяхѫ римлянетѣ, Фламининъ бѣше обсипанъ съ цвѣтя; всѣки се стараеше да му стисне рѫката или поне да се допре до дрехата му. Самъ Фламининъ искренно се радваше. Ала това мирно настроение не се продължавá дълго врѣме. Етолийцитѣ подигнѫхѫ буря, която унищожи и Македония, и Еллада.Тѣ негодувахѫ срѣщу римлянетѣ, за дѣто тия не ги възнаградихѫ за тѣхната помощь въ борбата съ Филиппа, и се рѣшихѫ да воюватъ съ римлянетѣ въ съюзъ съ Антиоха III. Тѣ повикахѫ послѣднийтъ въ Еллада, като го увѣрявахѫ, че всички гърци и македонци ще бѫдѫтъ съ тѣхъ. Антиохъ се яви въ Гърция, ала неговата войска бѣше нищожна, а той самъ пиршествуваше. Гърцитѣ не се поклатихѫ, Филиппъ дори помогнѫ на римлянетѣ — и Антиохъ леко бѣше испѫденъ отъ Гърция, а послѣ разбитъ въ Азия, при *Магнезия* (190). Етолийскийтъ съюзъ се подчини на Римъ и наскоро исчезнѫ; а ахейскийтъ тогава изгуби Филопемена, който бѣше взетъ въ плѣнъ отъ мессенцитѣ и отровенъ (183). Гърцитѣ дълго врѣме чествувахѫ паметьта на послѣдния еллинъ съ жъртви и пѣсни въ годишнината на смъртьта му и му издигахѫ статуи. Сѐ тогава умрѣ заклетийтъ врагъ на римлянетѣ Филиппъ III; ала той въспита синътъ си *Персея* въ умраза къмъ тѣхъ. Персей 10 години се готвѝ за борба, спечели съюзници на Истокъ, събра много пари и образува значителна армия, въ която имаше дори много келти и германци. Той вече мислѣше да нападне на Италия по сухо, нъ оказа се, че е неспособенъ за такъвъ подвигъ. Искусенъ дипломатъ и пестеливъ, Персей разбираше само дребнитѣ работи и станѫ скѫперникъ. Когато настанѫ рѣшителната минута, той наченѫ да протака дѣлото, па се скара съ съюзни-

цитѣ за пари. Той трѣбваше самъ да води *третята война на Македония съ Римъ*. Той дълго врѣме се бори успѣшно, защото римската войска бѣше развалена, докато сенатътъ не испрати неподкупнийтъ Емилий Павелъ, който унищожи македонската войска при *Пидна* (168). Персей избѣга съ съкровищата си, ала бѣ хванжтъ и убитъ въ затвора; неговътъ синъ проживѣ въ Италия като бѣденъ писецъ. Римлянетѣ оставихж на Македония наврѣме титулътъ на независима държава, като ѭ раздѣлихж на 4 части подъ управлението на свои чиновници. Нъ въ 148 г. тѣ се въсползувахж отъ възстанието на единъ самозванецъ, който се прогласи за синъ на Персея — и Македония бѣше обърнжта въ *римска провинция*.

§ 169. **Послѣднитѣ дни на Еллада.** Подиръ битката при Пидна на римлянетѣ оставаше да довършжтъ съ гръцитѣ, които се увлѣкохж отъ упоритата борба на Персея и го считахж за защитникъ на свободата си. Нѣкои отъ патриотитѣ явно помагахж на Персея; массата исказваше прѣзрѣние къмъ римлянетѣ и гръмко се молѣше да бждтъ тѣ надвити; на тѣхна страна бѣхж само егоистичнитѣ олигархи. Нъ Емилий Павелъ дойде бърже въ Еллада, па се наченжхж цѣлъ редъ «процесси за оскърбле́ние на римската републиka». Слѣдъ като се унищожихж страшнитѣ македонски фаланги, патриотитѣ или демократитѣ отъ Еллада трѣбваше да узнаѭтъ, що значи римски мечъ и римска отмъстителность. Особено пострадахж Епиръ и Етолия, които помагахж на Персея; въ тия земи бѣхж разрушени 70 заселища и продадени въ робство 150 х. души. Подиръ това навсѣкждѣ тъмницитѣ се напълнихж съ патриоти, които улавяхж по доносъ на кръвожаднитѣ олигархи Върволици отъ нещастни хора отивахж въ Римъ «на сждъ», въ това число *хилядо* души — най-добритѣ просвѣтени *ахейци*. Напраздно ахейскийтъ съюзъ молѣше сенатътъ въ продължение на 17 г. да освободи неговитѣ невинни съграждане: мнозина отъ тѣхъ измрѣхж отъ тжга за отечеството си, или пъкъ се самоубихж; нѣкои отъ тѣхъ, подобно на историка *Поливий*, дойдохж до убѣждение, че сами боговетѣ сж прѣдназначили Римъ да управлява цѣлийтъ свѣтъ. Когато останжхж само 300 заточеници, пустнжхж ги да се върнжтъ дома по прѣдложение на Катона, който каза: «струва ли да се прѣпираме за това, да ли нашитѣ или ахейскитѣ гробари ще заровѭтъ нѣколко прѣживѣли гръцки старци!» Сенаторитѣ се надѣяхж така сжщо, че заточенитѣ ще произведжтъ смжщения въ отечеството си и ще дадктъ поводъ за пълно подчинение на Ел-

-лада. И наистина, единъ отъ тѣхъ *Дией*, бѣше избранъ за стратегъ и начена да се готви да отмъсти на римлянетѣ. Когато сенатътъ изиска да се унищожи ахейскийтъ съюзъ, той възбуди *ахейската война*, ако и да имаше само нищожна войска — сбирщина отъ всѣкакви хора. Римлянетѣ испратихж добра войска подъ началството на грубия и беспощаденъ *Муммий*. Враговетѣ се сблъскахж на Истмъ. Ахейцитѣ се бихж отчаяно прѣдъ очитѣ на женитѣ и дѣцата си, които гледахж отъ височинитѣ, ала прѣтърпѣхж жестоко поражение. Дией се затече дома си, уби жена си и дѣцата си, изгори кжщата си и самъ глътнж отрова. А Муммий нападнж на беззащитния *Коринтъ* и го събори до основи: тукъ много перли на гръцкото искуство загинжхж въ пламъка или бѣхж продадени за бесцѣнъкъ: по исканье на римскитѣ търговци, запрѣтихж да се възобновява градътъ, съ който тѣ не можахж да съперничествуватъ въ търговията. Подиръ това сжщитѣ ужасни сцени се повторихж въ всичкитѣ най-добри градове на Еллада, а особено въ Ахаия. Гърция бѣ обърнжта въ *римска провинция*, подъ името *Ахаия* (146): тя се покори на «римскитѣ пржчки и на римския сатъръ»; тя начена да се управлява отъ сурови проконсули съ помощьта на туземни олигархи. Позволихж ѝ само, по молба на Поливия, да запази статуитѣ на Арата и на Филопемена. Еллада загинж не само политически, нъ и нравствено. Тя изгуби най-добритѣ си граждане, които чезнѣхж въ тъмницитѣ или въ заточение. Атинянетѣ станжхж прѣзрѣнъ народъ. Прѣзъ послѣдната борба на Еллада за свобода, тѣ останжхж вѣрни приятели на римлянетѣ, които ги наградихж съ земи, оставихж имъ правото да сѣкжтъ сами пари и дори оставихж демокрацията, като ж ограничихж до нѣйдѣ. Атинянетѣ се унижавахж прѣдъ завоевателитѣ на Гърция, лъскаяхж имъ, издигахж храмове на божествата имъ; тѣхнитѣ художници приготвяхж декорации за триумфитѣ на Емилия Павла и на Муммия. Въ сжщото врѣме тѣ поставяхж статуи на сирийскитѣ, египетски и пергамски царе и наричахж филитѣ си съ тѣхни имена, защото тия царе имъ пращахж пари и украсявахж Атина въ паметь на великитѣ имъ прѣдци. Еллада погинваше и физически. Отъ врѣме на херонейската битка стотини хиляди гърци се распръснжхж по Истокъ, послѣ и по Италия въ видъ на наемници, колонисти, търговци, учени и художници, а така сжщо и въ видъ на танцори, актйори и комедианти. А въ сама Еллада царуваше тишината на едно затънтено мѣсто, слабо населено съ забравени и сиромашки поколѣния. Ок. Р. Хр. по тия мѣста

прѣминѫ географътъ *Страбонъ*: той намѣри само нѣколко нищожни града; на мѣстото на Тива стърчахѫ само полусъборенитѣ стѣни на Кадмея, въ които бѣхѫ намѣрили свъргалище нѣколко подивѣли семейства. Колкото повече обѣднѣваше и запустѣваше навсѣкѫдѣ, толкова повече личахѫ вcѫдѣ роскошнитѣ развалини, които изящната и образована Еллада остави за поука на потомцитѣ.

§ 170. **Александрийска култура. а) Александрия.** Врѣмето на диадохитѣ и епигонитѣ прѣдставя една отъ мрачнитѣ страници на историята въ *политическо* и *обществено* отношение. Бескрайнитѣ войни доведохѫ сиромашия и развала на нравитѣ. Отъ една страна господствуваше раболѣпие и суевѣрие, отъ друга — кръвожадность и вѣроломна дипломация, която докарваше вождитѣ до полигамия. Най-даровититѣ отъ тѣхъ ставахѫ или прѣзрѣни егоисти, или разбойници и любители на приключения. Бѣднитѣ, които порочната олигархия докарваше до отчаяние, възставахѫ, като искахѫ да се раздѣлѭтъ имотитѣ. Ала въ *културно* отношение това врѣме има важно политическо значение. Тогава проникнѫ въ живота идеята за *распространение на еллинизма по цѣлия свѣтъ*, и това умствено единодържавие се оказа по-трайно отъ политическия монархизмъ на Александра Великий. На всѣкѫдѣ изниквахѫ срѣдоточия на еллинската цивилизация подъ името на Александрии, Селевкии, Птолемаиди, Антигонии, Кассандрии, Никомедии и пр. Грѫцкийтъ езикъ се чуваше въ всѣко градче, отъ Испания до Индъ, отъ Кримъ до стовратната Тива; на Истокъ той отчасти станѫ езикъ на правителствата и на интелигенцията, а отчасти съвсѣмъ истика туземнитѣ нарѣчия. Тогава, подъ влияние на еллинизма, се образувахѫ тия етнографични черти на прѣдния Азия, които се запазихѫ до арабитѣ. Напоконъ врѣмето на диадохитѣ и епигонитѣ прѣдставя ново стѫпало въ развитието на общечовѣшката култура. Тогава се образува особенъ типъ образованость, който господствува до врѣмето на християнството и който носѣше специалното название *александрийска* култура. Послѣднето название произлиза отъ това, че тогава на мѣсто Атина школа на човѣчеството станѫ *Александрия*, която бѣше срѣдоточие на свѣтовото енциклопедично образование и на грѫцката литература, каквато си останѫ чакъ до византийската епоха. Александрия дължи това, не само на географическото си положение, нъ и на първитѣ троица Лагиди, и най-много на умния *Сотеръ*. Като се увличаше отъ страсть да събира книги, както Аристотель, Сотеръ си обезсмърти името съ устройството на *музея*. Този «храмъ на музитѣ» се състоеше отъ едно грамадно здание при

двореца, дѣто живѣяхѫ ученитѣ и художницитѣ, които се привличахѫ отъ всѣкѫдѣ чрѣзъ правителствената издръжка и чрѣзъ многото привилегии, що имъ се давахѫ. Тукъ се помѣщавахѫ така сѫщо зали съ колоннади за перипатетически лекции и за гимнастика; театръ за публични диспути и пиршества, обща сала за яденье, ботанически и зоологически градини, обсерватория, хирургически и анатомически кабинети. Тукъ се помѣщаваше така сѫщо знаменита *библиотека,* която обгръщаше всичката тогавашна книжнина (до единъ милионъ свитъци), въ това число много гръцки прѣводи отъ еврейски, персийски, халдейски и египетски. Библиотекаритѣ, особено първитѣ шесторица (Ератостенъ, Аристархъ и др.) бѣхѫ знаменити учени, тъй като тѣ трѣбваше да съставятъ критически каталози и да установяватъ правилнитѣ текстове на староврѣмски съчинения. Музейтъ бѣше и академия, или учено общество, и университетъ. Тукъ се стичахѫ ученици отъ всичкитѣ страни, за да слушатъ лекции по поезията, математиката, астрономията и медицината; имаше и отдѣление за искуствата, на чело на което стоеше Апеллесъ (§ 158). Освѣнъ това Птолемей I се прослави и съ роскошни сгради, които бѣхѫ тържество на науката и на искуството. Освѣнъ музея и двореца, който бѣше достоенъ за една столица, що побираше единъ милионъ жители, славѣше се и *фароскийтъ маякъ,* направенъ отъ бѣлъ мраморъ при входа въ пристанището, който достигаше до 175 м. височина; той се съединяваше съ града чрѣзъ една силна плотина, която се простираше до $1^1/_2$ км. Забѣлѣжителни бѣхѫ така сѫщо *Сома* (тѣло)—гробницата на Александра Великий и *Серапеонъ* — храмътъ на Сераписа.

§ 171. **б) Характеръ на александрийската култура.** Ето отличителнитѣ черти на александрийската култура. 1) *Космополитизмъ,* или универсалность, т. е. тя нѣмаше локални особености и бѣше полезна и сгодна за цѣлия свѣтъ. Тази черта, свързана съ дѣятелностьта на Александра Великий, който погубваше националноститѣ, се прояви въ новото съдържание на литературата, което се наричаше *еллинистическо,* за разлика отъ прѣдишното, «еллинско»; то само истичаше отъ гръцки начала, ала не бѣше вече национално, а общечовѣшко. Цѣлийтъ битъ отъ онова врѣме бѣше проникнѫтъ съ космополитизмъ. Никога не е имало такива оживени *международни сношения,* както мирни, така и военни. Това е епоха, когато бѣхѫ въ разгаръ междуособицитѣ на Истокъ и пуническитѣ войни на Западъ. Търговскитѣ операции достигнѫхѫ до небивали размѣри: въ пристанищата на Александрия, Родосъ,

Сиракуза и Картагенъ, на тържищата въ Антиохия, Ефесъ, Пергамъ и Византия, тритѣ части на свѣта си размѣняхѫ произведенията. 4 и 5 — етажни кораби, които приличахѫ на многоетажни кѫщи, браздѣхѫ Срѣдиземно, Егейско море и Понтъ по всички направления, като достигахѫ по нѣкога прѣзъ Херкулесовитѣ стълбове до Нѣмско море; тѣ разнасяхѫ всичко, което бѣше изнамѣрено или добито нѣйдѣ, и което служеше за удобства въ живота. 2) Отъ това произлиза *материализмътъ,* т. е. пристрастието къмъ комфорта и роскоша, къмъ чувственитѣ удоволствия, както и къмъ необходимото за това богатство. Особено роскошни и очарователни въ този смисълъ бѣхѫ голѣмитѣ градове, които си приличахѫ единъ на другъ. Тукъ се гордѣяхѫ съ изящна покѫщнина, богато исписани златни и сребърни сѫдове либаво блѣстяхѫ върху масси направени отъ мраморъ или отъ рѣдки дървета; прѣлестно истъкани килими бѣхѫ натрупани съ меки възглавници. Гражданетѣ си мажахѫ тѣлото съ благовонни масла, кѫдрѣхѫ си коситѣ, контяхѫ се съ пъстри накити, и се надваряхѫ съ мекъ, приятенъ, нъ остроуменъ и просвѣтенъ разговоръ; веселбитѣ, пиршествата и прѣдставленията на сцената нѣмахѫ край. Тогавашнийтъ битъ носи отпечатъкъ на истънчено, елегантно упояванье отъ живота, което е свойствено на образованитѣ егоисти-богаташи, що не се стѣсняватъ отъ правилата на религията или нравственостьта, и не се смущаватъ отъ мисъльта за страданията на толкова сиромаси. Завоеванията на Александра Великий спомагахѫ на материализма, тъй като тѣ разрушавахѫ редомъ съ националноститѣ мѣстнитѣ религии, както и свързаната съ тѣхъ поетична и художествена творба. 3) Ала толкова по-силно се развиваше *науката* която се отличава съ повече космополитиченъ характеръ, отколкото религията, поезията и искуството. Въ това отношение александрийската епоха прѣдставя напрѣдъкъ въ новото направление на умоветѣ, което се наченѫ въ 4 в. (§ 153). Тукъ господствуваше *реализмътъ,* който се истъкнѫ отъ Аристотеля и се поддържа отъ Александра, подиръ смъртьта на когото естествознанието достигнѫ небивалъ блѣсъкъ. 4) Ала редомъ съ естествознанието се разработваше математиката, филологията и философията. Затова, по разностраннитѣ си знания, александрийската книжнина, която се създаде собствено въ *третия* в. пр. Хр., заслужва названието *енциклопедическа.*

§ 172. **в) Математиката, естествознанието, философията и историята.** Научното направление на александрийската школа се вижда и отъ високото положение, съ което се ползувахѫ

ученитѣ и професоритѣ въ обществото. Диадохитѣ харчахѫ голѣми сумми за тѣхъ и за обширни учени прѣдприятия; научнитѣ занятия бѣхѫ най-добрата кариера, пѫть за богатства и дори за власть; родителитѣ считахѫ за пръвъ свой дългъ да дадѫтъ на дѣцата си научно образование; на всѣкждѣ се появихѫ нови училища, а найдобритѣ отъ тѣхъ привличахѫ младежитѣ отъ далечни страни. На първо мѣсто бѣхѫ точнитѣ и реалнитѣ науки — *математиката* и *естествознанието*. Тогава живѣ създательтъ на геометрията *Евклидъ*, на когото учебникътъ не е изгубилъ значението си и до наше врѣме. Малко по-младъ отъ него бѣше основательтъ на механиката *Архимедъ*. Много се разви любимата тогава *астрономия*, благодарение на *Ератостена*, който написа така сѫщо първийтъ учебникъ по математическа география; а малко по-кѫсно (ок. 150) живѣ великийтъ астрономъ отъ старо врѣме *Хиппархъ*, който откри сферическата тригонометрия. Въ 3 в. *медицината* се установи като наука, подиръ като се появихѫ анатомията, хирургията и ботаниката; александрийскитѣ лѣкари, за които казватъ, че сѫ рѣзали и живи хора въ интереса на науката, се славѣхѫ по цѣлия свѣтъ дори подиръ Р. Хр. Забѣлѣжителенъ е така сѫщо напрѣдъкътъ въ прилаганието наукитѣ на практика — въ *техническитѣ* искуства и занаяти, особено въ мореплаванието и военното дѣло. Направихѫ се и много *географически открития*, като се начене отъ врѣмето на Александра Великий, когато Неархъ (§ 151) откри Индийскийтъ океанъ, а массилиецътъ *Питей* — Нѣмско море. Образува се нова *тактика*, която се славѣше съ развитие на артилерията, къмъ която се отнасятъ не само многото нови машини, ала и употрѣбяваньето въ бой на цѣли стотини слонове. Много понизко стояхѫ нравственитѣ науки, въ които се занимавахѫ повече съ дребна, черна работа, намѣсто съ творба. Ала и тази работа е драгоцѣнна: на неѭ дължимъ разбираньето на стария гръцки езикъ и на класическата книжнина. Намѣсто старата, «грамматика» се яви *филологията* — науката за езицитѣ и тѣхнитѣ литератури. Първъ се нарече «филологъ» астрономътъ Ератостенъ (§ 170), който бѣше знаменитъ енциклопедистъ на своето врѣме. Обаче като филологъ той отстѫпва първенството на бащата на нашата грамматика и литературна критика, *Аристарха*, името на когото означава и до сега «критикъ» изобщо. Филолозитѣ се занимавахѫ съ събиранье и издаванье на старитѣ произведения отъ гръцката книжнина. Съ поразително прилежание и съ критически тактъ тѣ изучвахѫ всѣка буква и придружавахѫ всѣки редъ съ *глосси* (обясне-

ния), безъ които много работи ний не би разбирали въ еллинската литература или пъкъ не би имали въ такова пълно и хубаво издание (особено Хомера и Платона): нѣкои отъ най-старитѣ, загинжли паметници на книжнината ни сж извѣстни само по откжслецитѣ, които сж се запазили у глоссаторитѣ. Александрийскитѣ филолози установихж така сжщо литературенъ *канонъ*, като раздѣлихж грѣцкитѣ писатели на классове, т. е. опрѣдѣлихж кои отъ старитѣ съчинения трѣбва да се считатъ «классически», образцови. Къмъ тѣхъ принадлежахж и *70 тълкователи* — комиссия отъ 70 еврейски учени, които прѣведохж Ветхия Завѣтъ на грѣцки езикъ, който прѣводъ е извѣстенъ подъ името Septuaginta (Седемдесеть). Редомъ съ филологията продължаваше да цъвти *риториката*, която проникваше на всѣкждѣ, освѣнъ въ точнитѣ и реални науки; въ 3 в. се появихж знаменити ораторски школи въ всички градове, а особено въ Родосъ и Ефесъ; ала тѣ се отличавахж съ надута декламация, която достигаше до смѣшното и станж пословична. Въ *политическитѣ* науки се забѣлѣзва джлбокъ отпадъкъ, тъй като тогава на всѣкждѣ се разлагахж старитѣ държавни форми, а Еллада изгуби свободата си. По примѣра на Аристотеля мнозина пишахж за държавата изобщо; тѣ сж любопитни само по това, че въ тѣхъ се забѣлѣзва духътъ на новото врѣме — космополитизмътъ и *индивидулизмътъ*, или признание правата на личностьта. Много повече бѣхж *историцитѣ*. Тогава дори туземцитѣ наченжхж да пишжтъ исторически съчинения: такива сж *Манетонъ* египетский и *Берозъ* вавилонский. Ала тѣ всички подражавахж на историка отъ 4-ия в. *Ефора*, който пръвъ написа «всеобща» история. Ефоръ се лишава отъ критика и вкусъ; неговитѣ подражатели се отличавахж съ страсть къмъ чудесното и съ крайно риторство; тѣ сами съчинявахж нелѣпи рѣчи и безмислени описания на битки. Ала тѣхнитѣ работи служахж за изворъ на послѣшнитѣ грѣцки историци; затова, жално е, че токоречи нищо отъ тѣхъ не е достигнжло до насъ. Само единъ историкъ заслужва внимание — *Поливий* (§ 169), който написа «Всемирна История» отъ начало на пуническитѣ войни до паданието на Коринтъ и съ тази цѣль посѣти брѣговетѣ на Срѣдиземно и Черно морета. Въ това съчинение той иска да прослави Римъ; ала забѣлѣзва се критика, добросъвѣстность и трудолюбие. Поливий е бащата на новѣйшата историография: той изнамѣри *прагматизмътъ*, т. е. критично описание на събитията заедно съ тѣхнитѣ причини и слѣдствия. Сто години подиръ Поливия живѣхж двама грѣцки историци, които обаче по-скоро могжтъ да се наре-

кать римски, както по живота, така и по съчиненията имъ. *Диодоръ Сицилийский*, който пжтува много, ала живѣ въ Римъ въ врѣме на Цезаря и Августа, състави «Историческа Библиотека», или всеобща история по отдѣлни народи, която достига до 60 г. пр. Хр. Измежду 40 книги на това съчинение запазили сж се само 15. То е суха несвързана сбирка отъ всѣкакви извѣстия, която е драгоцѣнна само за това, че въ нея сж запазени много по-стари, изгубени списатели. *Дионисий Халикарнаский*, който така сжщо живѣ въ Римъ въ врѣмето на Августа, написа «Римска Археология» — риторическо съчинение за прославянье на римлянетѣ. Въ «Археологията» се расказвать събитията отъ основанието на Римъ до пуническитѣ войни въ 20 книги, отъ които напълно сж се запазили само 9.

§ 173. **г) Философията.** Измежду нравственитѣ науки само *философията* напълно процъвтѣваше както по външното си положение, така и по сждържанието си. Тя се считаше за сжщо такъвъ признакъ на благовъспитаность, както и гръцкийтъ езикъ. Много градове си имаха собствени философски школи, а дѣто нѣмаше такива, уреждаха се врѣменно публични курсове отъ нѣкои пжтуващи философи, които привличаха тълпи отъ слушатели. Философията проникваше въ всичкитѣ кржгове на обществото, въ всичкитѣ страни на литературата; хората съобразяваха начинътъ на живота си съ извѣстна философска система; политическитѣ реформатори испълняваха прѣдписанията на философитѣ. Успѣхътъ на философията се обяснява съ разклатянето основитѣ на стария битъ, а особено на политеизма, и съ отсжтствието на нови начала. Ва-[illegible] материализмътъ живѣтъ и да очароваваше хората, обществото усѣщаше празднота, [illegible]. [illegible] се впущаше въ суевѣрие, а интелигенцията търсѣше въ философията [illegible] за живота и за [illegible]. [illegible] състояние на умоветѣ се вижда въ *[illegible]* («[illegible]»), или въ [illegible] учения. Философскиятъ [illegible] е създаденъ отъ съврѣменника на Александра Велики, *Пирронъ Елидский*. Ученицитѣ на [illegible] отиваха до тамъ, че се съмнѣваха въ дѣйствителностьта на самото съзнание. Тази учение [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], че [illegible] [illegible] образъ отъ [illegible] и [illegible] «[illegible]». [illegible] [illegible] *[illegible]*, който състави «Свещенна История», въ която [illegible] [illegible] [illegible]. Тия [illegible] философски романи [illegible] съ [illegible]-

тателенъ народенъ езикъ и украсенъ съ прѣлестни описания на Индийската природа, която авторътъ самъ можѝ да види придружавайки Александра Великий. Той доказваше, че боговетѣ и героитѣ сж били прости смъртни, на които по нѣкои мѣста сж останжли дори гробницитѣ. Макаръ че Ератостенъ написа блѣстящи опровержения, романътъ на Евхемера станж най-популярната книга, а когато, подиръ сто години, той бѣ прѣведенъ на латинский езикъ, «эвхемеризмътъ» станж признакъ на образованость. Редомъ съ скептицизма се развивахж всичкитѣ главни положителни направления въ философията, и прѣимуществено въ *Атина*. Академията и Лицейтъ не прѣставахж да привличатъ слушатели, числото на които достигнж до 2 х. у единъ послѣдователь на Аристотеля; ала изобщо тука не отивахж по-далечъ отъ обясненията на Платона и на Аристотеля. Само въ платонизма има нѣкакво си, обаче маловажно движение, отъ което произлѣзохж неговитѣ расклонения, извѣстни подъ името *срѣдня* и *нова Академия*. Двѣ нови школи господствувахж върху умоветѣ — *стоическата* и *епикурейската*, които сж свързани съ циницитѣ и киренаицитѣ (§153). Основательтъ на стоицизма бѣ *Зенонъ* (ок. 300), който имаше желѣзна воля и си закали слабото тѣло съ лишения, или съ «аскетика» (упражнение). По начина на живота си той бѣше циникъ, ала чистъ, облагороденъ; той туряше честьта и убѣжденията по-високо отъ всичко на свѣта, говорѣше кратко, бѣше мраченъ и несъобщителенъ. Като имаше отвращение отъ вънкашнитѣ блага на живота, той се умори отъ гладъ на стари години. Учението на Зенона, което получи името си отъ една стоя (§ 129) въ Атина, дѣто той прѣподаваше, съотвѣтствуваше на характера му. Силата на това учение се заключаваше въ етиката, която се основаваше върху *фатализма*, или вѣрата въ прѣдопрѣдѣление сждбата на човѣка отъ Фатума, или Сждбата (§ 82). Отъ това произлиза неизбѣжностьта на «апатията» (безстрастието): прѣнасяй всичко съ философско равнодушие, потъпквай желанията си, живѣй просто и правилно, както природата; прѣкрати животътъ си, за да се отървешъ по-скоро отъ всички потрѣбности. Самоубийството бѣше много распространено у стоицитѣ. Като полемизувахж вѣчно съ другитѣ школи, стоицитѣ си изработихж тънка диалектика; тѣ усърдно се занимавахж съ граматика и съ история на философията. Макаръ че бѣхж горди, недостжпни и самовеличави, стоицитѣ имахж грамадно влияние, благодарение на нравствения си героизмъ и на прѣданостьта си къмъ доброто и общото благо до самозабравянье. *Епи-*

куръ бѣше 20 години по-младъ отъ Зенона; той живѣеше въ Атина, въ прѣлестна кѫщица заобиколена съ зеленина. Въпрѣки Зенона, той издигаше индивидуалностьта, «блаженството» на всѣка отдѣлна личность, което блаженство той виждаше въ «свободата отъ всичко, което е неприятно и дѣйствува болѣзнено», въ вѫтрѣшния свѣтъ, въ избѣгванье отъ всичко, което не се отнася прѣко до нашето лично щастие. Самъ Епикуръ прѣдставяше образецъ отъ нравственость и простота и се задоволяваше съ малко. Ала неговитѣ ученици развалихѫ учението му, тъй като се стремѣхѫ къмъ бездѣйствие и къмъ чувствени наслаждения, като закоравѣли егоисти. Въ тая смисъль трѣбва да се разбира «епикуреизмътъ» като важно културно явление, което измѣсти сибаритизмътъ (§ 99).

§ 174. **д) Поезията и искуството.** Поезията отъ александрийската епоха прѣдставя жалъкъ видъ: като че ли творческа способность останѫ само за науката. Съ поезия не се занимавахѫ поетитѣ, а ученитѣ, които внисахѫ въ нея педантично стремление къмъ многознание Любими теми на поезията бѣхѫ изслѣдванията отъ областьта на астрономията, медицината и етнографията, или пъкъ дълги разсѫждения за такива стари работи, като походътъ на Аргонавтитѣ и Троянската война. Съ една дума, прѣобладавахѫ *дидактични* (поучителни) стихотворения, които при това бѣхѫ написани съ дълги и тежки «александрийски» стихове. Ако пъкъ поетътъ си турѣше на умъ да поукраси формата, излизаше още по-лошо. Поетитѣ ту изнамѣрвахѫ «акростихове» (краестишия), ту така распореждахѫ дължината на стиховетѣ, щото да излѣзе нѣкаква фигура — яйце, флейта, крила и т. н. Тия стихоплетци се наемахѫ за всичко: за епосъ, за лирика и за драма, бѣхѫ и необикновено плодовити; ала само два вида поезия дѣйствително процъвтѣвахѫ: *сатирата* (съ пародията) и *идиллията*. Послѣдното се обяснява чрѣзъ това, че най-добритѣ умове не можахѫ да търпѭтъ празднината и распустнѫтостьта на тогавашния животъ, си че отчасти негодувахѫ, отчасти се прѣнасяхѫ съ мечтитѣ си въ царството на природата, описвайки здравийтъ и простийтъ животъ на селянина или на овчаря. Най-много се прослави като сатирикъ, финикиецътъ *Мениппъ*, по името на когото се наричатъ остритѣ сатири, въ които стиховетѣ сѫ размѣсени съ проза; ала нищо не е останѫло отъ неговитѣ произведения. Погорѣ отъ сатирата бѣше идиллията, особено въ Сицилия, дѣто дълго врѣме се запазваше старата националность. *Теокритъ* бѣше образцовъ идилликъ, комуто подражавахѫ послѣ всички поети отъ

този родъ, и изобщо най-добъръ поетъ въ 3-ия в. Отъ неговия животъ се знае само, че той въ дълбока старость прѣживѣ прѣвземанието на отечеството му Сиракуза отъ римлянетѣ. Запазени сж всичкитѣ му «идиллии» или «буколики»; въ тѣхъ често се срѣ-

Лаокоонъ. Отъ Родосската школа. Въ Ватиканъ.

щатъ диалози; тѣ сж като че ли малки пастирски драми. — Искуството така сжщо падаше. Въ главни черти то прилича на искуството отъ 4 в. (§ 158), отличаваше се съ сжщия реализмъ, ин-

дивидуализмъ и техника; ала това бѣше само просто подражание, лишено отъ творба, намѣсто която се явява стремление да се бие на ефектъ. Отъ тукъ проистича фантастичностьта, азиятската роскошь и *излишествата въ украшенията*, а особено *колоссалностьта*, която е свързана съ грамаднитѣ прѣдприятия на Александра. Единъ ваятель, безъ да се шегува, прѣдлагаше на Александра да направи отъ Атонъ подножие на негова статуя, едната ржка на която да държи градъ съ 10х. жители, а другата да служи като прагъ на една планинска рѣчица. Тогава се издигнжхж: статуя на бога на слънцето, наречена «Родоский Колоссъ» (30 м. височина, § 160), и огромната група, именувана «Фарнезский Бикъ»

Умиражщийтъ Галлъ. Отъ Пергамската школа. Въ Римъ.

(въ Неаполъ). Най-добритѣ статуи, които се отнасятъ къмъ 3-и я в. сж: Лаокоонъ, Аполлонъ Белведерский и Умиражщийтъ Галлъ нареченъ Гладиаторъ (въ Римъ), Diane à la biche и Боргезскийтъ Гладиаторъ (въ Парижъ) и др. Архитектурата служеше за пр[illegible]чески цѣли — за украшаванье на градоветѣ и дворцитѣ, и най-много процъвтѣваше въ Сицилия. Въ архитектурата господствуваше *еклектизмъ*, т е. смѣсица на стилове съ прѣобладание на коринтската колонна. Живописството внезапно паднж отъ забѣлѣжителната височина, която бѣше достигнжло (§ 158): то служеше на вкуса на богатитѣ, за написвание на тѣхнитѣ кжщя. Затова пъкъ се разви *глиптиката* (гравиранието), тъй като при двороветѣ обичахж да украшаватъ съ *гемми* (гравирани драгоцѣнини камъни) бокали, лампи и пр. Особено бѣхж на мода камънитѣ съ испъкнж-

ла работа, или *камеитѣ*, които по нѣкога достигахѫ значителна голѣмина. За най-голѣма и изящна се счита «Камея-Гонзага», която съставя перлътъ на Петербургския Ермитажъ.

§ 175. **Периодитѣ на гръцката история.** Историята на Гърция обнема $13\frac{1}{2}$ вѣка, като се смѣта отъ появяваньето на еллинитѣ до обръщанието на Еллада въ римска провинция (1500—146). Това врѣме се раздѣля на нѣколко отлични единъ отъ другъ периода споредъ вѫтрѣшното имъ съдържание. 1) *Първийтъ* периодъ, най-продължителнийтъ, се протака повече отъ 6 вѣка (1500—850) и се отличава съ еднообразие, или съ слабо развитие и че се лишава отъ самородность; като че ли въ него се продължава историята на *Истокъ*. Ала още тогава се показа художественийтъ гений на грърцитѣ въ богатата имъ митология и въ епоса, а така сѫщо и тѣхната способность за колонизация. Въ политиката господствуваше патриархалната царска власть, която бѣше ограничена отъ дружината на юнацитѣ, въ идеалната култура — *религията*. Главни дѣйци бѣхѫ ахейцитѣ и еолийцитѣ, които къмъ края отстѫпватъ мѣсто на дорийцитѣ. 2) *Вторийтъ* периодъ се продължава ок. 4 вѣка (850—500) и се отличава съ много по-голѣмо разнообразие, отколкото първийтъ, което го прави исходна точка на *европейската* цивилизация: отъ това врѣме прѣстанѫ влиянието на Истокъ, който Еллада вече испрѣди по пѫтя на прогресса. Вторийтъ периодъ трѣбва да се нарече *политический*, споредъ небивалото до тогава въ историята изобилие отъ държавни форми и по обширностьта на колонизацията. Ала политиката не исчерпваше великитѣ, токоречи неистъщими сили на тая несравнена нация: тогава значително се разви художествената творба, наймного въ поезията, и се появихѫ зачатъци отъ научна проза въ лицето на най-старитѣ философи. Главни дѣйци бѣхѫ прѣдставителитѣ на доризма, спартанцитѣ, съ тѣхния упоритъ консерватизмъ въ политиката. 3) *Третийтъ* периодъ, или 5-ийтъ вѣкъ (500—400), който е по прѣимущество *художественъ*, служи за пълно проявление на *еллинизма*. Никога въ историята не е имало такова пълно и бързо развитие на художественостьта, на чело на която стояхѫ драмата и особено ваянието, така щото всичкото това врѣме може да се нарече епоха на *пластичностьта*. 5-ийтъ вѣкъ се отличава още съ това, че бърже се развиваше идеалната култура, и че скоро се промѣняхѫ направленията: голѣма и ясна е разликата между тритѣ поколѣния, между Темистокла, Перикла и Алкивиада или между Есхила, Софокла и Еврипида. Алкивиадъ,

Еврипидъ и софиститѣ съставятъ прѣходъ къмъ 4-ия периодъ: у тѣхъ се забѣлѣзва, че се разклащатъ основитѣ на елинизма, че е близо разлаганието му. Сѫщо такова значение има развитието на научната проза къмъ края на 5-ия в. въ лицето на Сократа и Тукидида, както и на софиститѣ, които начен҄хѫ да разработватъ словесностьта. Въ политиката третийтъ периодъ се ознаменува съ господството на *демократизма*, който прославихѫ ионийцитѣ въ лицето на атинянетѣ, а така сѫщо и съ борбата между прогресивния йонизмъ и консервативния доризмъ. Паданието на Атина въ края на 5-ия в. най-добрѣ доказва колко близко бѣше разлаганието на елинизма. 4) *Четвъртийтъ* периодъ (400—323) трѣбва да се нарече *наученъ*: философията се издига на първо мѣсто и приe наученъ видъ, като се систематизува; освѣнъ това, благодарение на Аристотеля и на неговата индукция, появи се естествознанието; отъ тогава си водѭтъ началото повечето отъ сегашнитѣ науки. Ала науката не можѝ да потъпче художественийтъ гений на гърцитѣ: това врѣме съставя втората епоха въ процъвтяването на искуството. Въ политиката виждаме разлагание на Атина и особено на Спарта: главни дѣйци станѫхѫ тиванцитѣ и особено македонцитѣ, които се появихѫ съ задача да обединѭтъ политически гърцитѣ. Ала нито еднитѣ, нито другитѣ не можихѫ да спасѭтъ Еллада; тѣ само истощавахѫ силитѣ ѝ, като подготвяхѫ подчинението ѝ отъ римлянетѣ. *Македонцитѣ* сами по себе си нѣматъ значение: тѣ не бѣхѫ културенъ народъ и само доставяхѫ добри солдати. Тѣхната врѣменна роля зависѣше отъ тѣхнитѣ царе-гърци. Още Филиппъ имъ назначи елинска задача — борба съ Персия, и натовари съ въспитанието на сина си вождътъ на елинската култура Аристотеля. А въ Александра се олицетворява послѣдното слово на елинското развитие. За историята той не е важенъ толкова по военнитѣ си подвизи, които не стоѭтъ по-горѣ отъ подвизитѣ на източнитѣ завоеватели, колкото по културното си влияние. Тогава въ стария свѣтъ узрѣ потрѣбностьта отъ *космополитизмъ*, т. е. отъ сближение на народитѣ възъ основа на една висша култура, или на елинизма. Александръ самичъкъ напълно съзнаваше това: той бѣше космополитъ, тогава когато Аристотель бѣше още елинъ. Споредъ това всѣки неговъ походъ служеше за *распространение на елинизма между източнитѣ народи:* неговитѣ Александрии не приличахѫ на източни градове, а на гръцки републики; до колко администрацията въ Азия бѣше взела европейски характеръ, се вижда

и отъ това, дѣто натуралната повинность на всѣкждѣ бѣше прѣобърнжта въ парична и отредена съразмѣрно съ силитѣ на платцитѣ. Прѣкрати се и материалнийтъ застой на Истокъ: за търговията се открихж нови пжтища; промишленостьта се разви дори само отъ това, че много капитали, които до тогава лежахж бесплодно въ съкровището на Ахеменидитѣ, се распръснахж на всѣкждѣ, като давахж възможность да се явжтъ обширни промишлени прѣдприятия, на чело на които стоеше самъ Александръ. Освѣнъ това, тъй като Александръ се придружаваше отъ 3 х. гръцки учени и художници, всѣки неговъ походъ притуряше нѣщо къмъ географията, лингвистиката, етнографията и естествознанието; всѣка обсада бѣше тържество на приспособената на практика математика, всѣки праздникъ — тържество на искуството. Всичко това Александръ извърши само защото неговитѣ завоевания *разрушавахж народноститѣ* заедно съ тѣхния ограниченъ мѣстенъ духъ, съ тѣхнитѣ дрѣбни, племенни религии. Ала за сама Еллада дѣятелностьта на македонцитѣ бѣше врѣдна: Филиппъ ѝ отне независимостьта, а Александръ — умственитѣ ѝ сили. 5) Въ *петия* периодъ (323—30) Еллада като че ли не сжществува: въ нея само се пролива кръвь безъ всѣкаква полза, и тя служеше за пъприще, на което ставаше борбата между диадохитѣ, еллинитѣ и римлянетѣ. Въ сжщото врѣме умственитѣ сили на Еллада се распръснахж отъ нея по цѣлия свѣтъ. Културната роля на Атина се расподѣли между Александрия, Антиохия, Пергамъ, Ефесъ, Родосъ и Сицилия. Еллада вече не създаваше велики, оригинални умове и таланти, па се и подчиняваше на чужди възгледи и навици, които дохождахж отъ Азия. Въ епохата на диадохитѣ и епигонитѣ *еллинизмътъ* до толкова се *разлагаше*, щото отпаднж дори художественийтъ гений на гърцитѣ: александрийската култура се лишава отъ творба въ областьта на поезията и искуството; тя само подражаваше на великитѣ стари образци. Процъвтѣваше само науката, и именно точнитѣ и реални знания, които не се нуждаятъ отъ национални основи. Съвсѣмъ исчезваше и еллинскийтъ политеизмъ, който се разяждаше отъ скептицизма и отъ пахлуваньето на азиятски суевѣрия. Александрийската култура не е еллинска, а *еллинистическа:* разликата между нея и еллинизма се забѣлѣзваше дори, докато цѣлата гръко-източна култура не стана византийска въ срѣднитѣ вѣкове. Въ политиката петийтъ периодъ прѣдставя така сжщо разлаганье на еллинизма. Отъ 306 г. *републиканизмътъ на всѣкждѣ се замѣня съ монархия,* която въ Еллада приема фор-

мата на старитѣ тирании. Такива тирани ставахѫ вождитѣ на наемницитѣ, които мислѣхѫ само за грабежъ и за своята власть, тъй щото тираноубийството ставаше патриотически подвигъ. Републиканизмъгъ се запазваше само въ формата на етолийския и ахейски съюзи, които съ раздоритѣ си приготвяхѫ погинваньето на Македония и Гръция и владичеството на Римъ.

§ 176. **Значението на Еллада**. Раздѣлянието гръцката история на периоди възъ основа на вѫтрѣшното ѝ съдържание, което не може да се направи съ историята на Истокъ, доказва, че Еллада прѣдставя *пръвъ образецъ на пълно историческо развитие.* Освѣнъ това този образецъ е единъ отъ най-сполучливитѣ. Въ лицето на гръцитѣ человѣчеството направи токоречи всички велики открития, разработванието на които съставя сѫщината на цивилизацията и до наше врѣме. Въ *политиката* тука виждаме токоречи всичкитѣ държавни форми и изработена система на колонизация; къмъ края се явихѫ дори опити отъ държавни теории. Въ *поезията* на еллинитѣ се срѣщатъ не само всички извѣстни форми, нъ и образцови произведения, които и до сега оставатъ безсмъртни. Въ *искуството* тѣ достигнахѫ още по-голѣми успѣхи: и до сега никой не ги е надминѫлъ въ пластиката и архитектурата. Въ *науката* тѣмъ дължимъ за самото понятие което имаме за нея, като за «система», а така сѫщо и за терминитѣ; освѣнъ това у тѣхъ е началото на всичкитѣ основни науки отъ наше врѣме. По тоя начинъ въ всичкитѣ клонове на културата Гръция може да се нарече *школа на человѣчеството,* както Периклъ наричаше Атина «школа на Еллада». Това се подтвърждава отъ историята. Римската и византийската култура сѫ заимствувани отъ Еллада. Срѣднитѣ вѣкове, тъй като не сѫ познати съ Еллада, се наричатъ епоха на варварството и невѣжеството; новото развитие на человѣчеството се начемѫ въ края на срѣднитѣ вѣкове, съ «Възраждането» на еллинската култура. И до сега на всѣка крачка се срѣщатъ ту термини и познания, ту мисли, изработени въ Гръция. Ако сега повече се изучава латинскийтъ езикъ, то е само това, че римлянетѣ популаризувахѫ еллинизмътъ и запазихѫ много нѣща отъ гръцката култура, които инакъ би били изгубени. Въ послѣдне врѣме ний надминѫхме еллинитѣ въ религията, науката, политиката, музиката, живописството и материалната култура; ала въ поезията, а особено въ ваянието и архитектурата, ний стоимъ отчасти наравно съ тѣхъ, а отчасти по-долѣ. Еллинитѣ бѣхѫ по-преимущество художници: никой другъ и никога не е придавалъ такова

значение на формата, хубостьта, вънкашната хармония. Главното, съ което се отличава историята на стара Гърция, е *проявление на изящното въ всичкитѣ области на живота.* Еллинитѣ първи достигнѫхѫ най-голѣми резултати въ историческото развитие; тѣхнийтъ трудъ бѣше толкова тежъкъ, щото естествено се срѣщатъ крупни недостатъци въ еллинизма. Въ *материалната* култура гърцитѣ направихѫ сравнително малко успѣхи: въ това отношение 4-ийтъ вѣкъ токоречи не се отличава отъ 5-ия и прогрессъ се забѣлѣзва само отъ александрийската епоха насамъ, когато напрѣднѫхѫ точнитѣ и реални науки. Твърдѣ важни сѫ недостатъцитѣ на гърцитѣ въ *политиката,* тъй като у тѣхъ повече се развихѫ формитѣ отколкото сѫщината на държавата. За основа на всички тия форми служеше ограничената идея за *поглъщание на личностьта отъ даржавата,* т. е. потъпкванието на нравствената свобода и на семейното начало. Затова семейнийтъ животъ бѣше малко развитъ: и тука, както на Истокъ, женитѣ живѣяхѫ въ особено отдѣление, което приличаше на источния трѣмъ и служеше за хранилище на всѣкакви прѣживѣлици и на грубостьта. *Жената* бѣше робиня дори въ такава просвѣтена държава, както Атина. Изобщо *робството* бѣше втора основа на гръцката държава: имаше малцина «граждане», и тѣ се хранѣхѫ отъ труда на много души, които се лишавахѫ отъ политически, а часто и отъ граждански права. Така гледахѫ еллинитѣ и на цѣлия свѣтъ: тѣ прѣзирахѫ всичко, което не бѣше тѣхно и считахѫ за *варвари* всички други народи, които, дори споредъ мнѣнието на Аристотеля, били прѣдназначени да служѫтъ на еллинитѣ. Напоконъ еллинската държава не стоеше далече отъ патриархалния, родовъ битъ: тя бѣ — *република — градъ.* Гърцитѣ не можихѫ да се освободѭтъ отъ тѣснитѣ рамки на мѣстния племененъ патриотизмъ, тѣ не можихѫ да се издигнѫтъ, за да разберѫтъ националната идея. Дори до врѣмето на Филиппа разнитѣ републики си имахѫ свои монети и особени названия на мѣсецитѣ. Отъ това происхожда пагубното распокѫсвание на Еллада, което водѣше къмъ вѣчно ожесточени *междуособия.* Дори въ всѣка република си свиваше гнѣздо духътъ на раздоритѣ, на скарванието, което се проявява въ кървавата борба на аристократитѣ и демократитѣ. Атинянетѣ сами си погубвахѫ своитѣ Милтиадовци, Темистокловци, Алкивиадовци, Сократовци; така щото, може да се каже, че Еллада бѣше честита, ала ужасна майка, която сама си изяждаше собственитѣ знаменити дѣца. Ала най-главнийтъ недостатъкъ

на елинизма е свързанъ съ главното му достоинство — съ художественостьта. Гръкътъ твърдѣ много се покланяше на формата, на вънкашностьта; къмъ края, въ живота му начнѫ особено да се издига материализмътъ, и цѣлийтъ животъ взема *риторическа* краска. Споредъ това най-добритѣ умове начнѫхѫ да въставатъ срѣщу основитѣ на елинизма. Тоя протестъ малко-по-малко се показваше отколѣ: той се забѣлѣзва у първитѣ философи, въ елевзинскитѣ таинства и питийскитѣ игри, въ Перикловата идея на федерация, а най-много въ отрицателното направление на софиститѣ и въ учението на Сократа. Ала протестътъ най-ясно се изрази въ философията на Платона, която имаше неелински черти — стремление къмъ идеализмъ и космополитизмъ. Сѫщото се забѣлѣзва дори у реалиста Аристотеля и у приятеля на спартанството Ксенофонта, а така сѫщо и въ искуството. Тъкмо въ това врѣме, когато се чувствуваше несъстоятелностьта на елинизма, се появи Александръ съ идеята за свѣтово царство, въ което всичкитѣ народи трѣбваше да се слѣѭтъ подъ влияние на политическата равноправность и на една висша култура. Съ това сме на прага между старата и нова история, толкова повече че тогава излѣзохѫ *римлянитѣ*, като свѣтова сила: тѣ бѣхѫ проникнѫти отъ сѫщото стремление къмъ ново мировъззрѣние, а съ завоеванията си тѣ дори повече отъ Александра спомогнѫхѫ да се подготви новото мировъззрѣние.

В) РИМЪ.

I. Царе. 753—509.

§ 177. **Природата на Италия.** Италия е най-малкийтъ измежду тритѣ южни полуострова на Европа (1200 км. дължина, 35—230 км. широчина). Споредъ свойствата на природата си, тя се дѣли на сѣверна, срѣдни и южна. *Сѣверната* прѣдставя единичката голѣма равнина, която е закрита отъ останжла Европа съ *Алпитѣ*, въ които обаче се намѣрватъ десетина прохода. Откъмъ югъ на нейни граници служжтъ *Апенинскитѣ* планини и рѣчицата *Рубиконъ* (нинѣ Пизателло), която се влива въ *Понтийското* (Адриатическо) море. Тази земя може да се нарече долина на рѣката *Padus* (По), която е плавателна отъ Туринъ на долу. По отнася съ течението си отломъци отъ скали. Затова нейното корито се и подига: въ Феррара то е дори по-високо отъ покривитѣ на кжщата. Въ По се втичатъ стотина притоци, повечето плавателни. Тѣ образуватъ много езера, тъй като се разливатъ въ природни бассейни между скалитѣ. Долината на По лежи въ умѣренъ климатъ. Тукъ съ трудъ се развъждатъ южни растения; ала затова твърдѣ плодородната почва и влажнийтъ въздухъ напълно спомагатъ на земледѣлието. Тукашнитѣ жители много наумѣватъ сѣвернитѣ европейци: тѣ сж пълни и свѣтлокожи. Въ сѣверна Италия имаше три области: планинистата *Лигурия* при *Тирренското* море; низката, пълна съ води и съ тучни ливади, *Венеция* съ главенъ градъ *Patavium* (Падуа), и *Галлия Цизалпинска* (Gallia Cisalpina), [illegible] «отсамъ Алпитѣ». Последнята така се наричаше, защото сжща[illegible] (Франция) се намѣрваше «отвъдъ Алпитѣ» (Gallia Transal[illegible]). Отвъдъ Рубиконъ се начева, въ видъ на дълъгъ ботушъ, [illegible] *тѣснидата полуострова*, който образува срѣдня и южна Ита[illegible]. [illegible]ой се състои отъ *Апенинитѣ*, които се простиратъ без[illegible]прѣкжно до града Региумъ (Реджио), името на който значи по гръцки «процѣпъ». Ала Апенинитѣ се протакатъ по-нататъкъ, по дъното на тая пукнатина и образуватъ прѣлестната, плодородна *Сицилия*. Апенинитѣ сж голи планини, които се състоятъ отъ хрупъкъ варовитъ камъкъ, което доказва тѣхното вулканическо происхождение. Тѣ и по цѣлия полуостровъ се виждатъ слѣди отъ вулканическа сила, която сега се е запазила само въ *Везувий*, *Етна* и на

Липарскитѣ острови. На всѣкждѣ има распръснжти хълмове, подобни на седемтѣхъ, върху които е построенъ Римъ: това сж угаснжли вулкани. По върховетѣ на планинитѣ се срѣщатъ езера, които стоjжтъ на мѣстото на стари вулканически гърла. Едно отъ тѣхъ, *Фуцинското* (Челано), лежи на най-високия пунктъ на Апенинитѣ, въ мрачнитѣ *Абруцци,* които сж токоречи винжги покрити съ снѣгъ. Сега то е много по-малко отколкото нрѣди, и дълго врѣме приличаше на кратеръ: наврѣмени то ненадѣйно се издигаше, та разливаше водитѣ си на далечно пространство. Освѣнъ това тукъ-тамѣ се срѣщатъ ту възпламеняющи се извори, ту сѣрни води. У туземцитѣ има много расказн за градове, които сж били разрушени отъ землетресение или ненадѣйно сж се провалили въ земята. Въ такава страна жителитѣ можахж да се занимаватъ само съ скотовъдство, защото имаше много трѣва, благодарение на изобилието отъ планински потоци и на южния климатъ. Особено се славѣхж обширнитѣ степи на *Апулия.* Само лѣтѣ тука бѣше чрѣзмѣрно горещо — та апулийскитѣ овчари си подкарвахж тогава безчисленитѣ стада въ Абруцци. Равнини, и то малки, се срѣщатъ само при морето; ала тѣ често се прѣкжсватъ отъ гнили и нездрави блата. Такива сж: тосканската *Маремма, Понтинскитѣ* блата между Римъ и Неаполъ и *Ахерузското* езеро близу до Неаполъ. Послѣднето бѣше толкова зловрѣдно и страшно, че старитѣ го считахж за входъ въ пъкъла. Тѣ вѣрвахж, че прѣзъ тука Одиссей е слазялъ въ царството на сѣнкитѣ. Обаче покрай Тирренското море имаше три равнини малки, ала твърдѣ плодородни. Тѣ сж — *Етрурия, Лациумъ* и *Кампания.* По край тоя брѣгъ имаше така сжщо сгодни заливи, тогава когато брѣгътъ на Адриатическо море се отличаваше по своята негостеприемность. Апенинскийтъ полуостровъ се дѣли на двѣ части. На югъ отъ Неаполъ се простира *Южна Италия* или *Велика Гърция,* която ше покрита съ еллински колонии; тукъ и природата бѣше еллинска. Благодарение на тази часть на полуострова, Италия ни се прѣдставя като земенъ рай, а старитѣ ж наричахж земя на щастието, *Хесперия,* дѣто расли златни ябълки. Тука хората сж сухи, мускулисти, тъмнокожи, съ рѣзкитѣ черти на южни жители. А *Срѣдня* Италия въ всичко е много по-бѣдна: тя прѣдставя прѣходъ отъ югъ къмъ сѣверъ. Апенинскийтъ полуостровъ се раздѣляше на много области, измежду които главни бѣхж тритѣ горѣспоменжти равнини.

§ 178. **Значението на италиянската природа.** По физическитѣ си условия сѣверна Италия бѣше най-благоприятна за развитие на цивилизацията. Ала тя бѣше като посрѣдна станция за

всички народи, които вървѣхѫ отъ къмъ сѣверъ за «честитата» Хесперия. Въ нея постоянно нахлувахѫ разни диви племена, поради което тя не можѝ рано да се уреди и да послужи за исходна точка въ развитието на Италия. Тази роля трѣбваше да принадлежи на нѣкоя мѣстность отъ Апенинския полуостровъ. Тука най-добри физически условия се съсрѣдоточавахѫ на западната страна, дѣто и брѣговата линия е по-развита отколкото на источната. Обаче тая линия е много по-бѣдна отъ гръцката. Затова тукъ не можеше да се издигне промишлена и търговска нация, както въ Еллада, именно въ Аттика. Апенинскийтъ полуостровъ повече прилича на Пелопонесъ, отколкото на срѣдня Гърция. Апулия и много други земи вѫтрѣ въ полуострова прѣдставятъ Италиянски Аркадии, въ които всѣкога се запазваше сурово и грубо овчарско население и вирѣеше скотовъдството, отъ което произлѣзе името на Апенинския полуостровъ Италия (ἴταλος значи бикъ). Лациумъ и Кампания могѫтъ да се срѣвнѭтъ съ благодатнитѣ долини на Лакедемонъ и Мессения. Ала въ Кампания, сѫщо както и въ Мессения, природата бѣше твърдѣ щедра и добра. Тя разслабваше населението и го располагаше къмъ мързелъ, къмъ чувствени наслаждения. Войницитѣ на Ханнибала отведнъжъ се прѣобразихѫ въ Капуа отъ лъвове на ягнета. Равнината на Лациумъ най-много подбадаше населението къмъ благороденъ трудъ и къмъ бодъръ, трезвенъ животъ. Ако да нѣмаше въ Еллада силната морска държава Атина, която се стремѣше къмъ хегемония надъ цѣлата страна, Спарта която бѣше обединила токоречи цѣлийтъ Пелепонесъ, би сполучила да образува отъ цѣла Еллада една голѣма държава, която наистина би била военна, неподвижна и непросвѣтена, ала могѫществена. Въ Италия редомъ съ Лациумъ и Римъ нѣмаше държава като Атина. Гръцкитѣ колонии, съ които бѣше покрита южна Италия, като се начене отъ Капуа, можахѫ да разбогатяватъ отъ търговията си, ала, като чужди заселища, тѣ не можахѫ да достигнѫтъ значението на силни морски държави. Освѣнъ това самата природа на Италия спомагаше на Римъ да играе обединителна роля. По причина на Апенинитѣ, строението на полуострова е доволно еднообразно, а еднообразието на природата винѫги спомага за образувание на голѣми и не толкова културни, колкото военни държави. Расклоненията на Апенинитѣ не сѫ толкова значителни, колкото въ Еллада. Тѣ не можахѫ да раздѣлѭтъ населението на множество градове-републики, които да могѫтъ сериозно да защищаватъ политическийтъ си битъ. Тѣ можахѫ само врѣменно да служѫтъ за прибѣжище на разнитѣ народи, които

се спущахж тука откъмъ Алпитѣ. За това първоначалната етнография на Италия е необикновено разнообразна и забъркана. Споредъ природата си Италия не можеше да достигне такова културно развитие, каквото Гърция; ала нейното *централно положение въ Срѣдиземно море* ѝ доставяше важно значение въ историята. Отъ една страна тя можеше да распространява своето влияние по всичкитѣ брѣгове на това море, отъ друга — тя можеше да се ползува отъ културнитѣ придобивки на стария свѣтъ. Пѣма друга страна, на която владѣнията да сж се распростирали толкова далече, и нѣма страна, която до толкова да се е измѣнила подъ влияние на чуждата култура. Сегашна Италия съвсѣмъ не прилича на старата. Най-напрѣдъ тука имаше сѣверна природа — хвойнови дървета, джбове и букове; а въ края на старата история, подъ влиянието на Гърция, Азия, Египетъ и Картагенъ, Италия прѣдставяше цвѣтуща южна градина съ прѣобладание на «террасната култура», която прѣобърнж скалиститѣ наклонности на планинитѣ въ плодородни участъци. Развъдихж се миртове, лаври, палми и лози, маслини и парове, кипариси и платани, вишни, сливи и кестани, черничови гори и орѣшаци. Въ първитѣ вѣкове на християнството се появихж лимони, а отъ 18 в. портокали (отъ Китай), оризъ (отъ Индия), кукурузъ, магнолия, кактусъ и алое (отъ Америка). Неотколѣ донесохж отъ Австралия Eucalyptus за изсушаванье на блатата. Отъ животнитѣ Египетъ достави на Италия котката наскоро подиръ Р. Хр.

§ 179. **Първобитното население на Италия.** Италия бѣ сжщий Кавказъ по разнообразието на народитѣ, които ѭ населявахж въ най-старо врѣме. Всички племена, които се прѣселявахж тогава изъ Европа, заглеждахж въ тая страна на щастието, и изселенци отъ тѣхъ дълго врѣме се запазихж между уединенитѣ клисури на Апенинитѣ въ видъ на малки народчета. 1) Прѣди всички други (ок. 2000 пр. Хр.) се прѣселихж тука отъ Балканския полуостровъ дѣятелнитѣ и смѣли *пелазги*. Тѣ завзехж източната часть на полуострова, дѣто приехж разни названия: при устието на По — *венети,* въ Калабрия и Апулия — *япиги* и *мессапии*. Езикътъ на италиянскитѣ пелазги, като се сжди споредъ надписитѣ, е близъкъ до най-старитѣ гръцки нарѣчия. По бита си тѣ не се отличавахж отъ гръцкитѣ пелазги (§ 78), т. е. бѣхж усѣднжти земледѣлци: гърцитѣ наричахж тѣхната страна ту Италия — страна на «биковетѣ», ту Енотрия — страна на «виното». 2) Въ това врѣме сѣверозападната часть на Италия, отъ Рона до Арно и до венетитѣ, ѭ завземахж грубитѣ *лигури,* които се считатъ за остатъци отъ

туранцитѣ, първобитнитѣ жители токоречи на цѣла Европа. 3) Повече отъ 1500 г. пр. Хр. отъ Балканския полуостровъ додохж нови поселенци — *италийцитѣ,* близки родственици на еллинитѣ. Въ сжщность, италийцитѣ и еллинитѣ съставяхж едно племе, когато додохж отъ Азия. Ала, тогава когато еллинитѣ слѣзохж въ Гръция и изгонихж отъ тука първобитнитѣ туземци («автохтони», пелазгитѣ), италийцитѣ отидохж по-нататъкъ, на западъ. Въ Сѣверна Италия тѣ не останжхж дълго врѣме: притискахж ги тамъ нови племена. Нъ въ срѣдня Италия тѣ се утвърдихж завинжги, тъй щото послѣ народътъ мислѣше, че тука тѣ сж се и родили, та ги нарече «аборигени» («първоначални жители»). Италийцитѣ се раздѣляхж на два клона, които се распадахж на множество малко народи — западенъ или *латинский* и источенъ или *умбро-сабелский.* Латинитѣ, или жителитѣ на широката равнина—Лациумъ, се считахж за най-стари, па ги и наричахж «стари». Къмъ тѣхъ принадлежахж *авзонитѣ* (въ Кампания), *италитѣ* (въ Бруциумъ), *сикулитѣ* (въ Лукания и Сицилия). Въ умбро-сабелския клонъ отначало главна роля играяхж *умбритѣ* и *сабинитѣ.* Сабинитѣ живѣяхж по най-високитѣ мѣста на Апенинитѣ, въ суровитѣ Абруцци. Тамъ и до сега показватъ твърдѣ стари развалини, като тѣхни гнѣзда. Тѣмъ бѣше тѣсно да живѣжтъ въ тая дупка — и у тѣхъ се появи обичайтъ на «свещената пролѣть». Отъ врѣме на врѣме сабинитѣ принасяхж на подземнитѣ богове особена жъртва — обричахж дѣцата си, които се раждахж прѣзъ тая пролѣть, да се изселжтъ, слѣдъ като достигнжтъ 20-годишна възрасть, «както рой отъ пчели, кога исхвръкне на пролѣть». По тоя начинъ тѣ колонизувахж токоречи цѣла южна Италия: *самнититѣ, марситѣ, кампанцитѣ, калабрийцитѣ* и др. бѣхж се̐ тѣхни прѣселенци. Умбритѣ се простирахж отъ начало до По и до Тирренското море. 4) Ала тѣхъ ги изтласкахж отъ тамъ *етрускитѣ,* които дойдохж отъ другата страна на Алпитѣ около 1000 г. пр. Хр., гонени отъ келтитѣ. Етрускитѣ завзехж всичкото пространство отъ Алпитѣ до Тибръ. Отъ тѣхъ сж останжли повече отъ 1000 надписи, четеньето на които е много затруднително, и много паметници съ изображение на тѣхнитѣ типове. Тия типове наумѣватъ туранцитѣ: къси, плещести, неодѣлани фигури съ голѣми глави и дебели, къси ржцѣ. Прѣди да се основе Римъ етрускитѣ наченжхж да се спущатъ на югъ, като испращахж по море колонии дори въ Кампания, дѣто основахж *Капуа.* 5) Това движение се обяснява съ туй, че наченжхж да ги притискатъ отъ сѣверъ *келтитѣ,* които дойдохж отъ Галлия. Келтитѣ се подчинихж подъ влиянието на ита-

лийцитѣ и носѣхѫ плащъ (toga): споредъ това се наричахѫ галли съ плащъ (togati) за отличие отъ галскитѣ келти, които се наричахѫ «галли съ шалвари» (braccati). 6) Напоконъ имаше още едно население въ Италия прѣди да се основе Римъ: то сѫ *еллинитѣ,* които споредъ прѣданието били доведени тука отъ героитѣ на Троянската война (Несторъ, Диомедъ, Енеевътъ синъ Асканий). Първитѣ гръцки колонии (еолийци и ионийци) се появихѫ тука около 1200—1000 пр. Хр.; ала тѣ не можихѫ да процъвтѣватъ редомъ съ такива отлични мореплаватели, като етрускитѣ и картагеннянетѣ. Разбогатѣ само една отъ тѣхъ — *Куми,* която основахѫ изселенци отъ азиатски Куми. Дори тя сама основа такива забѣлѣжителни градове, каго *Неаполъ* (Parthenope) и *Мессина* (§ 90).

§ 180. **Материалната култура и искуството у етрускитѣ.** Измежду всичкитѣ изброени народи най-много се знае за етрускитѣ и италийцитѣ. Процъвтѣванието на етрускитѣ се отнася къмъ 1000—500 г. пр. Хр. Тѣхната култура бѣ забѣлѣжителна. Етрускитѣ бѣхѫ народъ миренъ, занимавахѫ се съ земледѣлие, а най-много съ *търговия*, като прѣдоставяхѫ военното дѣло на наемници. Тѣ владичествувахѫ въ западния бассейнъ на Срѣдиземно море, така щото отъ тѣхната флота се бояхѫ не само картагеннянетѣ, нъ и гърцитѣ. Морскитѣ нации затова прѣдпочитахѫ да живѣѭтъ съ тѣхъ въ дружба. Въ *Цере*, най-доброто етруско пристанище, се набирахѫ много кораби финикийски, гръцки и картагенски. Тука донасяхѫ стоки отъ цѣлия свѣтъ, въ това число и кехлибаръ отъ брѣговетѣ на Балтийско море. Въ сама Етрурия имаше много сребро, желѣзо, а особено мѣдь. Поради това етрускитѣ се славѣхѫ съ лѣярското си искуство и обработванието на металитѣ, а така сѫщо и съ произведения отъ хубава глина, която получавахѫ отъ вулканическата почва на страната. Дори въ Еллада скѫпо се купуваше тѣхната *домашна покѫщнина и роскошни прѣдмети* (пръстени, гривни, изящно украсени огледала, лампи, пахари, урни и сандъчета за пепелъ). Не по-малко се славѣхѫ етрускитѣ съ грамадни инженерни постройки, които наумѣватъ Египетъ — съ водопроводи, които дѣйствуватъ и до сега, плотини, пѫтища и мостове. Тѣ изсушавахѫ езерата и измѣнявахѫ течението на рѣкитѣ. Културата на етрускитѣ е плодъ отъ чуждо и най-много отъ *гръцко влияние*. Гърцитѣ отъ Еллада, отъ южна Италия и Марсилия постоянно се сношавахѫ и сблъсквахѫ съ етрускитѣ, ту като търговци, ту като корсари. Тѣ дори си имахѫ заселища между тѣхъ; отъ друга страна, етрускитѣ, като се научихѫ

отъ гърцитѣ на мореплавание, основавахѫ свои колонии между тѣхъ, особено въ Кампания. Гръцкото влияние най-ясно се вижда въ етруското *искуство*. То е твърдѣ обширно, ала въ него нѣма нищо самородно, освѣнъ че сѫ притурени груби финикийски черти върху гръцка основа. Много нѣща се докарвахѫ отъ Гърция; останѫлото се правѣше отъ живущи въ Етрурия гърци; дори златната и сребърна монета бѣше по гръцки образецъ; писменитѣ знаци така сѫщо бѣхѫ заимствувани отъ гърцитѣ (ок. 650 г.). Етруската работа може да се познае само по това, че е груба и лишена отъ тънки, идеални черти. Тя се спрѣ на старо-гръцкия, дорический стилъ. Най-старитѣ укрѣпления на етруситѣ се състояхѫ отъ *стѣни* при подножията на нѣкой хълмъ, които съвсѣмъ прилichахѫ на циклопическитѣ постройки въ Еллада. Послѣ начнѫхѫ да укрѣпяватъ върховетѣ на хълмоветѣ и пакъ на подобие на гръцкитѣ акрополи. *Гробницитѣ*, каквито най-много се срѣщатъ въ Етрурия, наумѣватъ Египетъ. Тѣ сѫ голѣми хълмове съ подземелия, въ които има цѣлъ лабиринтъ отъ корридори и углѫбления— за гробове. По нѣкога тѣзи подземелия бѣхѫ устроени съвсѣмъ като съкровищницитѣ на ахейцитѣ — съ сводъ и съ мѣдна обшивка. По нѣкога върху гробоветѣ издигахѫ пирамидки. Гробницитѣ сѫ забѣлѣжителни съ това, че въ тѣхъ има *сводъ*, който етрускитѣ усвоихѫ по-рано отколкото гърцитѣ и който имъ помогнѫ въ направата на водопроводитѣ. *Храмътъ* имаше финикийска форма, ала наоколо съ колоннади (перистилъ) отъ старо-дорический стилъ. Само покривитѣ бѣхѫ своеобразни — високи и надвѣсени: такива сѫ покривитѣ на кѫщята въ сѣверна Европа, отдѣто сѫ дошли етрускитѣ. *Кѫщята* въ Етрурия имахѫ гръцки фасонъ. Отпрѣдъ имаше голѣмо пространство, като дворъ, до което допирахѫ малкитѣ стаи на членоветѣ отъ семейството. То се наричаше отпослѣ у римлянетѣ *атриумъ* (отъ ater — «черенъ»), защото цѣло бѣше окадено отъ домашното огнище. Въ това светилище на семейството надъ огнището се издигаше полица, която бѣше натрупана съ идолчета на домашнитѣ божества. Тукъ вѣчно горѣше огънь, съ който се принасяхѫ жъртви, и се готвѣше обѣдъ. Тукъ се пазѣше покѫщнината и всичко което бѣше скѫпо за семейството, а така сѫщо тука седѣше домашното куче и растѣше любимата лавра. Въ атриума семейството се молѣше всѣка сутрина и вечерь и обѣдваше; домакинътъ приемаше гости, а домакинята предѣше, заобиколена отъ слугини. Освѣнъ съ архитектура, етрускитѣ много се занимавахѫ съ *ваяние*. Тѣхнитѣ гробници сѫ украсени съ

барелиефи, отъ които много се намѣрватъ въ Британския Музей. Тѣ сж груба работа, която се отличава съ фантастичность и съ чувственъ роскошъ. Съдържанието на барелиефитѣ сж сцени отъ всѣкидневния животъ, а по-късно — отъ грънката митология. Правѣхж се и много статуи, особено отъ мѣдь. При вземанието на единъ градъ римлянетѣ намѣрихж повече отъ 2х. мѣдни статуи. Ала най-много бѣ развито *грънчарството*, така щото етрускитѣ дори лепѣхж статуи отъ глина. Особено се славѣхж навсѣкждѣ тѣхнитѣ *вази* съ голѣми рисунки върху черенъ фонъ, които се отличавахж по блѣсъка и трайностьта на боитѣ.

Етруски саркофагъ съ писмени знаци. Ок. 150 г. пр. Хр. Въ Флоренция.

§ 181. **Религията и държавата на етрускитѣ.** Грубата натура на етрускитѣ още по-добрѣ се изрази въ религията имъ. Тѣхнитѣ висши, или таинствени богове наумѣвахж таинствената Сждба (фатумъ, § 82). Освѣнъ тѣхъ имаше множество страшни духове и демони, които бѣхж распръснжти по всички прѣдмети. Всичкитѣ тия богове, духове и демони бѣхж жадни за кръвь и страдания: етрускитѣ принасяхж жъртва много роби и плѣнници и се прѣдавахж на самоистезания. Слѣдъ смъртьта на човѣка, душата му продължавала да живѣе пакъ само за мжчения. Единъ отвратителенъ старецъ — полуживотно съ крила и съ страшенъ чукъ — довеждалъ душата въ ада, дѣто ж чакали «прѫчки и змии». Наплашенитѣ етруски се стараяхж да узнаятъ волята на боговетѣ и на всѣка стжпка виждахж чудо, знамение. У етрускитѣ бѣше

необикновено развито гаданието, врачуваньето. Гадателитѣ гадаяхѫ по летѣньето и крѣканьето на птицитѣ и по кълваньто на «свещенитѣ кокошки»: това сѫ римскитѣ *авгури* (avis — птица). Други врачувахѫ по вѫтрѣшноститѣ на животнитѣ или по мълниитѣ. Гаданието по мълнии (харуспицина) особено се практикуваше, тъй като въ Етрурия често свирѣпствувахѫ бури; при първия гръмовенъ ударъ дори у римлянетѣ народнитѣ сборища се разбѣгвахѫ. На гадания се учахѫ въ училища по свещени книги, които далъ *Тагъ* — дърто дѣте, което веднъжъ изровилъ отъ земята единъ орачъ. Отъ тия книги се вижда, че етрускитѣ сѫ имали понятие отъ астрономия, медицина и календарь. Тѣ пишахѫ отъ дѣсно на лѣво и отначало безъ редове, като вити прѫчки. Тѣхнитѣ писмени знаци се распространихѫ токоречи по цѣла Италия, както и цифритѣ, които ний наричаме «римски». Етрускитѣ цифри сѫ твърдѣ стари, тѣ сѫ знаци съ пръсти (I, V, X). Тѣхната мрачна и таинствена религия която изискваше строга прѣданость, сковаваше човѣка, и отражаваше народнийтъ животъ въ Етрурия. Народътъ, който се състоеше отъ пелазги и умбри, бѣше робъ на завоевателитѣ, на сѫщитѣ етруски, които се наричахѫ *лукумони*. Лукумонитѣ бѣхѫ деспоти и като управници, и като жрѫци-врачовници. Всичко имъ бѣше въ рѫцѣтѣ; тѣ роскошествувахѫ, два пѫти на день обѣдвахѫ, или по-добрѣ пирувахѫ. Тѣ си служахѫ съ източни килими, сребърни сѫдове, танцори и комедианти, музиканти (флейтисти), юмручни борци, блѣскави триумфи подиръ побѣдитѣ. Лукумонитѣ си избирахѫ въ всѣки градъ царь, който имъ се подчиняваше. Имаше 12 града, на чело на които бѣхѫ *Волсинии*, *Тарквинии* и *Клузиумъ*. Всѣки градъ си бѣше независима държава. Дѣйствително че градоветѣ съставлявахѫ съюзъ; ала главнийгъ лукумонъ не се ползуваше съ власть надъ съюза, а само съ почести. Той седѣше на прѣстолъ отъ слонова кость (лат. «курулно кресло»), носѣше тога съ пурпуренъ ширитъ; подирѣ му вървѣхѫ 12 чиновника (лат. «ликтори»), по единъ отъ всѣки градъ, които носѣхѫ по единъ вързопъ прѫчки съ сѣкира въ срѣдата, като знакъ на сѫдебната му власть. Угнетенийтъ народъ възставаше противъ лукумонитѣ; намѣсти ги испѫждаше, намѣсти ги исколваше. Освѣнъ това градоветѣ съперничахѫ и воювахѫ помежду си. Тѣзи вълнения съсипахѫ Етрурия. Историческото значение на етрускитѣ се заключава въ силното имъ влияние върху първоначалния Римъ. Римлянетѣ заимствувахѫ отъ тѣхъ, освѣнъ искуството и науката, външностьта на правителствената власть и дори забавнитѣ боеве, които съ прѣвърнѫхѫ у тѣхъ, ок. 250 г., въ кръвава гладиатура.

постоянно съ тѣхъ се съобщавахѫ; кога се прѣселявахѫ, тѣхъ отнасяхѫ най-напрѣдъ съ себе си. Цѣлийтъ градъ или народътъ си имаше свои лари, нъ тѣ се наричахѫ *пенати*. Пенатитѣ си имахѫ и лични имена, които бѣхѫ извѣстни само на жрѣцитѣ, тъй като, ако ги узнаяхѫ враговетѣ, народътъ веднага би погинѫлъ. Редомъ съ добритѣ духове имаше и много зли, които се намѣрвахѫ най-много подъ земята. Тѣ сѫ *ларвитѣ,* които плашахѫ хората, като страшни призраци, отнемахѫ отъ семействата най-скѫпото, дори младенцитѣ. Тѣ се управлявахѫ отъ мълчаливата и ужасна *Мания.* Ней най-напрѣдъ принасяхѫ човѣшки жъртви, а послѣ за неѭ окачахѫ на вратитѣ пумпали и кукли. Нъ понѣкога пълководцитѣ се принасяхѫ жъртва на подземнитѣ божества, за да спечелѭтъ битката. Латинитѣ мислѣхѫ за задгробний животъ сѫщо както и гърцитѣ. Труповетѣ изгарѣхѫ, а душитѣ на умрѣлитѣ живѣяли като сѣнки: тѣ се скитали при гробоветѣ си, и като били сѐ гладни, жадно грабѣли храна отъ роднинитѣ си, които постоянно за тѣхъ се моляхѫ. Обредитѣ имъ се състояхѫ отъ груби танцове и пѣсни, ала най-много отъ жъртвени пиршества, при които на боговетѣ поднасяхѫ едно парче сланина. Латинитѣ дълго врѣме нѣмахѫ нито изображения на боговетѣ си, нито храмове и жрѣци; у тѣхъ копието означаваше бога Марса, кремъкътъ, що испуща искри — мълниеноснийтъ Юпитеръ и т. н. Всѣки баща на семейство бѣше жрѣцъ за своитѣ родни. Имаше само особени, учени хора, които врачувахѫ. Тѣ сѫ *авгуритѣ,* които гадаяхѫ по птицитѣ и особено по кълваньето на свещенитѣ кокошки, и *понтифекситѣ,* или «строителитѣ на мостове». Понтифекситѣ бѣхѫ тогавашнитѣ математици: тѣ строяхѫ мостове и здания, съставяхѫ календарьтъ, опрѣдѣляхѫ честититѣ и злочести дни, наблюдавахѫ да се испълняватъ обредитѣ и законитѣ. Главнийтъ отъ тѣхъ, *понтифексъ максимусъ,* избираше весталкитѣ, които той управляваше, като имаше право да ги наказва. Изобщо религията на италийцитѣ рѣзко се отличава отъ гръцката, тъй като въ неѭ нѣма поезия и антропоморфизмъ (въвед. § 6). Тя е разсѫдъчна, служи на практически цѣли. Нейнитѣ божества сѫ просто разни *земледѣлчески понятия*; нейното противно богослужение се свежда на сухи церемонии въ честь на земледѣлието, скотовъдството, домакинството и дѣторождението.

§ 183. **Прѣдания за основанието на Римъ.** Римлянетѣ имахѫ много приказки за началото на тѣхната държава, съ каквито е пъленъ и цѣлийтъ периодъ на царетѣ. Тѣ вѣрвахѫ, че тамъ,

дѣто послѣ изникнѫ Римъ, живѣлъ отначало *Янусъ* и храбрийтъ витязъ *Тиберинъ*, който паднѫлъ въ една битка съ дивитѣ аборигени и се прѣобърнѫлъ въ гений на рѣката Тибръ. Янусъ тѫгувалъ като останѫлъ самичъкъ, ала той се зарадвалъ, кога дошелъ отъ истокъ добрийтъ *Сатурнъ*, който укротилъ дивацитѣ и въвелъ «златнийтъ вѣкъ». Подиръ това Янусъ и Сатурнъ, като богове, си отишли на небето. Ала отъ тѣхъ останѫли дѣца, къмъ които принадлежалъ веселийтъ *Фавнъ*. Фавнъ сé се скиталъ по горитѣ, а въ това врѣме разбойникътъ *Какъ* наченѫлъ да угнетява латинитѣ. За щастие дошелъ отъ истокъ новъ благодѣтель, силнийтъ и добъръ пастиръ *Рекаранъ* (Херкулесъ). Той прѣмахнѫлъ злодѣйтъ и исчезналъ нѣкѫдѣ заедно съ Фавна. Ала у латинитѣ останѫлъ да царува Фавновътъ синъ *Латинъ*. При него дошелъ *Еней* отъ Троя. Той се оженилъ за дъщерята на Латина и когато станѫлъ богъ, синъ му *Юлъ* основалъ нова династия въ

Капитолийската вълчица.

Лациумъ, въ построената отъ него *Албалонга*. Подиръ смъртьта на едного отъ Юловитѣ потомци останѫли двама синове *Нумиторъ* и *Амулий*. Първийтъ, като по-старъ, се въцарилъ, и народътъ много го обичалъ зарадъ добрината му. Ала злийтъ Амулий го свалилъ отъ прѣстола и убилъ сина му, а дъщеря му *Рея Силвия* посветилъ за весталка. Обаче боговетѣ разстроили härановетѣ на Амулия: самъ Марсъ се оженилъ за Силвия, и тя родила двѣ близначета *Ромулъ* и *Ремъ*. Амулий наказалъ Силвия съ смърть, а дѣцата заповѣдалъ да турѭтъ въ една кошница и да ги хвърлѭтъ въ Тибръ. Старийтъ Тиберинъ се съжалилъ надъ тѣхъ, та ги исхвърлилъ на брѣга. Тъй като дѣцата ревѣли, дошла една вълчица, която ги отхранила съ помощьта на единъ кълвачъ. Подиръ това единъ овчарь въспиталъ близнацитѣ, които научили своята тайна отъ Нумитора, убили Амулия и основали новъ градъ тамъ, дѣто били исхвърлени тѣ отъ Тибръ. Тука имаше седемь хълма, въ това число *Палатинскийтъ*, който двамата братия си избрали, за да построѭтъ твърдиня. Ала когато построявали градътъ, братията се скарали — та Ромулъ убилъ Рема, а градътъ нарекълъ по своето име Рома или *Римъ* (753 г.). Подиръ това Ромулъ обявилъ Римъ за убѣжище (азилъ) на кого да е, и при

шии се стекли множество сбирщина отъ околностнитѣ градове. Тѣ всички били безъ жени, а никой отъ съсѣдитѣ не си давалъ дъщеритѣ за такива неразполагаемини. Тогава римлянитѣ устроили великолѣпенъ праздникъ съ игри, на който присъствали съсѣдитѣ сабини заедно съ семействата си. На праздника тѣ си похитили отъ гоститѣ жени. Сабинитѣ обсадили градътъ и го прѣвзели съ помощьта на една отъ гражданскитѣ сабинки, *Тарпея*. Тѣ обѣщали да ѝ дадатъ «това, що носили въ лѣвитѣ си рацѣ», т. е. златни гривни — и тя имъ отворила градскитѣ врата. Али сабинитѣ въ лѣвитѣ си рацѣ носили тъй сащо и щитове — и тѣ затрупали съ тѣхъ Тарпея. Мѣстото, дѣто тя загинала, се нарекло *Тарпейска скала*; тя била една стръмна пропасть, въ която хвърляли послѣ осаденитѣ на смъртъ прѣстъпници. Сабинитѣ влѣзли въ града; ала женитѣ на римлянитѣ се испрѣчили между сражающитѣ се и ги уговорили да се помирятъ. Сабинитѣ се прѣселили въ Римъ и заели хълмътъ *Капитолий*. Подиръ това дълго врѣме царувалъ Ромулъ и се воювалъ. Веднъжъ, кога прѣгледвалъ войскитѣ, се подигнала такава буря, щото всички се разбѣгали, освѣнъ царятъ и сенаторитѣ. Когато народътъ се събралъ пакъ, Ромулъ вече не билъ тамъ; сенаторитѣ обявили, че той се възнеслъ на небето въ царска колесница, окръженъ отъ мълнии, и народътъ начналъ да се моли на Ромула, като го нарѣкълъ богъ *Квирина*. Прѣданията за основанието на Римъ сж отъ послѣшно произхождение. Тѣхната цѣль е да обяснятъ разнитѣ имена, обреди и обичаи на римлянитѣ, а така сащо и да поласкаятъ въ народнята гордость: тогава всички народи се хвалѣхж съ именото си потекло отъ троянскитѣ герои; дори основателитѣ на римската империя (Юлиевата династия) се искарвахж отъ Юла. Въ тѣзи прѣдания е вѣрно само слѣднйото. Римлянитѣ сж най-младийтъ клонъ отъ латинитѣ; у тѣхъ най-напрѣдъ се разви градский животъ поради военнитѣ и търговски удобства на мѣстностьта; римлянитѣ сж смѣсица отъ сиселяни, латински и сабелски дребни народи; грабванието на сабинкитѣ е свещенъ обредъ, който е свойственень на неразвититѣ общества; Палатинъ е най-старото заселище, отъ което дълго врѣме сѫ съхранявахж слѣди (една квадратна стѣна при подножието на хълма); Ромулъ е убитъ отъ собствената си дружина; латинитѣ тогава вече сж били въ сношения съ грьцитѣ.

§ 184. **Прѣдания за първитѣ царе.** Другитѣ прѣдания прѣзъ течение на $2\frac{1}{2}$ вѣка (753 — 509) се отнасятъ до седемтѣхъ царе. Подиръ Ромула билъ избранъ за царь сабинецътъ *Нума*

Помпилий. Той не прилича на Ромула. Той е миролюбивъ и набоженъ царь, който още отъ деня на рождението си билъ побѣлѣлъ, т. е. станжлъ мждръ. Обичали го за негова умъ и простота на живота, която достигала до бѣдность. Нума обичалъ да си размишлява въ горския гжсталакъ при единъ изворъ, до една пещера, дѣто живѣяла нимфата *Егерия*, която го научила на умъ и разумъ. Нума просвѣтилъ нехранимайковцитѣ: той отмѣнилъ човѣшкитѣ жъртви, внушавалъ миролюбие, далъ първитѣ закони. Той заелъ гаданията отъ етрускитѣ. Римлянетѣ дори го наричахж основатель на вѣрата имъ и дълго врѣме тѣ почитахж като светиня щитътъ, който паднжлъ веднъжъ прѣдъ него отъ небето и който му билъ пратенъ отъ Егерия. Този щитъ бѣше за римлянетѣ сжщото, каквото палладиумътъ за атинянетѣ (§ 128). Учеността на Нума се показа въ това, дѣто той далъ на римлянетѣ календарь и оставилъ много ржкописи; обаче отъ тия ржкописи римлянетѣ се бояли, та ги заровили заедно съ автора имъ; а когато при едно наводнение, тѣ излѣзли отгорѣ, римлянетѣ ги изгорили. Подиръ Нума римлянетѣ си избрали латинецътъ *Туллъ Хостилий*, който подражавалъ на Ромула. Той постояно воювалъ и дори се осмѣлилъ да нападне главата на латинския съюзъ — Албалонга. Вече се били събрали войскитѣ на албанцитѣ и римлянетѣ за голѣмо кръвопролитие, когата отведнъжъ царетѣ се съгласили да рѣшжтъ спорътъ съ двубой между трима войници отъ едната страна и трима — отъ другата. Отъ страна на римлянетѣ излѣзли трима братия *Хорации*, а отъ албанцитѣ — трима *Куриации*. Хорацитѣ надвили — и албанцитѣ се прѣселили въ Римъ, а градътъ имъ билъ разрушенъ. Подиръ това Туллъ още дълго врѣме воювалъ съ съсѣдитѣ и съвсѣмъ забравилъ за рилигията. Затова боговетѣ испратили върху Римъ камъненъ дъждь, моръ и други бѣдствия; а по горитѣ се чували страшни таинствени гласове. Найпослѣ се явило страшно божество въ гръмъ и мълнии и спасило Туллия съ цѣлото му семейство и кжща. Неговътъ прѣемникъ, *Анкъ Марций*, наумѣва Нума; той дори билъ неговъ внукъ. Анкъ възстанови религията, уреди сждилища и направи първийтъ затворъ въ едно мрачно подземелие, който се е запазилъ и до сега: тукъ имаше и особено отдѣление за страшни мжки. Анкъ особено покровителствуваше промишленостьта и търговията. Той направи при устието на Тибръ пристанището *Остия*, което значеше за Римъ сжщото, каквото Пирей — за Атина. Анкъ толкова обичаше бѣдняцитѣ, че простийтъ народъ го нарече *Добъръ*. Ала и той бѣше

принуденъ да воюва съ съсѣдитѣ, които се стараяхѫ да спрѫтъ бързото развитие на Римъ. Обаче той прѣдаде военното дѣло на *Тарквиния,* който се бѣше прѣселилъ отъ Етрурия и бѣше женёнъ за лукумонката *Танаквила.* Танаквила била магйосница, ала добра и умна. Тя участвовала въ управлението, давала на мѫжа си съвѣти и толкова обичала народътъ, щото пожъртвувала заради него дори собственитѣ си синове. Анкъ до толкова билъ доволенъ отъ Тарквиния, щото, когато умиралъ, го назначилъ за настойникъ на дѣцата си. Ала той самъ седнѫлъ на прѣстола подъ името *Тарквиний I* или *Старий.*

§ 185. **Династия на Тарквиниитѣ.** Тарквиний се прослави съ мирни дѣла. Той въведе етруски обичаи. Тогава се появихѫ въ Римъ ликторитѣ, курулското кресло, царската тога съ пурпуренъ ширитъ. Тарквиний въведе и *триумфътъ:* побѣдительтъ тържествено се завръщаше съ колесница запрегнѫта съ четире бѣли коня, и облѣченъ съ мантия, която бѣше иcшита съ златни цвѣтя. Ала Тарквиний най-много се прослави съ полезни сгради. Той прокара много *клоаки* (подземни канали) за изсушаванье на блатата, които се намѣрвахѫ между Римскитѣ хълмове. Главната клоака се е запазила и до сега: тя е четире метра висока, и повече отъ два м. широка. Градътъ се расшири и завзе всичкитѣ седемь хълмове: върху единъ отъ тѣхъ, *Капитолий,* построихѫ голѣма твърдиня, въ замѣна на палатинската, и капитолийскийтъ храмъ посветенъ на тритѣ главни божества: на Юпитера, Юнона и Минерва. Прѣзъ Тибръ направихѫ дървенъ мостъ, който бѣше укрѣпенъ на правия брѣгъ съ една малка крѣпость на хълма Яникулъ. При подножието на Капитолия издигнѫхѫ първитѣ обществени сгради: *форумътъ* (тържище съ дугени) и *комициумътъ* (мѣсто за народенъ съборъ). Тука бѣше построенъ царевътъ дворецъ и кръглото огнище на Веста. До Авентинския хълмъ устроихѫ *циркусъ максимусъ* — мѣсто за прѣпусканье, дѣто всѣка година ставахѫ «римски игри», подобни на олимпийскитѣ. Въ всички полезни дѣла на Тарквиния помагаше *Сервий Туллий,* съ името на когото е наречена *стѣната,* която заобикаля цѣлийтъ Римъ: тя се протакаше на 10 км., състоеше се отъ голѣми каменни плочи, и бѣше снабдена съ кули и защити; а задъ нея се простираше ровъ 30 м. широкъ и 10 м. дълбокъ. Бащата на Сервия билъ сенаторъ въ единъ латинский градъ, а майка му била взета въ плѣнъ отъ Тарквиния и дадена като робиня на Танаквила. Чародѣйката Танаквила обикнѫла плѣнницата и ѭ оженила

за бога Вулкана, отъ когото тя родила Сервия. Танаквила като забѣлѣзала, че собственитѣ й синове сѫ негодни, дала на Сервия добро образование и го оженила за любимата си дъщеря. Когато Тарквиний остарѣ, Сервий наченѫ да рѫководи работитѣ и спечели народната любовь; той помагаше на бѣднитѣ, откупи много длъжници и роби. Синоветѣ на Анка Марция намислихѫ да унищожѫтъ Сервия. За тая цѣль тѣ убихѫ Тарквиния; ала Сервий се спаси съ помощьта на Танаквила. Народътъ го избра за царь а синоветѣ на Анка бѣхѫ изгонени. Ала забравихѫ негоднитѣ синове на Тарквиния, които Танаквила сама бѣше отстранила отъ прѣстола въ полза на талантливия Сервий. Тѣ ненавиждахѫ Сервия, управлението на когото бѣше щастие за народа, който мислѣше, че сама Фортуната слизала отъ небето при него за съвѣти. По-голѣмийтъ отъ тѣхъ, *Луций,* се тури на чело на богатитѣ и знатнитѣ, които мразѣхѫ Сервия зарадъ неговата любовь къмъ народа. Съставихѫ заговоръ; заклахѫ Сервия и Луций се въцари подъ името *Тарквиний II Гордий.* Тарквиний бѣше образецъ отъ деспотъ. Заобиколенъ отъ тѣлохранители, той угнетяваше не само бѣднитѣ, нъ и знатнитѣ, бѣше гнѣвенъ и високомѣренъ. Тарквиний, неговата кръвожадна жена и порочнийтъ му синъ Секстъ вселявахѫ ужасъ дори и на роднинитѣ си. Единъ отъ тѣхъ, добрийтъ и уменъ *Юний,* спаси живота си само съ хитрина: когато Тарквиний погуби баща му и братята му, той се прѣстори на лудъ, говорѣше глупости, лаеше като куче, така щото го нарекохѫ *Брутъ* (Лудъ). Съ тази прѣструвка той можеше да се тика измежду народа, който го много обичаше, както обичаше и неговътъ приятель и роднина *Коллатинъ.* 25 години народътъ прѣнасяше игото на тоя деспотъ. Найконецъ Секстъ принуди Коллатиновата жена *Лукреция* да се самоубие. Брутъ и Коллатинъ изнесохѫ трупътъ на Лукреция на форума, дѣто Брутъ хвърли маската и каза гореща, умна рѣчь на народа. Веднага изгонихѫ отъ града всичкитѣ родственици и другари на Тарквиния и затворихѫ портитѣ. Народнийтъ съборъ рѣши, че царското достоинство се отмѣнява, а Тарквинитѣ се признаватъ за врагове на отечеството. Това събитие станѫ въ 509 година. Така се свърши първийтъ царский периодъ отъ римската история. Въ прѣданията за него е вѣрно само слѣднйото. Римъ завоеваваше околнитѣ дребни общини, приближаваше се къмъ морето съ търговска цѣль и заимствува етруската култура; появи се и римската архитектура. Римъ страдаше отъ вѫтрѣшни вълнения поради борбата на бѣднитѣ съ богатитѣ. Това докара прѣобразованията на

Циркусъ максимусъ.

Сервия, които приличатъ на Солоновата реформа (сé отъ сѫщото врѣме). Както въ Гърция подиръ Солона, така и въ Римъ подиръ Сервия се появи тирания. Тарквиний Гордий биде изгоненъ, както и Пизистратовцитѣ, въ сѫщото врѣме (§ 96).

§ 186. **Земледѣлието и семейството у римлянетѣ.** Прѣзъ царския периодъ Римъ бѣше селска държава. Всѣки «римски гражданинъ» (civis romanus) или «баща на семейство» (pater familias) бѣше земледѣлецъ и си живѣеше въ своята *вилла* (селский чифликъ), въ малка, лепена съ калъ кѫщица, която имаше високъ сламененъ покривъ. Въ атриума седѣше почтената «майка на семейството» (matrona), като се занимаваше съ селска работа. Заобиколена съ слугини и робини, тя прѣдѣше вълна и шиеше дрехи. Тя кроеше токоречи еднаква дреха, както за мѫжетѣ, така и за женитѣ, именно бѣла *туника* — кѫса риза безъ рѫкави. Тя правѣше и на мѫжа си плъстена палария съ широки полета, макаръ че изобщо дългогоситѣ и брадати римляне рѣдко си покривахѫ главата. Женитѣ така сѫщо ходѣхѫ повечето гологлави и си причесвахѫ косата твърдѣ просто. Когато римлянинътъ отиваше въ града, той си обличаше горнята дреха: *тогата*, или «наметало» — бѣлъ вълненъ плащъ, какъвто носѣхѫ и елинитѣ. Тогата се считаше за почетна дреха, никой другъ не смѣеше да ѭ носи, освѣнъ римскитѣ граждане. Римлянинътъ рѣдко ходѣше въ града, само по праздници, и то съ работа: той отиваше или на тържището, или въ народния съборъ. Останѫлото врѣме той прѣкарваше на полето. *Земледѣлието* бѣше много развито. На второ мѣсто бѣхѫ градинарството, винодѣлието и развъжданието на маслини. Рогатъ добитъкъ държахѫ само за плугъ; ала дребнийтъ се развъждаше много, защото бѣше необходимъ, както за храна така и за облѣкло. Добитъкътъ пасѣше по ливадитѣ, които винѫги бѣхѫ общинско владѣние и сѫ считахѫ собственость на държавата: плащахѫ малъкъ налогъ — *скриптура* — за ползуванье съ ливадитѣ. Колкото за полетата, тѣ само въ началото бѣхѫ общинско владѣние; частната собственость се състоеше само отъ роби и добитъкъ, поради което имотътъ и паритѣ се наричахѫ *pecunia* (pecus — добитъкъ) или *familia* (робитѣ) *pecuniaque*. Ала наскоро земята бѣше раздѣлена на дѣлове, които се раздадохѫ въ пълна собственость на бащитѣ на семействата. Обаче, имаше още толкова много земя, щото дори и подиръ дѣлежа, една часть останѫ общо владѣние и се наричаше, заедно съ ливадитѣ, *ager publicus*, т. е. обществено (държавно) поле. Римлянетѣ скѫпо цѣняхѫ земята и се бояхѫ не само

Патронътъ се грижеше за своя клиентъ, като за синъ, помагаше му съ съвѣти и дѣла, ходатайствуваше за него въ сѫда, спасяваше го отъ бѣда. Патронътъ и клиентътъ не можахѫ да се сѫдѭтъ, нито да свидѣтелствуватъ единъ противъ други. Освѣнъ отпуснѫтитѣ на воля роби, клиенти ставахѫ всички бѣдни, безъ земя *граждане:* «гоститѣ», или чужденцитѣ, покоренитѣ, отъ които римлянетѣ отнемахѫ всичката имъ земя и др. Клиентството играеше важна роля въ римската история: то спаси държавата отъ градската, най-опасната, сиромашия и спомогнѫ на колонизацията; колониитѣ се съставяхѫ обикновено отъ клиенти, т. е. отъ опитни земледѣлци. Управлението на римската държава се основаваше върху родовия битъ. Първоначално 10 семейства, които носѣхѫ една фамилия (Марковци отъ Маркъ и т. н.) съставяхѫ единъ *родъ* (gens), който си имаше свое поле съ гробища, свои пенати и праздници. Членоветѣ на рода се събирахѫ на свой съвѣтъ и прибѣгвахѫ до кървавото отмъщение. Всѣко семейство даваше по единъ обрѫженъ пѣхотинецъ, всѣки родъ—по единъ конникъ и единъ сенаторъ. Когато нѣкой членъ на рода не оставяше нито дѣца, нито завѣщание, цѣлийтъ родъ наслѣдяваше неговътъ имотъ. За римски гражданинъ се считаше само този, който принадлежеше на единъ отъ родоветѣ. Само такъва се считаше за истински «бяща» или за «синъ на баща». За това римлянетѣ се наричахѫ ту *patres*, ту *patricii*. Найнапрѣдъ въ Римъ имаше само 100 рода; ала когато се прѣселихѫ сабинитѣ и латинитѣ, тогава всѣко едно отъ тритѣ племена състави отдѣлна *триба,* или «часть» отъ всичкото гражданство, по 100 рода въ всѣка триба. 10 рода съставяхѫ *курия* или «настойничество». Всѣка курия си имаше свои светини, свой жрѣцъ, свои праздници. Тя събираше данъкътъ и войницитѣ. Куриитѣ бѣхѫ 30. Когато се касаеше работата до цѣлата римска държава, тѣ се събирахѫ на съборъ, или *комициумъ,* до форума. Куриатнитѣ комиции, въ които дѣлата се рѣшавахѫ по болшинство на куриитѣ, а не по всеобщо гласоподавание. се ползувахѫ съ голѣма власть. Тѣ избирахѫ царьтъ, който не можеше самъ да издава закони, а само прѣдлагаше за утвърждение на събора *рогация,* или «просба» за издаванье на едикакъвъ законъ Съборътъ назначаваше така сѫщо и «междуцаря» (interrex), когато умираше единъ царь, а още не бѣхѫ успѣли да избиратъ другиго. Съборътъ можеше да отмѣни смъртната присѫда на царя, ако осѫденийтъ се обръщаше къмъ него за милость. Той рѣшаваше така сѫщо въпросътъ за война и миръ. Слѣдователно токоречи всичката върховна власть принадлежеше *на куриатнитѣ комиции.*

§ 188. **Царьтъ и сенатътъ; плебеитѣ.** Ала голѣма власть имаше и *царьтъ,* който самичекъ съставяше цѣлото правителство. Той само си назначаваше помощници въ сѫда, *квестори,* и оставяше *префектъ на града* (или «другиятъ азъ», Alter Ego), когато излизаше отъ Римъ на вънъ. Ала той можеше и да ги не назначава: тѣ бѣхѫ като че ли негови частни секретари, наемни помощници, а не чиновници, безъ които той не би смѣлъ да мине. Въ него се сливахѫ всичкитѣ държавни длъжности: за това той се и наричаше *rex,* т. е. народенъ вождъ, рѫководитель (отъ тука «директоръ»). Въ неговото жилище горѣше огъньтъ на Веста и се помѣщаваше съкровището. Царьтъ бѣше глава на религията: той принасяше жъртви и гадаеше за народа и нему се подчиняванхѫ жръцитѣ. Царьтъ бѣше единственъ сѫдия и пълководецъ: само по свое желание той си назначаваше за помощь *трибуни,* или началници на «части» отъ войската. Царьтъ бѣше дори полицмейстеръ и присѫтствуваше на пожаритѣ. Доходитѣ на царя бѣхѫ огромни. За негова полза бѣхѫ всичкитѣ мита и платата за ползуванье отъ общественото поле. Той можеше да накара всѣки гражданинъ да му работи на неговитѣ обширни земи. Той се распореждаше безотчетно съ *érariyma* (ковчежничество, отъ aes — пари) и *трибута* — налогъ, който събирахѫ отъ всичкитѣ граждане по случай на война и послѣ го възвръщахѫ. По тоя начинъ всичката правителствена власть, или *imperium* принадлежеше на царя. Той си имаше *инсигнии* или вънкашни знаци на царското достоинство. Царьтъ седѣше на курулско кресло, съ жезълъ отъ слонова кость, на горния край на който имаше орелъ; той носѣше златенъ вѣнецъ на главата, и се мажеше съ червило, сѫщо като статуята на Юпитера, при която всѣки пѫть се изображаваше орелъ. Подиръ царя вървѣхѫ 24 ликтора съ прѫчки и сѣкира, като знакъ, че той може да наказва гражданетѣ. Ала властьта на царя бѣше по-ограничена отъ властьта на хомерическия вазилевсъ (§ 85): той бѣше избирателенъ; комициитѣ имахѫ по-голѣми права, отколкото агората; имаше значение и *сенатътъ,* въ който заседавахѫ по единъ «старецъ», или сенаторъ отъ всѣки родъ. Сенаторитѣ носѣхѫ тога съ пурпуренъ ширитъ и красиви башмаки, както и царьтъ; тѣ си оставахѫ синатори до животъ; царьтъ не можеше да прѣдприеме нищо важно безъ да се съвѣтва съ тѣхъ. Обаче царьтъ ги назначаваше и свикваше на съвѣщание, когато искаше. Малко бѣхѫ римскитѣ граждане, или патриции, които съотвѣтствувахѫ на евпатридитѣ (§ 91), па и числото имъ се намаляваше отъ постояннитѣ войни. Нъ въ Римъ имаше много неграждане, които се наричахѫ

плебсъ, т. е. «множество, тълпа», и които съотвѣтствувахѫ на атинския «демосъ». Въ плебса имаше не само бѣдни хора, нъ и богати, дори знатни, само че не туземни, а пришълци. Плебсътъ, който наумѣва периекитѣ отъ Лакония (§ 86), се съставяше прѣди всичко отъ покоренитѣ латини, послѣ отъ «гоститѣ» (прѣселенци) и отъ пустнатитѣ на воля роби. Разбира се, че имаше най-много бѣдни хора; ала плебеитѣ можахѫ да търгуватъ, да се занимаватъ съ занаяти, да ставатъ богати. Тѣхъ ги защищаваше самъ царьтъ, който се опираше върху тѣхъ, като се боеше отъ силата на патрициитѣ: тѣ по нѣкога се наричахѫ «клиенти на царя». Плебеитѣ дори не служахѫ като войници. Тѣ само плащахѫ постояненъ данъкъ, отъ който се съставяше ерариумътъ, и бѣхѫ длъжни да обработватъ земитѣ на царя. При все това положението на плебеитѣ бѣше тежко и обидно, защото тѣ се лишавахѫ отъ права на римско гражданство, не можахѫ да участвуватъ въ народния съборъ и въ общественото богослужение. Патрициитѣ прѣзирахѫ плебеитѣ, отвръщавахѫ се отъ общение съ тѣхъ и ги лишавахѫ отъ право на «коннубиумъ» — право да сключватъ бракове съ патрициитѣ. А при това числото на плебеитѣ постоянно се увеличаваше, тѣ разбогатявахѫ и принасяхѫ голѣма полза на държавата. Римъ не можеше безъ тѣхъ. Странно бѣше да се считатъ плебеитѣ не за граждане, а за нѣкакви си бесправни чужденци. Споредъ прѣданието, Анкъ Добрий пръвъ организувалъ плебсътъ, като го поселилъ на *Авентинския* хълмъ. Отъ тогава плебеитѣ се събирахѫ на собствени събори и си избирахѫ собствени сѫдии или чиновници, които се наричахѫ *едили.* Ала първата крачка за изравняванье правата на плебеитѣ и патрициитѣ направи Сервий Туллий.

§ 189. **Реформата на Сервия Туллия.** Първоначално, както правата, така и обязаноститѣ (военната служба) принадлежахѫ само на членоветѣ на патрицианскитѣ родове, т. е. основавахѫ се върху *происхождението* на лицето. Сервий распрѣдѣли правата и обязаноститѣ между всичкитѣ жители на римската държава (както между патрициитѣ, така и между плебеитѣ) споредъ *имуществото имъ.* Затова той раздѣли народътъ на петь *класса.* Къмъ I классъ се причислявахѫ тѣзи, които имахѫ не по-малко отъ 100 х. асса*), къмъ II — 75 х., къмъ III — 50 х., къмъ IV — 25 х., къмъ V — $12^1/_2$ х. Военната уредба бѣше съобразна съ классоветѣ. Всѣки классъ

---

*) *Ассътъ* („мѣдь") бѣше въ Римъ обиходна монета; той се равнѣеше на 8 ст.

трѣбваше да даде извѣстно число войници, които се дѣляхѫ на *центурии,* «стотни». Първийтъ классъ даваше 80 центурии найдобри, или «тежко-орѫжени» солдати, облѣчени съ ризница и снабдени съ дълго копие, кѫсъ мечъ, крѫгълъ щитъ и шлемъ — се́ отъ мѣдь; освѣнъ това, той доставяше 18 центурии конница. II, III и IV кл. давахѫ по 20 центурии, V—30. Тази часть отъ войската се наричаше «леко-орѫжени»: тѣ нѣмахѫ ризница, а нѣкои дори никакво орѫжие, освѣнъ пращове. Нъ въ Римъ имаше още много бѣдняци, или *пролетарии,* които нѣмахѫ нито $12^1/_2$ х. асса. Тѣ съставяхѫ добавочнийтъ VI классъ. Отъ тѣхѫ земахѫ само 5 центурии, отъ които се съставяхѫ ротитѣ на работницитѣ и музикантитѣ. По тоя начинъ всичката войска се състоеше отъ 193 стотни или около 20 х. души. Войската се раздѣляше на «старши» (seniores) отъ 46 — 60 г. и «младши» (juniores) отъ 17—46 г. Първитѣ служахѫ дома, вторитѣ излизахѫ на полето. Оцѣняванието на имота, *цензътъ,* ставаше леко, защото подъ думата имотъ разбирахѫ земята. Съ тая цѣль всѣки четире години (lustrum) правѣхѫ кадастръ (описъ на имуществото), при това всѣки бѣше длъженъ да каже, какво му е семейството и имуществото; оня, който излъжеше, се подвъргаше на голѣми глоби, и дори на смъртно наказание. Тъй като земята владѣяхѫ тогава повече патрициитѣ, а плебеитѣ имахѫ само малки земици, I классъ се съставяше токоречи само отъ старитѣ «граждане». Реформата на Сервия се отличаваше съ справедливость: който бѣше по-богатъ, той носеше повече тегоби. Патрициитѣ давахѫ и повече данъци, и повече солдати, които, освѣнъ това бѣхѫ добрѣ орѫжени и се издържахѫ на свои разноски. Ала още по-важно е, че сега плебеитѣ се уравнѣвахѫ съ патрициитѣ. Въ всѣка центурия имаше и отъ еднитѣ, и отъ другитѣ; богатийтъ плебей попадваше въ I классъ, бѣднийтъ патриций — въ послѣдния; плебейтъ можеше да достигне званието воененъ трибунъ или центурионъ (стотникъ), а тия чинове заседавахѫ въ сената. Плебеитѣ получихѫ право да участвуватъ въ правителството, защото Сервий Туллий нареди да се събиратъ центуриитѣ на особено, *центуриатно събрание,* което рѣшаваше въпросътъ за война и миръ. Една часть отъ върховната власть на куриатнитѣ комиции прѣминѫ въ това събрание. Напоконъ, за да се изравнѭтъ още повече въ правата си плебеитѣ и патрициитѣ, Сервий позволи на първитѣ да си иматъ свои собствени плебейски събрания, сѫщо тъй, както патрициитѣ си имахѫ свои куриатни комиции. Той нарече плебейскитѣ събрания *трибутни,* защото раз-

дѣли плебеитѣ на 30 триби, за да могатъ по-удобно да се распореждатъ съ своитѣ дѣла; на тия събрания плебеитѣ си избирахѫ свои едили и трибуни. Вкратцѣ, плебсътъ получи толкова много изгоди, щото Сервий, като се боеше отъ ненавистьта на патрициитѣ, прѣдостави на послѣднитѣ да прѣобладаватъ въ центуриатнитѣ събрания, като нареди, щото въ тия събрания да не се гласоподава по глава, а по центурии: въпроситѣ се рѣшавахѫ отъ I кл., който располагаше съ повече отъ половината гласове (98 отъ 193). И при все това Сервий загинѫ отъ заговора на патрициитѣ.

§ 190. **Римската култура прѣзъ царския периодъ.** Прѣзъ царския периодъ римлянетѣ се показахѫ добри политици и юристи (правовѣдци). Тѣ вече бѣхѫ изработили раздѣлянье *правото* на *държавно* и *частно:* къмъ първото се отнасяхѫ углавнитѣ прѣстѫпления, за които се налагаше смъртно наказание, и царьтъ самъ подигаше углавни дѣла; частнитѣ дѣла се сѫдѣхѫ само по жалба на потърпѣвшото лице, а виновнийтъ се наказваше само съ глоба или тѣлесно наказание. Въ останѫлитѣ страни на бита царскийтъ периодъ прѣдставя слабо развитие. Материалната култура се ограничаваше само съ земледѣлието; съ занаяти, и дори съ правянье орѫжия, се занимавахѫ гръцитѣ и етруситѣ. Още господствуваше *бронзовийтъ* вѣкъ. Идеалната култура бѣше въ зародъка си. Сѫщностьта на религията малко се разви. Римлянетѣ нѣмахѫ собствени богове, тѣ имахѫ сухи понятия, въведени въ божества: *Беллона* (войната), *Ювентусъ* (младината), *Конкордия* (съгласието), *Квиринусъ* (копиеносецъ, военното дѣло). Останѫлитѣ богове бѣхѫ заимствовани отначало отъ другитѣ италийци, послѣ отъ гръцитѣ: такива сѫ Янусъ, Марсъ, Юпитеръ и Юнона (Зевсъ, Хера), Диана (Артемида), Минерва (Атина), Меркурий (Хермесъ), Вулканъ (Плутонъ), Нептунъ (Посейдонъ), Венера (Афродита), Аполлонъ, Херкулесъ и др. Отъ тѣхъ върховни божества станѫхѫ *Юпитеръ,* богътъ на небето, на гръма и на побѣдитѣ, и *Марсъ* въ качество на богъ на войната. Въ честь на Марса пръвъ мѣсецъ станѫ мартъ, а 1-вий мартъ — Нова година. Тъй като религията откъмъ вѫтрѣшно съдържание бѣше бѣдна, разви се много вънкашната ѝ страна — оброцитѣ, обредитѣ и гаданията, па се появихѫ храмове и изображения на божествата. Затова се появихѫ много жръци и жрици. Освѣнъ весталкитѣ, понтифекситѣ и авгуритѣ (§ 181), важни бѣхѫ *фламинитѣ,* или «тия които запалвахѫ» жъртвитѣ и *салиитѣ,* или «скачащитѣ», които изигравахѫ свещенъ танецъ въ честь на Марса. Ала за главни жръци си оставахѫ *понтифе-*

кситѣ: тѣ участвувахѫ въ всичкитѣ оброци, спогодби, бракове, завѣщания и слѣдѣхѫ да се испълняватъ религиознитѣ правила. Понтифекситѣ наричахѫ своята наука «знание на всичко божествено и човѣшко», защото всичко исхождаше отъ тѣхъ: тѣ съставяхѫ обреднитѣ правила, законитѣ, лѣтописитѣ. Споредъ това pontifex maximus имаше голѣмо влияние върху политиката, и най-важнитѣ лица въ държавата се домогвахѫ до тая длъжность. Римлянетѣ почитахѫ покрай жрьцитѣ и всѣкакви врачари, и италиянски (Сивиллитѣ) и гръцки (делфийскийтъ оракулъ). Прѣдписваше се строго да се испълняватъ обредитѣ и да се пазѭтъ праздницитѣ, тъй щото религията съставяше часть отъ правителството: такава религия се нарича *държавна.* Книжнината едва се начеваше. Азбуката (финикийска, ала отъ грьцитѣ прѣработена) се яви въ Лациумъ много врѣме прѣди основанието на Римъ, когато още пишахѫ отъ дѣсна рѫка къмъ лѣва. Въ царския периодъ се срѣщатъ нѣколко писмени паметници. На първо мѣсто сѫ *свещеннитѣ книги* и *лѣтописитѣ,* които съставяхѫ понтифекситѣ. Освѣнъ това имаше и нѣкои закони и спогодби съ чужди държави. Ала тая книжнина исчезнѫ най-много при нахлуването на галлитѣ. Разсѫдливитѣ, сурови римляне нѣмахѫ поетични стремления. Тѣ цѣнѣхѫ само *танцоветѣ,* отъ които едни бѣхѫ свещени, съ пълно обрѫжвание, а други комични, праздничии съ маскарадъ, който изобразяваше козли и овце: танцоветѣ се придружавахѫ съ свиренье на лоши костяни *флейти.* Поезията се състоеше отъ безсмислени заклинания, надгробни оплаквания, раскази за царетѣ, и «пѣсни за прѣдцитѣ», които пѣяхѫ момчета въ врѣме на пиршества. Маскарадитѣ на сатиритѣ («сититѣ»), които се придружавахѫ съ неприлични шеги и смѣшни пѣсни, прѣдвѣщавахѫ бѫдѫщата драма. Така щото въ царския периодъ римлянетѣ само заимствувахѫ културата на другитѣ, като ѭ разваляхѫ. Така тѣ усвоихѫ дори олимпийскитѣ игри; ала тѣхнитѣ *римски игри* въ circus maximus бѣхѫ само пародия на еллинскитѣ; тѣ служахѫ само за забава на зрителитѣ, прѣдъ които играяхѫ комедианти, а не за всенародна оцѣнка на въспитанието. Та въ Римъ и нѣмаше никакво *въспитание.* Момчетата (за момичетата не може и да се приказва) не се учахѫ на нищо, дори и на гимнастика. Момчето на всѣкѫдѣ придружаваше баща си — въ полето, на гости, въ събранието: и това му бѣше всичкото въспитание. По тоя начинъ то усвояваше главнитѣ римски добродѣтели: *virtus* — мѫжество и непрѣклонна воля (отъ vir—мѫжъ) *gravitas*—важность, сериозность, а особено *pietas* — прѣданость на боговетѣ, на отечеството и на обичаитѣ.

Римлянинътъ отъ младини разбираше, че той самъ по себе си е нищо, че той е само слуга на отечеството си. Тукъ, както и въ Спарта, човѣкъ не принадлежеше на себе си, а на държавата (§ 89).

II. Патриции и плебеи. 509 — 340.

§ 191. **Учрѣдяване на републиката.** Въ втория периодъ на римската история нѣмаше важни войни. Самитѣ римляне не нападахѫ на съсѣдитѣ си, па се и защищавахѫ лошо. Тѣхнитѣ владѣния дори се намалихѫ. Римъ бѣше заетъ съ вѫтрѣшни работи, съ борбата на патрициитѣ и плебеитѣ. Прѣди всичко трѣбваше да се установи новото управление подиръ изгонванието на Тарквиния. Римлянетѣ отмѣнихѫ царската власть и, по примѣра на еллинитѣ, въведохѫ *република*. За прѣдсѣдатели на републиката се избирахѫ двама *консули*, или «другари», по името на които се наричаше годината. Консулитѣ приличахѫ на царетѣ, ала имахѫ ограничена власть. Тѣ седѣхѫ на курулски прѣстоли, ала тогата имъ бѣше обикновена, бѣла, само съ пурпуренъ ширитъ. Всѣки консулъ имаше по 12 ликтора. Освѣнъ това въ града ликторитѣ изваждахѫ сѣкирата отъ вързопа прѫчки — знакъ, че консулътъ винѫги *трѣбва* да позволява на осѫденитѣ на смърть да аппелиратъ («да се обърнѫтъ») къмъ народа за помилванье. Само вънъ отъ града, дѣто се събираше войската, на която бѣше запрѣтено сега да стои въ Римъ, ликторитѣ носѣхѫ сѣкира, т. е. консулътъ имаше пълна власть (imperium). Ала главното ограничение на консулската власть се състоеше въ това, дѣто консулитѣ се избирахѫ само *за една година,* и че бѣхѫ длъжни, когато излизахѫ въ оставка, да даватъ смѣтка на народа за службата си, а народътъ можеше дори да ги присѫди на смърть. Обаче за римлянетѣ толкова бѣхѫ скѫпи историческитѣ въспоминания, че тѣ оставихѫ въ Капитолий статуитѣ на всички царе, безъ да се исключава и Тарквиний Гордий, и запазихѫ титулътъ на царя. Тѣ назначихѫ особенъ, до животъ, чиновникъ, който се наричаше «жъртвенъ *царь*»; той нѣмаше никаква власть и само присѫтствуваше при всенароднитѣ жъртви които принасяхѫ консулитѣ. Римлянетѣ задържахѫ дори сѫщината на царската власть въ лицето на *диктатора,* или «заповѣдника». Той бѣше сѫщий царь, съ всичкитѣ му инсигнии, ала назначавахѫ го само за половинъ година и само въ случай на крайна опасность, когато имаше нужда отъ опитенъ пълководецъ. Единъ отъ консулитѣ го назначаваше при пълна тишина и съ религиозни церемонии.

Сенатътъ доби по-голѣмо значение, отколкото при царетѣ: консулитѣ влизахѫ въ сената, слѣдъ като имъ се свършеше службата; сенатътъ, като доживотенъ, бѣше по-траенъ отъ тѣхъ, той прѣдставяше единството и прѣданията на държавата; той заповѣдваше на консулитѣ да избиратъ диктаторъ. Съставътъ на сената се измѣни въ полза на плебеитѣ: първитѣ консули, народнитѣ-любимци, *Брутъ* и *Коллатинъ,* назначихѫ половината сенатори се плебеи, които гордитѣ патриции наричахѫ «приписани» къмъ «бащитѣ» (patres conscripti). Плебеитѣ получихѫ изгоди и въ събранията: сега всичкитѣ върховни права, безъ да се исключава избирането на консулитѣ, прѣминахѫ отъ *куриатнитѣ комиции* въ *центуриатнитѣ.*

§ 192. **Владичество на патрициитѣ.** Учрѣдяването на републиката бѣше благоприятно за плебеитѣ, и тогава тѣ живѣяхѫ дружно съ патрициитѣ. Всички римляне задружно си защищавахѫ държавата отъ нападенията на многочисленитѣ си врагове, на чело на които стояхѫ силнитѣ и богати етруски. Тази тежка борба въ прѣданията на римлянетѣ е окрасена съ разкази за подвизитѣ на тѣхнитѣ герои *Хораций Коклесъ* (еднооокий) и *Муций Сцевола* (лѣвичарь). Ала въ сѫщность етрускитѣ, които владѣяхѫ тогава Корсика и Кампания и имахѫ съюзъ съ Картагенъ, нѣколко пѫти разбихѫ римлянетѣ и веднъжъ разграбихѫ самийтъ Римъ. Тѣ бѣхѫ отблъснѫти, когато на Римъ помогнѫхѫ латинитѣ и кампанскитѣ гръци. Подиръ това римлянетѣ издържахѫ тежка борба съ латинския съюзъ и сключихѫ съ него «вѣченъ миръ» на равни права. Докато Римъ се заплашваше отъ опасности, патрициитѣ зачитахѫ законитѣ отъ 509 г. Ала щомъ враговетѣ се успокоихѫ, тѣ начен̂ахѫ да си възвръщатъ старитѣ привилегии и станѫхѫ високомѣрни. Тъй като центуриатното събрание избираше *магистратитѣ* (длъжноститѣ лица) само отъ списъка на кандидати, който прѣдставяше сенатътъ, всичката *администрация* (правителството) и сѫдебната власть минѫхѫ въ рѫцѣтѣ на патрициитѣ. Наскоро плебейството бѣше махнѫто отъ сената, тъй като консулитѣ, които имахѫ право всѣки 5 години да «исправятъ списъцитѣ на сенаторитѣ», зачеркквахѫ имената на плебеитѣ и ги замѣствахѫ съ имената на патрициитѣ. По тоя начинъ сенатътъ станѫ гнѣздо на патрицията, и въ него се съсрѣдоточи върховната власть. Едногодишнийтъ консулъ нѣмаше значение при сенаторството, което траяше до животъ. Консулитѣ угаждахѫ на сенаторитѣ; а на квесторитѣ (§ 188), които станѫхѫ ковчежници, бѣше запрѣтено да да-

ватъ пари безъ разрѣшението на сената, комуто и да е, безъ да се исключава и диктаторътъ. Дори законодателната власть прѣминѫ въ сената: той начен̂ѫ да прѣдлага своитѣ «сенатусъ—консулти» (рѣшения) на центуриатното събрание, което не смѣеше да ги обсѫжда, а само ги утвърждаваше. Ала патрициитѣ не бѣхѫ доволни дори и отъ такава власть. Въ социално отношение на плебеитѣ бѣше още по-тежко, отколкото въ политическо. Патрицнитѣ бѣхѫ единственитѣ капиталисти (съ пари), тъй като само тѣ владѣяхѫ общественото поле, зарадъ което нищо не плащахѫ въ ковчежничеството, а търговско съсловие нѣмаше покрай землевладѣлцитѣ. Освѣнъ това патрициитѣ си имахѫ много клиенти и роби, които не вземахѫ на война; а плебейтъ самъ ходѣше на война, и малкото му поле оставаше необработено. Па и постояннитѣ войни изисквахѫ бескрайни издръжки, а съкровището бѣше токоречи праздно, защото патрициитѣ не плащахѫ, както трѣбва, за общественото поле, и консулитѣ не смѣяхѫ да изискватъ отъ тѣхъ, а споредъ това се увеличаваше военнийтъ данъкъ, който падаше на плебеитѣ. По тоя начинъ бѣднитѣ плебеи се съсипвахѫ и гладувахѫ. Тѣ бѣхѫ принудени да правѫтъ заеми отъ патрициитѣ, тъй като само послѣднитѣ разполагахѫ съ пари. Патрицийтъ не щадѣше свойтъ длъжникъ: той даваше пари за безбожни проценти (до 50%) и само за година. Щомъ плебейтъ не можеше да заплати дългътъ си на срока — патрицийтъ го поробваше заедно съ цѣлото му семейство. Клетийтъ длъжникъ заставяхѫ да работи до изнурение, като го шибахѫ постоянно съ камшикъ; а нощѣ го запирахѫ въ «ергастула»—вонещъ зимникъ, дѣто го оковавахѫ съ вериги по краката, рѫцѣтѣ и шията. Въ тия зимници се измѫчвахѫ по нѣкога твърдѣ почтени личности: тукъ имаше и доблестни защитници на отечеството, и дори пълководци.

§ 193. **Свещената планина и народнийтъ трибунъ.** Плебеитѣ се обърнѫхѫ въ роби на патрициитѣ и гладувахѫ. Като бѣхѫ твърдѣ търпѣливи и послушни на властитѣ, тѣ мълкомъ прѣнасяхѫ бѣдствията и не мислѣхѫ да възставатъ. Ала патрициитѣ начен̂ѫхѫ да го прѣкаляватъ съ угнетенията, особено когато се усилихѫ чрѣзъ прѣселването въ Римъ на знатния сабинский родъ — *Клавдиевци,* който имаше 5000 клиента. Въ 494 г. патрициитѣ избрахѫ за консулъ *Аппия Клавдия*—кръволокъ, който се наслаждаваше отъ народнитѣ страдания. За това плебеитѣ отказахѫ да се покоряватъ, когато имъ заповѣдахѫ да вървѫтъ въ *походъ.* Патрициитѣ се прѣсторихѫ, че ужъ желаѭтъ да се поми-

рѫтъ съ тѣхъ, та имъ обѣщахѫ много правдини. Плебеитѣ повѣрвахѫ, отидохѫ на война и разбихѫ неприятеля. Ала патрицинтѣ ги измамихѫ и наченѫхѫ да притѣсняватъ длъжницитѣ повече отъ по-напрѣдъ. Плебеитѣ изгубихѫ търпѣние; нъ тѣ не искахѫ да се бунтуватъ, да биѭтъ патрицитѣ, да грабѭтъ имуществата имъ. Тѣ направихѫ мирна революция — изгонихѫ патрицианскитѣ пълководци, развихѫ знамена и се оттеглихѫ отъ Римъ. Около 7 км. на далечъ отъ града имаше хълмъ, който се наричаше тогава *Свещена планина.* Плебеитѣ рѣшихѫ да се поселѭтъ тука и наченѫхѫ да издигатъ стѣнитѣ на новия градъ. Римъ запустѣ. Патрицитѣ се оплашихѫ да не би да ги нападнѫтъ враговетѣ имъ, та испратихѫ народни любимци да молѭтъ плебеитѣ да се завърнѫтъ, обѣщавайки имъ голѣми облекчения. Плебеитѣ се завърнѫхѫ, и тѣмъ бѣ направена важна отстѫпка: дозволихѫ имъ да си избиратъ въ трибитѣ за една година свои защитници, или *народни трибуни* (плебейски), които отъ начало бѣхѫ 2, послѣ 10 Трибунътъ не бѣше чиновникъ; затова той нѣмаше външни отличия на властьта, и той не смѣеше да се покаже въ центуриатното събрание, което се рѫководѣше отъ консулитѣ. Въ сената той седѣше отдѣлно и дори съ позоръ — при прага, на единъ простъ чинъ, а не на курулско кресло. Тукъ той не можеше да говори нищо, освѣнъ една дума: когато трибунътъ забѣлѣжи, че сенаторитѣ вкематъ нѣкоя мѣрка врѣдна за плебеитѣ, той извикваше *veto!* (забранявамъ) — и тая мѣрка се отмѣняваше. Сѫщо така той можеше съ своето veto да спре всѣка заповѣдь на консулитѣ. Когато не го слушахѫ, той заповѣдваше на плебеитѣ да не плащатъ данъци и да не отиватъ на война; или пъкъ той имаше право да повика на сѫдъ кого да е, безъ да се исключаватъ консулитѣ, и дори да осѫжда на смъртно наказание. Трибунътъ свикваше трибутнитѣ комиции, дѣто плебеитѣ разсѫждавахѫ за всички държавни въпроси и правяхѫ свои постановления, *плебесцити,* които добихѫ сѫщото значение, каквото прѣди имахѫ сенатусъ—консултитѣ. Личностьта на трибуна се обяви за «свещена». Който го закачи, става «проклетъ»; него всѣки може да убие и имотътъ му да си присвои. Плебейскитѣ едили, които се избирахѫ въ трибитѣ заедно съ трибунитѣ, станѫхѫ помощници на послѣднитѣ, тѣхни секретари, ковчежници и полицейски. Трибунътъ имаше токоречи царска власть, ала съ слѣднитѣ ограничения. 1) Трибунътъ не командуваше войска; а тъй като армията всѣки пѫть стоеше вънъ отъ града, властьта на трибуна не можеше да се простира по-далечъ отъ град-

скитѣ стѣни; имаше дори законъ, щото да не смѣе трибунътъ нито за една минута да се отлжчва отъ Римъ. Освѣнъ това вратитѣ на кжщата му трѣбваше да стоятъ отворени денѣ и нощѣ, за да могжтъ плебеитѣ винжги да дохождатъ при него, за да му се оплакватъ отъ беззаконията на патрициитѣ. 2) Трибунътъ можеше само да говори veto, изобщо да спъва правителственитѣ распоредби; ала самъ той не можеше да се распорежда, да заповѣдва, като лице съвсѣмъ не правителствено. Освѣнъ това рѣшението на трибунитѣ имаше сила само кога се тѣ всички до единъ съгласявахж помежду си: едно «не» важеше повече отъ деветъ «да».

§ 194. **Борба между патрициитѣ и плебеитѣ: а) аграрнитѣ закони.** Сега плебеитѣ можахж да се борятъ съ патрицитѣ Тѣ съ своитѣ трибуни, а патрициитѣ съ своитѣ консули и диктатори, заприличахж на двѣ държави, които не можахж да живѣятъ дружно. Правителството и всичкитѣ длъжности още си оставахж въ ржцѣтѣ на патрициитѣ; сé тѣ сждѣхж още, и както искахж, защото нѣмаше писани закони. Богатството сé още бѣше въ тѣхни ржцѣ, тъй като тѣ продължавахж нераздѣлно да владѣятъ общественото поле. Плебеитѣ не получихж нищо друго, освѣнъ защитници, които патрициитѣ се стараяхж да прѣмахнжтъ. Затова сега се начена упоритата *борба на плебеитѣ съ патрициитѣ за изравнение на правата*, която се продължавá около 200 години, докато плебеитѣ не постигнахж всичко. Тѣ искахж: 1) социално равенство, т. е. да се ползуватъ съ общественото поле, и брачно право (Jus connubii); 2) политическо равенство, т. е. равно съ патрициитѣ участие въ властьта, или да бжде и за тѣхъ достжпна магистратурата. Тази борба покрива съ мрачна сѣнка историята на Римъ, особено въ първата половина на 5 в., когато историята на Гърция, наопаки, прѣдставяше свѣтла картина. Тя измжчи и ослаби Римъ, отъ което, разбира се, се въсползувахж воинственитѣ му съсѣди. Въ Римъ не можеше единъ день да се прѣкара спокойно. Трибунитѣ спирахж сбиранието войска и пари и сждѣхж чиновницитѣ, които по нѣкога дори се подвъргахж на улични оскърбления. Плебеитѣ ту се отказвахж да тръгнжтъ въ походъ, ту се оставяхж да ги разбиятъ враговетѣ, за да лишжтъ отъ триумфъ патрицианскитѣ пълководци. А патрициитѣ прибѣгвахж до всѣкакъвъ видъ интриги и насилия, по нѣкога дори до ножа на тайния убиецъ. Тѣ назначавахж свирѣпи диктатори или отивахж вънъ отъ града, дѣто не се простираше властьта на трибунитѣ, и *опустошавахж* тамъ полетата и имѣнията на плебеитѣ. Тѣ дори не

се срамувахѫ да се съединяватъ съ враговетѣ на отечеството. Не веднъжъ ставахѫ кървави сблъсквания на улицата между плебеитѣ и патрициитѣ. Много богати семейства се изселихѫ отъ Римъ въ чужбина, за да се избавѭтъ отъ тревоги. Ала това бѣхѫ се малки беспорядъци. Нѣмаше голѣми вълнения, междуособни войни. Въ сравнение съ ужаситѣ въ борбата на аристократитѣ и демократитѣ въ Еллада, може да се каже, че борбата на плебеитѣ и патрициитѣ бѣше мирна. Тя се начена съ *аграрнитѣ* (*полски*) *закони* (leges agrariae). Десеть години подиръ като се изселихѫ плебеитѣ на Свещената планина, яви се между патрициитѣ първийтъ римски държавенъ мѫжъ, консулътъ *Спурий Кассий*. Той като разбра, че за самитѣ патриции не ще бѫде добрѣ, ако възстанѫтъ гладнитѣ плебеи, прокара законъ, за да се раздѣли една часть отъ общественото поле помежду бѣднитѣ плебеи. Патрицитѣ нѣмахѫ право да отблъснѫтъ законътъ; нъ тѣ се рѣшихѫ да не го испълняватъ, а Кассия да накажѫтъ примѣрно за измѣна. Слѣдъ като истече срокътъ на Кассиевата служба, тѣ го обвинявахѫ, че се стремѣлъ къмъ царска корона, та го хвърлихѫ отъ Тарпейската скала. Имотътъ на Кассия бѣше взетъ за съкровището, а кѫщата му разрушена, и на мѣстото ѝ запрѣтено да се строи друга кѫща. Нъ трибунитѣ не се уплашихѫ отъ сѫдбата на Кассия. Тѣ 10 години настоявахѫ да се испълни неговътъ законъ, ала напраздно. Найпослѣ трибунътъ *Генуций* повика на сѫдъ консулитѣ, за дѣто не сѫ испълнили аграрнийтъ законъ; ала срѣщу деня на сѫденьето, нощемъ, той биде закланъ въ собствената си кѫща. Отъ тогава цѣло столѣтие не се подига рѣчь за полскитѣ закони.

§ 195. **б) Писанитѣ закони. Децемвири. Валерий и Хораций.** Борбата на плебеитѣ и патрициитѣ достигнѫ крайни прѣдѣли. Патрициитѣ побѣсняхѫ: тѣ дори хващахѫ и биехѫ трибунитѣ и разваляхѫ съ шума си трибутнитѣ събрания: въ крайни случаи тѣ отивахѫ при съсѣднитѣ врагове, та ги довеждахѫ възъ Римъ. По едно врѣме въ самия Капитолий се намѣрваше една шайка отъ сабини и главорѣзи — измежду младитѣ патриции. Плебеитѣ се утвърдихѫ на Авентинъ — и Авентинъ се бореше съ Капитолий, като да бѣхѫ двѣ враждебни държави. Полетата бѣхѫ запустнѫти или опустошени; моръ върлуваше по всичкитѣ триби. Бѣхѫ назначени дни за покаяние и за молитви. Женитѣ съ распустнѫти коси ходѣхѫ по града и съ плачъ се простирахѫ прѣдъ статуитѣ на боговетѣ. Тогава именно трибунътъ *Терентилий Арса* поиска да се издаде законъ за избиранье плебейска комисия, която да

ше закони. Тъй като това значеше да се опрѣдѣли, т. е. да се ограничи властьта на консулитѣ, патрицпитѣ възстанжхж като единъ човѣкъ, и се борихж 10 години. Ала плебеитѣ всѣка година избирахж едни и сжщитѣ твърди трибуни и не допущахж да се събиратъ пари и войска. Патрпцпитѣ бѣхж принудени да отстжпжтъ. Въ 450 г. тѣ избрахж помежду си *децемвиритѣ* («десеть мжжи»), испратихж ги въ Велика Гърция и въ Атина за да изучжтъ тамкашнитѣ закони, та послѣ имъ поржчахж да напишжтъ закони за Римъ На децемвиритѣ дадохж консулска власть и отмѣнихж за прѣзъ нея година всичкитѣ длъжности. Въ Римъ настанж тишина — и въ края на годината се появихж на форума XII мѣдни *таблици*, на които бѣхж написани законитѣ. Основата на тѣзи закони, що достигнжхж до насъ въ откжслеци — е обичайното право на тогавашния Римъ. Така щото тѣ узаконявахж правата на патрицпитѣ и съвсѣмъ не засѣгахж аграрнийтъ въпросъ. Ала плебеитѣ бѣхж доволни, тъй като какъвто и да е законъ бѣше подобъръ отъ беззаконието. При това въ таблицитѣ не се правѣше разлика между патриции и плебеи и дори направо се запрѣщавахж «привилегиитѣ», или законитѣ въ полза на частни лица (privatus — частенъ, личенъ; lex — законъ). Слѣдователно таблицитѣ доставяхж на плебеитѣ *гражданско равенство*, равенство съ патрициитѣ прѣдъ закона. Ала веднага се оказа, колко малко законитѣ осигурявахж положението на плебеитѣ. Патрициитѣ наумихж да се възползуватъ отъ децемвирата, за да отстранжтъ трибунатътъ. Подъ тѣхно влияние децемвиритѣ не се отказвахж отъ властьта си и начинжхж да угнетяватъ народътъ съ помощьта на отчаяната и развратна патрицианска младежъ. Плебеитѣ *вторий пжть* се оттеглихж на *Свещената планина* — и патрициитѣ пакъ трѣбваше да отстжпжтъ. За консули бѣхж избрани народнитѣ любимци *Валерий* и *Хораций*, а децемвиритѣ свалихж отъ власть. Новитѣ консули издадохж притурки къмъ XII таблици които изнасяхж на плебеитѣ. Трибунитѣ получихж съвѣщателенъ гласъ въ сената; а за да не би патрициитѣ да правжтъ фалшификации, на плебейскитѣ едили бѣ поржчано да пазжтъ сенатусъ — консултитѣ, които се отбѣлѣзвахж съ подписа на трибуна. Трибутнитѣ комиции добихж значение по голѣмо отъ центуриатнитѣ: тѣхнитѣ плебисцити споредъ закона станжхж вече общенародни постановления; на тѣхъ прѣдадохж консулското право да избиратъ квестори, макаръ че само измежду патрицпитѣ. Отъ тогава дори патрицпитѣ начинжхж да посѣщаватъ *трибутнитѣ* събрания, въ които се съсрѣдоточи законода-

телството т. е. по-нататъшното вѫтрѣшно развитие на Римъ. Законодателството на Валерия и Хорация до такава стъпень обеспечи трибунатътъ, щото отъ тогава вече не се правѣхѫ опити за събарянето му. То така въздигнѫ плебеитѣ, че немислимо бѣше понататъшното неравенство между тѣхъ и патрициитѣ въ социално и политическо отношение. Борбата закипѣ изново, ала вече, безъ насилия, прилична на борбата на партиитѣ въ една конституционна държава.

§ 196. **в) Брачното право. Военнийтъ трибунъ съ консулска власть и цензорътъ.** Въ политическо отношение плебеитѣ се рѣшихѫ веднага да поискатъ участие въ консулата, нъ въ социално отношение тѣ се ограничихѫ за сега съ брачното право, като не смѣяхѫ да засѣгатъ аграрнийтъ въпросъ. Освѣнъ това брачното бесправие бѣше най-обидно за плебеитѣ и най-ненужно за патрициитѣ: между плебеитѣ вече се срѣщахѫ хора по-богати и по-почетни отъ патрициитѣ, и сé по-често се срѣщахѫ случаи, когато нѣкой патриций, като желаеше добрѣ да настани сина си или дъщеря си, самъ се стараеше да се сродии съ нѣкой важенъ плебей, макаръ че потомцитѣ му чрѣзъ това се лишавахѫ отъ права на римско гражданство. Въ 445 г. трибунътъ *Канулей* прѣдложи два закона: 1) брачното право принадлежи еднакво както на патрициитѣ, така и на плебеитѣ (дѣцата отъ смѣсени бракове принадлежѫтъ на това съсловие, отъ което е бащата); 2) плебеитѣ се избиратъ за консули наравно съ патрициитѣ. Патрициитѣ така горещо възстанѫхѫ противъ тѣзи закони, щото плебеитѣ *третий пѫть* се *оттеглихѫ*, само че не на свещената планина, а на *Яникулъ*. Патрициитѣ пакъ трѣбваше да отстѫпѭтъ. Ала тѣхната гордость не можеше да се примири съ това, дѣто плебеитѣ ще могѫтъ да завзематъ една отъ *курулскитѣ* длъжности (както наричахѫ тѣ своята магистратура), съ които тѣ дори свързвахѫ гордѣливото право да «иматъ свои прѣдци», т. е. да турѭтъ въ атриума и да носѭтъ по церемониитѣ изображенията на своитѣ благородни прадѣди. Патрициитѣ по-скоро се съгласихѫ съвсѣмъ да унищожѫтъ консулатътъ, отколкото да го прѣдоставѭтъ на плебеитѣ, нъ да му запазѭтъ властьта, като създадѫтъ само отъ нея нова *некурулска* длъжность. Тъй като плебеитѣ можахѫ да достигнѫтъ, като най-високъ санъ, военнийтъ трибунатъ (§ 188), патрициитѣ приехѫ това название за новата длъжность. По тоя начинъ се образува страннийтъ титулъ — *военни трибуни съ консулска власть* (tribuni militum consulari potestate). Такива трибуни имаше отъ 3

до 8. Избирахѫ ги центуриитѣ за една година отъ *двѣтѣ* съсловия. Тѣхната власть бѣше съвършено равна на консулската; ала не имъ се позволяваше да седѫтъ на курулски кресла, и подирѣ имъ вървѣхѫ само по 6 ликтора. Освѣнъ това намѣрихѫ ново срѣдство въ борбата, което се оправдаваше съ това, че работата се увеличаваше колкото повече се развиваше държавата: отдѣлихѫ една часть отъ консулската власть и съставихѫ отъ нея особена курулска длъжность — *цензорътъ*. Имаше 2 цензори. Избирахѫ ги центуриитѣ за година и половина и само измежду патрициитѣ. Цензоръ значи *оцѣнитель*. Той водѣше списъкъ на жителитѣ и имотитѣ, управляваше ковчежничеството и събираньето на данъцитѣ. Наскоро властьта на цензора така се усили, щото дори патрициитѣ наченѫхѫ да се боѭтъ отъ него. Цензорътъ събираше отъ тѣхъ аренда за общественото поле и можеше да имъ даде повече или по-малко земя. Сѐ той «исправяше списъцитѣ на гражданетѣ», т. е. прѣвождаше гражданетѣ отъ една класса въ друга, споредъ имуществото имъ, и дори тургаше «нота» (бѣлѣжка) при имената на прѣстѫпнитѣ или опозорени лица, което означаваше, че тѣ се заличаватъ отъ списъка. Цензоритѣ особено строго слѣдѣхѫ сенаторитѣ и конницитѣ, като ги зачерквахѫ отъ списъцитѣ за най-малкото петно, което би тѣ направили на съсловието си съ своя животъ. Въ назначенъ день конницитѣ се явявахѫ при цензора на прѣгледъ; всѣки водѣше за юзда походнийтъ си конь. Ако цензорътъ посъвѣтваше нѣкому да продаде коньтъ си, това значеше че той трѣбва да излѣзе въ оставка. Напоконъ, цензоритѣ като ковчежници, завѣдвахѫ общественитѣ работи — постройката на храмове, пѫтища, мостове, канали: чрѣзъ това тѣ се намѣрвахѫ въ сношение съ народа и можахѫ да иматъ върху него влияние.

§ 197. **Мелий, Камиллъ и галлитѣ.** Патрициитѣ често беззаконо отмѣнявахѫ трибунатътъ съ консулска власть и възстановявахѫ старото консулство. А когато плебеитѣ изисквахѫ да се пази законътъ, патрициитѣ така интригувахѫ на изборитѣ, щото центуриитѣ винѫги тѣхъ избирахѫ за трибуни съ консулска власть: пръвъ пѫть плебей сполучи тая длъжность тепърва въ 400 г.; обаче плебеитѣ още тогава се възнаградихѫ, като наченѫхѫ да избиратъ *квестори* испомежду си (421). Споредъ това вѫтрѣшната борба не се прѣкрати и въ втората половина на 5 в. Характерътъ на тая борба се вижда отъ сѫдбата на богатия плебей *Спурий Мелий*. Когато настанѫ въ Римъ такъва гладъ, че бѣднитѣ хора се хвъргахѫ въ Тибръ, Мелий пожъртвува състоянието

си, за да облегчи сѫдбата на нещастнитѣ: той накупи хлѣбъ отъ вънъ и го раздаваше на плебеитѣ. Това бѣше прямъ укоръ върху жестокосърдието на патрицитѣ. Тѣ назначихѫ диктаторъ, който се заобиколи съ буйна патрицианска младежь и се яви въ сѫда, на форума, обвинявайки Мелия, че се стремѣлъ къмъ царска корона. Народътъ се застѫпи за благодѣтеля си; ала полицейскитѣ измъкнѫхѫ Мелия отъ тълпата и го заклахѫ; кѫщата му бѣ разрушена, имотътъ му прѣдаденъ на съкровището. Отъ тѣзи беспорядъци се ползувахѫ съсѣдитѣ, срѣщу които римлянетѣ трудно се защищавахѫ. Едвамъ около 400 г. тѣ взехѫ да нападатъ, като обсадихѫ етруската крѣпость *Веи*. Подиръ многогодишна обсада, която е украсена отъ прѣданията, крѣпостьта бѣше взета. Този подвигъ е важенъ, защото римлянетѣ тогава пръвъ пѫть излѣзохѫ вънъ отъ прѣдѣлитѣ на Лациумъ и въведохѫ *постояна* войска. До сега тѣ знаяхѫ само прѣзъ лѣтото кратки сблъсквания и си оставахѫ селяне; сега трѣбваше да водѭтъ дълга война, което ги принуди да даватъ плата на солдатитѣ. Въ войната съ Веи се отличи първийтъ римский пълководецъ *Фурий Камиллъ*. Той бѣше храбъръ и талантливъ вождъ, ала зълъ и високомѣренъ патриций. Като прѣвзе Веи съ искусенъ подкопъ, Камиллъ начевѫ да се отнася като деспотъ, заграби всичката плячка, направи блѣскавъ триумфъ и начевѫ да оскърбява трибунитѣ. Народътъ повика Камилла на сѫдъ, ала той избѣга, като молѣше боговетѣ да пратѭтъ върху Римъ такава бѣда, щото да си спомнѭтъ за него. Това бѣдствие се яви въ лицето на *галлитѣ*. Въ това врѣме германцитѣ притискахѫ галлитѣ отъ къмъ сѣверо-истокъ; тъй като галлитѣ вече бѣхѫ стигнѫли до Атлантическия океанъ, оставаше имъ само да се обърнѫтъ на юго-истокъ, къмъ Алпитѣ и Балканскитѣ планини, дѣто още имаше свободни мѣста. Една часть отъ тѣхъ отиде чакъ до Мала Азия (§ 160), нъ главната масса се устреми въ Италия. Галлитѣ на дълго врѣме се спрѣхѫ въ долината на По. Тѣ живѣяхѫ по горитѣ заедно съ своитѣ свине, които съставяхѫ главното имъ богатство. Земледѣлието у тѣхъ се считаше за позорно дѣло. Главното занятие на галлитѣ бѣхѫ разбойническитѣ нападения върху по-образованитѣ и богати народи; тѣ дори се наемахѫ за солдати у съсѣдитѣ си. Тѣ бѣхѫ отлични войници. Голѣмийтъ имъ ръстъ, дългитѣ имъ разрошавени коси и мустаци, звѣрската кожа върху плещитѣ имъ, бичята рогата глава, голѣмийтъ тежъкъ мечъ, огромнийтъ щитъ, пъстрата накитена дреха, златнийтъ обрѫчъ на шия, дивийтъ викъ кога на-

падахѫ — всичко това вселяваше ужасъ въ неприятеля. При това галлитѣ се биехѫ като побѣснѣли, и обичахѫ дуелитѣ. Тѣхнитѣ жени не се давахѫ живи въ плѣнъ: тѣ убивахѫ дѣцата си и сами себе. Галлитѣ бѣхѫ правдиви, безхитростни, обичахѫ красиво да говорѭтъ, да пиршествуватъ и да се хвалѭтъ съ своитѣ рани, които тѣ нарочно разранявахѫ. Тѣ не бѣхѫ научени да се покоряватъ: тѣхнийтъ *бреннъ* (вождъ) нищо не можеше да направи противъ волята имъ.

§ 198. **Нахлувание на галлитѣ; падание на Етрурия; самнитската държава.** Въ 390 г. галлитѣ нападнѫхѫ на Етрурия и обсадихѫ крѣпостьта *Клузиумъ*. Етрускитѣ поискахѫ помощь отъ своитѣ врагове — римлянетѣ. Римлянетѣ пратихѫ да попитатъ галлитѣ, съ какво право сѫ нападнѫли тѣ на етрускитѣ? «Ето съ какво!» извикалъ галлскийтъ бреннъ, показвайки на меча си, и повече отъ 100 х. освирѣпѣни диваци се затекохѫ къмъ Тибръ. Римлянетѣ успѣхѫ да събирѫтъ наскоро 50 хиляди души, ала прѣтърпѣхѫ небивало поражение на 15 км. отъ града, при рѣчицата *Аллия*. Само единъ малъкъ отредъ можѝ да стигне въ Капитолий и тамъ се укрѣпи въодушевяванъ отъ бившия си консулъ, доблестния *Манлий Капитолийский*. Населението на Римъ се разбѣга; градътъ бѣше разрушенъ и изгоренъ. Ала Капитолий се държа повече отъ половинъ година. Въ сѫщото врѣме доде извѣстие, че венетитѣ нападнѫли на галскитѣ жилища при р. По — та галлитѣ отстѫпихѫ, като взехѫ откупъ отъ римлянетѣ. Римлянетѣ не искахѫ да се завръщатъ въ разрушения градъ и се готвѣхѫ да се прѣселѭтъ въ Веи. Нъ завърнѫлийтъ се отъ изгнание Камиллъ станѫ вторий основатель на Римъ: той убѣди народътъ да си остане. Градътъ бѣше изново застроенъ, ала небрѣжно и бѣдно: Римъ съ тѣснитѣ си и криви улици и съ неугледнитѣ си високи кѫщи прѣдставяше жалъкъ видъ чакъ до врѣмето на Августа. Не бѣше по-добрѣ и около Римъ. Много градове исчезнѫхѫ. Дори до Апулия, на югъ, отдѣлни шайки отъ галли оставихѫ печални слѣди. Дълго врѣме, дори при внуцитѣ на капитолийскитѣ защитници, тѣзи шайки ненадѣйно се явявахѫ подъ стѣнитѣ на Римъ. Ала римлянетѣ бърже се оправихѫ подиръ нахлуваньето на галлитѣ, които отчасти имъ помогнѫхѫ, защото ослабихѫ етрускитѣ. Етруската държава бѣ наченѫла да се расклаща вече при началото на римската република (§ 192). Побѣдата на Гелона при Химера (§ 109) потръси могѫществото не само на Картагенъ, нъ и на съѭзницата му Етрурия. Подиръ това Хиеронъ сиракузский въ съѭзъ съ Вели-

ка Гръция порази при Куми етруската флота; отъ тогава Тирренското море се подчини на Сиракуза сѫщо тъй както Йоническото — на Тарентъ, който тогава се бѣше издигнѫлъ поради паданьето на Сибарисъ (§ 99). Не много прѣди г. 400 Сиракуза се усили още повече, слѣдъ като надви Алкивиада, на когото помогнѫхѫ съ флотата си етрускитѣ—стари приятели на атинянетѣ по търговия (§ 123). Подиръ това сиракузскийтъ тиранинъ *Дионисий Старий* опустоши брѣговетѣ на Етрурия. Слѣдъ като прѣтърпѣ Етрурия такива удари, галлитѣ нападнѫхѫ на нея. Затова леко можихѫ римлянетѣ въ едно поколѣние да завладѣятъ цѣла южна Етрурия, толкова повече, че народътъ отъ тая земя, който бѣше угнетенъ отъ лукумонитѣ, бѣше отъ италическо потекло; той се радваше, че се е освободилъ отъ етруското иго и бърже начена да се романизува. Отъ тогава Етрурия бърже начена да отпада: около 300 г. нейната история се прѣкратява. Подиръ нахлуването на галлитѣ, въ първата половина на 4 в., римлянетѣ успѣхѫ да възстановятъ значението си и на югъ отъ Тибръ, благодарение на Камилла, който си разви тогава всичкийтъ воененъ талантъ и блѣстяще прѣобразува римската армия; тѣ побѣдихѫ възстанѫлитѣ латини и ги принудихѫ да сключатъ съюзъ съ условие — *Римъ да има хегемония надъ Лациумъ*. Слѣдъ това съюзницитѣ унищожихѫ за винѫги могѫществото на волскитѣ, еквитѣ и на най-ближнитѣ сабини. Нъ тѣзи бързи успѣхи безъ малко не погубихѫ римлянетѣ, които начeнѫхѫ сѫщо така деспотически и своекористно да се ползуватъ отъ хегемонията, както и спартанцитѣ. Съюзницитѣ начeнѫхѫ тайно да имъ врѣдятъ и чакахѫ случай, за да подигнѫтъ орѫжие противъ надменния си хегемонъ. Този случай се прѣдстави ок. 340 г., когато римлянетѣ си спечелихѫ новъ врагъ въ лицето на самнититѣ. *Самнититѣ* (§ 179) се намѣрвахѫ тогава на най-високата стъпень на могѫществото си. Особено се разви колонизацията имъ, на чело на която стояхѫ *луканитѣ* и *бруттийцитѣ*, които бѣхѫ достигнѫли до морето. Прѣди нападанието на галлитѣ самнититѣ отнехѫ отъ етрускитѣ Капуа, а отъ гърцитѣ—Куми и токоречи всичкитѣ най-добри колонии, освѣнъ Неаполъ и Тарентъ. По тоя начинъ около половината на 4 в. въ Италия паднѫхѫ старитѣ държави—Етрурия, латинскийтъ съюзъ и гръцкитѣ колонии, а се издигнѫхѫ двѣ нови—римската и самнитската, между които трѣбваше да пламне борба за кой да владѣе полуостровътъ. По обширность, богатство и населеность на земята самнититѣ бѣхѫ много по-силни отъ римлянетѣ; ала тѣмъ липсваше единство и държа-

венъ строй. Тѣхнитѣ колонисти съставяхѫ отдѣленъ и дори враждебенъ тѣмъ свѣтъ. Самнититѣ си оставахѫ груби планинци; а колониститѣ до толкова бѣхѫ освоили грьцката култура, че ги наричахѫ «филеллини»: тѣхнитѣ гробници, надписи и монети сѫ чисто грьцки; тѣхнийтъ градъ Капуа — прьвъ градъ въ Италия по роскошъ и вторий по голѣмина — наумѣваше Атина; жителитѣ му бѣхѫ изнѣжени, като етрускитѣ, отъ които тѣ заимствувахѫ и гладиаторството. А Римъ прѣдставяше сурова и централизувана държава, въ която неуморимо работѣше беспощадна завоевателна политика. При това, въ него подиръ нахлуваньето на галлитѣ държавното развитие тръгнѫ по такъвъ пѫть, който докара изравняванье на правата между съсловията.

§ 199. **Манлий. Лициниево законодателство.** Подиръ нахлуваньето на галлитѣ вѫтрѣшното развитие на Римъ се показа въ *социалната* борба, тъй като плебеитѣ вече бѣхѫ добили найважнитѣ политически права, а въ обществено отношение бѣхѫ получили нищожното брачно право (§ 196). А между това, причинитѣ на неравенството въ имотитѣ се увеличавахѫ особено слѣдъ галлитѣ. Трѣбваше изново да си натрупватъ домакинства и да се уреждатъ, а при това и да водѭтъ войни съ съсѣдитѣ. Плебеитѣ бѣхѫ принудени да влизатъ въ нови дългове. А патрициитѣ се ползувахѫ отъ тѣхнитѣ бѣдствия, за да ги угнетяватъ повече отколкото прѣди. Тѣ пакъ показахѫ голѣмо жестокосърдие. Само единъ отъ тѣхъ, *Манлий Капитолийский,* обичаше бѣднитѣ хора. Той имъ помагаше съ всичкото си огромно състояние. «Азъ нѣма да търпѭ тия бѣдствия, каза той, догдѣ имамъ поне педя земя!». Той поиска отъ сената да откупи всичкитѣ длъжници, като распродаде общественото поле. Плебеитѣ се трупахѫ въ Капитолий, дѣто бѣше домътъ на Манлия, за да погледатъ на своя благодѣтель.Важдъ на патрициитѣ бѣше надменнийтъ Камиллъ, който мразѣше Манлия, тъй като послѣднийтъ му помрачаваше славата въ борбата съ галлитѣ. Патрициитѣ го назначихѫ диктаторъ — и той обвини Манлия, че се домогва за царска корона; приятельтъ на плебеитѣ бѣше хвърленъ отъ Тарпейската скала. Смъртьта на Манлия не пропаднѫ даромъ. Наскоро два трибуна, *Лициний* и *Секстий,* спечелихѫ побѣда на плебеитѣ. Тѣ се отличавахѫ съ богатство, образованне, твърдъ характеръ и търпѣливость. Ето тритѣ главни закона на Лициния: 1) *Аграрний,* споредъ който всѣки патриций и всѣки плебей се допуска да вземе обществено поле подъ видъ на наслѣдствена аренда, ала не повече отъ 500 югера (jugerum — 240 рим-

ски крака дълга и 120 широка—мерá=2518 □ м.). Никой не може да искарва на общественитѣ пасбища повече отъ 100 глави едъръ и 500—дребенъ добитъкъ. Общественитѣ парчета земя трѣбва да се обработватъ не само съ роби, нъ и съ опрѣдѣлено число свободни надничари. По тоя начинъ заможнитѣ плебеи можахѫ да се обогатяватъ отъ общественитѣ парчета, за които не се вземаше голѣма плата; а бѣднитѣ добивахѫ постоянна работа и можахѫ евтино да купѭтъ лишнийтъ добитъкъ, който патрицинтѣ се принудихѫ да продадѫтъ. 2) *Дълговийтъ* законъ (de aere alieno), споредъ който исплатенитѣ проценти се изваждатъ отъ капитала, а останѫлата сумма се разсрочва за 3 годишно исплащанье; длъжницитѣ веднага се освобождаватъ. 3) Законъ за *консулата*: трибунатътъ съ консулска власть се отмѣня; възстановява се консулатътъ, ала така щото единъ отъ консулитѣ да бѫде винѫги плебей. Патрициитѣ 10 години отблъсквахѫ трѣбванията на Лициния, прибѣгвайки до всѣкакви хитрини и насилия. Обикновено тѣ се стараяхѫ да склонѭтъ на своя страна нѣкои отъ трибунитѣ ту съ подкупи, ту съ раздаванье длъжности. Тия трибуни, които минавахѫ на тѣхна страна, принадлежахѫ къмъ най-състоятелнитѣ хора. По тоя начинъ се създаваше *плебейската аристокрация*, която бѣше по-близка до патрицнитѣ, отколкото до бѣднитѣ плебеи. Нъ плебеитѣ всѣка година избирахѫ за трибуни Лициния и Секстия, противъ които най-послѣ не смѣяхѫ да възставатъ другаритѣ имъ. Патрициитѣ нѣколко пѫти дори назначавахѫ диктаторъ, сé свойтъ Камиллъ, който веднѫжъ дори распѫди едно трибутно събрание съ ликторитѣ си. Трибунитѣ имахѫ право да го накажѫтъ съ смърть за това; ала тѣ го заплашихѫ само съ глоба. Въ тоя случай Камиллъ се раздума, та изново спаси Римъ, като отстрани междуособието: той склони патрициитѣ да отстѫпѭтъ, и Лициниевитѣ закони бѣхѫ приети (367 г.). Тогава Секстий станѫ пръвъ плебейский консулъ; а Камиллъ въ знакъ, че сѫ се примирили съсловията, построи храмъ въ честь на Конкордия (§ 190) при подножието на Капитолий и слѣдъ това умрѣ.

§ 200. **Изравнение на правата.** Още малко оставаше на плебеитѣ да спечелѭтъ, за да се изравнѭтъ напълно съ патрициитѣ: послѣдната борба (въ 367—300) между съсловията не бѣше така ожесточена, както прѣди. За да се възнаградѭтъ за загубата на едното консулско мѣсто, патрициитѣ измислихѫ двѣ нови курулски длъжности — преторъ и едили. *Преторътъ* другояче наричахѫ третий консулъ, защото у него прѣминѫ сѫдебната власть на кон-

сулитѣ, на които той бѣше съвсѣмъ равенъ. Сѫдебнитѣ присѫди на претора, за които се водѣше дневникъ, подиръ съставихѫ основата на римското гражданско право. Двамата *курулни едили* бѣхѫ началници на полицията. Тѣ уреждахѫ така сѫщо главнийтъ народенъ праздникъ—«римскитѣ игри», което имъ даваше възможность да привличатъ народътъ; послѣднийтъ обикновено избираше ония едили, що не се скѫпѣхѫ за тѣзи увеселения, на най-високитѣ длъжности. Ала вече на слѣдната година плебеитѣ настояваxѫ, да ги избиратъ и тѣхъ за курулни едили, а патрициитѣ начнѫхѫ да избиратъ за плебейски едили. Подиръ 25 години тѣ спечелихѫ правото да се избиратъ за диктатори и цензори, а наскоро подиръ това и за претори. Послѣднитѣ длъжности, що спечелихѫ тѣ, бѣхѫ религиозни: въ 302 г. се появихѫ първитѣ авгури и понтифекси измежду плебеитѣ. Сѐ въ това врѣме куриитѣ—гнѣздото на патрицианството — съвсѣмъ изгубихѫ значението си: постанови се, че рѣшенията на центуриитѣ ще ставатъ закони, безъ да се утвърждаватъ отъ куриатнитѣ комиции; ала за да се удовлетвори тщеславието на патрициитѣ, бѣше опрѣдѣлено, щото куриитѣ отъ по-напрѣдъ да се съгласяватъ. По тоя начинъ около 300 г. *съвършено се изравнихѫ правата* на двѣтѣ съсловия, слѣдъ като се борихѫ послѣднитѣ токоречи двѣстѣ години. Въ сѫщото врѣме се подобри и материалното положение на плебеитѣ. Отъ тѣхъ вземахѫ малко данъци. Повече плащахѫ патрициитѣ— и ковчежничеството така се обогати, щото въведохѫ постоянна плата на войскитѣ. Запрѣти се, да се не взема повече отъ 5%; ала най-важно бѣше че се *отмѣни робството за дългове*. Освѣнъ това завоевателната политика на римлянетѣ придобиваше тогава много нови земи, и при това въ най-добритѣ мѣста на Италия, дѣто се заселявахѫ колонии отъ бѣдни хора. Честититѣ войни доставяхѫ така сѫщо много богатства, въ видъ на плячка, и разширявахѫ търговскитѣ сношения. Голѣми капитали се стичахѫ въ Римъ; а колкото повече се трупахѫ, толкова паритѣ ставахѫ по-евтини (процентътъ по-малъкъ) и толкова по-леко можеше бѣднийтъ човѣкъ да се залови за износно прѣдприятие.

III. Сенатътъ и обединението на Италия. 340—264.

§ 201. **Първенцитѣ и сенатътъ.** Подиръ Лициниевото законодателство се начева третийтъ периодъ отъ римската история, който се продължава около 100 години, до пуническитѣ войни.

Това е периодътъ на процъвтѣванието на Римъ. Вѫтрѣ владѣеше спокойствие и единодушие, навънъ—Римъ въ три поколѣния *обедини цѣла Италия.* Това зависѣше най-много отъ изравняваньето правата на съсловията. Сега вече нѣмаше нито патриции, нито плебеи: имаше само «римски граждане». Ала така бѣше само по закона (de jure); а на дѣло (de facto) пакъ изникнѫ обществено неравенство, само че не такова, каквото бѣше прѣди. Прѣди разликата между съсловията се основаваше на ражданьето, а сега на *имота.* Богатитѣ съставихѫ висшето съсловие—nobilitas, или знатнитѣ (първенцитѣ, отъ nosco— знаѫ). *Първенцитѣ* происхождахѫ отъ сливаньето на патрициитѣ съ плебейската аристокрация (§ 199), която се разви подъ влияние на Лициниевото законодателство. Въ сѫщность малцина бѣхѫ тия плебеи, които се въсползувахѫ отъ изгодитѣ на това законодателство. Бѣдниятъ човѣкъ не можеше да излѣзе на глава съ голѣмо хозяйство на общественото поле и да плаща аренда; а заможнитѣ плебеи начевнѫхѫ да забогатѣватъ и да се стремѭтъ къмъ сѫщо такива насилия, както патрициитѣ: Лициний пръвъ си взема отъ общественото поле повече отъ 500 югера, като обяви малолѣтниятъ си синъ за съвършенолѣтенъ, за което го и глобихѫ. Сѐ тогава продажностьта на трибунитѣ доказа, колко много богатитѣ плебеи клонѭтъ къмъ патрициитѣ, тъй като имахѫ общи своекористни интереси. Послѣ когато се яви политическото равенство, тѣзи два обществени слоя се слѣхѫ съвършено за борба съ бѣдния классъ. Тъй като малцина бѣхѫ богати, скоро извѣстно число фамилии завзехѫ въ рѫцѣтѣ си властьта, както по-напрѣдъ патрициитѣ, и дори прѣдавахѫ правата си по наслѣдство. Разбира се, че първенцитѣ постѫпвахѫ така не направо: по закона всички длъжности бѣхѫ изборни. Ала центуриитѣ винѫги избирахѫ чиновници измежду първенцитѣ, които располагахѫ съ повечето гласове и умѣяхѫ да дѣйствуватъ съ подкупи и измами. А особено винѫги избирахѫ първенцитѣ за главнитѣ длъжности, които се наричахѫ пакъ «курулски» (консулътъ, преторътъ и едилътъ). При това издадохѫ законъ, споредъ който тия магистрати, кога напущахѫ службата, постѫпвахѫ въ сената. Слѣдователно сенатътъ станѫ срѣдоточие на знатнитѣ. Конницата така сѫщо принадлежеше на първенцитѣ, тъй като тя влизаше въ I классъ. Цензоритѣ, сами първенци, разбира се, не съвѣтвахѫ на старитѣ конници, които обикновено бѣхѫ сенатори, да продаватъ конетѣ си (§ 196); а новитѣ коннически ваканции тѣ замѣствахѫ съ синоветѣ на старитѣ конници. Знатнитѣ дори по вънкашность

приличахѫ на патрицитѣ. Узаконихѫ щото консулската, преторската и едилската длъжность да даватъ право за *курулски* отличия (insignia). Това значеше, че знатнитѣ можахѫ да носѭтъ тога съ пурпуренъ ширитъ и златенъ пръстень, а тѣхнитѣ синове — златенъ медалионъ съ видъ на сърдце и сребъренъ такъмъ на конь за ѣзденье. Нъ най-важно бѣше курулското право да «имашъ прѣдци». Първенцитѣ пазѣхѫ въ атриума, въ единъ долапъ, восъчни маски на важни свои прадѣди. Кога погребавахѫ нѣкой първенецъ, наемахѫ се актйори, които се облачахѫ така сѫщо съ дрехитѣ и орѫжието на изобразяемия прадѣдъ. Тия «прѣдци», прѣдъ които вървѣхѫ ликтори, се качвахѫ въ богата колесница и тѣ отваряхѫ погребалното шествие. Подиръ тѣхъ вървѣхѫ наемни жени, които плачахѫ тѫжно, музиканти и храмовни танцори. Подиръ това вървѣше другъ актйоръ съ прѣсна маска, който прѣдставяше покойникътъ. Подиръ него носяхѫ трупътъ и слѣдваше семейството на покойния, облѣчено съ черни тоги. Процессията се спираше на форума. Тукъ издигахѫ трупътъ по високо отъ главитѣ, а прѣдцитѣ важно сѣдахѫ на курулски кресла: тѣ слушахѫ похвалното слово, което казваше тѣмъ и на покойния единъ отъ най-близкитѣ роднини на послѣдния. Подиръ това шествието потеглюваше къмъ това мѣсто, дѣто изгарѣхѫ трупътъ, а пепельта събирахѫ въ урна. Сенатътъ (отъ 300 души) станѫ срѣдоточие не само на първенцитѣ, нъ и на властьта, тъй щото републиката станѫ аристократическа, или *управляваххѫ ѭ сенаторитѣ*. 1) *Законодателството* вече само de jure принадлежеше на народа, защото между първокласницитѣ и конницитѣ, които рѣшавахѫ работитѣ въ центуриитѣ, имаше съгласие, а бѣднитѣ сé повече и повече изгубвахѫ единодушието си: колкото повече държавата се расширяваше, толкова повече общината на гражданетѣ порастваше и приемаше характеръ на случайна тълпа. Дори се въведе обичай, сенаторитѣ сами да издаватъ закони, само съ условие да ги прѣдставятъ на удобрение въ центуриитѣ, което обаче тѣ не испълнявахѫ. 2) *Магистратурата* напълно се подчини на сената, който дори пишеше инструкции (наставления) за консулитѣ; а когато консулитѣ не го слушахѫ, той назначаваше диктаторъ — нѣкого испомежду сенаторитѣ. За да си подчини и *трибунътъ*, сенатътъ го обърнѫ въ магистратъ: трибунътъ вече не седѣше при прага, а между сенаторитѣ, и вземаше участие въ разсѫжденията; давахѫ му дори право да свиква сенатътъ. Бѣднитѣ, по стара паметь, *сé считахѫ* трибунитѣ за свои защитници; а въ сѫщность

трибунитѣ наченѫхѫ да угаждатъ на първенцитѣ, тъй като ги избирахѫ измежду богатитѣ плебеи. Отпослѣ сенатътъ и първенцитѣ се развалихѫ и прѣдизвикахѫ противъ себе си борба на народа. Нъ въ 3-ия периодъ на римската история тѣ спечелихѫ слава на отечеството си. Тогава сенатътъ се състоеше отъ най-добритѣ хора и не питаеше патрицианска умраза къмъ народа: въ него засѣдавахѫ много лица, които едва вчера се бѣхѫ издигнѫли отъ тълпата, а цѣлъ редъ опасни войни го заставяхѫ да допуска за сенатори, чрѣзъ курулскитѣ длъжности, хора незнатни, ала талантливи и които бѣхѫ принесли услуга на отечеството. Тогава въ сената се съсрѣдоточавахѫ патриотизмътъ, честностьта и държавнийтъ умъ. Тукъ се изработи тая политика, която покори свѣтътъ и създаде безсмъртни закони. Тукъ се въспитавахѫ държавнитѣ мѫже; дѣцата на сенаторитѣ придружавахѫ бащитѣ си и слушахѫ тѣхнитѣ мѫдри рѣчи. Тогава чужденцитѣ съ почитание говорѣхѫ за римския сенатъ, като за «събрание отъ царе».

§ 202. **Доблеститѣ и недостатъцитѣ на римлянетѣ.** Една отъ причинитѣ за доблестьта на сената въ 3-ия периодъ се заключаваше не само въ младостьта на аристокрацията, която още не бѣше се затворила, и въ войнитѣ, които ѭ сближавахѫ съ народа, нъ и въ *нравитѣ*. Тогава римлянетѣ никакъ не бѣхѫ се развили културно; тѣ си живѣяхѫ по старому; и затова нравитѣ имъ бѣхѫ стари, *прости* и сурови. Селска простота, желѣзна дисциплина на родителската власть, цѣломѫдрие дори на юношитѣ, вѣрность на дълга и на честното слово, рѣдка твърдость на духа и издържливость — ето чертитѣ на римлянина отъ това врѣме. Сé още се считаше за най-добро, да си живѣе римлянинътъ на виллата и да си обработва полето. Богатството, роскошътъ, дори образованието се считахѫ за опасни, а наукитѣ и искуствата — за праздни забави. Правителството прѣдписваше просто и евтино да се устрояватъ погребенията и гробницитѣ и прѣслѣдваше златото и среброто. Веднъжъ цензоритѣ изгонихѫ отъ сената единъ почтенъ бившиѝ консулъ затова, че употрѣбявалъ сребъренъ приборъ на трапезата си. И най-богатийтъ римлянинъ имаше тогава сѫщата спромашка обстановка, каквато и простийтъ земледѣлецъ, съ изключение само на двѣ сребърни вещи — солницата и жъртвената кадилница. Не е рѣдко, дѣто знаменити консули, пълководци и сенатори сами сѣяхѫ рѣпа и си варѣхѫ чорба отъ грахъ, ако и да бѣхѫ твърдѣ богати. Може да се каже, че освѣнъ pietas, virtus и gravitas (§ 190) у римлянетѣ се притури четвърта добро-

дѣтель — modestia (скромность). Нийдѣ другадѣ, освѣнъ въ Спарта, *прѣданостьта на отечеството* не е била толкова голѣма, колкото въ тогавашния Римъ. Веднъжъ на форума се отвори една пропасть — отъ землетресение. Суевѣрнитѣ римляне се отчаяхѫ. Жрѣцитѣ наченѫхѫ да врачуватъ и обявихѫ, че подземнитѣ богове искатъ най-добрата жъртва. Докато размишлявахѫ, кое трѣбва да жъртвуватъ, младийтъ *Курций,* съвсѣмъ обрѫженъ, въскаченъ на боевия си конь, се хвърли въ бездната. Въ 3-ия периодъ не веднъжъ се случвá, пълководцитѣ да жъртвуватъ на боговетѣ и на отечеството ту сами себе си, ту дѣцата си; а нито единъ отъ тѣхъ не се съблазни отъ златото, което често имъ прѣдлагахѫ богатитѣ врагове на Римъ. Затова римлянетѣ имахѫ тогава прѣвъсходна армия, която показваше такива чудеса отъ храбрость въ Италия, каквито и съврѣменната ней армия на Александра Великий — на Истокъ. Споредъ това цѣлийтъ 3-ий периодъ е заетъ съ войни — за обединението на Италия. Тоя периодъ толкова се отличи съ тия *вънкашни събития,* щото се нарича «героический». Както въ тия блѣскави събития, така още повече и въ вѫтрѣшнитѣ дѣла, се показахѫ сѫщо тъй и лошитѣ страни на римлянетѣ отъ 3-ия периодъ. Главнитѣ свойства на римския характеръ водѣхѫ къмъ грубость и егоизмъ. Тѣ създавахѫ *практици, формалисти* и юридически *казуисти* (които извъртатъ законитѣ за въ полза на отдѣлни случаи). Римлянинътъ е противоположенъ на атинянина. Както и спартанецътъ, той се лишаваше отъ идеални стремления и прѣзираше теорията и искуството; той не бѣше дѫлбокомисленъ и хуманенъ; въ него сé още личеше грубата и нетърпима «селщина» (rusticitas). Римлянинътъ не можеше да помине безъ противни шеги и неприлични забави. Въ неговата гордость проглежда противната надменность на единъ господарь. Той се отнасяше съ покоренитѣ безсърдечно и лицемѣрно; неговата дипломация бѣше сплетена отъ измама и казуистика. Римлянетѣ съ хладна жестокость наказвахѫ съ смърть собственитѣ си дѣца и заслужени войници и изричахѫ «vae victis»! (тежко на побѣденитѣ!) на враговетѣ: много покорени тѣ обръщахѫ въ робство и уловенитѣ въ честенъ бой вожди на неприятеля заедно съ семействата имъ водѣхѫ въ триумфа, като маймуни. Тѣзи черти на римския характеръ гибелно се отражавахѫ върху вѫтрѣшния строй на държавата. Републиката се състоеше като че ли отъ двѣ враждебни части — граждане и подданици, а гражданетѣ се дѣляхѫ на богати и бѣдни, безъ да има *срѣденъ классъ.* Развитието на *робството* много спомагаше на това не-

правилно социално положение. Колкото по-успѣшно воювахѫ римлянетѣ, толкова повече имъ се увеличавахѫ робитѣ, съ бесплатния трудъ на които се ползувахѫ богатитѣ, които завземахѫ общественото поле; а това отнемаше работата на бѣднитѣ плебеи. Скоро числото на робитѣ станѫ твърдѣ голѣмо, та наченѫхѫ да ги пущатъ на воля, най-много съ прѣдсмъртни завѣщания. Классътъ на *отпустнѫтитѣ* (освободенитѣ) бърже растѣше. Той се занимаваше съ дребна търговия и съ занаяти, обикновено съ паритѣ на бившитѣ си господари, които си вземахѫ главната часть отъ печалбата. Мнозина отпустнѫти на воля се прихранвахѫ, като се пристройвахѫ при магистратитѣ въ качество на наемни «писци», канцеларисти. Тъй като писцитѣ постоянно занимавахѫ мѣстата си, тѣ по знание на работитѣ, станѫхѫ по-важни отъ самитѣ магистрати, които често се смѣнявахѫ. Въ тѣхъ се съсрѣдоточаваше чиновническийтъ духъ и навикъ, който ослабѣваше лошитѣ слѣдствия отъ бързата промѣна на управницитѣ. Тѣ измислихѫ обширна формалистика, която имъ служеше да вематъ рушвети отъ народа и да управляватъ магистратитѣ, които не знаяхѫ тайнитѣ на дѣлопроизводството. При все това правителството не знаеше какво да прави съ растящата масса освободени, които наумѣвахѫ старото клиенство. То дори установи голѣмъ налогъ за освобождаванье на роби. Ала най-добрѣ разбра това цензорътъ *Аппий Клавдий*, който освѣнъ това наченѫ цѣлъ редъ знаменити постройки (военни пѫтища и водопроводи), които сѫ се запазили отчасти и до сега, и който наченѫ римската литература съ нѣколко стихотворения и рѣчи. Аппий направи (312) важно обществено прѣобразование, безъ да пита сенатътъ и комицитѣ: той вписва въ списъцитѣ на «гражданетѣ» освободенитѣ и всичкитѣ бѣдни, що нѣмахѫ земя — и веднага бѣше избранъ за курулски едилъ освободенийтъ *Флавий*, секретарьтъ на Аппия. За това Флавий раскри на народа тайната, какъ богатитѣ извъртатъ законитѣ въ своя полза: той прикачи по улицитѣ календарьтъ, въ който бѣхѫ указани работнитѣ дни (въ канцелариитѣ) и тънкоститѣ на формалистиката. Подиръ това Флавий се яви на пиршество у единъ курулски магистратъ, между първенци, които дори не го поканихѫ да седне; той прати да му донесѫтъ неговото курулско кресло, на което седнѫ, като изглеждаше съ прѣзрителенъ погледъ новитѣ си другари.

§ 203. **Войската.** Знаменитата римска армия се уреди постъпенно. Въ врѣмето на Сервия Туллия се появи правилната пѣхота, въ видъ на *легионъ* («наборъ»). Тогава не употрѣбявахѫ ре-

зерва, ала зарадъ това имахж обичай да не пущатъ отведнъжъ цѣлийтъ легионъ въ бой. Битката начевахж *хастатитѣ* (обржжени съ копия), които бѣхж най-слабитѣ; на тѣхна помощь отивахж *принципитѣ* (главнитѣ), които бѣхж обржжени съ кжси мечове; въ краенъ случай се чуваше команда: «ставайте» и въ боя влизахж *триариитѣ* — отбранитѣ ратници, които си почивахж до тогава, като присѣдахж на едно колѣно. Легионътъ се дѣлеше на *кохорти* и центурии: първитѣ се командувахж отъ военни трибуни, а вторитѣ — отъ центуриони (стотници). Дисциплината съотвѣтствуваше на родителската власть. Центурионътъ наказваше съ лозова пржчка, а консулътъ — съ ликторскитѣ орждия. Консулътъ можеше да бие най-почетнийтъ трибунъ и да накаже съ смърть дори цѣла кохорта. Войницитѣ отначало не получавахж нищо: плата наченжхж да имъ даватъ тепърва ок. 400 г. (§ 197). За награда се даваше вѣнецъ отъ трѣва или маслиневи клончета. Въ началото на 3-ия периодъ Камиллъ коренно прѣобразува войската. За да може по-леко да се отбие натискътъ на гжстия строй, съ който се славѣхж галлитѣ, той въведе разрѣденийтъ, или *манипулярнийтъ* строй, който се състоеше отъ манипули, или отдѣления съ по 60 души. Манипулитѣ се нареждахж както едноцвѣтнитѣ полета на шахматната дъска. Тогава се появи любимото римско оржжие—*копие за мѣтанье* (pilum), което хвъргахж отъ 12 крачки. Двойнийтъ залпъ отъ копия произвеждаше страшно дѣйствие, а подиръ това римлянетѣ се залавяхж за мечоветѣ си, които сега бѣхж голѣми, съ двѣ острила. Това напомня съврѣменийтъ начинъ на воюванье съ куршуми и щикове, т. е. римлянетѣ изнамѣрихж *съединението на далечния бой съ близкия*. Тогава измислихж и *резервата* (запасъ), въ която стояхж триариитѣ, най-възрастнитѣ и опитни войници. Най-послѣ се разви *лагерната* система. Станж правило, щомъ войската пристигне на извѣстно мѣсто, дѣто ще се спре, ако ще би и за една нощь, легионътъ прѣди всичко да си направи лагеръ съ ровъ, обкопъ и стоборъ (плетъ). «Римлянинътъ побѣждава съ седѣнье», казваше пословицата: той не влизаше въ бой на сполуки. Фабий «Забавникъ» бѣше най-любимийтъ между римскитѣ пълководци.

§ 204. **Самнитски войни.** Завоеванията на римлянетѣ се наченжхж съ самнитскитѣ войни, които се протакахж 50 г. (340 — 290). Поводъ за *първата самнитска война* дадохж нападенията на планинскитѣ самнити върху тѣхнитѣ колонисти въ *Капуа*. *Изнѣженитѣ* капуанци не можахж сами да се защищаватъ,

та прѣдложихѫ на римлянетѣ, да ги приематъ подъ свое поданство. Римлянетѣ се съгласихѫ и пратихѫ противъ самнитянетѣ войска подъ началството на *Валерия Корва* (Гарванъ). Валерий разби самнититѣ; нъ сега възстанѫхѫ противъ Римъ нови врагове, латинитѣ, които не можахѫ да търпѭтъ неговата хегемония. *Латинската война* безъ малко щѣше да съсипи римлянетѣ. За щастие, у тѣхъ се явихѫ двама добри пълководци. Едногото наричахѫ *Манлий* Torquatus, защото той уби единъ галский великанъ и си окачи неговата златна огърлица (torques). Манлий до толкова бѣше прѣданенъ на своето отечество и на закона, щото наказа съ смърть собственнийтъ си синъ, за дѣто бѣше разбилъ враговетѣ безъ негово позволение. Другийтъ пълководецъ бѣше *Деций Мусъ* (Мишка). Той не отстѫпваше на Манлия по патриотизмъ. Когато въ битката при *Везувий* римскитѣ войски токоречи бѣхѫ разбити, Деций се посвети на подземнитѣ богове и на Майката—земя. Върховнийтъ жрѣцъ го благослови на смърть — и той се хвърли въ гѫститѣ редове на неприятеля. Неговата смърть спечели на римлянетѣ такава побѣда, щото Лациумъ се присъедини за винѫги къмъ Римъ. Сега наченѫ да работи римската *дипломация*, която бѣ по-могѫществена, отколкото римскийтъ мечъ: за основа ѝ служеше правилото «раздѣляй и владѣй!» (divide et impera) и покровителството на мѣстната аристокрация, която продаваше интереситѣ на народа за своекористна полза. Тѣ *развалихѫ латинскийтъ съѭзъ* съ това, че дадохѫ различни права на членоветѣ му—на едни пълно римско гражданство, на други безгласно (sine suffragio, т. е. безъ право да участвуватъ въ комициитѣ); на едни оставихѫ прѣдишното самоуправление, а другитѣ обърнѫхѫ въ свои поданици. Такава сѫдба постигнѫ богатото пристанище на волскитѣ *Анциумъ*, флотата на което се славѣше съ пиратитѣ си. Корабитѣ на Анциумъ бѣхѫ унищожени, а тѣхнитѣ мѣдни носове прикачихѫ на ораторската трибуна на форума, която начена да се нарича *ростра* («корабни носове»). 10 години подиръ усмиряваньето на латинитѣ римлянетѣ начeнѫхѫ *втората самнитска война*, която се протака повече отъ 20 г. и малко остана пакъ да не съсипи Римъ. Тази война бѣ борба на великани. Самнититѣ се биехѫ прѣвъсходно. Тѣ имахѫ отличенъ вождъ, храбрийтъ и благороденъ *Понций*. Той улови римската армия въ една засада въ *Кавдинскитѣ Вили*, както наричахѫ една тѣсна клисура въ Апенинитѣ. Понций отпуснѫ войската да си иде дома, нъ ѭ застави да прѣмине подъ позорното иго—единъ видъ бѣсилка, направена отъ копия; а кон-

сулитѣ той застави да сключатъ неизносенъ за римлянетѣ миръ. Римлянетѣ се страшно уплашихѫ. Сé тогава възстанѫхѫ всичкитѣ народи на Италия, за да разрушѫтъ властолюбивийтъ Римъ. Пакъ се подигнѫхѫ и латинитѣ. Ала римлянетѣ не се отчайвахѫ. Тѣ бесцеремонно нарушихѫ спогодбата и ѭ истълкувахѫ неистински, като се придирахѫ къмъ буквитѣ; тѣ свалихѫ вината върху консулитѣ, които прѣдадохѫ на самнититѣ; нъ великодушнийтъ Понций ги пуснѫ да се върнѫтъ въ отечеството си назадъ. Подигнѫхѫ се всички самнити. Тѣ имахѫ цѣли полкове богаташи, които се бияхѫ облѣчени въ пурпурови дрехи, съ златни и сребърни щитове. Ала римлянетѣ ги разбихѫ на всѣкѫдѣ, като прѣминувахѫ бърже отъ едно мѣсто на друго, за което тѣхнийтъ пълководецъ *Папирий* бѣше нареченъ *Курсоръ* (който тича). Самнититѣ страдахѫ най-много отъ това, че липсваше единство въ дѣйствията на съѭзницитѣ имъ, които се подигахѫ въ разно врѣме и обикновено закъснѣвахѫ. Тѣ бѣхѫ принудени да сключѫтъ позоренъ миръ съ римлянетѣ. Ала римлянетѣ искахѫ съвсѣмъ да унищожатъ самнититѣ — та подиръ 5 години се наченѫ *третята самнитска война*. Тоя пѫть римлянетѣ се натъкнѫхѫ на съѭзъ отъ четире силни народа—самнити, етруски, галли и умбри. Въ битката при *Сентинумъ*, въ Умбрия (295 г.) тѣ бѣхѫ наченѫли да бѣгатъ прѣдъ страшнитѣ галли. Нъ тѣхнийтъ вождъ, *Деций Мусъ Младий*, се принесе жъртва на боговетѣ, както направи и баща му,— и римлянетѣ побѣдихѫ. Тогава се отличи и блѣстящийтъ герой *Руллианъ*, който не приличаше на староврѣмскитѣ римляне—той бѣше живъ, изобрѣтателенъ, мекъ и се стремѣше къмъ нови работи. Наскоро тѣ взехѫ въ плѣнъ и Понция, който още веднъжъ малко остана да повтори дѣлото при Кавдинскитѣ Вили. Подкарахѫ го обкованъ съ вериги подиръ колесницата на триумфаторитѣ и му посѣкохѫ главата. Въ 290 г. самнититѣ станѫхѫ подданици на Римъ. Подиръ това римлянетѣ окончателно покорихѫ всичкитѣ съѭзници на самнититѣ и завладѣхѫ токо речи всичкитѣ градове на Велика Гръция. Тѣхната малка флота се яви дори прѣдъ *Тарентъ*, най-богатийтъ и силенъ гръцкий градъ, който така сѫщо помагаше на самнититѣ. Тарентъ бѣше прѣпълненъ съ фабрики, въ които се приготвяхѫ прѣвъсходни цвѣтни материи; въ пристанището му стоеше цѣла гора отъ мачти; а по Апулийскитѣ ливади пасѣхѫ безбройнитѣ му стада; той можеше да искара повече отъ 30 х. наемници. Тарентската демокрация бѣше образована, живѣеше роскошно, много обичаше театрътъ; тя прѣзрително гледаше на рим-

лянетѣ, като на «варвари». Най-напрѣдъ главенъ врагъ на Тарентъ бѣхѫ самнититѣ, противъ които той викаше епиротитѣ. Послѣ тарентцитѣ направихѫ съюзъ съ самнититѣ противъ римлянетѣ. ала се държахѫ съвсѣмъ вяло и недовѣрчиво. Обаче, когато римската ескадра се яви въ тѣхното пристанище, тѣ ѭ потопихѫ. Веднага Римъ испрати срѣщу тѣхъ легионитѣ си; ала неочаквано ги посрѣщнѫ единъ опасенъ врагъ — епирскийтъ царь *Пирръ* (§ 160).

§ 205. **Пирръ Епирский.** Пирръ още като дѣте бѣше изгоненъ отъ отечеството си. Той се намѣрваше подъ настойничеството на най-добритѣ сподвижници на Александра Великий, та станѫ пръвъ пълководецъ на врѣмето си. Той бѣше красивъ, уменъ и честенъ човѣкъ, ала само твърдѣ буенъ и нетърпѣливъ. Той водѣше добъръ животъ и мечтаеше за подвизитѣ на Александра Великий. Пирръ бърже си възвърнѫ бащинийтъ прѣстолъ, и епиротитѣ горещо го обикнѫхѫ, нарекохѫ го свой «орелъ». Той дори два пѫти завладѣвá македонскийтъ прѣстолъ, ала за малко врѣме. Пирръ мечтаеше да завладѣе цѣлийтъ Западъ, та се зарадва, когато тарентцитѣ го повикахѫ на помощь. Въ 280 г. той се яви въ Италия. Благодарение на своя талантъ и на слоноветѣ си, които римлянетѣ не бѣхѫ виждали, той унищожи тѣхната армия при *Хераклея,* ала самъ той каза за противницитѣ си: «съ такива войници азъ бихъ завладѣлъ цѣлийтъ свѣтъ, и свѣтътъ би принадлежалъ на римлянетѣ, ако бихъ билъ азъ тѣхенъ вождъ». Пирръ дори прѣдложи на римлянетѣ да се помирѭтъ. Сенатътъ вече се съгласяваше, когато отведнъжъ донесохѫ въ сената бившийтъ цензоръ, сега вече слѣпъ старецъ, *Аппий Клавдий* (§ 202). Аппий благодари боговетѣ, дѣто той не може да види позорътъ на отечеството си, и така посрами сенаторитѣ, че тѣ рѣшихѫ да продължаватъ войната съ Пирра. Пирръ тръгнѫ за Римъ и вече бѣ достигнѫлъ до него на разстояние 50 км.; ала отведнъжъ отстѫпи, като срѣщнѫ всичкитѣ сили на римлянетѣ, които бѣхѫ успѣли между това да се помирѭтъ съ етрускитѣ. На слѣдната година Пирръ спечели нова побѣда при *Аскулумъ*. Ала той самъ бѣ раненъ и извика: «още двѣ такива побѣди — и азъ ще трѣбва да се върнѫ назадъ безъ войска!» Уморенъ отъ тежката борба, горещийтъ, непостояненъ герой се зарадва, когато сиракузянетѣ го повикахѫ на помощь срѣщу картагенянетѣ. Той отиде въ Сицилия, завоюва токоречи цѣлийтъ островъ, и послѣ ненадѣйно се завърнѫ въ Италия. Тукъ го посрѣщна консулътъ *Курий Дентатъ,* староврѣмски римлянинъ: той самичъкъ си варѣше чорба отъ грахъ и прѣзираше

сулитѣ той застави да сключатъ неизносенъ за римлянетѣ миръ. Римлянетѣ се страшно уплашихѫ. Сѐ тогава възстанѫхѫ всичкитѣ народи на Италия, за да разрушѫтъ властолюбивийтъ Римъ. Пакъ се подигнѫхѫ и латинитѣ. Ала римлянетѣ не се отчайвахѫ. Тѣ бесцеремонно нарушихѫ спогодбата и ѭ истълкувахѫ неистински, като се придирахѫ къмъ буквитѣ; тѣ свалихѫ вината върху консулитѣ, които прѣдадохѫ на самнититѣ; нъ великодушнийтъ Понций ги пуснѫ да се върнѫтъ въ отечеството си назадъ. Подигнѫхѫ се всички самнити. Тѣ имахѫ цѣли полкове богаташи, които се бияхѫ облѣчени въ пурпурови дрехи, съ златни и сребърни щитове. Ала римлянетѣ ги разбихѫ на всѣкѫдѣ, като прѣминувахѫ бърже отъ едно мѣсто на друго, за което тѣхнийтъ пълководецъ *Папирий* бѣше нареченъ *Курсоръ* (който тича). Самнититѣ страдахѫ най-много отъ това, че липсваше единство въ дѣйствията на съѭзницитѣ имъ, които се подигахѫ въ разно врѣме и обикновено закъснѣвахѫ. Тѣ бѣхѫ принудени да сключѫтъ позоренъ миръ съ римлянетѣ. Ала римлянетѣ искахѫ съвсѣмъ да унищожатъ самнититѣ — та подиръ 5 години се наченѫ *третята самнитска война.* Тоя пѫть римлянетѣ се натъкнѫхѫ на съѭзъ отъ четире силни народа—самнити, етруски, галли и умбри. Въ битката при *Сентинумъ,* въ Умбрия (295 г.) тѣ бѣхѫ наченѫли да бѣгатъ прѣдъ страшнитѣ галли. Нъ тѣхнийтъ вождъ, *Деций Мусъ Младий,* се принесе жъртва на боговетѣ, както направи и баща му,— и римлянетѣ побѣдихѫ. Тогава се отличи и блѣстящийтъ герой *Руллианъ,* който не приличаше на староврѣмскитѣ римляне — той бѣше живъ, изобрѣтателенъ, мекъ и се стремѣше къмъ нови работи. Наскоро тѣ взехѫ въ плѣнъ и Понция, който още веднъжъ малко остана да повтори дѣлото при Кавдинскитѣ Вили. Подкарахѫ го обкованъ съ вериги подиръ колесницата на триумфаторитѣ и му посѣкохѫ главата. Въ 290 г. самнититѣ станѫхѫ подданици на Римъ. Подиръ това римлянетѣ окончателно покорихѫ всичкитѣ съѭзници на самнититѣ и завладѣхѫ токо речи всичкитѣ градове на Велика Гърция. Тѣхната малка флота се яви дори прѣдъ *Тарентъ,* най-богатийтъ и силенъ гръцкий градъ, който така сѫщо помагаше на самнититѣ. Тарентъ бѣше прѣпълненъ съ фабрики, въ които се приготвяхѫ прѣвъсходни цвѣтни материи; въ пристанището му стоеше цѣла гора отъ мачти; а по Апулийскитѣ ливади пасѣхѫ безбройнитѣ му стада; той можеше да искара повече отъ 30 х. наемници. Тарентската демокрация бѣше образована, живѣеше роскошно, много обичаше театрътъ; тя прѣзрително гледаше на рим-

лянетѣ, като на «варвари». Най-напрѣдъ главенъ врагъ на Тарентъ бѣхѫ самнититѣ, противъ които той викаше епиротитѣ. Послѣ тарентцитѣ направихѫ съѭзъ съ самнититѣ противъ римлянетѣ. ала се държахѫ съвсѣмъ вяло и недовѣрчиво. Обаче, когато римската ескадра се яви въ тѣхното пристанище, тѣ ѭ потопихѫ. Веднага Римъ испрати срѣщу тѣхъ легионитѣ си; ала неочаквано ги посрѣщнѫ единъ опасенъ врагъ — епирскийтъ царь *Пирръ* (§ 160).

§ 205. **Пирръ Епирский.** Пирръ още като дѣте бѣше изгоненъ отъ отечеството си. Той се намѣрваше подъ настойничеството на най-добритѣ сподвижници на Александра Великий, та станѫ прѣвъ пълководецъ на врѣмето си. Той бѣше красивъ, уменъ и честенъ човѣкъ, ала само твърдѣ буенъ и нетърпѣливъ. Той водѣше добъръ животъ и мечтаеше за подвизитѣ на Александра Великий. Пирръ бърже си възвърнѫ бащинийтъ прѣстолъ, и епиротитѣ горещо го обикнѫхѫ, нарекохѫ го свой «орелъ». Той дори два пѫти завладѣвá македонскийтъ прѣстолъ, ала за малко врѣме. Пирръ мечтаеше да завладѣе цѣлийтъ Западъ, та се зарадва, когато тарентцитѣ го повикахѫ на помощь. Въ 280 г. той се яви въ Италия. Благодарение на своя талантъ и на слоноветѣ си, които римлянетѣ не бѣхѫ виждали, той унищожи тѣхната армия при *Хераклея,* ала самъ той каза за противницитѣ си: «съ такива войници азъ бихъ завладѣлъ цѣлийтъ свѣтъ, и свѣтътъ би принадлежалъ на римлянетѣ, ако бихъ билъ азъ тѣхенъ вождъ». Пирръ дори прѣдложи на римлянетѣ да се помирѭтъ. Сенатътъ вече се съгласяваше, когато отведнъжъ донесохѫ въ сената бившийтъ цензоръ, сега вече слѣпъ старецъ, *Аппий Клавдий* (§ 202). Аппий благодари боговетѣ, дѣто той не може да види позорътъ на отечеството си, и така посрами сенаторитѣ, че тѣ рѣшихѫ да продължаватъ войната съ Пирра. Пирръ тръгнѫ за Римъ и вече бѣ достигнѫлъ до него на разстояние 50 км.; ала отведнъжъ отстѫпи, като срѣщнѫ всичкитѣ сили на римлянетѣ, които бѣхѫ успѣли между това да се помирѭтъ съ етрускитѣ. На слѣдната година Пирръ спечели нова побѣда при *Аскулумъ.* Ала той самъ бѣ раненъ и извика: «още двѣ такива побѣди — и азъ ще трѣбва да се върнѫ назадъ безъ войска!» Уморенъ отъ тежката борба, горещийтъ, непостояненъ герой се зарадва, когато сиракузянетѣ го повикахѫ на помощь срѣщу картагенянетѣ. Той отиде въ Сицилия, завоюва токо-речи цѣлийтъ островъ, и послѣ ненадѣйно се завърнѫ въ Италия. Тукъ го посрѣщна консулътъ *Курий Дентатъ,* староврѣмски римлянинъ: той самичъкъ си варѣше чорба отъ грахъ и прѣзираше

златото, съ което враговетѣ му се стараяхѫ да го подкупнѫтъ. Курий жестоко разби Пирра при *Беневентъ* (275), дѣто римлянетѣ съ факли и съ градъ отъ стрѣли обърнѫхѫ на бѣгъ «луканскитѣ бикове», както на шега наричахѫ тѣ сега слоноветѣ. Пирръ се завърнѫ въ Еллада, дѣто наскоро бѣше убитъ въ едно улично сблъскване. А римлянетѣ довършихѫ покорението на Италия. Когато тѣ прѣвземахѫ Тарентъ, въ пристанището влѣзе картагенска флота; консулътъ поиска отъ адмирала на флотата обяснение за тази демонстрация, ала картагенянетѣ набързо отплувахѫ безъ да дадѫтъ отговоръ.

§ 206. **Колонии; военни пѫтища; управление на Италия.** Като обединихѫ Италия, римлянетѣ укрѣпихѫ властьта си върху нея съ искусна политика. 1) *Колониитѣ*. Римлянетѣ заселявахѫ най-опаснитѣ мѣста на завоюванитѣ страни съ десетици хиляди отъ бѣднитѣ си граждане. Тамъ колониститѣ получавахѫ най-добрата земя и ставахѫ патриции, а туземцитѣ обръщахѫ въ плебеи. Тѣ запазвахѫ правото за римско гражданство, и тѣхнитѣ заселища се казвахѫ *колонии отъ римски граждане*. Ала и въ тия колонии римлянетѣ вмъквахѫ разединение: нѣкои отъ колониитѣ нѣмахѫ право да гласуватъ въ комицитѣ; тѣ сѫ — *безгласнитѣ колонии*. Изобщо колониститѣ живѣяхѫ добрѣ: тѣ бѣхѫ прѣдадени на митрополията и романизувахѫ покоренитѣ мѣстности. 2) *Военнитѣ пѫтища*, които се прокарвахѫ въ покоренитѣ земи и се пазѣхѫ съ крѣпости. Тѣ приличахѫ на съврѣменитѣ желѣзни пѫтища. На всѣкѫдѣ се срѣщахѫ смъкнѫти хълмове, засипани трапове, и прѣзъ рѣкитѣ и пропаститѣ прѣхвърлени мостове. Тѣзи пѫтища се протакахѫ равно като конецъ и бѣхѫ гладки. Тѣ бѣхѫ направени отъ тухли и камъни. Отъ странитѣ имъ се издигахѫ тротуари за пѣшеходи и камънни прѣгради. Тукъ тамѣ се намѣрвахѫ седалища и дори малки параклиси. Първийтъ и най-забѣлѣжителенъ воененъ пѫть бѣ построенъ отъ Аппия Клавдия (§ 202). Тоя пѫть минуваше отъ Римъ прѣзъ Капуа и Беневентъ въ Брундузиумъ. *Аппиевътъ пѫть* се е запазилъ такоречи цѣлъ и до наше врѣме. 3) *Управлението на Италия*. Римлянетѣ вземахѫ отъ побѣденитѣ $^1/_3$ часть отъ земята имъ, която присъединявахѫ къмъ общественото си поле; нъ имъ оставяхѫ да се *самоуправляватъ*, т. е. да си иматъ собствени изборни чиновници. Римлянетѣ справедливо наричахѫ градоветѣ и селата, които сами си избирахѫ управници, *муниципии* т. е. «надарени» или привилегувани. Муниципиитѣ не плащахѫ прями данъци, нъ издържахѫ войскитѣ,

които се поставяхѫ у тѣхъ. Въ Италия нѣмаше много *поданици* (dediticii), т. е. такива, които се лишавахѫ отъ всѣкакви права и се управлявахѫ отъ префекти или замѣстници на претора. Поданици ставахѫ ония врагове, които се защищавахѫ много упорито, и туземцитѣ въ «колониитѣ отъ римски граждане». Останѫлитѣ италийци се ползувахѫ съ много права на римско гражданство, нъ сѐ *разни* права. Най-високо бѣше *латинското* право (токоречи пълно римско), което подарихѫ на бившия латинский съюзъ. Другитѣ покорени народи се наричахѫ *съюзници* и се ползувахѫ съ най-разнообразни права — по-долни отъ латинското право. Токоречи въ половината на 3 в. Италия прѣдставяше едно цѣло. Всички се старяхѫ да спечелѭтъ права на римско гражданство и да подражаватъ на Римъ, като копирахѫ неговата аристокрация. На всѣкждѣ работѣхѫ *италиянски квестори*, които се грижахѫ да събиратъ войски и пари. Латинскийтъ езикъ се распростираше отъ колониститѣ по отдалеченитѣ ѫглове на Италия, и всички начевахѫ вече да се наричатъ *Италийци*. Римъ стана *петата велика държава*, редомъ съ Картагенъ, Египетъ, Сирия и Македония. Той обърна вниманието си на морето: основавахѫ се морски колонии въ добритѣ пристанища, на които дадохѫ привилегии; появихѫ се *флотски квестори*, които уреждахѫ флотата. На Римъ прѣдстоеше да се сблъска съ останѫлитѣ велики държави, и прѣди всичко съ най-близката отъ тѣхъ Картагенъ.

IV. Пунически войни. 264—146.

§ 207. **Картагенъ и Сиракуза.** Около 264 г. западнийтъ басеинъ на Срѣдиземно море бѣше заетъ отъ три главни държави: 1) *Римъ*, който стоеше на чело на италицийтѣ, 2) *Картагенъ* — на чело на пунийцитѣ и 3) *Сиракуза* — на чело на гръцитѣ. Римъ владѣеше тогава цѣлийтъ Апенинский полуостровъ. Границитѣ на *Картагенската* република се простирахѫ отъ Корсика до планината Атласъ и до Сахара, отъ Кирена до Азорскитѣ острови. Сицилия бѣше раздѣлена между картагенянетѣ и гърцитѣ. Картагенската държава бѣше много по-обширна отъ Римската. Освѣнъ това Картагенъ имаше прѣвъсходна флота и безбройни богатства. Ала затова неговата армия не струваше: тя се състоеше отчасти отъ диви африкански конници, а най-много отъ всѣкаква наемна сбирщина — отъ испански ибери, галски келти и спартанци. Картагенската република страдаше още отъ по-голѣмъ недостатъкъ —

отъ лошо управление (§ 40): всичката власть принадлежеше на нѣколко най-богати търговски семейства; низшитѣ класси, които бѣхѫ сѐ подданици и колонисти, бѣхѫ угнетени, бѣдувахѫ и винѫги бѣхѫ готови да възстанѫтъ. Положението на Картагенъ прѣдставяше още една несгода: той постоянно трѣбваше да се бори съ Сиракуза, за кой да владѣе богатийтъ островъ Сицилия. *Сиракуза* (§ 99) стоеше на чело на гръцкитѣ колонии, които завземахѫ источната половина на острова. Тя бѣше една отъ най силнитѣ богати и просвѣтени държави въ стария свѣтъ. Ала тука, както въ всичкитѣ гръцки републики, се борѣхѫ двѣ партии — аристократи и демократи, па се появихѫ, освѣнъ това, и тирани. Гръцкитѣ колонии освѣнъ това враждувахѫ помежду си: най-често се бияхѫ дорийскитѣ колонии съ ионийскитѣ. Картагенянетѣ се стараяхѫ да се ползуватъ отъ тѣзи раздори, за да заловѭтъ цѣлийтъ островъ. Ала побѣдата (§ 109) на сиракузския тиранинъ *Гелонъ* при Химера (480 г.) спрѣ тѣхнитѣ опитвания. Подиръ Гелона въ Сицилия пакъ се подкачи борбата на партиитѣ и на колониитѣ (§ 120). Сиракуза начена да завладѣва ионийскитѣ градове, което прѣдизвика (§ 123) експедицията на Алкивиада (415 г.). Картагенянетѣ не испуснѫхѫ случайтъ да се въсползуватъ отъ тѣзи бъркотии, та разбихѫ аристократитѣ, които управлявахѫ тогава Сиракуза. Това озлоби демократитѣ: въ единъ народенъ съборъ единъ писарь въ войската, *Дионисий,* така добрѣ обвиняваше аристократитѣ, че народътъ се въсхити и го назначи за пълководецъ. Като се заобиколи съ войници, Дионисий начена да заповѣдва не само на аристократитѣ, нъ и на демократитѣ. Той и синъ му *Дионисий II* 60 години управлявахѫ сиракузскитѣ граждане. Тѣ бѣхѫ жестоки и неспособни тирани. Народътъ най-послѣ изгони Дионисия II. Ала наскоро се яви новъ подобенъ тиранинъ, грънчаринътъ *Агатоклъ*. Послѣднийтъ малко останѫ да не съсипи Сиракуза съ деспотизма си и съ несполучната война съ Картагенъ, за която война той набра много наемници, които грабѣхѫ самитѣ сиракузяне. Най-много разбойничествувахѫ кампанскитѣ наемници, които се наричахѫ *Мамертинци* (дѣца на Марса). Най-послѣ сиракузянетѣ отровихѫ Агатокла и изгонихѫ наемницитѣ. Мамертинцитѣ тръгнѫхѫ да се завръщатъ въ отечеството си, ала по пѫтя, въ *Мессана*, тѣ исклахѫ гражданетѣ, които ги бѣхѫ приели гостоприемно, и основахѫ разбойническа държава. Отъ Мессана мамертинцитѣ наченѫхѫ да нападатъ на съсѣднитѣ колонии и заплашвахѫ дори Сиракуза, на която нападнѫхѫ тогава и Картагенянетѣ. Тогава именно сиракузя-

нетѣ повикахѫ на помощь Пирра. Когато се оттегли Пирръ, възобновихѫ се напрѣшнитѣ бѣдствия, и сиракузянетѣ си избрахѫ за «царь» *Хиерона*, едного отъ най-добритѣ си граждане, когото обичахѫ за неговата добрина, справедливость и строгъ животъ. Хиеронъ се помири съ Картагенянетѣ и заедно съ тѣхъ отиде срѣщу Мессана (264 г.). Мамертинцитѣ помолихѫ за помощь римлянетѣ, които не се засрамихѫ да вzематъ подъ свое покровителство тия разбойници. Това именно послужи за поводъ на *пуническитѣ войни*.

§ 208. **Първата пуническа война.** Пуническитѣ войни се отличавахѫ съ необикновена упоритость (тѣ се протакахѫ повече отъ 100 г.) и ожесточение, тъй като противницитѣ прѣдставяхѫ противоположни начала. Римлянетѣ защищавахѫ арийството, картагенянетѣ — семитството. Първитѣ бѣхѫ земледѣлчески народъ, вторитѣ — търговски и промишленъ. Напоконъ това бѣше сѫщо такава борба между лева и акулата, каквато бѣше между спартанцитѣ и атинянетѣ: римлянетѣ бѣхѫ първата сухопѫтна, картагенянетѣ — първата морска държава. Още първата пуническа война се протакà повече отъ 20 години. Побѣдата постоянно клонѣше ту на една, ту на друга страна. Ала отъ самото начало римлянетѣ имахѫ двѣ прѣднини. 1) Хиеронъ напуснѫ картагенянетѣ и направи съѭзъ съ Римъ, на който той останѫ вѣренъ въ продължение на 50 години дори до смъртьта си. Този прѣкрасенъ владѣтель сега се посвети на вѫтрѣшнитѣ дѣла и особено покровителствуваше наукитѣ и искуствата. Той бѣше заобиколенъ съ учени и художници отъ цѣлия грѫцкий свѣтъ, които бѣхѫ приласкани отъ него. Главнийтъ между тѣхъ бѣше знаменитийтъ математикъ *Архимедъ*. 2) Още въ началото на войната римлянетѣ направихѫ подвигъ, който очуди свѣтътъ. Тия земледѣлци въ 2 мѣсеца си построихѫ флота, която не отстѫпваше на картагенската и която дори ѭ задминаваше, благодарение на изнамѣрванието на консула *Дуилия*. Римлянетѣ пристроихѫ на корабитѣ си дълги подвижни мостове, които се подигахѫ отъ едина край, та се прикрѣпявахѫ на високата мачта съ кука. Когато се приближаваше римскийтъ корабъ до неприятелския, римлянетѣ спущахѫ подвижнийтъ мостъ, и той падаше върху борта на неприятелския корабъ, като се прикачаше за него съ куката си. Римскитѣ войници се спущахѫ върху неприятеля по тѣзи *абордажни мостове*, та по тоя начинъ морската битка се прѣвръщаше въ познатата тѣмъ сухопѫтна. Съ помощьта на изнамѣрванието си *Дуилий* одържа първата морска побѣда надъ картагенянетѣ при *Мили*. Римля-

нетѣ увѣковѣчихѫ паметьта за тая битка като направихѫ една колонна окрасена съ корабни носове, а Дуилия почетохѫ по необикновенъ начинъ: когато той се връщаше нощемъ дома си отъ гости, прѣдъ него вървѣхѫ факлиеносци и флейтисти. Подиръ това римлянетѣ не се бояхѫ вече отъ морски битки, въ които по нѣкога участвувахѫ до 300 х. войска отъ двѣтѣ страни. Тѣ дори прѣминѫхѫ въ Африка подъ началството на консула *Регула*. Нъ тука единъ искусенъ спартанецъ, който бѣше наетъ отъ картагенянетѣ, ги разби жестоко. Самийтъ пълководецъ паднѫ въ плѣнъ, и умрѣ плѣненъ. Подиръ това у картагенянетѣ се яви забѣлѣжителний пълководецъ *Хамилкаръ*, именуванъ *Барка* (Мълния). Той бѣше прѣдставитель на младата демокрация, която сега, въ минутата на великото испитание, надви надъ гнилата, бездарна олигархия. Хамилкаръ бѣше мѫжественъ и неуморимъ и справедливо наричаше «левско семейство» себе си и синоветѣ си *Ханнибала и Хаздрубала*. Той завзе непристѫпната планина *Иркте* въ Сицилия и се являваше бърже навсѣкѫдѣ, дѣто никой не го очакваше; а подъ планината имаше добъръ заливъ, отдѣто така сѫщо ненадѣйно исхвъркваше картагенската флота, та биеше римскитѣ ескадри. Нъ скѫпото картагенско правителство не даваше на Хамилкара нито пари, нито наемници. Неговитѣ сили се истощавахѫ повече и повече всѣка година. А римлянетѣ, напротивъ, съперничахѫ помежду си въ патриотизма. Отъ всѣкѫдѣ се стичахѫ пожъртвувания; чиновницитѣ и войницитѣ се отказвахѫ отъ платата си; частни лица построихѫ голѣма флота. Наскоро картагенската флота прѣтърпѣ рѣшително поражение при *Егатскитѣ* острови, близу до Сицилия. Картагенянетѣ нѣмахѫ вече нито флота, нито войска — и тѣ сключихѫ миръ, като отстѫпихѫ на римлянетѣ Сицилия. Римлянетѣ отъ своя страна се задължихѫ да не посѣгатъ на останѫлитѣ картагенски владѣния; нъ не се минѫхѫ нито 5 год., и тѣ завладѣхѫ *Корсика* и *Сардиния*. Това вѣроломство възбуди негодувание у Хамилкара, та той застави 7-годишнийтъ Ханибалъ да даде клетва, че вѣчно ще ненавижда Римъ.

§ 209. **Римскитѣ провинции и картагенска Испания. Ханнибалъ.** Съ завоюванието на Сицилия римското владичество се прострѣ *вънъ отъ прѣдѣлитѣ на Италия*. Римлянетѣ наричахѫ всичкитѣ си владѣния вънъ отъ Италия *провинции*, които се управлявахѫ отъ намѣстници, именувани *пропретори* и *проконсули*. Намѣстникътъ се ползуваше съ неограничена власть. Той бѣше военачалникъ, сѫдия и управитель; само съкровището при-

надлежеше на *квесторитѣ,* които се подчинявахѫ прѣко на сената. Намѣстникътъ събираше данъкъ въ видъ на десетъкъ отъ земнитѣ произведения и получаваше отъ провинциалитѣ доброволни приноси, или рушвети: Намѣстницитѣ угнетявахѫ провинциитѣ и за една година натрупвахѫ огромно състояние. За тѣхъ токоречи нѣмаше сѫдъ; освѣнъ това тѣ можахѫ да подкупѭтъ сѫдиитѣ въ Римъ, които вече бѣхѫ наченѫли да ставатъ продажни. Наскоро къмъ римскитѣ провинции се присъедини *Цизалпийска Галлия,* дѣто римлянетѣ обърнѫхѫ келтитѣ въ свои подданици и устроихѫ много колонии (Медиоланъ, Парма, Верона, Мантуа и др.). Сѐ тогава грърцитѣ, що живѣяхѫ по иллирийското крайбрѣжие просихѫ Римъ за помощь противъ пиратитѣ; римлянетѣ усмирихѫ разбойницитѣ и завладѣхѫ часть отъ брѣговетѣ на *Иллирия,* дѣто устроихѫ морски станища. Между това Хамилкаръ събираше срѣдства за да отмъсти на Римъ. Правителството даде войската и флотата въ негово распореждание, и той потегли да завоюва Испания, която можеше да му даде много солдати и пари. За 20 г. цѣлата юго-источна страна на тая богата земя се прѣобърнѫ въ нова картагенска държава съ столица *Новий Картагенъ*, до който наблизу се намѣрвахѫ неистъщими сребърни рудници. Туземцитѣ на Испания, храбритѣ *келти* и *ибери*, се привлѣкохѫ отъ мекото отнасянье на Хамилкара, и той си състави отѣ тѣхъ голѣма, прѣкрасна армия. Хамилкаръ ходѝ съ тѣхъ въ вѫтрѣшностьта на страната срѣщу още дивитѣ тѣхни съплеменници и загинѫ въ единъ отъ тѣзи походи. Неговото мѣсто наскоро слѣдъ това завзе *Ханнибалъ*. Той бѣше грозенъ и суровъ, а като си изгуби едното око въ Италия, станѫ даже страшенъ: той често прибѣгваше до хитрость; на всѣкѫдѣ, дори въ Римъ, той имаше много шпиони; той самъ обичаше да шпионува, като се прѣоблачаше и си тургаше искуствена коса. Ханнибалъ си закали тѣлото съ гимнастика, славѣше се съ тигровата си пѫргавина и похватность и бѣше идолътъ на солдатитѣ. Той бѣше така сѫщо добрѣ образованъ, говорѣше и пишеше по гръцки. Ханнибалъ бѣше великъ и като пълководецъ, и като политикъ. Той разбираше характерътъ на неприятеля, и като се съображаваше съ него, дѣйствуваше ту буйно, бързо и рѣшително, ту сдържано, съ тънка смѣтка. Ханнибалъ не можѝ да успѣе и загинѫ, защото силитѣ на Картагенъ не съотвѣтствувахѫ на великата му задача, а Италия се оказа, че не е толкова разединена, колкото той мислѣше. Нъ той показа, какъ може талантътъ *самъ да си помага,* врѣменно да си създава срѣдства, да побѣждава обстоятелствата и, може да се

каже, стихиитѣ. Ханнибалъ умѣ 10 години да се разпорежда съ сѫдбинитѣ на цѣлия свѣтъ и той внуши на италиянцитѣ такъва ужасъ, щото въ течение на много поколѣния неговийтъ ликъ имъ се чинѣше за нѣкакво си непрѣодолимо чедище на ада. Той дори кога погинваше, като раненъ левъ, нанасѣше на Римъ рани, отъ които той никога не се исцѣри. Сега дойде врѣмето Ханнибалъ да си испълни клетвата, що бѣше далъ на баща си — и той се приготви, като гениаленъ вождъ. Той подготви възстание между поданицитѣ на Римъ, особено въ Цизалпийска Галлия, и като остави една часть отъ войската си въ Испания подъ началството на Хаздрубала, съ главната си армия се рѣши да направи баснословенъ подвигъ — да прѣмине прѣзъ Пиренеитѣ и Алпитѣ. Въ 219 г. Ханнибалъ, безъ да чака прѣдлогъ, самичъкъ начена *втората* пуническа война, като разруши съюзнийтъ на Римъ *Сагунтъ* (сега Мурвиедро) — гръцка колония на източния брѣгъ на Испания. Слѣдъ това той мина Ебро съ 100,000 войска и съ 40 слонове.

§ 210. **Втората пуническа война.** Минуванието прѣзъ Алпитѣ (Малий с. Бернаръ), дѣто въ продължение на половинъ година Ханнибалъ трѣбваше да се бори не само съ ужаситѣ на природата, нъ и съ дивитѣ планинци, очуди свѣтътъ. Нъ затова Ханнибалъ остана само съ $^1/_4$ отъ войската си, която при това бѣше уморена и гладна. Римлянетѣ можаха наведнъжъ да истрѣбятъ тая шепа смѣли хора, ала тѣ се вцѣпениха. Тѣ испратиха единъ бездаренъ консулъ, който дълго врѣме не смѣй да се сбие съ Ханнибала, та му даде врѣме да си отпочине и послѣ жестоко бѣше разбитъ при *Тичино*. Самъ консулътъ едва можи да се спаси, благодарение на рѣшителната кавалерийска аттака на младия *Сципионъ*. Въ сѫщото врѣме въ Цизалпийска Галлия келтитѣ възстанаха противъ угнетителитѣ си и се присъединиха къмъ пунийцитѣ. Ханнибалъ още нѣколко пѫти разби неприятельтъ при р. Требия и въ Етрурия при Тразименското езеро. Токоречи всичкитѣ римски армии бѣха истрѣбени, и въ Римъ владѣеше сé такова смѫщение, каквото подиръ битката при Аллия (§ 198). Сенатътъ назначи за диктаторъ *Квинта Фабия*. Той бѣше опитенъ и прѣдпазливъ староврѣмски патриций, който прѣзираше тълпата и новитѣ поредъци. Като пълководецъ, Фабий не се отличаваше съ талантъ: Ханнибалъ можеше да го измамва съ твърдѣ нехитри маневри. Нъ той погледна на дѣлото трезво безъ национално самохвалство. Той видѣ, че е необходимо истрепаната отъ Ханнибала римска войска да възстанови вѣрата въ себе си; а за

това не трѣбваше да се допуща нито едно ново поражение. Като знаеше, че Ханнибалъ е непобѣдимъ въ биткитѣ, Фабий се рѣши да се не бие съ него, а да го изморява съ походи. Той слѣдуваше на всѣкждѣ подиръ неприятеля, като «сѣнката на Ханнибала», и винжги държеше височинитѣ, дѣто устрояваше непристжпни лагери при всѣко спиранье. Фабий бѣше нареченъ за тази система *Кунктаторъ* (забавникъ). Щомъ разбра още въ началото свойтъ противникъ, Ханнибалъ, безъ да обръща на него внимание, продължаваше да върви отъ единя край на Италия до другия, прѣслѣдвайки своята голѣма политическа цѣль — да подигне противъ римлянетѣ тѣхнитѣ «съкзници». Ала съ него се сдружихж само галлитѣ и нѣкои отъ южнитѣ италийци; а центрътъ на полуострова си останж вѣренъ на римлянетѣ. Това именно, а не системата на Кунктатора, спаси Римъ, толкова повече, че на римлянетѣ имъ омрѣзнж най-послѣ бавностьта: комицинтѣ начеижхж да роптажтъ срѣщу сената, смѣнихж Фабия и назначихж за консулъ свойтъ любимецъ, синътъ на единъ касапинъ, горещийтъ и самонадѣянъ *Теренций Варронъ;* аристократитѣ едвамъ можихж да прокаратъ за неговъ другарь опитнийтъ и прѣдпазливъ, като Фабия, *Емилий Павелъ.* Емилий избѣгваше битки, макаръ че римската войска бѣше вече токоречи два пжти по-многочислена отъ пунийската; нъ Теренций се въсползува отъ деня, когато той командуваше, та даде битка при *Канни,* въ Апулия (216). Римлянетѣ прѣтърпѣхж беспримѣрно поражение. Около 70 х. души—отъ 90-хилядната войска — легнжхж на мѣстото заедно съ Емилия Павла; останжлитѣ паднжхж въ плѣнъ; измежду малцината които се спасихж, оржжието си запази само Сципионъ, който се закле на меча си да отмъсти на Ханнибала за Канни. Побѣдительтъ испрати въ Картагенъ 3 житни мѣрки съ златни пръстени, които бѣхж снети отъ убититѣ конници. Въ Римъ отбѣлѣзахж на календаря съ черна черта деньтъ на битката при Канни сжщо тъй, както и деньтъ на поражението при Аллия. Извършвахж черковни шествия, четѣхж сивиллинитѣ книги, пратихж да попитатъ Питията, принасяхж човѣшки жъртви на подземнитѣ богове. За Ханнибала пакъ се отвори пжть за Римъ, както и подиръ побѣдитѣ въ Етрурия; ала и сега той не замина нататъкъ, а се извърна въ Кампания, дѣто роскошната *Капуа* съ въсторгъ прие освободителитѣ отъ римското иго. Въ сжщото врѣме въ Сиракуза умрѣ вѣрнийтъ приятель на римлянетѣ — Хиеронъ, а неговитѣ прѣемници се прѣдадохж на Картагенъ; Филиппъ III Македонский сключи съкзъ съ Ханнибала, и обяви вой-

на на римлянетѣ (§ 167). Ханнибалъ достигнѫ най-голѣмото си щастие, и още тогава сѫдбата му измѣни. Случи се сѫщото, каквото и съ Хамилкара въ Сицилия (§ 208). Бездушната картагенска олигархия остави Ханнибала на произвола на сѫдбата, не му пращаше нито пари, нито войска. А римлянетѣ показахѫ небивали подвизи отъ патриотизмъ и мѫжество. Всѣки жъртвуваше, каквото можеше; войницитѣ се отказахѫ отъ плата; събирахѫ войска дори отъ момчета, роби и арестанти. За консули бѣхѫ избрани най-добритѣ прѣдставители отъ старото и младо поколѣния Кунктаторъ и Марцеллъ. Даровитийтъ *Марцеллъ* бѣше така буенъ и енергиченъ, щото го считахѫ за юноша, макаръ че имаше 60 г., и солдатитѣ го обожавахѫ, макаръ че той ги държеше въ желѣзна дисциплина. Безъ да обръща внимание на Ханнибала, чийто войски се изнѣжвахѫ въ богатата Капуа отъ нѣманье работа, Марцеллъ прѣнесе войната въ Сицилия. Той прѣвзе *Сиракуза*, ако и да му трѣбвахѫ за това 2 години, тъй като градътъ се защищаваше отъ *Архимеда* (§ 172), който изнамѣри разрушителни машини, въ това число и огромни куки, що хващахѫ цѣли кораби. Архимедъ толкова се бѣше задълбилъ въ занятията си, че той не чу, когато римлянетѣ прѣвзехѫ Сиракуза. Той чертаеше на пола геометрически фигури, когато влезе при него единъ римски войникъ. «Гледай, да не ми развалишъ крѫговетѣ»! му извика старецътъ и падна подъ солдашкия ударъ. Когато Марцеллъ се завърнѫ отъ Сиракуза въ Италия, у Ханнибала оставаше надежда само на Хазрубала, който бѣше успѣлъ да разбие една римска войска въ Испания и ненадѣйно се спустнѫ въ Италия. Нъ римлянетѣ не го допустнѫхѫ да се съедини съ брата си и го разбихѫ въ сѣверната часть на Италия. Ханнибалъ се научи за това само, когато му подхвърлихѫ въ лагера главата на злочестия Хаздрубалъ. Въ сѫщото врѣме у римлянетѣ се яви достоенъ съперникъ на Ханнибала, *Сципионъ*, който се бѣ отличилъ при Тичино и Канни. Сципионъ пада по-долѣ въ сравнение съ гениалния Ханнибалъ: той бѣше храбъръ, ала неизобрѣтателенъ пълководецъ и слабъ политикъ. Нъ той се отличаваше съ щастие, вѣрата въ което му придаваше особена смѣлость и одушевление, а това расхлабваше самаго Ханнибала; народътъ дори му приписваше божествено потекло. Сципионъ бѣше младъ, красивъ и веселъ: грѫцкото въспитание му придаваше изящество, краснорѣчие и ласкаво отнасянье, та той бѣше първийтъ симпатиченъ римлянинъ. Сципионъ прѣнесе войната въ Африка. Близу до Картагенъ, при *Зама* (202), Ханнибалъ испита сѫщото,

което и римлянетѣ при Канни: 20 х. картагеняне легнѫхѫ на бойното поле; останѫлитѣ 20 х. се прѣдадохѫ въ плѣнъ. Сципионъ получи название *Африканский*. Въ слѣдующата година се сключи миръ. Картагенянетѣ прѣдадохѫ на римлянетѣ всичкитѣ си владѣния вънъ отъ Африка и флотата си, която на мѣстото бѣше изгорена: освѣнъ това тѣ се задължихѫ съ никого да не воюватъ безъ разрѣшение на Римъ и да възвърнѫтъ на негова съюзникъ, на нумидийския царь *Массинисса*, всичкитѣ земи, които когато и да е сѫ били отнети отъ неговитѣ прѣдци.

§ 211. **Покорение на Македония и Гърция; борба съ Сирия.** Втората пуническа война има важни послѣдици: 1) Картагенъ загинѫ като велика държава и станѫ римски вассалъ. 2) Римъ станѫ първа държава въ тогавашния свѣтъ, тъй като той спечели Испания, всичкитѣ сицилийски републики съ Сиракуза на чело, протекторатъ върху полудивитѣ племена на с. Африка и безраздѣлна хегемония надъ цѣлия западенъ бассейнъ на Срѣдиземно море. Освѣнъ това Римъ окончателно утвърди владичеството си върху Италия, като причисли къмъ ager publicus голѣма часть отъ тия земи, които му бѣхѫ измѣнили (т. е. с. и ю. Италия), и като устрои въ тѣхъ множество римски и латински колонии, така щото, може да се каже, станѫ *второ и окончателно обединение на Италия*. 3) Съюзътъ на Ханнибала съ Филиппа III въвличаше римлянетѣ прѣко въ работитѣ на Истокъ, дѣто политическото разлагание бѣше толкова напрѣднѫло, щото намѣсванието на такава силна държава, като Римъ, трѣбваше скоро да се прѣобърне въ владичество. Отъ *първата македонска война*, благодарение на Ханнибала, римлянетѣ не спечелихѫ нищо, ала *втората*, която се начен҄ѫ веднага подиръ битката при Зама, вече се свърши съ обрѫщаньето на Македония въ сѫщо такъва римски вассалъ, както Картагенъ (§ 168). Слѣдъ това избухнѫ войната на римлянетѣ съ *Антиоха III*, дѣто пакъ се срѣщаме съ Ханнибала. Веднага подиръ битката при Зама картагенянетѣ дадохѫ на своя герой властьта надъ републиката — и се оказа, че той е забѣлѣжителенъ управникъ. Ханнибалъ разбра, че всичкото нещастие на Картагенъ произтича отъ егоистичната олигархия, която сама не посѣше никакви тегоби, а всичкото брѣме на налозитѣ сваляше върху бѣднитѣ. Той сполучи да ограничи властьта на тия богаташи съ народенъ съборъ и по-справедливо да распрѣдѣли налозитѣ. Поради това финанситѣ така се поправихѫ, че контрибуцията на римлянетѣ се исплащаше твърдѣ правилно, а освѣнъ това оставаше и запасъ. Олигархитѣ възненавидѣхѫ Хан-

нибала и наченахѫ да внушаватъ на римския сенатъ, че той събира пари за нова пуническа война. Сенатътъ, въ който само Сципионъ се застѫпи горещо за своя съперникъ, повѣрва и испрати шпиони да уловѭтъ Ханнибала, нъ послѣднийтъ успѣ да избѣга при Антиоха. Антиохъ бѣше разбитъ отъ римлянетѣ при *Магнезия* (190) именно за това, че не послуша съвѣтитѣ на Ханнибала (§ § 161, 168). Битката при Магнезия има токоречи такова важно значение, каквото битката при Зама; тая битка спечели пакъ Сципионъ Африканский, макаръ че той прѣдостави честьта за побѣдата на брата си, консула *Луция Сципиона,* който се нарече сега *Азиятский.* Това бѣше послѣднийтъ подвигъ на знаменития римлянинъ. Послѣднитѣ години отъ живота си Сципионъ прѣкара въ борба съ враговетѣ си въ Римъ. Привърженицитѣ на старото, на чело на които стоеше *Катонъ,* го ненавиждахѫ за еллинското му образование. Неговитѣ врагове наченѫхѫ да го обвиняватъ въ користолюбие. Първийтъ пѫть той самичъкъ се яви въ сѫда, прати дома си да му донесѫтъ расходнитѣ смѣтки и гордо ги скѫса, като забѣлѣжи, че е срамотно за Римъ да търси отъ него смѣтка за пари. Ала наскоро единъ трибунъ внесе пакъ подобна жалба въ комициитѣ, макаръ че се съпротивляваше другарьтъ му *Тиверий Семпроний Гракхъ,* който благоговѣеше прѣдъ Сципиона и който водѣше дъщеря му *Корнелия.* Сципионъ дойде въ комицитѣ и покани народътъ да се моли за побѣдителя при Зама, тъй като тогава се падаше годишнина на тая битка, и народътъ съ въсторгъ послѣдва подпрѣ му. Ала наскоро Сципионъ за третий пѫть бѣ повиканъ на сѫдъ. Тогава той се оттегли въ виллата си при Куми, дѣто наскоро умрѣ (183). Въ сѫщата година загинѫхѫ Филопеменъ (§ 168) и Ханнибалъ. Подиръ битката при Магнезия, Антиохъ за задължи да прѣдаде Ханнибала, нъ той му даде възможность да избѣга Ханнибалъ се яви при двора на Витинския царь, който го прѣдаде на римлянетѣ; ала геройтъ не се остави да го уловѭтъ живъ: той прие отрова. Наскоро избухнѫ *третята македонска война* съ Персея (§ 168), въ която римлянетѣ прѣдадохѫ началството на прѣдставителя на по-добрата, стара аристокрация, *Емилия Павла* — синъ на паднѫлия при Канни консулъ. Той бѣше опитенъ пълководецъ и честенъ човѣкъ съ гръцко образование. Той бѣше приятель на фамилията на Сципионовцитѣ: Сципионъ Африканский водѣше негова сестра и усинови неговътъ синъ, който се наричаше затова Сципионъ Емилианъ. Емилий Павелъ унищожи Персея въ битката при *Пидна* (168), *която* прѣобърнѫ Македония въ римска провинция, т. е. съсипа по-

слѣдната цивилизована държава, която прѣчеше на римлянетѣ да станѫтъ всемирни владѣтели: отъ сега нататъкъ всичкитѣ войни на римлянетѣ бѣхѫ — борба съ варваритѣ. *Ахейската* война (§ 169), която се свърши съ обръщанието на Еллада въ римска провинция Ахаия (146), не може да се счита за война: тя прилича на усмирение на бунтъ.

§ 212. **Третята пуническа война.** Колкото повече римлянетѣ успѣвахѫ, толкова повече се увличахѫ отъ жадна за *завоевателна политика*. Тѣ не можахѫ да се примирѭтъ съ мисъльта, че Картагенъ още сѫществува, макаръ че бѣше слабъ и че покорно испълняваше дори най-несправедливитѣ трѣбования. Римскитѣ търговци се сърдѣхѫ, че тѣ и сега пакъ не могѫтъ да конкуруватъ съ пунийскитѣ търговци, които сѐ разбогатѣвахѫ. Ползувайки се отъ това, дѣто картагенянетѣ не смѣѭхѫ съ никого да воюватъ безъ тѣхно разрѣшение римлянетѣ подбуждахѫ Массинисса да ограбва и присвоява земитѣ имъ. Пунийцитѣ прѣнасяхѫ всичко безропотно. Най-послѣ римлянетѣ изискахѫ отъ тѣхъ, безъ всѣкакъвъ поводъ, да си прѣдадѫтъ орѫжието — и картагенянетѣ прѣдадохѫ всичко, до послѣдния си ножъ. Ала римлянетѣ не се задоволѣвахѫ съ нищо. Единъ отъ главнитѣ сенатори, *Катонъ,* всѣки пѫть, за каквото и да разсѫждавахѫ, казваше: «А азъ сѐ пакъ настоявамъ, че Картагенъ трѣбва да се разруши». И ето сега, когато картагенянетѣ бѣхѫ съвсѣмъ обезорѫжени, сенатътъ имъ заповѣда сами да си разрушѫтъ градътъ и да се прѣселѭтъ вѫтрѣ въ страната. Картагенянетѣ се рѣшихѫ по-добрѣ да умрѫтъ, и тѣ погинѫхѫ, като си спечелихѫ безсмъртна слава. За нѣколко недѣли тѣ си направихѫ много орѫжия, тъй като всѣки донасяше, каквото имаше металическо дома си. Женитѣ си отрѣзвахѫ коситѣ за матроски вѫжа и работѣхѫ на укрѣпленията заедно съ дѣцата си. Отбраната рѫководѣше *Хаздрубалъ,* послѣднийтъ отъ «левското семейство» Барка. Картагенянетѣ се защищавахѫ 4 години и разбихѫ нѣколко опитни римски армии. Римлянетѣ се принудихѫ да съберѫтъ всичкитѣ си сили и испратихѫ най-добрийтъ си пълководецъ. Той бѣше сиракъ, когото усинови знаменитийтъ Сципионъ, който му даде и собствената си фамилия. За отличие отъ побѣдителя на Ханнибала, нарекохѫ го Сципионъ Африканский Младий. Тоя Сципионъ бѣше разсѫдливъ човѣкъ, добъръ пълководецъ и ораторъ. Дори Катонъ, който мразѣше Сципионовцитѣ, казваше за него: «само той има глава, всички други сѫ блуждаѭщи сѣнки». Сципионъ получи отъ Поливия гръцко образование, което му смекчи римската суровость. Ала той бѣше на-

товаренъ да испълни жестоката присжда на сената надъ упоритня врагъ, който при послѣдния щурмъ, не даде безъ кръвь нито единъ прозорецъ, нито единъ покривъ въ града си. Отъ 700 х. жители останжхж всичко 50 х., които бѣхж дадени въ робство. Хаздрубалъ се прѣдаде: ала неговата жена заедно съ дѣцата си се хвърли въ пламъка, който бѣше обхванжлъ главнийтъ храмъ, като послѣдня жъртва на злочестата сждба на Картагенъ. Въпрѣки молбата на Сципиона, градътъ бѣше сравненъ съ земята, която изорахж. Сципионъ трѣбваше да прокълне всѣкиго, който би се осмѣлилъ да се засели тука; нъ той произнесе при това оня стихъ отъ Хомера, който прѣдвѣщаваше паданието на гордия Илионъ. Цѣлата картагенска държава се обърнж въ *римска провинция*, подъ името *Африка*. Това се случи въ сжщата година (146), когато свирѣпийтъ Муммий разруши Коринтъ (§ 169). Нъ Муммий бѣше кржгълъ невѣжа, а Сципионъ Младий — еллински-образованъ човѣкъ. Подиръ 13 години римлянетѣ получихж подаръкъ Пергамъ (§ 163), който нарекохж провинция *Азия*. Сѐ тогава тѣ окончателно завладѣхж *Испания*, която бѣ покорена още въ втората пуническа война. Тамъ избухнж възстание на туземцитѣ подъ началството на лузитанина (португалецъ), пастиря *Вириатъ*, който едвамъ — живъ можѝ да избѣга отъ мжкитѣ на единъ жестокъ проконсулъ. Потъпкванието на това възстание скжпо костува на римлянетѣ, които надвихж, само когато умъртвихж Вириата чрѣзъ прѣдателство.

§ 213 **Културата на 4 периодъ: а) характерътъ на културата; религията.** Изобщо Римъ се развиваше бавно въ културно отношение, а особено като се сравнжтъ успѣхитѣ му въ политическо и военно отношение. Прѣзъ 3 периодъ отъ римската история (340 — 264) нѣма нищо забѣлѣжително въ римската култура (§ 202); зачатъци отъ културенъ напрѣдъкъ се появяватъ едвамъ въ *4 периодъ*, или въ епохата на пуническитѣ войни (264 — 146), ала и тѣ сж важни повече въ материално, отколкото въ идеално отношение. За главно отличие на идеалната култура служи *еллинското влияние*, което се обяснява съ три причини: 1) Прѣзъ тоя периодъ римската държава се расшири извънъ прѣдѣлитѣ на Италия, та отъ запознаваньето съ живота на другитѣ народи трѣбваше да се накърни първобитната самородность на римската култура. 2) Прѣди това Римъ не си бѣ изработилъ собствена култура, която да може да го запази отъ влиянието на чуждата образованость. 3) Еллинизмътъ бѣше тогава така силенъ, щото можеше да си подчини и друга много по-културна нация. Него-

вата сила произлизаше не само отъ вѫтрѣшното му достоинство или съдържание, съ което не можеше да се сравни нищо въ тогавашния свѣтъ; много по-важно бѣше, че той имаше характеръ не само еллински, а *космополитически*, общечовѣшки. Тогавашнийтъ еллинизмъ послужи за основа на общечовѣшката мисъль на Александра Великий и сближаваше помежду имъ националноститѣ, като разбиваше оковитѣ на мѣстната (локалната) исключителность (§ 171). Националната *религия* е най-устойчивата часть отъ културата; обаче въ религията на римлянетѣ еллинизмътъ проникнѫ още прѣзъ царския периодъ (§ 190), а слѣдъ това безспирно се распростираше, толкова повече че бърже се изгуби искрената набожность, съ която нѣкога се славѣхѫ римлянетѣ. Въ 4-я периодъ набожностьта се замѣни съ испълнение само обредовитѣ прѣдписания на жрьцитѣ. Поради това жрьцитѣ и вражаритѣ добихѫ сега голѣмо значение и се освободихѫ отъ всѣкакви повинности, а обредитѣ станѫхѫ многочислени, строги и роскошни. Особено бѣхѫ скѫпи и уредни храмовнитѣ трапези, за които измислихѫ дори специални жрьци — «тримата пиршествени мѫже» (tres viri epulones). Умиращитѣ обикновено завѣщавахѫ значителна часть отъ имота си на храмоветѣ и жрьцитѣ, така щото се образува поговорка: «наслѣдство безъ жъртвено задължение» въ смисъль на нашето изражение: «трандафилъ безъ трънье». При такова отпаданье на религиозностьта леко можй да се распространи въ Римъ «Свещената История» на Евхемера (§ 173), прѣведена на латинский езикъ отъ Енния, която обясняваше происхождението на боговетѣ въ Еллада чрѣзъ *апотеоза*, или обоготворяванье на древнитѣ хора; така напр., самъ Евхемеръ видѣлъ на единъ островъ храмътъ, който билъ съградилъ Зевсъ, когато още царувалъ на земята като простъ смъртенъ. А тогава, когато такива противорелигиозни учения, като *евхемеризмътъ*, прониквахѫ и се распростирахѫ между образованото общество, массата на народа испаднѫ въ груби и мрьсни *суевѣрия*, които прониквахѫ въ Римъ не само отъ Еллада, ала и отъ далечния Истокъ. Въ врѣме на Ханнибаловата война, римлянетѣ отъ страхъ се улавяхѫ за всичко; самò правителството испрати тържествена депутация въ Мала Азия, за да докара отъ тамъ «Великата Майка на боговетѣ» — фригийската *Кибела*, подъ видъ на тъмно-цвѣтенъ камъкъ (§ 68). Заедно съ новата богиня дойдохѫ въ Римъ и нейнитѣ жрьци, — евнуси облѣчени въ источни дрехи, — които ходѣхѫ отъ кѫща на кѫща съ убийствена азиятска музика и събирахѫ пари за своитѣ обреди, що се извършвахѫ съвмѣстно съ кър-

вави истезания. Слѣдъ това въ Римъ се въведе тържествена служба на египетскитѣ богове *Изида* и *Сераписъ* (§ 15), а особено на *Бахуса* (§ 128). Въ честь на Вакха се извършвахѫ мръсни и прѣстѫпни оргии, които се прославихѫ подъ името «вакханалии»: членоветѣ на този «таенъ съюзъ» се занимавахѫ дори съ съставянье фалшиви завѣщания, съ клетвопрѣстѫпления, убийства, отравяния и т. н. Правителството улови веднъжъ до 7 х. вакханти и вакханки, па ги наказа съ смърть токоречи всичкитѣ; нъ, разбира се, това не помогнѫ ни най-малко.

§ 214. **Старитѣ нрави. Катонъ Старий.** Заедно съ отпаданьето на националната религия се измѣнявахѫ и старитѣ нрави на римлянетѣ подъ влияние на чуждитѣ, и най-много подъ влияние на елинскитѣ нрави. Противоположностьта между новитѣ и старитѣ нрави най-добрѣ се характеризува отъ живота и съчиненията на фанатичния почитатель на всичко старо, *Маркъ Порций Катонъ Старий* (235—149). Катонъ происхождаше отъ незнатна фамилия: аристократитѣ го наричахѫ «сабински селякъ» и «издигнѫтъ отъ долу човѣкъ». Нъ той се считаше дълго врѣме пръвъ човѣкъ въ Римъ, бѣше пропреторъ въ Сардиния, проконсулъ въ Испания и дори консулъ и цензоръ въ Римъ. Освѣнъ това почитахѫ го като побѣдитель на Антиоха въ една битка и като човѣкъ «който е прѣвзелъ въ Испания повече градове, отколкото дни е прѣкаралъ тамъ». Катонъ се отличаваше толкова съ пехливанско здраве и тѣлесна сила, колкото и съ желѣзенъ характеръ, честность, патриотизмъ и правосѫдие. Катонъ, макаръ и самоукъ, бѣше твърдѣ образованъ и бѣ познатъ като политикъ, законовѣдецъ, писатель и домакинъ; ала при все това той бѣше грубъ и имаше селски манери. Послѣднитѣ усилвахѫ неговата грозота: наричахѫ го «зеленоокийтъ и черноокийтъ чудакъ». Най-голѣма слава Катонъ си спечели отъ неуморимата и безспирна борба съ новитѣ работи, борба която той води до дълбока старость, безъ да се стѣснява отъ нищо и като ставаше много пѫти смѣшенъ. Катонъ бѣше извѣстенъ и на дѣцата въ Римъ, като *вѣренъ прѣдставитель на старитѣ нрави* и на всичко старомодно. Той е добрѣ познатъ и намъ съ своитѣ «Наставления на сина» (Praecepta ad filium), въ които прѣкрасно се очертаватъ патриархалнитѣ нрави на квирититѣ. Ето въ какво се състоеше неговътъ идеалъ. Бащата трѣбва да направи отъ сина си силенъ, издържливъ и храбъръ мѫжъ, безъ да се грижи за развитието на негова умъ. Жената трѣбва да се държи строго, защото тя е врѣдно творение, което обича да се кара и да се кити. Още по-сурово трѣбва да се държи робътъ: той трѣбва

да бжде битъ за най-малкото упущение, дори и кога прислужва на трапезата. Трѣбва да се купуватъ млади и евтини роби, да се отхранватъ добрѣ, да се обучаватъ, за да се продаватъ по-скжпо. Ала въ сжщото врѣме трѣбва да се защищаватъ подданицитѣ, робитѣ и клиентитѣ и да се считатъ като членове на семейството; така напр. една матрона може да кърми дѣтето на своя робъ. Катонъ, който прѣзираше браковетѣ по смѣтка, на стари години се ожени за млада клиентка, и, разбира се, споредъ стария църковенъ обредъ. Катонъ мразѣше всичко чуждо. Той нападаше на елинската наука, наричаше поезията и искуствата врѣдна забава и прѣдпочиташе намѣсто гръцкитѣ лѣкари, старинвитѣ баения, оплаквания и вражаритѣ. Той съвѣтваше на хората рано да ставатъ и вѣчно да се трудятъ надъ «нашата обща кърмачка» — земята; той осжждаше бесчестното занятие — лихварството. Катонъ живѣеше като староврѣмски римски гражданинъ. Той се хранѣше съ проста домашна храна, както и неговитѣ роби, пиеше лошо римско вино и вода съ оцетъ, като се наслаждаваше отъ домораслата пищялка. Той пишеше дори по старому съ голѣми ясни букви и бавно. Както той, така и неговата матрона се обличахж по модата отъ врѣмето на Брута: тѣ нѣмахж дрехи по-скжпи отъ 70 лева. Той нѣмаше въ кжщи нито единъ килимъ и не допускаше мазилка за дървенитѣ стѣни на кжщата си. Катонъ говорѣше малко, а още по-малко се смѣеше.

§ 215. **Новитѣ нрави и Катонъ.** Съвсѣмъ друга картина прѣдставяхж въ Римъ елинскитѣ нрави. Напрѣдъ се задоволявахж при *възпитанието* само съ четенье, писанье и заучванье на XII таблици (§ 195) въ основнитѣ училища, или както повечето правѣхж — задоволявахж се само съ примѣра на pater familias. Сега вече римското общество бѣше по-образовано. Всѣки се стараеше да си купи гръцки робъ, за да може да запознае дѣцата си съ гръцкий езикъ и гръцката литература. Животътъ станж сега по-разнообразенъ и широкъ: напрѣдъ се изискваше отъ гражданетѣ да се държжтъ важно (grave, § 202) и дори печално (triste), напрегнжто, а сега — свободно, весело, по гръцки. Напрѣдъ мълчанието се считаше за добродѣтель, а сега наченжхж много да приказватъ и свободно да разсжждаватъ за всичко. Обаче мнозинството не заимствуваше найдобритѣ страни на гръцката цивилизация, а наопакъ — най-лошитѣ. Римското общество изгубваше старитѣ строги нрави и станж *лекомислено* и *развратно*. Че отпаднж уважението къмъ старитѣ понятия, нрави и учрѣждения (pietas, § 190), може да се сжди

отъ силата на вънкашното влияние въ религията. Нъ най-забѣлѣжителното е, че отслабнѫ знаменитата римска virtus. Въ края на 4 периодъ римлянетѣ не служахѫ вече за примѣръ по гражданското си и военно мѫжество. *Чиновницитѣ* бѣхѫ себични, алчни и злоупотрѣбявахѫ съ държавнитѣ пари. *Войската* често пѫти повече мѣзаше на шайка отъ разбойници, отколкото на редовна армия. Пълководцитѣ се карахѫ помежду си и гледахѫ прѣзъ пръсти на солдатитѣ, които бѣхѫ въ сѫщото врѣме и граждане, що гласувахѫ въ комицитѣ; пълководцитѣ се грижехѫ само да награбѭтъ колкото се може повече плячка и да си спечелѭтъ блѣскавъ триумфъ, паметникъ или почетно прозвище (Africanus, Asiaticus и др.). Съ тая цѣль тѣ дори прѣдприемахѫ на свой рискъ походи, безъ да питатъ сенатътъ, на който изобщо не обръщахѫ внимание. За това началото на 3 македонска война бѣше истински позоръ за римлянетѣ — тѣхнитѣ войски плячкосвахѫ и не слушахѫ бездарнитѣ си и развратни началници, тъй щото дори Персей нѣколко пѫти ги разби безъ мѫка. Още по-позорно бѣше потъпкванието на възстанието въ Испания (§ 212), дѣто крѣпостьта *Нуманция* трѣбваше да прѣвзематъ токоречи съ всичкитѣ римски войски подъ командата на самия Сципионъ Младий. Че римлянетѣ при все това още побѣждавахѫ, причината е, дѣто отъ края на 4 периодъ тѣ имахѫ работа съ такива нищожни, отживѣли неприятели като Гърция, Македония и Истокъ. *Семейниятъ животъ* така сѫщо се разваляше. Разводитѣ се извършвахѫ твърдѣ леко и често; бракътъ прѣстанѫ да бѫде църковно учрѣждение (matrimonium confarreatione) и се прѣобърнѫ въ гражданско — (matrimonium consensu), а числото на жененитѣ постоянно се намаляваше. *Жената* начень да се освобождава отъ строгата власть на родителитѣ и на мѫжа, печелѣше права да владѣе имущества, ставаше капиталистка и дори начеваше да играе политическа роля, интригуваше въ комицитѣ и въ сената; а въ провинцитѣ вече издигахѫ статуи на римскитѣ матрони. Върху римската жена особено много повлияхѫ лекитѣ нрави и *роскошътъ* — подиръ войната съ Антиоха. Женитѣ наченьхѫ да носѭтъ *столи* (рокли) съ богатъ шевъ, розови намѣтки, златни поясн, дълги пурпурни шлейфове; тѣ се укичвахѫ съ драгоцѣнни украшения и се возѣхѫ съ кола, въ които впрѣгахѫ два и дори четире коня. Въ сѫщото врѣме въ Римъ се появихѫ голѣмо множество разни скѫпи бездѣлици, сребърна покѫщнина съ двусмислени украшения, скѫпи дивани и кревати съ бронзова гарнитура, килими и «атталски покривки», които приличахѫ на златенъ копри-

ненъ платъ. Особено роскошенъ бѣше *обѣдътъ*. Напрѣдъ на пладне само закусвахѫ и обѣдвахѫ веднъжъ, вечерьта; а сега закуската се обърнѫ въ обѣдъ. Напрѣдъ матроната и робинитѣ готвѣхѫ всичко дома; а сега си служахѫ съ готвачи, които бѣхѫ твърдѣ опитни въ гастрономията; появихѫ се и хлѣбарници, каквито попрѣди нѣмаше въ Римъ. Обѣдвахѫ въ зали, които изглеждахѫ като красиви градинки. Ядѣхѫ много ястиета: телешко, задушено говеждо, фазани, разни риби съ силни соуси, а така сѫщо всѣкакви задгранични лакомици, особено грънки вина и черноморски сардинки, отъ които една бъчвичка струваше повече, отъ колкото единъ простъ робъ (от. 250 л.). Пияхѫ вече чисто вино безъ да го размѣсватъ съ вода. На обѣдъ свирѣхѫ флейтисти и азиятски арфонисти. Гоститѣ много се увличахѫ отъ азартната игра на кости. Изобщо усилваше се *отвръщението къмъ труда*, страстьта къмъ денгубството, бесцѣлнитѣ расходки и празднищи. Освѣнъ старитѣ «римски игри» появихѫ се още четире народни праздника, които ставахѫ въ голѣмия *циркъ*, на Марсовото поле, дѣто имаше дълга арена (гръц. стадий, § 101) или пъприще. За тия праздници харчахѫ едилитѣ, които по тоя начинъ подкупвахѫ тълпата (§ 200); понѣкога разноскитѣ по тия праздници се простирахѫ до 125 х. л. Римскитѣ праздници и общественитѣ игри се отличавахѫ съ грубость и дори съ звѣрство. Прѣзъ 4 периодъ въ праздницитѣ нѣмаше нищо естетично, както въ Еллада. Така веднъжъ тълпата никакъ не хареса най-добритѣ гръцки флейтисти, ала тя се въсхити, когато накарахѫ флейтиститѣ да захвърлѭтъ нѣжнитѣ си инструменти, и тѣ, намѣсто да свирѭтъ, наченѫхѫ да се биѭтъ. Въ този периодъ не се забавлявахѫ толкова съ скачанье, боричканье и юмручни сбивания: на арената се появихѫ отначало зайци и лисици, а послѣ пантери и левове. Напоконъ, въ годината, когато се наченѫхѫ пуническитѣ войни, на арената прьвъ пѫть се пролѣ и човѣшка кръвь за удоволствие на зрителитѣ: появихѫ се *гладиаторскитѣ* борби (gladium, мечъ), които бѣхѫ заети отъ Етрурия (§ 181). Въ скоро врѣме не ставаше нито единъ домашенъ праздникъ, особено пъкъ кога се погребавахѫ видни лица, безъ да се биѭтъ поне двама прости гладиатори. Изобщо казано, новитѣ нрави се распростирахѫ твърдѣ бързо. И нищо не можеше да спре распростирането имъ, както се доказва отъ печалната и отчасти комична роля на Катона. Когато този упоритъ старецъ станѫ цензоръ, съ такава енергия и беспощадность се опълчи той срѣщу всичко новомодно—до най-малкитѣ дребулии, щото отпослѣ получи прозви-

щото *Censorius*, не само въ смисъль на бившия ценъоръ, нъ и въ смисъль на «строгъ». Катонъ до такава стъпень прѣслѣдваше злоупотрѣблението съ държавни пари, щото се осмѣляваше да обвинява дори такива личности като Сципиона Африканский Старий и неговътъ братъ (§ 211), поради което 44 пѫти бѣ даванъ подъ сѫдъ. Ала особено беспощадно искореняваше той роскошьтъ, като изгонваше отъ сената и истриваше отъ списъка на конницитѣ най-влиятелнитѣ лица, щомъ забѣлѣзваше дори малки признаци отъ роскошъ; така той исключи единъ сенаторъ, защото билъ много дебелъ. Веднажъ Катонъ запрѣти да се прокарва вода въ кѫщята, а тъй като мнозина не го послушахѫ, той развали тръбитѣ и дори събори нѣколко кѫщи. Той казваше на виднитѣ богаташи: «вашитѣ уши сѫ изгубили способностьта да слушатъ; вашийтъ стомахъ е затѫпилъ всичкитѣ ви чувства». Катонъ по всѣки начинъ залѣгаше да прѣкрати распространяваньето на чуждитѣ вѣри и на еллинското образование, та затова той бърже испѫди отъ Римъ пратеницитѣ на Атина и Пергамъ, когато тѣ съ рѣчи поискахѫ да убѣдѭтъ римската публика, че философията е необходима за ораторитѣ и за държавнитѣ мѫже. Обаче на самия Катонъ се вижда колко бѣше силно новото направление въ живота на римлянетѣ. Той самъ изучи гръцкийтъ езикъ на стари години и състави учебници за дѣцата си по гръцки писатели; той самъ възъ основа на стопански изгоди насърдчаваше развитието на робството, ако и да бѣше то въ сѫщность главната основа на новитѣ нрави. Най-послѣ Катонъ прѣтърпѣ рѣшително поражение въ комическата борба съ женитѣ — за модитѣ. Когато се распростираше страстьта за роскошенъ накитъ, издаде се законъ, който забраняваше на матронитѣ да носѭтъ пъстри рокли и скѫпи украшения. Прѣзъ врѣмето когато Катонъ бѣше консулъ, една тълпа отъ римлянки дойде на форума и съ хулни думи, викове и плачове искаше да се отмѣни този законъ. «Нимà (викахѫ матронитѣ) ний не чинимъ колкото тия коне, които вий украсявате съ пурпурни намѣтки въ врѣме на тържествена ѣздá». Катонъ дълго врѣме и строго увѣщавá бунтовничкитѣ, нъ работата се свърши съ това, че законътъ се отмѣни.

§ 216. **г) Литературата и искуството.** Римлянетѣ нѣмахѫ литература прѣди пуническитѣ войни. Сега се появи найнапрѣдъ *драмата*. Тя произлѣзе отъ *фесценнинитѣ* (отъ Етруския градъ Fescennium) — селски шеги, които ставахѫ по праздницитѣ, по жътва и по винобербa. Тѣзи шеги, що ставахѫ на смѣтка на нѣкого отъ познатитѣ и подъ прозорцитѣ му, бѣхѫ тол-

кова докачителни и неприлични, щото станж пословична «фесценнинската волность». Когато фесценнинитѣ прѣминахж въ Римъ, отъ тѣхъ се разви *сатирата.* По праздницитѣ въ Римъ урeждахж дървена *сцена.* Зрителитѣ съ семействата си насѣдвахж на полукрѫгъ по наклонно срината земя — амфитеатрално. Женитѣ седѣхж на страна отъ мѫжетѣ, на по-лошитѣ мѣста. Въ театра не се плащаше за мѣсто. Актйоритѣ, които бѣхж повечето роби и чужденци, се прѣзирахж; тѣ се подчинявахж на полицията, която слѣдъ всѣко прѣдставление раздаваше вино на добритѣ актйори и биеше лошитѣ. Испървенъ актйоритѣ сами измислювахж пиеси: въ 4 периодъ се появихж драматически съчинения, подъ влиянието на Еллада. Тогава *гръцкийтъ езикъ* начена много да се распространява между римлянетѣ: първенцитѣ се стараяхж да говорѭтъ и пишѭтъ по гръцки; дѣцата си давахж на гръцки роби за да ги обучаватъ. «Баща на римската литература» бѣ тарентинскийтъ грѫкъ, *Ливий Андроникъ,* който живѣ въ врѣме на първата пуническа война. Като се занимаваше съ прѣподаванье гръцкий и латинский езикъ, той прѣведе *Одиссеята,* която прѣзъ нѣколко вѣка служи за основа въ обучението на римската младежъ. Нъ най-много се труди Ливий да прѣвожда гръцки драми, които и самъ той прѣдставяше на сцената. Той прѣвождаше на грубъ и тежъкъ латинский езикъ, ала подиръ него се появихж два добри комика, Плавтъ и Теренций. *Плавтъ* бѣше бѣденъ италиянецъ, който се поминуваше съ воденчето си и съ пиеситѣ си, що продаваше на едилитѣ. До насъ достигнахж 20 отъ най-добритѣ комедии на Плавта, въ които всичко е гръцко освѣнъ мръснитѣ шеги. Дори Молиеръ е залъ отъ Плавта типътъ на Скѫперника. *Теренций* бѣше плѣненъ картагенецъ, който се въртѣше между аристокрацията. Неговитѣ пиеси (запазени сѫ 6) се отличаватъ съ изгладенъ езикъ и че въ тѣхъ липсуватъ грубости; обаче тѣ до такава стъпень нѣматъ национални черти, че тълпата не доседѣваше въ театра до край. Изобщо тогавашната комедия до такава стъпень бѣше копирана отъ гръцката, щото дори ѭ наричахж palliata — отъ гръцкия плащъ (pallium) съ който се облачахж актйоритѣ. Само у талантливия и честенъ *Невий* намѣрваме едва изобразени съ ядовития присмѣхъ на Аристофана римскитѣ нрави; за тоя присмѣхъ авторътъ пострада отъ римската полиция. Невий е писалъ и трагедии въ подражание на Еврипида; ала ни една отъ тѣхъ не е достигнѫла до наше врѣме. Освѣнъ това, той описа въ стихове истински и поетично първата пуническа война, въ която участвовалъ като простъ войникъ. Тогава се появи епи-

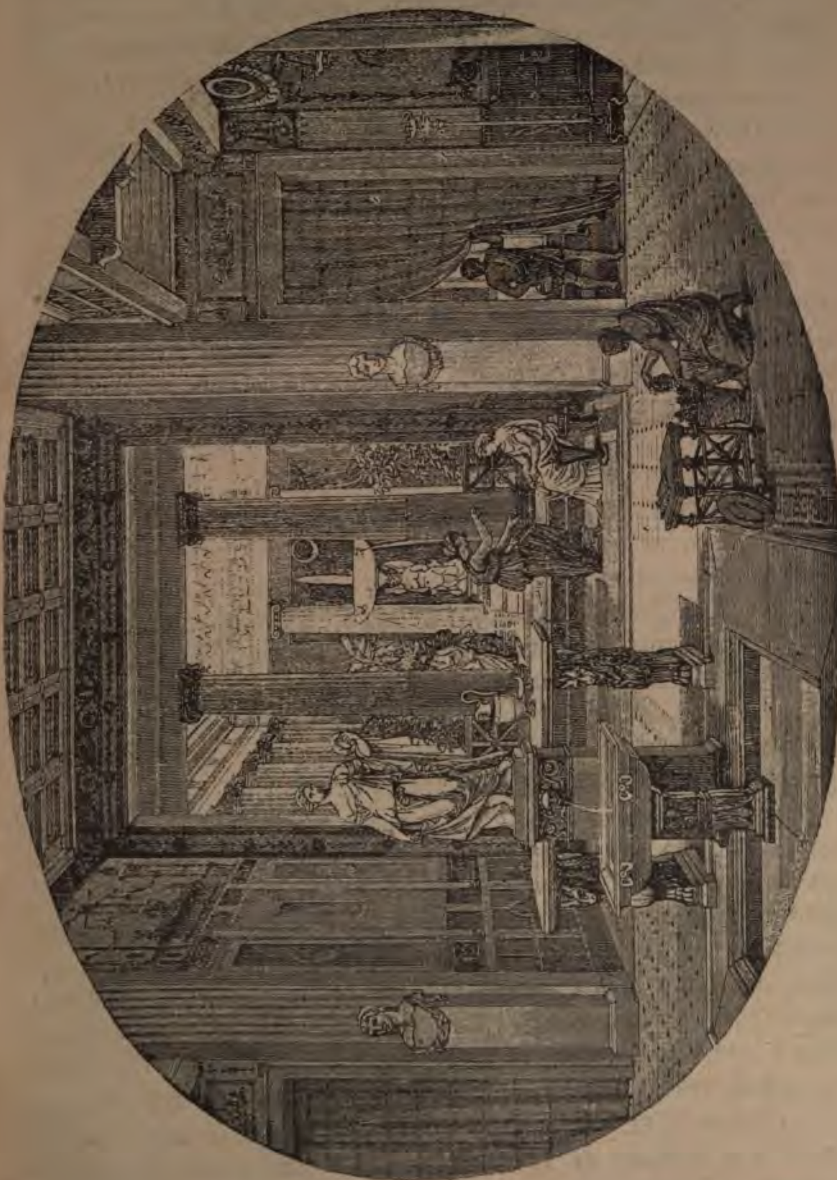

Вѫтрѣшностьта на една римскѫ кѫща.
Погледъ отъ атриума прѣзъ таблинума въ перистила.

харесахѫ *коринтскийтъ* стилъ (§ 130), па освѣнъ това много накичвахѫ и испъстрювахѫ колоннитѣ. Римлянетѣ обичахѫ да зидатъ храмоветѣ си на широко мѣсто, та затова и имахѫ много *форуми* (стъгди) — хубаво уредени. А пъкъ, за да се вижда божеството отъ всѣкѫдѣ, тѣ зидахѫ *кржгли* храмове, безъ стѣни, съ една колоннада и съ сводъ. Сѐ въ това врѣме се появихѫ въ Римъ *базиликитѣ,* които послужихѫ послѣ за образецъ на християнскитѣ храмове. Базиликата произлиза отъ атинската «царска стоа», въ която архонтътъ-василевсъ сѫдѣше хората (§ 93). Базиликата е — дългъ покритъ четирежгълникъ, съ колонни отвѫтрѣ и съ издигнѫто полукржжие на края. Въ туй издигнѫто мѣсто засѣдаваше сѫдътъ, а въ останѫлата зала имаше дюгени или чаршия. Напоконъ тогава напълно се разви и римскийтъ *домъ.* Освѣнъ атриума (§ 180), въ домоветѣ има вече и кабинетъ на стопанина (tablinum отъ tabellae — писмени дъсчици) и перистилъ — зала съ колоннади безъ покривъ, въ която се намѣрвахѫ бассейнъ съ риби и цвѣтя, що служахѫ да украсяватъ обѣдътъ. Имаше и втори етажъ, въ който живѣяхѫ женитѣ. Махнѫхѫ се сламенитѣ и отъ дървена кора направенитѣ покриви. Тукъ-тамѣ гръцки майстори издигахѫ роскошни обществени сгради отъ гръцки мраморъ.

§ 217. **Економическийтъ битъ.** Въ 4 периодъ материалнийтъ, или *економическийтъ* битъ на римлянетѣ бѣше печаленъ. Тѣ прѣстанѫхѫ вече да се занимаватъ съ земледѣлие. По-прѣди дори диктаторитѣ и консулитѣ като селяне сами си обработвахѫ землищата и живѣяхѫ просто, нъ безгрижно. Сега обаче *селското съсловие токоречи исчезнѫ.* Прѣзъ пуническитѣ войни загинѫхѫ около единъ милионъ жители. Ала много по-гибелни бѣхѫ економическитѣ условия. Много храна дохождаше отъ провинциитѣ (особено отъ Сицилия) въ видъ на данъкъ. Освѣнъ това сенатътъ запрѣтяваше на провинциитѣ да продаватъ храната си на друго мѣсто, освѣнъ въ Италия, па и самъ той купуваше храна отъ други държави, най-много отъ Египетъ, дѣто тя се продаваше за нищожна цѣна. Сенатътъ продаваше хлѣбътъ толкова евтино (50 ст. — единъ Хлтр.), че пѫтницитѣ плащахѫ за нощуванье и вечеря 5 — 8 ст. Римскийтъ селянинъ нѣмаше смѣтка да продава своитѣ жита по такава низка цѣна, напущаше земледѣлието, продаваше земята си на богатитѣ и отиваше въ Римъ, дѣто се надѣваше, че ще намѣри надничарска работа или ще се завземе съ занаятъ. Богатийтъ, който купуваше земята на бѣдния, така сѫщо не намѣрваше смѣтка да се занимава съ земледѣлие, и обръщаше нивитѣ си въ *ливади*, на

които пасѣхѫ безбройни стада овце. *Овцевъдството* бѣше износно: вълната се продаваше скѫпо и се купуваше дори и задграница. Богатитѣ се занимавахѫ още съ винодѣлие и развъждахѫ маслиневи дръвчета, правѣхѫ си паркове и искуствени езера за свое удоволствие. Богатитѣ бърже се обогатявахѫ, защото тѣхнитѣ работници чинѣхѫ много евтино — тѣ не бѣхѫ наемни, а купени, тѣ бѣхѫ — роби. Тѣ се продавахѫ евтино (125 — 250 л.), защото морскитѣ разбойници въ Архипелагъ ловѣхѫ хора по всичкитѣ брѣгове. На о. *Делосъ*, дѣто бѣше главнийтъ панаиръ на роби, всѣки день се продавахѫ до 10 х. роби. Римскийтъ богаташъ не отглеждаше роби дома си и дори не държаше семейни роби, а винѫги си купуваше възрастни роби; а пъкъ устарѣлитѣ роби или продаваше за нищожна цѣна, или ги убиваше. Робитѣ живѣяхѫ въ виллата на своя господарь, който се располагаше въ роскошенъ чифликъ. Хранѣхѫ ги само колкото да се крѣпи работната имъ сила; нощувахѫ въ *ергастулитѣ* (§ 192), оковани съ вериги, съ които по нѣкога ходѣхѫ и на полето. «Робътъ — казваше Катонъ — може само или да работи, или да спи». Малко по-добрѣ бѣхѫ поставени робитѣ — пастири. Тѣ имахѫ извѣстна свобода поне само заради туй, че постоянно се скитахѫ съ стадата си: зимѣ прѣкарвахѫ въ нѣкоя уединена долина, а лѣтѣ се качвахѫ по планинитѣ. Тѣмъ давахѫ орѫжие, което много пѫти имъ послужваше да ставатъ разбойници. Ужасната сѫдба на робитѣ ги докарваше да правѭтъ малки бунтове още въ врѣме на пуническитѣ войни, а въ 134 г. избухнѫ въ Сицилия *първата робска война*, въ която участвовахѫ до 200 х. роба и дори свободни работници, подъ началството на сирийския робъ *Евнъ*, който се считаше за магйосникъ, що «изригва пламъкъ», и се наричаше «царь Антиохъ». Бунтовницитѣ изгаряхѫ всичко на острова, истязавахѫ и колѣхѫ своитѣ господари и 3 години бихѫ римскитѣ войски. Римлянетѣ ги надвихѫ само благодарение на глада и 20 х. души отъ тѣхъ распънѫхѫ на кръстъ. Това възстание се отрази въ Делосъ и въ рудницитѣ на Аттика и Македония. И така Италия се обърнѫ въ множество голѣми плантации, въ които прѣкарвахѫ въ роскошъ нѣколко безъ работа аристократически фамилии и гъмжахѫ много роби, ала не се виждахѫ свободни селяне, тия нѣкогашни горди патриоти — «римски граждане». Свободнитѣ селяне се изселихѫ въ Римъ, дѣто гъмжахѫ сѫщо тъй, както робитѣ по селата. Тѣ приличахѫ на робитѣ и по това, че не располагахѫ нито съ една пара. Тѣ бѣхѫ гладнитѣ, бѣдни и безъ работа пролетарии (§ 189), които обаче имахѫ върховна власть, т. е. право да гласуватъ въ събранията.

харесахѫ *коринтскийтъ* стилъ (§ 130), па освѣнъ това много накичвахѫ и испъстрювахѫ колоннитѣ. Римлянетѣ обичахѫ да зидатъ храмоветѣ си на широко мѣсто, та затова и имахѫ много *форуми* (стъгди) — хубаво уредени. А пъкъ, за да се вижда божеството отъ всѣкѫдѣ, тѣ зидахѫ *крѫгли* храмове, безъ стѣни, съ една колоннада и съ сводъ. Сé въ това врѣме се появихѫ въ Римъ *базиликитѣ*, които послужихѫ послѣ за образецъ на християнскитѣ храмове. Базиликата произлиза отъ атинската «царска стоа», въ която архонтътъ-василевсъ сѫдѣше хората (§ 93). Базиликата е — дълъгъ покритъ четирeѫгълникъ, съ колонни отвѫтрѣ и съ издигнѫто полукрѫжие на края. Въ туй издигнѫто мѣсто засѣдаваше сѫдътъ, а въ останѫлата зала имаше дюгени или чаршия. Напоконъ тогава напълно се разви и римскийтъ *домъ*. Освѣнъ атриума (§ 180), въ домоветѣ има вече и кабинетъ на стопанина (tablinum отъ tabellae — писмени дъсчици) и перистилъ — зала съ колоннади безъ покривъ, въ която се намѣрвахѫ бассеинъ съ риби и цвѣтя, що служахѫ да украсяватъ обѣдътъ. Имаше и втори етажъ, въ който живѣяхѫ женитѣ. Махнѫхѫ се сламенитѣ и отъ дървена кора направенитѣ покриви. Тукъ-тамѣ гръцки майстори издигахѫ роскошни обществени сгради отъ гръцки мраморъ.

§ 217. **Економическийтъ битъ.** Въ 4 периодъ материалнийтъ, или *економическийтъ* битъ на римлянетѣ бѣше печаленъ. Тѣ прѣстанѫхѫ вече да се занимаватъ съ земледѣлие. По-прѣди дори диктаторитѣ и консулитѣ като селяне сами си обработвахѫ землищата и живѣяхѫ просто, нъ безгрижно. Сега обаче *селското съсловие токоречи исчезнѫ*. Прѣзъ пуническитѣ войни загинѫхѫ около единъ милионъ жители. Ала много по-гибелни бѣхѫ економическитѣ условия. Много храна дохождаше отъ провинциитѣ (особено отъ Сицилия) въ видъ на данъкъ. Освѣнъ това сенатътъ запрѣтяваше на провинциитѣ да продаватъ храната си на друго мѣсто, освѣнъ въ Италия, па и самъ той купуваше храна отъ други държави, най-много отъ Египетъ, дѣто тя се продаваше за нищожна цѣна. Сенатътъ продаваше хлѣбътъ толкова евтино (50 ст. — единъ Хлтр.), че пѫтницитѣ плащахѫ за нощуванье и вечеря 5 — 8 ст. Римскийтъ селянинъ нѣмаше смѣтка да продава своитѣ жита по такава низка цѣна, напущаше земледѣлието, продаваше земята си на богатитѣ и отиваше въ Римъ, дѣто се надѣваше, че ще намѣри надничарска работа или ще се завземе съ занаятъ. Богатийтъ, който купуваше земята на бѣдния, така сѫщо не намѣрваше смѣтка да се занимава съ земледѣлие, и обръщаше нивитѣ си въ *ливади*, на

които пасѣхѫ безбройни стада овце. *Овцевъдството* бѣше износно: вълната се продаваше скѫпо и се купуваше дори и задграница. Богатитѣ се занимавахѫ още съ винодѣлие и развъждахѫ маслинени дръвчета, правѣхѫ си паркове и искуствени езера за свое удоволствие. Богатитѣ бърже се обогатявахѫ, защото тѣхнитѣ работници чинѣхѫ много евтино — тѣ не бѣхѫ наемни, а купени, тѣ бѣхѫ — роби. Тѣ се продавахѫ евтино (125 — 250 л.), защото морскитѣ разбойници въ Архипелагъ ловѣхѫ хора по всичкитѣ брѣгове. На о. *Делосъ,* дѣто бѣше главниятъ панаиръ на роби, всѣки день се продавахѫ до 10 х. роби. Римскийтъ богаташъ не отглеждаше роби дома си и дори не държаше семейни роби, а винѫги си купуваше възрастни роби; а пъкъ устарѣлитѣ роби или продаваше за нищожна цѣна, или ги убиваше. Робитѣ живѣяхѫ въ виллата на своя господарь, който се располагаше въ роскошенъ чифликъ. Хранѣхѫ ги само колкото да се крѣпи работната имъ сила; нощувахѫ въ *ергаступлитѣ* (§ 192), оковани съ вериги, съ които по нѣкога ходѣхѫ и на полето. «Робътъ — казваше Катонъ — може само или да работи, или да спи». Малко по-добрѣ бѣхѫ поставени робитѣ — пастири. Тѣ имахѫ извѣстна свобода поне само заради туй, че постоянно се скитахѫ съ стадата си: зимѣ прѣкарвахѫ въ нѣкоя уединена долина, а лѣтѣ се качвахѫ по планинитѣ. Тѣмъ давахѫ орѫжие, което много пѫти имъ послужваше да ставатъ разбойници. Ужасната сѫдба на робитѣ ги докарваше да правѭтъ малки бунтове още въ врѣме на пуническитѣ войни, а въ 134 г. избухнѫ въ Сицилия *първата робска война,* въ която участвовахѫ до 200 х. роба и дори свободни работници, подъ началството на сирийския робъ *Евнъ,* който се считаше за магйосникъ, що «изригва пламъкъ», и се наричаше «царь Антиохъ». Бунтовницитѣ изгаряхѫ всичко на острова, истязавахѫ и колѣхѫ своитѣ господари и 3 години бихѫ римскитѣ войски. Римлянетѣ ги надвихѫ само благодарение на глада и 20 х. души отъ тѣхъ распънѫхѫ на кръстъ. Това възстание се отрази въ Делосъ и въ рудницитѣ на Аттика и Македония. И така Италия се обърнѫ въ множество голѣми плантации, въ които прѣкарвахѫ въ роскошъ нѣколко безъ работа аристократически фамилии и гъмжахѫ много роби, ала не се виждахѫ свободни селяне, тия нѣкогашни горди патриоти — «римски граждане». Свободнитѣ селяне се изселихѫ въ Римъ, дѣто гъмжахѫ сѫщо тъй, както робитѣ по селата. Тѣ приличахѫ на робитѣ и по това, че не располагахѫ нито съ една пара. Тѣ бѣхѫ гладнитѣ, бѣдни и безъ работа пролетарии (§ 189), които обаче имахѫ върховна власть, т. е. право да гласуватъ въ събранията.

Тѣ дори не можехѫ да се занимаватъ съ занаятъ, тъй като всѣки господарь си правѣше всичко дома съ труда на робитѣ, отъ което пропадаше дребната, селска промишленость. Робитѣ служахѫ дори и въ конторитѣ на банкиритѣ и на прѣкупницитѣ. Отъ това се разбира, че Италия бѣше тогава по-малко населена, отколкото въ 3 периодъ; народътъ можеше да яде месо и млѣко само въ праздничпи дни. Само нѣколко семейства располагахѫ съ благосъстоянието на страната — и бѣхѫ натрупали колоссални богатства. Знатнитѣ господа рѣдко навиждахѫ виллитѣ си и то само за да се наслаждаватъ отъ селската природа. Тѣ живѣяхѫ въ Римъ и се занимавахѫ съ голѣми парични *спекулации* (quaestus), т. е. или давахѫ капиталитѣ си съ проценти, или ги поставяхѫ въ разни износни прѣдприятия. Тогава римлянетѣ спекулирахѫ по цѣлото Срѣдиземно море: на всѣкждѣ въ обиходъ бѣше една монета—римскийтъ сребъренъ *денарий*, който зае мѣстото на ассовитѣ (§ 189). Нийдѣ по свѣта нѣмаше такива крупни капиталисти, както въ Римъ, дѣто не се считаше за богатъ такъвъ човѣкъ, що даваше 100 х. зестра на дъщеря си. Навсѣкждѣ, дори въ Азия, банкиритѣ и доставячитѣ бѣхѫ римляне, които съставяхѫ дори парични съдружавания (associationes). Тѣ се занимавахѫ главно съ *прѣкупванье: публиканитѣ* (прѣкупници) откупувахѫ отъ правителството сбиранието на данъцитѣ, т. е. плащахѫ прѣдварително на съкровището извѣстна сумма, та сами послѣ събирахѫ тая сумма отъ данопдатцитѣ, като ги скубѣхѫ десеть пѫти повече.

§ 218. **Оптиматитѣ и тълпата.** Къмъ края на 4 периодъ лишенийтъ отъ срѣдно съсловие и свободни селяне Римъ прѣдставяше два лагера отъ враждебни и безъ работа граждане—егоистичнитѣ, безнравсвени богаташи и грубитѣ, лишени отъ работа пролетарии. Богатитѣ прѣдставяхѫ развалената благородно съсловие (§ 201); въ тѣхъ се развихѫ лошитѣ страни на аристокрацията. Тѣ сами се наричахѫ *оптимати* («най-добри» — прѣводъ на грыцката дума «аристократи»); обаче въ сѫщность тѣ бѣхѫ олигархия, която се състоеше отъ 50 «дома», до толкова отцѣпени отъ другитѣ граждане, щото дори въ театра за тѣхъ бѣхѫ построени особени мѣста. Оптиматитѣ не допускахѫ на длъжности «нови хора», които не принадлежахѫ на тѣхния крѫгъ. Въ тѣхни рѫцѣ се намѣрваше избиранието на магистратитѣ, защото тѣмъ се подчинявахѫ народнитѣ събрания, които сѫществувахѫ токоречи само да напомнятъ, че Римъ е по форма демократическа държава Тъй като сега имаше вече много «римски граждане», които бѣхѫ распръснѫти

по цѣла Италия, народнитѣ събрания би могли да прѣдставятъ същинско правителство само, ако би се въвела прѣдставителната или парламентарна система. Нъ Римъ си оставаше държава—градъ, т. е. народнитѣ му събрания се съставяхѫ само отъ тия граждане, които живѣяхѫ и се намѣрвахѫ въ Римъ. А тия граждане бѣхѫ пролетарии, които се стичахѫ отъ всѣкѫдѣ и зависѣхѫ отъ милостинитѣ на богатитѣ: оптиматитѣ леко можахѫ да ги подкупуватъ, тъй като тѣ искахѫ само хлѣбъ и зрѣлища (panem et circenses!). Освѣнъ това народнитѣ събрания се напълнювахѫ съ освободени роби, които ходѣхѫ въ тоги, тъй като оптиматитѣ имъ бѣхѫ испросили дори право за гласуванье; а отпустнѫтитѣ на свобода роби бѣхѫ клиенти на своитѣ бивши господари. По тоя начинъ народнитѣ събрания прѣдставяхѫ пъстра и развалена тълпа, която не разбираше нищо въ политиката и която бѣше освободена отъ наборъ и отъ данъци, що се стоварвахѫ върху италийцитѣ и провинциалитѣ.

§ 219. **Характерътъ на правителството.** Колкото повече аристокрацията си присвояваше правителствената власть, толкова тя падаше умствено и нравствено. Сенатътъ въ 4 периодъ не бѣше вече «събрание отъ царе» (§ 201), а сбирщина отъ кѫсогледи и недобросъвѣстни себелюбци. Неговата бездарность личи отъ това, че когато Римъ завладѣ половината свѣтъ, той се продължаваше да води политика, която се годѣше само за старий главатарь на Лациумъ. Та и отъ дѣ би могли невѣжитѣ оптимати да взематъ широкъ погледъ и политическо развитие? Тѣ знаяхѫ само мечътъ и хитростьта, коварството; тѣ умѣяхѫ само да покоряватъ и да заповѣдватъ, нъ не да управляватъ, да организуватъ общество. Намѣсто да сливатъ всичко въ едно цѣло, свързано съ общи изгоди въ една доволна и свободна община, оптиматитѣ вселявахѫ навсѣкѫдѣ раздори и обръщахѫ всички въ свои поданици и роби, като проявявахѫ адска подозрителность, надменность и жестокосърдие. Извънъ Италия, надутитѣ, груби и спокойни като статуи пратеници на сената се явявахѫ при царетѣ и като ги заплашвахѫ съ римскитѣ легиони, обръщахѫ ги въ вассали. Слѣдъ това съ помощьта на интриги и съблазни тѣ успѣвахѫ да привлекѫтъ на своя страна продажната мѣстна аристокрация и да възбудѫтъ умразата на националната демократическа партия, на чело на която по нѣкога стояхѫ такива благородни вождп, като Филопеменъ. Най послѣ се испращаше *сенатска комисия* заедно съ легиони, за да усмири партиитѣ — и ето че още едно царство се обръщаше въ римска провинция. Както сенатътъ, така и тълпата, считахѫ, че *провинциитѣ сѫ съз-*

дадени за обогатяваньето на Римъ. Освѣнъ че вземахѫ отъ провинциитѣ голѣми набори и данъци, нъ въ врѣме на война вземахѫ и храната имъ за нищожна цѣна. Особено се измѫчвахѫ провинциитѣ отъ публиканитѣ и проконсулитѣ. *Проконсулитѣ* не получавахѫ заплата и дохождахѫ въ провинциитѣ, за да се обогатѭтъ. Тѣ бѣхѫ гладни, защото много харчахѫ за да достигнѫтъ курулски длъжности, та се и назначавахѫ само за година, каквото да иматъ възможность повече души да се изреждатъ. Освѣнъ това никой не можеше да защищава ограбенитѣ провинциали: не сѫществуваше нито обществено мнѣние, нито печатъ, а пъкъ жалбитѣ срѣщу проконсулитѣ се разглеждахѫ отъ сената. По сѫщия начинъ оптиматитѣ, па и самата тълпа въ Римъ, гледахѫ и на *италицийтѣ*. Главната тегоба отъ войнитѣ падаше върху тѣхъ, а награда получавахѫ само «римскитѣ граждане», които при това се надигахѫ сѐ повече: послѣднийтъ римский пролетарий гледаше съ прѣзрѣние, като civis romanus, на най-достойния латинецъ, и не веднъжъ сенатътъ е изгонвалъ десетина хиляди латини, прѣселени въ Римъ, и които дълго врѣме вече тамъ сѫ били живѣли. Безъ да се гледа на останѫлитѣ «съѭзници», дори и латинитѣ не се ползувахѫ съ отмѣнението на тѣлесното и на смъртното наказания, съ което бѣхѫ надарени тогава римскитѣ граждане. Разбира се какви можахѫ да бѫдѫтъ послѣдствията отъ такава правителствена система: къмъ края на 4 периодъ се подготвювахѫ възстанията на пролетариитѣ, робитѣ, провинциалитѣ и «съѭзницитѣ». Та и между самитѣ оптимати се прояви расколъ. Споредъ закона сенаторитѣ не можахѫ да се занимаватъ съ явни спекулации; та затова тѣ прѣдоставяхѫ прѣкупванията на подставени лица, на своитѣ приятели и роднини — конницитѣ. Обаче конницитѣ, които спечелихѫ по тоя начинъ огромни богатства, поискахѫ сами да управляватъ републиката. Отъ тука произлѣзе жестоката борба между двата разреда, на които се распадна оптиматството: между *сенаторството* (ordo senatorius) и *конничеството* (ordo equester). Сенаторитѣ напомнѣхѫ надутитѣ патриции — родовата и правителствена аристокрация; конницитѣ станѫхѫ търговската парична аристокрация.

§ 220. **Оппозиция; популяри.** Вече отъ края на 3 периодъ срѣщу управлението на аристокрацията се образува *оппозиция*, съставена измежду свободнитѣ селяне или отъ срѣдното съсловие. Нъ тя бѣше слаба и малка на брой и се състоеше отъ тавива посрѣдствености, като Фабий Кунктаторъ, Муммий и т. н. Нейната цѣль

бѣше *да се възобновѭтъ старитѣ врѣмена.* Тази партия се стремѣше къмъ застой и реакция, ала не — къмъ държавни прѣобразования. Нейнийтъ прѣдставитель бѣше *Катонъ Старий* (§ 214), който държеше страната на старата селска демокрация, нъ се стараеше да ѭ възобнови чрѣзъ *искоренявание на интелигенцията* за въ полза на селщината. Той не разбра, че, напаки, трѣбваше да се распространява грѫцкото образование, за да не бѫде то привилегия само на аристокрацията, а отъ аристокрацията да се отнеме властьта и срѣдствата за обогатяванье. Когато Катонъ станѫ цензоръ, оппозицията достигнѫ властьта, и се оказа, че нейнитѣ дѣйци повече приличахѫ на полицейски служители, отколкото на държавни мѫже. Катонъ разбираше само вънкашната политика: той възставаше противъ стремлението на аристокрацията да угнетява съѭзницитѣ и да расширяватъ държавата на истокъ по-далечъ отъ Адриатическо море; нъ именно той съ римска жестокость и упоритость изискваше разрушението на Картагенъ. Тоя чуденъваждъ на оппозицията свърши съ това, че съ мрѫсни интриги отрови послѣднитѣ дни на благородния и образования прѣдставитель на аристокрацията, на Сципиона Африканский Старий (§ 211). Обаче първата оппозиция още прѣди Катона (ок. 240) успѣ да прокара една важна мѣрка въ полза на демокрацията: *реформа на центуриатнитѣ комиции*, споредъ която Сервиевитѣ класси получихѫ равно число гласове — по 70 центурии въ всѣка класса. Слѣдователно, I кл. (аристокрацията), която имаше прѣди повече отъ половината гласове (§ 189), сега располагаше само съ $^1/_5$ отъ цѣлото число гласове. По тоя начинъ и въ центуриатнитѣ събрания се въведе сѫщийтъ демократически принципъ, както и въ трибутнитѣ комиции; споредъ това двата вида народни събрания токоречи се сливахѫ, тъй щото много работи се рѣшавахѫ безразлично ту въ трибитѣ, ту въ центуриитѣ. Въ сѫщото врѣме, когато се реформувахѫ комициитѣ, се издигнѫ за вождъ на демокрацията, *Фламиний*, който въведе «плебейскитѣ игри» редомъ съ «римскитѣ игри» на аристокацията. Той прѣдложи така сѫщо да се раздаде на бѣднитѣ граждане общественото поле въ Галлия Цизалпийска, което бѣше заето отъ аристокрацията, и надви всичкитѣ интриги на сенаторитѣ, макаръ че слѣдъ продължителна борба. Ала отпослѣ оппозицията съвсѣмъ не прѣдлагаше сериозни мѣрки. Когато господарувахѫ оптиматитѣ, тя получи название *популяри* (populus — грѫц. демосъ) и се състоеше отъ аристократи, които искахѫ да получѫтъ почести чрѣзъ трибуна́та и популярность

въ тълпата. Популяритѣ не прѣдставяхѫ нови политически идеи, не мислѣхѫ за измѣнение на правителствения редъ. Тѣ се задоволявахѫ съ дребнави мѣрки, за подиганье на римската тълпа (отмѣнихѫ тѣлеснитѣ наказания) Никой не споменуваше за аграрнитѣ закони на Лициния, които не се испълнявахѫ отъ аристокрацията.

V. Падание на републиката. 146—30.

§ 221. **Значение на 5-ия периодъ. Сципионовци.** Въ петия периодъ на римската история (146—30) *републиката се разлага.* Въ четвъртия периодъ сé още се намѣрвахѫ поне врѣменни срѣдства срѣщу развитието на злото. Оппозицията понѣкога сполучваше да даде на бѣднитѣ хора часть отъ обществената земя или да устрои нова колония; за поддържанье на бѣднитѣ хора спомагаше още раздаванието на военната плячка. Бескрайнитѣ войни не допущахѫ да се увеличава населението; тогава се намали числото на жителитѣ въ Италия. А въ 5 периодъ войнитѣ станѫхѫ понищожни и по-рѣдки, и значението на тоя периодъ не се състои въ войнитѣ, а въ *вѫтрѣшната, социална и политическа борба.* Прѣзъ това врѣме населението пакъ се увеличи. Италия се напълни съ жители, и въ неѭ вече нѣмаше мѣсто за нови колонии, а пъкъ римлянинътъ не отиваше надалечъ прѣзъ морето. Платата за трудъ паднѫ, така щото и трудолюбивийтъ човѣкъ мѫчно можеше да се прѣхранва съ надничарска работа. Въ сѫщото врѣме злоупотрѣбленията на оптиматитѣ достигнѫхѫ крайни прѣдѣли. Това печално положение на републиката караше най-добритѣ патриоти, които се развивахѫ подъ влияние на гръцката образованость, сериозно да се замислюватъ — и тогава се появи по-рѣшителна оппозиция, явихѫ се истински вожди на демокрацията. Центрътъ на тѣзи патриоти бѣше *фамилията на Сципионовцитѣ,* макаръ че тя принадлежеше къмъ най-важнитѣ оптимати. Тълпата обожаваше Сципиона Африканский Старий (§ 210), който дори омѫжи дъщеря си *Корнелия* за народния трибунъ Гракхъ (§ 211), макаръ че ѭ сватува египетскийтъ царь. Корнелия служеше за украшение на аристокрацията, тя бѣше богата, красива, умна и гръцки образована: нейнитѣ писма дълго врѣме се считахѫ за образци на римската проза. Корнелия горещо обичаше своитѣ синове, Тиберий и Кай, и сама ги обучаваше. Тя имъ прѣдаде не само познанията си, нъ така сѫщо горещийтъ патриотизмъ и високата си нравственость. Когато една ограничена оптиматка ѭ помолила да ѝ покаже съкро-

вnщата си, тя ѝ показала една сгодна спалня, въ която спѣли дѣцата ѝ. Когато дѣцата ѝ отрастнѫхѫ, тѣ се развивахѫ въ сѫщия духъ заедно съ братовчеда си *Сципиона Африканский Младий* (§ 212), който се ожени за тѣхната сестра. Въ крѫга на тая фамилия вече много се говорѣше за необходимостьта отъ реформи въ полза на бѣднитѣ хора и за нуждата да се ограничѫтъ оптиматитѣ. Въ това общество се въртѣше горещийтъ *Аппий Клавдий*, за дъщерята на когото се ожени Тиберий Гракхъ, дѣлнийтъ юристъ *Муций Сцевола* и др. Сѐ тука се събирахѫ грънкитѣ и римски писатели. Отъ това общество излизахѫ и опитванията за реформи. Самъ Сципионъ, кога бѣше цензоръ, даде подъ сѫдъ мнозина оптимати за злоупотрѣбления съ държавното съкровище. Неговътъ приятель *Кассий* прокара *тайното* гласоподаванне въ комициитѣ, за да прѣдпази бѣднитѣ хора отъ гнѣва на богатитѣ, въ случай че изборитѣ излѣзатъ неблагоприятни за първенцитѣ. Другъ Сципионовъ приятель, *Лелий*, нареченъ «Мѫдъръ», бѣше намислилъ да подигне въпросъ, за да се раздадѫтъ на бѣднитѣ хора дѣлове отъ общественото поле. Ала самъ Сципионъ не се наемаше за такава смѣла мѣрка. Той виждаше, че не е възможно да се води борба противъ оптиматитѣ, въ рѫцѣтѣ на които бѣхѫ богатствата, съ помощьта на законитѣ — както по-прѣди се водѣше борба съ патрициитѣ. Не прѣдстоеше сега политическа, а *социална борба*, която изискваше силни мѣрки и геройски борци. Такива борци бѣхѫ *Гракхитѣ* — хора съ желѣзенъ характеръ и съ необикновена енергия. Никой не можеше да се сравни съ тѣхъ по патриотизмъ: тѣ бѣхѫ готови да жъртвуватъ животътъ си за римския народъ. Двамата братя горещо се обичахѫ единъ други и подъ влияние на благородната Корнелия се наговорихѫ да помогнѫтъ на отечеството си. Ала по характеръ тѣ не си приличахѫ. Тиберий имаше спокойна, кротка и мека натура. А Кай бѣше буенъ и неукротимъ; не само че се увличаше отъ дѣлото до самозабравянье, нъ увличаше и другитѣ; той имаше много приятели, които бѣхѫ готови да пожъртвуватъ за него животътъ си. Кай бѣше така сѫщо забѣлѣжителенъ политикъ и най-добрийтъ ораторъ въ Римъ; главното отличие на неговото красноречие не бѣше риторството, а страстьта, която понѣкога до толкова го обладаваше, че той се заекваше и се бъркаше въ думитѣ.

§ 222. **Гракхи.** Тиберий Гракхъ нѣмаше още 30 години, когато го избрахѫ за трибунъ (133). Той веднага прѣдложи да се възобнови Лициниевото законодателство съ малки измѣнения.

Именно: 1) Никому да се не дозволява да взема повече отъ 500 югера обществено поле за себе си и по 250 за всѣкого отъ израстнѫлитѣ си синове, въ видъ на *наслѣдствена* аренда. 2) Останѫлата часть отъ полето да се даде на бѣднитѣ римски граждапе и на италиянскитѣ съюзници (по 30 югера), ала *не въ пълна собственость*, а въ наслѣдствена аренда, за да не би бѣднитѣ хора пакъ да продадѫтъ своитѣ дѣлове на богатитѣ. 3) За да могѫтъ да се устроѭтъ изнайнапрѣдъ, да се дадѫтъ на тия бѣдняци съкровищата (ковчежничеството) на пергамския царь Атталъ, който тогава бѣше завѣщалъ на римлянетѣ царството си (§ 163). Когато Тиберий прѣдложи тия закони на народния съборъ, народътъ ликуваше. Ала оптиматитѣ се готвяхѫ да погубѭтъ Тиберия заедно съ новитѣ закони. Затова тѣ се стараяхѫ, да не би съборътъ да го избере за трибунъ на 2-та година. Когато Тиберий, говорѣйки въ комициитѣ за прѣдстоящата нему опасность, посочи на главата си, сенаторитѣ обяснихѫ че той иска царска диадема. Ала тѣхнитѣ козни отидохѫ напраздно, и тѣ наченѫхѫ да се обрѫжватъ. Тиберий дойде въ комициитѣ облѣченъ съ трауръ, и придруженъ отъ малкия си синъ; той порѫча на трибитѣ да се грижѫтъ за него. Въ дена на избора сенаторитѣ, които засѣдавахѫ въ съсѣдния храмъ, нападнѫхѫ на народния съборъ обрѫжени кой съ тояга, кой съ столъ, кой съ каквото намѣрилъ. Изуменъ отъ такава дързость народътъ се разбѣга; Тиберий и 300 души негови привърженици бидохѫ избити. Нарекохѫ ги «измѣнници» и тѣлата имъ хвърлихѫ въ Тибръ. На чело на сенаторитѣ стоеше Сципионъ *Назика,* който прѣминѫ отъ едната партия въ другата. Него наскоро намѣрихѫ одушенъ въ собствената му постеля. Така се наченѫхѫ политическитѣ убийства: Римъ стѫпваше въ пѫтя на революциитѣ, тъй като неговата социална уредба бѣше толкова неправилна, че слѣдъ първото потръсванье трѣбваше да послѣдватъ цѣлъ редъ прѣврати. Подиръ смъртьта на Тиберия волскитѣ открито поискахѫ права на римско гражданство, и римлянетѣ ги усмирихѫ съ войски. Подиръ това избухнѫ първата робска войска (§ 217). А въ Римъ се усили вълнението, когато се отмѣнихѫ законитѣ на Тиберия. На чело на вълнението стоеше Кай Гракхъ. *Кай Гракхъ,* който нѣмаше нито 30 години, имаше сѫщитѣ мисли, както и Тиберий. Той съ болка на сърдцето си виждаше, какъ погинваше дѣлото, за което той бѣше готовъ да жъртвува десеть пѫти животътъ си; па освѣнъ това и сѣнката на обичния му братъ му се являваше нà сънѣ и му казваше: «Брате, не се бави! Нашата сѫдба е еднаква». Нито

убѣжденията на майка му, нито сълзитѣ на жена му и на дѣтето му не можахж да спржтъ Кая да не послѣдва примѣрътъ на брата си. Въ 123 г. той бѣше избранъ за трибунъ и веднага прѣдложи редъ отъ закони въ полза на бѣднитѣ хора. Относително общественото поле Кай искаше сжщото, което и Тиберий, само съ малки ограничения (lex agraria). Освѣнъ това той устройваше за бѣднитѣ колонии, и дори далечъ прѣзъ морето, което по-прѣди не ставаше, и самъ той отиде да основе колония върху развалинитѣ на Картагенъ. Освѣнъ това Кай прѣдложи всѣки мѣсецъ токоречи даромъ да се дава храна отъ съкровището на ония пролетарии, които посѣщаватъ народнийтъ съборъ (lex frumentaria), както и да имъ се дава работа чрѣзъ направа на обществени сгради. Той направи още много дребни прѣдложения въ полза на бѣднитѣ хора: за облекчение на воинската тегоба (lex militaris), за раздаванье имуществото на Аттала и др. За да ослаби силата на оптиматитѣ, Кай распали враждата между сенаторитѣ и конницитѣ. Той постанови да се отнеме сждътъ отъ сената и да се прѣдаде на конницитѣ (lex judiciaria), на които той отвори още нови източници за доходъ (откупитѣ въ Азия): конницитѣ образувахж сега силна ассоциация, която нарпчахж «търговски сенатъ». Широкийтъ възгледъ на Кая се изрази особено въ това, дѣто той прѣдложи да се даджтъ на италиянскитѣ съюзници права на римско гражданство (lex de civitate sociis danda). Нъ тъкмо отъ тая мѣрка се въсползувахж оптиматитѣ, за да погубжтъ Кая. Когато той заминж въ Африка, за да основе колония, сенаторитѣ наченжхж да дохождатъ въ народния съборъ и да го клеветжтъ. «Той е вашъ врагъ, казвахж тѣ на народа: той иска да даде вашитѣ права на съюзницитѣ, които ще ви отнемжтъ половината хлѣбъ и мѣстата по празницитѣ». Въ сжщото врѣме сенаторитѣ прѣдлагахж на пролетариитѣ още повече изгоди, отколкото Кай. Измамената по тоя начинъ тълпа не избра Кая за трибунъ въ 121 г. Кай дойде на народния съборъ, нъ навсѣкждѣ той видѣ обржженитѣ клеврети на сената. Той се оттегли на Авентинъ— плебейскийтъ Капитолий. Оптиматитѣ тръгнжхж подиръ него и начнахж да бижтъ неговитѣ привърженици. Кай искаше да се заколи, ала една часть отъ приятелитѣ му го отвлече навънъ отъ града, тогава когато останжлитѣ паднжхж въ борба съ враговетѣ, като се стараяхж да му даджтъ врѣме да побѣгне по-надалечъ. Кай се спрѣ отвъдъ Тибръ, въ най-близната горица, дѣто неговътъ робъ го закла по негова молба, а послѣ закла и самаго себе си. Въ това врѣме оптиматитѣ истрепахж въ града до 3 х. необржжени

Каеви привърженици, па имъ грабнѫхѫ и имотитѣ. На Корнелия дори запретихѫ да носи жалѣйка за сина си. Така се свърши *първата революция* въ Римъ.

§ 223. **Югуртинска война.** Оптиматитѣ възтържествувахѫ — и тѣ начениѫхѫ да управляватъ по-лошо отъ прѣди. Тѣ не само, че подкупувахѫ тълпата въ народния съборъ, нъ и сами си продавахѫ гласоветѣ въ сената. Още никога *развалата на олигархията* не бѣше достигала такава стъпень, и никога тя не бѣше се *показвала* така явно. Беспримѣренъ скандалъ, който опозори римското правителство, бѣше *югуртинската война.* Югурта (§ 215), царьтъ на Нумидия, която се простираше отъ Мавритания (сегашно Марокко) до Кирена, бѣше римски вассалъ. Той бѣше дивъ, кръвожаденъ, отчаянъ и хитъръ синъ на пустинята. Югурта се въцари, като уби едного отъ законнитѣ наслѣдници на прѣстола, и начени война съ другия наслѣдникъ — *Адгербалъ.* Послѣднийтъ се оплака на римския сенатъ, нъ Югурта подкупи сенаторитѣ и излѣзе правъ. Наскоро той уби и Адгербала, като искла при това много римски колонисти. Тепърва подиръ това сенатътъ испрати войска въ Африка. Нъ Югурта подкупи консулътъ, и послѣднийтъ заключи съ него миръ. Въ Римъ народътъ възнегодува срѣщу сенаторитѣ и ги застави втори пѫть да повикатъ Югурта на сѫдъ. Югурта самъ се яви въ Римъ и тоя пѫть подкупи сѫдиитѣ. А докато се протакаше дѣлото въ сѫда, той живѣеше роскошно, показваше че прѣзира римлянетѣ и прѣдъ очитѣ на всички той уби още единъ свой роднина. Римлянетѣ пакъ заставихѫ сенатътъ да обяви война на Югурта. Излизайки отъ Римъ, Югурта каза: «Продаженъ градъ! Да бихъ ималъ толкова пари, купилъ бихъ те цѣлийтъ». Той пакъ начени да подкупува римскитѣ пълководци и да разбива войскитѣ имъ. Напоконъ сенатътъ испрати неподкупимийтъ *Метеллъ,* и Югурта веднага бѣше разбитъ и избѣга при мавританския царь *Бокхъ.* А между това се свърши годината на Метелловото консулство. Служащийтъ при него Кай Марий (§ 215) поиска отпускъ, за да си тури кандидатурата за консулскитѣ избори. «Почакай малко — му рече Метеллъ — нека израстне мойтъ синъ: тогава съ него ти ще конкурирашъ на изборитѣ». Ала Марий увлече комициитѣ съ горещитѣ си рѣчи противъ оптиматитѣ и той бѣше избранъ за консулъ. Нъ и той не можѝ да свърши работата съ Югурта. Неговътъ младъ квесторъ *Сулла* се залови да хване неприятельтъ съ хитрость. Той безъ страхъ отиде въ лагера на Бокха, при когото вече бѣше ходилъ като пратеникъ, и го склони да

прѣдаде Югурта. Нъ славата на побѣдата спечели Марий: въ негова триумфъ Югурта вървѣше съ златни вериги и въ царско облѣкло. Югурта наскоро умрѣ отъ студъ и гладъ въ едно влажно подземелие, което той нарече «ледна баня».

Мариевъ бюстъ. Въ Ватикана.

§ 224. **Марий; кимври и тевтони.** Марий, който вече имаше повече отъ 50 години, станѫ първо лице въ Римъ. Той се роди въ едно планинско селце. Твърдѣ рано се разви въ него честолюбието: той захвърли плугътъ и станѫ войникъ; въ скоро врѣме той се отличи и станѫ офицеринъ. Нъ той искаше да достигне най-висшитѣ длъжности, и за това се ожени за една богата мома отъ знатния родъ на Юлиитѣ. Марий си останѫ за винѫги простакъ — прямъ, честенъ, исправенъ, нъ ограниченъ въ политиката. Той имаше грубъ и гръмливъ гласъ, свирѣпъ погледъ, неодѣлани манери, отривистъ народенъ говоръ; въ храната той не придирваше; той обичаше и да си попийва, особено на старини; живѣеше твърдѣ просто. Той не знаеше нищо модно и си признаваше, че спи въ театра, когато се прѣдставѭтъ гръцки пиеси. Марий се придържаше и о селски суевѣрия. Той водѣше съ себе си една сирийска врачка, която му бѣше прѣдсказала, че ще бѫде *седемъ* пѫти консулъ. Щастието оправда нейнитѣ думи. Когато Марий се завърнѫ отъ Африка, разнесе се вѣсть за ново нахлувание на галлитѣ откъмъ сѣверъ, и него втори пѫть избрахѫ за консулъ. Тъй като войната съ варваритѣ се продължава̀ 4 години, Мария трѣбваше да избиратъ всѣка година за консулъ. Марий оправда надеждитѣ на съгражданетѣ си като прѣвъсходенъ пълководецъ, когото войницитѣ обожавахѫ, макаръ че той ги държеше въ желѣзна дисциплина: той спѣше заедно съ войницитѣ на голата земя и ги развеселяваше съ селски остроти. Марий дори прѣобразува армията въ демократически смисълъ. Тъй като «римскитѣ граждане» бѣхѫ малко, той набираше войници отъ провинциитѣ и наченѫ да приема пролетарии. Послѣднитѣ, като се лишавахѫ отъ земя и занятия, постѫпвахѫ въ войската за винѫги: лагерътъ имъ станѫ отечество, пълководецътъ бѣше за тѣхъ божество, а *сребърнийтъ орелъ*, който Марий въведе като знаме, имъ замѣняше всичко скѫпо за човѣка. Ето почвата, на която израстнѫ военната диктатура, що се показа още тогава: Марий на бойното поле награди двѣ кохорти съ римско гражданство и когато сенатътъ

заточаватъ тѣзи, които когато и да е сѫ се домогвали за това. Въ 90 г. отведнажъ възстанѫ цѣла Италия, и за Римъ настанѫхѫ такива бѣдствия, каквито прѣтеглихѫ римлянетѣ прѣзъ Ханнибаловата война, тъй като съѭзницитѣ имахѫ до 600 х. войника, а римлянетѣ само 400 х.; освѣнъ това къмъ възстанѫлитѣ се присъединихѫ много роби, и Митридатъ свърза съѭзъ съ тѣхъ. На чело на съѭза, който се наричаше *Италия,* стояхѫ самнититѣ, и главно марситѣ съ героичния си вождъ *Силона:* споредъ това тази война се нарича *съѭзническа* или *марсийска* (bellum sociale s. marsicum). Столица на съѭза станѫ Корфиниумъ, който се намѣрваше въ марсийскитѣ клисури, и се прѣименува на *Италика* (Италийский): той бѣ копие отъ Римъ, съ свой сенатъ, комиции, форумъ и т. н. Три години Италия отчаяно съ бори съ Римъ и малко останѫ да го вземе. Римскитѣ раздори замлъкнѫхѫ прѣдъ общия врагъ. Оптиматътъ Сулла и демократътъ Марий дѣйствувахѫ задружно. Ала Марий въ тая война дѣйствуваше вѣло, а Сулла си спечели гръмка слава съ своята енергия, бързина и изобрѣтателность. Обаче римлянетѣ побѣдихѫ неприятельтъ не съ войскитѣ си, а съ своето правило: «раздѣляй и владѣй». Тѣ обявихѫ, че ще дадѫтъ римско гражданство всѣкиму, който прѣмине на тѣхна страна въ 2-мѣсеченъ срокъ. Една часть отъ съѭзницитѣ веднага сложи орѫжието; останѫлитѣ се примирихѫ съ условие, че ще имъ дадѫтъ послѣ римско гражданство. Силонъ паднѫ въ боя, и гордата Италика отвори вратитѣ си на римлянетѣ.

§ 227. **Първата междуособна война; Марий и Сулла.** Римлянетѣ измамихѫ съѭзницитѣ; тѣ нищо не имъ дадохѫ, тъй като настанѫ владичеството на оптиматитѣ, които никога още не бѣхѫ достигнѫли до такива жестокости. Жаднитѣ богаташи начѣнѫхѫ да си искарватъ дълговетѣ съ старата беспощадность; а когато единъ преторъ се застѫпи за злочеститѣ, тѣ го убихѫ посрѣдъ тълпата въ тази минута, когато той принасяше на форума жъртва —облѣченъ въ жръчески одежди. Оптиматитѣ нѣмаше отъ кого да се боѭтъ: Марий не вършеше нищо, Италия бѣше усмирена; войската бѣше прѣдадена на тѣхния пълководецъ — Сулла. Тѣ се беспокояхѫ само отъ Митридата, който поддържаше съѭзницитѣ и завладѣ провинцията «Азия». Оптиматитѣ се рѣшихѫ да наченѫтъ съ него война и назначихѫ Сулла за пълководецъ. Сулла веднага заминѫ за Кампания, дѣто стояхѫ войскитѣ. Нъ Марий не можй това да прѣнесе: той много мечтаеше за азиятския походъ, съ който той би спечелилъ нова слава и би станѫлъ 7-ми пѫть консулъ.

Той си имаше ревностенъ помощникъ *Сулпиций Руфъ*, който бѣше богатъ сенаторъ и първъ ораторъ на врѣмето си; той е вторий Друзъ, когото той и обичаше, като приятель. Когато станж трибунъ (88 г.), Руфъ прѣдложи да се даде римско гражданство на италийцитѣ и право за гласоподаванье на всички отпустнжти на свобода. Неговитѣ привърженци распждихж сенатътъ и избихж много оптимати; самъ Сулла едва можй да се спаси и то благодарение на Мария, който великодушно го скри въ кжщата си. Комицитѣ назначихж Мария за пълководецъ намѣсто Сулла. Ала сега Сулла се издигнж на първо мѣсто. Този човѣкъ, лишенъ отъ сърдце и отъ всѣкакви правила, нъ твърдѣ даровитъ, по-прѣди не мислѣше да играе голѣма политическа роля: той се задоволяваше съ военната слава и се прѣдаваше на веселби. Нъ сега той се оскърби отъ това, дѣто искахж да му отнематъ армията и азиятскийтъ походъ, и той станж заклетъ врагъ на този сжщия Марий, който токо-що бѣ му спасилъ животътъ. Сулла наченж *първата междуособна война*. Той потегли съ войската си за Римъ, дѣто хладнокръвно искла много свѣтъ, безъ исключение на жени и дѣца, и распжди марианцитѣ. Самъ Марий можй да се избави въ една рибарска лодка; ала по неговитѣ стжпки вървѣхж джелатитѣ на Сулла. Като се криеше отъ тѣхъ, тоя старецъ попаднж въ Минтурнскитѣ блата, отдѣто го извадихж и го хвърлихж въ затворъ. Мария искахж да накажжтъ съ смърть, нъ джелатинътъ — кимвръ побѣгнж, когато Марий го изгледа свирѣпо и му извика: «И ти, робъ, ще се осмѣлишъ да умъртвишъ Мария!» Минтурнцитѣ видѣхж въ това знакъ на божия воля, та дадохж Марию пари и корабъ, който го отнесе въ Африка. Като посѣти развалинитѣ на Картагенъ, Марий дълго врѣме прѣкара въ тая страна заедно съ сина си дринавъ и като се хранѣше отъ милостьта на бѣднитѣ колонисти. Веднъжъ той получи заповѣдь отъ мѣстния проконсулъ да се обира отъ тука. «Иди — казà той на пратеника — и кажи на своя господарь, че си видѣлъ Мария на развалинитѣ на Картагенъ».

§ 228. **Свирѣпството на Мария.** Въ това врѣме Сулла станж господарь въ Римъ. Той *възстанови владичеството на оптиматитѣ*, токоречи унищожи трибунатътъ и отмѣни раздаваньето хлѣбъ на народа; ала въ сжщото врѣме той показа видъ, че уважава старитѣ закони, и разрѣши на народа да избере консули. Съставенийтъ отъ пролетарии народенъ съборъ избра мариевътъ приятель *Цинна*, който бѣше храбъръ офицеръ, ала лошъ политикъ и кръвожаденъ, грубъ човѣкъ. Сулла потъпка негодованиe-

то си, защото се боеше отъ силата на пролетариитѣ, и побърза да замине на Истокъ. Въ продължение на 5 години той доблестно се бори съ Митридата (§ 163), който вече бѣше завладѣлъ Егейско море, Македония и Гръция, дѣто демократитѣ го привѣтствувахѫ като избавитель и исколвахѫ прѣданитѣ на Римъ олигархи. Съ помощьта на храбрия си офицеръ *Лукуллъ,* Сулла разруши Атина и разби три пѫти по-силната понтийска войска при *Херонея.* Подиръ това той прѣслѣдва Митридата въ Азия, та му отне часть отъ владѣнията. Тука Сулла се срѣщнѫ съ пролетариатска войска, която бѣхѫ довели отъ Римъ марианцитѣ, и която той застави да се присъедини къмъ неговата армия. Той свирѣпствуваше въ Азия сѫщо тъй както и въ Римъ, па ѭ и ограби, за да има срѣдство въ борбата съ пролетариитѣ. Тогава пролетариитѣ владичествувахѫ въ Римъ. Съ помощьта на войската и на освободенитѣ роби Цинна унищожи всичко, което Сулла бѣше направилъ за оптиматитѣ и повика Мария, когото отиде и да посрѣщне. Съ него заедно бѣше другийтъ привърженикъ на пролетариитѣ — *Серторий* — човѣкъ образованъ, твърдѣ талантливъ, добъръ до нѣжность: той до безумие обичаше майка си. Серторий се отличаваше и като политикъ — той бѣше краснорѣчивъ — и като войникъ. Войницитѣ много го обичахѫ и го наричахѫ «Новий Ханнибалъ». Марий, заобиколенъ отъ приятели, се приближаваше къмъ Римъ. Той бѣше замацанъ и дрипавъ. Тоя омаломощенъ старецъ упорито мълчеше, само погледътъ му бѣ дивъ и блѣщѣше. Той приличаше на трупъ, въодушевенъ само отъ жажда за мъсть и за кръвь. Марий навсѣкждѣ колѣше оптиматитѣ и освобождаваше робитѣ. Римлянетѣ крайно се оплашихѫ и го молихѫ да ги пощади. Марий мълчеше; а когато влѣзе въ града, той заповѣда да затворѭтъ всичкитѣ порти — и неговата шайка начена да коли всѣкиго, комуто той не се кланѣше. 5 денонощия се пролива кръвь въ Римъ, и по цѣла Италия марианцитѣ нѣколко мѣсеца клахѫ оптиматитѣ. Цинна и Серторий се стараяхѫ да спрѫтъ ужаситѣ, нъ Марий постоянно повтаряше: «смърть, смърть!» Въ врѣме на обѣдъ той се любуваше съ отрѣзанитѣ глави на сенаторитѣ, подиграваше се съ тѣхнитѣ трупове. Въ това врѣме Цинна назначи Мария *седмий пѫть* за консулъ. Прѣдсказанието на врачката се испълни — и старецътъ можеше сега спокойно да умре. Той не можеше да спи: сѣнкитѣ на убититѣ го прѣслѣдвахѫ дори насънѣ. Той начена много да пие и наскоро умрѣ, сражавайки се въ бълнуваньето съ Митридата и проклинайки Сулла, а съ него заедно и цѣлото человѣчество (86 г.).

Серторий и Цинна веднага исклахѫ 4000 Мариеви главорѣзци, за да успокоѭтъ Римъ—и настанѫ 3-годишната диктатура на Цинна, който всѣка година самъ себе си назначаваше консулъ. Римлянетѣ се успокоихѫ; най-много бѣхѫ доволни италийцитѣ, тъй като тѣ получихѫ отдавна желанитѣ права. Нъ Цинна трѣбваше да се готви за борба съ Сулла. Той начενѫ да се обрѫжва, ала бѣше убитъ отъ единъ недоволенъ солдатинъ.

§ 229. **Сулла — диктаторъ.** Подиръ смъртьта на Цинна вожди на пролетариитѣ станахѫ Серторий и 23-годишнийтъ *Марий Младий*, който нѣмаше бащинътъ си воененъ талантъ. На тѣхна страна бѣше токоречи цѣла Италия, а така сѫщо «новитѣ граждане» (до 100 х.) на чело съ отчаянитѣ самнити. Между това Сулла, като свърши съ Митридата, остави въ Азия приятельтъ си Лукулла, па пристигнѫ въ Италия съ прѣданата нему войска (83). Той нѣмаше нито 40,000 д. Ала при него начεнахѫ да се стичатъ исплашенитѣ оптимати, на чело на които стоеше 22-годишнийтъ блѣстящъ офицеръ *Гней Помпей*. Помпей бѣше готовъ да угаждя на всѣка сила: оптиматъ по потекло, той служеше на Цинна; ала не му твърдѣ довѣрявахѫ, не го обсипвахѫ съ почести — и той прѣминѫ на страната на Сулла. Сулла искусно се приближаваше къмъ Римъ, ала подъ стѣнитѣ на града, при *Коллинскитѣ порти* малко останѫ да не загине. Тукъ станѫ 3-дневна битка, въ която паднѫхѫ отъ двѣтѣ страни по 50,000 д. Като левове се бияхѫ самнититѣ, които казахѫ тогава: «за да се избавимъ отъ вълцитѣ, които ни отнехѫ свободата, трѣбва да унищожимъ гората, която имъ служи за гнѣздо». Сулла бѣше вече разбитъ, ала спаси го даровитийтъ младъ офицеринъ *Крассъ*. Римъ се прѣдаде на оптиматитѣ; Марий Младий се закла въ отчаяние; Серторий избѣга отъ Италия. Помпей показа чудеса отъ храбрость. Сулла му разрѣши триумфъ, нарече го «великъ» и «императоръ» (най-голѣмата военна почесть) и го ожени за дъщеря си, като му заповѣда да се разведе съ първата си жена. Подиръ това Сулла влѣзе въ Римъ и заповѣда на сената да го назначи «безсроченъ» диктаторъ. Така Сулла сполучи да располага съ деспотическа власть. Той се яви въ сената и начενѫ да говори рѣчь; ала прѣкѫснѫхѫ го недалечнитѣ охкания и тракането на орѫжия. Сенаторитѣ крайно се уплашихѫ. «Не се беспокойте — каза имъ Сулла — то азъ чистѭ републиката». Охканията на пролетариитѣ и на мариянцитѣ дълго врѣме не се прѣкратявахѫ по цѣла Италия. Сулла изложи на форума *проскрипции* — таблици съ имената на него-

витѣ жъртви. Той плащаше повече отъ 7000 лева за главата на всѣкиго отъ проскрибуванитѣ. Числото на послѣднитѣ достигнѫ до 50 х. Между тѣхъ имаше много конници, като врагове на сената, които до толкова бѣхѫ разбогатѣли, че ги наричахѫ тогава «дебели човали». Сулла заграбваше тѣхнитѣ грамадни имоти отчасти за себе си, отчасти за своитѣ помощници. Единъ отъ послѣднитѣ купи за 400 лева имущество, което струваше повече отъ милионъ; при все това съкровището искара за конфискуванитѣ имущества до 60 мил. лева. Тогава Крассъ си спечели такова състояние, щото неговото име, както и името на Креза (§ 68), начевнѫ да означава богатство. По числото на жъртвитѣ Сулла надминѫ Мария, трупътъ на когото той отрови и хвърли въ Тибръ. Всичкитѣ тия злодѣяния диктаторътъ извърши хладнокръвно, като се осланяше върху приетитѣ за граждане роби, що принадлежахѫ попрѣди на проскрибуванитѣ, и върху своитѣ ветерани отъ които той съставяше военни коллегии съ права на пълно римско гражданство. Подиръ 3 години ненадѣйно Сулла распустнѫ гвардията и се оттегли въ своята прѣлестна вилла близу до Неаполъ. Тукъ често виждахѫ на расходка и на ловъ единъ високъ и силенъ блондинъ, близу 60-годишенъ, съ живи и приятни манери, веселъ, разговорчивъ, винѫги спокоенъ, и който се наричаше «честитъ». Вечерь той пируваше. а по нѣкога четѣше обичнийтъ си Аристотель, или си пишеше собствената биография. Обаче само една година проживѣ така Сулла. Той умрѣ въ 78 г. отъ апоплексически ударъ.

Сулла.

§ 230. **Сулланци и Марианци.** Слѣдъ смъртьта на Сулла владичеството на оптиматитѣ не трая нито 10 г. по двѣ причини. 1) Сулла излѣзе лошъ политикъ. Неговото законодателство се ограничаваше само съ *реставрация*, т. е. съ *възобновяванье* стариятъ редъ на работитѣ — на *властьта на сената и на оптиматитѣ*. Реформитѣ на Гракхитѣ бѣхѫ унищожени. Сенатътъ, който се попълнюваше всѣкигодишно съ сулланци измежду преторитѣ и квесторитѣ, числото на които се увеличи, станѫ върховното учрѣждение. Той самъ издаваше закони безъ комициитѣ, и завзе сѫдебнитѣ длъжности, които бѣхѫ отнети отъ конницитѣ. Народнийтъ съборъ и трибунатътъ изгубихѫ всѣкакво значение: трибунътъ не смѣеше да говори на народа безъ разрѣшението на сената. А това

значеше да се възкръси старото зло, да се усили прѣдишната болесть на държавата. Освѣнъ това Сулла извърши реставрацията чрѣзъ кланье, което прѣдизвикваше отмъщение отъ страна на приятелитѣ на проскрибуванитѣ — отъ пролетариитѣ и конницитѣ. 2) Оптиматитѣ нѣмахѫ надеждни вожди. Такива Суллови сподвижници, като *Лукуллъ* (§ 228), не бѣхѫ политици, а само добри офицери, които, като си отслужихѫ, се наслаждавахѫ, въ своитѣ вилли и се славѣхѫ, като гастрономи. По-важни бѣхѫ Крассъ и Помпей, ала тѣ бѣхѫ повече опасни, отколкото полезни за сената. *Крассъ* не бѣше политически мѫжъ; ала той имаше голѣма сила, като пръвъ богаташъ въ богатия Римъ. Единствената му способность бѣше да печели пари, които той обичаше да трупа, макаръ че самъ живѣяше просто. Крассъ отъ нищо не се гнусѣше за да добива злато, вземаше безбожни проценти, измамваше, фалшификуваше духовни завѣщания, отнемаше землитѣ на своитѣ съсѣди. Той имаше повече отъ 25 мил. лева; нему дължахѫ токоречи всички оптимати. Затова го наричахѫ «стаденъ бикъ», който опасно е да се дразни. Крассовътъ приятель *Помпей* бѣше новакъ, който токо що бѣше прѣбѣгнѫлъ отъ пролетариитѣ на страна на оптиматитѣ. Той бѣше първийтъ гимнастикъ и ѣздачъ, па бѣше се и прославилъ вече като добъръ пълководецъ. Нъ той бѣше лошъ политикъ, дори по-лошъ и отъ Мария: вѣлъ и нерѣшителенъ, той се боеше исцѣло да се присъедини къмъ която и да е партия. Той повече мълчеше, а когато заговаряше, смуща-

Статуята на Помпея въ Римъ, при подножието на която падна Цезарь.

ваше се. Той имаше неодѣлани манери и се обрѫщаше съ хората недраголюбно. Когато щастието му помогнѫ да се испъкне напрѣдъ, той отведнъжъ станѫ високомѣренъ, сравняваше се съ Александра Великий и станѫ съвсѣмъ безгриженъ, което го и съсипа. Ала Помпей прѣдставяше рѣдъкъ образецъ отъ нравственость въ онова развалено врѣме. Той живѣяше просто, макаръ че бѣше богатъ, бѣше прѣкрасенъ домакинъ и се славѣше съ неподкупность, той щото римлянетѣ, като се вглеждахѫ въ него, казвахѫ: «ето честенъ човѣкъ!» Той така сѫщо първъ отмѣни обичайтъ да се наказватъ съ смърть плѣннитѣ царе и пълководци, които вървѣхѫ въ триумфа съ вериги подиръ колесницата на побѣдителя. Крассъ и Помпей бѣхѫ съмнителни вожди на оптиматитѣ. Тѣ винѫги можахѫ да имъ измѣнѭтъ, защото тѣ *мечтаяхѫ за корона*, а не за ползата на сената. У пролетариитѣ пъкъ се издигнѫхѫ трима забѣлѣжителни вожди. 1) Младийтъ (28 г.) адвокатъ *Цицеронъ*, ученикъ на Сцевола (§ 216), който бѣше ходилъ въ Гърция. Той се прослави още въ врѣмето на Сулла, противъ когото говорѣше прѣвъсходни, макаръ че прѣдпазливи рѣчи, ползувайки се отъ свободата, която оставаше още само на сѫдебната трибуна. Той бѣше единъ отъ първитѣ оратори и писатели въ старо врѣме и човѣкъ твърдѣ образованъ и честенъ, ала безхарактеренъ и страхливъ: отъ страхъ той бѣше способенъ дори да се унижи. 2) По-важенъ бѣше *Кай Юлий Цезарь*. Той происхождаше отъ стара оптиматска фамилия, ала отъ самото начало се присъедини къмъ пролетариитѣ. Неговата лѣля бѣше омѫжена за Мария; самъ той се ожени за дъщерята на Цинна, която толкова обичаше, щото малко останѫ да загине зарадъ неѭ: Сулла му бѣше заповѣдалъ да се разведе съ жена си, ала той се отказа. Подиръ това Сулла заповѣда на Цезаря да се откаже отъ жреческото звание, съ което се начеваше служебното поприще на младитѣ оптимати; нъ послѣднийтъ отговори, че законътъ не му дозволява да направи това, па се скри. Разбира се, че Цезарь попаднѫ въ числото на проскрибуванитѣ. Обаче неговитѣ знатни родители му измолихѫ прошка отъ Сулла, който при това извика: «Въ тоя момъкъ (Цезарь нѣмаше нито 20 г.) седѫтъ 10 Мариевци!» Цезарь постѫпи на военна служба и заминѫ за Истокъ. 3) Както Цицеронъ, така и Цезарь бѣхѫ още твърдѣ млади и токо-що начевахѫ да ставатъ извѣстни. Затова истински вождъ на пролетариитѣ бѣше опитнийтъ и благороденъ марианецъ *Серторий* (§ 228).

§ 231. **Серторий и гладиаторитѣ. Помпей и пролета-**

риитѣ. Серторий дълго врѣме се скита по морето, като гледаше да избѣгва римската флота и пиратитѣ. Надалечъ се разнесе славата за неговитѣ приключения. Пиратитѣ толкова го уважавахѫ, щото наченѫхѫ да му помагатъ; нѣкои народи отъ сѣв. Африка и Испания го викахѫ да имъ стане царь. Серторий отиде въ Испания и наченѫ да управлява толкова милостиво и справедливо, че келтиберитѣ и лузитанцитѣ почитахѫ паметьта му редомъ съ своя Вириатъ. Той е първийтъ римлянинъ, който основа училище въ тази провинция, т. е. наченѫ романизуваньето на Испания. Туземцитѣ до толкова се очудвахѫ на ума и военното искуство на Сертория, че, като забѣлѣзахѫ какъ винѫги подирѣ му върви една бѣла сърна, вѣрвахѫ, че това е сама Диана, която внушава всичко добро на великодушния управникъ. Серторий разби нѣколко армии, що бѣ испратилъ противъ него Сулла. Бѣше испратенъ и Помпей, който така сѫщо бѣ разбитъ. Ала на послѣдния помогнѫ щастието. Единъ отъ завистливитѣ приятели на Сертория уби послѣднийтъ, като го покани дома си на пиршество. Тогава Помпей веднага унищожи марианцитѣ въ Испания. Въ сѫщото врѣме Помпеевътъ приятель Крассъ се отличи въ Италия, дѣто избухнѫ небивало до тогава възстание на гладиаторитѣ. Това възстание се наченѫ въ Капуа, благодарение на гладиатора *Спартакъ,* който бѣше родомъ отъ Тракия. Наскоро и роби се присъединихѫ къмъ гладиаторитѣ, та тѣхната войска достигнѫ до 100,000 д. Тѣ бѣхѫ обезумѣли отъ угнетение хора, които отлично владѣяхѫ мечътъ: страшни звѣрства придружавахѫ походитѣ на гладиаторитѣ по Италия. Двѣ години се протака *гладиаторската война.* Много римски армии бѣхѫ разбити, до като не се опълчи срѣщу гладиаторитѣ Крассъ. Послѣднийтъ разби гладиаторитѣ, и ужасниятъ Спартакъ паднѫ на бойното поле. Една часть отъ тѣхъ се промъкнѫ на сѣверъ; нъ тукъ тѣ всички бѣхѫ истрепани отъ Помпея, който се връщаше отъ Испания. Когато Помпей и Крассъ, покрити съ нова слава, се завърнѫхѫ въ Римъ, тѣ намѣрихѫ тука силно вълнение. Пролетариитѣ, възбудени отъ горещитѣ рѣчи на Цицерона и Цезаря, се бѣхѫ подигнѫли срѣщу оптиматитѣ. Тѣ молихѫ Помпея и Красса да имъ помогнѫтъ. Въ сѫщото врѣме оптиматитѣ, като се уплашихѫ отъ новитѣ успѣхи на своитѣ вожди, срѣщнѫхѫ ги хладно и дадохѫ Помпею да разбере, че нѣма да го пратѭтъ противъ Митридата, който пакъ опустошаваше римска Азия. Отъ своя страна, Помпей и Крассъ се считахѫ стѣснени отъ властьта на гордитѣ оптимати. Тѣ разбрахѫ, че корона може да се спечели само въ съѭзъ съ пролетариитѣ. Тия честолюбци не се бояхѫ отъ

съперничеството, що можахѫ да иматъ отъ вождитѣ на тълпата. Безхарактерниятъ Цицеронъ можеше да имъ бѫде играчка. По-опасенъ бѣше Цезарь, който разиграваше ролята на отчаянъ демократъ, като нападаше често сенатътъ: той похваляваше Цинна, направи блѣскаво погребение на своята лѣля, на Мариевата вдовица, като устрои при това патетическа сцена съ бюста на самия Марий и даваше на народа, въ качество на едилъ, роскошни праздници. Ала при това Цезарь поради младината си повече се увличаше отъ смѣли пѫтешествия и отъ удоволствия, които го вмъкнахѫ въ неисплатими дългове. Въ 70 г. Помпей и Крассъ *измѣнихѫ на оптиматитѣ*, та прѣминахѫ на народна страна. Веднага се отмѣнихѫ законитѣ на Сулла: възстанови се значението на трибунàта и токоречи всичко, което искахѫ Гракхитѣ. Пакъ наченѫхѫ да раздаватъ хлѣбъ на пролетариитѣ и да уреждатъ скѫпи зрѣлища. Съюзътъ между бившитѣ вожди на оптиматитѣ и пролетариитѣ се утвърди съ това, че Крассъ заплати дълговетѣ на Цезаря, а Цезарь, който тогава бѣше овдовѣлъ, се ожени за дъщерята на Помпея. Цезарь добрѣ възнагради Помпея, за дѣто послѣдниятъ измѣни на оптиматитѣ. По негово внушение трибунътъ Габиний прокара въ народния съборъ законъ, споредъ който на Помпея се врѫчваше токоречи неограничена власть: дадохѫ му *диктатура* отначало надъ всичкитѣ брѣгове на Срѣдиземно море, за да унищожи пиратитѣ, а послѣ и надъ цѣлия Истокъ, за да се бори съ Митридата; па освѣнъ това не назначихѫ срокъ на тази му власть. На Помпея дадохѫ всичкитѣ войски и съкровището и му дозволихѫ, като на царь, да са заобиколи съ свита отъ 25 важни пълководци. Оптиматитѣ толкова негодувахѫ срѣщу тоя законъ, щото малко останѫ да задушатъ едногото отъ трибунитѣ, които прѣдложихѫ законътъ. Въ тълпата се разнасяхѫ слухове, че сенаторитѣ, по подражание на своитѣ прѣдци, що убихѫ основательтъ на Римъ, сѫ сторили намѣрение да погубятъ и «вториятъ Ромулъ», както пролетариитѣ тогава наричахѫ Помпея.

§ 232. **Пиратитѣ и Истокъ.** Въ 67 г. Помпей заминѫ за Истокъ, дѣто той останѫ 6 години. Прѣди всичко той трѣбваше да искорени морскитѣ разбойници. Въ него врѣме пиратството, на чело съ киликийцитѣ и критянетѣ, се распространи по цѣлото Срѣдиземно море въ извънредно голѣми размѣри по тая причина, че Римъ унищожи токоречи всичкитѣ морски държави, а самичъкъ нѣмаше добра флота. Оптиматското правителство и въ тази работа се оказа неспособно. То поддържаше само нищожни ескадри, които не се рѣ-

шавахѫ да влѣзатъ въ битка съ многото «миши лодки», както наричахѫ тогава лекитѣ пиратски кораби съ единъ редъ весла. Пиратитѣ се скитахѫ на всѣкѫдѣ по морето, съставлявайки плавающа разбойническа държава. Измежду тѣхъ имаше хора отъ всевъзможни нации, които бѣхѫ обявили война на цѣлия свѣтъ. Споредъ тѣхъ не можеше свободно да прѣмине нито единъ корабъ, не можеше да бѫде спокойно никое крайбрѣжно население. Като ограбвахѫ жъртвата си, пиратитѣ или ѭ распъвахѫ на кръстъ, или ѭ отвеждахѫ въ о. Делосъ на търга на неволницитѣ, и спомагахѫ по тоя начинъ за развитието на робството. Кога имъ се случваше да уловѭтъ нѣкой виденъ човѣкъ, тѣ го държахѫ въ плѣнъ, като искахѫ зарадъ него скѫпъ откупъ. Тѣ веднъжъ дори можихѫ да хванѫтъ Цезаря, когато той плаваше за Родосъ съ цѣль да се поучи въ тамкашната знаменита ораторска школа. Разбойницитѣ поискахѫ зарадъ него огроменъ откупъ — 20 таланта. «Какъ — извика Цезарь — за такъва човѣкъ като мене, вий искате само 20 таланта? Вземете 50». Подиръ 2 мѣсеца тѣ получихѫ 50 таланта. Прѣзъ това врѣме Цезарь гордо се държеше въ плѣнъ; заповѣдваше на пиратитѣ да не дигатъ шумъ, когато той си лѣгаше да спи; четѣше имъ своитѣ стихове и искаше да го похваляватъ, като ги заплашваше, че въ противенъ случай ще ги избѣси послѣ всичкитѣ. Слѣдъ като се освободи, Цезарь състави ескадра, настигнѫ разбойницитѣ и ги распнѫ, а паритѣ си възвърнѫ съ излишъкъ. Най-напрѣдъ пиратитѣ бѣхѫ съѭзени съ пролетариитѣ и се бихѫ съ Сулла. Плѣняваньето на Цезаря разруши тоя съѭзъ. Освѣнъ това пролетариитѣ негодувахѫ срѣщу тия разбойници, тъй като хлѣбътъ много поскѫпнѣ въ Римъ, когато пиратитѣ начевнѫхѫ да ловѭтъ корабитѣ, що возѣхѫ храна за въ Римъ. Пролетариитѣ настояхѫ Помпей да истрѣби пиратитѣ, и той въ 3 мѣсеца свърши съ тѣхъ. Той истрепа до 30 х. разбойника, като се яви право въ Киликия, дѣто пиратитѣ си бѣхѫ настанили семействата и съкровищата въ замъци, по върховетѣ на скалитѣ, въ дълбокитѣ клисури. Послѣ това Помпей потегли противъ Митридата, който тогава начевнѫ най-отчаяната, *третята* война съ Римъ, съ помощьта на зетя си *Тиграна* арменский, чиито владѣния достигахѫ до Каспийско море и до Финикия. Въ началото на тая война се отличи Лукуллъ (§ 229): той разби десеть пѫти по-силнийтъ неприятель и прѣвзе Арменската столица Тигроноцерта. Ала сенатътъ не пращаше помощь на малкия му отрядъ, който напоконъ се възбунтува: Лукуллъ бѣше принуденъ да се оттегли въ своитѣ вилли, дѣто живѣеше съ «лукулловски роскошъ» съ паритѣ, що бѣ награбилъ въ

Азия (той прѣнесе въ Европа вишнята отъ Керасунъ). На негово мѣсто се яви Помпей, който унищожи Митридата въ двѣ год. (§ 163). Прѣслѣдвайки неприятельтъ римлянетѣ прѣвъ пѫть достигнѫхѫ до Кавказъ, дѣто подчинихѫ всички народи, що живѣяхѫ до планинската верига, и на чело на които стояхѫ земледѣлцитѣ *ибери* (въ сег. Грузия) и овчаритѣ *алани* или албанци (при Баку). Оттукъ Помпей се опѫти на югъ, та завоюва цѣла Азия до р. Евфратъ. Той обърнѫ Сирия въ римска провинция и прѣвзе Иерусалимъ, дѣто постави вассаленъ царь (§ 161, 162). Навсѣкждѣ Помпей въвеждаше ново управление по римски образецъ; Източнитѣ земи бѣхѫ раздѣлени на провинции: *Азия, Витиния, Киликия, Критъ и Сирия* (заедно съ Финикия и часть отъ Палестина); останѫлитѣ земи (Армения, Понтъ, Галатия, Каппадокия, Пафлагония, Юдея) стѫпихѫ въ вассални отношения къмъ Римъ, който вземаше отъ тѣхъ данъкъ и утвърждаваше тѣхнитѣ царе (§ 163). Като подражаваше на Александра Великий, Помпей се стараеше да распространи европейската цивилизация въ Азия: той най-много се грижеше за развитието на градоветѣ. На Истокъ нарекохѫ Помпея «царь на царетѣ». Въ Римъ пролетариитѣ така сѫщо го тачахѫ, като императоръ, като покоритель на 12 мил. души, на стотина градове и на 22 царе.

§ 233. **Катонъ Младий и Катилина.** Въ това врѣме когато Помпей правѣше подвизи на Истокъ, въ Римъ господаруваше анархия. Имаше ожесточена борба между пролетариитѣ и оптиматитѣ. Пролетариитѣ се надѣвахѫ да унищожѫтъ сенатското правителство, защото тѣхнитѣ противнци оставахѫ беззащитни. Между оптиматитѣ видна личность тогава бѣше потомъкътъ на Катона Строгий (§ 214) *Порций Катонъ Младий* съ произвището *Утический*. Той получи отлично образование и се увлече отъ новата гръцка философия — отъ *стоицизма* (§ 173). Катонъ бѣше най-честнийтъ и най-справедливийтъ човѣкъ въ Римъ. За тогавашното развалено поколѣние той изглеждаше като чудакъ, като нѣкакъвъ Диогенъ. Прѣзирайки това безнравствено поколѣние, Катонъ подражаваше свойтъ прѣдецъ, като искаше да възобнови по-доброто старо врѣме и старата *сенатска* република. Той ходѣше пѣшки, не носѣше риза, не си тургаше военнитѣ знаци за отличие; ала за това той винѫги държеше книга въ рѫцѣтѣ си. При всичката си нравствена сила (тогава въ Римъ се появихѫ нѣколцина Катоновци, които копирахѫ свойтъ образецъ и въ дреболиитѣ) Катонъ не можеше да поддържи оптиматитѣ: той бѣше философъ, а не политически мѫжъ. Неговътъ

идеалъ бѣше лъжовенъ и още по-малко своеврѣмененъ, отколкото идеалътъ на Катона Старий. Ползувайки се отъ непрактичностьта на оптиматския вождъ, пролетарпитѣ се рѣшихж да направжтъ революция — да избижтъ сенаторитѣ и да завзематъ въ свои ржцѣ управлението. Душата на този заговоръ бѣше *Катилина*, който бѣше оптиматъ по происхождение. Той бѣше единъ отъ главнитѣ помощници на Сулла, въ врѣмето на когото той награби много пари и съ собственнитѣ си ржцѣ уби единъ старецъ, свой родственикъ. Катилина надминж всички въ гуляитѣ и въ бесправственостьта, скоро исхарчи богатството си и направи голѣми дългове. Изобрѣтателенъ и енергиченъ, той прибѣгваше до всѣкакви хитрини, за да се отърве отъ дълговетѣ. На всѣкждѣ се виждаше неговата испита фигура съ блѣдно лице, дивъ погледъ и стрестнжтъ вървежъ. Отъ най-напрѣдъ Катилина се надѣваше да си поправи работитѣ съ помощьта на оптиматитѣ. Той бѣше вече преторъ и поиска да стане консулъ Ала отказахж му — и той прѣминж на страната на пролетариитѣ. Цезарь и Крассъ се сдружихж съ него и тайно помагахж на заговора му, който малко-по-малко се распространи по цѣла Италия и по провинцпитѣ. Заговорницитѣ си съставихж своя армия въ Етрурия. Ала Катилина забрави да привлѣче на своя страна Цицерона; оптиматитѣ прѣмамихж на своя страна бесхарактерниятъ ораторъ, като го избрахж за консулъ. Цицеронъ въ тоя случай показа рѣдка енергия и всичкайтъ си ораторски талантъ. Той пустнж такива добри шпиони, щото знаеше всѣка стжпка на заговорницитѣ. Цицеронъ напълно изобличи Катилина въ сената въ нѣколко прѣвъсходни рѣчи (катилинарии), послѣ бърже улови и наказа главнитѣ му другари, па испрати войска въ Етрурия. Катилина паднж като герой, сражавайки се отлично съ войскитѣ на сената. Оптиматитѣ тържествувахж, а пролетариитѣ притихнахж. Цицеронъ получи отъ сената названието «баща на отечеството»; а Цезарь си испроси проконсулство въ Лузитания и наскоро напустнж Римъ.

§ 234. **Първийтъ триумвиратъ. Цезарь въ Галлия.** Оптиматитѣ обаче не тържествувахж дълго врѣме. Наскоро се завърнж Помпей, а подиръ него и Цезарь, който се отличи съ покоряването на Лузитания. Увѣхнжлийтъ Помпей азнайнапрѣдъ искаше да се покорява на сената: той му прѣдаде до 130 мил. лева, които бѣше награбилъ въ Азия, и распустнж войскитѣ си, като поиска само да дадлтъ земя на солдатитѣ му и да утвърдятъ неговитѣ «азиатски распоредби». Сенатътъ отказа да испълни тия трѣбвания — и тогава Помпей се съгласи съ прѣдложението на

Цезаря да съставятъ триумвиратъ, или съюзъ отъ «трима мѫже». То бѣше съглашение на частни лица съ държавна цѣль, единъ видъ заговоръ на трима души противъ сѫществующия редъ на работитѣ, ала заговоръ откритъ, който имаше видъ на ново правителство. Третото лице на тоя съюзъ бѣше Крассъ, безъ когото не можахѫ, тъй като той бѣ твърдѣ богатъ и вождъ на капиталиститѣ. *Първийтъ триумвиратъ* се сключи въ 60 г. Въ сѫщность съ тоя триумвиратъ се начена римската империя; само че за сега имаше трима императори намѣсто единъ. Тъй като триумвиратътъ се осланяше на демокрацията, — на пролетариитѣ наченахѫ да раздаватъ хлѣбъ и земя; а тъй като триумвиратътъ се стремѣше да разруши републиканската форма на управлението, отъ сега нататъкъ оптиматитѣ наченахѫ да се наричатъ *старорепубликанска* партия, и републиканизмътъ се съсрѣдоточи въ сената. Съ оптиматитѣ Цицеронъ и Катонъ се начева редътъ на послѣднитѣ борци за републиката. Трибунитѣ присѫдихѫ Цицерона на изгнание, за дѣто бѣ наказалъ съ смъртъ приятелитѣ на Катилина; имотътъ му конфискувахѫ, а кѫщата му разрушихѫ. Цицеронъ плака, падна на колѣнѣ прѣдъ Помпея, ала напразно: късно вече бѣше да се прѣминува отъ единъ лагеръ въ други. Катона натоварихѫ съ невъзможна порѫчка — безъ всѣкакви срѣдства да отнеме Кипръ отъ египтянетѣ. Стоикътъ мълчаливо отплува на Истокъ и прѣвъсходно испълни дадената му порѫчка, като при това достави въ Римъ намѣреното въ Кипръ съкровище (30 мил. лева), безъ да вземе отъ него нито една пара. Тъй като Крассъ загинѫ въ единъ походъ противъ свирѣпитѣ парти, които му напълнихѫ съ злато умъртвѣлитѣ уста, — триумвиратътъ се обърнѫ въ *дуумвиратъ*, или въ «управление на двоица». Дуумвиритѣ си раздѣлихѫ властьта помежду си: Цезарь остави на Помпея Римъ и цѣлото управление заедно съ съкровището, а самъ взема за себе си само Цизалпийска Галлия съ Нарбонска провинция, дѣто трѣбваше да се водѭтъ бескрайни войни съ полудивитѣ келти. Цезарь постѫпи твърдѣ умно. Той знаеше, че никакъ не е опасно да се остави въ Римъ такъвъ вѣлъ и безгриженъ човѣкъ, като Помпея; освѣнъ това, споредъ закона, въ столицата не можахѫ да се държѫтъ войски. Тогава когато Цезарь, като проконсулъ на Галската провинция, имаше право постоянно да разполага съ армия. Покрай това той можеше да се прослави и да привържи къмъ себе си солдатитѣ въ врѣме на безспирнитѣ походи. Цезарь не се измами въ смѣтката си. Като скрѣпи съюзътъ си съ Помпея чрѣзъ това че омѫжи за него дъще-

ря си Юлия, той веднага замина за Галлия, дѣто прѣкара 9 год. (58 — 49) и извърши голѣми подвизи, които той самъ описа въ съчинението си «за галската война». Цезарь бърже покори цѣла сегашна Франция и прогони германцитѣ, които ползувайки се отъ раздоритѣ на келтитѣ, бѣхѫ нахлули въ Галлия. Подиръ това той ходи отвъдъ Рейнъ и дори въ Британия. Като се въсползувахѫ отъ неговото отсѫтствие, галлитѣ възстанѫхѫ подъ началството на доблестния *Верцингеторикса,* който бѣ изучилъ военното искуство у самитѣ римляне. Цезарь се намѣрваше на края на пропастьта. Спаси го само римското правило: «раздѣляй и владѣй!» Той скара галлитѣ помежду имъ — та Верцингеториксъ му се прѣдаде и биде наказанъ съ смърть. Цѣла Галлия лежеше подъ нозѣтѣ на побѣдителя. Умнийтъ Цезарь не се задоволяваше съ завоеваньето на тая прѣкрасна страна. Той направи Галлия да служи като опора срѣщу усилващия се германски свѣтъ, и за мѣсто, дѣто да се прѣселява излишъкътъ на италиянското население. Цезарь «романизува» Галлия, т. е. въведе въ нея всичко римско, като се начене отъ пѫтищата, водопроводитѣ, театритѣ, банитѣ, и като се свърши съ езика и нравитѣ. Той засели Галлия съ много римски колонисти. Отъ смѣсицата на тѣзи колонисти съ келтитѣ се образува основата на главната *романска* нация, която се нарече отпослѣ французи поради сливаньето ѝ съ германскитѣ франки. Галлия се обърнѫ въ цвѣтуща и образована страна. *Лугдунумъ* (Лионъ) наричахѫ «задалпийский Римъ»; наскоро подиръ Р. Хр. въ Галлия имаше повече училища, отколкото въ Италия, и римлянетѣ ходѣхѫ въ тая земя да се учѫтъ.

§ 235. **Цезарианци, републиканци и Помпей.** Ала Цезарь не забравяше и Римъ. Той зорко слѣдѣше всичко, което се вършеше тамъ и тайно рѫководѣше партията на пролетариитѣ, които сега се наричатъ *цезарианци.* Главнийтъ му агентъ бѣше *Антоний*, който не бѣше богатъ, нито образованъ, ала бѣ даровитъ, храбъръ и краснорѣчивъ войникъ, и се отличаваше съ енергия и съ величествена, красива вънкашность. Той умѣеше да привлича тълпата, а най-много войницитѣ, съ своитѣ шеги, съ живостьта и ума си. Ала още тогава се забѣлѣзваше, че той е кална личность: той обичаше паритѣ и пиршествата, заради които влѣзе въ неисплатими дългове. Подъ рѫководството на такъвъ похватенъ и отчаянъ човѣкъ, комуто освѣнъ това Цезарь постоянно пращаше пари и съвѣти, пролетариитѣ достигнѫхѫ до крайность. Тѣ уреждахѫ открити «улични клубове» и тайни общества (sodalitia), из-

вършвахѫ много прѣстѫпления и беспоредъци, като се стараяхѫ да истрѣбѭтъ оптиматитѣ, които повече и повече печеляхѫ права да се наричатъ *републиканци*. Жалкото владичество на цезарианцитѣ придаваше нравственъ авторитетъ на сената, на чело на който стоеше благородната личность на Катона. Всички поредъчни и образовани хора, дори които не бѣхѫ оптимати, указвахѫ на сената, като на опора на републиката противъ «триглавото чудовище», както тѣ наричахѫ триумвиратътъ. Въ театра вече рѫкоплещехѫ, когато актйоритѣ осмѣйвахѫ «тримата династици». Литературата така сѫщо се проникнѫ отъ републикански духъ. Появихѫ се много памфлети и епиграми, въ които жестоко се усмѣяваше великийтъ Цезарь; особено ядовити бѣхѫ стихотворенията на младия поетъ *Катуллъ*. Сега се завърнѫхѫ отъ заточение и Катонъ, и Цицеронъ. Когато изгонихѫ Цицерона до 20 х. граждане се бѣхѫ облѣкли въ трауръ, а сега неговътъ пѫть бѣше усѣянъ съ знаци отъ благоговѣние къмъ «бащата на отечеството», както го наричахѫ приятелитѣ на републиката. А въ това врѣме, когато се разгаряше борбата между цезарианцитѣ и републиканцитѣ, Помпей като че ли не бѣше въ Римъ. Той не знаеше какво да прави: да държи страната на пролетариитѣ — значи да поддържа свойтъ съперникъ Цезаря; да държи страната на сената — значи да поддържа републиката, която трѣбваше да се прѣмахне, за да постигне короната. Ала тъй като пролетариитѣ, подбутнѫти отъ Цезаря, започнѫхѫ жестоко да нападатъ Помпея, той се рѣши да прѣмине на страната на републиканцитѣ, както нѣкога прѣминѫ отъ Цинна при Сулла (§ 230). Сенатътъ го назначи за «консулъ безъ другарь» (диктаторъ) — и веднага се издадохѫ редъ закони, които бѣхѫ насочени свѣщу Цезаря. Въ 49 г. сенатътъ дори заповѣда на послѣдния да распустне войскитѣ си и да се завърне отъ Галлия. Трибунътъ Антоний силно протестува и побѣгнѫ при Цезаря, като се прѣоблѣче на робъ. Цезарь смѣло подигнѫ рѫкавицата, която му хвърли Помпей: неговитѣ войски съ въсторгъ се съгласихѫ да се биѭтъ съ своитѣ братия въ Римъ за спасението на обожавания отъ тѣхъ пълководецъ. Цезарь «прѣминѫ Рубиконъ» (рѣчица, която отдѣляше неговата провинция отъ Италия), т. е. направи противозаконна крачка, тъй като проконсулитѣ не смѣяхѫ да влизатъ съ войскитѣ си въ Италия. «Жребийтъ е хвърленъ!» каза той — и се започнѫ *втората междуособна война*, която се протака около 5 години (49 — 45).

§ 236. **Втората междуособна война.** Цезарь бѣше по-

слабъ отъ Помпея. Той располагаше само съ своитѣ легиони и съ Галлия, а неговътъ съперникъ — съ цѣлата римска държава. Не веднъжъ Цезарь прѣдлага на Помпея да се помирѭтъ на извѣстни условия; ала послѣднийтъ гордо се отказваше. Самоувѣреностьта и присѫщата му отпустнѫтость съсипахѫ Помпея. Той съвсѣмъ не бѣше готовъ за бой и толкова бързо избѣга отъ Римъ въ Македония, щото дори забрави съкровището. Цезарь безъ съпротивление влѣзе въ столицата. Всички очаквахѫ да се повторѭтъ проскрипциитѣ, ала Цезарь се оказа милостивъ и кротъкъ: той прощаваше всички; войскитѣ му не смѣяхѫ да грабѭтъ. Отъ Римъ Цезарь заминѫ за Испания, дѣто унищожи една Помпеева армия. Отъ тука той побърза да иде въ Македония, дѣто Помпей бѣше събралъ прѣвъсходна войска, съ която се разпореждаше отлично. Републиканцитѣ бѣхѫ увѣрени, че ще побѣдѭтъ, прѣслѣдвахѫ цезарианцитѣ, изобщо постѫпвахѫ жестоко и надменно, безъ да слушатъ укоритѣ на кроткия Катонъ. Тѣ дори испратихѫ свои роби въ Римъ, за да имъ наематъ кѫщя и мѣста на форума за прѣдстоящия триумфъ. Дѣйствително че въ първата битка Цезарь прѣтърпѣ силно поражение. Ала слѣдъ това той разби наглава два пѫти по-силната войска на Помпея при *Фарсала* (48 г.). Катонъ подиръ това каза, че сега вече всичко е изгубено и че трѣбва да се биѭтъ само за идея и за честь. Той събра най-горещитѣ републиканци, между които синоветѣ на Помпея *Гней* и *Секстъ*, па отплува за Африка, дѣто образува голѣма армия близу до *Утика*. А Помпей заминѫ за Египетъ, дѣто отколѣ вече се намѣрваше единъ отредъ негови ветерани. Ала Птолемей египетский, който воюваше тогава съ сестра си *Клеопатра* (§ 164), заповѣда да го убиѭтъ, като се надѣваше чрѣзъ това да спечели покровителството на Цезаря. Помпея заклахѫ прѣдъ очитѣ на жена му и на дѣцата му, безъ да му позволѭтъ да стѫпи на сушата. Подиръ това Цезарь дойде въ Александрия. Той се просълзи, когато му поднесохѫ главата на Помпея, и рѣши спорътъ между Птолемея и Клеопатра въ полза на послѣднята. Ала въ Египетъ малко останѫ Цезарь да загине, тъй като се бѣше увлѣкълъ отъ роскоша на двора и отъ ласкателствата на младата царица. Народътъ ненадѣйно възстанѫ противъ него и Клеопатра, а той нѣмаше нито 5 х. души войска. Той се спаси само съ помощьта, която му пратихѫ отъ Азия. Въ това врѣме, когато Цезарь се бавѣше въ Александрия, републиканцитѣ се усилвахѫ въ Утика, а на Истокъ възстанѫ *Фарнакъ* (§ 163). Ала Цезарь, слѣдъ като се отърва отъ Египетъ, бърже

надви враговетѣ си. Фарнака той унищожи токоречи безъ битка, само съ силата на името си. Подиръ това той потегли за Африка. Тукъ републиканцитѣ се бияхж отчаяно и най-напрѣдъ побѣдоносно, ала на край тѣ бѣхж разбити при *Тапсъ* (46 г.); 50 х. души лѣгнахж на мѣстото, а останжлитѣ побѣгнахж въ Испания заедно съ синоветѣ на Помпея. Катонъ се закла въ Утика, тъй като нѣмаше сила да прѣживѣе паданието на републиката. Въ Испания Цезарь срѣщнж съпротивление, каквото никога не бѣ испитвалъ. Дори една часть отъ неговитѣ войски прѣминж на страната на републиканцитѣ. Не веднъжъ и самийтъ животъ на Цезаря се намѣрваше въ крайна опасность. Най-послѣ въ 45 г. при *Мундъ* загинж послѣдната армия на републиканцитѣ (повече отъ 30 х. д.). Гней Помпей паднж убитъ, а Секстъ се скри въ планинитѣ.

§ 237. **Основание на императорската власть.** Слѣдъ като съсипа всичкитѣ си врагове, Цезарь се завърнж въ Римъ съ блѣскавъ триумфъ. Той донесе 200 мил. лева и награди по царски войницитѣ, а на народа раздаде много храна и масло, освѣнъ дѣто му даде 40 дневни роскошни зрѣлища. Въ стария свѣтъ настанж спокойствие. Нѣмаше вече нийдѣ борба, защото *републиката бѣше побѣдена отъ империята или самодържавието,* което наченахж да наричатъ «цезаризмъ» въ честь на основателя на монархическата идея. Цезаризмътъ бѣ докаранъ отъ печалното обществено положение на римската държава. Въ Римъ нѣмаше срѣдно, промишлено съсловие: имаше само оптимати и пролетарии (§ 217), та и пролетариитѣ (бѣдни, ала свободни граждане) не бѣхж повече отъ 7 мил. въ цѣла Италия; по-голѣмата часть отъ полуострова бѣше заета отъ робитѣ на богатитѣ. Навънъ отъ Италия токоречи съвсѣмъ нѣмаше свободни «римски граждане»: римлянетѣ угнетявахж провинциалиститѣ, като свои роби. Както пролетариитѣ, така и провинциалиститѣ нѣмахж надежда за по-добро бждже, докато сжществуваше републиката, която означаваше владичество на олигархитѣ. И да би сполучили римскитѣ пролетарии да унищожжтъ оптиматитѣ, тѣ не би могли да управляватъ държавата чрѣзъ своитѣ комиции, тъй като комициитѣ, при всичката си пъстрина (тогава въ Римъ се появихж много гърци и дори евреe), се състояхж само отъ столичната тълпа, а би трѣбвало да има прѣдставителство въ комициитѣ отъ всичкитѣ части на римската държава. За пролетариитѣ и за провинциалитѣ оставаше само едно спасение — самодържавието, въ чийто интересъ бѣше да покровителствува массата, за да ж отбрани срѣщу силнитѣ и властолю-

биви олигархи. Навсѣкждѣ монархизмътъ произтичаше отъ потрѣбностьта на демокрацията да се брани срѣщу произволната власть на безжалостната аристокрация. Ала въ Римъ на цезаризма бъркаше 500-годишното прѣдание. Народътъ ненавиждаше самото име на царя и бѣше привързанъ на републиканската идея съ главнитѣ ѝ форми — сенатътъ и комицитѣ. Зарадъ това Цезарь трѣбваше да въведе гръцката тирания, т. е. *самодържавие съ републиканска форма*. Тази идея се вижда въ цѣлото негово законодателство. Вмѣсто партизански и отмъстителенъ духъ, въ него господствува *търпимость* и внимание къмъ интереситѣ на всичкитѣ части отъ населението. Цезарь възстанови статуитѣ на Сулла и на Помпея, които бѣхѫ прѣмахнѫти въ борбата на партиитѣ, па изгори, безъ да ги чете, книжата, които улови въ лагера на републиканцитѣ. Той наказваше заговорницитѣ само съ това, че окачваше на форума обявления за тѣхнитѣ замисли, и издаде всеобща *амнистия*. Върховната власть се съсрѣдоточи въ едно лице, ала републиканскитѣ учрѣждения се запазихѫ. Цезарь станѫ диктаторъ «до животъ», а трибунъ, цензоръ и консулъ за 10 год. Ала по-важенъ отъ всичко друго бѣше новийтъ титулъ — «доживотенъ» *императоръ*. По-прѣди думата imperator (§ 182) бѣше почетенъ титулъ, който легионитѣ давахѫ на своя пълководецъ на мѣстото на побѣдата; а сега тази дума наченѫ да означава царска власть. Цезарь въведе новъ титулъ, за да избѣгне умразната на римлянетѣ дума «царь» (rex). Той поставяше своето кресло между креслата на консулитѣ, само че по-нависоко

§ 238. **Законодателството на Цезаря.** *Сенатътъ*, както и въ царския периодъ, изгуби значение: той си исказваше мнѣнието само тогава, когато го питахѫ. Цезарь назначаваше членоветѣ на сената, числото на които достигнѫ до 900: така се образува императорското болярство, въ което прывъ пѫть се появихѫ и провинциалисти. *Комицитѣ* така сѫщо изгубихѫ значение: императорътъ издаваше много *едикти* (укази) безъ всѣкакво участие отъ страна на комицитѣ. Сѫдилищата си оставахѫ въ рѫцѣтѣ на сенаторитѣ и на конницитѣ, ала тѣхнитѣ присѫди се утвърждавахѫ отъ императора, който веднага замѣни смъртното наказание съ заточение. Умно бѣше и това, дѣто Цезарь, слѣдъ като достигнѫ властьта съ помощьта на войската, постави *военнийтъ елементъ по-низко отъ гражданския*, та държеше войска само въ необходимо число и то по краищата на римската държава, като при това съкрати срокътъ на военната служба. Ала политическийтъ

умъ на Цезаря най-много се вижда въ *социалнитѣ* му реформи. Той много нѣщо направи за бѣднитѣ хора, подражавайки на Лициния, на Гракхитѣ, на Сертория. Цезарь уреди правилното подпомаганье на бѣднитѣ съ храна, намали дълговетѣ имъ, раздаде имъ земи отъ общественото поле и изсели до 100 х. колонисти въ разни земи, особено върху развалинитѣ на Картагенъ и Коринтъ. Освѣнъ това Цезарь прѣдприе цѣлъ редъ величествени обществени сгради (въ това число и обширна библиотека), за да даде работа на пролетариитѣ. Още по-голѣми благодѣяния направи той на *провинциитѣ*. Той отмѣни откупитѣ и десетъцитѣ и строго наглеждаше проконсулитѣ, които вече прѣстанахѫ да бѫдѫтъ сатрапи, толкова повече че императорътъ самъ ги назначаваше. На нѣкои отъ провинциитѣ бѣхѫ дадени права отчасти на латинско, и отчасти дори на римско гражданство. Най-много се грижеше Цезарь за своята Галлия, дѣто вече тогава латинскийтъ езикъ бѣше станѫлъ официаленъ. Изобщо той пръвъ въведе развитото отпослѣ начало на *императорската нивелировка,* т. е. обединяваньето и уравняваньето на всичкитѣ части на римската държава. При това той се стараеше да внесе цивилизация въ необразованитѣ страни — именно да *романизува западнитѣ провинции* и да *еллинизува източнитѣ*. При всичкитѣ ужаси на междуособието, макаръ че се даваше помощь на пролетариитѣ и че се издигахѫ обществени сгради, финанситѣ процъвтѣвахѫ (въ съкровището имаше запасъ повече отъ 150 мил. л.): тѣ бѣхѫ въ рѫцѣтѣ на самия Цезарь, който обичаше да пести и да държи поредъкъ; той въведе добра *полиция* и основа правилна монетна система, като притури къмъ сребърния денарий златнийтъ *aureus*. Измежду многото други дребни Цезарови реформи важни сѫ: прѣкрасното прѣброяванье народътъ въ Италия, планътъ за кодификация (законникъ) и *юлианскийтъ календарь,* о който и до сега се придържатъ повечето източноевропейски народи. Чрѣзъ тоя календарь се исправи една важна грѣшка: тогавашната гражданска (общеприета) година оставаше 67 деня назадъ отъ истинската (астрономическа) година. Тази реформа се въведе на 1 Януарий 45, и отъ тогава *1 Януарий* се счита за Нова Година.

§ 239. **Погинваньето на Цезаря.** По тоя начинъ републиката се замѣни въ Римъ съ монархия. Оставаше само вънкашностьта на републиката, ала Цезарь се рѣши и нея да унищожи. Той се държеше, като староитѣ царе; облачаше се въ *пурпурна* тога; приемаше сенаторитѣ, като седѣше на златно кресло, и ги

заставяше дълго врѣме да чакатъ въ неговата чакалня; той постави своята статуя редомъ съ статуитѣ на 7 царе и съ надписъ «полубогу». На монетитѣ се появи неговътъ бюстъ, а въ календаря се зачислихѫ като праздници деньтъ на ражданьето му и днитѣ на неговитѣ побѣди. Мѣсецътъ, въ който се той роди, се прѣименува *Юлий*. Цезарь се заобиколи съ голѣмъ штатъ и станѫ недостѫпенъ. Веднъжъ неговътъ приятель, консулътъ Антоний, дори му прѣдложи корона. Наистина, че Цезарь се отказа; ала говорѣхѫ, че той устроилъ тази сцена, за да подготви народътъ. Ала всичко това не се харесваше на римлянетѣ, които се бѣхѫ свикнѫли съ републиканската форма на управление. Въ литературата се появихѫ обидни подмѣтания за смѣтка на деспота, и похваляваньето Катона Утический станѫ обична тема за памфлетитѣ, тъй щото Цезарь бѣше принуденъ да въведе единъ видъ цензура. Намѣрихѫ се и фанатици на републиканската идея, които бѣхѫ готови на всичко за тая идея. На чело на тия стоеше *Юний Брутъ* — строгъ философъ, горещъ поклоникъ на свободата, мечтателна, нѣжна и обичлива натура. Най напрѣдъ той бѣше помпеянецъ, ала послѣ горещо обикнѫ Цезаря, като го считаше за душа на демократическата република. Цезарь така сѫщо се привърза къмъ него, като къмъ синъ, и го обсипа съ благодѣяния. Ала Брутъ въ сѫщото врѣме бѣше приятель на Катона Утический и напълно сподѣляше неговитѣ убѣждения; той дори бѣше женен за негова сестра. Когато станѫ очевидно, че Цезарь иска да унищожи републиката, Брутъ наченѫ да тѫжи. Въ това врѣме той намѣрва върху своето кресло въ сената една записка: «Бруте, ти спишъ ли?» Тя бѣ подхвърлена отъ претора *Кассия* — слабъ, мраченъ и честолюбивъ пълководецъ, — комуто Цезарь не даваше първо мѣсто въ войската. Брутъ и Кассий съставихѫ заговоръ противъ Цезаря, въ който участвувахѫ повече отъ 60 сенатори. Въ 44 г., когато Цезарь се приготвяше да извърши послѣднийтъ националенъ подвигъ — да отмъсти на партитѣ за позора на Красса, се разнесе слухъ, че на мартенскитѣ иди (15 число) той ще приеме царски ти-

Бюстъ на Цезаря—въ стари години. Въ Ватикана.

тудѣ въ сената. Въ този день Цезаревата жена, която бѣше сънувала тревоженъ сънь, съ сълзи на очи моли болнийтъ си мѫжъ да не ходи въ сената; сѫщото му съвѣтвахѫ и други. Ала Цезарь, който се отличаваше съ безгрижность и не се съгласяваше да се заобиколи съ тѣлохранители, отговаряше на всички сѫщото: «по-добрѣ е да загинешъ, отколкото вѣчно да се боишъ». Той отиде въ сената. По пѫтя единъ човѣкъ му подаде списъкътъ на заговорницитѣ, ала той не го прочете. Щомъ Цезарь седнѫ въ сената на креслото си заговорницитѣ го поразихѫ съ 23 удара — съ ятагани. Той паднѫ, загръщайки се въ тогата си, при подножието на близката Помпеева статуя. Той бѣше тогава 55 годишенъ.

§ 240. **Тиранията на Антония. Октавианъ.** «Освободителитѣ», както сами себе си наричахѫ заговорницитѣ, се уплашихѫ отъ собственото си дѣло. Тѣ се скрихѫ въ Капитолийския храмъ, безъ да знаѭтъ що да прѣдприемѫтъ. Сенатътъ, макаръ че прати своитъ вождъ Цицерона да поздрави убийцитѣ, ала така сѫщо се боеше, та нищо не вършеше. Тълпата бѣше слисана и нищо не разбираше. Всички като че ли се вкаменихѫ отъ ужасъ. Отъ тая минута се възползува най-близкийтъ на Цезаря човѣкъ, когото заговорницитѣ така сѫщо искахѫ да убиѭтъ. Това бѣ *Антоний* (§ 235), който бѣше вече консулъ. Подбуждаше го жена му, която приличаше на него по нравитѣ си — порочната, користолюбивата и жестоката *Фулвия*. Антоний намисли да заграби нему не принадлежащата власть, като се покаже въ ролята на отмъститель — за Цезаря. На негова страна бѣше честолюбивийтъ, ала ограниченъ *Лепидъ*, който така сѫщо бѣше близъкъ на Цезаря пълководецъ, и командуваше войскитѣ, що завземахѫ тогава Римъ. При Антония потърси спасение вдовицата на императора,

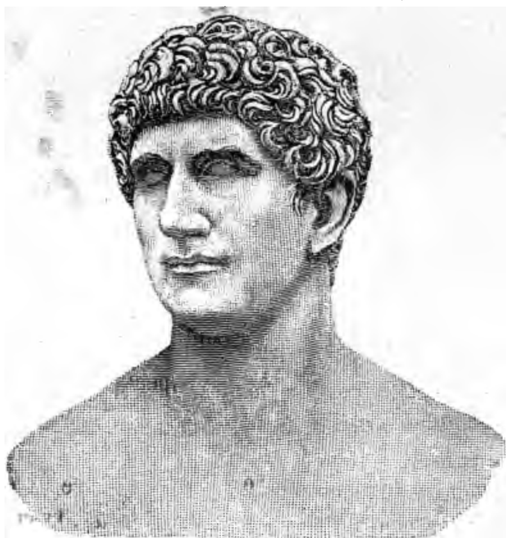
Антониевъ бюстъ. Въ Ватикана.

която донесе съ себе си съкровището (около 140 мил. л.) и книжата на Цезаря, които Антоний веднага прѣправи, както му бѣ нужно, съ помощьта на Цезарева секретарь. Слѣдъ това той събра народътъ за погребението на Цезаря, горещо оплакваше покойнийтъ и обяви, че ужъ императорътъ завѣщалъ на тълпата роскошнитѣ си градини и много пари. Народътъ до толкова бѣше трогнатъ отъ тази рѣчь, щото изгори кѫщята на заговорницитѣ, които успѣхѫ да избѣгатъ заедно съ Цицерона. Антоний станѫ господарь на Римъ. Той правѣше, каквото искаше, като оправдаваше своитѣ распоредби съ волята на Цезаря. Сребролюбието и бесправственостьта на Антония и на Фулвия достигнѫхѫ крайна стъпень. Тѣ продавахѫ длъжноститѣ и званията и заставихѫ сенатътъ да натовари тѣхъ съ истрѣбяваньето на заговорницитѣ, които се стичахѫ въ сѣверна Италия. Антоний вече събираше легионитѣ, за да тръгне срѣщу заговорницитѣ, когато отведнъжъ се оказа, че войницитѣ не се покоряватъ нему, а нѣкому другиму.

Октавианъ. Въ Ватикана.

Тоя послѣднийтъ бѣше 19-годишнийтъ внукъ на Цезаревата сестра *Октавий,* който рано останѫ сиракъ (безъ баща). Бездѣтнийтъ императоръ се привърза къмъ това красиво и даровито, ала болѣзнено момче, като къмъ синъ, и прѣди смъртьта си го испрати да се учи въ Гърция заедно съ негова връстникъ и другарь *Агриппа.* Тукъ този страненъ момъкъ, който не спорѣдъ годинитѣ си бѣше прѣдпазливъ, скритенъ, ласкателенъ и коваренъ, узна за смъртьта на дѣда си, който бѣше успѣлъ да го усинови и да го назначи за свой наслѣдникъ. Той веднага прие името Юлий-Цезарь-*Октавианъ,* завърнѫ се въ Римъ и привлѣче къмъ себе си всички съ лъсть, умъ и необикновена щедрость; най-вече той не щадѣше пари и ласки за ветеранитѣ на Цезаря, тогава когато Антоний бѣше скѫпъ и се обръщаше съ тѣхъ крайно строго. За да унищожи Антония, Октавианъ дори се сдружи съ убийцитѣ на своя дѣда и гледаше да си спечели благо-

волението на Цицерона. Антоний, който имаше тогава близо до 40 г., съ прѣзрѣние гледаше на това дѣте и спокойно замина за сѣверна Италия, като начеваше съ това *третята междуособна война.* Ала републиканцитѣ така се бѣхѫ укрѣпили въ силната *Мутина,* която бѣ заобиколена съ гѫсти гори, щото трѣбваше дълго врѣме да се обсаждатъ. А въ това врѣме тѣхнитѣ приятели въ Римъ, подбуждани отъ Октавиана, подигнѫхѫ буря срѣщу Антония. Най-енергично дѣйствуваше Цицеронъ, който се бѣ рѣшилъ да погуби Антония, та каза противъ него много зли «филиппики» (§ 144). Напоконъ сенатътъ даде Македония и Сирия на Брута и Кассия, тѣхнийтъ приятель Секстъ Помпей назначи за адмиралъ на флотата, а противъ Антония испрати войска, като разрѣшихѫ при неѭ да бѫде и Октавианъ, който ласкаеше тогава на Цицерона до унижение. Антоний бѣше разбитъ, макаръ и съ голѣмъ трудъ, и побѣгнѫ при приятеля си Лепида, който тогава бѣше проконсулъ на Нарбонската провинция. Сенаторитѣ се възгордѣхѫ, толкова повече че Брутъ, Кассий и Помпей бѣхѫ събрали много войска и съ ума и благородството си бѣхѫ привлѣкли населението на Гръция, Македония и Сирия; освѣнъ това Кассий и Помпей бѣхѫ най-добритѣ пълководци на врѣмето си. Сенаторитѣ изново начевѫхѫ да награждаватъ убийцитѣ на Цезаря и да отмѣняватъ неговитѣ закони, като не скривахѫ въ сѫщото врѣме прѣзрѣнието си къмъ Октавиана и дори го оскърбявахѫ. Ала тѣ се лъжахѫ: «дѣтето», което носѣше скѫпото за солдатитѣ име на Цезаря, съ пари и съ ласкателства успѣ да привлече армията на своя страна — и тя го провъзгласи за императоръ. Сега Октавианъ хвърли маската. Той ненадѣйно дойде съ войската въ Римъ, тури рѫка на съкровището, заповѣда на сената да го назначи за консулъ и обяви убийцитѣ на Цезаря за врагове на отечеството.

§ 341. **Вторийтъ триумвиратъ; Филиппи.** Ясно бѣше, че Октавианъ се стреми да вземе такава власть, каквато имаше Цезарь... Ала той още не смѣеше да се рѣши на това, тъй като разбираше, че въ рѫцѣтѣ на тримата републиканци се намѣрватъ силитѣ на неистъщимия Истокъ и морето, и че ако би той нападнѫлъ на тѣхъ, отъ къмъ западъ ще нахлуѭтъ Антоний и Лепидъ, които така сѫщо бѣхѫ си набрали много войска. Октавианъ бѣше принуденъ врѣменно да раздѣли съ другиго властьта: подражавайки въ всичко на Цезаря той устрои *вторийтъ триумвиратъ* (43 г.). Октавианъ, Антоний и Лепидъ раздѣлихѫ помежду си западнитѣ провинции; освѣнъ това първитѣ двоица трѣбваше да отнемѫтъ Истокъ

отъ ржцѣтѣ на републиканцитѣ, като оставжтъ Лепида за консулъ въ Римъ. За да уплашжтъ народътъ, за да утолжтъ жаждата си за мъсть, както и да награбжтъ пари за борбата съ Брута и Кассия, триумвиритѣ възстановихж проскрипциитѣ на Сулла (§ 229), като се търгувахж помежду си за главитѣ на жъртвитѣ. Слѣдъ това тѣ дойдохж съ войски въ Римъ, затворихж всичкитѣ порти, обѣщахж на убийцитѣ отъ 5 — 10 х. лева на глава — и се начежж кръвопролитие, каквото не бѣхж виждали нито въ врѣмето на Сулла. Въ кжщята, на улицитѣ, по стъгдитѣ се търкаляхж трупове, които бѣхж хвърлени на кучетата и на птицитѣ, а главитѣ на жъртвитѣ се натрупвахж върху ораторската трибуна на форума. Богатитѣ дѣца облачахж въ тоги, като голѣми, па ги убивахж, за да се въсползуватъ отъ имотитѣ имъ. Антоний и Фулвия достигнжхж до цинизмъ, когато се наслаждавахж съ зрѣлището отъ смъртьта на враговетѣ си. Тѣ се гавряхж съ трупа на Цицерона: Фулвия му избоди езикътъ съ топлийки. По цѣла Италия се проливаше кръвь подъ прѣдлогъ за отмъщение на убийцитѣ на «божествения Цезарь», законитѣ на когото бѣхж обявени за ненарушими. Подиръ това Октавианъ и Антоний тръгнжхж срѣщу Брута и Кассия, които не имъ отстжпвахж по силата на войскитѣ и по съкровището си, ала тѣ бѣхж нравствено потърсени: тѣ не вѣрвахж въ успѣха на своето дѣло. Дори на мечтателя Брута се яви нощемъ сѣнката на Цезаря и му каза: «ще се видимъ при *Филиппи*». Въ 42 г. при тоя малъкъ македонски градецъ станж ожесточена борба отъ една страна между републиката и империята, отъ друга страна между Истокъ и Западъ. Най-напрѣдъ Кассий бѣше разбитъ отъ Антония, нъ послѣ Брутъ побѣди Октавиана (послѣднийтъ се бѣше разболѣлъ), та положението на триумвиритѣ бѣше лошо, ако да не бѣше ги спасилъ случайтъ: Кассий получи лъжовно извѣстие за поражението на Брута, та заповѣда на своя робъ да го заколи. Подиръ това бѣше разбитъ и Брутъ на сжщото поле. Той се хвърли върху собствения си мечъ. Сжщо така постжпихж мнозина отъ неговитѣ приятели, въ това число и синътъ на Катона Утический: републиканцитѣ разбрахж, че при *Филиппи загинж римската република.* Та затова Брутъ и Кассий се наричатъ въ историята «послѣдни римляне». Ала империята не се утвърди веднага. За това трѣбваше единътъ отъ триумвиритѣ да надвие другаритѣ си.

§ 242. **Дуумвиратъ.** Подиръ битката при Филиппи Октавианъ взема за себе си Западъ, Антоний — Истокъ. На нищожния

Лепидъ само за приличие дадохѫ Африка, и то пакъ скоро му ѭ отнехѫ, така щото се установи *вторийтъ Дуумвиратъ* (§ 234). И веднага се начеиѫ открита вражда между Октавиана и Антония. Октавианъ даде на ветеранитѣ си за награда 18 градове въ Италия, дѣто тѣ начеиѫхѫ да свирѣпствуватъ. Въ сѫщото врѣме Секстъ Помпей, който владѣеше Сицилия, спираше храната и измаряше отъ гладъ Италия. Населението на Италия силно се развълнува, отъ което рѣши да се въсползува рѣшителната *Фулвия,* която живѣеше въ Римъ заедно съ Антониева братъ, който бѣ консулъ. Тя възбунтува противъ Октавиана половината полуостровъ и се укрѣпи въ силната крѣпость *Перузия.* Ала Октавианъ принуди Перузия да се прѣдаде; отъ гладъ Фулвия побѣгна въ Атина, дѣто наскоро умрѣ. Антоний обвини въ всичко покойната си жена, и за доказателство на дружбата си съ Октавиана, ожени се за неговата сестра *Октавия,* която се славѣше като идеална римлянка по красотата, образованието и строгото си благородство. Подиръ това Октавианъ свърши съ Секста Помпея. Този отчаянъ и даровитъ адмиралъ напомнѣше врѣмената на морскитѣ разбойници, съ които се бори неговътъ баща. Той и по характеръ приличаше на пиратъ, бѣше грубъ, невѣжественъ и тщеславенъ, наричаше се синъ на Нептуна, комуто принасяше въ жъртва коне и хора, и се облачаше въ зелено. Помпей 3 год. успѣшно се бори съ Октавиана, докато не се издигнѫ даровитийтъ *Агрипа* (§ 240), който го разби. Помпей се скитà около една година на Истокъ, докато не бѣ закланъ отъ единъ убиецъ, що бѣхѫ испратили дуумвиритѣ. 10 години (41 — 31) Октавианъ работѝ неуморимо на Западъ, като подражаваше искусно Цезарю и като се осланяше върху дѣлния си приятель Агрипа. Той прѣдприе нѣколко блѣстящи похода отвъдъ Алпитѣ, дѣто при това самъ бѣше раненъ; чрѣзъ това той запази Римъ отъ нахлуването на германцитѣ. Въ самия Римъ се виждаше влиянието на едно правителство умно, меко и демократическо. Октавианъ често говореше на тълпата искусни рѣчи и ѭ подкупваше материално. Въ Римъ се появихѫ много величествени сгради — клоаки, фонтани, бесплатни бани, въ които раздавахѫ още масло и соль, а така сѫщо циркове и театри, въ които върху зрителитѣ се сипѣхѫ марки съ надписъ, че съ тѣхъ може да се

Клеопатра. Сребърна монета, на гърба на която личи портретътъ на Антония.

получжтъ отъ съкровището пари или дрѣхи и храна. А Антоний прѣкара тия 10 години въ пиршества и бездѣйствие. Най-напрѣдъ блѣскавийтъ триумвиръ живѣяше въ Тарсъ. Той живѣяше роскошно и разиграваше ролята на Вакха: неговитѣ подданици го посрѣщахж облѣчени като сатири и вакханки. Той грабѣше храмоветѣ и съкровищата на вассалнитѣ държави и викаше на сждъ царетѣ и царицитѣ отъ Истокъ. Една отъ тѣзи царици бѣше *Клеопатра*, която дойде въ Тарсъ въ видъ на Венера на златенъ корабъ съ пурпурни платна. Тя увлѣче Антония много повече отколкото Цезаря (§ 236), тъй като тя се отличаваше съ образование, прѣдъ което невѣжата Антоний толкова благоговѣеше, щото ласкаеше на атинянетѣ и имъ подаряваше земи. Антоний испрати Октавия при брата й, па се ожени за Клеопатра, като ж нарече «царица на царетѣ». Той се прѣсели въ Александрия, облѣче се въ гръцки дрехи, ходѣше въ тълпата на евнуситѣ подиръ Клеопатра, която разиграваше ролята на Изида. Напоконъ Антоний начень да раздава римскитѣ провинции на тая египтянка и на нейнитѣ синове. А въ това врѣме партитѣ прѣминжхж като огнена лава чакъ до Финикия и малко останж да истрѣбжтъ римската армия. Римлянетѣ изгубихж търпѣние — и Октавианъ разбра, че настава врѣме да унищожи двувластието.

§ 243. **Загинваньето на Антония.** Подъ влияние на Октавиана сенатътъ и комициитѣ лишихж Антония отъ всичкитѣ му длъжности, а на Клеопатра обявихж война. Така се начень *четвъртата* и послѣдната *междуособна* война въ римската република. Антоний бѣше много по-силенъ отъ Октавиана. Той събра отъ богатия Истокъ грамадно съкровище, огромна армия и прѣкрасна флота, състояща се отъ огромни кораби съ кули, които се наричахж «морски замъци». Октавианъ имаше малко пари, които събираше чрѣзъ такива налози, щото италианцитѣ възставахж; флотата му се състоеше отъ малко, мънички и искусно маневриращи кораби. Ала Антоний, намѣсто да унищожи своитѣ съжзникъ въ Италия, прѣкара зимата на блатиститѣ Епирски брѣгове, дѣто се прѣдаваше на наслаждения: а Клеопатра толкова оскърбяваше римлянетѣ съ високомѣрието си, щото много офицери прѣминжхж на страната на Октавиана. Въ това врѣме Октавианъ заедно съ Агрипа дѣйствуваше енергично, бързо и смѣло. Тѣ искусно прѣплувахж Адриатика, и нападнжхж на неприятеля при носа *Акциумъ* (31 г.). Токо-що се начена битката и Клеопатра побѣгнж съ корабитѣ си, които имахж пурпурни платна. Подиръ нея потегли

и Антоний, безъ да остави дори заповѣди на своята армия, която го почака около една недѣля, па се прѣдаде Октавиану безъ битка. Сражението при Акциумъ се счита за ера въ римската история: отъ тогава *се свършва републиката и се начева империята.* Подиръ битката при Акциумъ Октавианъ испрати Агриппа и другитѣ си приятели *Меценатa* въ Римъ да държжтъ Западъ въ порѣдъкъ, а самъ отиде да прѣслѣдва съперникътъ си. На Истокъ всичко прѣминуваше на негова страна. Сама Клеопатра измѣни на Антония, като се надѣваше да прѣлъсти Октавиана. Тя заповѣда на флотата си да се прѣдаде, а сама се затвори заедно съ съкровищата си въ една грамадна гробница, която напълни съ горящи вещества. Тя поржча да кажжтъ на Антония, че се е самоубила. Когато Антоний се закла, слѣдъ като получи тази вѣсть, Клеопатра се върнж въ двореца и начена да очарова Октавиана; ала послѣднийтъ ѝ обяви, че тя ще върви окована слѣдъ триумфалната колесница на побѣдителя. Тогава Клеопатра заповѣда тайно да ѝ донесжтъ въ кошничка съ плодове една отровна змия, отъ ухапването на която тя умрѣ. А Октавианъ тръгнж противъ партитѣ, и само слѣдъ като ги пропжди задъ Евфратъ, се върнж въ Римъ съ невиденъ триумфъ. На войницитѣ се раздадохж много пари и земи, на гражданетѣ много пари и храна; дълговетѣ на бѣдняцитѣ бѣхж исплатени. Нѣмахж край блѣскавитѣ зрѣлища съ носорози, бегемоти и други чудесии. Раболѣпнийтъ сенатъ поднесе на побѣдителя златенъ вѣнецъ и прозвището Баща на Отечеството и *Августъ* (священъ); мѣсецътъ, въ който станж този триумфъ, се нарече така сжщо «августъ». Подиръ цѣлъ редъ междуособия и проскрипции настанж най-послѣ миръ: храмътъ на Януса бѣше затворенъ. Републиката се замѣни съ *Империя,* за ера на която се счита *30-та година,* когато загинж Антоний и Египетъ бѣ обърнжтъ въ *първа провинция на римската империя.*

VI. Августъ (30 г. пр. Хр.—14 ч. сл. Хр.) и римската култура при паданьето на републиката (отъ 146 г. пр. Хр.).

§ 244. **Августъ и новата форма на управление.** Съ Августа се начева *Юлиевата династия* (потомци на Юлия Цезаря), която управлява римската империя токоречи 100 години. Августъ *изработи* държавната форма, която създаде Цезарь. Той бѣше роденъ за това. Августъ бѣше малъкъ на ръстъ и болнавъ. Той не можеше да създаде нищо ново, ала искусно подражаваше

Цезарю. Той бѣше *дипломатъ* — присмѣтливъ, хладенъ, търпѣливъ и мълчаливъ, който умѣяше да управлява дори страститѣ си — властолюбието и чувственостьта. Той разбираше трѣбванията на минутата и се извърташе, като се съобразяваше съ обстоятелствата. Въ началото на своята кариера Августъ хладнокръвно подписваше ужаснитѣ проскрипции; кога достигнѫ власть, той станѫ образецъ на милосърдие и на добродушие. Августъ така сѫщо разбра, че образованийтъ Римъ се нуждае отъ просвѣтена власть, и той горещо покровителствуваше литературата и искуствата. Дипломацията на Августа особено се вижда въ *установяванье империята* посрѣдъ *републиканско общество*. Августъ се рѣши да прикрива цезаризмътъ съ републиканскитѣ форми и той не измѣни това правило въ продължение на 45 години, така щото неговото управление се нарича *двувластие*. На видъ републиката си сѫществуваше, както винѫги. Събирахѫ се шумнитѣ народни събори по триби и центурии; заседаваше блѣстящийтъ сенатъ; служахѫ консулитѣ, трибунитѣ и всичкитѣ магистрати. А сенаторитѣ и конницитѣ не само че, както и по-прѣди, личахѫ на почетни мѣста въ театра, съ широки пурпурни ширити на тогитѣ си, нъ дори придобихѫ повече блѣсъкъ: синоветѣ на конницитѣ образувахѫ болярска гвардия, а дѣцата на сенаторитѣ заемахѫ мѣстата на своитѣ бащи. По тоя начинъ въ аристокрацията се създаваше наслѣдственость, която приучваше народътъ къмъ наслѣдственость на прѣстола. Освѣнъ това Августъ въскръсяваше *патрициатътъ*, причислявайки новитѣ сенаторски семейства къмъ старитѣ патрициански, обѣднѣли родове; той привързваше къмъ себе си тѣзи горди фамилии съ това, че имъ даваше пари за да поддържатъ минѫлийтъ блѣсъкъ и оказваше особено зачитанье на тѣхнитѣ курулски обичаи и религиозни обреди. Посрѣдъ тия републикански форми токоречи не се забѣлѣзваше «свещенийтъ», който си живѣяше просто и тихо въ една скромна кѫщица на Палатинъ, заобиколенъ съ приятели, писатели и художници. Неговитѣ врата всѣки пѫть бѣхѫ отворени за бѣднитѣ и угнетенитѣ. Той често молѣше преторитѣ да пощадѭтъ обвиненитѣ и ходѣше самъ на обѣдъ токоречи у всѣкиго, който го поканѣше. Августъ носѣше проста тога съ тѣсни пурпурни ширити, която бѣше изработена отъ жена му и дъщеритѣ му. Той не позволяваше да му казватъ dominus (господарь) и въведе новъ скроменъ титулъ — *princeps* (отъ тука «принцъ»), т. е. първъ измежду гражданетѣ, така щото неговото управление наричахѫ *принципатъ*. А между това всичка-

та власть постъпенно се съсрѣдоточваше въ ржцѣтѣ на Августа, макаръ че той се отричаше отъ неж и заставяше дълго врѣме да го молжтъ. Къмъ врѣмето на Р. Хр. Августъ бѣше вече трибунъ, консулъ, императоръ на армията, проконсулъ, цензоръ, и всичко това до животъ. Особено скжпо цѣнѣше той званието главенъ понтифексъ, което даваше на цезаризма религиозно освещение: това звание носѣхж дори първитѣ християнски императори. Августъ станж така сжщо глава на сената (princeps senatus), списъцитѣ на който той водѣше, както искаше, въ качество на цензоръ. Законитѣ се състояхж токоречи само отъ едикти (§ 238), а сждилищата токоречи само отъ «императорски» трибунали, които се установихж редомъ съ сенаторскитѣ. Новата форма на управление най-много се забѣлѣзва въ слѣднитѣ учрѣждения. 1) Явява се *постоянна* армия токоречи отъ половина милионъ солдати, която бѣше расположена по границата въ крѣпости; имаше така сжщо и флотилии на Евфратъ, Рейнъ и Дунавъ, въ Срѣдиземно и Черно море. Въ Римъ при личностьта на Августа неотлжчно се намѣрвахж 10 х. преторианци, които получавахж голѣма плата и повече отъ 2500 л. въ пари или пъкъ по едно парче земя, когато излизахж въ отставка, и единъ отредъ тѣлохранители, съставенъ отъ едри германци. Войскитѣ получихж строга организация и се подчинявахж на старата дисциплина. 2) Явява се *частнийтъ съвѣтъ* на Августа, който се съставяше отъ негови приятели и отъ главнитѣ сенатори, и въ който прѣминж токоречи всичката власть на сената. Този съвѣтъ нѣмаше самостоятелность: той бѣше послушенъ испълнитель на Августовитѣ заповѣди, нѣщо като негова канцелария. 3) Редомъ се републиканскитѣ власти изникватъ цѣлъ редъ нови «императорски» чиновници, които се назначавахж и смѣнявахж отъ Августа. На чело на тия чиновници бѣше началникътъ на полицията — *градскийтъ префектъ*. Подиръ него слѣдвахж: префектътъ на преторианцитѣ, надзорницитѣ на пжтищата и мостоветѣ и др. т. Тѣ наумѣватъ послѣшнитѣ министри. 4) Редомъ съ републиканското съкровище — ерариумътъ — явява се императорското — *фискътъ,* за който Августъ въведе нови голѣми налози. 5) Сжщо така и провинциитѣ се раздѣлихж на два отдѣла — 15 *сенатски* (републикански) и 10 *цезарски* (императорски). Първитѣ се управлявахж, както и прѣди, отъ проконсули, които сенатътъ назначаваше за по една година; вторитѣ — отъ чиновници на Августа, които дълго врѣме си оставахж на мѣстата. 6) Всѣка година на 1 Януарий всичкитѣ *граждане* давахж клетва на Августа за вѣрность, като *поданици.*

§ 245. **Управлението на Августа.** Всички разбирахѫ, че Августъ е монархъ*), изворъ на законитѣ и на властьта; всички търсѣхѫ отъ него миръ и поредъкъ, помощь и милосърдие. Августъ оправда надеждитѣ на подданицитѣ: неговото управление бѣше *мирно, кротко и умно*. Благодарение на добрата полиция (5000 д.; имаше и пожарникари), прѣстанѫхѫ разбойничествата. Навсѣкѫдѣ се прокарахѫ прѣкрасни пѫтища и се учрѣдихѫ *пощи*, съ обозначение на разстоянията, като се вземаше за начало златниятъ стълбъ по срѣдата на римския форумъ; пощитѣ бѣхѫ устроени по персийски образецъ (§ 71), т. е. само за правителствена корреспонденция. Поправяхѫ се старитѣ градове и се основавахѫ нови. Най-много се украси Римъ, така щото Августъ имаше право да каже при смъртьта си: «Азъ намѣрихъ градътъ тухленъ, а го оставямъ мраморенъ». Въ Римъ имаше тогава около 2 милиона население (половината бѣхѫ роби), въ това число голѣма масса пролетарии, на които Августъ даваше храна и работа и зарадъ които уреждаше зрѣлища. Императорътъ се стараеше така сѫщо да изселва бѣднящитѣ и ветеранитѣ въ нови колонии (такива имаше повече отъ 30), а робитѣ облегчи съ това, че начена да приема отъ тѣхъ жалби срѣщу жестокитѣ имъ господари. Той издаваше така сѫщо закони противъ роскоша, безбрачието и разврата. Италия получи много привилегии: расширихѫ се правата на нейнитѣ муниципии заедно съ *куриитѣ* имъ (градски съвѣти). Най-много процъвтѣвахѫ градоветѣ на сѣверна Италия, дѣто нѣмаше голѣми имѣния съ роби и дѣто се запазваше свободно селско съсловие: тия градове вече засѣнчвахѫ старитѣ градове въ южна и срѣдна Италия. Най-много *провинциитѣ* благославяхѫ Августа. Августъ испращаше въ провинциитѣ чиновници съ заплата и за дълго врѣме, и строго ги наказваше за вземанье рушвети и за притѣснения. Той самъ често обикаляше провинциитѣ и помагаше съ собственитѣ си пари на пострадалитѣ отъ нещастия. Особено благодѣяние бѣше, дѣто той замѣни токоречи въ всички провинции натуралнитѣ данъци съ парични. За справедливо расхвърлянье на данъцитѣ въведе се добъръ кадастръ. Августъ не само, че самъ не прѣслѣдваше чуждитѣ религии, нъ самъ правѣше храмове за чуждитѣ божества; той запрѣ-

*) Августъ прие дори прозвището *цезарь*, като титулъ равнозначителенъ на Цезарова „императоръ“ (§ 237): отъ тука нѣмското *kaiser* и славянското *царь*. Тогава и жилището на цезаритѣ, което се намѣрваше на Палатинъ, получи значението на дворецъ: отъ тука нѣмското Palast, френското palais, нашето палатъ, палата. Подиръ Августа „цезари“ (руското — цезаревичи) се наричахѫ дѣцата и внуцитѣ на императора.

тяваше само човѣшкитѣ жъртви. Вкратцѣ, въ негово врѣме, въ продължение токоречи на половинъ вѣкъ, цѣлата империя (имаше до 100 мил. души върху 100 х. квад. мили), която бѣше съсипана отъ междуособици, се наслаждаваше съ хубава почивка и навсѣкждѣ се развиваше истънченъ и заможенъ битъ.

§ 246. **Борба съ варваритѣ и смъртьта на Августа.** Вънкашнитѣ работи така сжщо добрѣ вървѣхж въ врѣмето на Августа. Силни армии пазѣхж границитѣ, които се простирахж по Рейнъ и Дунавъ, по западния и южния брѣгъ на Черно море, по Евфратъ и Ливанъ. Въ Азия властьта на римлянетѣ се простираше дори извънъ тѣзи прѣдѣли: Понтъ, Армения и Юдея бѣхж вассални на римлянетѣ държави; дори партитѣ безъ бой възвърнжхж Крассовитѣ орли и плѣнници. По-трудно можахж да се пазжтъ европейскитѣ граници: въ провинциитѣ, що се намѣрвахж между Италия и Дунавъ, не се прѣкратявахж войнитѣ съ варваритѣ. Самъ Августъ се сражаваше съ *тракийцитѣ* и *паннонцитѣ* въ Тракия, Македония, Мезия (Сърбия, България и Ромжния), Паннония (запад. часть на Унгария, Хърватско и Славония) и Илликъ (Далмация). Ве Мезия станж нужда да се устроява цѣла военна линия — заселища, които послужихж за основа на романизацията на този край и за ядка на *ромжнската* нация. Съ германцитѣ се борѣхж доведенитѣ синове на императора *Друзъ* и *Тиверий*, които така сжщо устроявахж военни колонии (сегашнитѣ Аугсбургъ, Регенсбургъ, Келнъ, Маинцъ). Друзъ достигнж до Елба, дѣто и умрѣ, като прѣдаде на своя синъ прозвището *Германикъ* (Германский). Мѣстото на благородния Друзъ зае Тиберий, който повече съ дипломация, отколкото съ военни мѣрки, създаде намѣстничество между Рейнъ и Везеръ, което дадохж на сенатора *Вара*. Тогава се наченж романизацията на германцитѣ, които сами се стремѣхж да постжпватъ на римска служба. Въ Римъ се въспитваше и единъ тѣхенъ князь *Арминий* (Германъ), който слѣ станж главенъ помощникъ на Вара. Арминий се рѣши да освободи своето племе отъ владичеството на римлянетѣ, отвратителностьта на които той видѣ въ примѣра на Вара. Варъ по-прѣди управляваше Сирия, и когато той заминаваше отъ тамъ, за него казвахж: «Варъ дойде бѣденъ въ богата страна, а излѣзе богатъ отъ бѣдна страна». Отвъдъ Рейнъ той измжчваше варваритѣ, като въведе непознатото тѣмъ биенье съ пржчки и смъртното наказание. Въ 9. г. сл. Хр. Арминий завлѣче въ засада Вара заедно съ 50000 солдати та ги изби всички въ *Тевтобургската гора* (при р. Емсъ). Въ Римъ настанж паника; на-

родътъ се молѣше, императорътъ бѣше въ отчаяние. За Вара отмъсти образованийтъ, талантливъ и симпатиченъ Германикъ, когото обичахѫ, както и неговата жена, Августовата внучка, *Агрипина Старата*, която наумѣваше по-скоро майката на Гракхитѣ, отколкото недостойнитѣ матрони отъ нейно врѣме. Той се въсползува отъ раздоритѣ между германцитѣ. На Арминия мнозина завиждахѫ, а особено единъ неговъ роднина, дъщерята на когото *Туснелда* се омѫжи за Арминия противъ волята на баща си. Арминий загинѫ; Туснелда, носѣйки сина си на рѫцѣ, гордо, безъ сълзи, отиде слѣдъ Германика въ вѣчно робство. Германикъ за дълго врѣме утвърди властьта на Римъ отвъдъ Рейнъ. Послѣ го пратихѫ на Истокъ, дѣто той наскоро бѣше отровенъ. Германикъ извърши подвизитѣ си вече слѣдъ смъртьта на Августа. Августъ видѣ само поражението на Вара; послѣднитѣ години на остарѣлия императоръ се огорчихѫ освѣнъ това и отъ семейни бѣдствия. Августъ бѣше нещастенъ въ браковетѣ. Той бѣше вече жененъ за 4-а жена *Ливия*, майка на Тиберия и на Друза, зла жена и властолюбива. Тя искаше да тури на прѣстола свойтъ синъ Тиберий, ала Августъ не можеше да го търпи зарадъ високомѣрния му и мраченъ нравъ Той мислѣше да прѣдаде наслѣдството на своя плѣменникъ и на двамата си внуци; ала и троицата бѣхѫ отровени отъ Ливия. Сетнѣ, подбутнѫтъ отъ Ливия, Августъ испрати на заточение своята дъщеря и внучка, а тѣхнитѣ приятели наказа съ смърть. Тогава умрѣхѫ и приятелитѣ на Августа: Меценатъ, Хораций и Вергилий. Императорътъ останѫ безъ свои потомци, прѣдаде се въ рѫцѣтѣ на Ливия и назначи Тиберия за другарь по управлението. Въ 14 г. сл. Хр. умрѣ и самъ той ненадѣйно въ врѣме на едно пѫтешествие. При него бѣше Ливия, която скри смъртьта му, докато не пристигнѫ нейнийтъ синъ Тиверий. Сенатътъ нарече Августа *Divus* (богъ, който е билъ прѣди човѣкъ), т. е. причисли го къмъ боговетѣ и му въздигнѫ храмъ. Тиберий станѫ вторий римски императоръ, или цезарь. Ала Тиберий царува вече подиръ *раждането на Христа*, което станѫ въ 30-та година отъ управлението на Августа.

§ 247. **Римската култура при паданьето на републиката. а) Състоянието на обществото**. Римската култура при паданьето на републиката и отъ врѣмето на Августа (т. е. 5 и 6 периоди) прѣдставя правилно развитие на тия черти, които ѭ отличаватъ въ 4 периодъ (§ 213). Въ обществото се развивахѫ *нови*, ненационални *нрави* (§ 215). Старата селщина (rusticitas)

окончателно отстжпва мѣсто на градския блѣсъкъ (urbanitas), на истънчената еллинска цивилизация. Ала римлянетѣ не разбирахж вжтрѣшното съдържание на еллинизма, та се увличахж отъ недостатъцитѣ му, що се бѣхж развили тогава въ Александрия (§ 171). Тѣ падахж въ грубъ *материализмъ*: служахж на чувственостьта. Тѣхнитѣ стари доблести (§ 202) съвсѣмъ исчезвахж, като отстжпвахж мѣсто на себелюбието, което не признава нравствени правила, на обогатяваньето и наслажденията, на стремлението къмъ безобразенъ роскошъ. Подкупничеството, насилието, измамата, дори дневнитѣ убийства станжхж обикновени явления: самото правителство подаваше примѣръ, а полиция токоречи съвсѣмъ не сжществуваше до врѣмето на Цезаря. Нравственото падание се забѣлѣзваше въ всичкитѣ страни на бита. *Семейнийтъ животъ* съвсѣмъ отслабнж, и *жената* въ всичкитѣ класси на обществото се лиши отъ своето достоинство и чистота, като се подвъргаше често на разводъ само по каприза на мжжетѣ, които си признавахж че си мѣнжтъ женитѣ като обущата. Държавната *религия* сжществуваше само по име: самитѣ авгури не можахж безъ смѣхъ да извършватъ своитѣ обреди. Тълпата се покланяше най-много на персийския *Митра* и на египетската *Изида*, таинствата на която привличахж мнозина. Интелигенцията, която вече захвърли на страна евхемеризмътъ (§ 213), се увличаше отъ религиозния скептицизмъ на философията. *Театрътъ* изгуби своето величие и поучителность: драматическата творба прѣсъхнж и се замѣни съ вънкашно великолѣпие и съ техника, съ роскошно поставянье на пиеситѣ, съ богатството на костюмитѣ и декорациитѣ; всичко биеше на еффектъ; актйоритѣ, а особено актриситѣ и балеринитѣ, що умѣяхж най-вече да възбуждатъ чувственостьта на зрителитѣ, получавахж царски доходи. *Искуството* служеше на варварски вкусъ, отличаваше се съ безобразна пъстрина и недодѣланость. Въ архитектурата се кичахж съ много тежки украшения, особено съ цвѣтенъ мраморъ, а архитектурната форма бѣше груба и коллоссална. Особено голѣми бѣхж гробницитѣ на нѣкои неизвѣстни личности измежду богатитѣ; гробницата на нѣкоя си *Цецилия Метелла* прѣдставяше огроменъ камъненъ цилиндръ, а мавзолейтъ на претора *Цестия* — пирамида висока 36 метра, и покрита съ плочи отъ бѣлъ мраморъ. Статуитѣ бѣхж се́ гръцки, и се получавахж или чрѣзъ грабежъ, или чрѣзъ купуванье. Обаче тѣхъ събирахж само по мода; повече цѣняхж скжпата металическа покжщнина и мобилитѣ отъ нѣкое рѣдко дърво или отъ слонова кость; съ тѣзи роскошни прѣдмети украсявахж

блѣскавитѣ *вилли*, които бѣхѫ заобиколени съ градини и искуствени езера. Въ тия вилли римскитѣ богаташи се занимавахѫ главно съ чревоугодие. Роскошътъ на *трапезата* достигнѫ невѣроятни размѣри: тогава се яви дори царьтъ на гастрономията *Лукуллъ* (§ 230), името на когото остана синонимъ на блѣскаво пиршество. Не само че разполагахѫ съ много най-отбрани ястпета, съставени отъ провизии що докарвахѫ отъ цѣлия свѣтъ, нъ се и стараяхѫ да изяждатъ по нѣколко обѣда на день, съ която цѣль си испразнювахѫ желудъцитѣ чрѣзъ искуствено повръщанье. Па и виллитѣ и дворцитѣ си правѣхѫ главно съобразно съ «Лукулловскитѣ пиршества». Ако обаче тия груби наслаждения бѣхѫ привилегия на богатитѣ, имаше звѣрски забави, които еднакво увличахѫ както велможата, така и пролетарийтъ. Това сѫ *боеветѣ на звѣроветѣ и на гладиаторитѣ,* които бѣхѫ достигнѫли отвратителни размѣри. Левоветѣ, пантеритѣ и мечкитѣ съставяхѫ главната и найизносна стока въ търговията: още Сулла пущаше върху арената по стотина левове. Економическитѣ и политически условия на врѣмето спомагахѫ за паданьето и огрубяваньето на нравитѣ. Економическото разлаганье, което се вижда ясно вече въ 4 периодъ (§ 217), се завърши съ национално бѣдствие. Едрото стопанство, огромнитѣ имѣния, що се обработвахѫ съ роби (latifundia), покрихѫ вече цѣла Италия, като прѣмахнѫхѫ срѣдното съсловие и свободното селско съсловие; бездънна пропасть зѣеше между капиталиста и пролетария, и то не само въ Римъ, а по цѣлия полуостровъ. Свободни «граждане» въ Италия се наброявахѫ вече само 7 милиона, и то едва се тѣ хранѣхѫ и често увеличавахѫ разбойническитѣ шайки, съ каквито бѣше пълна страната; стѣсняваше ги така сѫщо наплнвътъ на чужденцитѣ, особено на *гърцитѣ,* които ставахѫ учители, лѣкари, маестори и комеданти, и на *евреетѣ,* които ставахѫ дребни пазаргаши. Римската нация исчезваше: «голѣмитѣ имѣния съсипахѫ Римъ», както се изрази Плиний — писатель отъ врѣмето на сребърната латинска книжнина. За националното опропастяванье спомогнѫ отчасти дългата *политическа агония* на Римъ. Още въ врѣмето на Цезаря се разбра добрѣ, че не може повече да сѫществува републиката; ала дори той не бѣше въ сила отведнъжъ да въведе монархията. Републиката бѣше обикнѫтата форма на цѣлия гръко-римский свѣтъ. Аристократитѣ ненавиждахѫ самото име на «цезаря», което означаваше край на тѣхното владичество; а демократитѣ, които издигнѫхѫ Цезаря, видѣхѫ, че тѣхнитѣ усилия водѭтъ само къмъ «тирания», както разбирахѫ тогава цезаризмътъ.

Слѣдствието отъ това противорѣчие между формата и съдържанието, между името и дѣйствителностьта, бѣше смъртьта на Цезаря и 14-годишната агония на републиката, която агония наумѣва врѣмената на първитѣ междуособни войни по беспощадната си жестокость и по нравственото си паданье.

§ 248. **б) Характерътъ на образованостьта.** Картината на общественото нравствено паданье на Римъ се смекчава отъ забѣлѣжителнитѣ успѣхи на образованостьта и отъ процъвтяваньето на литературата. Това бѣ прѣка послѣдица на *еллинското* влияние, което станѫ душа на идеалната римска култура. Тогава римската младежъ наченѫ дори да посѣщава философскитѣ и риторски школи въ Атина и на о. Родосъ и да разглежда образователнитѣ заведения въ Египетъ, Гърция и Мала-Азия. Ала главно еллинизмътъ проникваше въ Италия чрѣзъ гръцкитѣ прѣселенци. Въ Римъ ласкаяхѫ на ученитѣ и литераторитѣ отъ Еллада, приемахѫ ги въ висшето об-

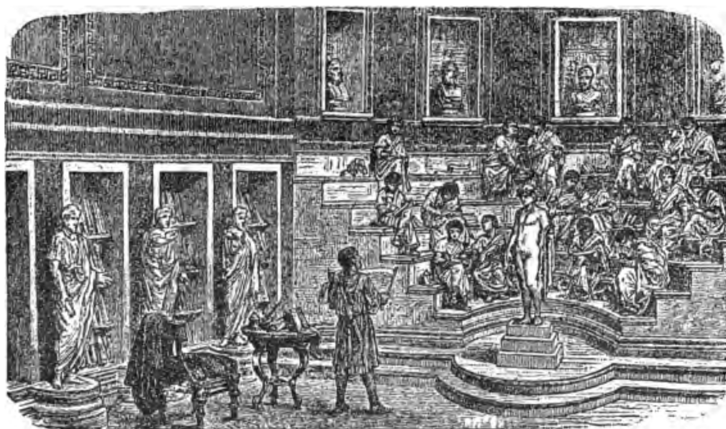

Римско училище отъ врѣме на империята.

щество, дори ги надарявахѫ съ правата на римско гражданство; останѫлитѣ гърци макаръ че се считахѫ роби, ала се ползувахѫ съ добро положение. Тѣзи прѣселенци взѣхѫ въ рѫцѣтѣ си *въспитанието:* съставяхѫ учебници, основавахѫ училища, въ които се прѣподавахѫ всичкитѣ стрѫки на наукитѣ, що се развивахѫ въ Александрия. Въ тия училища се прѣподавахѫ *седемтѣ свободни науки и искуства* — грамматика (филология), риторика, философия, астрономия, геометрия, аритметика и музика; гимнастика вече нѣмаше, а музиката служеше само за помощница при изучва-

нието наустъ литературнитѣ произведения. Голѣмо значение доби *философията*, именно стоическата, която по своя консерватизмъ най-много подхождаше на желѣзната воля и на гордостьта на римлянетѣ. Откато Сципионъ Емилианъ (§ 212) оказа особено уважение къмъ родоския стоикъ *Панеций*, съ когото той не се разлѫчаше дори въ походитѣ, стоицизмътъ станѫ като че ли държавна наука въ Римъ; и старийтъ свѣтъ при всичкото си падание, много длъжи на това учение за много възвишени характери отъ рода на Катона Утически (§ 233). Епикуреизмътъ (§ 173) така сѫщо имаше много поклоници въ Римъ и вдъхнови такива поети като Лукреция и Хорация. Ала при всичкото влияние на еллинизма, римлянетѣ се отнасяхѫ тогава къмъ него по-самостоятелно, отколкото въ 4 периодъ: тѣ вече начевахѫ да прѣработватъ уроцитѣ на своитѣ учители; въ тѣхната книжнина се появихѫ *национални черти*. А отъ това именно произлѣзе «классическата» литература отъ врѣмето на Августа. Тъй като за прѣходъ къмъ нея служи Цицеронъ, римската книжнина отъ 5 периодъ може да се раздѣли на двѣ епохи: прѣдцицероновска (146—80) и цицероновска (80—30).

§ 249. **в) Прѣдцицероновска епоха.** Творцитѣ на латинската поезия и проза Енний и Катонъ, а така сѫщо и комицитѣ отъ 4 периодъ (§ 216), създадохѫ само формата на римската книжнина; обаче съдържанието на тѣхнитѣ произведения е съвсѣмъ еллинско. Литературната работа тогава се намѣрваше въ жалко положение: невѣжествената и горда аристокрация прѣзираше авторитѣ. А въ 5 периодъ литературата доби почесть и станѫ *обществена потрѣбность*. Оптиматитѣ вече се срамувахѫ да оставатъ надирѣ отъ умственото движение, което бѣше обзело цѣла Италия; освѣнъ това, като завладѣхѫ Еллада, тѣ се запознахѫ съ самитѣ извори на образованостьта; пѫтешествията по Истокъ и Гърция съ учена цѣль се считахѫ за моденъ признакъ на благовъспитаность. Първитѣ аристократи на Римъ: Сципионъ Африканский Младий, Гракхитѣ, Лелий (§ 221) се заобикаляхѫ съ просвѣтени гърци и сами се занимавахѫ, заедно съ послѣднитѣ, съ наукитѣ и литературата. Цицероновътъ приятель, банкеринътъ *Помпоний Аттикъ*, който дори се прѣсели въ Атина, основа новъ клонъ на промишленостьта, който завземаше мѣстото на сегашнитѣ печатници: много гърцки роби се занимавахѫ при него исключително съ прѣписванье на литературни произведения, отъ което произлѣзе *книжната търговия*. Освѣнъ това прѣди Цицерона латинската книжнина доби *националенъ и общественъ характеръ*. Тя вече не се задоволяваше съ прѣводи

27*

или съ прѣработванье на гръцки оригинали, а се залавяше съ италиянски интереси и типове; безъ да се ограничава само съ естетически и научни мотиви, тя начена да взема участие въ политическата и социална борба. Въ тогавашната книжнина се отражаватъ междуособнитѣ войни и борбата на пролетарнитѣ съ оптиматитѣ, на републиката съ издигащата се империя. Въ продължение на тази борба литературата спечели *свобода* отъ стѣсненията, съ които ѭ бѣха оковали оптиматитѣ, а чрѣзъ даруваньето права отъ римско гражданство на *италийцитѣ* тя доби нови сили и особености: нейната свобода се вижда въ появление на сатирата, а влиянието на италийцитѣ — въ комедията. *Сатирата* получи тогава сървѣмененъ смисълъ, т. е. стана дидактическо съчинение, цѣльта на което е да бичува пороцитѣ на обществото. За неинъ баща се счита оптиматътъ *Луцилий*, който бѣше приятель на Сципиона и на Лелия. Тъй като той не служеше и живѣеше независимо, той лошо изсмиваше пороцитѣ на висшия кръгъ, къмъ който самъ принадлѣжеше: той бѣ първийтъ римски публицистъ, отъ когото сѫ дошли до насъ само откѫслеци. За неговъ прѣемникъ може да се счита *Теренций Варронъ*. Той бѣше трѣзвенъ и упоритъ сабинецъ, който наумѣва Катона Стария по любовьта си къмъ старината и по запазваньето старовремскитѣ нравствени доблести; той съ любовь събираше свѣдѣния за римскитѣ старини и мѫжествено изобличаваше пороцитѣ на новото врѣме подъ вида на менипповата сатира (§ 174). Комедията се лишаваше тогава отъ крупни таланти, ала тя се разви въ националенъ смисълъ: героитѣ на комедията се обличаха въ римска тога (comoedia togata) и принадлежаха на всичкитѣ слоеве отъ мѣстното общество, безъ да се исключаватъ авгуритѣ и женитѣ. Обаче формата ѝ бѣ се още гръцка; нъ тогава се явиха нови, напълно национални видове комедия — ателланитѣ и мимитѣ. *Ателланитѣ* (така наречени по името на смѣшнитѣ жители на градеца Atella въ Кампания) съ тѣхния осѫденъ запасъ отъ типове, съ тѣхната селска грубость и ядовитость, служаха за народни паяци (шутове). Отпослѣ поради неприличния имъ езикъ тѣ се подвъргнаха на прѣслѣдвание особено отъ страна на императоритѣ и отъ отцитѣ на християнската черква. Ала още въ врѣмето на Цицерона тѣхъ начеха да ги измѣстватъ отъ сцената *мимитѣ* (§ 157) — народни фарсове, малки сцени и разговори, които бѣха толкова неприлични, колкото и ателланитѣ; тѣ привличаха публиката най-много съ позитѣ и тѣлодвиженията на испълнителитѣ, както и съ това, че въ тѣхъ първъ пѫть се явиха актриси въ женскитѣ роли, които по-прѣди се ис-

пълнявахѫ отъ актйоритѣ. Цезарь покровителствуваше мимитѣ, тъй като той се стараеше да залъгва тълпата съ празни и противни забави. Прозата отъ прѣдцицероновската епоха се отличава съ развитие на *краснорѣчието*, което се прѣобърнѫ тогава отъ сѫдебно въ *политическо*, благодарение на партизанската борба. Ораторитѣ отъ периода между 146—80 г. изработихѫ римската проза, като прилагахѫ искусно къмъ латинския езикъ правилата на гръцката риторика, та по тоя начинъ подготвихѫ Цицерона, който самси нарича Кая Гракха свой учитель; ала до насъ сѫ достигнѫли само нѣколко откѫслека отъ 19 рѣчи на буйния пролетариатски защитникъ. Освѣнъ Гракха, като оратори се славѣхѫ *Муций Сцевола* (§ 216), *Сулпиций Руфъ* (§ 227) и *Серторий* (§ 228). Тогава начеихѫ да се появяватъ съчинения за ораторското искуство, и дори въ форма на учебници, или «риторики».

§ 250. **г) Цицероновска епоха. I) Цицеронъ и златнийтъ латински езикъ.** Врѣмето, що слѣдва подиръ Мария и Сулла, се нарича *цицероновска* епоха (по отношение къмъ идеалната култура): както въ литературата, така и въ живота, що бѣ пъленъ съ политически бури, всичко бѣше приготвено за появяването на такъва крупенъ ораторъ като *Цицерона* (106 — 43), името на когото станѫ синонимъ на краснорѣчието. Той създаде классическата проза въ Римъ, която прието е да се нарича, заедно съ классическата поезия отъ врѣмето на Августа — *златната латинска книжнина* (aurea latinitas) или «златнийтъ вѣкъ» на римската книжнина. Мѫчно може да се намѣри другъ писатель, който да е ималъ такова значение за своя народъ и за отдалеченото потомство каквото Цицеронъ. На врѣмето си той бѣше срѣдоточие на умственото движение на своя народъ, а подиръ смъртьта си станѫ идеалъ на всичкитѣ римски писатели. На първо мѣсто чрѣзъ него се распростирахѫ на всѣкѫдѣ познания по классическитѣ старини. Това зависи отъ свойствата на негова талантъ. По съдържание Цицеронъ е обикновенъ и посрѣдственъ писатель: той се лишава отъ дѫлбочината и творбата на гения. Ала той е великъ по *формата на изложението*. Цицеронъ имаше чудесна способность да схваща плодоветѣ на чуждата мисъль и да ги прѣдава не само точно и ясно, нъ леко и изящно: отъ тая страна той винѫги и навсѣкѫдѣ би билъ първостъпененъ писатель. Покрай това Цицеронъ се отличаваше съ рѣдъкъ *енциклопедизмъ* и плодовитость: негови̇тѣ многочислени произведения сѫ огледало на всичката образованость на стария свѣтъ. Вкратцѣ, той е образцовъ по-

пуларизаторъ на классическитѣ старини. Много важи за свѣтовото значение на Цицерона и това случайно обстоятелство, че сѫ се запазили много негови съчинения. На първо мѣсто стоѭтъ рѣчитѣ му, отъ които сѫ останѫли 56, безъ да се броѭтъ многото откѫслеци; най-блѣскавитѣ отъ тѣхъ сѫ — една противъ Верреса, 4 срѣщу Катилина и 14 «филиппики» противъ Антония. Цицеронъ писа и теоретически съчинения, отъ които най-главно е De oratore. Твърдѣ важни сѫ и философскитѣ му трудове, съ които се занимаваше Цицеронъ въ края на живота си, когато политическото краснорѣчие наченѫ да се стѣснява; ала и въ тѣхъ е забѣлѣжителна само формата. Цицеронъ не е ученъ човѣкъ; той не създаде нова система: той прѣдставя образъ на философъ — *еклектикъ,* т. е. такъвъ, който събира мисли отъ разни школи. Цицеронъ заимствуваше отъ всичкитѣ философи, съ исключение на епикурейцитѣ, «наслаждението» на които не му се харесваше; ала най-много той почиташе академицитѣ. Като разсѫдливъ римлянинъ, той се стараеше да състави единъ видъ *практическа* философия, или житейска мѫдрость. Неговата заслуга е въ това, че той направи философията приятно и модно занятие, поради което въ епохата на Августа тя станѫ единъ отъ главнитѣ двигатели на римското просвѣщение. Едно отъ най-любопитнитѣ съчинения на Цицерона, De republica, разглежда всичкитѣ форми на управление и признава за най-добра смѣсицата отъ монархия съ аристокрация и демокрация; дори черковнитѣ отци се основавахѫ върху тоя трудъ, отъ който сѫ запазени само откѫслеци. Tusculanae disputationes прѣдставятъ възвишенъ погледъ върху живота, та затова дълго врѣме служахѫ въ Европа като любимо четиво дори вънъ отъ училището. Въ De senectute той разсѫждава за безсмъртието на душата; De officiis доказва стоическото правило, че добро може да бѫде само това, което е прѣкрасно, честно и истинско. Въ философскитѣ си съчинения *Цицеронъ* се придържа о «сократическата» (разговорна) форма на из-

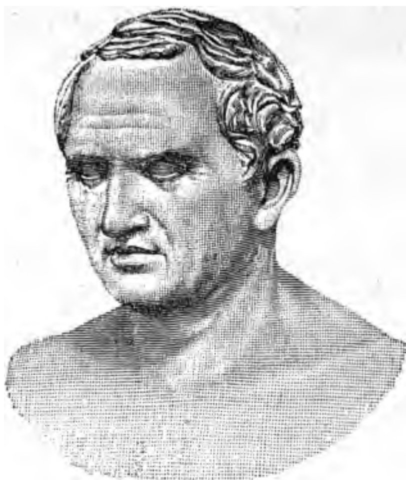
Цицероновъ бюстъ. Въ Ватикана.

ложението. Твърдѣ важно е, като исторически материалъ, обширното събрание отъ цицеронови писма, които сѫ се съхранили до наше врѣме.

§ 251. **д) Цицероновска епоха. 2) Историци и поети.** Редомъ се Цицерона се славѣхѫ двама прозаици: Юлий Цезарь и Саллюстий. *Цезарь* се считаше за достоенъ съперникъ на Цицерона като ораторъ; ала до насъ сѫ достигнѫли само нѣколко откѫслека отъ неговитѣ рѣчи. Той бѣше и ученъ човѣкъ: въ младинитѣ си се отличаваше съ извънредно прилежание и любознателность; неговитѣ съврѣменици хваляхѫ нѣкои негови, непознати намъ, статии по граматиката и по астрономията, въ това число и една обяснителна записка къмъ новия календарь (§ 238). Славѣхѫ се така сѫщо и неговитѣ писма до сената, до Цицерона и до приятелитѣ му, и той въведе *шифруванитѣ* депеши (писанье съ условни знаци, които никой другъ не може да разбира). Ала по-важни отъ всичко друго сѫ запазенитѣ до наше врѣме Цезареви *Комментарии* — De bello gallico и De bello civili, въ които се описватъ неговитѣ походи отъ 58 — 51 и отъ 49 — 48 г. (§§ 234, 236); послѣднитѣ не сѫ довършени, нито сѫ добрѣ обработени, ала първитѣ сѫ върхътъ на съвършенство въ прозата по стегнѫтата си и лека форма, по точнитѣ наблюдения. Слогътъ на Цезаря се отличава съ изящна простота и естественость: това е *протестъ противъ риторството* на класическия свѣтъ. Забѣлѣжителни сѫ спокойствието и обективностьта въ формата на Комментариитѣ, въ които за автора дори се говори въ 3-то лице; а въ сѫщность това е политически памфлетъ, собствена апология на автора и оправдание на неговата партия. Съчиненията на Цезаря не сѫ история, а записки на единъ съврѣменикъ и участникъ въ събитията: съ тѣхъ се завръшва *мемуарното* и биографическо направление въ историографията, което се яви прѣди Цицерона, когато се славѣше недостигнѫлата до насъ *автобиография на Сулла.* Ала още тогава узрѣ потрѣбностьта отъ история: *Варронъ* съставяше римска археология (§ 249); появихѫ се и анналисти, които подражавахѫ на Тукидида или Поливия. Ала тия опитвания прѣдставятъ образецъ отъ нелѣпо риторство. За баща на римската историография трѣбва да се счита *Саллюстий Криспъ,* по-младъ съврѣменикъ на Цицерона и Цезаря. Сабински плебей, той, както въ живота, така и въ съчиненията си, държеше страната на пролетариитѣ, бѣше близъкъ до Цезаря и ненавиждаше Цицерона. Цезарь го назначи за проконсулъ въ Африка, дѣто той се прослави съ ли-

хоимство и съ развратъ. Подиръ смъртьта на Цезаря, Саллюстий живѣ като частенъ човѣкъ въ роскошния си паркъ въ Римъ, занимавайки се съ литература. Останжли сж цѣли двѣ главни негови съчинения: *Катилина и Югурта* (или Bellum Catilinarum и Bellum Jugurtinum). Първото е по-слабо: то дава малко свѣдѣния и е крайно пристрастно къмъ Цезаря. Цѣльта на Саллюстия който много подражава на Тукидида, е не толкова да описва, колкото да обяснява събитията: той въведе *прагматизмъ* въ римската историография. Освѣнъ това той се увличаше и отъ *морализация*— отъ желание да поучи съврѣменницитѣ си и да бичува пороцитѣ имъ; зарадъ това у него на първо мѣсто стои нравствената *характеристика на лицата* — направление, което се разви отпослѣ най-много у *Тацита* и си заслужи похвала отъ страна на християнскитѣ учители. Въ врѣме на императоритѣ усърдно изучавахж Саллюстия въ училищата и дори го прѣведохж на гръцки езикъ; най-много прославяхж неговата «краткость» (Sallustiana brevitas); много го четѣхж и въ срѣднитѣ вѣкове. Измежду второстъпенитѣ прозаици отъ цицероновската епоха се отличава *Корнелий Непотъ,* който бѣше приятель на Цицерона и на Катулла. Той писа много по историята, ала запазихж се само «Животописитѣ на най-добритѣ пълководци». Грубостьта на езика, граматическитѣ и исторически погрѣшки, несвързаностьта и небрѣжностьта на изложението — всичко кара да се прѣдполага, че «Животописитѣ» или съвсѣмъ не сж отъ Непота, или сж развалени отъ компилаторитѣ. Цицероновската епоха, която е напълнена съ политически бури, не бѣше благоприятна за поезията: за нея златнийтъ вѣкъ настанж при Августа, когато империята умиротвори всички. Обаче въ цицероново врѣме се *подготвяше* процъвтѣваньето на поезията, въспитавахж се талантитѣ отъ епохата на Августа, издигаше се *лириката,* която се появи въ Римъ подиръ драмата и епоса. За баща на римската лирика, която даде на Римъ много видни писатели, се счита *Катуллъ* (родомъ отъ сѣверна Италия). Той бѣше богатъ, обичаше весело да си поживѣе и не служеше, ако и да се интересуваше отъ политиката и ако и да бѣше горещъ републиканецъ. Лириката на Катулла е твърдѣ разнообразна, както по съдържание, така и по форма. Особено важни сж неговитѣ *епиграми,* които се отличавахж съ ядовитость и съ изященъ и прѣлестенъ езикъ. Катуллъ създаде този видъ поезия тъй, както я разбираме сега: до негово врѣме епиграмата служеше за надписъ на статуитѣ или на паметницитѣ. Съ особена злъчка Катуллъ нападаше

на Цезаря, който толкова се боеше отъ него, че, щомъ поетътъ веднъжъ са извини, и, той го покани въ сѫщия день на трапезата си. Овѣнъ епиграмитѣ славѣхѫ се и *елегиитѣ* на Катулла — малки нѣжни лирически излияния по разни поводи. Катуллъ разви латинската *метрика*, съ която до тогава никакъ не можеше да се нагласи негъвкавийтъ още римский езикъ; подиръ него вече леко можеше да пише Хораций, комуто Катуллъ не отстѫпваше по силата на поетическия си даръ. Тая сила се подкопаваше само отъ това, че той подражаваше на модата, т. е. на александрийската поезия съ ефектитѣ на стихоплетството, за които наричахѫ Катулла «ученъ» (doctus). По съдържание на Катулла е противоположенъ неговътъ съврѣменикъ *Лукреций Каръ*, който написа дидактическа поема «За природата на нѣщата» (De rerum natura). Въ римската книжнина нѣма друго нѣщо, което да се равнѣе на това съчинение по сериозностьта и дълбокомислието. То е енциклопедия на тогавашното знание и пропаганда на епикуреизма, облѣчена въ прѣкрасна поетическа форма, проникнѫта отъ жара на искреното убѣждение и отъ въстържената вѣра въ могѫществото на науката. Лукреций имаше огромно влияние върху съврѣмениците, особено върху младежитѣ: Хораций и Вергилий заимствувахѫ отъ него не само мисли, нъ дори много изражения.

§ 252. **е) «Вѣкътъ на Августа».** Въ историята на римската образованость подиръ цицероновската епоха слѣдва *вѣкътъ на Августа.* Въ него врѣме Римъ, слѣдъ като завоюва цѣлийтъ тогавашенъ свѣтъ, станѫ *срѣдоточие на послѣднитѣ плодове отъ старата култура.* Въ Римъ се стичахѫ не само най-добритѣ произведения на наукитѣ и искуствата, нъ и тѣхнитѣ автори. Въ мраморнитѣ зали на императора бѣхѫ събрани отъ цѣлия свѣтъ най-драгоцѣннитѣ статуи, картини и свитъци, а съ тѣхъ съперничествувахѫ роскошнитѣ жилища на велможитѣ и на богатитѣ. На чело на това движение стоеше придворнийтъ крѫгъ, главатари на който бѣхѫ Агриппа и особено Меценатъ (§ 243), по името на когото отъ тогава покровителствувание просвѣщението се нарича *меценатство;* къмъ тоя крѫгъ принадлежахѫ Хораций, Вергилий и Проперций. Имаше и по-независими, републикански крѫгове на *Мессала* и на *Азиния Поллиона,* въ които се славѣхѫ Овидий, Тибуллъ и поетессата Сулпиция. Азиний бѣше типъ на упоритъ староврѣмски републиканецъ; той се отличаваше съ силно, грубо краснорѣчие и съ здрава критика, писá драми и записки за граждансквтѣ войни, въведе рецитациитѣ, пръвъ основа публична

библиотека. Около тия кржгове се навъртахж много дребни «поетчета». Всички гледахж да се вмъкнжтъ въ «литературната република» (respublica litterarum), та затова четѣхж книги; пълководцитѣ и чиновницитѣ вземахж съ себе си книжни свитъци, кога отивахж на война или по обиколка; дори тѣхнитѣ жени се надпрѣваряхж една друга да съчиняватъ стихове. Разговоритѣ въ обществото се въртѣхж по литературни въпроси; обѣдитѣ и пиршествата се подслаждахж съ четенье на поетитѣ; книжарницитѣ ставахж клубове на образованитѣ хора редомъ съ уреденитѣ отъ Августа *публични библиотеки.* Градскийтъ блѣсъкъ се разви въ обществото до най-голѣма стъпень. Литературнийтъ вкусъ до толкова се истънчи, щото най-малката езиковна или метрическа погрѣшка на актйоритѣ прѣдизвикваше негодованието на зрителитѣ. За поддържанье на литературния вкусъ служахж *публичнитѣ лекции* и *рецитации* прѣдъ избранъ кржгъ, както и четеньето отъ страна на авторитѣ собственитѣ имъ произведения прѣди да излѣзжтъ послѣднитѣ на свѣтъ, съ цѣль да чуjжтъ критика или да прѣдизвикатъ аплодисменти. Размножихж се прѣписвачитѣ; книжарството и издателството станжхж твърдѣ износни занятия; като се ползувахж отъ правилната *поща,* издателитѣ распращахж книги по провинциитѣ. Появихж се и първитѣ въ старо врѣме *периодически издания*, или списания — Acta diurna (отъ dies — день). Ала блѣскавата образованость на Августова вѣкъ бѣше повърхностна. Обществото се отличаваше съ *епикуреизмъ*, споредъ както се вижда отъ живота и съчиненията на Хорация. Тогавашното общество, като нѣмаше убѣждения и нравствена твърдость повече, отколкото въ врѣмето на Цицерона, търсѣше тщеславни отличия, еффекти и наслаждения, унижаваше се прѣдъ Августа, ласкаеше и лъжеше. Фалшивийтъ тонъ, натегнжтитѣ манери, стремлението къмъ вънкашенъ блѣсъкъ — съ една дума *риторството* бѣше тогава душа на обществото. Литературата служеше само за принадлежность на комфорта: въ обществото господствуваше леката изящна словесность. Тогавашното поколѣние, което си почиваше, подиръ политическитѣ бури, бѣ повѣхнжло: хората се радвахж че империята е въдворила спокойствие, та отъ историческата сцена слѣзохж въ тишината на частния животъ. Освѣнъ това въ врѣме на империята *културната централизация* вървѣше редомъ съ политическата: Римъ поглъщаше умственитѣ сили на провинциитѣ, изглаждаше тѣхнитѣ своеобразни черти. Съдържанието на литературата ставаше по-дребнаво още и затова, че *империята потъпкваше свободата*

на мисъльта. Познавачъ на гръцката образованость и стихотворецъ, Августъ не можеше да търпи краснорѣчието и историята: чрѣзъ залъгалкитѣ на лъскавщата нему поезия той искаше да отвлѣче нацията отъ политиката, за която той дори прѣслѣдваше писателитѣ. Въ литературата на Августова вѣкъ се отражавахѫ чертитѣ на обществото. Тя се отличаваше съ *аристократизмъ;* както писателитѣ, така и читателитѣ принадлежахѫ на знатния и богатъ крѫгъ, дори стояхѫ близко до двора; тъй като авторитѣ живѣяхѫ ту въ Римъ, ту въ роскошни вилли, които бѣхѫ уредени столичански, тѣ знаяхѫ само идилличнийтъ, а не същийтъ селянинъ. Поради това съдържанието на литературата не бѣше национално, а *космополитическо,* заето отъ александрийската книжнина. Напоконъ *риторството* и *прѣобладанието на поезията* съставятъ основнитѣ черти на книжнината отъ Августова вѣкъ.

§ 253. **ж) Вергилий.** Въ поезията, както и въ прозата отъ «златния вѣкъ на римската литература» имаше триумвиратъ, който съставѣхѫ Вергилий, Хораций и Овидий — прѣдставители на двѣ поколѣния: Вергилий се роди 70 г. пр. Хр, Хораций — 65 г.; и двамата умрѣхѫ пр. Хр.; а Овидий се роди 43 г. пр. Хр. и умрѣ 17 г. сл. Хр. Болнавийтъ *Вергилий Маронъ* живѣ 50 години, благодарение само на скромния си и трезвенъ животъ: наричахѫ го «дѣвствена» натура. Той се отличаваше съ кротость, спокойствие и прѣданость на другаритѣ си. Манеритѣ му бѣхѫ неодѣлани, вървежътъ му петвърдъ, косата въ беспоредъкъ, обущата му охлузени, тогата му се люшкаше на плещитѣ; Вергилий бѣше срамежливъ, говореше малко и лошо. Той бѣ забѣлѣжителенъ труженикъ. Той се учи прѣзъ цѣлия си животъ и постояно работѣше надъ съчиненията си; сутрина той диктуваше много стихове, послѣ цѣлъ день ги обработваше, докато не свърши 4 или 5 реда: «така — казваше той — мечката облизва новороденитѣ си щенета». Вергилий прѣкара токоречи цѣлийтъ си животъ близу до Мантуа въ едно имѣние, което му подари Августъ. Тукъ той прѣди всичко въспѣ прѣлеститѣ на селския животъ въ *буколикитѣ,* въ които поласка на «божествения юноша» Августа. Главното достоинство на това съчинение се заключава въ изящно излъсканата му форма; а съдържанието му е риторическо, натегнѫто: овчаритѣ говорятъ съ езикъ, който се употрѣбя въ римскитѣ салони. Освѣнъ това много мѣста отъ буколикитѣ сѫ буквални прѣводи отъ Теокрита (§ 174). По-важни сѫ Георгикитѣ и Енеидата, които той написа по желанието на Августа и Мецената. *Георгикитѣ,* или «полскитѣ работи»

сж редъ епизоди за земледѣлието, градинарството, скотовъдството и пчеловъдството; то е едно отъ най-сполученитѣ староврѣмски стихотворения; въ него има много простота и разбиранье природнитѣ хубости. По съдържание *Енеидата* е едно отъ най-слабитѣ произведения на Вергилия; тя свидѣтелствува само за голѣмото прилежание и ученость на автора, който на стари години за нея е пжтувалъ 3 години по Гърция и Азия, за да изучи старинитѣ: освѣнъ това тя останж недовършена поради смъртьта на поета. Съ изключение на женскитѣ характери, които подхождахж къмъ меката натура на Вергилия, въ Енеидата всичко е блѣдно, риторично и лишено отъ вдъхновение; често се срѣщатъ чудеса и митически епизоди; още по често заимствувания и дори прѣводи отъ Есхила, Софокла, Пиндара, Енния, Лукреция, Катулла, а особено отъ Хомера. Ала по вънкашната обработка на хекзаметра, по блѣсъка и правилностьта на езика Енеидата прѣдставя върхъ на съвършенство. Освѣнъ това нейната цѣль е да послужи за национална, римска Илиада и Одиссея. Нейнийтъ герой Еней е образецъ на римскитѣ добродѣтели: въ него се съвмѣщаватъ virtus, pietas и modestia, tristitia и gravitas, както и prudentia (благоразумие). Този «благочестивъ» мжжъ свързваше Римъ се героичната Троя, което лъскаеше националната гордость на римлянетѣ. Той се считаше така сжщо за родоначалникъ на Юлиевата династия, и въ негово лице Провидѣнието вече било прѣдсказало необходимостьта на Августовата империя. Риторството и патриотизмътъ спечелихж на автора небивала слава между съврѣменицитѣ му, а зачатъцитѣ отъ романтизмъ и чувствителность очаровавахж всички въ срѣднитѣ вѣкове. На Вергилия гледахж съ религиозно благоговѣние, считахж го за прѣдсказвачъ и за магйосникъ; цитувахж го дори черковнитѣ отци, а Данте го взема за свой водачъ въ ада.

§ 254. **з) Хораций.** *Хораций Фраккъ* наумѣваше Вергилия само по основателното си образование, което той получи отчасти въ Римъ, отчасти въ Атина; ала той не му приличаше по характеръ. Той бѣше епикуреецъ, свѣтски човѣкъ съ изящни манери, съ остроуменъ говоръ, той познаваше хората и умѣеше да говори. Той само въ младинитѣ си не приличаше на аристократъ: синъ на освободенъ робъ, калабрийски колонистъ, Хораций благоговѣеше прѣдъ Брута и се би за републиката при Филиппи (§ 241). Нъ отпослѣ чрѣзъ Вергилия той се вмъкнж въ двора, станж приятель на Мецената и душа на римскитѣ салони. Меценатъ му подари въ Самниумъ едно прѣлестно имѣние, което бѣше снабдено съ всичкитѣ удоб-

ства за живѣянье, дѣто поетътъ прѣкара остатъкътъ отъ живота си; Хораций умрѣ въ една година съ Мецената (8 г. пр. Хр.), и заедно ги погребахѫ въ градината на послѣдния Хораций е истинскийтъ прѣдставитель на обществото отъ Августова вѣкъ, и неговата поезия съотвѣтствуваше на характера на това общество. Подиръ битката при Филиппи рухнѫхѫ републиканскитѣ надежди, и хората се стремѣхѫ да живѣѭтъ охолно, та гледахѫ на живота безъ всѣкакви други претенции, освѣнъ за материална сгода. Смисъльта на Хорациетата поезия е такава: захвърли на страна поривитѣ на фантазията, пламъкътъ на идеализма, честолюбивитѣ и смѣли планове; мисли само за себе си; бѫди доволенъ съ това, което имашъ; «ползувай се отъ деня, безъ да мислишъ за бѫдѫщето»; лови всичко, което ти дава сѫдбата; не се увличай отъ нищо, бѫди разсѫдителенъ дори въ любовьта и въ дружбата; «на нищо не се очудвай» (nil admirari); «смѣсвай полезното съ приятното»; прославяй империята, която ти дава спокойствие и възможность да се наслаждавашъ съ свободно врѣме. Свѣтското себелюбие на Хорация се изглаждаше отъ чувство на собственото достоинство и отъ добродушие: у него личи чарующа душевна ясность, искрена безгрижность, здравийтъ епикуреизмъ на самаго Епикура, а не на неговитѣ ученици. Освѣнъ това Хораций си позволяваше и ирония. Прѣди битката при Акциумъ (§ 243) той пишеше най-много *сатири*, които стоѭтъ по-горѣ отъ Луцилиевитѣ по вънкашностьта си, ала сѫ по долни по съдържание: тѣ прѣдставятъ уменъ и присмѣхуленъ, ала невиненъ разговоръ на единъ свѣтски човѣкъ, който самъ притежава укоряванитѣ отъ него пороци; тѣ се и наричатъ sermones, т. е. трапезни бесѣди. Сатиритѣ на Хорация не засѣгатъ политиката, а обществениттѣ и особено литературнитѣ нрави. Подиръ битката при Акциумъ Хораций се завзе за *оди*, които бѣхѫ масторски изложени, ала сѫ бѣдни по съдържание. Тѣ сѫ леки стихове, или пѣснички, написани по случай: въ тѣхъ се въспѣватъ ту удоволствията, ту домътъ на Августа. Повечето сѫ подражание и дори прѣводи отъ гръцкитѣ лирици, особено отъ Алкея, Саффо и Пиндара. *Писмата* на Хорация още повече приличатъ на най-разнообразна и лека бесѣда, нъ въ тѣхъ има стремление и за поука. Най-несполучено отъ тѣхъ е посланието до Пизонитѣ, въ което лекомислено се разсѫждава за теорията на поезията и което се нарича De arte poetica (за поетическото искуство).

§ 255. **и) Елегици. Зрѣлища.** *Овидий Назонъ*, синъ на богатъ конникъ, бѣше отначало юристъ, послѣ водѣше частенъ

животъ и се славѣше съ весело прѣкарванье врѣмето си. Той се въртѣше въ висшето общество и дори се считаше като свой въ семейството на Августа. Къмъ края, подиръ смъртьта на Мецената, Овидий бѣше единственийтъ поетъ въ придворната пустиня, що се образува около Августа, който дори прѣстанѫ да се грижи за поезията. Нъ и той пострада, като се заплете въ нѣкаква си държавна тайна, която костува животътъ на мнозина, благодарение на злата Ливия (§ 246): Овидий имаше близу до 50 години, когато ненадѣйно го заточихѫ при брѣговетѣ на Черно море (въ Томи, сега Кюстенджа), при дивитѣ гети. Колкото и да се молѝ поетътъ за пощада (неговитѣ «Понтийски писма» и «Тѫжби»), не му позволихѫ да се завърне. Овидий още повече, отколкото Хораций, бѣше синъ на врѣмето си. Лекомислие, чувственость, а така сѫщо начетеность и остроумие — това сѫ чертитѣ на новата поезия, която може да се нарече «салонна», както го доказватъ самитѣ заглавия на неговитѣ съчинения (Писма на старовремскитѣ героини до своитѣ възлюблени, Любовь, Искуство да обичашъ, Исцѣление отъ любовь). Въ тази поезия блѣщѫтъ слѣдитѣ на единъ голѣмъ талантъ, ала съдържанието ѝ е толкова праздно, щото само искусната техника и изяществото, грациозностьта на стиха ѭ спасяватъ. Овидий се занимаваше така сѫщо съ старини и съ митологията, подражавайки на «ученитѣ» александрийски поети. По смѣлата фантазия и по изяществото на формата забѣлѣжителни сѫ неговитѣ «Прѣвръщания» (Metamorphoses) — редъ отъ митове, които се начеватъ съ Хаоса и свършватъ се апотеоза на Юлия Цезаря. «Прѣвръщанията» се считатъ, слѣдъ Киропедията (§ 157), за първъ старовремски романъ; тѣ бѣхѫ любима книга въ срѣднитѣ вѣкове. Съ най-голѣма сила и естественость се отличаватъ *елегиитѣ* на Овидия, които тогава получихѫ тая смисъль на тѫжовни стихотворения, какъвто имъ се придава сега; най-добритѣ отъ тѣхъ сѫ написани въ заточение и сѫ адресувани до Августа. Заедно съ съврѣменицитѣ си Тибулла и Проперция Овидий съставя елегическийтъ тримвиратъ, който много подражаваше на александрийцитѣ. *Тибуллъ* и *Проперций* принадлежахѫ къмъ богатото общество, и двамата живѣяхѫ като частни хора и бѣхѫ приятели на Мецената, и двамата обичахѫ да живѣѭтъ добрѣ и умрѣхѫ рано, и двамата бѣхѫ поети на чувството; нъ тѣ имахѫ различни характери. Проперций, който особено възхваляваше Августа, се отличаваше съ крайна чувственость и съ буйна енергия, по нѣкога дори съ смѣлость и зла ирония: Овидий наричаше своитѣ стихове «огнйове». А Тибуллъ

се славѣше съ идеализмъ, идиллична мечтателность, романтична нѣжность, а така сѫщо съ простота и искреность на изложението; той бѣше единъ отъ най-любимитѣ поети; всички го знаяхѫ на изустъ и го считахѫ за царь на елегицитѣ. И така, поезията отъ златния вѣкъ на римската литература се състои отъ лирика, и отъ една епическа поема (Енеида); драма токоречи никакъ нѣмаше. Малцината драматурзи се вдавахѫ въ митология и ученость и блѣстѣхѫ съ ефекти; трагедията съвсѣмъ исчезнѫ; падахѫ дори ателланитѣ и мимитѣ (§ 249), намѣсто които се явихѫ въведенитѣ отъ Августа *пантомими*. Пантомимитѣ, или изображението на комедии и дори трагедии чрѣзъ жестове и музика, безъ думи, прѣдставятъ съединение отъ драма, балетъ и опера. Аристокрацията, която седѣше около императора, близо до сцената, четѣше либреттото на гръцки езикъ, а тълпата горѣ, която поради грамадностьта на театра, никога не чуваше думитѣ, се въсхищаваше отъ това, дѣто цѣлото прѣдставление бѣше само за очитѣ. Въ интереса на тълпата Августъ придружаваше пантомимитѣ съ необикновенъ роскошъ и чувствена прѣлестъ: по сцената минувахѫ цѣли полкове пѣхота и конница, гърмѣше гръмъ, машинитѣ правѣхѫ чудеса. По такъва начинъ пантомимитѣ приличахѫ на отвратителнитѣ и диви зрѣлища въ цирка и амфитеатра, дѣто, подражавайки Цезарю, Августъ се стараеше да развие надпрѣпускванията, а особено *звѣрскитѣ* и *гладиаторскитѣ* бойове. На арената се появихѫ дори слонове, носорози и хиппопотами, а между гладиаторитѣ — германски плѣнници и римски конници, дори сенатори. Августъ измисли още особени, скѫпи игри — *навмахии*, които изображавахѫ морски сражения: въ тия игри понѣкога заведнъжъ участвувахѫ по 30 триреми и 3000 войници въ видъ на перси и атиняне. Въ врѣмето на Августа бѣхѫ пустнѫти върху арената 10000 гладиатори и 3500 само африкански звѣрове. Като гледаше да угоди на кръвожадитѣ нрави на публиката, той въведе обичайтъ да се хвърлѭтъ прѣстѫпницитѣ на звѣроветѣ, за да ги распокѫсватъ прѣдъ публиката, като при това измѫчванията на нещастнитѣ се съпровождахѫ съ великолѣпни сцени отъ митологията и историята. Затова именно въ врѣме на империята тълпата особено викаше да ѝ даватъ «хлѣбъ и зрѣлища» (§ 218). Още въ врѣмето на Августа тълпата до толкова се увличаше отъ зрѣлищата, щото намѣсто политически партии (които по-късно се замѣнихѫ съ догматически) се появихѫ *цирковни партии*. Отдѣлни кипиталистически общества си имахѫ въ мѣстата за надпрѣпускванье свои колесници, които боядисвахѫ съ свой особенъ *цвѣтъ*;

отъ това произлѣзохѫ фракциитѣ, или партиитѣ на «бѣлитѣ, червенитѣ, синитѣ и зеленитѣ». Цѣлийтъ народъ съ ожесточение се групираше подъ знамето на този или онзи цвѣтъ; като че ли се хващахѫ на басъ огромни партии при надпрѣпускванията.

§ 256. **к) Прозата въ вѣка на Августа.** Прозата въ Августова вѣкъ се намѣрваше въ жалко положение. Развиваше се само дребната, педантична ученость, която се лишаваше отъ мисли и таланти: такива бѣхѫ антикваритѣ, лексикографитѣ, граматицитѣ и др. т. Най-вече пострадахѫ тия науки, които се касаяхѫ до политиката: Августъ потъпкваше свободата на мисъльта въ това отношенне. Политическото краснорѣчие исчезнѫ: ораторитѣ се ограничавахѫ съ панегирици на императора и на велможитѣ, съ надгробни слова, съ адвокатски и сенатски рѣчи; въ риторскитѣ школи до нѣйдѣси обучавахѫ само на софистика и на декламация, като при това принуждавахѫ ученицитѣ да се мѫчѫтъ да измислюватъ диссертации и рѣчи «за праха, дима» и др. под. *Историята* бѣше невъзможна: държавнитѣ актове сгавахѫ придворна тайна; на историцитѣ се позволяваше да пишѫтъ само въ династически духъ. Едни отъ тѣхъ умишлено извъртахѫ истината, за да угодѭтъ на Августа; други търсѣхѫ риторически хубости, за да прикриѭтъ оскѫдното съдържание. На чело на тия стоеше *Титъ Ливий* († 17 сл. Хр.), приятель на Августа и възпитатель на негова внукъ, човѣкъ скроменъ, трудолюбивъ и честенъ. Безъ да се придържа о нѣкоя партия, той въ сѫщото врѣме съчувствуваше на Брута и Кассия и доказваше необходимостьта и благодѣянието на империята; той се харесваше както на придворнитѣ, така и на републиканцитѣ. Ливий се стремѣше къмъ истината, ала не умѣеше да ѭ постигне, тъй като слабо владѣеше критиката, не знаеше старитѣ закони и военното дѣло, не умѣеше да овлада такъва богатъ материалъ, какъвто прѣдставяхѫ анналиститѣ и Поливий. Той не бѣше и прагматиченъ: неговата история се състои отъ несвързано наредени приказки, измислени рѣчи и произволни характеристики, проникнѫти отъ риторство. Славата на Ливия се основава върху плѣнителностьта на вънкашната форма, върху живостьта на краскитѣ и поетичностьта на картинитѣ, отчасти върху изяществото на езика, въ който обаче се чувствува вече близостьта на сребърния латински езикъ. Тъй като историята на Ливия бѣше проникнѫта още отъ патриотизмъ, отъ прославянье доблеститѣ на прѣдцитѣ, не е чудно, че се намѣрвахѫ хора, които нарочито дохождахѫ да видѭтъ «римскийтъ Херодотъ». Ливий издаваше своята история, или *Анналитѣ,* по 10 книжки заведнъжъ: за това неговътъ трудъ на-

ричатъ още «декади». Всичко излѣзохѫ 142 книжки; ала отъ тѣхъ сѫ достигнѫли до насъ напълно само 35; цѣлийтъ трудъ обемаше историята на Римъ отъ начало до 9 г. сл. Хр. За науката Ливий е важенъ съ това, че само у него сѫ се запазили слѣди отъ най-старитѣ извори на римската история. По-добрѣ бѣхѫ поставени точнитѣ науки, които не засѣгахѫ политиката. Особено сѫ важни тия работи, които се появихѫ поради желанието на Августа да уреди добъръ кадастръ. *Агрипа* направи обширни измѣрвания на държавата и събра географическо-статистични свѣдѣния, които се издадохѫ подъ името *Хорография*. Въ една публична зала бѣ изложена *картата* на стария свѣтъ въ видъ на голѣмъ мраморенъ глобусъ; тя послужи като изворъ и образецъ за всички послѣшни римски карти и пѫтеводители. Само една наука процъвтѣваше въ врѣмето на Августа, както и винѫги у римлянетѣ — *юриспруденцията*, или правовѣдѣнието. Тая наука постояно се развиваше въ края на републиката, когато се издадохѫ много сборници отъ закони и блѣстящи тълкувания отъ такива даровити юристи, като *Муций Сцевола* и *Сулпиций Руфъ*. Поради това въ врѣмето на Августа римското право вече достигнѫ научна система, въ която нѣмаше нито слѣда отъ риторство. Августъ се въсползува отъ обичая на римлянетѣ да искатъ съвѣтъ отъ адвокатитѣ, мнѣнията на които имахѫ тежесть прѣдъ очитѣ на сѫдиитѣ: той подари привилегията да даватъ *отговори* (responsa) само на нѣколко юриста; когато тѣ всички еднакво рѣшавахѫ въпросътъ, тѣхнийтъ отговоръ получаваше силата на законъ. Тия юристи наченѫхѫ усилено да се занимаватъ съ изучванье римското право, така щото още въ врѣмето на Августа се появихѫ двѣ школи отъ тази наука, на чело на които стояхѫ Прокулъ и Сабинъ. *Прокулианцитѣ* бѣхѫ «рационалисти», или теоретици; тѣ смѣло и талантливо тълкувахѫ правото, като се рѫководѣхѫ отъ справедливостьта и трѣбванията на живота. *Сабинианцитѣ* бѣхѫ «позитивисти», или привърженци на «положителното», на сѫществующето право: тѣ се придържахѫ о буквата на закона и о формалистиката. Въ политиката първитѣ бѣхѫ горди, непрѣклонни републиканци, вторитѣ — монархисти и угодници на Августа.

§ 257. **л) Искуството.** Искуството отъ врѣмето на падањето на републиката и въ Августова вѣкъ прѣдставя едно цѣло. То малко се отличава отъ искуството въ 4 периодъ (§ 216) и се характеризува съ *гръцкото* влияние; само че се увеличи числото на художественитѣ произведения и се усъвършенствува техниката. Отъ друга страна, римлянетѣ се увличахѫ тогава вече не отъ най-

старитѣ образци на еллинското искуство, а отъ произведенията на александрийската епоха. Тѣ се стремѣхѫ къмъ ефектъ, роскошъ и

Туснелда. Триумфална статуя. Въ Флоренция.

колоссалность, както се види отъ развалинитѣ на *Помпея*, що се отличаватъ съ декоративность, и отъ римскитѣ массивни и роско-

шни театри, амфитеатри и отъ базиликитѣ на Цезаря и Помпея, отъ които обаче нищо не се е запазило. Сжщийтъ характеръ иматъ и сградитѣ на Августа, който най-много украшаваше столицата (§ 245). До негово врѣме Римъ се още напомнѣше епохата на галското съсипванье: градътъ се състоеше отъ тѣсни, криви улици съ високи кжщя, които приличахж на казарми. Цезарь не можй да испълни замисълътъ си да прѣустрои градътъ. А Августъ раздѣли Римъ на части и го украси съ много базилики, дворци, терми (бани), стъгди, градини, водопроводи, зали съ картини по стѣнитѣ, шадравани съ скулптурна украса. Богаташетѣ му подражавахж при уреждането на дворцитѣ си; Агриппа и Азиний на собствена смѣтка построявахж обществени здания. Въ архитектурата отъ тая епоха господствуваше коринтскийтъ стилъ, ала не рѣдко се срѣща смѣсица отъ всички стилове, безъ исключение на етруския. Малко образци сж достигнжли до наше врѣме; най-добрѣ се е запазилъ *Пантеонътъ* — колоссаленъ кржгълъ храмъ съ златенъ сводъ и мраморни стѣни. *Живописството* отъ това врѣме е слабо: то е чисто гръцко, споредъ колкото го знаемъ ний благодарение на *Помпея*, дѣто то служеше само за пъстра архитектурна декорация. Това сж дребни фрески, исписани върху влажна варь. Забѣлѣзватъ се два стила: старъ и новъ. Старийтъ, който изобразява гръцки митове, е подражание на масторитѣ отъ 4 в. (§ 158) и дори копировка на тѣхнитѣ картини. Новийтъ стилъ се отличава съ реализмъ и прѣснота на колорита: той изобразява дѣтски игри, пародии, видове, плодове, покжщнина, животни. Срѣщатъ се и *мозаики*, между които «Александровата Битка». Въ *скулптурата* се вижда повече напрѣдъкъ. Запазили сж се добри статуи отъ гръцки стилъ, като «Венера Медицейска» (въ Флоренция), която напомнюва Праксителовитѣ Афродити. Образува се дори римский *стилъ*, който се отличава съ реализмъ, строгость и практичность. За съдържание му служи дѣйствителностьта, особено портрети. Много образци отъ тоя стилъ сж запазени въ римскитѣ музеи; най-добри сж: «Агриппина Старата» и «Срамежливостьта». Скулптурата отъ римски стилъ се отличава още съ това, че служеше на *монументални* цѣли, т. е. за украса на паметници, триумфални арки, побѣдни колонни и др. т. По паметницитѣ вѣрно изобразявахж и типоветѣ на покоренитѣ народи: прѣкрасни сж статуитѣ на Туснелда (въ Флоренция) и на Арминия (въ Римъ). Сжщийтъ стилъ се забѣлѣзва и на *монетитѣ* отъ врѣмето на Цезаря. *Камеитѣ* сж изобилни отъ врѣмето на Августа насамъ; тѣ сж голѣми и обикновено изобразяватъ им-

ператорската фамилия, заобиколена съ митологическа символика (императорътъ въ видъ на Юпитеръ, императрицата въ видъ на Церера).

§ 258. **Значението на Римъ.** Вънкашно Римъ сѫществува подиръ Августа още $4^1/_2$ вѣка, до паданьето на западната римска империя (476). Ала въ епохата на империята неговътъ животъ се подвъргаше на чужди влияния: неговата история отчасти влиза въ историята на християнстото и на новитѣ Европейски народи; въ тая епоха липсватъ чертитѣ, които отличаватъ историчаскийтъ типъ, що си прѣдставяме въ въображението при името «Римъ». Сѫщината на римската история се заключава въ стария, а не въ срѣдневѣковния Римъ. Тя се състои въ великото *политическо* значение на римлянетѣ. Нито единъ отъ старитѣ народи не може да се равни съ тѣхъ въ това отношение. Всичкитѣ страни отъ живота на римлянетѣ сѫ проникнѫти отъ държавното гледище, което лежи въ основата дори на тѣхната религия. Поради това Римъ наумѣва Спарта и е противоположенъ на Атина; нъ Спарта прѣдставя само зародъкъ на държавната идея въ старо врѣме, а Римъ—пълното и величествено нейно проявление. Суровитѣ, неумолимитѣ, едностранчивитѣ и разсѫдливи римляне развихѫ и двѣтѣ страни на тази идея — вънкашната и вѫтрѣшната. Първата се изрази въ тѣхното блѣстящо *военно искуство* и въ *покорението на цѣлия извѣстенъ тогава свѣтъ* (orbis terrarum, или всичкитѣ земи около Срѣдиземно море), втората—въ тѣхната образцова *съсловна борба* и въ гениалното имъ законодателство, въ това *римско право,* което и до сега служи за азбука на юридическитѣ науки. Юриспруденцията съставяше такова специално призвание на римлянетѣ, щото тя се развиваше безъ прѣкѫсванье дори и въ епохитѣ когато имаше застой въ всичкитѣ други страни на бита. А въ културно отношение Римъ винѫги се отличаваше или съ застой, или само съ едно вънкашно развитие. Римската религия още отъ самото начало подпаднѫ на чуждо влияние, което тя не можй да прѣработи. Най-доброто, героическо врѣме отъ историята на Римъ (3-йтъ периодъ) прѣминѫ съвсѣмъ безъ книжнина и искуство; а послѣ всичката негова идеална култура се заключаваше въ слѣпото подражание на Еллада. За това въ културата Римъ има само непрѣко и вънкашно значение: именно той *распростираше старата цивилизация,* защото живѣ подиръ Еллада и завоюва свѣтътъ. *Романизацията на западна Европа,* разбира се, е голѣма заслуга прѣдъ человѣчеството; ала въ основата ѝ лежеше еллинизмъ, само че развalенъ отъ римско влияние. Тази развала излиза на явѣ при запознаванье съ римската култура отъ врѣме на империята.

§ 259. **Значението на Стария свѣтъ.** По-прѣди подъ името старъ, или античенъ (antiquus) свѣтъ разбирахѫ само Гърция и Римъ и не давахѫ особено значение на Истокъ, който и не познавахѫ добрѣ. Въ сегашно врѣме Истокъ завзема почетно мѣсто въ старата история, като баща на европейското развитие, и думата *античенъ* вече означава не «старийтъ», а гръкоримскийтъ свѣтъ, като му се придава и значение на похвала, на прѣвъсходство; съ такова значение се отличава и думата *классическій,* която се прилага къмъ историята на Гръция и Римъ. Безъ да се гледа на великото значение на *Истокъ,* неговата история и сега се смятря само като подготовителна школа въ развитието на старото човѣчество, което се съсрѣдоточава въ класическия свѣтъ. Въ историята на Истокъ господствува еднообразие и застой, отсѫтствие на обществено и лично развитие (§ 76). Сѣмената на цивилизацията, които израстнѫхѫ на Истокъ, дадохѫ плодове, когато ги прѣнесохѫ върху европейска почва. Тия плодове сѫ забѣлѣжителни: тѣ и до сега лежѫтъ въ основитѣ на човѣшкия прогрессъ. Нѣма нито една страна отъ живота, която да не би била засѣгнѫта и дори значително развита въ старо врѣме. Въ политиката бидохѫ испитани токоречи всичкитѣ извѣстни до сега форми на общежитието; въ социално отношение се изработихѫ всичкитѣ обществени класси, и борбата между послѣднитѣ съотвѣтствува на това, което става въ историята и до наше врѣме. Основитѣ на материалната култура господствувахѫ въ живота на Европа и Азия до минѫлия вѣкъ; и съ плодоветѣ на тогавашната идеална култура и до сега живѣе интелигенцията. Въ наше врѣме, както първитѣ глави отъ най-важнитѣ науки, така и основитѣ на искуството, сѫ гръцки. Ала затова въ всичкитѣ области на живота классическата старина прѣдставя важни *блѣзни,* поради което тя служи само като подготвителна школа за насъ, както за нея бѣше Истокъ. Така, въ вънкашната политика старитѣ не знаяхѫ равновѣсието: нито една държава не търпѣше редомъ съ себе си други голѣми държави. Отъ това происхождахѫ вѣчнитѣ и жестоки войни между голѣмитѣ държави. Въ вѫтрѣшната политика старитѣ се отличавахѫ така сѫщо съ недостатъкъ отъ равновѣсие на силитѣ, съ раздразненость, което до нѣйдѣ си произлизаше отъ липса на широко прѣдставителство: тѣ токоречи не знаяхѫ реформи, живѣяхѫ врѣдъ постоянни революции. Старитѣ не измислихѫ дори срѣдства за облекчение на общественото неравенство: тѣ не знаяхѫ друга филантропия, освѣнъ раздаваньето хлѣбъ, което бѣше въ сѫщото врѣме и политически подкупъ. Тѣ и не подозрѣ-

вахж, че сжществува и друга обществена несправедливость: въ тѣхнитѣ очи *робството* бѣше естествено, вѣчно явление. Ако робството ослабяваше язвата на нашето врѣме — пролетариатътъ, то само за това, че съвсѣмъ истрѣбяваше срѣдната класса и свободното селско съсловие, като подготвяше по тоя начинъ съсипваньето на цѣлата държава. Въ материалната култура въ старо врѣме едва наченжхж да прилагатъ машини, тъй като точнитѣ науки се развихж тепърва малко нѣщо пр. Хр.; тогава никой не можеше и да помисли за парата и електричеството, които направихж прѣвратъ въ вънкашнитѣ удобства за живѣянье на человѣчеството. Сжщо така старитѣ не можахж и да мечтаjжтъ за съврѣменото развитие на научнитѣ теории, на живописството и особено на музиката. Напоконъ имаше голѣма нравствена блѣзна у древния човѣкъ, както у източния, така и у западния — тѣснийтъ, егоистиченъ погледъ на всичко чуждо, или *отсжтствието на хуманность.* Гръкътъ или римлянинътъ, както и египтянинътъ, ассириецътъ или евреинътъ, гледаше съ прѣзрѣние на другитѣ народи, като ги считаше за по-низка, робска порода. Дори у себе си дома той бѣше единственъ господарь, комуто всичко бѣше длъжно да служи беспрѣкословно: жената и дѣцата бѣхж негови роби и вещи. Редомъ съ тоя господски възгледъ, колкото повече се изминуваше врѣмето, толкова повече се развиваше изнѣженость, чувственость и материализмъ въ живота, а така сжщо и риторство или отсжтствие на простота, и ўстремъ къмъ вънкашни форми и блѣсъкъ. Само къмъ края на стария свѣтъ се появихж слаби искри отъ простота, *идеализмъ* и *хуманность.* Тѣ се показватъ въ врѣме на Александра Велики и на диадохитѣ, ролята на които продължава̀ Римъ. Завоеванията на Александра и на римлянетѣ изглаждахж мѣстнитѣ, национални особености, расчиствахж пжть на интереситѣ на цѣлия свѣтъ и съ това подготвяхж новата религия на хуманностьта и идеализма—християнството. *Классическийтъ* свѣтъ бѣше толкова богатъ съ умствени сили, щото при по-нататъшно развитие той би могълъ самъ да испълни посоченитѣ блѣзни; ала вмъкваньето нови елементи въ историята спрѣ неговътъ животъ. Редомъ се него се появи отъ една страна *християнството,* което изникнж на Истокъ, отъ друга — *варва̀ретѣ,* или новитѣ народи, които додохж се́ отъ тамъ. Отъ сливаньето на тия три елемента се образува новото врѣме въ историята. Най-отдалечената отъ нази часть на това врѣме, първитѣ 15 вѣка отъ нашата ера, се наричатъ *срѣдни вѣкове* (увед. § 17). Обаче, въ тѣсенъ смисълъ, първитѣ

петь вѣка съставятъ само прѣходъ отъ старата история къмъ срѣдната. Този периодъ се отличава съ всеобщо брожение въ Европа и на Истокъ, поради борбата на тритѣ основни елемента на новото врѣме.

VII. Римската империя (14—476 сл. Хр.).

§ 260. **Начало на християнството.** Когато въ Римъ новообразуваната империя замѣсти републиката, на Истокъ — родното мѣсто на религиитѣ — изникнѫ *Царство Божие,* което смъкнѫ старото езичество. Старитѣ вѣрвания бѣхѫ подкопани отъ врѣмето на Александра Македонски. Римлянетѣ разрушихѫ мѣстнитѣ религии заедно съ независимостьта на народитѣ. Нъ тѣ приемахѫ стари богове, които бѣхѫ толкова чувствени, колкото и тѣхнитѣ собствени. Тѣзи богове, които нелѣпо се размѣсвахѫ въ Римъ, губяхѫ значението си дори за тълпата (§§ 175, 213, 245, 247); а пъкъ интелигенцията напраздно търсѣше нова истина, като падаше ту въ епикурейски развратъ, ту въ стоическа апатия (§§ 248—252). Человѣчеството отколѣ чакаше ново мировъззрѣние: то се стремѣше къмъ *еднобожие, идеализмъ* и *космополитизмъ,* който да съотвѣтствува на всемирната монархия на Александра Велики и на римскитѣ цезари (§§ 171, 172, 252, 259). Това особено се забѣлѣзва у евреетѣ: тѣхнийтъ Иегова не се смѣсваше съ староврѣмскитѣ богове, и римлянетѣ не го закачахѫ, като усамотенъ Богъ на една малка нация, който не подхождаше на тѣхнитѣ възрѣния. Евреетѣ отколѣ имахѫ идеята за *Мессия* (§ 32); ала никога тая идея не бѣ се проявявала толкова силно подъ влияние на обстоятелствата. Тъй като евреетѣ бѣхѫ крайно упорити въ патриотизма си и въ религията, тѣ ненавиждахѫ своитѣ царе отъ рода на Идумеитѣ, задѣто послѣднитѣ угаждахѫ на Римъ. Подиръ силния Иродъ Велики (§ 162), тѣ не искахѫ да се покоряватъ на негова синъ *Иродъ Антипъ.* Тогава римлянетѣ ги подчинихѫ на свои прокуратори, единъ отъ които бѣше *Понций Пилатъ.* Огорченитѣ евреe наченѫхѫ да очакватъ веднага да се появи националнийтъ искупитель Мессия, който да управлява цѣлийтъ свѣтъ върху развалинитѣ на римската империя. Въ 15-та година отъ царуваньето на Тиберия, еврейскийтъ подвижникъ *Иоаннъ* излѣзе изъ пустинята да проповѣдва за дохожданьето на Мессия, въ духа на древнитѣ пророци. Той бѣ *прѣдтеча на Иисуса Христа,* който тогава бѣше навършилъ 30 год.; той готвѣше народътъ чрѣзъ кръщение, т. е.

чрѣзъ очистванье на тѣлото и на душата. Веднага подиръ това Иисусъ начеиж да проповѣдва въ Иерусалимъ, а особено въ Галилея, между неразваленитѣ селяне. Той говорѣше за *любовьта къмъ ближния* и за равенството на всички прѣдъ Бога, за милосърдието и прощаваньето, за миролюбието, за *едного* Бога, за искреностьта и служеньето Богу отъ душа и сърдце; съ една дума, Той проповѣдваше *идеализмъ*, прѣимуществото на духовния, вѫтрѣшенъ свѣтъ надъ материалния, вънкашенъ («Царство мое не отъ мира сего»). По тоя начинъ християнството отричаше възрѣнията на стария свѣтъ. Това учение не можихѫ да разбирѫтъ нито исключително-националната иерархия на евреетѣ, нито свѣтската власть на римлянетѣ, които си въобразихѫ, че се е появилъ новъ «царь юдейский». Въ 34 г. бѣше распънѫтъ Тоя, който учеше народътъ: «воздадите цезарево цезарю, а Божие — Богу». А въ 36 г. се яви първийтъ мѫченикъ на християнството — *Стефанъ*. Ала прѣслѣдванията само закалявахѫ силата на волята у исповѣдницитѣ на новата религия. Най-близкитѣ 12 Иисусови ученици станѫхѫ «посланици» (апостоли), които разнасяхѫ «благата вѣсть» (Евангелието). Въ тази *апостолска епоха* християнската община или *църквата* съставяше като че ли едно семейство подъ рѫководството на *пресвитеритѣ* (πρεσβύτερος — старшина) и на диаконитѣ (помощници). Още тогава иерусалимската църква станѫ «майка», а нейнийтъ пресвитеръ — *митрополитъ* по отношение къмъ новитѣ църкви—дѣца (филиални), на чело на които стоеше църквата въ Антиохия, дѣто се появи и названието на християнетѣ (ок. 45 г.). Най-мѫчно вървѣше дѣлото между евреетѣ, които прѣслѣдвахѫ християнетѣ, рѫководени отъ фарисеина Саула. Ала сѫщийтъ този Саулъ, който прѣминѫ на християнска страна подъ името *Павелъ*, повече отъ всички други направи за новата религия. Съ своитѣ послания той изясни сѫщностьта на християнството; съ пѫтешествията си той далече го распространи *помежду езичницитѣ*. Римскитѣ власти защищавахѫ Павла, като «римски гражданинъ», особено отъ евреетѣ, толкова повече, че той проповѣдваше покорство на властитѣ. Нему съчувствувахѫ както угнетената тълпа, така и най-добритѣ умове. По тоя начинъ начеиж християнството по малко да побѣждава както правителството, така и науката на стария свѣтъ. Ала най-много подлегнѫхѫ подъ негово влияние «варваретѣ».

§ 261. **Варваре. I) Келти.** Най-старитѣ измежду варваретѣ, *келтитѣ*, които старитѣ наричахѫ галли, бѣхѫ тогава силно романизувани благодарение на живия си характеръ и на Цеза-

рювата политика (§ 197, 234). Въ 2-ия вѣкъ Галлия бѣше вече най-населена, а въ 4-ия — най-образована измежду римскитѣ провинции. Тя напрѣдваше и материално: «галското богатство» станѫ пословично. Галлитѣ си имахѫ малки градове съ крѣпки стѣни; тѣхнитѣ лодки натоварени съ стоки, сновѣхѫ токоречи по всичкитѣ рѣки на Галлия и достигахѫ до Британия. Келтитѣ надминувахѫ грърцитѣ въ обработванье на металитѣ, а особено на *бронзата.* Въ Бретань (старата Арморика) и на британскитѣ острови се намѣрватъ много остатъци отъ келтското искуство — *долмени* (въвед. § 11), *менгири* (камънни стълбове), *гроти на феитѣ* (редъ отъ камъни въ видъ на врата). Келтитѣ живѣяхѫ на *родове*, «клани» и се раздѣляхѫ на много мъннчки народи; управлението не бѣше толкова въ рѫцѣтѣ на князетѣ, колкото въ рѫцѣтѣ на родовитѣ главатари, които съставяхѫ дружината на князя. Народната масса се намѣрваше въ крѣпостна зависимость отъ тѣзи аристократи. *Друидитѣ*, «хората на дѫбоветѣ», и *друидкитѣ* придавахѫ единство на келтитѣ, съставяйки едно цѣло и могѫществено съсловие: тѣ бѣхѫ управници, сѫдии, лѣкари, учители; по-младитѣ, *бардитѣ*, или «пѣвцитѣ», въспѣвахѫ подвизитѣ на дружиницитѣ, като свирѣхѫ на лира. На стари години друидитѣ ставахѫ магйосници, живѣяхѫ въ дебритѣ, на бесплодни островчета, по край-морскитѣ скали. Религията на келтитѣ прѣдставя прѣходъ отъ вѣрата въ духове къмъ култа на божествата (въвед. § 6). Главното имъ божество бѣ гръмовержецътъ *Таранъ;* редомъ съ него имаше много *феи*— чисти и добри дѣвици, които пазѣхѫ хората отъ зло и тъчахѫ нишката на живота; въ въздуха, въ водитѣ и растенията живѣяли безбройно много *елфи* — красиви сѫщества, които се рояли по ливадитѣ и по горитѣ въ лунни нощи. Келтитѣ вѣрвахѫ въ задгробния животъ, който приличалъ на земния: когато погребавахѫ нѣкого, тургахѫ въ гроба любимитѣ нѣща на умрѣлия, и така сѫщо изгаряхѫ неговитѣ слуги. Въ врѣме на жъртвоприношения исплитахѫ отъ върбови клони огромни идоли, които напълвахѫ съ живи хора и изгаряхѫ. Почитахѫ като свѣтини голѣмитѣ дѫбове, а особено имелата (viscum) — вѣчно зелено растение, което отрѣзвахѫ съ златенъ сърпъ въ тъмна борова гора зимѣ по великия праздникъ. Келтитѣ населявахѫ така сѫщо Британия, Каледония (Шотландия) и Ирландия, подъ името *брити*, *пикти* и *скоти.* Ала тия народи живѣяхѫ като полудиваци: бриттитѣ не виждахѫ римлянетѣ подиръ Цезаря (§ 234) въ продължение на цѣло столѣтие. Благодарение на Уелскитѣ и Бретански барди, отъ които сѫ се запазили

школи дори въ ново врѣме, позната е най-старата поезия на келтитѣ. Тя съдържа обширенъ запасъ отъ народни пѣсни съ мраченъ, печаленъ характеръ и съ богата *ритма,* която си усвоихѫ и други европейски народи. Тѣхни герои сѫ вождитѣ имъ, що сѫ се борили за националната независимость (Артуръ), и бардитѣ (Талезинъ), а особено пророкътъ и чародѣйтъ *Мерлинъ.* Въ Ирландия великъ бардъ бѣ *Оссианъ,* воинственитѣ пѣсни на когото прѣминѫхѫ и въ Шотландия. Той бѣше синъ на Фингала, вождъ на клана на *фенитѣ* (ок. 300). Споредъ прѣданието, Оссианъ въскръснѫлъ подиръ двувѣковенъ сънь, за да се бори напраздно съ св. Патрика въ защита на келтското идолопоклонство.

§ 262. **2) Германци.** За германцитѣ се знае повече отколкото за келтитѣ, тъй като римлянетѣ трѣбваше да водѭтъ покъсно упорита борба съ тѣхъ, като се начене отъ врѣмето на Августа (§§ 242, 246). Тѣхнийтъ битъ е добрѣ описанъ въ Тацитовата (ок. 100 г. сл. Хр.) «Германия». Германцитѣ се раздѣляхѫ на множество малки народи. Главнитѣ отъ тѣхъ бѣхѫ: въ горня Германия — маркоманитѣ, въ Долня — батавитѣ и фризитѣ (при устията на Рейнъ и Емсъ), херускитѣ (на юи. отъ фризитѣ), лангобардитѣ (по Елба), вандалитѣ, бургундитѣ, готитѣ, англитѣ и закситѣ (въ Прусия и Саксония). Германцитѣ живѣяхѫ въ горитѣ; занимавахѫ се съ ловъ, скотовъдство и война. Земледѣлието бѣше на второ мѣсто, а търговия и промишленость нѣмахѫ никаква: срѣщатъ се само зачатъци отъ обработванье на *бронзата.* Тѣ нѣмахѫ дори села: живѣяхѫ въ распръстнѫти колиби. Германцитѣ бѣхѫ лакоми, пиянствувахѫ и играяхѫ на кости, като по нѣкога проигравахѫ семействата си и сами себе си, т. е. ставахѫ роби на тоя, който спечелѣше. Когато нѣмаше ловъ или война, тѣ по цѣли дни се търкаляхѫ при огнището си голи върху меча кожа. Дѣцата имъ спѣхѫ на земята заедно съ животнитѣ. Нъ германцитѣ си имахѫ писмени знаци — *руни,* съставени отъ линии и извитъци, които издраскваxѫ на камъни или на дървета. Германцитѣ строго си държахѫ думата и бѣхѫ гостоприемни: когато нѣмаше съ какво да нагости гостенинътъ си, домакинътъ го завеждаше при своя съсѣдъ, който бѣше длъженъ да го нагости. Германецътъ бѣше добъръ домакинъ и не познаваше многоженството. Въ жената той съглеждаше нѣщо мѫдро и прѣдвидливо, та слушаше нейнитѣ съвѣти: римлянетѣ се довѣрявахѫ само на тия германски общини, отъ които вземахѫ дѣвици като заложници. У германцитѣ невѣстата не донасяше зестра, а момъкътъ купуваше невѣстата. Германкитѣ дона-

сяхѫ на мѫжетѣ си храна на бойното поле и въодушевявахѫ войницитѣ, които се хваляхѫ прѣдъ тѣхъ съ ранитѣ си. По нѣкога тѣ сами воювахѫ и се заколвахѫ, за да не попаднѫтъ въ плѣнъ. Германцитѣ се сражавахѫ пѣши, употрѣбявахѫ само стрѣли, малки сулици и щитове. Облѣклото имъ се състоеше отъ грубъ плащъ, пристѣгнѫтъ съ трънчеви бодли, или отъ звѣрска кожа. Германцитѣ имахѫ по-развита митология, отколкото келтитѣ. Най-напрѣдъ тѣ грубо почитахѫ *природнитѣ сили:* звѣздитѣ, растенията, животнитѣ. Освѣнъ това массата вѣрваше въ духове, между които се отличавахѫ *гномитѣ* — добри джуджета, които пазѣхѫ съкровищата въ нѣдрата на земята, и *албитѣ* — които наумѣватъ елфитѣ и феитѣ. Нъ висшето съсловие се покланяше на *азитѣ* — божества съ човѣшки видъ и съ етиченъ характеръ, съ които е свързана най-богатата, подиръ гръцката митология, що ни е позната отъ нѣмския епосъ *Еддата.* Азитѣ дошли отъ небето на земята по единъ разноцвѣтенъ мостъ (небесната дѫга) и помогнѫли на хората да истрѣбѭтъ чудовищата и великанитѣ. Главенъ измежду азитѣ билъ *Одинъ* — добъръ богъ, който обзиралъ земята съ единственото си око (слънцето) отъ прозореца на поднебесното си жилище. Нъ той е така сѫщо гръмовержецъ и богъ на войната: той лети по небето като «дивъ ловецъ» (wilder Jäger), на бѣлъ конь, съ мечъ и копие въ рѫката, окрѫженъ отъ «дивата дружина» — се́ витези, които сѫ паднѫли на бойното поле. Нему помагатъ *валкириитѣ* — очарователни безсмъртни дѣвици, които напълно обрѫжени стоѭтъ въ възуха надъ това мѣсто, дѣто се пролива кръвь; тѣхнитѣ коне сияѭтъ като злато; щомъ си потръсѭтъ гривитѣ — и сребърна роса пада по долинитѣ. Валкириитѣ понѣкога седѫтъ на брѣга на рѣката облѣчени въ «лебедини ризи»; ала главното имъ занятие е да прибиратъ паднѫлитѣ въ бой юнаци, които тѣ отнасятъ въ *Валхалла* (райтъ) и ги угощаватъ тамъ съ медъ. Германскитѣ богове сѫ близки до хората: тѣ слазятъ при тѣхъ отъ небеснитѣ си жилища. Поради това германцитѣ почитахѫ героитѣ, а особено *Зигфрида,* който билъ любимецъ на една валкирия и обладавалъ шлемъ, що го правялъ невидимъ. Германцитѣ си прѣдставяхѫ задгробнийтъ животъ материално: когато изгаряхѫ умрѣлийтъ — въ огъня хвърляхѫ неговото орѫжие и коньтъ му. Смъртьта се считаше за кротка пратеница на боговетѣ, която дохождала за душата; послѣдната ту «прѣцъвтѣвала» като растение, ту си хвърквала като птичка, и се лутала въ кѫщи, докато «нощната ладия» не ѭ отнасяла «въ отече-

ството ѝ». Германцитѣ принасяхѫ жъртва плѣнни роби и прѣстѫпници, макаръ че не така често, както келтитѣ. Обредитѣ се извършвахѫ въ горския гѫстакъ подъ свещенитѣ дървета, особено подъ *липитѣ* и букитѣ. Нѣмаше идоли; намѣсто тѣхъ имаше талисмани. Малко бѣхѫ и жрѣцитѣ: всѣки баща на семейство самичъкъ принасяше жъртви. По-важни бѣхѫ «пророчицитѣ»: тѣ гадаяхѫ по кръвнитѣ струи на жъртвения човѣкъ, по летеньето на птицитѣ, по цвилѣньето на свещенитѣ бѣли коне, както и по жребиитѣ, или по буковитѣ прѫчки, що бѣхѫ начертани съ руни (отъ тука Buchstab — буква). Германцитѣ живѣяхѫ раздѣлени на родове, които се распадахѫ на общини, или *марки* (межди), а послѣднитѣ се групирахѫ въ околии (Gau, pagus). Отъ това происхожда кръвното отмъщение на роднинитѣ; дори въ биткитѣ членоветѣ отъ сѫщия родъ се сражавахѫ родомъ единъ до другъ. Земята бѣше «обща» собственость — *алменде,* която всѣка година се раздѣляше изново и се обработваше по триполната система; само главатаритѣ на родоветѣ — *аделингитѣ* (nobiles, благородни) владѣяхѫ «пълна» собственость — *аллодъ,* който прѣминаваше у най-голѣмитѣ синове. Аделингитѣ управлявахѫ родоветѣ, като бѣхѫ сѫщеврѣмено и жрѣци, и сѫдии, и пълководци; отъ тѣхъ се избирахѫ *графоветѣ,* или прѣдставителитѣ на околиитѣ, а така сѫщо и главатаритѣ на племената — *кралетѣ* (Kuning, reges). За рѣшаванье важни работи събирахѫ се родови и племенни събори (ландтаги, Мартенски полета) съставени отъ *керлитѣ,* или отъ свободнитѣ хора (liberi), които събори избирахѫ управницитѣ и сѫдѣхѫ углавнитѣ прѣстѫпници. Въ тия събори не участвувахѫ зависимитѣ хора — крѣпостнитѣ (Hörige, liti,) и робитѣ (Schalke, servi). *Крѣпостнитѣ* (такива бѣхѫ побѣденитѣ племена) получавахѫ отъ своитѣ господари земя съ чифликъ, за която тѣ плащахѫ съ ангария и съ една часть отъ земнитѣ произведения и отъ добитъка (оброкъ, цинсъ); тѣ можахѫ да бѫдѫтъ продадени само заедно съ земята. Тѣхното положение бѣше по-добро отъ положението на *робитѣ*, които се състояхѫ отъ плѣнници, отъ прѣслѣдвани и лишени отъ защитата на закона и отъ такива, които бѣхѫ изгубили въ игри: робитѣ дори мѫчахѫ на мѣсто господаритѣ имъ, когато послѣднитѣ не се признавахѫ въ прѣстѫпление. Нъ и робитѣ живѣяхѫ по-добрѣ, отколкото въ античния свѣтъ; господаритѣ имъ малко се отличавахѫ отъ тѣхъ по образование и по битъ, та ги и считахѫ за членове на семействата си. Сѫдътъ бѣше устенъ и явенъ; цѣлата община вземаше въ него участие или прѣко,

или чрѣзъ изборни сѫдии (rachimburgii). Прѣстѫплението се считаше за нарушение на частното право, а не на общественото: сѫдбата се начеваше само по жалба на потърпѣлия. За доказателства служахѫ клетвата и ордалиитѣ. Допущахѫ се и *клетвопомощници* (Eideshelfer), които свидѣтелствувахѫ не за самия фактъ, а за убѣждението си, че подсѫдимийтъ е невиненъ. *Ордалиитѣ,* или божий сѫдъ, се състояхѫ отъ *дуелъ* (женитѣ се замѣствахѫ отъ застѫпници) за свободнитѣ и отъ *испитванье съ огънь и вода*—за зависимитѣ. Въ послѣдния случай стѫпвахѫ по нажежено желѣзо или по горящи вѫглища, или пъкъ носѣхѫ горнитѣ нѣща въ рѫцѣтѣ си; нахлузвахѫ си нажежена желѣзна рѫкавица; прѣминувахѫ прѣзъ горящъ дръвникъ, или между два дръвника; изваждахѫ пръстени отъ врѣла вода; хвъргахѫ се въ дѫлбока вода. Съставената отъ всеобщо опълчение войска, или *хеербанъ*, управлявахѫ изборни доблестни «войводи» или *херцоги*. Освѣнъ това подиръ Р. Хр. се разви *гелайтътъ* (comitatus) или дружината. Това сѫ отреди отъ доброволци, които се събирахѫ около доблестнитѣ вожди, въ които отреди постѫпвахѫ дори дѣцата на главнитѣ аделинги. За членоветѣ на дружината най-голѣмъ позоръ бѣше да прѣживѣѭтъ свойтъ вождъ, който дѣлѣше съ тѣхъ плячката, издържаше ги и имъ даваше орѫжие. Германцитѣ дѣлжѫтъ завоеванията си на своя гелайтъ, който послужи за основание на варварскитѣ държави.—**3) Славянетѣ и литовцитѣ** съставятъ третийтъ, най-младийтъ клонъ отъ «варваретѣ». Тѣ не играхѫ роля въ старитѣ врѣмена и принадлежѫтъ на срѣдната и нова история.

§ 263. **Юлиева династия.** Въ това врѣме, когато се распростираше християнството и се усилвахѫ варваретѣ, идолопоклонството се разлагаше, а римската империя отслабваше отъ размирици. *Юлиевата династия* (§ 244) се изроди подиръ Августа. Неговитѣ прѣемници — Тиберий, Калигула, Клавдий, Неронъ — бѣхѫ жестоки деспоти, които се подчинявахѫ на любимци освободени роби, що замѣствахѫ сенаторитѣ, като управители на провинциитѣ. При тия императори се размножихѫ шпионитѣ (delatores) и особенитѣ сѫдилища, които слѣдѣхѫ дори думитѣ и мислитѣ на гражданетѣ възъ основа на закона «за оскърбление на величеството» (lex de majestate). Приемахѫ дори свидѣтелството на робитѣ, и доносчикътъ получаваше часть отъ конфискуваното имущество. Обикновено явление станѫхѫ смъртнитѣ наказания и отнеманье имуществото въ полза на съкровището. Калигула съжалѣваше, че римскийтъ народъ нѣмалъ една глава, за да ѭ отрѣже въ единъ замахъ. Въ двореца, дѣто гос-

подствувахѫ недостойни жени (Клавдиевата жена Мессалина и др.) се вършахѫ прѣстѫпления: тогава се славѣше отровителката *Локуста.* Издигахѫ храмове и принасяхѫ жъртви на живитѣ цезари; а подиръ смъртьта имъ ги удостоявахѫ съ «апотеоза», или причислявахѫ ги къмъ боговетѣ. Аристокрацията и интелигенцията, която оставаше вѣрна на републиканизма, се вълнуваше, ала бесплодно; осѫдихѫ историкътъ *Кремуций Кордъ,* за дѣто бѣ нарѣкълъ Кассия (§ 239) послѣдень римлянинъ. Сенаторътъ *Цецина Петъ* трѣбваше да се заколи зарадъ единъ заговоръ; жена му *Аррия,* като му подаде ятаганътъ, съ който се бѣше пробола, му каза: «това не боли!». Римската тълпа поддържаше принципатътъ

Клавдий, Агриппина Млада, Ливия и Тиберий. Портрети на ониксъ. Въ Виена.

(§ 244), тъй като съглеждаше въ него опора противъ междуособията и угнетението на аристокрацията (у цезаритѣ прѣминѫ значението на трибунитѣ), и защото се боеше, да се не отцѣпѭтъ провинциитѣ; а тия послѣднитѣ бѣхѫ за централната власть, тъй като се нуждаяхѫ отъ единство за търговскитѣ си сношения. Солдатитѣ, а особено преторианцитѣ тъй сѫщо държахѫ съ принципата, тъй като той прѣдставяше военната власть, що се опираше върху

тѣхъ. Нъ самитѣ деспоти погинвахѫ като жъртви на заговори и ставахѫ играчка на войницитѣ: тъй като нѣмаше законъ за прѣстолонаслѣдието, преторианцитѣ наченѫхѫ да въскачватъ на прѣстола за donativum (подаръкъ). Като типъ на цезаритѣ отъ Юлиевата династия служи *Неронъ*, синътъ на *Агриппина Младата*, която съвсѣмъ не приличаше на благороднитѣ си родители — Германика и Агриппина Старата (§ 246). Неронъ най-напрѣдъ умъртви своятъ братъ завареникъ, жена си и майка си, която искаше да му бѫде другарка въ управлението (consors imperii). Подиръ това, като имаше добръ гласъ, той си въобрази, че е великъ артистъ—та пѣеше и свирѣше на лира прѣдъ публиката. Неронъ ходи дори въ Еллада съ артистическа цѣль и получи тамъ 1800 вѣнци, макаръ че той паднѫ по срѣдата на стадиума. Той се считаше и поетъ: говорѣше нелѣпости, които наемни писатели нареждахѫ въ стихове, и отъ завистъ запрѣти стиховетѣ на Лукиана (§ 269). Появихѫ се neroniae — единъ видъ олимпийски игри, въ врѣме на които самъ Цезарьтъ припкаше съ колесница и принуждаваше сенаторитѣ да участвуватъ въ сбиванията на звѣроветѣ и на гладиаторитѣ. Понѣкога Неронъ въ театра хвъргаше копия върху зрителитѣ и караше послѣднитѣ да се бижтъ помежду си. Често се уреждахѫ безумни праздници: на единъ такъвъ праздникъ се похарчихѫ миризми за повече отъ 2 мил. и половина лева. А колко струвахѫ златнийтъ дворецъ на Нерона и облѣклото му, което той промѣняше всѣки день! Напоконъ Неронъ уби втората си жена, като ѭ удари съ крака си и — наложи тежки данъци, за да поправи съсипанийтъ отъ пожаръ Римъ. Въ сѫщото врѣме се развиваше подозрителностьта на Нерона, шпионството и смъртнитѣ наказания: нощемъ самъ той се скиташе по града, прѣоблеченъ като робъ. Когато се разнесе мълва, че Неронъ

Нероновъ бюстъ. въ Ватикана.

запалилъ градътъ, той стовари вината върху християнетѣ и подигнѫ срѣщу тѣхъ ужасното *първо гонение* (64). Распъвахѫ християнетѣ, и като ги зашивахѫ въ звѣрски кожи, хвъргахѫ ги на кучетата да ги раскѫсватъ. Неронъ направи нощна забава за народа въ своитѣ градини, дѣто намѣсто факли горѣхѫ залѣти съ смола християне. Тогава умрѣхѫ като мѫченици *Петръ и Павелъ,* а Иоаннъ бѣше заточенъ на о. Патмосъ. Подиръ смъртьта на Нерона помежду християнетѣ имаше приказка, че той се е скрилъ отвъдъ Евфратъ и че ще се яви пакъ въ видъ на Антихристъ. Интелигенцията, а наймного републиканцитѣ, негодувахѫ. Дори и въ провинцията всички се вглеждахѫ въ поведението на *Тразея Пета* — гордъ и благороденъ сенаторъ, който бѣше женeнъ за дъщерята на Цецина. На страната на Пета бѣхѫ видни граждане и дори Нероновътъ учитель, философътъ *Сенека.* Ала заговорътъ биде откритъ, та загинѫхѫ всичкитѣ участници, а заедно съ тѣхъ и мнозина невинни. Угодливийтъ сенатъ дори самъ обвини Пета, задѣто не билъ присѫтствувалъ при погребението на цезаревата жена и не билъ принасялъ жъртви за здравието на цезаря. По-сериозно бѣ незадоволството на провинциалнитѣ легиони. Въ Италия тѣ провъзгласихѫ за цезарь проконсулътъ *Галба* — и Неронъ се закла (68).

§ 264. **Флавии.** Настанѫхѫ смутове, които траяхѫ двѣ години: армиитѣ, що се нахождахѫ по провинцитѣ, си провъзгласявахѫ свои императори, па сами ги и убивахѫ. Най-послѣ сирийскитѣ легиони провъзгласихѫ за цезарь *Веспасиана* отъ рода на Флавитѣ, отъ врѣмето на когото се начева *най-добрата епоха на римската империя* (70—180). Веспасианъ, познатъ като добъръ пълководецъ, бѣше грубъ и невѣжа, ала се отличаваше съ честность, практичность и трудолюбие. Той бѣше економенъ дори до скѫпотия, та събираше пари съ всѣкакви срѣдства. Поради това финанситѣ бѣхѫ добрѣ уредени и отивахѫ за обща полза. Веспасианъ помагаше на бѣднитѣ, прокарваше пѫтища, украси Римъ съ богати сгради, устрои публична библиотека, въведе заплата на риторитѣ. Като живѣеше самъ твърдѣ скромно, Веспасианъ прѣслѣдваше роскошътъ и развратътъ и можи да подчини на дисциплина дори преторианцитѣ. Той прѣчисти сенатътъ и му прѣдостави важни дѣла: сенатътъ дори опрѣдѣли съ законъ (lex regia) властьта на цезаритѣ, като прѣмахнѫ въведенийтъ отъ Нерона произволъ. Веспасианъ не разбираше само отъ наукитѣ: той прѣслѣдваше философитѣ, особено стоицитѣ — републиканци, сѫщо тъй както магйосницитѣ и астролозитѣ (халдеитѣ и mathematici). Вънкашнитѣ дѣла

въ врѣмето на Веспасиана бѣхѫ тревожни, ала се свършихѫ за Римъ успѣшно. Най-упорита бѣ борбата съ евреетѣ, които възстанѫхѫ още въ врѣмето на Нерона, тъй като бѣхѫ възмутени отъ притѣсненията на прокураторитѣ (§ 260). Ала тѣ нѣмахѫ вождъ, па и нѣколко партии жестоко се боряхѫ помежду си; а Неронъ испрати срѣщу тѣхъ такъва пълководецъ, като Веспасиана, който, щомъ станѫ цезарь, прѣдаде дѣлото на доблестния си синъ *Тита.* Подиръ като му се юнашки опрѣхѫ евреетѣ, Титъ потъпка възстанието (70). Както Иерусалимъ, така и храмътъ му бѣхѫ разрушени, а жителитѣ му отчасти исклани, отчасти продадени въ робство; мнозина сами се хвъргахѫ въ огъня или върху меча на римлянетѣ или се заколвахѫ и убивахѫ единъ други. Тогава се развълнувахѫ и «варваретѣ». Поради пожара на Капитолий германскитѣ пророчици и друидитѣ наченѫхѫ да проричатъ за погинваньето на Римъ — та се подигнѫхѫ прѣданитѣ на цезаритѣ батави (§ 262), на чело съ великодушния имъ герой *Цивилиса,* който на римска служба бѣше получилъ званието римски гражданинъ. Цивилисъ мечтаеше да създаде германско царство на долни Рейнъ съ помощьта на галлитѣ. Нъ съюзницитѣ се спрѣчкахѫ; галлитѣ измѣнихѫ на батавитѣ—та възстанието бѣ потъпкано, а Цивилисъ умрѣ въ римски плѣнъ. Въ врѣмето на Нерона избухнѫ възстание и въ Британия, която бѣ завоювалъ неговътъ прѣдшественикъ. Бриттитѣ се управлявахѫ отъ царицата *Будикка,* която се бѣше заклела да отмъсти на римлянетѣ: проконсулътъ ѭ наби, опозори дъщеритѣ ѝ, продаде въ робство нейнитѣ роднини. Бриттитѣ бѣхѫ побѣдени, а Будикка се отрови. Ала злочеститѣ брити трѣбваше да се успокоѭтъ — и Веспасианъ имъ испрати умнийтъ и кроткийтъ *Агрикола,* който ги запази отъ нападенията на дивитѣ каледонци и *романизува Британия.* Бриттитѣ усърдно испълнявахѫ съвѣтитѣ на Агрикола, правѣхѫ градове, основавахѫ училища, строяхѫ бани, галлерии и циркове, наченѫхѫ да носѭтъ тоги и да се учѫтъ латински. И тогава съ помощьта на римската флота узнахѫ, че Британия е островъ. *Титъ* бѣше по обикнѫтъ отколкото Веспасианъ: наричахѫ го «утѣха на човѣчеството». Той се посвети на щастието на 80 мил. свои подданици и считаше за изгубенъ тоя день, въ който не направяше добро. Титъ наби доносчицитѣ и ги продаде въ робство. Той прие званието главенъ понтифексъ, за да нѣма право да осквернява рѫцѣтѣ си съ кръвопролитие, и не само че прости двама патриции — заговорници, нъ ги и направи свои приятели. Зарадъ това народътъ не се вълнува, когато сполѣтохѫ Римъ моръ, по-

жаръ и небивалото изверженио на Везувий (79), което засипа три града: *Herculaneum*, *Pompeji* и *Stabiae*. Херкуланеумъ се откри въ 1709. Помпея — въ 1721 г.; ала правилни раскопавания се начеишхж тепърва въ нашия вѣкъ. Подиръ Тита наслѣди братъ му *Домицианъ*, който наумѣва Нерона. Той не бѣше само кръвожаденъ и страхливъ, нъ и завистливъ: всѣки виденъ човѣкъ му бѣше съперникъ и врагъ. Най-много ненавиждаше той стоицитѣ, които наричахж Тразея Пета (§ 263) «светецъ,» и се събирахж само да тжгуватъ и да негодуватъ. Тѣ всичкитѣ бѣхж отчасти наказани съ смърть, отчасти изгонени. Домицианъ искаше да спечели и военни лаври. Той ходѝ въ Германия, отдѣто доведе мирни жители подъ видъ на плѣнници. Въ Мезия го разбихж дивитѣ *даки*, които бѣхж нахлули въ тая страна отъ сегашна Ромжния и Унгария; той се задължи да имъ плаща данъкъ, а като се завърнж въ Римъ, направи триумфъ и се нарече Дакийский. Подиръ това Домицианъ въ всички начепж да вижда врагове — та шпионството се разви, както никога други пжть. Тогава настанж *второто гонение* на християнетѣ, задѣто тѣ не искахж да го величажтъ «богъ и господарь (dominus)». Домицианъ начепж да прѣмахва дори и роднинитѣ си; ала убихж го неговитѣ придворни съ знанието на жена му.

§ 265. **Нерва, Траянъ, Хадрианъ.** Заговорницитѣ дѣйствувахж въ съжзъ съ *сената*, който сега самъ назначи за императоръ старийтъ и бездѣтенъ *Нерва*. Въ очитѣ на републиканцитѣ и философитѣ това бѣ възстановление на свободата. Нерва се закле, че самоволно нѣма да наказва съ смърть сенаторитѣ, и истрѣби шпионитѣ. Дворецътъ му бѣше откритъ за всички, и върху него личеше надписътъ: «обществено здание». Като съзнаваше, че му е необходимо да се опира върху войницитѣ, Нерва съ съгласието на сената усинови и назначи за свой прѣемникъ най-добрийтъ пълководецъ, който бѣше родомъ отъ една римска колония въ Испания — *Траяна*. Отъ сега всѣки цезарь се считаше задълженъ да *усинови и да си назначи прѣемникъ*, което до нѣйдѣ си замѣняше неустановеното въ Римъ прѣстолонаслѣдие. Когато подаде мечъ на началника на тѣлохранителитѣ си, Траянъ каза: «за мене, ако бждж справедливъ, и противъ мене, ако не бждж справедливъ». Той възобнови значението на сената и възвърнж на комицитѣ правото да избиратъ магистратитѣ. Въ сждилищата се ржководѣхж отъ правилото: «по добрѣ е да се прости прѣстжпникътъ, отколкото да се осжди невинннийтъ». Траянъ живѣеше като солдатинъ, ходѣше съвсѣмъ просто у своитѣ познати, продаде множество дворци и вилли

и въведе такава економия, щото данъцитѣ се намалихѫ, а съкровището се обогати. Той пръвъ устрои сиротопиталище въ Римъ и благотворителни учрѣждения дори по провинцитѣ, както и много пощи, училища за дѣца отъ двата пола и знаменита библиотека. Той ласкаеше ученитѣ и писателитѣ; Плиний Младий и Тацитъ дори бѣхѫ направени проконсули. Отъ врѣмето на Августа никой другъ не бѣ правилъ толкова пѫтища, мостове, канали, бани въ всичкитѣ три части на Свѣта. Траяна наричахѫ *най-добъръ* (Optimus) и подиръ смъртьта му сенатътъ пожелаваше на всѣки цезарь «да бѫде почеститъ отъ Августа и по-добъръ отъ Траяна». Траянъ съсипа дакитѣ: отъ тѣхнитѣ землища по лѣвата страна на Долния Дунавъ се образува римската провинция *Дакия,* въ която се поселихѫ много римски колонисти. Подиръ това Траянъ присъедини къмъ империята *Армения* и *Месопотамия* и направи царьтъ на партитѣ свой вассалъ. Той вече мечтаеше за славата на Александра Македонский; ала умрѣ въ врѣме на похода. Нъ този най-добъръ отъ цезаритѣ бѣше тщеславенъ. Той издигнѫ много колонни, триумфални арки и статуи на самаго себе си, нарѣче съ свое име много градове, уреждаше блѣскави зрѣлища: единъ праздникъ се продължава 123 дена, прѣзъ който се сражавахѫ 10,000 гладиатори и бѣхѫ убити около 10 х. звѣрове. Въ врѣмето на Траяна се подигнѫ *третото гонение на християнетѣ*, които той считаше за прѣстѫпно политическо общество; прѣслѣдвахѫ се така сѫщо и друидитѣ. Подиръ Траяна наслѣдува неговътъ роднина *Хадрианъ*, който бѣше даровитъ човѣкъ, ала тщеславенъ, завистливъ и чувственъ. Той поддържаше значението на сената и много направи за развитието на римското право. Врагъ на войнитѣ, той направи обкопи въ Британия и Германия за да запази империята отъ нахлуванията на варваретѣ и лично внушаваше миролюбие на легионитѣ, като пѫтуваше по цѣлата империя често пѣшки, съ гола глава; при това хранѣше се съ войнишка храна — свинска мась и сирене, и пиеше вода съ оцетъ. Въ врѣме на тия пѫтешествия Хадрианъ правѣше много добрини, като плѣнѣше всички съ милосърдието си и съ вѣжливостьта си: между другитѣ работи той запрети на господаритѣ да убиватъ робитѣ си. Той водѣше съ себе си много мастори и художници. Само въ Галлия Хадрианъ построи 50 амфитеатри. Появихѫ се много нови градове (Адрианополъ въ Тракия). Самъ Хадрианъ бѣше музикантъ, ваятель и живописецъ; всичкитѣ европейски музеи притежаватъ статуи отъ развалинитѣ на неговата вилла при Тибуръ. Той пишеше съчинения, добрѣ знаеше грьц-

ката литература и устрои ученото учрѣждение *Athenaeum* за гръцкитѣ философи и ритори. Затова го наричахѫ Гръче (Graeculus). Ала този пъленъ прѣдставитель на тогавашната култура самъ прѣдизвика жестоко кръвопролитие. Той намисли да обърне евреетѣ въ римляне: Иерусалимъ се прѣвърнѫ на колония *Aelia Capitolina*. и въ негова храмъ се поставихѫ статуи на римскитѣ божества, а Моисеевата религия бѣше запрѣтена. Евреетѣ възстанѫхѫ всички. Рѫководѣше ги «синътъ на звѣздата», фанатикътъ *Баркохабъ*, който се издаваше за Месия; той не щадѣше нито идолопоклоницитѣ, нито християнетѣ. Нъ Баркохабъ бѣше убитъ отъ свои хора; иерусалимскийтъ храмъ бѣ изравненъ съ земята; при градскитѣ врата поставихѫ изображение на свиня (135). Загинѫхѫ повече отъ половина милионъ евреи; останѫлитѣ се «распръснѫхѫ» по цѣлата земя. Отпослѣ имъ позволихѫ веднъжъ въ годината срѣщу извѣстна плата да плачатъ върху развалинитѣ на Иерусалимъ. Въ края на живота си Хадрианъ станѫ жестокъ отъ мѫчителна болесть: той уби жена си и нѣколко свои роднини. Сенатътъ искаше да прокълне паметьта му; ала усиновенийтъ отъ него *Антонинъ* испроси да го не лишаватъ отъ апотеоза, зарадъ което го и нарѣкохѫ *Pius*, т. е. Прѣданъ.

§ 266. **Антониновци.** Спокойнийтъ, драголюбенъ и милосърденъ Антонинъ бѣше нарѣченъ «Баща на человѣчеството». Като се въскачи на прѣстола, той каза на жена си: «отъ това ний нѣмаме никаква полза; напротивъ, това което бѣше наше, сега трѣбва да принадлежи на обществото». Дворецътъ му бѣше отворенъ за всички. Тъй като живѣеше скромно, у него се събирахѫ голѣми сумми, съ които той помагаше на бѣднитѣ, а особено на сиротитѣ: върху единъ паметникъ той е изобразенъ, че стои между дѣца, които си простиратъ рѫцѣтѣ къмъ него. Антонинъ облекчи сѫдбата на робитѣ и дори защити християнетѣ отъ фанатизма на поданницитѣ си. Когато се откри единъ заговоръ, народътъ искаше да се накажѫтъ заговорницитѣ съ смърть; ала цезарьтъ ги прости, като забѣлѣжи: «не искамъ да се знае, колко врагове имамъ азъ». Антонинъ урeждаше училища, особено женски, увеличи платата на риторитѣ и на философитѣ. Той не правѣше завоевания, повтаряйки думитѣ на Сципиона: «по-добрѣ е да се запази единъ гражданинъ, отколкото да се убиѭтъ хилядо врагове». Царетѣ отъ Индия и Бактрия се обръщахѫ къмъ него за да отсѫди тѣхнитѣ спорове; отъ Тракия и Скития му пращахѫ златни вѣнци; царьтъ на кавказкитѣ ибери нарочно дохожда въ Римъ за да види Пия. Усиновенийтъ отъ Ан-

тонина *Маркъ Аврелий* още на 12 годишната си възрасть живѣеше като стоикъ — седѣше въ классъ наметнжтъ съ простъ философски плащъ, спѣше на голата земя; още тогава той изглеждаше като старецъ, и го наричахж *Философъ*. Той благоговѣеше прѣдъ паметьта на Антонина и му подражаваше, особено въ благотворителностьта. Като бѣше самичъкъ ученъ и писатель, Маркъ Аврелий желаеше всички да бждатъ образовани, та основа много училища, особено женски. За това атинянетѣ го удостоихж да го посветжтъ въ елевзинскитѣ таинства. Маркъ Аврелий имаше отвръщение къмъ кръвьта, та даваше на гладиаторитѣ тжпо орждие; ала и той допущаше да се прѣслѣдватъ християнетѣ (мжченикъ Юстинъ) и обичаше да принася жъртви. У Лукиана бѣлитѣ волове говорятъ на М. Аврелия: «тебъ побѣда, а намъ погуба». Въ негово врѣме се пролѣ много кръвь — по причина на войни. Римлянетѣ съ мжка се отървахж отъ *партитѣ*, които бѣхж завладѣли Сирия, Армения и часть отъ Мала Азия. И германцитѣ наченжхж да нападжтъ. Тъй като готитѣ се прѣмѣстихж отъ брѣговетѣ на Нѣмско море на югъ, а язигитѣ напирахж откъмъ истокъ, много дребни германски народи, на чело съ *маркоманитѣ*, прѣминжхж Дунавъ и достигнжхж до Аквилея. Римлянетѣ изгубихж тогава до 100,000 само плѣнници, безъ да се смѣтатъ убититѣ. Въ Римъ се молѣхж и принасяхж жъртви; на форума продавахж драгоцѣнноститѣ на двореца; вземахж за войници дори гладиаторитѣ, робитѣ и прѣстжпницитѣ. Маркъ Аврелий съ голѣма мжка можи да спре германцитѣ съ помощьта на правилото: divide et impera (§ 204); много гелайти се заселихж на границитѣ, за да ги пазятъ отъ своитѣ съплеменици. Подиръ това императорътъ потегли срѣщу язигитѣ, ала умрѣ въ Виндобона (Виена) въ 180 г.

§ 267. **Характеръ на културата отъ 1 и 2 вѣкъ.** Културата на I и II в., или *сребърниятъ вѣкъ*, бѣше въ по-голѣма стъпень блѣдно копие на еллинизма, отколкото «златниятъ вѣкъ» и александрийската култура (§§ 170, 250). Тъй като тя се лишаваше осъ собствено съдържание, разви се повече вънкашната й, *формалната страна*. 1) *Риторството* (§§ 176, 252, 259) повече отъ всѣки други пжть проникнж тогава въ всичкитѣ страни на живота, което особено възбуждаше енергия въ християнството, тъй като послѣднето се отнасяше къмъ него отрицателно. 2) Никога така не бѣ се развивалъ *материалниятъ битъ* и свързаниятъ съ него *материализмъ*. Никога така не сж пръскали паритѣ. Дори градската тълпа, plebs urbana, токоречи всичкото си

врѣме прѣкарваше ту въ гостилницитѣ, банитѣ и градинитѣ, ту въ цирковетѣ и амфитеатритѣ. На тълпата раздавахѫ не само жито, нъ така сѫщо испеченъ бѣлъ хлѣбъ, масло, свинско месо, дори пари и дрехи. Провинциалнийтъ градецъ Помпея (§ 264) ни очудва съ комфорта и роскоша си. *Търговията* и *промишленостьта* достигнѫхѫ небивали размѣри отчасти и споредъ това, дѣто Италия се хранѣше само съ задграниченъ хлѣбъ. Въ Италия прѣобладаваше *едрото землевладѣние* (§ 247): тогава казвахѫ, че «голѣмитѣ имѣния (latifundia) съсипахѫ Римъ». Свободното селско съсловие исчезнѫ. Работницитѣ бѣхѫ сé роби и освободени роби; и тѣ се занимавахѫ само съ изработванье прѣдмети за роскошъ. Нъ Италия най-много се гордѣеше съ скѫпитѣ стоки отъ други страни. Обществото крайно се отдаваше на чувствени удоволствия, които се насърдчавахѫ отъ такива материалисти, като Неронъ и Домицианъ, Мессалина и Агриппина Младата: като се исключатъ малцината идеалисти, особено стоицитѣ, цѣлото общество прѣдставяше образецъ отъ най-низъкъ епикуреизмъ. Семейнийтъ животъ токоречи исчезнѫ у римлянетѣ; у тѣхъ се появи знаменитийтъ гастрономъ на прѣстола (Вителлий) и първата готварска книга (отъ нѣкой си Апиций). Навсѣкѫдѣ се забѣлѣзва прѣсищанье: липсвахѫ радоститѣ на живота и одушевлението отъ високи цѣли. Обществото търсѣше само силни и противоестествени усѣщания: занимавахѫ го кървавитѣ зрѣлища, гръмкитѣ и надути фрази, и нелѣпитѣ тънкости на софистиката. Въ сѫщото врѣме до крайность се разви раболѣпието и ласкателството. Градската тълпа се развали още повече, отколкото прѣди (§ 218); войската не се състоеше отъ граждане, а отъ наемници, които не признавахѫ нищо друго, освѣнъ паритѣ и плячката. 3) Недостатъкътъ отъ вѫтрѣшно съдържание въ културата се възнаграждаваше съ *вънкашното ѝ распространение.* Обществото се стремѣше повече отколкото въ златния вѣкъ (§ 252) да усвоява и навсѣкѫдѣ да распръсква готовото умствено богатство: стараехѫ се да съставятъ библиотеки и музеи, търсѣхѫ рѣдки рѫкописи; увеличи се числото на литературнитѣ общества, на книжарницитѣ и на произведенията на искуството, и най-много на строителното искуство; публичнитѣ лекции станѫхѫ обикновено явление; към списателство се стремяхѫ не само Хадрианъ и Маркъ Аврелий, нъ и Неронъ и Домицианъ. Въ сѫщото врѣме античната култура, която въ Александрийската епоха бѣше распространена на Истокъ, а въ златния вѣкъ въ Италия (§ § 170, 248), се распростираше сега по цѣлия Западъ, като *романизуваше Европа.* Въ Галлия, Германия и Британия се появихѫ

много римски колонии; сегашнитѣ ромѫни сѫ потомци на Траяновитѣ легионери; главнитѣ градове по Рейнъ, Везеръ, Дунавъ, Рона, Луара, Темза сѫ се образували отъ римски лагери и отъ военни заселища. Навсѣкѫдѣ по форумитѣ, въ банитѣ и амфитеатритѣ, въ библиотекитѣ, музеитѣ и училищата, бѣше очевидно владичеството на римската тога; навсѣкѫдѣ интелигенцията говорѣше латински; и въ римската литература вече се срѣщахѫ имена на провинциалисти. Провинциитѣ изобщо благославѣхѫ империята: тѣхъ облекчавахѫ отъ гнета на данъцитѣ; давахѫ имъ право на римско гражданство; строго се слѣдѣхѫ управителитѣ на провинциитѣ.

§ 268. **Сребърната латинска книжнина. Прозата.** Сѫщийтъ характеръ има и *сребърната латинска книжнина.* Тя стои по-долѣ отъ книжнината на Августова вѣкъ. Тогава почнѫ да отпада дори латинскийтъ езикъ: той подпадаше подъ влияние на *провинциализмитѣ*, толкова повече че римската интелигенция го прѣнебрегваше, като се увличаше отъ грѫцкия езикъ. Макаръ че сребърната латинска книжнина бѣше продължение на златната, ала съ нѣкои свои особености тя повече наумѣва александрийската литература (§§ 171—174). 1) Златната латинска книжнина бѣше самостоятелна поне по форма (§§ 253—256); а сребърната — *напълно се подчиняваше на грѫцко влияние*, и именно, както на влиянието на александрийцитѣ, така и на тѣхнитѣ прѣемници, на грѫцкитѣ писатели отъ I и II в. сл. Хр. Послѣдни, тѣ по-скоро принадлежѫтъ къмъ римската, отколкото къмъ грѫцката история на литературата; тогава често и римскитѣ автори пишахѫ грѫцки. 2) Както и александрийската литература, сребърнийтъ вѣкъ се отличава съ развитие на *научното направление*, макаръ че по вънкашна форма прозата отъ тоя вѣкъ е по-слаба отъ прозата на Августова вѣкъ; и, както въ Александрия, издигахѫ се точнитѣ и реални науки. На чело на ученитѣ стоеше Птолемей, който работѣше въ александрийския музей. Той извлѣче всичко, което се знаеше по астрономията до тогава. Птолемеевата система за творението на свѣта, макаръ че бѣше въ основата си погрѣшена (геоцентрическа теория), се признаваше до 16 вѣкъ, а на Истокъ и до сега се почита, благодарение на това, че е прѣведена на арабски. Сѫщото направи Птолемей и за географията, като се ползуваше отъ свѣдѣнията на търговскитѣ кервани. Редомъ съ прѣкрасната «География» на Страбона, който живѣ въ Римъ въ врѣмето на Августа, трудътъ на Птолемея служи за учебникъ прѣзъ много столѣтия и послужи за исходна точка на великитѣ открития

въ новитѣ врѣмена. *Плиний Старий*, който станѫ жъртва на любознателностьта си въ 79 г. (§ 264) при изригваньето на Везувий, бѣше образецъ на неуморимъ и честенъ чиновникъ и въ сѫщото врѣме рѣдъкъ ученъ. Той четѣше и си правѣше изводи постоянно, дори кога обѣдваше и кога ходѣше на баня. Неговата «Естествена история» съдържа всичко, което знаехѫ старитѣ за природата. Плиний обоготворяваше природата, която «всичко е създала съ цѣль, именно за полза на човѣка»; нъ неговътъ трудъ е проникнѫтъ съ мрачно настроение и сантиментализмъ: въ него се отрази високата личность на автора, който страдаше посрѣдъ нравственото падание на обществото. И въ медицината се забѣлѣзва стремление къмъ научна система: такъвъ е трудътъ на Маркъ Аврелиева лѣкарь *Галенъ*, който служеше за учебникъ прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, както въ Европа, така и у арабитѣ. Появи се и първийтъ наученъ трудъ по селското домакинство, De re rustica, отъ *Колумелла*. Измежду нравственитѣ или хуманистически науки се забѣлѣзва оживление въ юриспруденцията и философията. Като специалность на римлянетѣ (§ 258), *юриспруденцията* у тѣхъ никога не се спрѣ въ развитието си. Въ сребърния вѣкъ имаше много скромни учени, които подготвяхѫ юридическитѣ знаменитости отъ 3-ия в. Тъй като тѣ признавахѫ всемогѫществото на императорската власть, цезаритѣ не имъ бъркахѫ въ работата и дори имъ покровителствувахѫ, тъй като се нуждаяхѫ отъ тѣхнитѣ съвѣти за управляваньето толкова многото и разни народи. Юриститѣ, които бѣхѫ въспитани въ школитѣ на прокулианцитѣ и сабинианцитѣ (§ 256), що не се прѣкращавахѫ, събирахѫ законитѣ и разумно ги тълкувахѫ. Тогава се установихѫ изворитѣ на гражданското право — leges (старитѣ постановления на понтифекситѣ и магистратитѣ), senatus-consulta (сенатскитѣ рѣшения), constitutiones-principis (императорскитѣ decreta, edicta, epistolae) и responsa prudentum (§ 256). А въ врѣмето на Марка Аврелия, който бѣше юристъ, се явихѫ *Гаевитѣ* Institutiones. Въ това велико съчинение се отрази главната причина за развитието на юриспруденцията у римлянетѣ — тѣхнитѣ всемирни завоевания, които доведохѫ да се сблъскатъ римскитѣ закони съ законитѣ на другитѣ народи. Признавайки на всѣки народъ правото да си има свой особенъ погледъ на работитѣ, а слѣдователно и свои закони, Гай си тури задача да вземе отъ римското право това, което съотвѣтствува на разума на всичкитѣ нации; тази идея прѣобърнѫ римското право въ *всеобщо*. *Историографията* прѣдставя вече отпадъкъ. Тя се състоеше прѣиму-

ществено отъ записки за съврѣменнитѣ събития: въ това отношение любознателностьта бѣше развита; Acta diurna (§252) се четѣхѫ съ жажда. Подъ гнета на деспотизма историографията страдаеше отъ отсѫтствие на критика, отъ риторство и безнравственость. Благодарение на Хадрианова секретарь *Светоний*, тя се прѣвърнѫ въ събрание отъ анектоди. Ала и въ историографията отъ сребърния вѣкъ има видно исключение; това е *Тацитъ*, първийтъ слѣдъ Тукидида (§133) историкъ отъ старитѣ врѣмена, който умрѣ въ врѣмето на Хадриана. Когато бѣ 45 годишенъ Тацитъ написа биографията на Агрикола (§ 264), като на доблестенъ републиканецъ; послѣ се появи Germania (§ 262), въ която се противопоставятъ по-добритѣ черти на варваритѣ срѣщу порочностьта и изнѣженостьта на римлянетѣ. По-важни сѫ Historiae и Annales, въ които се описватъ събитията отъ 14—96 г. Трудоветѣ на Тацита сами по себе си съставятъ историческо явление. Въ тѣхъ се вижда гласътъ на най-развития и нравственъ човѣкъ на врѣмето си, който скърбѣше, като наблюдаваше пороцитѣ и достигаше да taedium vitae (считаше животътъ за тегоба); тѣ сѫ историческа елегия и заедно съ това сатира; поради това въ тѣхъ не може да се търси обективна оцѣнка на събитията, макаръ че фактитѣ сѫ събрани съ строга критика. Тацитъ прѣдставя идеалъ на староврѣмски римлянинъ: макаръ че стои близу до стоицитѣ и до Сенека, той вѣрва въ боговетѣ и въ Фатума. Тацитъ е републиканецъ; като признава принципатътъ и римското владичество надъ цѣлия свѣтъ, той иска свобода на личностьта и уважение къмъ особеноститѣ на народитѣ; той скърби за това, че въ формитѣ на цивилизацията се развива робство. За съжаление езикътъ на Тацита е твърдѣ кратъкъ, понѣкога дори тъменъ. Гръцкитѣ историци отъ сребърния вѣкъ сѫ нѣщо по-добри отъ латинскитѣ. На чело имъ стои учительтъ и приятельтъ на Хадриана, твърдѣ начетенийтъ философъ *Плутархъ*. Неговитѣ богати по материалъ «Биографии» на знаменити гърци и римляне сѫ проникнѫти отъ хуманно чувство и сѫ занимателни, макаръ че сѫ лишени отъ критика: тѣ сѫ исторически панегирици. Плутархъ е единъ отъ послѣднитѣ стълпове на еллинизма: той защищаваше дори Олимпийцитѣ отъ нападенията на философията. Главнийтъ пѫтешественикъ отъ това врѣме *Павзаний* въ своя «Пѫтеводитель по Гърция» остави богато събрание отъ свѣдѣния по географията, историята и искуството на Еллада; най много у него има религиозни старини. Ала езикътъ на Павзания е слабо, прѣсилено подражание на Тукидида. Евреинътъ *Иосифъ Флавий*

обстоятелно описа послѣдното въстание на своя народъ (§ 264), въ което той самъ взема участие, ала послѣ се прѣдаде на римлянетѣ, та дълго врѣме живѣ въ Римъ. Поради деспотизма ораторитѣ нѣмахѫ голѣмъ просторъ: публично можеше да говори само адвокатътъ, и авторътъ при рецитациитѣ (§ 252). А въ това врѣме риторството бѣше душа на интелигенцията и на въспитанието. То се състоеше отъ краснорѣчие и диалектика. *Краснорѣчие* се наричаше искуството да се говори фразисто, съ особена *декламация* и жестове. *Диалектика* се наричаше умѣнието да се подбиратъ софизми (§ 121), така щото риторитѣ се наричахѫ «нови софисти». Понѣкога софистътъ обявяваше, че единъ день ще доказва едно, а други пѫть — съвсѣмъ друго; и нему рѫкоплѣскахѫ, отрупвахѫ го съ вѣнци и злато, давахѫ му да учи дѣцата за скѫпа плата. Появяваньето на новъ софистъ съ име бѣше събитие въ Римъ; неговата аудитория се пълнеше не по-малко отъ цирковетѣ и банитѣ. На риторитѣ давахѫ важни длъжности; пращахѫ ги за посланици. Особено голѣмъ бѣ напливътъ на гръцкитѣ ритори, отъ които мнозина се намѣрвахѫ въ двореца, дѣто тѣ играяхѫ понѣкога влиятелна роля. Латинското риторство процъвтѣваше особено въ Галлия и Испания, отъ която произлиза главниятъ риторъ Квинтилианъ. *Квинтилианъ*, който живѣ при двора на Флавиитѣ, се прослави съ «Учебникъ по краснорѣчието» (Institutiones oratoriae), съ който се ползувахѫ прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Като се отличаваше съ здравъ смисълъ и съ вкусъ, той искаше простота и възвръщанье къмъ Цицерона. Софиститѣ бѣхѫ и филолози, ала жалки — именно *комментатори*, или глоссатори (§ 172) и *компилатори* (compilare — грабѭ), които събирахѫ отдѣлни мѣста отъ разни автори. Компилаторитѣ сѫ важни само съ това, че у тѣхъ сѫ се запазили много нѣща отъ автори, които не сѫ уцѣлѣли до наше врѣме.

§ 269. **Поезията.** 3) Третята отличителна черта на римската книжнина отъ сребърния вѣкъ бѣше *слабостьта на естетическата страна.* Поезията стои по-долѣ отъ прозата. Процъвтѣваше само *сатирата*, както латинската, така и гръцката. Главата на римскитѣ сатирици *Ювеналъ* заяви, че «негодованието създава стихътъ». Той биде заточенъ въ Египетъ отъ Домициана, задѣто бѣ докачилъ единъ придворенъ танцоръ. Ювеналъ открито и беспощадно нападаше живитѣ прѣдставители на порока. У него има толкова благородно одушевление, щото въ срѣднитѣ вѣкове го наричахѫ «учитель на нравственостьта» (ethicus). Другъ характеръ имаше стоикътъ и приятельтъ на Тразея Пета (§ 263) *Персий*,

който имаше чиста и буйна натура. Той живѣ твърдѣ малко (28 г.), за да може да познава добрѣ хората, та затова бичуваше само общитѣ типове на порока. Тонътъ на неговитѣ сатири е лекъ и елегиченъ. Тогава се развихѫ два нови вида сатири: *хумористическийтъ разказъ* и *епиграмата* въ сегашния смисълъ на думата (§ 251). Първийтъ видъ се създаде отъ Неронова приятель *Петроний*, който уреждаше придворнитѣ забави, а послѣ биде принуденъ да си разрѣже жилитѣ. Петрониевътъ Satiricon е събрание отъ смѣшни и отвратителни разкази за похожденията на двама освободени роби. У него порокътъ не се наказва; авторътъ се присмива надъ забавнитѣ положения, въ които пада порокътъ. Епиграмата бѣше разработена отъ испанеца *Марциалъ*, който ласкаеше на цезаритѣ и забавляваше богатитѣ съ мръсни шеги. Той пръскаше всичко, що получаваше, така щото нѣмаше съ какво да си поправи покривътъ, кога капѣше, и често нѣмаше прилична тога. Марциалъ не се възмущаваше отъ порока, не засѣгаше личности; той съ безгрижна веселба описваше скандалитѣ и неприличията. Поради това неговитѣ епиграми бѣхѫ такова сѫщо любимо четиво за висшето общество, както и разказитѣ на Петрония и стиховетѣ на Овидия (§ 255). Главнийтъ гръцки сатирикъ *Лукианъ* много пѫтува и се славѣше като софистъ. Неговитѣ «Разговори» (особено «въ царството на мъртвитѣ») не отстѫпватъ на Платоновитѣ по изяществото си и напомнюватъ Аристофана по аттическата си соль (§ 132). Лукианъ, който се наричаше «цензоръ на глупоститѣ», бѣше скептикъ, който добрѣ разбираше пороцитѣ на врѣмето си. Искусно като бичуваше политеизмътъ, той закачаше и християнството; като разоблачаваше епикурейцитѣ, той не щадѣше и стоицитѣ и циницитѣ. Лукианъ е важенъ още и като баща на *романа*, на който той придаде така сѫщо сатириченъ характеръ. Тогава романиститѣ подъ влияние на Истокъ избирахѫ формата на приказката или на «метаморфозитѣ» (прѣвръщанията на хората въ животни и наопаки). Латински романистъ-сатирикъ бѣше африканецътъ *Апулей*, който много пѫтува и до толкова бѣше посветенъ въ мистериитѣ, щото го считахѫ за магйосникъ. Неговото «Златно магаре» или «Метаморфози» е блѣстяща сатира въ формата на разказъ за приключенията на единъ човѣкъ, който се прѣвърнѫлъ въ магаре. Езикътъ на Апулея, високопаренъ и ббразенъ, нъ пъленъ съ архаизми и провинциализми, послужи за основание на *африканската латинска книжнина*. Въ «Златното магаре» една разбойница разказва хубава приказка за Амура и Психея.

§ 270. **Разлагание на политеизма.** Процъвтѣването на философията въ сребърния вѣкъ е свързано съ състоянието на религията. Тогава напълно начена *да се разлага политеизмътъ* (§ 247), особено въ Римъ, подъ влияние на научната критика, на сатирата и на пантомимитѣ, които прѣдставяхѫ най-забавни сцени отъ митологията. Животътъ на висшето общество бѣше пародия на живота на Олимпийцитѣ Въ сѫщото врѣме цезаритѣ почитахѫ Зороастра, Питагора и Платона, статуитѣ на които туряхѫ въ двореца редомъ съ статуитѣ на Олимпийцитѣ и съ изображението на Христа. Жрѣцитѣ не оставахѫ по-долѣ отъ тѣхъ: още въ врѣмето на Цицерона двама авгури не можахѫ да гледатъ единъ на другиго безъ смѣхъ, когато испълнявахѫ службата си (§ 247). Поради това народътъ осмѣйваше старитѣ оракули, и въ 2-ия вѣкъ единъ грѫцки философъ издаде събрание отъ «лъжитѣ» на Питията, което се четѣше съ жадность. Политеизмътъ се подкопаваше още и съ това, че въ Римъ той бѣше *държавно учрѣждение:* докато сѫществуваше римската държава, трѣбваше да се поддържатъ външнитѣ форми на религията, която бѣше изгубила съдържанието си. Това проповѣдвахѫ дори такива врагове на идолопоклонството, като Цицеронъ, Сенека и стоицитѣ. Цезаритѣ се наричахѫ pontifex maximus, дори и когато станѫхѫ вече християне; и до Сивиллинитѣ книги се допитахѫ за послѣденъ пѫть въ врѣмето на Юлиана Сѐ така дълго се запази *апотеозата:* сенаторитѣ и конницитѣ изнасяхѫ на рѫцѣ на Марсовото поле восъчната фигура на умрѣлия цезарь, като запалвахѫ дръвникъ, испущахѫ отъ него единъ орелъ — душата на умрѣлия, която се възнасяше на небето; а по цѣлата империя издигахѫ храмове на новото божество и му принасяхѫ жъртви. Като изгуби вѣрата си, народътъ чувствуваше душевна мѫка, която е исказана въ *Климентинитѣ*: въ този романъ патрицийтъ Климентъ разказва, какъ се той мѫчилъ отъ безвѣрието, докато не се успокоилъ въ християнството. Въ приказката на Апулея Психея (душата) се мѫчи на земята, докато Амуръ (божественото откровение) не ѭ отнася на небето, като своя невѣста. Като търсѣше исходъ отъ душевната мѫка, тълпата падаше въ синкретизмъ и суевѣрие, а интелигенцията се увличаше отъ философията. *Синкретизмътъ* въ религията е безсмислено, външно смѣсванье на различни вѣрвания. Той се начена отъ врѣмето на Александра Велики, когато паднѫхѫ и народноститѣ (§ 175), и спомагаше за развитието на космополитизма, като расчистваше пѫть на християнството. Синкретизмътъ се развиваше колкото повече се увеличавахѫ римскитѣ за-

воевания (§ 259). Въ сребърния вѣкъ съ особено почитание се ползуваше *Митра* (§ 50); нъ покрай него имаше много богове отъ трвтѣ части на Свѣта. *Баалъ* (§ 36) се почиташе въ Сирия подъ името Elagabal; жрѣцътъ на тоя богъ станѫ цезарь, като се нарѣче съ името му и се ожени за една весталка. Дори *Моисеевътъ законъ* наченѫ да се распростира навънъ отъ Юдея, най-много помежду женитѣ, което до сега не бѣ ставало. *Суевѣрието* се проявяваше въ различни форми. 1) Лъжовна набожность, или увличанье съ вънкашностьта на култа. Тогава идолътъ станѫ божество, и религията се понизи на стъпеньта на фетишизма (Въвед. § 6), прѣобърнѫ се въ процессии, които се съединявахѫ ту съ оргии, ту съ самоистезания. Най-вече се обезобразявахѫ поклоницитѣ на Кибела (§ 68) — *евнуситѣ*, каквито се срѣщахѫ въ всѣка заможна кѫща въ видъ на слуги. 2) Твърдѣ много се развиваше вѣрата въ разни признаци и прѣдзнаменования. Августъ се огрижваше, кога му се случеше да си обуе обувката на лѣвия кракъ намѣсто на правия; Плиний Старий вѣрваше въ талисманитѣ. 3) Навсѣкѫдѣ се распространи магїосничеството: мѣстото на Питията земахѫ «халдеи, маги и mathematici» (§ 264), на които вѣрвахѫ цезаритѣ и интелигенцията. Появихѫ се фокусници, които основавахѫ дори нови култове. *Александръ отъ Абонотейха* (въ Пафлагония) устрои оракулъ, който не отстѫпваше на Питията и който бѣ посветенъ на Ескулапа, изображаванъ отъ една голѣма змия. 4) Мистицизмътъ, който лежеше въ основата на цѣлото суевѣрие, специално се показа въ *мистериитѣ*, които никога не сѫ се ползували съ такъва почесть. Освѣнъ елевзинскитѣ (§ 128) изникнѫхѫ още много нови таинства, които бѣхѫ свързани съ божествата отъ Истокъ. Особено се славѣхѫ *митреитѣ* и *изиакитѣ*, въ честь на Митра и Изида съ Сераписа (§ 15). Въ тия таинства дори цезаритѣ носѣхѫ идоли въ процессиитѣ, държахѫ постъ и се бичувахѫ. Много распространени бѣхѫ така сѫщо и *тавроболиитѣ*—мистериитѣ на Кибела: заколвахѫ бикъ и се поръсвахѫ съ неговата кръвь, което се наричаше «кръщаванье съ кръвь и възраждание».

§ 271. **Философията.** Колкото повече отпадаше политеизмътъ, толкова повече интелигенцията се пускаше въ философията, която не бѣше толкова наука, колкото вѣрвание: всѣка философска школа се отличаваше съ свой начинъ на живѣянье и дори съ своя особена вънкашность, като да бѣ отдѣлна община. Поради това никога още философията не е бивала така распростра-

нена. Още сѫществувахѫ старитѣ школи: питагорейци, перипатетици, циници, еклектици, скептици, академици (§§ 99, 153, 155, 173, 250). Епикуреизмътъ влияеше върху массата; стоицизмътъ имаше по-малко ученици, ала тѣ бѣхѫ най-развититѣ хора и най-добритѣ цезари. Обаче то бѣше вече *новийтъ стоицизмъ*, що бѣ проникнѫтъ отъ любовь къмъ ближния, отъ състрадание. На чело на новия стоицизмъ стоѭтъ Сенека и Маркъ Аврелий. *Философътъ Сенека*, който бѣ възпитатель и жъртва на Нерона (§ 263), и който по характеръ приличаше на Цицерона (§ 230), осмѣиваше идолопоклонството и проповѣдваше всеобщо братство: християнскитѣ писатели се ползувахѫ отъ неговитѣ Epistolae morales, и се състави прѣдание, че той се е прѣписвалъ съ апостола Павла. Съчинението на *Марка Аврелия* «Къмъ самаго себе си» (Εἰς ἑαυτόν) е проникнѫто отъ сѫщия идеализмъ и человѣколюбие. Освѣнъ новийтъ стоицизмъ изникнѫхѫ още нѣколко нови философски школи подъ влияние на Истокъ. Такова е учението на *Аполлония Тианский*, който се роди ок. Р. Хр., много пѫтува и бѣше питагореецъ. Неговитѣ твърдѣ нравствени проповѣди имахѫ голѣмъ успѣхъ: въ много градове въздигнѫхѫ въ негова честь храмове. Аполлоний смѣло критикуваше правителството и умрѣ въ тъмницата. Влиянието на Истокъ още по-силно се отрази върху школитѣ, които изникнѫхѫ въ Александрия. Измежду тия главно е учението на *Филона*, който се нарича «еврейский Платонъ». Цѣльта му бѣ да направи Моисеевътъ законъ свѣтова религия, като го възроди и освѣжи съ Платона. Филоновото учение, което бѣше враждебно на християнството не по-малко отколкото фарисеетѣ, приучваше идолопоклонницитѣ къмъ единобожие. То влия върху развитието на философията отъ 3 вѣкъ: важно е неговото разяснение на вѣтхозавѣтното учение за Бога, за Словото (λόγος) и за Духа. Християнската секта на гностицитѣ е свързана съ учението на Филона. *Терапевтитѣ*, които живѣяхѫ близу до Александрия на общини, като монашество, се досѣгахѫ отъ една страна до Филона, отъ друга до християнството. Съвсѣмъ друго е *каббалата*, — учение, което се появи тогава у палестинскитѣ евреe. То е смѣсица отъ ученията на Моисея и на Зороастра (§ 52); въ него име и прѣселение на душитѣ и цѣлъ свѣтъ отъ чисти и нечисти духове. Напоконъ *мистериитѣ* отчасти се отнасяхѫ къмъ философията: тѣхното есотерическо учение (§ 128) повече се приближаваше къмъ учението за едно и идеално божество. Появихѫ се философски учения и въ християнството подъ името *ереси* (αἵρεσις още у гръцкитѣ философи значеше особено мнѣние).

Най-важенъ бѣ *гностицизмътъ*. Гностицитѣ създадохѫ цѣла философско-религиозна система (γνῶσις — истинско знание) — смѣсица на християнството съ класическия политеизмъ, съ Платона и съ религиитѣ отъ Истокъ. Единъ отъ първитѣ гностици бѣше александрийскийтъ евреинъ-християнинъ *Церинтъ* (ок. 100 г.), противъ когото е написано Евангелието на Иоанна. Той основа и *хилиазмътъ* — учение, споредъ което се очаква ново въплощение на Христа, когато ще се начене «хилядогодишното» царство на блаженството, и слѣдъ това ще настане крайтъ на свѣта. Гностицизмътъ упорито се държеше, тъй като привличаше интелигенцията; нъ той скоро се распаднѫ на нѣколко вида: едни се приближавахѫ повече до Зороастра, други до Платона; едни падахѫ въ аскетизмъ, други въ безнравственость. Гностицизмътъ поддържаше догматическото развитие на християнството: той внасяше въ него античната наука и искуство. За нравственото развитие на християнството спомагаше *монтанизмътъ*, който бѣ основанъ отъ жрьца на фригийската Кибела, мечтателя Монтана, който се считаше за обѣщанийтъ отъ Христа Параклетъ — «Утѣшитель». Тогава когато нравитѣ падахѫ, Монтанъ се стремѣше да устрои аскетическото «общество отъ светци»: той бѣше противъ развлѣченията, науката и искуството.

§ 272. **Искуството.** Въ сребърния вѣкъ грьцкото искуство съвсѣмъ отпаднѫ; нъ *римското* искуство тогава именно *процъвтѣваше*. Покровителствувахѫ му императоритѣ и слободнитѣ богаташи, които се лишавахѫ отъ политически животъ; атинскийтъ Крезъ и чудакъ, риторътъ *Иродъ Аттикъ* съперничеше съ Антониновцитѣ въ роскоша на сградитѣ и дори искаше да прокопае Истмътъ. Тогава се разви твърдѣ много техниката; ала художницитѣ лъскаяхѫ на цезаритѣ и угаждахѫ на разваления вкусъ на обществото: тѣхнитѣ работи се отличавахѫ съ надутость, излишъкъ отъ украшения и съ източна колоссалность. Най-много напрѣднѫ *архитектурата*, въ която личахѫ арката, коринтската колонна и массивностьта на дворцитѣ, амфитеатритѣ, банитѣ, водопроводитѣ, монументитѣ. Ето главнитѣ архитектурни образци въ Римъ. 1) *Веспасиановътъ* Colosseum (Колизейтъ) — който служеше за моделъ на другитѣ амфитеатри; той се състоеше отъ три ката съ дорически, йонически и коринтски аркади. 2) *Триумфалната арка на Тита*, която бѣ издигнѫта въ паметь за разрушението на Иерусалимъ; върху нея сѫ изобразени взетитѣ отъ римлянетѣ еврейски светини. 3) *Траяновата колонна* (29·5 м. висока), върху която най-напрѣдъ бѣше издигнѫта статуята на Траяна, а послѣ изобра-

жението на св Петра. Тази колонна, която послужи за образецъ на Вандомската, е покрита съ надписи и съ 2300 фигури (до 60 см. вис. всѣка), които изобразяватъ походитѣ на Траяна. 4) *Moles Hadriani* — гробница, която е извѣстна подъ името «Замъкътъ на св. Ангела», защото върху нея е издигнжта статуята на архангела Михаила. *Живописството* отъ тая епоха е нищожно, па и малко е запазено отъ него; фрескитѣ станжхж тогава на мода въ всичкитѣ богати кжщя, ала тѣ сж груби и съвсѣмъ роскошни. Римското *ваятелство* се отличаваше тогава съ *реално* — историческо и портретно — направление, което въ старо врѣме никога не бѣ достигало такова развитие; за образци се считатъ барелиефитѣ, що се намѣрватъ на Траяновитѣ монументи и статуитѣ на Флавиева родъ. Напрѣдъкътъ на римския стилъ бѣ спрѣнъ отъ Хадриана, който се стараеше да възкръси еллинското искуство съ неговата идеализация и религиозность. Това породи само единъ изященъ типъ — статуитѣ на *Антиноя*, Хадрианова любимецъ; въ тѣхъ има идеализацията на старитѣ Аполлоновци, примѣсена съ тжга. Тѣзи статуи можахж да се срѣщнжтъ въ всѣко заможно семейство: тжгующото общество виждаше въ този младъ милъ ликъ изражението на собствената си сждба. Отъ врѣмето на Хадриана се начева *паданието на римското искуство*, което напустнж реализмътъ, несполучливо подражаваше на еллинизма, дори падаше въ митология.

§ 273. **Владичество на войницитѣ. Германцитѣ и новитѣ перси.** Подиръ Марка Аврелия (§ 266) настанж епоха, когато империята начена да отпада, и която се нарича *владичество на войницитѣ*. Както и прѣдидущата епоха на добритѣ императори (§ 264), тя се продължава около единъ вѣкъ (180—284). Военнийтъ деспотизмъ напълно се утвърди въ врѣмето на африканеца *Септимия Севера*, когото провъзгласихж за императоръ илларийскитѣ *легиони*, що бѣхж възстанжли срѣщу столичнитѣ преторианци. Добъръ пълководецъ и солдатинъ по простотата на живота си, нъ грубъ, лукавъ и суевѣренъ човѣкъ, Северъ обяви на сената, че пржчката е найдоброто срѣдство за управление. Той наказа съ смърть до 40 сенатори и мнозина богати провинциали. Легионеритѣ бѣхж обсипани съ милости и поставени по-горѣ отъ всички граждански чинове. Старитѣ преторианци, разгаленитѣ синове на богатитѣ италианци, бѣхж унищожени: намѣсто тѣхъ се състави гвардия отъ 50,000 юначни провинциални легионери. Префектътъ на новия преторийъ станж първо лице подиръ цезаря: той дори издаваше императорски

закони. Римъ се промѣни: паднѫхѫ старитѣ преторианци, сенатътъ, дори авгуритѣ; Северъ държеше християне при двора; властьта прѣминѫ у провинциалнитѣ легиони. Като умираше, Северъ каза на дѣцата си: «обогатявайте войницитѣ — и прѣзирайте всичко друго!»

Триумфалнитѣ врата на Тита. Въ Римъ.

Ала веднага се оказа, че войницитѣ сѫ бѣдствие за империята. Тѣ станѫхѫ отчасти страхливи дюгенджии, като се испоженихѫ за провинциалки, отчасти разбойници. Легионитѣ се борахѫ помежду си за плячка, биехѫ се съ преторианцитѣ, играехѫ си съ короната:

понѣкога тѣ продавахѫ прѣстола съ наддаванье; веднъжъ въ продължение на 8 г. царувахѫ 19 цезари. Изобщо взето всѣки императоръ царуваше по-малко отъ 4 г.: императоритѣ погинвахѫ повечето отъ насилствена смрьть. Настанѫ застой въ материалната култура: народътъ гинѣше отъ солдашкия грабежъ и отъ тежкитѣ налози; намаляваше се числото на жителитѣ. Поради това не можеше да има идеална култура у затжпѣлото общество; имаше ѭ само у християнетѣ, които сѐ още се прѣслѣдвахѫ. Въ сѫщото врѣме вънкашнитѣ врагове до толкова се усилихѫ, щото начеңѫхѫ *да нападатъ* отъ сѣверъ и отъ истокъ. Въ 3-ия вѣкъ у германцитѣ начеңѫхѫ да се образуватъ съюзи отъ малки народи, които послужихѫ за зародъкъ на новитѣ нации. По-рано отъ всички други по тоя начинъ се образувахѫ на Маинъ *алеманитѣ;* тѣ първи начеңѫхѫ да нападатъ и достигахѫ дори до Римъ, жителитѣ на който се обръщахѫ за съвѣтъ къмъ Сивиллинитѣ книги и обграждахѫ градътъ съ стѣна. Съюзътъ на *франкитѣ* се распаднѫ на двѣ части: при долни Рейнъ живѣяхѫ салическитѣ франки, а на югъ отъ Келнъ — рипуарскитѣ, «крайбрѣжнитѣ». Притискани отъ къмъ истокъ отъ сакситѣ, франкитѣ прѣминѫхѫ Рейнъ, отнехѫ отъ римлянетѣ Белгия и начеңѫхѫ да нахлуватъ въ Галлия, Испания, дори Африка. Съюзътъ на *сакситѣ* (англи, юти и др.) завземаше мѣстата между Емсъ и Елба и се славѣше съ морски нападения по брѣговетѣ на Галлия. Тѣ дадохѫ на цѣла сѣв. Германия своето долнйо — нѣмско нарѣчие (Platt-Deutsch). Между сакситѣ, алеманитѣ и франкитѣ живѣяхѫ *тюрингитѣ, шваоитѣ и бургундцитѣ.* Въ първо врѣме най-важенъ отъ всички бѣше съюзътъ на *готитѣ*, които живѣяхѫ отначало въ Скандинавия. Тѣ бѣхѫ смѣсица отъ германци (вандали, херули и др.) съ славяне. Въ 4 в. готитѣ живѣяхѫ отъ Балтийско море до Тисса, Дунавъ и Донъ, като си бѣхѫ подчинили еститѣ и славянетѣ отъ южна Руссия. Още тогава цезаритѣ трѣбваше да купуватъ отъ тѣхъ миръ и да имъ даватъ земи. Съ своитѣ ладии готитѣ грабѣхѫ до Спарта, Трапезунтъ и Критъ. Днѣстръ ги раздѣляше на *остготи* (источни) и *вестготи* (западни). У готитѣ рано се появи християнството и писаньето: съ християнството тѣ се запознахѫ въ Кримъ благодарение на малоазиятскитѣ плѣнници, а на Дунавъ готътъ *Улфила,* който бѣше отначало заложникъ въ Византия, прѣведе библията на езика на своя народъ (ок. 350), като състави азбука отъ гръцки букви и отъ руни; този най-старъ нѣмски писменъ документъ не се е съхранилъ въ цѣлия си видъ. На источната граница римлянетѣ добихѫ

врагъ, който бѣше много по-опасенъ, отколкото партитѣ (§ 163). Послѣднитѣ, като турански пришелци, винѫги бѣхѫ ненавистни на туземнитѣ перси. Въ 226 г. перситѣ възстанѫхѫ. Тѣхенъ вождъ бѣше *Ардширъ*, Сассановъ синъ, който по прѣдание происхождалъ отъ Ахеменидитѣ (§ 67). Той разби партитѣ и основа *ново-персийското царство на Сассановцитѣ*, което сѫществува повече отъ 400 г. Сассановцитѣ съставихѫ съборъ отъ маги въ Балка (Бактра), въ който погинѫлата наскоро подиръ Александра Македонский Зендавеста бѣше изново написана по паметь и прѣведена на пелви (§ 52). Тѣ натрапвахѫ на всичкитѣ си подданици *огнепоклонството*, като прѣслѣдвахѫ другитѣ религии, а особено християнството: *Мани*, който желаеше да слѣе ученията на Христа и на Зороастра, биде замѫченъ, а християнскитѣ еретици (несторианцитѣ) се ползувахѫ съ милоститѣ на Сассановцитѣ. Сѐ толкова крѣпко бѣше и политическото единство на перситѣ, столица на които станѫ *Мадаинъ* върху развалинитѣ на Селевкия и Ктезифонъ. Заради това още Ардшировътъ синъ *Шапуръ* можѝ да вземе въ плѣнъ импера- тора Валериана (260), който и умрѣ въ неволя.

§ 274. **Каракалла. Авреліанъ. Реформитѣ на Диоклециана.** Цезаритѣ отъ врѣме на войнишкото владичество напомнюватъ Нерона и Домициана. За типъ имъ служѫтъ Каракалла и неговътъ роднина Елагабалъ (211 — 222). *Каракалла* уби брата си Гета въ рѫцѣтѣ на майка си и наказа съ смърть до 20,000 души, които съчувствувахѫ на жъртвата, заедно съ женитѣ и дѣцата имъ, въ това число и учителя си *Папиниана*, който, като му прѣдложихѫ да оправдае братоубийството, отговори: «по-лесно може да се извърши прѣстѫплението, отколкото да се оправдае». Въ Александрия Каракалла събра най-добритѣ младежи подъ прѣдлогъ на солдатски наборъ, изби ги и живи зарови раненитѣ заедно съ мъртвитѣ; при това бѣхѫ унищожени музейтъ и знаменитата школа (§ 170). Конфискациитѣ не постигахѫ за всичкитѣ измислици на Каракалла, който уреждаше скѫпи боеве на звѣрове и се обяви за втори Александръ Македонский. За да увеличи приходитѣ на съкровището, той подари на всички провинциалисти правото на римско гражданство: тази мѣрка му даде възможность така сѫщо да приравни римлянетѣ къмъ провинциалиститѣ, като ги лиши отъ свободата да плащатъ данъци. Къмъ края на тая епоха се явихѫ по-добритѣ, *сѣвернитѣ* императори, които бѣхѫ родомъ отъ крайдунавскитѣ страни. Главнийтъ измежду тѣхъ бѣ *Авреліанъ*, който бѣ уменъ и енергиченъ човѣкъ, ала крайно строгъ и вла-

стителенъ: той обичаше почести, триумфи, и прьвъ си тури диадема (§ 71); народътъ го наричаше «Укротитель на сената», а солдатитѣ — «Мечъ въ ржката». Наричахж го така сжщо и «Възстановитель на свѣта» (на Римската държава), защото той за щити границитѣ на империята и завоюва *Палмира.* Тьй като бѣше търговска станция по пжтя отъ далечна Азия за Европа, този тирийски оазизъ се славѣше съ богатство още въ Соломоново врѣме, а въ врѣме на Селевкидитѣ той станж нова Атина по развитието на еллинската култура. Въ врѣме на Аврелиана въ Палмира царуваше рѣшителната и умна *Зиновия,* която по вънкашность приличаше на Клеопатра (§ 242); отъ нея тя водѣше и потеклото си. Тя ходѣше обржжена, заедно съ войницитѣ въ походитѣ, знаеше по гръцки и по латински, пишеше исторически записки; главенъ управникъ въ държавата ѝ бѣше нейнийтъ учитель, дѣлнийтъ писатель *Лонгинъ.* Тази «Нова Семирамида» завладѣ Египетъ, отблъснж нападенията на перситѣ при Евфратъ и на готитѣ въ Витиния. Аврелианъ разруши Палмира, отъ които сж се запазили величествени развалини; Зиновия въ златни вериги вървѣше слѣдъ неговата триумфална колесница, която бѣ впрѣгнжта съ елени. Аврелианъ биде убитъ за неговата строгость. Скоро подиръ това (285) войскитѣ поставихж на прѣстола най-важнийтъ отъ сѣвернитѣ императори — *Диоклециана;* нъ той потъпка владичеството на солдатитѣ и съ него се начева епохата на *гражданския порядъкъ.* Синъ на единъ робъ отъ Диоклея (въ Далмация), Диоклецианъ наумѣва Августа по дипломатическото си искуство, и по суевѣрието си: той бѣше заобиколенъ съ врачки, наричаше се Юпитеръ и понѣкога се явяваше въ видъ на това божество. Реформитѣ на Диоклециана бѣхж насочени противъ античния свѣтъ. 1) Остатъцитѣ отъ републиканизма бѣхж замѣстени съ *монархически форми.* Сенатътъ изгуби и послѣднитѣ си права; бѣхж отнети както сенатската касса, така и сенатскитѣ провинции. Напустнжхж дори републиканскитѣ звания: консулъ, цензоръ и трибунъ; Диоклецианъ се наричаше само imperator. Преториантитѣ бѣхж замѣстени съ гвардия съставена отъ сѣвернитѣ легиони. И самийтъ Римъ изгуби значението си: Диоклецианъ не живѣеше въ него. Установи се порядъкъ, особено въ финанситѣ и въ сждилищата; провинциитѣ бѣхж запазени отъ рушветчии, а поданицитѣ отъ шпиони. Нъ заедно съ това цезаризмътъ взема формитѣ на *источния султанатъ.* Диоклецианъ носѣше диадема и царско облѣкло, въведе блѣскавъ етикетъ и цѣла тълпа отъ придворни; прѣдъ него падахж

на колѣнѣ, величаяхѫ го *dominus* (господарь); а империята бѣ обладана отъ обширна чиновнишка иерархия, прѣдъ която се изгубихѫ правата на «римскитѣ граждане». Всичко това изискваше огромни расходи: земледѣлцитѣ бѣгахѫ по горитѣ отъ гнета на налозитѣ; работницитѣ страдахѫ още и отъ това, дѣто бѣ назначена «висша» плата (maximum), или такса на труда. Обществото се мѫчеше и нравствено отъ деспотизма: особено жестоко се *гонѣхѫ християнетѣ* отъ страна на новитѣ, много усърдни чиновници. 2) *Империята се раздѣли,* за което отколѣ мечтаяхѫ. Раздѣлението бѣше необходимо поради обширностьта на държавата, усилваньето на враговетѣ, пъстротата на населението и различието въ гръцката и римска култура. Диоклецианъ назначи за свой другарь по управлението съотечественикътъ си, грубийтъ *Максимианъ*, който самъ себе си наричаше Херкулесъ: и двамата носѣхѫ титлата *августъ.* Диоклецианъ управляваше *Истокъ* и живѣеше въ Никомедия: Максимианъ получи *Западъ* и живѣеше въ Миланъ. За граница между Истокъ и Западъ служеше Адриатическо море. Тази мѣрка се оказа толкова сполучлива, че и двамата августи си земахѫ по единъ помощникъ, или *цезарь*, който се считаше за наслѣдникъ на прѣстола. Цезарь *Галерий* получи *Иллирикъ* (сега Гърция, Далмация, Унгария, Ромѫния); на *Констанция Хлора* (Блѣдний) дадохѫ Галлия, Испания и Британия съ столица Триръ. Диоклецианъ остави за себе си Азия, Египетъ, Тракия и Македония, а Максимианъ — Италия и Африка. По тоя начинъ се образува *тетрархия* (четиревластие), нъ единството на империята си останѫ: всички слушахѫ Диоклециана.

§ 275. **Беспоредъцитѣ.** Отначало тетрархията бѣше полезна: отблъснѫти бѣхѫ враговетѣ и усмирени бунтоветѣ, въ това число опасното възстание на *багодитѣ* въ Галлия — селяне, които бѣхѫ угнетени отъ римлянетѣ и отъ келтската аристокрация. Нъ послѣ настанѫхѫ смутове: въ едно врѣме заеднъжъ имаше 6 императора. Честолюбивийтъ и свирѣпийтъ Галерий, който много мѫчеше християнетѣ, кога получаваше писма, викаше: «До кога ще бѫдѫ сé *цезарь?*» Той накара Диоклициана, който бѣше угнетенъ отъ болесть и който се боеше да не би да възстанѫтъ християнетѣ, да се откаже отъ прѣстола и да принуди сѫщо така и Максимиана да се откаже (305). Диоклецианъ се засели въ родната си страна, въ единъ огроменъ дворецъ, върху развалинитѣ на който лежи сега г. *Спалатро* (Сплитъ); тукъ той се занимаваше съ постройки и съ градинарство, като се хвалѣше съ своето зеле. Галерий можѝ

съ измама и насилие да завземе цѣлата империя, освѣнъ владѣнията на доблестния Констанций, у когото античната култура честито се сливаше съ християнството: жена му *Елена* бѣше християнка, и християнетѣ при него заемахѫ важни длъжности. Добрийтъ и справедливъ Констанций не жалѣше срѣдствата за благото на поданицитѣ си, а особено за просвѣщението, и той нищо не остави подиръ себе си. Неговътъ синъ *Константинъ*, който бѣ хладенъ дипломатъ, и който криеше честолюбие подъ булото на безгрижностьта и простотата, бѣше рѣдъкъ политически мѫжъ и пълководецъ; той имаше величавъ видъ и мощно сложение. Константинъ бѣше отначало заложникъ у Галерия, нъ подиръ смъртьта на баща си избѣга въ Британия, дѣто войскитѣ го провъзгласихѫ за августъ и се ожени за Максимиановата дъщеря. Въ сѫщото врѣме войскитѣ въ Римъ назначихѫ за августъ порочнийтъ и бездарнийтъ Максимиановъ синъ *Максенций*, който изгони баща си отъ Италия. Максимианъ побѣгнѫ при зетя си, който пъкъ го наказа съ смърть за интриги. Тогава умрѣ Галерий отъ жестока болесть, и на негово мѣсто дойде по-голѣмийтъ му другарь *Лициний*. Константинъ искаше самичекъ да владѣе на Западъ — и той потегли срѣщу Римъ. При *Милвийския мостъ* (312) *станѫ първата побѣда подъ знамето на кръста*, което знаме бѣ прието тогава отъ Константина: Максенций се удави въ Тибъръ, а дѣцата и роднинитѣ му бѣхѫ исклани. Константинъ сурово се отнесе къмъ сенаторитѣ и тури въ Римъ своята статуя съ кръстъ въ рѫката, а подиръ това издаде въ Миланъ *едиктъ за вѣротърпимостьта* (313), чрѣзъ който се разрѣшаваше на християнетѣ да постѫпватъ на държавна служба. Въ 324 г. Константинъ, когото обичахѫ за неговото кротко управление и за успѣшнитѣ му походи противъ германцитѣ, потегли срѣщу кръвожадния Лициний, който жестоко прѣслѣдваше християнетѣ и дори истрѣби безврѣднитѣ семейства на Галерия и на Диоклециана. Лициний биде разбитъ и убѣсенъ; тогава настанѫ самодържавието на *Константина*, нареченъ *Великий*.

§ 276. **Константинъ Великий.** Константинъ се стремѣше да *утвърди* въведенийтъ отъ Диоклециана (§ 274) *монархизмъ*, като го основе върху *християнството*. Той достигнѫ това съ три срѣдства. 1) Въ 330 г. той прѣнесе столицата отъ Римъ въ Византия, която получи названието *Константинополъ*. Римъ не бѣше сгоденъ нито за християнството, нито за монархията: въ него бѣше силно идолопоклонството, и се съхраняваше републиканизмътъ. Византия лежеше по-близу до центра на цѣлата империя, отколкото

Римъ, и служеше за срѣдоточие на источната и западната търговия. Въ Константинополъ имаше отлично пристанище — Златнийтъ-Рогъ; самата мѣстность бѣше потънѫла въ зеленина отъ лозя, градини и полета. Ала новата столица бѣ устроена по образеца на старата: учрѣдени бѣхѫ триби, курии и сенатъ; тълпата хранѣхѫ и забавлявахѫ съ зрѣлища. Византия, както и Римъ, бѣше расположена на 7 хълма, и на единъ отъ тия се издигаше Капитолийтъ съ сената. Между многото роскошни здания личеше огромнийтъ циркъ, или *хипподромъ*. Отъ всѣкѫдѣ тукъ бѣхѫ докарани най добритѣ произведения на искуството. Основани бѣхѫ много просвѣтителни заведения: Константинъ покровителствуваше ученитѣ; той дори ги освободи отъ държавнитѣ повинности. 2) Константинъ основа *византийскитѣ* държавни форми. Той въведе ново *управление* въ страната, на чело на което стоеше consistorium-ътъ (тайнийтъ съвѣтъ): както сенатътъ, така и консулитѣ, си оставахѫ само по име. *Префекти* (замѣстници) управлявахѫ четиретѣ префектури, които се наричахѫ: *Истокъ* (Азия, Египетъ и Тракия), *Западъ* (Испания, Галлия и Британия), *Италия* (заедно съ Африка) и *Иллирикъ* (Еллада и Крайдунавскитѣ земи). Префектуритѣ се подраздѣляхѫ на диоцези, на чело на които стояхѫ *викарии*. Войската се подчиняваше на особени началници — *графове* (comites), *херцоги* (duces) и др. Константинъ строго отдѣли военната власть отъ гражданската и постави първата по-долѣ отъ втората; войската се набираше отъ бѣдняци, както и отъ наемни варвари; на войницитѣ заклеймувахѫ рѫцѣтѣ и краката, като на прѣстѫпници; на почесть бѣхѫ само *palatini*-тѣ, тѣлохранителитѣ на императора. Навсѣкѫдѣ се въдвори твърдо правителство и поредъкъ. Нъ това скѫпо костуваше на народа, тъй като се изискваше многочислено *чиновничество* и нераздѣлната отъ него книжна, канцеларска работа: Константинъ унищожи изборнитѣ длъжности; дори въ муниципиитѣ (§ 245) управлявахѫ *декуриони* — богати «патриции», които зависѣхѫ отъ императора. Скѫпо струваше и новото *устройство на двора*, който окончателно прие источенъ видъ. Образува се обширенъ придворенъ персоналъ, съ иерархия на *чиноветѣ*, които давахѫ лично болярство. Чиноветѣ бѣхѫ свързани съ *дипломи*, що се украшавахѫ съ символически изображения (insignia), съ *титули* (vestra gravitas, v. magnificentia), съ бѣли дрехи (единъ видъ мундиръ) и съ голѣми привилегии. Най-главни бѣхѫ illustres. Подиръ тѣхъ слѣдуватъ spectabiles, clarissimi, perfectissimi и др.; думата *patricius* така сѫщо

станѫ важенъ титулъ. Както болярството, така и духовенството, се избавихѫ отъ данъци, които падахѫ върху низшата класса. Главенъ данъкъ бѣше *индиктътъ:* въ края на всѣка година императорътъ обозначаваше (indicebat) съ пурпурно мастило, колко всѣка провинция трѣбва да даде въ пари или въ натура съразмѣрно съ имуществото ѝ, което се оцѣняваше всѣки 15 г. чрѣзъ *кадастръ* (прѣброяванье). Този данъкъ станѫ византийска ера: годинитѣ се брояхѫ по «индикти», като се начене отъ 1 Септ. 312 г., когато се направи първото прѣброяванье. Освѣнъ налозитѣ, императорътъ имаше и много *регалии,* или «царски права»; така, доходитѣ отъ държавнитѣ земи, отъ рудницитѣ, отъ монополитѣ и др. Освѣнъ това вземахѫ налогъ при продажба и покупка и направихѫ задължително пращаньето златни вѣнци, каквито по-прѣди подарявахѫ градоветѣ само при важни случаи. За да се събиратъ приходитѣ имаше нужда отъ голѣма класса чиновници, за които само се харчеше $^1/_4$ отъ цѣлата сумма. Поради това тогава се образувахѫ два разреда обѣднѣли хора: а) *декурионитѣ*, или *куриалитѣ* — богатитѣ, що отговаряхѫ за недоимъцитѣ на своя градъ; тѣ се разорявахѫ и се разбѣгвахѫ, нъ връщахѫ ги дори отъ монастиритѣ; б) *колонитѣ* — разорени свободни землевладѣлци, които се прикрѣпявахѫ о земята, нъ затова пъкъ ги освобождавахѫ отъ военна служба; колонатътъ въ срѣднитѣ вѣкове послужи за основа на крѣпостното право. 3) Константинъ направи *християнството държавна религия,* макаръ че самъ се кръсти едва прѣди смъртьта си. Самийтъ му характеръ се измѣни подъ влияние на новата религия. Най-напрѣдъ Константинъ бѣше суровъ, послѣ станѫ благочестивъ, облекчи положението на робитѣ, запрѣти гладиаторскийтъ бой и мѫкитѣ, награждаваше войницитѣ за всѣки «живъ» плѣнникъ, помагаше на бѣднитѣ, строеше болници и сиропиталища. Къмъ края на живота си Константинъ наченѫ да издава закони противъ идолопоклонството, което по-прѣди той не закачаше, разрушаваше капищата и идолитѣ. Сé тогава той много направи за християнството.

§ 277. **Християнството въ първитѣ три вѣка.** Християнството направи голѣми успѣхи въ първитѣ три вѣка при всичкитѣ голѣми затруднения. Християнетѣ съставяхѫ отдѣлни общини съ строга организация: *мирянетѣ* се подчинявахѫ на *клира* (κλῆρος), или на духовенството съ неговата трайна *иерархия* (чиноначалие), на чело на която стояхѫ *епископитѣ* (ἐπίσκοπος — надзиратель), *архиепископитѣ,* или *митрополититѣ* и *патриарситѣ.* Слѣдъ паданьето на Иерусалимъ на първо мѣсто се

издигнѫхѫ най-напрѣдъ Римъ, Антохия и Ефесъ, послѣ Александрия и Константинополъ. По провинциитѣ се събирахѫ *синоди* отъ митрополити и епископи. Християнетѣ си имахѫ свои молитви, свое богослужение и «братски трапези». Тѣ поддържахѫ съ общи сили бѣднитѣ си хора и страдалци и като герои умирахѫ за вѣрата си. Отъ-най-напрѣдъ, по примѣра на Павла (260), християнетѣ се борѣхѫ най-много съ евреетѣ: отчасти империята ги поддържаше, а идолопоклонската интелигенция се сближаваше съ тѣхъ, както се вижда отъ прѣданието за Сенека и за Павла (§ 271). Нъ подиръ паданьето на Иерусалимъ (§ 265) императоритѣ, като не се бояхѫ вече отъ евреетѣ, обърнѫхѫ внимание на християнетѣ, задѣто тѣ не признавахѫ идолопоклонскитѣ богове, както и зарадъ тѣхната стройна организация, която имъ се чинѣше хетерия (§§ 99, 116). Идолопоклонската интелигенция начень да се придържа о възгледа на правителството: Тацитъ говори за християнетѣ съ отвръщение: затова отъ врѣмето на Нерона до Диоклециана християнетѣ издържахѫ *десеть гонения,* които ставахѫ дори въ врѣме на Траяна и на Марка Аврелия. При все това християнството се развиваше. Най-напрѣдъ въ него се породихѫ много *ереси.* Ереситѣ се появявахѫ подъ влияние на различни срѣди — Египетъ, Палестина, Персия; най-опасни бѣхѫ тия които се свръзвахѫ съ гръцката философия. Най-много се развиваше гностицизмътъ, въ който се образувахѫ много расклонения: персийскийтъ магъ Мани основа учение, което бѣ близко до гностицитѣ и до монтаниститѣ, съ притурка на зороастрова дуализмъ; *манихеитѣ* се отличавахѫ съ строгъ животъ и употрѣбявахѫ само растителна храна. Нъ вече самата дума ересь (§ 271) доказва, че се бѣ съставило «правовѣрие» (ὀρθοδοξία): тогава се зараждаше християнското *богословие,* въ форма на *апологетика* (прославѣнье новата религия) и *полемика* (опровержение на еретицитѣ и идолопоклоницитѣ). Богословието създадохѫ *черковнитѣ отци* — духовни писатели, които си бѣхѫ усвоили антично образование въ «школитѣ на катехетитѣ» (учители на «обърнѫтитѣ»), на чело на които стоеше александрийското училище. Основательтъ на това училище *Климентъ* (ок. 200) е запазилъ много мѣста отъ еллинскитѣ писатели, у които той търсѣше прѣдчувствия за християнството. Неговътъ ученикъ *Оригенъ,* който бѣ аскетъ и поклонникъ на платонизма, се стараеше да придаде на християнството форма на философска система. Редомъ съ тия източни, или гръцки, църковни отци се издигнѫ единъ западенъ, или латински — *Тертуллианъ,* картагенски пресвитеръ; горещъ монтанистъ,

той, напротивъ, упорито отхвъргаше старата философия. Славѣше се още «християнскийтъ Цицеронъ», *Лактанций,* който бѣ учитель на Константиновитѣ дѣца. Сé тогава църковното прѣдание се прѣвърнѫ въ писано «правило», или *Канонъ* — Евангелията и апостолскитѣ послания. Бѣхѫ установени таинствата кръщение и причащение подъ двата вида. Изработихѫ се догмитѣ за св. Троица, за възкръсението на мъртвитѣ и за свободата на волята. Въ първата отъ тия догми особено затруднителенъ бѣ въпросътъ за природата на Христа. Тоя въпросъ прѣдизвика упорито съпротивление отъ страна на александрийския свещеникъ *Арий,* който не признаваше божественостьта на Спасителя. Сé тогава аскетизмътъ, който се забѣлѣзваше въ нѣкои ереси, докара образуванието на *монашеството.* Ок. 300 г. египтянинътъ *Антоний* се облѣче съ власяница, оттегли се въ пустинята и събра въ монастирь мнозина отшелници (μόναχος — самъ-човѣкъ). Неговътъ ученикъ *Пахомий* даде уставъ, или правила за живота въ монастиритѣ, като подчини послѣднитѣ на аббати (ἀββάς — отецъ). Още кога умрѣ Пахомий на Нилскитѣ острови имаше 50000 монаси и дори монахини. Обаче тогава още не се правѣхѫ оброци: човѣкъ можеше и да напустне монашеството. Ала наскоро *Василий* въведе монастирски уставъ, който и до сега е въ сила въ източната църква. Крайноститѣ на аскетизма се изразихѫ въ *анахоретитѣ,* или пустинницитѣ. Тѣ давахѫ оброкъ никога да се не миѭтъ, носѣхѫ тежки кръстове и вериги, ходѣхѫ голи и пасѣхѫ по ливадитѣ заедно съ стадата. *Симеонъ* въ Антохия 30 г. проповѣдва на единъ стълбъ 10 м. високъ, за да бѫде по-близу до небето. Християнството се развиваше и външно. На християнството наврѣмени съчувствувахѫ дори при двора: у нѣкои императори, особено такива, които се борѣхѫ съ сената — упоритийтъ врагъ на новата вѣра — се намѣрвахѫ Христови бюстове. Християнството се распространи навънъ отъ империята: то броеше вече милиони поклонници отъ Гангъ до Атлантическия океанъ, и въ това число идолопоклонски философи. Очевидно е, че християнството се стремѣше да стане всемирна религия; то станѫ *католическа* или «всеобща религия» (καθόλησ τῆς γῆς), та империята трѣбваше да се слѣе съ него, тъй като и тя прѣслѣдваше сѫщата цѣль. То помогнѫ на Константина въ борбата му съ неговитѣ съперници — и то станѫ държавна религия. Константинъ освободи клиръть отъ данъци, даде му правата на понтифекситѣ (въ това число правото на *азилъ,* убѣжище), а така сѫщо и *граждански сѫдъ,* разрѣши да могѫтъ да се

завѣщаватъ имущества въ полза на цървата и самъ той надаряваше църквата. Той даде най-добритѣ длъжности на христиане, тѣмъ поржча да въспитаватъ дѣцата му, заедно съ майка си пжтува по Св. земя за да *въздигне честнийтъ кръстъ*. Въ 325 г. бѣ свиканъ въ двореца *първийтъ вселенски съборъ*, който трѣбваше да очисти църквата отъ еруситѣ, особено отъ арианството. На тоя съборъ се съставихж *Символътъ на Вѣрата и канонитѣ*, или житейскитѣ правила за цѣлото християнство. Въ сжщото врѣме Константинъ прѣобръщаше идолопоклонскитѣ храмове въ християнски църкви и унищожи старитѣ статуи на боговетѣ.

§ 278. **Юлианъ Отстжпникъ.** Усилията на Диоклециана и на Константина да утвърджтъ монархизмътъ имахж успѣхъ само докато тѣ бѣхж живи. Подиръ тѣхъ се възобновихж старитѣ беспорѣдъци и деспотизмътъ на най-лошитѣ цезари, а сѣвернитѣ варвари се усилихж още повече и постояно се мѣстяхж отъ мѣсто на мѣсто, докато не образувахж нови държави върху развалинитѣ на империята. Настанж епохата на *паданьето на римската империя и на прѣселваньето на народитѣ*, която епоха се продължава токо-речи 2 $1/2$ вѣка (ок. 337—600). Подиръ смъртьта на Константина се наченжхж междуособия, които костувахж животътъ на много негови родственици. Уцѣлѣ само неговътъ синъ, жестокийтъ и фанатиченъ арианинъ *Констанций*, който еднакво прѣслѣдваше както идолопоклоницитѣ, така и християнетѣ, що признавахж Символътъ на Вѣрата. Той искла роднинитѣ си, като остави само братовчеда си *Юлиана*, когото най-напрѣдъ даде на християнски учители и го заобиколи съ шпиони, а послѣ го испрати въ философската школа въ Атина. Тоя даровитъ момъкъ, който бѣше училищенъ другарь на Василия Великий, се пристрасти къмъ античното образование, а особено къмъ философията на Платона и на циницитѣ. Нъ Констанций скоро го назначи за цезарь въ Галлия, дѣто той се оказа отличенъ пълководецъ и управникъ: него считатъ за основатель на Лютеция (Парижъ), който градъ принадлежеше на келтското племе паризии. Подиръ смъртьта на Констанция Юлианъ станж императоръ (361 — 363). Той е послѣднийтъ измежду най-добритѣ прѣдставители на античната култура. Той даде свобода на всичкитѣ религии и разрѣши на евреетѣ да се завърнатъ въ Иерусалимъ. Като си постави за цѣль да *възстанови многобожието*, зарадъ което християнетѣ го нарѣкохж *Отстжпникъ*, той не дѣйствуваше съ насилие, а съ убѣждение. Юлианъ поддържаше старото образование, самичекъ пишеше полемики противъ хри-

стианството и апологии на многобожието. Той отмѣни шпионството и източнитѣ обичаи при двора, самъ ходѣше съ износенъ философски плащъ, не си чешеше брадата — и съкрати налозитѣ на $^1/_5$. Юлианъ загинѫ въ война съ перситѣ. Съ него се прѣкрати потомството на Константина, та войскитѣ пакъ начен̾ххѫ да избиратъ императори. Тѣ назначихѫ грубийтъ, нъ дѣленъ пълководецъ, илириецътъ *Валентинианъ I*, който взема за себе си Западъ, а на Истокъ постави за съуправитель брата си *Валента*. Валентинианъ въведе порядъкъ въ управлението, нъ съ мѣрки, които наумѣватъ Нерона. Той паднѫ въ борба съ франкитѣ, а Валента—въ битката съ вестготитѣ при Адрианополъ (378).

§ 279. **Теодосий Великий. Паданьето на стария свѣтъ.** За прѣемникъ на Валента бѣше назначенъ храбрийтъ и уменъ испанецъ *Теодосий*. Той посели вестготитѣ въ Тракия, прие на служба 40,000 тѣхни войници и имъ раздаде половината отъ най-добритѣ длъжности. Слѣдъ това той за послѣдень пѫть съедини Истокъ и Западъ, нъ наскоро, прѣди смъртьта си, пакъ ги раздѣли между синоветѣ си (395). Теодосий окончателно *утвърди християнството*, за което се и нарича *Великий:* той слѣ църквата съ държавата, и отъ тогава съѭзътъ на «олтаря и на трона» станѫ отличителна черта на византийската история. Като направи църквата свое орждие, Теодосий ѭ обогати и ѝ показваше външно послушание: той покорно прѣнесе унизителната епитимия, която му наложи епископътъ Амвросий, за дѣто бѣ наказалъ съ смрътъ повече отъ 10,000 граждане на възбунтувалия се градъ Солунъ. Съ помощьта на патриарха *ГригорийНазианзинъ*, Теодосий подтвърди Символътъ на Вѣрата на Константинополския съборъ и прѣслѣдваше арианетѣ. Напоконъ той истрѣби *античното идолопоклонство*. Идолопоклонскитѣ храмове и статуи бѣхѫ унищожени; отнехѫ правото на идолопоклоницитѣ да постѫпватъ на държавна служба и дори да си завѣщаватъ имотитѣ. Народътъ истрѣби токоречи всичкитѣ произведения на классическата архитектура и скулптура. Въ Александрия той разруши извѣстната богата библиотека и замѫчи нѣколко философа, въ това число учената и добродѣтелна *Ипатия*. Тогава станѫхѫ *послѣднитѣ олимпийски игри* и бѣ съсипанъ храмътъ на Зевса Олимпийский заедно съ статуята на послѣдния, изработена отъ Фидия (§ 130). Въ Римъ изнесохѫ старитѣ светини при воплитѣ на сенаторитѣ. Идолопоклоницитѣ бѣгахѫ отъ градоветѣ въ планинитѣ, пустинитѣ и селата: тогава идолопоклонството наченѫхѫ да наричатъ *паганизмъ*, или «селяшка

вѣра». Само тукъ-тамѣ се запазихѫ нѣкои философски школи; нъ подиръ 100 години, въ врѣмето на Юстиниана, и тѣ бѣхѫ затворени; послѣднитѣ философи се скрихѫ задъ Евфратъ. Тогава се прѣмахнѫхѫ борбитѣ на гладиаторитѣ и на звѣроветѣ, а така сѫщо циничнитѣ пантомими (§ 255). Нравственото падание на стария свѣтъ достигнѫ до крайна стъпень: обществото мислѣше само за наслаждения и за тщеславие, рабски се покланяше на паритѣ и на властьта; литературата, особено латинската, справедливо биде нарѣчена желѣзна. А политическото могѫщество на римската империя паднѫ поради окончателното ѝ раздѣлянье на Източна, или *Византийска*, и *Западна:* на Истокъ се въцари по-голѣмийтъ синъ на Теодосия *Аркадий*, на Западъ — по-малкийтъ *Хонорий*. Всичко това олесняваше пѫтьтъ на сѣвернитѣ варвари въ прѣдѣлитѣ на империята.

§ 280. **Прѣселение на народитѣ. Хунни. Първи варварски държави.** Още отъ врѣмето на Констаитина германцитѣ се заселявахѫ съ стотини хиляди на югъ отъ Дунава. Тѣ достигахѫ до Византия н до Атина, пълнѣхѫ легионитѣ, заемахѫ държавни служби. Тогава се начепѫ великото племенно движение въ Европа, нарѣчено *прѣселение на народитѣ*, което се сврърши тепърва слѣдъ два вѣка, когато лонгобардитѣ завладѣхѫ Италия. Като прѣкъ поводъ за това послужи нахлуванието на туранскитѣ номади *хунни* откъмъ Каспийско море. Хуннитѣ живѣяхѫ въ родовъ битъ и си имахѫ много князе. Тѣ по видъ приличахѫ на сегашнитѣ калмуци, нѣмахѫ бради, бѣхѫ грозни и кривоноги отъ това, дѣто живѣяхѫ на конетѣ си, на които тѣ ядѣхѫ и спѣхѫ: отначало римлянетѣ ги считахѫ, че сѫ центаври. Тѣ се хранѣхѫ съ трѣви, съ сурово месо и съ гадове, облачахѫ се въ звѣрски кожи; за жилище имъ служахѫ тѣхнитѣ талиги. Хуннитѣ бѣхѫ жадни за злато, нъ тѣ го заравѣхѫ въ земята. Тѣ бѣхѫ обрѫжени съ стрѣли, що имахѫ костяни острила, съ мечове и съ арканъ, съ които тѣ искусно боравѣхѫ; тѣ нападахѫ распръснѫто, съ викъ и шумъ: тѣ всичко опустошавахѫ изъ пѫтя си и особено мѫчахѫ женитѣ. Въ Европа мислѣхѫ, че тѣ сѫ потомци на дяволитѣ и на магйосницитѣ. Около 350 г. хуннитѣ прѣминѫхѫ Уралъ. Слѣдъ като отблъснѫхѫ *остготитѣ* (§ 273) къмъ Дунавъ и слѣдъ като ги покорихѫ, тѣ се утвърдихѫ въ сегашно Маджарско. *Вестготитѣ* бѣхѫ принудени да прѣминѫтъ въ Тракия, дѣто разбихѫ Валента (§ 278), а въ врѣме на малолѣтнитѣ Теодосиеви синове, тѣ потеглихѫ понататъкъ. Помогнѫ имъ съперничеството между Източната и Запад-

ната империи, които тогава вече прѣдставяхѫ двѣ враждебни държави: въ Византия грцкийтъ езикъ вече бѣ станалъ официаленъ. Лицата, които управлявахѫ поради малолѣтството на Теодосиевитѣ синове, галлътъ *Руфинъ* въ Византия и вандалътъ *Стилихонъ* въ Римъ, така сѫщо съперничахѫ помежду си. Свирѣпийтъ и бездаренъ Руфинъ се рѣши да унищожи умнийтъ политикъ и доблестенъ пълководецъ Стилихонъ съ помощьта на варваритѣ: той посъвѣтва смѣлия и искусния вестготски вождъ, младия *Аларихъ*, да нападне на Италия. Аларихъ бѣ издигнѫтъ отъ войницитѣ си на щитъ (обявихѫ го за краль), та отначало опустоши цѣла Гърция, зарадъ което византийцитѣ убихѫ Руфина, а послѣ прѣминѫ въ Италия. Стилихонъ се борѣше противъ бургундцитѣ и вандалитѣ, които нападахѫ на Италия отъ къмъ сѣверъ. Той отблъснѫ варваритѣ и имъ посочи западнитѣ римски провинции. Варваритѣ, които опустошихѫ тия провинции, образувахѫ първитѣ варварски държави: *Бургундската* (по Рона и Рейнъ до Маасъ) съ столица *Вормсъ*, и *Вандалската* (въ Испания, дѣто се запази за неѭ паметь въ името на Андалузия). Подиръ това вестготитѣ нахлухѫ въ Италия. Стилихонъ прѣмѣсти столицата отъ Римъ въ *Равенна*, която бѣше заобиколена съ канали и блата, и нѣколко пѫти разби Алариха. Той би могълъ съвсѣмъ да спаси страната, ако не би го наказалъ съ смрьть Хонорий, по одумванье отъ страна на римлянетѣ и на идолопоклоницитѣ, които ненавиждахѫ германцитѣ и християнетѣ. Тогава Аларихъ опустоши Италия и прѣвзе Римъ (410); нъ наскоро подиръ това той умрѣ. Хонорий уговори вестготитѣ да заминѫтъ на западъ: тѣ основахѫ *Вестготското* кралство (ю. Галлия до Луара и Испания), като истикахѫ вандалитѣ въ Африка. Вестготска столица станѫ *Тулуза*, която скоро наченѫ да съперничи съ Римъ по образование и по богатство: галлоримлянетѣ живѣяхѫ сега по-добрѣ, отколкото подъ гнета на римскитѣ чиновници. Вестготитѣ напълно се подчинихѫ на античната култура, само че бѣхѫ ариане. Между бургундцитѣ сѐ така бързо се распространи римското образование, а така сѫщо и католичеството. Нъ вандалитѣ упорито си запазвахѫ варварството и тѣ напустнѫхѫ Испания, като ѭ прѣдоставихѫ на вестготитѣ. Оттеглюваньето имъ е свързано съ интригитѣ при Равенския дворъ, дѣто управляваше красивата, нъ бездарна сестра на Хонория — *Плацидия*, когато бѣ малолѣтенъ нейнийтъ синъ *Валентинианъ III*. На Плацидия помагахѫ готътъ *Аеций* и римлянинътъ *Бонифаций*: и двамината бѣхѫ храбри, даровити и образовани; нъ Аеций бѣше коваренъ и честолюбивъ,

а Бонифаций прѣмодушенъ и честенъ. Помежду тѣхъ се появи съперничество, както въ врѣмето на Стилихона. Бонифаций управляваше Африка, дѣто той се сдружи съ блажений *Августинъ*. Аеций, който остана при двора, успѣ да внуши на Плацидия, че ужъ неговътъ съперникъ иска да се отдѣли отъ империята, а на Бонифация съобщи, че ужъ Плацидия иска да го погуби. Уплашенийтъ Бонифаций възстанѫ и повика на помощь вандалитѣ съ тѣхния кръвожаденъ и хитъръ краль *Гайзерихъ*. Гайзерихъ доде, нъ изгони Бонифация и обърнѫ Африка въ *Вандалско кралство* съ столица *Картагенъ* (430). Африка, която бѣше най-образованата римска провинция подиръ Галлия, бѣше обърнѫта въ пустиня. Освѣнъ това вандалитѣ станѫхѫ морски разбойници и бѣхѫ бичъ на Италия и на Испания: думата *вандализмъ* начена да означава изобщо разрушение на цивилизацията. Бонифаций побѣгнѫ при Плацидия, за да иска прошка; интригитѣ на Аеция бѣхѫ раскрити — и той възстанѫ явно. Бонифаций побѣди свойтъ съперникъ, нъ той самъ паднѫ въ битката. Аеций побѣгнѫ при хуннитѣ; ала наскоро се завърнѫ по желанието на Плацидия, която, като имаше нужда отъ негова талантъ, дори го нарѣче *патриций* — титулъ (§ 276), който сега означаваше държавенъ управникъ.

§ 281. **Аттила.** Въ това врѣме хуннитѣ се усилихѫ: прѣкратихѫ се тѣхнитѣ родови спрѣчквания и се появи «великийтъ ханъ», който съедини всичкитѣ орди. *Аттила*, именуванъ *Бичъ Божий*, бѣше свирѣпъ монголъ. Той живѣеше като чергаринъ и се хвалѣше, като казваше: «тамъ дѣто е стѫпалъ мойтъ конь, трѣва вече не може да расте». Коваренъ и настойчивъ, той умѣеше да си подчинява хората: хуннитѣ вѣрвахѫ, че неговътъ мечъ, който бѣ намѣрилъ единъ овчаринъ въ трѣвата, му е пратенъ отъ бога на войната. Нъ Аттила обичаше да се показва вѣжливъ прѣдъ чужденцитѣ, та привличаше римляне и гърци въ столицата си (сега Токай), която по роскоша си напомнюваше за Византия и Равенна. Той образува огромно царство, като изби родовитѣ князе и като направи съюзъ съ много германци: той располагаше съ силитѣ токоречи на цѣла Европа отъ Волга до Рейнъ. Дори византийскийтъ императоръ плащаше данъкъ на Аттила, слѣдъ като послѣднийтъ разруши 70 градове отъ византийската империя и малко остана да вземе сама Византия. Жаднийтъ Аттила поиска още сестрата на Валентиниана III и половината отъ царството като зестра. Тъй като му отказахѫ, той потегли за Римъ; нъ като забѣлѣза приготовленията на Аеция, най-напрѣдъ замина за Галлия, опу-

стошавайки всичко по пѫтя си. На *Каталаунскитѣ полета* (Шалонъ-на-Марна) Аеций го разби се една войска, която не се състоеше толкова отъ римляне, колкото отъ вестготи, бургундци и отъ Меровеовитѣ франки (451). Повече отъ 150 х. трупа останѫхѫ на полето въ тая «битка на народитѣ»; появи се прѣдание, че ужъ три деня подиръ битката душитѣ на умрѣлитѣ се били въ въздуха. Подиръ това Аттила се показа въ сѣверна Италия съ нови сили; нъ въ войската му се появи епидемия, а отъ Равенна дойде при него краснорѣчивийтъ папа *Левъ I* съ богати подаръци — та той се оттегли дома си, дѣто наскоро и умрѣ отъ ударъ. Трупътъ на Аттила положихѫ въ троенъ гробъ (отъ злато, сребро и желѣзо) и го поставихѫ въ степитѣ, дѣто конни войници го заобиколихѫ и дълго врѣме пѣхѫ тѫжовни пѣсни. Заровихѫ го заедно съ много съкровища, неизвѣстно дѣ: плѣнницитѣ, които ископахѫ гробътъ му, бѣхѫ убити надъ гроба. Синоветѣ на Аттила паднахѫ въ борба помежду си, както и въ борба съ германцитѣ и славянетѣ, които си спечелихѫ тогава независимость. Остатъцитѣ на хуннитѣ се прѣселихѫ на Волга, дѣто тѣ се слѣхѫ съ своитѣ съплеменници — съ аваретѣ, хозаретѣ и българетѣ.

§ 282. **Англосакси. Падание на Западната Римска империя.** Борбата съ хуннитѣ бѣше окончателенъ ударъ за Западната империя. Римлянетѣ повикахѫ войскитѣ си отъ Британия, за да отблъснѫтъ нападенията на варваритѣ. Поради това империята изгуби още една провинция. Романизуванитѣ, изнѣжени брити не можахѫ да се защищаватъ сами противъ дивитѣ каледонци (§ 261), та повикахѫ на помощь *англитѣ* и *сакситѣ* отъ устието на Елба. Тия германци отблъснѫхѫ каледонцитѣ, нъ самиз авладѣхѫ Британия, която наченѫ да се нарича *Англия* (449). Единъ вѣкъ и половина се борихѫ съ тѣхъ бриттитѣ, които си съставихѫ тогава пѣсни за своя герой и защитникъ на християнството *Артуръ*, когото послѣ по цѣла Европа почитахѫ за основатель на вълшебното воинство на *Рицаритѣ отъ кръглия столъ;* тогава се появихѫ и пѣснитѣ на *Оссиана* (§ 261). Нъ бриттитѣ най-послѣ се подчинихѫ на англосакситѣ: една часть отъ тѣхъ се прѣселихѫ въ с.-западния ѫгълъ на Галлия, който получи название *Бретань*. Само въ Уелскитѣ тѣснини тѣ дълго врѣме запазихѫ независимостьта си: тамъ и до сега се забѣлѣзватъ слѣди отъ келтски езикъ. По образование Британия бѣше третя римска провинция подиръ Галлия и Африка: въ нея имаше до 30 римски града, а така сѫщо значително бѣ развито християнството. Всичката британска култура бѣ унищожена отъ дивитѣ англосакси: дори на-

званията на мѣстноститѣ и на седмичнитѣ дни станжхж германски. На римлянетѣ оставаше само една провинция — сѣверна Галлия; нъ и намѣстникътъ въ тая провинция, добрийтъ и образованъ *Сиагрий,* живѣеше като независимъ царь. А въ Римъ владѣеше пълна неуредица. Валентинианъ III умъртви «послѣднийтъ римлянинъ» Аеций по интриги на царедворцитѣ; подиръ това той самъ бѣ убитъ, и съ него заедно се прѣкрати Теодосиевътъ родъ на Западъ. Слѣдъ него, въ продължение на 20 г. Римъ управлявахж отъ името на нищожни императори вождитѣ на германски дружини, що бѣхж на римска служба, съ титулъ патриции. Между тѣхъ ставахж кървави распри, въ които се намѣсвахж и византийцитѣ, и варваритѣ — вестготитѣ и особено вандалитѣ. Напоконъ патриций станж служившийтъ по-прѣди при Аттила *Орестъ,* който провъзгласи за императоръ сина си *Ромула,* наричанъ за присмѣхъ *Августулъ* (Августчо). Ала наскоро Орестъ бѣ убитъ отъ своя другарь, херула *Одоакръ,* който бѣше пълководецъ при Аттила и който бѣ дошълъ въ Италия бѣденъ войникъ. Одоакръ прати Ромула на заточение въ една вилла, дѣто послѣднийтъ римски императоръ умрѣ като частенъ човѣкъ. Така *падня Западната римска империя* (476) и се образува 5-та варварска държава: германскитѣ наемници нарекохж Одоакра «италиянски краль», нъ той си испроси отъ византийския императоръ титулътъ «патриций на италианската диоцеза». Въ 486 г. франкитѣ, прѣдвождани отъ *Хлодвига,* унищожихж послѣдната римска провинция: тѣ разбихж при Суассонъ Сиагрия, та основахж 6-то варварско кралство — *франкското.* Паданието на римската империя се обяснява съ слѣднитѣ главни причини: 1) *Отсжтствието на трайно правителство.* При всичкия деспотизмъ на цезаритѣ, тѣхната власть бѣ слаба: тя бѣше въ ржцѣтѣ на войската, и дори нѣмаше законъ за прѣстолонаслѣдието. Отъ врѣмето на Диоклециана тая власть бѣше още подкопана и отъ въвежданьето азиятскитѣ обичаи. Тя отслабваше така сжщо и отъ крайното разнообразие на народитѣ, що влизахж въ състава на империята, и отъ извънмѣрната обширность на територията, която се простираше (въ врѣмето на Траяна) отъ Гибралтаръ до Каспийско море и отъ Шотландия до Персийския заливъ. 2) *Отсжтствието на срѣдно съсловие:* обществото се състоеше отъ единъ тънъкъ слой привилегирани и отъ голѣма масса бесправни. Отъ това произлиза 3) *отсжтствието на срѣдно землевладение:* всичката земя и богатствата бѣхж съсрѣдоточени въ ржцѣтѣ на малцина, а массата на населението прѣдставяше гладна тълпа отъ пролетарии, колони и роби.

4) *Отпаданье на нравственостьта,* тъй като обществото не можеше бързо да усвои християнството, което отъ друга страна подкопаваше духовнитѣ основи на обществото — науката и вѣрата въ политеизма. Всичкитѣ тия причини (политическа, обществена, економическа и идеална) си имахѫ корени въ самия античенъ свѣтъ. Важна е и вънкашната причина—5) *нахлуванието на варваритѣ.* Империята испита всички срѣдства и военни, и политически за да отблъсне това бѣдствие: нъ нищо не можѝ да устои противъ такъва не бивалъ въ историята племененъ напоръ. — Великото значение на древния Римъ (§ 258) се вижда отъ това, дѣто дълго врѣме подиръ паданьето му неговото име стоеше на пръвъ планъ въ историята. Въ 800 г. бѣ възстановенъ титулътъ на «римския императоръ», който титулъ живѣ отпослѣ макаръ въ развалемъ видъ, въ името на «Свещената *римско*-нѣмска империя», що се унищожи тепърва въ 1806 г. Освѣнъ това въ срѣднитѣ вѣкове Римъ си спечели нова велика власть въ лицето на папството, което начена да се издига именно къмъ туй врѣме, когато падаше Западната империя.

§ 283. **Културата на 3—5 вѣкове. Желѣзната латинска книжнина.** Послѣднитѣ три вѣка отъ римската империя сѫ най-печалната епоха въ културно отношение. Римската литература отъ това врѣме си заслужи названието *желѣзна латинска книжнина,* която погинѫ заедно съ паданьето на Западната империя: въ 6-ия вѣкъ ако и да се занимавахѫ намѣстѝ съ римската литература, то само за забава. Ето особеноститѣ на желѣзната латинска книжнина: 1) Литературата съвсѣмъ прѣхожда отъ Римъ въ *провинциитѣ,* което доказва развитието на *романизацията на Европа* (§ 267). 2) Тази епоха прѣдставя *пъленъ отпадъкъ* на литературата не само въ поезията, нъ и въ науката, съ исключение само на юриспруденцията. Поетитѣ отъ тази епоха бѣхѫ бездарни стихоплетци, които отчасти лошо подражавахѫ на Вергилия, а още повече се отличавахѫ съ нелѣпа ученость: дори медицитѣ прѣдписвахѫ рецепти въ стихове. Така сѫщо нѣма много успѣхъ и въ грънцитѣ поети отъ това врѣме. Тѣ прѣдставятъ прѣходъ отъ стария романъ (§ 269) къмъ византийския, за образецъ на който служи «Геро и Леандръ» отъ *Музея.* — Въ прозата процъвтяваше само юриспруденцията: 3-тъ вѣкъ е славата на юридическата наука изобщо. Императоритѣ сѐ повече и повече покровителствувахѫ *юриститѣ* (§ 268), които поддържахѫ тѣхната власть и докарвахѫ въ поредъкъ многото противорѣчиви закони. Отъ врѣмето на Хадри-

ана изникнѫ цѣло съсловие отъ юристи, които бѣхѫ императорски секретари, началници на преторианцитѣ, адвокати, сѫдии, пишахѫ «комментарии» (тълкувания на законитѣ), основавахѫ юридически школи. Тѣхнитѣ трудове сѫ свободни отъ византийско влияние, тѣ сѫ самородни; езикътъ имъ е чистъ, ясенъ и стѣгнѫтъ, безъ риторство. На чело на юриститѣ отъ 3 в. стоѭтъ *Папинианъ* (§ 274) и *Улпианъ*, които бѣхѫ убити отъ преторианцитѣ. Тѣ изработихѫ юридическийтъ езикъ и съ тънка диалектика изяснихѫ основитѣ на правото, т. е. направихѫ за юриспруденцията сѫщото, което Аристотель направи за логиката (§ 155). Тѣ създадохѫ науката за *римското право*, което и до сега изучаватъ въ университетитѣ; върху тая наука се отрази не само развитието на цезаризма, нъ и мекото влияние на християнството. Подиръ тия велики юристи юриспруденцията начень да отпада: тя се впущаше въ дребулии, повтаряше заученото и се занимаваше съ събиранье закони, или съ *кодификация*. Най-важнийтъ законникъ бѣше *Codex Justinianeus* (529), който съставихѫ 10 юристи, на чело съ *Трибониана*. Подиръ това 16 учени издадохѫ 50 тома изводи отъ трудоветѣ на всички най-добри юристи, подъ името *Pandectae*, или *Digesta*, а така сѫщо и 4 тома отъ юридическия учебникъ — *Institutiones*. Всичкитѣ тия издания съвмѣстно получихѫ названието *Corpus juris*, който послужи за основа на европейскитѣ законодателства и на цѣлата послѣшна юриспруденция. Слѣдъ юриспруденцията заслужва внимание *философията*, макаръ че не въ научно отношение, а по влиянието ѝ върху обществото. Въ неѭ отначало господствуваше *скептицизмътъ*, който не прѣстанѫ отъ врѣмето на Пиррона (§ 173) и достигнѫ висшето си развитие въ 3-ия в. въ лицето на *Секста Емпирика* (лѣкарь). Секстъ утвърждаваше, че всѣко доказателство има нужда отъ доказателство, и затова нищо не може да се докаже, т. е. нищо не може да се знае. Нъ да се критикува може само това, което се добрѣ знае: затова Секстъ признаваше науката. А въ нравствено отношение той признаваше апатията, и скептицитѣ не се отличавахѫ отъ стоицитѣ по начина на живота си (§ 173). Като подкопаваше идолопоклонството, скептицизмътъ помагаше на християнството. Нъ той бѣ засѣнченъ отъ философския *синкретизмъ* (§ 270), който се забѣлѣзва още въ сребърната латинска книжнина. Той особено се прояви въ *неоплатонизма*, който отъ 3-ия в. облада токоречи всичкитѣ умове. Неоплатонизмътъ е смѣсица токоречи отъ всичкитѣ философии и религии на стария свѣтъ, безъ да се исключава християнството: той се

появи въ космополитичната Александрия. Нъ въ него прѣобладаваше Платоновото учение. Като реакция на скептицизма, неоплатонизмътъ вѣрваше въ всичко — не само въ видимия, нъ и въ *свръхчувствения* свѣтъ: той прѣдставя послѣдниятъ опитъ на идолопоклонството да достигне еднобожието, нъ чрѣзъ *мистицизмъ*. Неоплатоницитѣ вѣрвахѫ, че съ помощьта на таинствени обреди и символи може да се влѣзе въ прѣки сношения съ Божеството, «да Го носи човѣкъ въ сърдцето си». Колкото повече се изминуваше врѣмето, толкова повече се увличахѫ отъ старитѣ мистерии, отъ оракулитѣ, отъ магията, отъ кабалата и достигахѫ да виждатъ духове и да правѭтъ чудеса. Основатель на неоплатонизма бѣ *Аммоний Сакксъ* (носитель на чували), александриецъ, който желаеше да разруши християнството съ помощьта на старата наука. Неговото учение е записано отъ египтянина *Плотина*, когото считахѫ за чудотворецъ: римската аристокрация и самитѣ императори виждахѫ въ това учение «небесно послание». «Енеадитѣ» на Плотина сѫ послѣдното значително произведение на античната философия. Послѣдни неоплатоници бѣхѫ 7-тѣ философа, що избѣгахѫ въ Персия (§ 279). Съ тѣхъ се прѣкрати старата философия. Всичкитѣ послѣдни философи бѣхѫ отъ источно потекло и пишахѫ гръцки. 3) Като трето отличие на желѣзната латинска книжнина служи *риторството*, което достигнѫ до крайна стъпень развитие. Римлянетѣ до толкова се стремѣхѫ къмъ вънкашнитѣ форми, щото заучвахѫ изрѣчения отъ класицитѣ, безъ да проникватъ смисъльта имъ. Тѣ пишахѫ много нищожни дребни съчинения (за именнитѣ дни, за кухнята и т. н.), а особено писма и панегирици, които стоѭтъ по-долѣ отъ всѣка критика. Още повече бѣхѫ гръцкитѣ ритори, и тѣ стоѭтъ по-високо отъ латинскитѣ. Тѣ живѣяхѫ въ Атина, дѣто съставяхѫ независимо общество подъ името *Платоновска академия*. Тукъ се въспитахѫ послѣднитѣ борци за античната култура и на тѣхно чело 7-тѣ послѣдни философи и императорътъ Юлианъ (§ 278). Съчиненията на *Юлиана* се отличаватъ съ живость, остроумие, одушевление и чистота на езика. Той написа много писма и рѣчи въ защита на идолопоклонството, а така сѫщо сатири противъ християнството и пороцитѣ на тогавашното общество; неговитѣ «Цезари» сѫ зълъ присмѣхъ надъ всички императори, и наумѣватъ «Разговоритѣ» на Лукиана (§ 269). Нъ истински прѣдставитель на гръцката проза отъ това врѣме се счита Юлиановътъ съврѣменикъ *Либаний*, лекциитѣ на когото се славѣхѫ на всѣкадѣ. Прѣслѣдвахѫ го завистници, бездарнитѣ ритори; той страдаше отъ недѫзи и домашни неприятности; самъ той

бѣ буенъ, самолюбивъ, несговоренъ. Ала той осждаше фанатизмътъ на Юлиана и бѣше приятель на Василия Великий и на Григория Назианзина. Особено интересно е събранието отъ писмата на Либания (повече отъ 2000).

§ 284. **Християнската култура. Папството.** Въ епохата на желѣзната латинска литература се издига *християнската* култура редомъ съ идолопоклонската. Християнството тогава вече бѣше распространено на Кавказъ, въ Армения, Персия, Арабия, Индия, Абиссиния, а въ Германия—между херулитѣ, готитѣ, бургундцитѣ и франкитѣ; нъ всички тия народи съ исключение на франкитѣ се придържахж о арианството, въ което бѣхж вълвечени отначало и католицитѣ бургундци. Въ сжщото врѣме християнството и вжтрѣшно се развиваше. На Истокъ се распростираше монашеството (§ 277), което ставаше сѐ по-аскетично и увличаше дори такива личности, като Атанасий, Василий Великий, Августинъ и др.; то вече пустнж корени въ Италия (Амвросий), Галлия (Мартинъ турский), Ирландия и Британия (Патрикъ). На Западъ се зараждаше папството. Римскийтъ митрополитъ наченжхж да наричатъ *папа* («баща» по прѣимущество) още наскоро подиръ Константина. Западното духовенство вече се обрѫщаше къмъ него за разрѣшение на съмнѣнията си. Услугитѣ, що направихж на Римъ такива папи като Левъ I (§ 281), и които бѣхж украсени съ легенди, подигахж значението на римския владика, толкова повече че въ врѣме на прѣвратитѣ въ Италия въ 5-ия в. само папскийтъ прѣстолъ прѣдставяше нѣщо трайно и обединяющо, а покръстването на германцитѣ распростираше неговото влияние по цѣлия Западъ. Нъ поважни сж слѣднитѣ три основи на папството: 1) историческото значение на мастития Римъ, комуто бѣхж привикнжли да се покорявать народитѣ; 2) прѣданието за основанието на папския прѣстолъ отъ апостола Петра; 3) независимостьта на папата отъ свѣтската власть. Тая независимость папитѣ не закъснѣхж да ж въздигнжтъ въ догма. *Левъ I*, когото за това католицитѣ наричатъ *Великий*, възвѣсти, че папскийтъ прѣстолъ е «камъкъ, върху който е съзидана католическата църква», а папата е «прѣемникъ на св. Петра и пръвъ между иерархитѣ, сжщо тъй както Петръ е пръвъ между апостолитѣ». Това учение поддържахж самитѣ западни императори, които търсѣхж опора у папитѣ въ борбата си отъ една страна съ варваритѣ, а отъ друга съ претенциитѣ на Византия; а когато паднж Западната римска империя, варваритѣ, отъ своя страна се стараяхж да привличжтъ папитѣ, тъй като искахж да се утвърдятъ въ Италия. Християн-

ската книжнина се заключаваше главно въ богословието, което обаче имаше други характеръ, отколкото въ сребърния вѣкъ: то станѫ спокойно, *догматично,* т. е. излагаше правилата на вѣрата. Тогава се състави *Символътъ на Вѣрата* (§ 277) и се установихѫ догмитѣ за Троица и Дѣва Мария, за ангелитѣ, светцитѣ и мѫченицитѣ, което прѣдизвика почитанието на *мощитѣ*, а така сѫщо много *легенди,* или разкази за светцитѣ. Тогава се прославихѫ цьрковнитѣ отци: на Истокъ *Василий Великий, Григорий Назианзинъ* и *Иоаннъ Хрисостомъ* (Златоустъ), на Западъ — *Амвросий, Августинъ* и *Иеронимъ*, който прѣведе Библията на латински езикъ; тоя прѣводъ и до сега се употрѣбява отъ католицитѣ подъ името *Vulgata.* За развитието на догматиката способствуваше борбата съ ереситѣ, на чело на които стояхѫ гностицизмътъ и особено *арианството.* Отъ послѣдното учение се увличахѫ цѣли племена и нѣкои императори: главнийтъ врагъ на Ария, александрийскийтъ епископъ *Атанасий*, 20 години прѣкара на заточение. Спорътъ за Христа не се прѣкрати и слѣдъ като арианството се призна за ересь. Между самитѣ привърженици на св. Троица се появи распря за какъ да се разбира думата «Богочеловѣкъ». Константинополскийтъ патриархъ *Несторий* обяви Христа за човѣкъ, който само билъ усиновенъ отъ Бога, и отхвъргаше названието «Богородица». Неговътъ врагъ *Кирилъ* александрийский привлѣче дворътъ на своя страна — и Несторий умрѣ въ заточение; нъ *несторианцитѣ* и досега сѫществуватъ въ Антиохия, Персия и Индия. Като реакция срѣщу Несториевото учение се явихѫ *монофизититѣ*, които признавахѫ въ Христа «само една природа» — божествена. И дори слѣдъ като ги обявихѫ еретици, тѣ се запазихѫ и досега въ Египетъ (коптитѣ), Сирия и Армения. Напоконъ съборътъ отъ 451 г. установи, че въ Христа има двѣ естества, нъ нераздѣлни. За да постигне примирение съ несторианцитѣ и монофизититѣ единъ императоръ обяви, че въ Христа има «една воля» при двѣ естества; нъ съборътъ призна за еретическо и това учение на *монотелититѣ;* послѣднитѣ живѣѭтъ и сега въ Ливанъ и си иматъ собственъ патриархъ (маронити). Въ сѫщото врѣме блаженний Августинъ (§ 280), който бѣше епископъ въ Хиппонъ (близу до Картагенъ), се борѣше съ главната западна ересь — съ *пелагианството.* Британскийтъ монахъ *Пелагий* учеше, че въ сила на природената «свобода на волята», човѣкъ може и вънъ отъ цьрквата да различава доброто отъ злото, т. е. да си спаси душата. Августинъ пъкъ доказваше, че поради «първо-

родния (Адамовъ) грѣхъ» човѣкъ не може да се спаси безъ Божа «благодать», която дарува църквата, и че има «прѣдопрѣдѣление» (praedestinatio), което човѣкъ не може да измѣни. Учението на Августина бѣ прието, и възъ него се основава *кръщаваньето на дѣцата,* като срѣдство противъ първородния грѣхъ. Августинъ се прослави така сѫщо, като силно вѣрующъ списатель: неговото съчинение De civitate Dei (за Божия градъ) или философия на историята отъ християнско гледище, прѣдставя подражание на Платона. Напоконъ се разви християнскийтъ *култъ,* което спомагаше за обръщанието на идолопоклонницитѣ. Къмъ това се отнасятъ: храмътъ, иконитѣ (отъ 5 в.), статуитѣ на Иисуса, мозаичнитѣ изображения на свещенитѣ събития, тамянътъ, свѣщитѣ, а така сѫщо проповѣдитѣ и самата литургия придружена съ пѣние, което Амвросий приспособи къмъ еллинската музика (звънцитѣ се явихѫ въ 7 в.). Тогава се установихѫ и главнитѣ праздници: Недѣля, Великденъ, Възнесение, Рождество Хр., Въздвижение и др.

§ 285. **Искуството.** Отъ врѣмето на Хадриана се начева пълното падание на *римското* искуство (§ 272). Архитектурата се отличаваше съ безвкусие, съ азиятски роскошъ и съ смѣсица на всичкитѣ гръцки стилове. Главнитѣ паметници сѫ: развалинитѣ на *Палмира,* на *Хелиополъ* (Баалбекъ) и на двореца въ *Спалатро* (§ 275). Въ ваянието влѣзохѫ въ мода аллегоричеснитѣ барелиефи на саркофазитѣ. Отъ Константиново врѣме се начева *християнското* искуство, което най-напрѣдъ бѣше *общо* (до 10 в.), безъ национални черти, и се подчиняваше на *античното* влияние. Това е *старото* християнско искуство. То бѣхѫ само зачатъци, и толкова повече че християнството отначало бѣше изобщо враждебно на искуството, като на реализмъ и на идолопоклонска рожба. По формитѣ си то е продължение на античното искуство (триумфалната арка на Константина е копие отъ Траяновата дори и по барелиефитѣ си). *Църквата* е—римската базилика (§ 216), само че съ видъ на кръстъ. Най стари развалини отъ църкви (дори отъ 3 в.) сѫ намѣрени въ Алжиръ и Абиссиния, послѣ въ Палестина, Римъ и Равенна. Особено въ *Равенна* сѫ се запазили много разни паметници, между които *надгробни параклиси* и *баптистериуми* — които служахѫ за кръщаванье, по образеца на римскитѣ бани. Въ Римъ сѫ открити *катакомби* — подземни пещери, въ които християнетѣ се крижхѫ отъ гоненията и дѣто погребвахѫ умрѣлитѣ. Тука първъ пѫть се срѣща кръстъ, както и най-старитѣ, твърдѣ слабо изработени, образци отъ християнско

живопиство, що прилича на помпейското; нъ вече бѣ се изработилъ типътъ на Иисусовата глава, който и сега е приетъ въ византийското искуство. Живописството се запази още и въ пергаментнитѣ ржкописи: това сж *миниатюри* — малки картини, съ които украсявахж заглавнитѣ листове и букви; най-старитѣ отъ тѣхъ се намѣрватъ въ книгата Битие, що се пази въ Британския Музей. Процъвтѣваше *мозаиката* въ храмоветѣ по стѣнитѣ, сводоветѣ, дори на пола. Ваянието, като душа на идолопоклонското искуство бѣше прѣнебрѣгнжто. Главното отличие на християнското искуство се заключава въ новото му *съдържание.* Въ него господствува *символизмъ,* т. е. изображение на мислитѣ чрѣзъ прѣдмети. Най-напрѣдъ се употрѣбявахж прости «символи», заимствувани отъ Библията: гължбъ означаваше Св. Духъ, корабъ — църква, палма — побѣда надъ смъртьта, риба или пастирь съ овца върху плещитѣ—Христосъ. Това сж християнски иероглифи, образно писмо (Въвед. § 14). Послѣ се появихж сложни символи, или «аллегории»: това сж източнитѣ притчи, прѣнесени въ искуството. Въ символизма на тази епоха всичката вънкашность е антична: Иисусъ съ видъ на младъ човѣкъ безъ брада (Орфей), Адамъ въ рая подъ видъ на Херкулеса съ хесперидскитѣ ябълки, ангелитѣ въ видъ на гении и херувими и т. н. Нъ ликоветѣ на Христа и на Богородица прѣдставятъ нови идеали отъ човѣшка красота, повече одухотворени, по-малко пластични, отколкото у старитѣ.

Добрийтъ пастирь. Въ римскитѣ катакомби отъ 3-ия вѣкъ.

§ 286. **Значението на послѣдния периодъ.** Прѣходнийтъ периодъ отъ старитѣ врѣмена къмъ срѣднитѣ вѣкове прѣдставя горѣща борба на тритѣ основи на историята — на классицизма, християнството и варварството. *Античното влияние* още прониква въ всичкитѣ области на живота: римското правителство владѣе историческийтъ свѣтъ; развиватъ се социалнитѣ отношения и идеитѣ отъ края на римската република; романизацията на Западъ и еллинизацията на Истокъ сж въ пълната си сила; училището, книжнината и искуството още сж антични дори у християнетѣ. Нъ голѣмитѣ отстжпки отъ сжщностьта на классицизма вече свидѣтелствуватъ за неговото разлаганье. Господствува новата политическа форма — империята; и послѣдната се́ пада, отчасти отъ натиска на вън-

шнитѣ врагове (новитѣ перси, славянетѣ, германцитѣ, хуннитѣ, аваретѣ), отчасти отъ солдащината. Не ѭ спасихѫ реформитѣ на Диоклециана и на Константина, които въведохѫ източниятъ султанатъ. Обширностьта на империята докара распаданьето ѝ и погубваньето на западната ѝ часть, върху развалинитѣ на която изникнѫхѫ 6 варварски държави. Една отъ причинитѣ за погинваньето на Римъ бѣхѫ застарѣлитѣ социални отношения — отсѫтствието на срѣдня класса и на дребно землевладѣние; друга — развалата на нравитѣ, която е свързана съ разлаганьето на политеизма и съ появяваньето на варваритѣ и естетическата оскѫдица: изящната словесность постояно ставаше по-слаба, гръцкото искуство исчезваше. Умствена сила се показваше само въ наукитѣ, и най-много въ юридическитѣ и философскитѣ; нъ и наукитѣ сѫ добри само въ сребърната епоха, освѣнъ римското право, което прѣживѣ старийтъ свѣтъ. Не бѣше лека борбата на античното, реално мировъззрѣние съ идеализма на *християнството* и съ принципа на равенството, което християнството проповѣдваше, и който бѣ противенъ на съсловната и национална исключителность на стария свѣтъ. Въпрѣки гоненията, християнството бърже се распростираше, особено между варваритѣ въ Европа: на Истокъ то се присаждаше по-слабо, а послѣ распространението му бѣ спрѣно отъ ислямa. Въ врѣмето на Константина и на Теодосия то вече побѣди официално, а въ живота то достигнѫ до монашеството; къмъ края на периода начѣнѫхѫ да се изтъкватъ християнската книжнина и искуството, макаръ че подъ прѣкото влияние на класицизма. Тогава се създадохѫ догмитѣ, при всичко че имаше ереси, които бѣхѫ свързани съ античната наука. Състави се и църковната уредба, начѣнѫ да се издигѫ дори папството. Измежду *варваритѣ* най-малко важни бѣхѫ келтитѣ: тѣ отчасти измирахѫ, отчасти се романизувахѫ; тѣхното влияние се вижда отчасти въ подчиняванье германцитѣ на класицизма (гало-римлянетѣ). Главна роля играхѫ германцитѣ: всрѣдъ тревогитѣ на «прѣселваньето на народитѣ» тѣ създавахѫ новъ политически порядъкъ на Западъ, донасяхѫ нови нрави и обичаи. До колко *нравитѣ* огрубѣхѫ тогава подъ влияние на варваритѣ, се вижда и отъ самитѣ наказания: тогава се употрѣбявахѫ мѫки, дръвници, дори скалпироваонье; владѣеше правилото — око за око, зѫбъ за зѫбъ; освѣнъ това отрѣзвахѫ тая часть отъ тѣлото, съ която се бѣше извършило прѣстѫплението. Какви нѣща се вършахѫ при нахлуваньe на варваритѣ, свидѣтелствува думата «вандализмъ» (§ 280).

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА.

ПРѢДИ Р. ХР.

Години.*)		Стр.
5508	*Еврейската ера*	22
ок. 5000	Появяванье на бѣлата раса въ Европа	15
« 5000	Първийтъ фараонъ Мена	28
« *5000—3000*	*Старото царство въ Египетъ*	«
« 4000	Бронзовийтъ вѣкъ въ Прѣдня Азия	15
« *4000*	*Начало на желѣзния вѣкъ на Истокъ* . .	16
« *4000*	*Египетскитѣ пирамиди*.	19
« 4000	Египетскитѣ и Халдейски надписи.	20
« *3000*	*Начало на арийцитѣ*	89
« 3000—2500	Арийцитѣ въ Бактриана	91
« *2500*	*Зороастръ*.	92
« 2500	Появяванье на арийцитѣ въ Индия	96
« *2500—2200*	*Срѣдното царство въ Египетъ*	31
« 2500—1500	Ведийската епоха въ Индия	96
« *2300*	*Евреетѣ съ Авраама въ Палестина* . .	33, *63*
« 2300	Завоевание на Халдея отъ еламититѣ	56
« 2300—1700	Владичество на хикситѣ въ Египетъ	33
« 2200—1700	Независимостьта на Сидонъ	63
« *2000*	*Изнамѣрванье на азбуката*	18
« 2000	Основанието на Уръ и Урукъ	52
« 2000	Пелазгитѣ въ Италия	300
« *2000—538*	*История на семититѣ въ старо врѣме* . .	87
« *1800—1600*	*Най-голѣмото могжщество на Вавилонъ* . .	58
« *1700*	*Новото царство въ Египетъ*	34
« 1700—1200	Сидонъ подъ Египетско владичество	63
« *1600*	*Таут-месъ Ш*.	35
« *1600—1300*	*Вавилонъ подъ владичество на египтянетѣ* .	58
« 1500	Основание на лидийското царство	112
« 1500	Появяванье на италийцитѣ.	301
« *1500—1200*	*Героическийтъ периодъ въ Гърция*. . . .	131
« 1500—1000	Героическата епоха въ Индия	96
« 1500 - 850	Героитѣ и прѣселванията въ Гърция	127
« *1400*	*Рамессу II*.	36
« *1400*	*Пелазгитѣ се появяватъ на Срѣдиземно море*.	64
« *1350*	*Моисей*.	37
1311	Въскачванието на Рамессу III	44
ок. *1300*	*Завоеванието на Палестина отъ евреетѣ* .	64
1300	Заселванието на Кадма въ Тива	142
« *1300—625*	*Владичеството на Асирия*	83

*) По-важнитѣ години сж обозначени съ курсивъ.

Години.		Стр.
ок. *1300—600*	*Вавилонъ подъ владичество на ассирийцитѣ.*	60
« 1200	Падание на Троя и прѣходъ къмъ желѣзния вѣкъ .	15
« *1200*	*Падание на Сидонъ*	64
« *1200*	*Падание на Троя*	133
« 1200	«Великата война» въ Индия	98
« 1200—1000	Финик. колонии въ зап. басеинъ на Срѣдиз. море.	73
« 1200—1000	Първитѣ гръцки колонии въ Италия	302
« 1200—850	Епоха на прѣселванията въ Гръция	133
« 1200—700	Владичество на Тиръ въ Финикия	69
« 1100	Тиглатъ-фала-саръ I.	60
« *1100*	*Прѣселванье на дорийцитѣ.*	133
« *1000*	*Край на бронзовия вѣкъ въ южна Европа* .	15
« *1000*	*Соломонъ*	65
« 1000	Арийцитѣ завладѣватъ цѣла Индия	98
« *1000*	*Гърцитѣ въ Мала Азия*	113
« 1000	Дохожданье на етрускитѣ въ Италия	301
« *1000—600*	*Браминскийтъ периодъ въ Индия*	100
« 1000—500	Процъвтѣванье на етрускитѣ	302
978	*Начало на юдейското и израилското царства.*	67
900	Развалинитѣ на Нимрудъ	52
ок. 880	Революция въ Тиръ въ врѣме на Пигмалиона. .	73
880—600	*Процъвтяванье на Картагенъ*	74
ок. *850*	*Илиада и Одиссея*	145
« *850*	*Ликургъ*	147
« *800*	*Ассирия — първа държава на Истокъ* . .	67
« 800	Начало на книжовностьта въ Индия. . . .	96, 108
« 800	Покорение на Мидия отъ ассирийцитѣ. . .	67, 110
« 800	Хезиодъ.	135
776	*Гръцката ера*	168
753	*Основание на Римъ*	309
ок. *750*	*Установяванье републикански режимъ въ Гръция*	152
« 750	Избиранье архонти въ Атина	154
« *750—650*	*Мессенски войни*	150
734	Основание на Сиракуза.	76, 165
720	*Прѣвзиманье на Самария отъ ассирийцитѣ.*	69
ок. 700	Етиопскийтъ царь Шабака	45
700	Развалинитѣ при Хорсабадъ	52
ок. *700*	*Начало на борбата между аристокрацията и демокрацията въ Гръция*	153
« *700*	*Начало на Македония*	163
« 700—650	Мидия подъ владичество на ассирийцитѣ . . .	83
« *650*	*Ассур-бан-абалъ*	45, 77
« *650*	*Появяванье на тиранитѣ въ Гръция* . . .	153
« *650—500*	*Източни гръцки колонии*	162
632—624	Скититѣ въ Прѣдня Азия	83
ок. 630	Основание на Кирена	165
625	*Паданье на Нинивия*	83

СЛѢДЪ Р. ХР.

ПОКАЗАЛЕЦЪ НА ИМЕНАТА И ПРѢДМЕТИТѢ.

(ИНДЕКСЪ).